

Богдан Томенчук

Археологія городищ Галицької землі

Галицько-
Буковинське
Прикарпаття

Матеріали досліджень
1976–2006

Інститут археології національної академії наук України
Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника
Інститут історії, етнології і археології Карпат
Івано-Франківський краєзнавчий музей

Богдан Томенчук

**Археологія городищ
Галицької землі.
Галицько-Буковинське
Прикарпаття**

Матеріали археологічних досліджень
1976– 2006 рр.

Івано-Франківськ
2008

ББК 63,4 (4 Укр 3)

т. 56

УДК 904(24) (477/85–86)

Томенчук Б.П. **Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття.** Матеріали досліджень. 1976–2006 рр. Івано-Франківськ: Видавель Третяк І.Я., 2008. – 696 с.

У монографії представлені основні результати археологічних досліджень городищ Малої Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття), які проводились автором у 1976–2006 рр. на території Чернівецької та Івано-Франківської областей.

Вона є третьою частиною з серії «Археології Галицької землі» (Археологія дерев'яних храмів XII–XIII ст. 2005 р.; Археологія некрополів Галича і Галицької землі. 2006 р.).

Для археологів, істориків, етнологів, викладачів та студентів, а також для всіх, хто цікавиться давньою історією України.

Рецензенти:

В. Д. Баран,

*доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
Інститут археології НАН України.*

О. П. Моця,

*доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
Інститут археології НАН України.*

М. Филипчук,

*кандидат історичних наук, доцент,
Інститут археології Львівського національного університету
ім. І. Франка.*

Затверджено рішенням Вченої ради

Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника

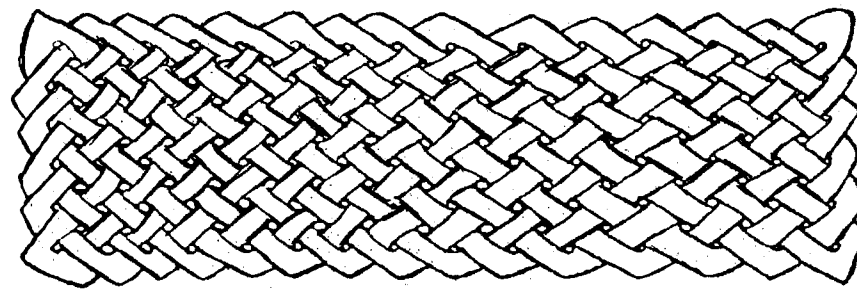
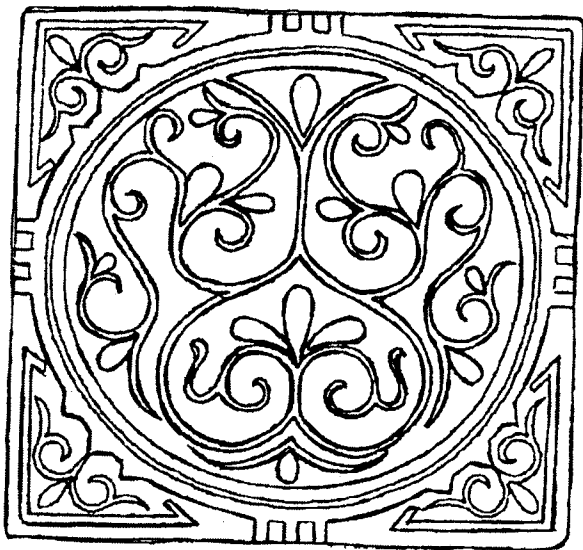
ISBN 978-966-1521-01-7

© Томенчук Б.П., 2008.

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1	19
Городища Буковини	19
1.1. Молодіївське городище	20
1.2. Василівське городище	29
1.3. Непоротівське городище	38
1.4. Карапчівське городище	40
Розділ 2	143
Городища Галицького Прикарпаття	143
2.1. Олешківське городище	144
2.2. Буківнянське городище	174
2.3. Луковицьке (Голодівське) городище	216
Розділ 3	494
Городища давнього Галича	494
3.1. Крилоське городище	495
3.2. Пітрицьке городище	529
3.3. Спаське городище	531
3.4. Пантелеймонівське городище	532
Висновки	611
Джерела та література	623
Список скорочень	639
Додатки	640
Додаток 1	
Баварський Географ і річкові шляхи та гради	
в геополітиці Середньовічної Європи	641
Додаток 2	
До питання про деякі особливості мікро-	
і макропланувальні (просторові) структури і системи	
поселень, могильників, церков і городищ	666

Вступ

Актуальним завданням української історичної науки є вивчення давніх державотворчих та містотворчих процесів на території України. Серед регіональних проблем особливо виділяється тема виникнення і розвитку Галицького князівства та Галицько-Волинської держави і ранні містотворчі процеси на їх землях [32; 33; 34; 42; 43; 46; 47; 59; 60; 64; 70; 71; 80; 91; 92; 95; 117; 118; 152].

Предметом нашого дослідження є городища (в тому числі міста) Галицько-Буковинського Прикарпаття, яке, очевидно, можна вважати давньою історичною Галицькою землею у вузькому значенні цього терміна (рис. 1, 2, 3, 4). Разом з окремими Перемишльською, Звенигородською і Терехівською землями вони утворювали об'єднану Галицьку землю-князівство в широкому значенні цього терміна. Давня Галицька земля включала в себе територію правобережжя Середньої і Верхньої течії р. Дністер з її притоками (від рік Свіча до Каліуса) та ріками Прут і Серет Карпатський. Галицька земля має досить добре виражені природні межі [98; 99]. Зокрема, її довжина становила близько 150 км. Західною межею була Свічська височина (300–350 м), а східною – Хотинська височина (300–500 м). Вони закривали велику територію Прикарпаття (від Дністра до Карпат) на ширину до 90–100 км. За Хотинською височиною знаходилась ще невелика частина Галицької землі довжиною 50–60 км. Її східною межею був також яскраво виражений природний рубіж. А саме Сокирянська (Придністровська) височина, з якої беруть початок всі ріки

північно-східного (молдовського) басейну р. Прут. Далі починалася велика Бельцська височина (Молдова). На цій невеликій і малозаселеній пограничній зі Степом території знаходилась могутня оборонна система у вигляді 6 поперечних оборонних ліній – Троянові вали. Їх довжина від 20 до 50 км. Вони закривали всю Галицьку землю зі Сходу. За сучасним адміністративним поділом ця давня Галицька земля включає в себе майже всю Івано-Франківську та Чернівецьку області. Площа Галицької землі в загальному становила близько 36.000 кв. км, що виділяє її серед інших земель. Так, площа Перемишльської землі – 20.000 кв. км, Звенигородської – 13.500 кв. км, Тереховлянської – 14.400 кв. км. В економічному відношенні вона була найбільш розвинутою, що базувалось, зокрема, на великих природних і людських ресурсах, як найбільш густонаселений регіон. Крім того, Галицька земля була зоною ранніх державотворчих процесів, які проходили на Прикарпатті і Подністров'ї. Галицька земля була і контактною зоною як давніх цивілізацій, так і сучасних їй великих центральноевропейських держав [132; 135; 136].

Вперше Галицька земля документально фіксується в пізньосередньовічний час (XIV–XVI ст.) як окрема Галицька земля Руського воєводства Речі Посполитої. Цей адміністративний поділ мав у своїй основі традиції Галицько-Волинської держави XIII–XIV ст. та Галицького князівства XII–XIII ст. У більш ранній час тут (по Хотинській височині) проходила границя між хорватами і тиверцями. На границі зі степом починались землі печенігів і половців, а в Карпатах – волохів і угрів. У XIV ст. у зв'язку з неодноразовими змінами політичної ситуації від Галицької землі відпала східна територія (Буковина), яка відійшла до Молдавії, та західна (Жидачівщина), яка відійшла до Львівської землі. Замість них до Галицької землі було приєднано частину території Звенигородської і Тереховлянської земель, які були ліквідовані [38; 39; 48; 49; 50; 52; 66; 68; 75; 76; 78; 90; 93; 100; 148; 154; 174; 178; 179; 180; 181; 184; 185].

Адміністративним центром Галицької землі, у широкому і вузькому значенні терміна, був Давній Галич. Він був і осід-

ком галицької єпископії, а пізніше митрополії та латинського арцибіскупства.

На території Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття) знаходяться такі літописні міста як Тисмениця, Биковен, Толмач, Вотнин, Коломия, Снятин, Василів, Черн, Городок на Черемоші, Плав, Кучелмін. Крім них, тут відомо близько 100 городищ IX–XIII ст. На окремих з них проведено археологічні розкопки. На жаль, публікації цих досліджень обмежені лише невеликими повідомленнями (за незначним винятком), що приводить пізніше до не завжди вірних їх історичних інтерпретацій. Тому є об'єктивна необхідність у публікації матеріалів інших досліджень, особливо результатів великих стаціонарних розкопок.

Дослідження городищ у межах давнього Галича було розпочато у 80-х рр. XIX ст. В основному це були спочатку розкопки пам'яток церковної архітектури (Л.Лаврецький, І.Шараневич). Вперше по-справжньому городища давнього Галича стали предметом досліджень в О.Чоловського і Й.Пеленського. Протягом 20–30-х рр. XX ст. великі розвідкові обстеження давнього Галича і його околиць проведено Л.Чачковським і Й.Хмілевським. У 1934–1941 рр. на території давнього Галича провів широкомасштабні розкопки Я. Пастернак. Вони і нині не втратили свого значення. Після Другої світової війни в давньому Галичі періодично працюють київські археологи В.Гончаров, В.Довженко і московські – М.Каргер та лєнінградські – П.Раппопорт, О.Іоаннісян. У 1969–1989 рр. на території Крилоського городища плідно працював львівський археолог В.Ауліх. З 1982 р. у складі його Галицької експедиції Інституту суспільних наук (м. Львів) та Івано-Франківського краєзнавчого музею почав працювати окремий архітектурно-археологічний загін під керівництвом Ю.Лукомського та загін із дослідження городищ Прикарпаття під керівництвом автора. У 1989 р. останній було долучено і до дослідження периферії давнього Галича. В 1991 р. на території давнього Галича почала працювати Галицька слов'яно-руська археологічна експедиція Інституту археології АН України та Івано-Франківського краєзнав-

чого музею (керівник слов'янського загону В. Баран, керівник давньоруського загону Б. Томенчук). У 1996 р. вона була реорганізована в постійно діючу Галицьку археологічну експедицію Національного заповідника «Давній Галич», яка була створена на базі попередніх експедицій і загонів (кер. В. Баран*, заст. кер. Б. Томенчук). У 2000 р. вона реорганізована в Галицьку археологічну експедицію Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (кер. Б. Томенчук), яка традиційно працює з Івано-Франківським краєзнавчим музеєм та Національним заповідником «Давній Галич» [35; 36; 37; 44; 58; 61; 62; 63; 65; 67; 69; 81; 82; 83; 84; 85; 96; 97; 153; 159; 173; 182].

Дослідження городищ Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття) було розпочато в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, Р. Кайндлем, В. Мільковичем, Є. Лазарем, В. Пшибиславським, І. Коперницьким, А. Кіркором, Б. Янушем, Я. Пастернаком. Після Другої світової війни невеликі дослідження городищ Подністрів'я провів О. Ратич. Особливо великі і багаторічні (30 років) роботи з вивчення городищ Буковини провів у післявоєнний час Б. Тимощук. З середини 70-х рр. ХХ ст. над дослідженнями городищ активно працюють його учні. Зокрема, Л. Михайлина, Б. Томенчук, М. Филипчук, С. Пивоваров, І. Возний та інші [50; 51; 52; 53; 54; 55; 63; 72; 74; 74; 79; 87; 88; 89; 94; 101; 103; 104; 105; 106; 107; 108; 110; 111; 112; 113; 114; 115; 147; 150; 167; 171; 172; 176; 177].

У 1976–2006 рр. автором проведено широкомасштабні дослідження давньоруських городищ спочатку на Буковині, а потім на Галицькому Прикарпатті*. Публікація основних результатів цих тридцятирічних досліджень і стала основним

* Науковим керівником комплексної (слов'яно-руської) Галицької археологічної експедиції впродовж багатьох років був Володимир Баран, який і зараз залишається постійним її науковим консультантом. Він був учасником всіх польових досліджень як слов'янських так і давньоруських і пізньосередньовічних пам'яток давнього Галича. Матеріали всіх комплексних досліджень Галицької археологічної експедиції будуть видані окремою книгою, яка готується до друку колективом авторів згідно їх наукових тем (В. Баран, Б. Томенчук, О. Мельничук, Ю. Лукомський «Археологія давнього Галича».

змістом даної роботи**. Надіємось, що матеріали наших археологічних студій доповнять широку джерельну базу, створену Попередниками і моїми Колегами, і стануть частиною археологічної підоснови для наступних комплексних історичних досліджень з питань державотворчих і містотворчих процесів у Галицькій землі.

Автор щиро вдячний всім Колегам за допомогу і співпрацю, а Школярам і Студентам – за добросовісну роботу в експедиціях.

*Працюючи в Чернівецькому (1976–1980 рр.) та Івано-Франківському (1980–2000 рр.) краєзнавчих музеях (завідувач відділу археології), а з 1998 р. у Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника (доцент кафедри археології та етнології). З 2002 р. автор є і науковим співробітником Інституту археології НАН України.

** Робота виконана згідно з планом та програмою наукових досліджень Інституту археології НАН України (Галицька археологічна експедиція).

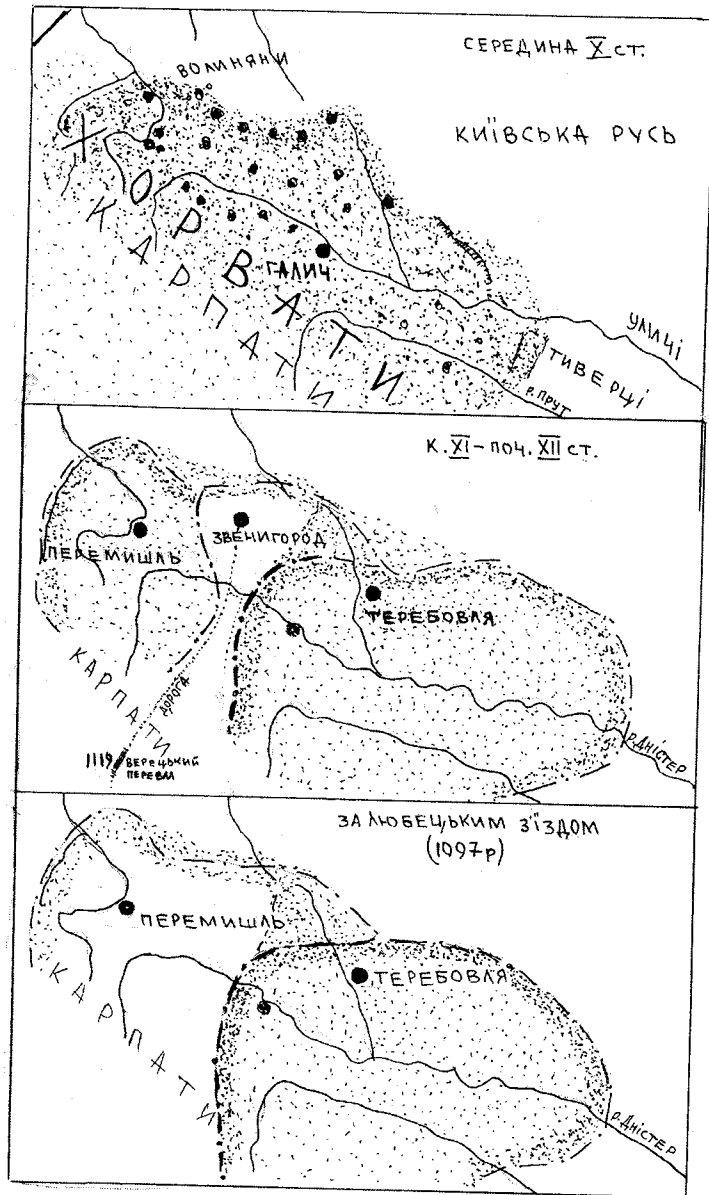

Рис. 1. Галицькі землі у процесі історичного розвитку. X–XII ст.

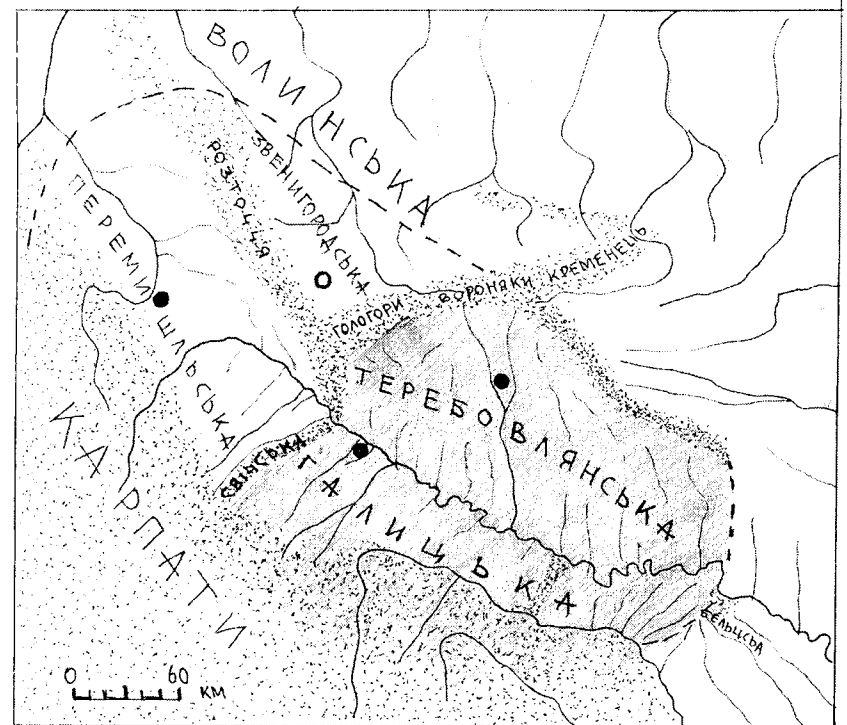

Рис. 2. Ранні Галицька і Теревовлянська землі.

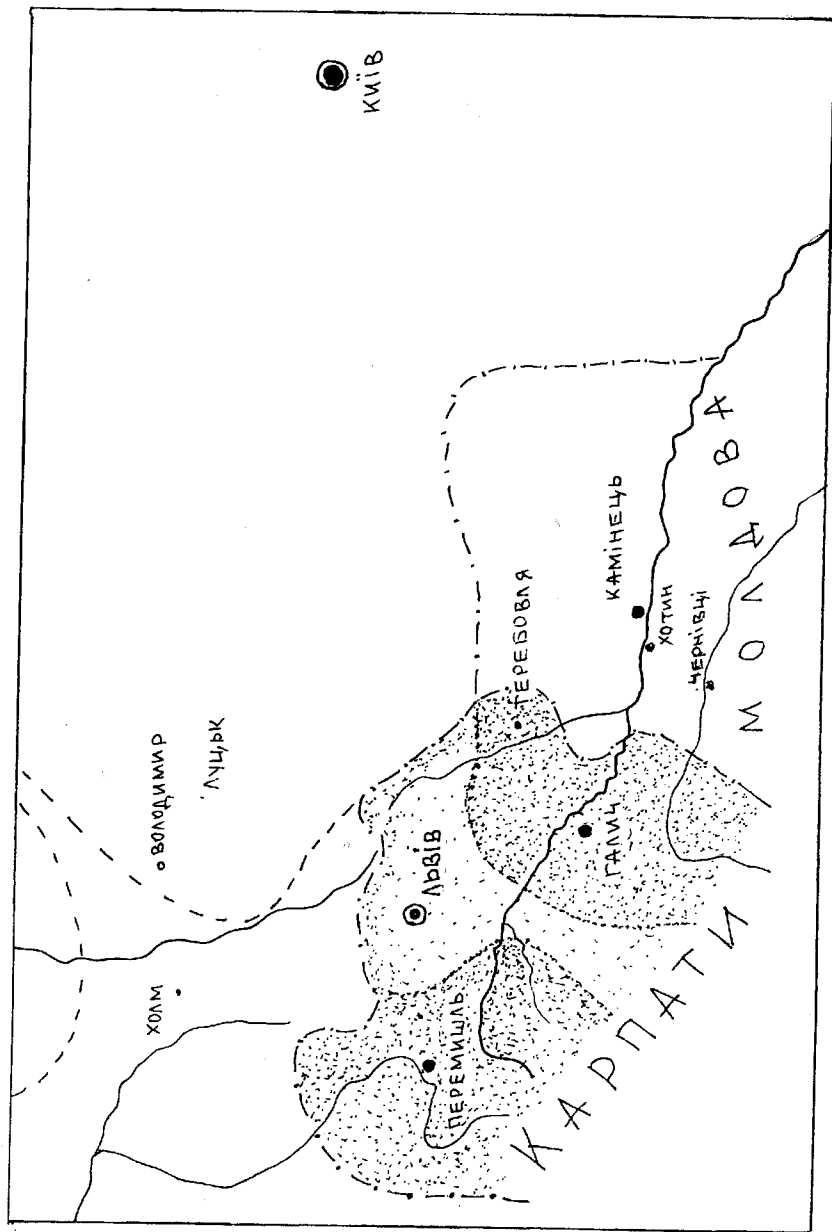

Рис. 2.1. Галицька земля – Руське воєводство. XIV–XV ст. (за М.Грушевським)

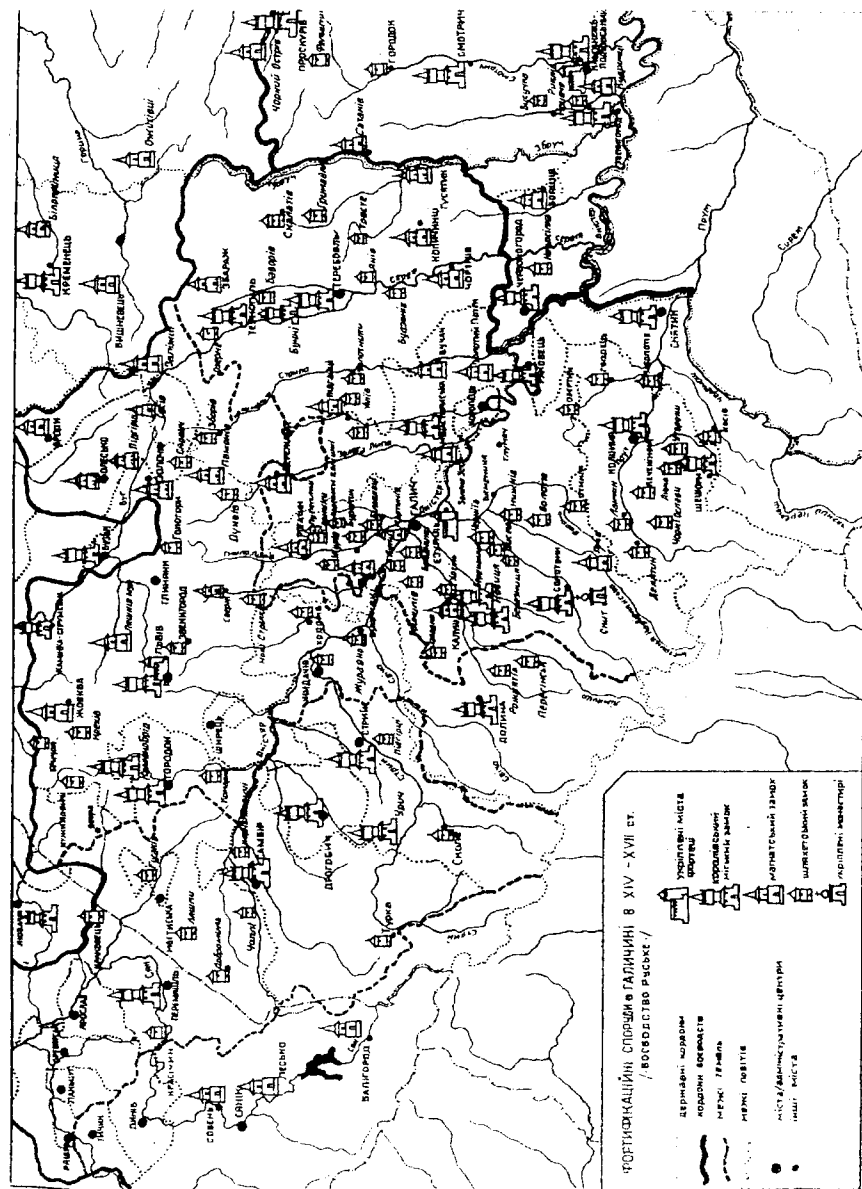

Рис. 2.2. Галицька земля – Руське воєводство. XIV–XVII ст. (за В.Грабовецьким)

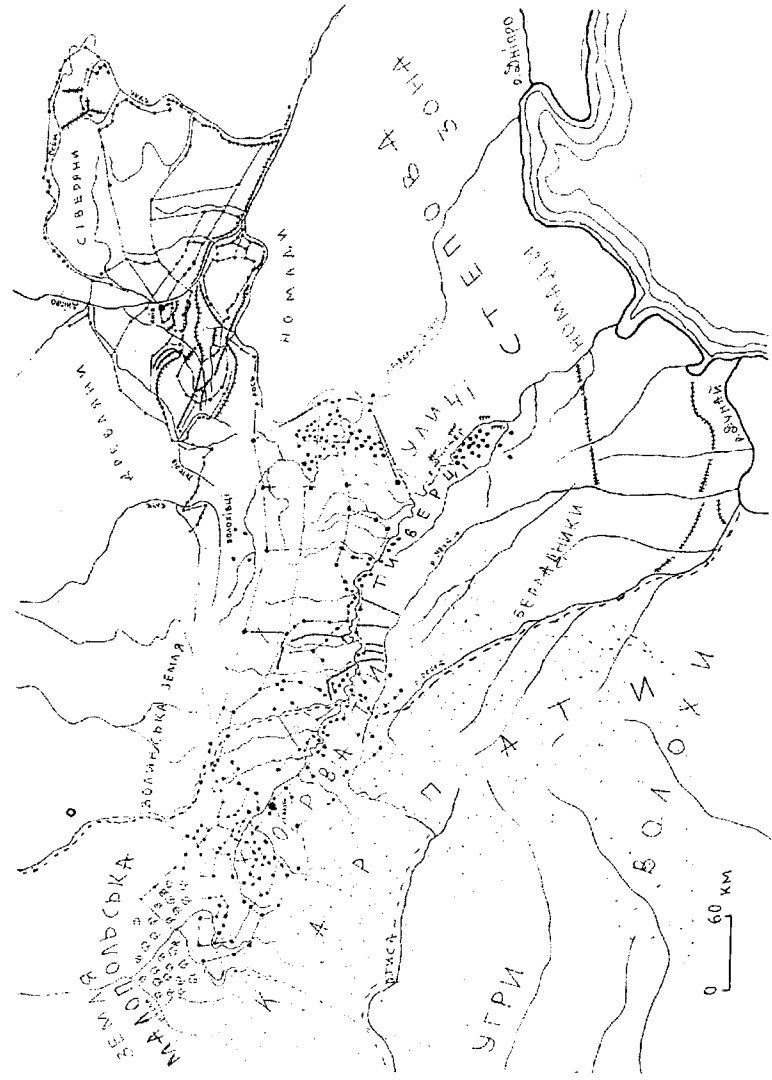

Рис. 3. Городища Галицької і Київської земель

Рис. 3.1. Городища Галицької і Київської земель. Змієві і Трапніві вали (за М.Кучерою)

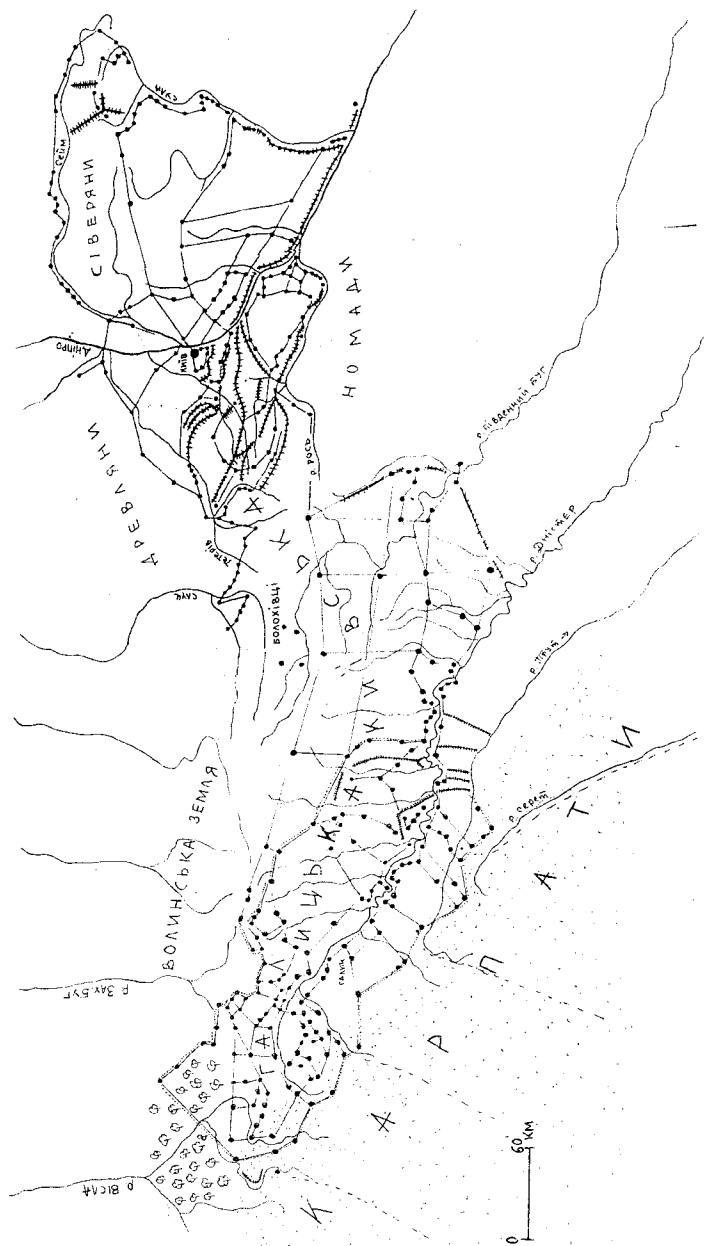

Рис. 4. Городища Галицької і Київської земель

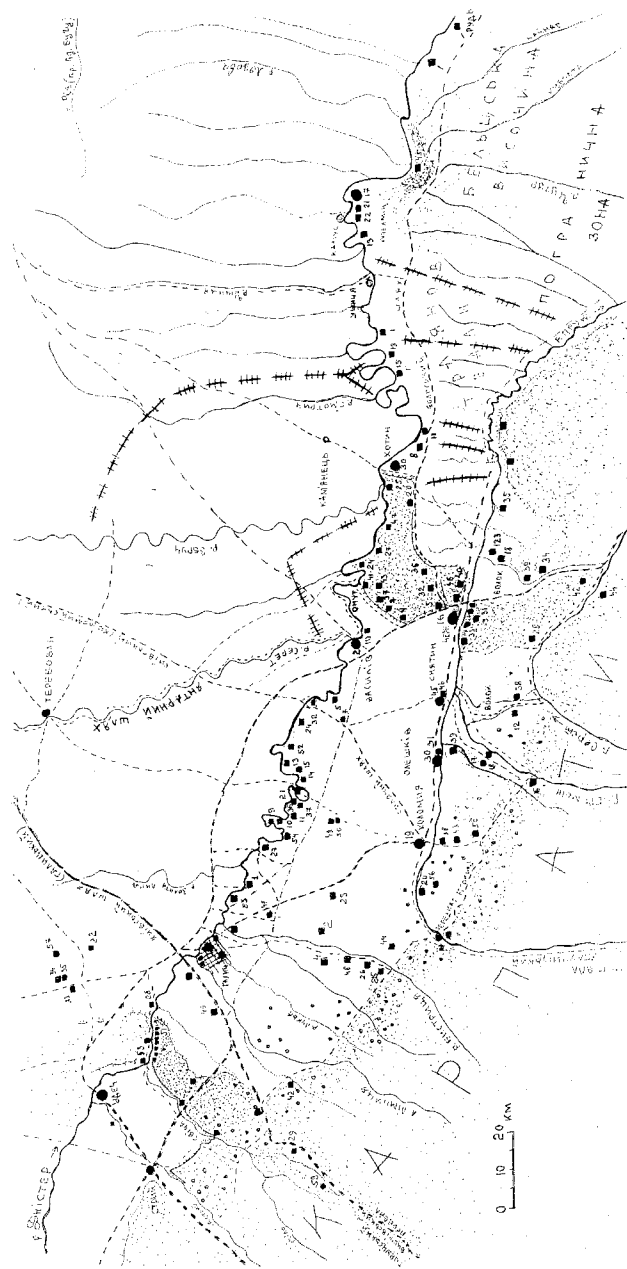

Рис. 4.1. Городища Малої Галицької землі (Галицько-Буковинське Прикарпаття)

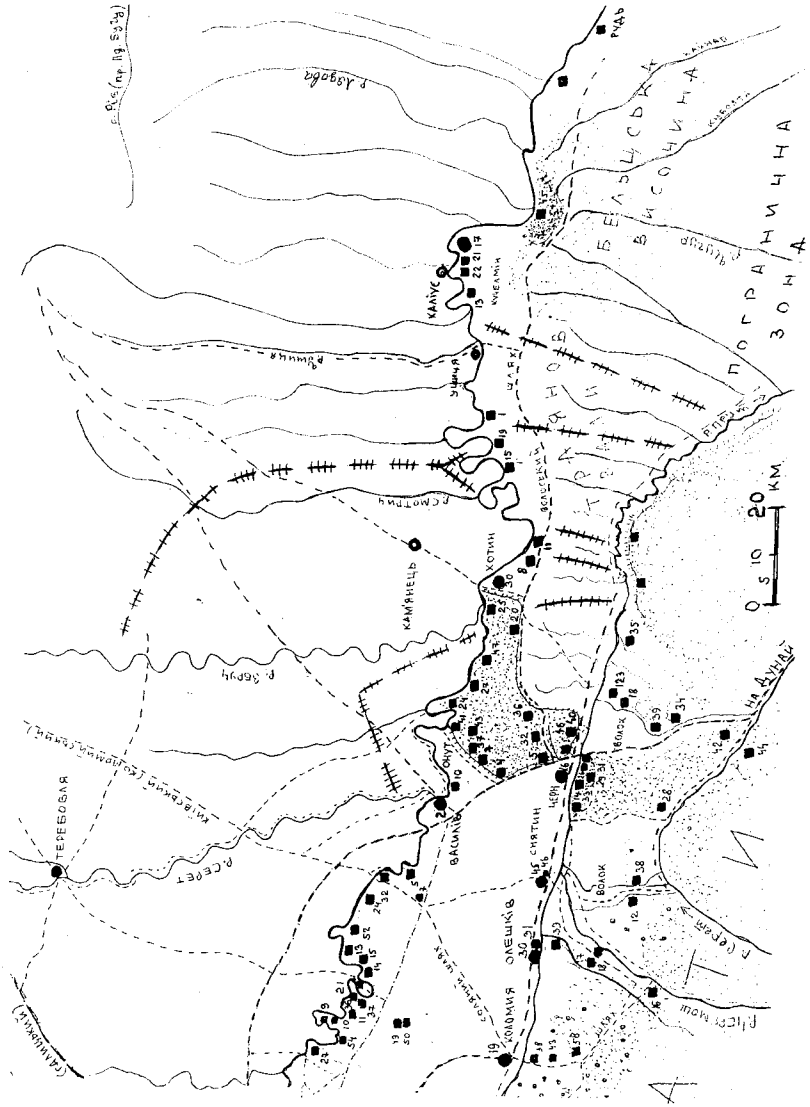

Рис. 4.2. Городища Буковини

Розділ 1
Городища Буковини

На території Буковини відомо близько 35 городищ, які відносяться дослідниками до X–XIV ст. Крім них, є ще близько 20 городищ VIII–IX ст. та близько 5 городищ фракійського гальштату. Таким чином, всього на Буковині відомо близько 60 давніх городищ (рис. 3). У зв'язку з розміщенням даного історико-географічного регіону в пограничній зоні (політичній і природній) і на великих трансєвропейських шляхах (торгових і міграційних) ця його особливість впливала і на появу та розміщення тут городищ. Зокрема, майже всі городища споруджені в найбільш важливих стратегічних пунктах та на важливих ділянках шляхів (переправи, волоки тощо). Окремі з давніх городищ використовувались неодноразово протягом довгого часу, хоч це не завжди супроводжувалось побудовою нових укріплень і новим їх заселенням, що важко піддається перевірці. Тим більше, що археологічне вивчення городищ Буковини зовсім недостатнє, хоч і зроблено, здається, багато. Їх дослідження проводили, зокрема, Б.Тимошук, Л.Михайлина, Б.Томенчук, М.Филипчук, І.Возний, С.Пивоваров. Вони носили як розвідковий, так і стаціонарний характер [53; 54; 55; 64; 88; 89; 101; 102; 103; 104; 107; 111; 113; 114; 115; 116; 149; 150; 151].

Автором публікуються лише основні результати своїх стаціонарних розкопок, проведених у 1976–1980 рр. на Молодіївському, Василівському, Непоротівському і Карапчівському городищах. Вони були організовані на невеликі кошти, виділені Чернівецьким краєзнавчим музеєм, та проведенні завдяки самовідданій роботі в експедиціях учнів місцевих шкіл.

1.1. Молодіївське городище.

Археологічні дослідження проводились у 1976 р. давньо-руської археологічною експедицією Чернівецького краєзнавчого музею (кер. Б.Томенчук)*, яка працювала на правах окремого загону Слов'янської (Прикарпатської) археологічної експедиції Інституту археології АН СРСР (кер. І.Русанова) та Чернівецького державного університету ім. Ю.Федьковича (кер. Б.Тимошук)**, що проводила свої окремі дослідження на території сусідньої слов'янської пам'ятки (V–VIII ст.) в ур. Кодин [1; 113, с. 100–105].

Молодіївське городище знаходиться за 6 км на південний схід від м. Чернівці, на північно-східній околиці с. Молодія Глибоцького району Чернівецької області. Воно розміщується на високому перешийку луки, утвореного р. Дереглуй (права притока р. Прут), в урочищі Окопи. З двох боків городище обмежене стрімкими схилами та урвищами, а з двох інших – земляними валами та ровами. Доступ на городище відкрито лише з напільної (східної) сторони.

Городище Окопи має дугасту, підпрямокутну форму. Воно витягнуте з заходу на схід на 210 м. Найбільша ширина його (у східній частині) 40 м, а найменша (в західній частині) 10 м (рис. 5).

Городище складається з двох майданчиків: більшого центрального і меншого – бокового. Центральний майданчик городища довжиною 100 м і шириною 40 м (у східній частині) і 25 м (в західній частині). На його території простежувались чотири великі підпрямокутні ями пізнього часу. Через увесь майданчик городища, майже посередині, перерізаючи і земляні оборонні вали, проходила польова дорога, місцями заглиблюючись у ґрунт до 1 м.

Центральний майданчик городища обмежений з двох сторін, з заходу і сходу, оборонними валами та ровами (Вал Сх. 1., 2; Вал Зах. 1., 2).

* Проведені розкопки і підготовлений нами науковий звіт стали основою для надання нам рекомендації на право проведення самостійних археологічних розкопок за формою № 1, яка була написана Іриною Русановою (Москва), Борисом Тимошуком (Чернівці) і Галиною Смірною (Ленінград). Протягом 1971–1976 рр., навчаючись у Чернівецькому державному університеті (історичний факультет), ми проходили щорічне стажування в археологічних експедиціях Інститутів археології АН України та СРСР. Особливо хочеться згадати нашу багаторічну (1971–1980 рр.) участь у роботі археологічних експедицій Чернівецького державного університету (кер. Борис Тимошук) та Ленінградського державного Ермітажу (кер. Галина Смірнова), які стали для нас великою науковою школою.

** Тимошук Б., Томенчук Б. Звіт про результати археологічних досліджень Молодіївського городища в 1976 році. Архів Інституту археології НАН України; Тимошук Б., Томенчук Б. Раскопки древнерусского городища на Буковине // Археологические открытия 1976 года. – М., 1977. – С. 379–380.

Вал східний 1. – найбільший земляний вал. Його висота 0,5–1 м, а довжина – 34 м. У південній частині вал знищений польовою дорогою. З напільної сторони до валу примикає рів глибиною до 3 м. На віддалі 44 м від нього простежується невисоке (до 1 м) валоподібне підвищення довжиною 28 м (Вал Сх. 2.).

Вал західний 1. має висоту 0,5–1,5 м і довжину 26 м. З заходу до нього примикає оборонний рів глибиною 2–3 м. На віддалі 50 м від нього знаходиться Вал західний 2. Його висота 0,5–1 м, а довжина – 12 м. З заходу до нього примикає рів глибиною 2–2,5 м і шириною до 7 м.

Площа, яка обмежена Валом Зах. 1. і Валом Зах. 2., є боковим майданчиком городища. Його довжина 50 м, а найбільша ширина – 25 м. По південному краю майданчика проходить глибока польова дорога.

Експедиція ставила своїм завданням вивчення конструкцій оборонних ліній городища та характеру забудови його укріплених майданчиків. З цією метою трьома траншеями було перерізано земляні вали та рови, закладено чотири розкопи (загальною площею 175 м²), а також проведено зачистку обочини дороги, яка проходить через все городище.

Траншея 1 розміром 23 x 1 м перерізала Вал Сх. 1 (рис. 7). Виявлено сліди сильно знівельованого валу, насипаного з жовтої мішаної глини, яка досить ущільнена. Ширина цього валу становила 6 м. Збережена висота 0,30–0,95 м. Найкраще збереглась внутрішня частина валу. Тут виявлено сліди сильно згорілих дерев'яних зрубів шириною 3 м. Їх залишками є шар перепаленої глини шириною 4 м і товщиною 0,80 м*. В його основі, на долівці, в шарі спаленини виявлено декілька фрагментів кераміки XII – першої половини XIII ст. і кістки тварин. Шар ущільненого ґрунту, який зараз залягає у верхній частині спаленини, очевидно, є рештками земляного перекрит-

* В цьому шарі спаленини виділяються окремі шматки глиняної обмазки стін з відбитками щілин між колодами (кругляк). Глиняна обмазка, очевидно, була як внутрішня, так і зовнішня.

тя оборонного зрубу. Сліди зовнішньої і внутрішньої стін чітко простежуються вуглистим скупченням діаметром 0,25–0,35 м.

Оборонні пустотілі зруби (шириною 3 м), очевидно, примикали до земляного валу, який було оформлено у вигляді городен шириною 6 м. Саме на них і могла стояти окрема оборонна стіна. Даний оборонний комплекс XII–XIII ст. у верхній частині перекритий шаром мішаного ґрунту (товщиною 0,50–0,60 м), який включав у себе знахідки трипільського, ранньозалізного і давньоруського часу. Це, очевидно, рештки оборонного валу часу пізнього середньовіччя. Перед валом виявлено чіткі сліди двох оборонних ровів. Верхній рів, очевидно, відноситься до часу пізнього середньовіччя. Він характеризується плоским (коритоподібним) дном. Його глибина 1,5–2 м, а ширина – 6–6,5 м. Заповнення – однорідний ґрунт світло-жовтого кольору. Цей рів перекриває своєю зовнішньою частиною інший оборонний рів з темно-сірим заповненням, який, очевидно, відноситься до давньоруського часу. Його глибина до 2 м від сучасного рівня поверхні, а від підшви давньоруського валу – 3,2 м. Ширина рову могла доходити тут, у зв'язку з наявністю схилу, до 12 м.

Розкоп 1 (4 x 5 м) закладено на внутрішньому схилі Валу Східного 1. В його верхній частині, яка відносилась до пізньосередньовічного часу, було знайдено глиняну трубку для куріння і окремі фрагменти кераміки XII–XIII ст. В нижній частині валу виявлено сліди сильно згорілого дерев'яного зрубу шириною 3 м, в основі якого залягав шар дрібного каміння, перемішаного з землею і вуглинками, та супроводжувався знахідками кераміки XII–XIII ст. Таким чином, було підтверджено наявність двох будівельних горизонтів при дослідженні Валу Сх. 1.

Траншея 2 (10 x 1 м) закладена на південно-східному краю майданчика городища з метою встановити наявність оборонної лінії (продовження Валу Сх. 1.) по другий бік дороги-в'їзду. В траншеї на глибині 0,30 м виявлено шар спаленини (товщиною 0,25 м) на ширину 3 м, який супроводжувався керамікою XII–XIII ст. Очевидно, це залишки оборонних дерев'яних стін, які були виявлені в тр. 1. і розкопі 1.

Траншея 3 (10,5 x 1 м) закладена з метою вивчення конструктивних особливостей оборонного валу, який оточує центральний майданчик городища з заходу (Вал 2). У верхній частині насипу простежено сліди пізньосередньовічного валу, який характеризується шаром жовтої глини товщиною 0,6 м і шириною 2,5 м. Він перекриває залишки згорілої дерев'яної зрубної стіни шириною 3 м, які характеризуються тонким (0,2 м) шаром пропаленої глини з вуглинками. В основі зовнішньої частини цього шару простежено канавку шириною 0,20 і глибиною 0,10 м, в якій, очевидно, лежав нижній вінець оборонного зрубу. В цьому ж шарі знайдено декілька фрагментів кераміки XII – першої половини XIII ст. Перед цією оборонною стіною проходив оборонний рів з досить похилим внутрішнім схилом і крутим зовнішнім. Його загальна ширина 7 м і глибина 2,20 м (верхній рів). Як показали дослідження, нижче рівня згорілих оборонних зрубних стін XII–XIII ст. залягав шар глини жовтого кольору товщиною 0,30 м, який був їх підосною. Вона, в свою чергу, перекрила залишки згорілих оборонних стін ранньозалізного часу. Останні характеризуються тонким (0,10–0,15 м) шаром перепаленої глини і дрібного каміння шириною 1,8 м, в якому знайдено окремі фрагменти кераміки культури фракійського гальштату. Перед цією дерев'яною стіною знаходився земляний вал з жовтої глини шириною близько 3,50 м і висотою 0,50 м, який був сильно знівельований і став основою для побудови на ньому дерев'яних стін давньоруського часу. Перед валом знаходився і оборонний рів шириною 4 м і глибиною 2,20 м. Нижче рівня укріплень ранньозалізного часу знаходиться щільний шар глини товщиною 0,80, в якому знайдено декілька уламків трипільської посудини. На глибині 2 м від сучасної поверхні (вершина валу) він переходить у материкову основу (рис. 6).

Розкоп 2 (2,50 x 9 м) закладено на обочині польової дороги з метою додаткового вивчення конструкції валу 2, а також характеру території забудови навколо нього. В цій частині вал дуже знищений. Проте вдалося простежити тут окремі фрагменти кам'яних вимосток, які проходили вздовж дороги перед

валом (з внутрішньої сторони). Вони супроводжувались керамікою XII–XIII ст. Цікавою знахідкою був і наконечник дротика (сулиці). Наконечник з вузькою, конічною втулкою (довжиною 11,4 см, діаметром 1,8 см) і витягнутим листопадним пером (довжиною 3 см, шириною 2 см). З обох боків пера посередині проходить рельєфне ребро жорсткості. Загальна довжина дротика була 13 см (рис. II, 9). Можливо, цей культурний шар належить до наземної будівлі давньоруського часу. В другому випадку під вимостою досліджено коритоподібну яму довжиною 2,40 м і глибиною 0,60 м. У ній знайдено фрагменти людських кісток та кераміку пізнього трипілья.

Розкоп 3 (48 м²) закладено в південно-західній частині Центрального майданчика городища (рис. 8). Він примикав до його краю, який обмежений тут, по схилу, земляним укосом та ровом-ескарпом. У північній частині розкопу на глибині 0,20–0,60 м від сучасної поверхні простежено залишки наземної будівлі розміром 3,70 x 3 м. По її периметру виявлено кам'яну вимостку товщиною 0,10–0,20 м і шириною 0,40 м, яка слугувала фундаментною основою під нижні вінці зрубу. В межах будівлі культурний шар досить насичений уламками кераміки XII – першої половини XIII ст. (рис. 12, 1, 3, 5, 6, 12–15). Крім того, тут знайдено також 4 фрагменти скляних браслетів та мідну підвіску-дзвіночок (діаметр 16 мм). Підвіска орнаментована (4 лінії) і має три зображення: два у вигляді стрілки, а між ними тризубець (рис. III, 1–6). За межами будівлі простежено культурний шар ранньозалізного часу і трипільської культури. Відсутність його під дослідженою давньоруською будівлею дозволяє говорити про наявність тут штучної глиняної підоснови (товщиною 0,20 м).

На краю майданчика, біля обриву, виявлено стовпову яму (діаметром 0,35 м і глибиною 0,30 м). Вона, очевидно, пов'язана з дерев'яною стіною стовпової конструкції, яка проходила вздовж краю майданчика городища. До неї і примикала дана споруда (рис. 8).

У південній частині розкопу, на віддалі 2 м від попередньої будівлі, виявлено ще одну споруду. Її основою була вже

суцільна кам'яна вимостка, яка складалася з двох шарів дрібного каміння (товщиною 0,15–0,20 м). Будівля була квадратною (2,50 x 2,50 м) і виходила тут, очевидно, за межі оборонної стіни, що робило її (функціонально) оборонною вежею. Нижче схил було ескарповано. Саме тут, під вежею, починалася давня в'їзна дорога, яка проходила по дну рову-ескарпу.

Можна вважати, що подібного типу (стовпової конструкції) була і північна оборонна стіна Центрального майданчика городища.

Як показали наші дослідження, більша частина Центрального майданчика городища була вільною від забудови. Лише в південно-західній частині збереглися залишки великої дерев'яної зрубнобудівлі розміром 11,50 x 11,50 м, яка стояла на підвищеній глиняній підоснові висотою 0,50 м. Її стіни, очевидно, були складені з тесаних колод і зовні обмазані глиною. Збереглась обмазка товщиною до 8 см. У північно-західній частині виявлено сліди великого підвалу діаметром 3 м і глибиною 1,10 м. Будівля, очевидно, була багатоповерховою. Перший поверх мав господарське призначення, а другий – житловий. Разом із залишками зруйнованих печей (окремі впали зверху) в приміщенні знайдено багато кісток тварин та уламки кераміки XII–XIII ст. Очевидно, дана велика багатоповерхова будівля могла слугувати вежеподібним дерев'яним донжоном (рис. 9).

Траншея 4 (10,50 x 1 м) закладена з метою вивчення конструктивних особливостей оборонного валу 3, який оточує городище з заходу і водночас його боковий західний майданчик (рис. 6). В основі валу виявлено залишки згорілої оборонної стіни зрубнобудівлі конструкції (шириною 2,80 м). На знівельованій поверхні передматерика зафіксовано шар перепаленого ґрунту з вуглинками (товщиною 0,15–0,20 м і довжиною 3,50 м). В ньому знайдено декілька обпалених фрагментів кераміки XII – першої половини XIII ст. Зовнішня і внутрішня стінки добре фіксуються струхлявленими колодами, які частково заглиблені в материкову основу. Щільний шар ґрунту (товщиною 1,50 м) перекриває залишки цих згорілих стін. Він, очевидно, пов'я-

заний з оборонним валом пізнього середньовіччя. На віддалі 1 м від зовнішньої стіни оборонного зрубу проходив оборонний рів. Виявлено два будівельні горизонти: верхній (пізньосередньовічний) і нижній (давньоруський). Нижній рів глибиною 2,50 м і шириною 5 м. Внутрішня стінка рову довша і положіша. Заповнення – мішаний світлий шар ґрунту. Верхній рів глибиною 1,80 м і шириною 4,50 м також з більш пологою внутрішньою стіною. Заповнення рову – мішаний темно-сірий шар.

У розвідковій траншеї 6 виявлено сліди оборонної зрубнобудівлі стіни шириною 3 м, яка проходила вздовж південно-західного схилу основного майданчика. Вздовж північно-східного краю цього ж майданчика городища проходила дерев'яна стіна стовпової конструкції.

Розкоп 4 (73 м²) закладено в центральній частині невеликого бокового Західного майданчика городища (рис. 10). Тут було виявлено рештки великого наземного будинку з підвалом. Від нього зберігся насичений культурний шар XII – першої половини XIII ст., який обмежував площу близько 6 x 8 м. Будинок орієнтований довшою віссю вздовж центральної осі майданчика городища (північний захід – південний схід). До будинку відносився, очевидно, великий підвал (14 x 3,50 м). В ньому, крім великої кількості кераміки XII – XIII ст. та кісток тварин, знайдено залізний ніжик, мініатюрну срібну пряжку (рис. 11, 7, 8) та 12 фрагментів скляних браслетів. Останні трьох типів: кручені (чорні, фіолетові, сині), ребристі (чорні) та гладкі (сині). Серед кераміки вирізняються п'ять фрагментів візантійських амфор. У зв'язку з однотипністю керамічного матеріалу, виявленого в усіх комплексах городища, подаємо його загальну характеристику.

Гончарний посуд виготовлено з глини, в якій є домішки дрібного піску, або зовсім без видимих домішок. Стінки посудини тонкі (0,4–0,6, рідше 0,7 см). Основна маса уламків належить кухонним горщикам. Майже всі вони мають відігнутий назовні вінчик, вигнуту або майже вертикальну шийку, високі плічка і тулово, що звужується донизу. Діаметр вінчика в

більшості 10–16,5 см. Найбільшу групу кераміки займають посудини з різко окресленим, відігнутих назовні вінчиком з жолобком (для покривки) з внутрішнього боку та косо (інколи прямо) зрізаним краєм. Цей тип посудин, за незначним винятком, орнаментований по верхній частині тулова лінійним орнаментом.

Дещо менше кераміки припадає на групу посудин, в яких вінчик має дзьобоподібне оформлення. Третю групу кераміки становить посуд, який характеризується простим вінчиком з заокругленим або зрізаним краєм без жолобка для покривки. Крім горщиків, на городищі знайдено декілька уламків амфор галицького типу з вертикальним горлом. Вся охарактеризована група керамічного матеріалу датується XII – першою половиною XIII ст.

Висновки.

В процесі розвідкових досліджень, проведених у 1976 р. на городищі Окопи в с. Молодія на р. Дерезлуг, встановлено.

1. Територія городища вперше була заселена в часи трипілья та раннього заліза. В часи фракійського гальштату тут існувало невелике городище.

2. В другій половині XII – першій половині XIII ст. тут будуються укріплення військової фортеці. Вона складалася з двох майданчиків. Східний майданчик обмежений зі сходу валом (городні шириною 6 м) з внутрішньою системою зрубних стін (шириною 3 м). З заходу східний майданчик обмежували рів та зрубна оборонна стіна шириною 3 м. З боку обривів майданчик мав оборонні стіни стовпової конструкції. В центральній частині цього східного майданчика городища знаходилась велика (11,50 x 11,50 м) дерев'яна будівля, стіни якої були обмазані глиною. В центральній частині західного майданчика городища також знаходився дерев'яний будинок (6 x 8 м) з підвалом. З заходу цей майданчик городища був обмежений ровом та зрубною оборонною стіною (шириною 2,80–3 м). З боку обривів майданчик, очевидно, також оточували стіни стовпової конструкції.

3. В часи пізнього середньовіччя (XVII ст.) на місці старих давньоруських укріплень будуються нові. В тому числі досипаються земляні вали і поновлюються оборонні рови.

4. Молодіївське городище займало важливе стратегічне місце на Пруто-Серетському вододілі, Як військова, сторожова фортеця, вона входила до системи городищ, які забезпечували охорону і функціонування знаменитого трансєвропейського янтарного шляху (річкового і сухопутного) і, зокрема, волоку (біля с. Волока Глибоцького району). Найбільш інтенсивно цей річковий шлях розвивався в часи енеоліту, раннього заліза та в давньоруський час, коли саме й існувала Молодіївська фортеця.

1.2. Василівське городище.

Археологічні дослідження проводились давньоруською археологічною експедицією Чернівецького краєзнавчого музею (1977, 1978 рр.) та Івано-Франківського краєзнавчого музею (1985, 1996 рр.) [2; 3; 10; 21].

Василівське городище – дитинець літописного (1230 р.) міста Василева на Дністрі. Городище розмішене в північній частині с. Василів Заставнівського району Чернівецької області (ур. Замчище). Городище розташоване на підвищеному правому березі р. Дністер навпроти устя р. Серет (Тернопільська область) (рис. 13).

Василівське городище підпрямокутної форми (120 x 90 м). З півночі воно обмежене глибоким ярмом, а з заходу і півдня – ровом, який в даний час майже повністю розорано. Східна частина городища є берегом р. Дністер висотою до 7 м. Тут край майданчика городища сформовано у вигляді декількох виступів. Уздовж берега проходить вузька дорога, яка починається біля яру (пристань) і, піднімаючись по схилу, входить в оборонний рів (південний). У цій південній, найвишій своїй ділянці, в місці повороту дороги до рову знаходиться невеликий майданчик підтрикутної форми (10 x 12 м). Увесь майданчик городища вільний від забудови і використовується селянами як орне поле. Вздовж краю

майданчика городища є сліди окопів I (II) світових воєн (рис. 15).

У процесі досліджень нами було закладено три розкопи і три траншеї загальною площею 260 м² (рис. 16).

Розкоп 1 (23 x 4 м) закладено на найбільшому, північно-східному виступі краю майданчика городища. Як показали розкопки, більша частина культурного шару зруйнована окопами I Світової війни. Непотривоженою була лише вузька (2 м) прибережна ділянка городища. Тут на глибині 0,35–0,40 м (рівень схилу) було виявлено відбитки нижніх колод (шириною 0,35 м) зовнішньої стіни оборонних зрубів на довжину 23 м. Вона являла собою ламану лінію, яка складалась з окремих прямих відрізків (довжиною 3,5; 2,5; 5; 3,2; 2; 3,8 м) і в цілому повторювала конфігурацію самого виступу берега. Таким чином, це була реальна довжина (ширина по фронті) 6 окремих зрубів, які з'єднувались між собою під невеликим кутом. У 1978 р. вдалося зафіксувати і ширину цієї зрубної оборонної стіни. Вона становила 4 м. В одному з цих оборонних зрубів виявлено залишки глиняної печі, яка була заглиблена (0,50 м) у материкову основу, а з боку дерев'яної стіни мала кам'яну обкладку. В заповненні клітей виявлено кераміку XII – першої половини XIII ст., що підтверджує наші висновки про їх житлово-господарський характер та навіть ремісниче призначення (рис. 21). Це не виключало їх основного, оборонного значення (рис. 19).

У 1978 р. у двох крайніх південних зрубах виявлено цілий комплекс з двох печей-горнів, з'єднаних між собою (розміщених в одну лінію), і ще одної окремої камери між ними. Таким чином, загальна довжина цих трьох камер (горнів) становила 2,50 м. У двох крайніх камерах були стовпи-опори (0,20 x 0,20 м), які збереглись на висоту 0,15 м. Віддаль між ними становила 1,30 м. Діаметр північної камери (горна) 0,90 м, а південної – 1,10 м. З заходу до камер примикає піч (діаметром 0,90 см). Черинь даної печі вищий на 0,15 м від дна камер-горнів. Ще одна піч, додаткова (розміром 0,50 x 0,70 м) примикає до південної камери з півдня. Стінки камер (горнів) тов-

щиною 3–5 см, дно – 10 см. Стінки збереглись на висоту до 0,49 м. Увесь комплекс заглиблений на 0,25 м нижче рівня підлоги зрубів. Даний комплекс, виходячи з конфігурації оборонних зрубів у цій частині, можливо, знаходився одночасно в двох зрубах, які становили одне ціле (без поперечної стіни) (рис. 17; 18).

У південно-східній частині городища закладено декілька розвідкових траншей (траншея 1, 2, 3, 4), які показали наявність дуже незначного культурного шару. Лише в одному місці (розкоп 2) виявлено сліди невеликої (3,50 x 3,50 м) дерев'яної будівлі з пічкою на глиняній основі (0,80 x 0,80 м). У заповненні житла знайдено декілька фрагментів кераміки XII–XIII ст. та кістки тварин (рис. 22). У траншеї 4 виявлено частину підвалу шириною 4 м і глибиною 1,5 м від сучасної поверхні (0,50 м в материк). В його заповненні була також кераміка XII–XIII ст.

Розкоп 3 закладено на краю (східному) майданчика городища, на мисоподібному виступі берега. Перші невеликі роботи були проведені тут в 1978 р. У 1984 р. в межах невеликого розвідкового розкопу тут на глибині 0,60–0,80 м було виявлено велику кількість керамічних плиток. Вони були потрактовані нами як залишки підлоги дерев'яної церкви.

У 1985 р. на цьому місці було закладено розкоп розміром 16 x 13 м. Як показали охоронні археологічні розкопки, церква входила до системи зрубних оборонних стін, які стояли вздовж р. Дністер і виявлені нами в розкопі 1 та траншеї 6. Значною мірою церква була знищена сучасними ямами для добування глини й окопами I Світової війни. Збереглись, і то в сильно перевідкладеному стані, лише північна і східна частини церкви. Тут було виявлено майже суцільний шар керамічних плиток підлоги храму і багато залізних цвяхів. Плитки лежали на рівні давньої поверхні, не маючи попередньої глиняної (піщаної) підоснови, як це інколи буває на інших пам'ятках. Про розміри і форму церкви можна говорити лише гіпотетично, оскільки жодних конструктивних її слідів не виявлено. Лише в південно-східному куті знайдено декілька кам'яних плит, які, можливо, пов'язані з кутовими кам'яними підвалинами. В

межах поширення керамічних плиток виявлено і 7 поховань. Беручи до уваги поширення і концентрацію керамічних плиток від мозаїчної підлоги та наявність захоронень, які утворювали в плані чітку самостійну групу, вдалося реконструювати форму церкви і встановити її приблизні розміри (рис. 23).

Це була велика (9,5 x 13 м) зрубна будівля без фундаментів, яка своєю трапецієподібною (апсидною) частиною (довжиною 4 м) входила до системи оборонних зрубних стін. Останні були такого ж розміру. Нава церкви, очевидно, мала розміри 9,5 x 9,5 м. Розбивочний квадрат 9,25 x 9,25 м, тобто 20 x 20 ліктів та висунутий на 8 ліктів трапецієподібний вівтар (за розрахунками архітектора І. Могитича). Мозаїчна підлога цієї церкви була викладена чотирикутними керамічними плитками двох типів. До першого належать прості чотирикутні плитки розміром 12 x 12 см та 14 x 14 см. Розміри точно не дотримані при формовці, тому часто є такі варіанти як 12,3 x 11,7 см або 14,2 x 14 см. Товщина плиток в середньому 1,9 см. Вони покриті поливою жовтого, зеленого і коричневого кольорів. Всього їх знайдено 211 (в тому числі і у фрагментах). До другого типу належать плитки розміром 12,7 x 11,4 см із зображеннями: грифона (23 фрагменти), орла в геральдичній позі (14 фрагментів) та оленя (4 фрагменти). Останні виконані в народній декоративній манері. Всі зображення виконані контурним рельєфом (рис. 25). Крім плиток, на дослідженій території церкви знайдено 41 цвях. Їх довжина від 5 см до 9,6 см. Товщина стержня 0,4–0,6 см. У 1984 р. тут було знайдено і підсвічник з хороса. Чашка діаметром 6,3 см. Стержень висотою 6,7 см (рис. 24).

Під підлогою виявлено 7 захоронень, які були розміщені вздовж стін церкви. Глибина поховань невелика (0,55–0,65 м). Могильні ями не простежуються в цьому рівні похованого чорнозему. Одне поховання підплитове. У всіх семи захороненнях відзначена одна особливість: під головою і в ногах знаходились «подушки» з керамічних плиток. Руки складено на животі. Ще 17 поховань досліджено на території кладовища, яке займало всю південно-східну частину городища і навіть

виходило за його межі — на посад. У більшості всі вони здійснені в глибоких ямах (до 1 м), що відрізняє їх від окремої групи поховань у церкві.

Розкоп 4 (40 м²) закладено в 1977 р. на місці повороту в'їзної дороги в оборонний рів, де до дороги примикав земляний майданчик підтрикутної форми (6 x 5 x 8 м)*. Проведені дослідження показали наявність тут згорілої дерев'яної вежеподібної будівлі, яка простежувалась сильно обгорілим шаром ґрунту по краю майданчика (шириною до 0,50–0,60 м) і рештками обвуглених колод (діаметром 0,30–0,40 м), ледь заглиблених у материкову основу. В плані споруда утворювала майже ідеальний шестигранний зруб («шестерик») з розмірами стін 4,5 x 4 x 4,5 x 4,5 x 3,7 x 4,5 м. Однією стороною вона примикала до дороги і навіть «заходила» на 0,7 м на її полотно. Ширина дороги, таким чином, тут зменшувалась до 2 м. В центральній частині споруди виявлено велику (діаметром 0,60 м і глибиною 0,90 м) стовпову яму від потужної дерев'яної опори для багатоповислої надбудови. Вона була і композиційним центром, в якому перетинались всі діагоналі (7,5; 8,5; 9,5 м). Дана будівля, очевидно, справді була високою вежею, яка контролювала верхню ділянку дороги-в'їзду і сприймалась як верхні ворота (рис. 26).

Залишки сильно знищених обривом берега дерев'яних конструкцій виявлено і на самому початку дороги-в'їзду. Тут, внизу, мала знаходитись ще одна невелика (2 x 2 м) вежеподібна воротна будівля. Вивчення стратиграфії самої дороги-в'їзду показало наявність двох будівельних горизонтів. Нижній, на материковій основі, товщиною 0,20 м (XII–XIII ст.) і верхній, товщиною 1 м з кам'яним (гальковим) покриттям (можливо, I Світової війни). Ця терасоподібна дорога-в'їзд XII–XIII ст., очевидно, мала дерев'яний настил (поперечний), який лежав на двох поздовжніх лежнях. Внутрішня лежня фіксується слідами квадратного заглиблення під колоду (шириною 0,25–0,30 м

* Майданчик сильно понищений пізніми та новітніми ямами та перекопами. В одній з ям виявлено захоронення тварини.

і глибиною 0,25 м). Зовнішня лежня являла собою опорну дерев'яну стінку з двох горизонтально покладених колод. Нижня була опущена на невеликий ескарпований майданчик. Зовні стінка була зміцнена вертикально забитими стовпами-палями. Віддаль між ними становила 0,50–0,80 м. Проміжки між ними були заповнені великим камінням (галька). Всього досліджено 12 м дороги-в'їзду, яка мала ширину 2,5 м. Вивчення в'їзної дороги, яка проходила по дну оборонного рову, показало, що її ширина також 2,5 м (траншея 5). Ця південна в'їзна дорога, очевидно, мала дерев'яний настил на кам'яній (ізоляційній) основі. Це відповідало характеру її трапецієподібного оформлення (глибокий котлован). Оборонний рів з в'їзною дорогою мав вихід на посад і на саме городище Замчище. Останні не виявлені. Очевидно, вони також могли мати характер окремих воріт.

Розкоп 5 (60 м²) закладено в 1977 році на східному схилі берега майданчика посаду літописного Василева, на віддалі 70 м від городища Замчище (на південь від нього). В результаті розкопок було виявлено ремісничий (гончарний) комплекс, який складався з двох заглиблених чотирикутних приміщень з одноярусними горнами та третім з системою ям і стоків (рис. 27).

Північне приміщення. Чотирикутної форми. Викопане в жовтому материковому ґрунті. Одна з його сторін (східна) зрізана берегом. У протилежній стінці приміщення (західна) висотою 1,45 м викопана піч (опалювальна камера), яка з'єднана з гончарною ямою. Стінки приміщення похилі (різниця з придонною частиною 0,30–0,50 м). Ширина приміщення становить 2,1–3 м. Довжина приміщення – 2,3–2,4 м. Загальні розміри:

по долівці – 2,5 x 2,3 x 2,1 x 3 м;

по верху – 3 x 2,3 x 3 x 3,4.

Приміщення заглиблене на 1,45 м (в західній частині). Заповнення: сірий сипкий ґрунт без знахідок. На долівці розчищено шар вуглинок, попелу й уламків склоподібного шлаку. Особливо багато попелу і вуглинок біля пічки та обриву, куди їх, очевидно, скидали. На долівці знайдено три фрагменти

кераміки XII–XIII ст., залізну пряжку та частину трубчатого замка. В західній, материковій стінці приміщення знаходиться вхід до печі. Його висота над рівнем долівки 0,30 м. Піч склепінчаста. Ширина основи (череня) 0,70 м, висота – 0,50 м, довжина череня 1,20 м.

Камера печі обмазана глиною і добре пропалена. Заповнення: сірий сипкий ґрунт, склоподібні шлаки. Гончарна яма знаходиться на віддалі 0,90 м від західної стінки приміщення і з'єднана з пічкою (опалювальна камера). Стінки ями прямі, біля дна ледь заокруглені. Діаметр горнової ями 1,20 м. Висота також 1,20 м. Стінки обмазані глиною і добре обпалені (товщина обмазки до 0,15 м). Заповнення: зверху шар сірого ґрунту, обмазка, склоподібні шлаки, каміння. Далі прошарок з пропаленого ґрунту (фрагменти обмазки товщиною до 0,30 м), потім суцільний шар зі склоподібного шлаку. На дні лежав шар попелу.

Південне приміщення знаходиться на віддалі 0,8 м від північного і аналогічне йому. Приміщення чотирикутної форми викопане в жовтому материковому ґрунті, одна зі сторін якого (східна) зрізана берегом. У протилежній стінці приміщення (західній) висотою 1,4 м викопана піч (опалювальна камера), яка з'єднана з гончарною ямою. Загальний розмір приміщення:

по долівці – 2,7 x 3 x 3,3 x 3;

по верху – 3,25 x 2,5 x 3,2 x 3 м.

Під південною стінкою приміщення знаходиться глиняний лежак (висотою 0,3 м і довжиною 3 м). Заповнення приміщення: сірий сипкий ґрунт. На долівці присутня значна кількість попелу, вуглинок і фрагменти склоподібного шлаку. Біля печі знаходиться особливо багато попелу. Опалювальна камера (піч) розміщена вище рівня долівки на 0,2 м. Піч склепінчаста. Ширина череня 0,80, висота 0,50, довжина 1,10 м. Заповнення печі: сірий сипкий ґрунт, склоподібні шлаки, обмазка, один фрагмент кераміки XII–XIII ст. (обпалений). Гончарна яма була викопана в материковому ґрунті на віддалі 0,8 м від західної стінки приміщення і з'єднувалась з пічкою. Стінки ями прямі,

біля дна ледь розширені. Діаметр гончарної ями 1,2 м, висота 1,2 м. Стінки також обмазані глиною і добре випалені. Товщина випалу до 0,15 м. Заповнення: зверху сірий ґрунт, невеликі фрагменти обмазки, склоподібні шлаки. Нижче знаходився прошарок (0,15 м) сильно обпаленого ґрунту та окремих шар (0,5 м) з обмазки, шлаків і вуглинок. На дні лежав щільний шар попелу білого кольору.

До лівої стінки південного приміщення примикало ще окреме приміщення з системою ям і стоків. Приміщення прямокутної форми (2,5 x 4,5 м), викопане в жовтому материковому ґрунті, паралельно південному. Рівень дна трьох приміщень однаковий. Всередині цього третього приміщення знаходиться ряд приступок, стоків (жолобків) і ям, які зв'язані між собою в одну систему. Чітко простежується єдиний рівень стоку від 0 до 1,65 м. В головному жолобі, що проходить по всьому приміщенню від південної стінки південного приміщення і до великої ями, знищеної частково обривом берега. Цікаво відзначити, що у вузькому жолобі, який з'єднує дві ями (0,85–1,65 м), знайдено у двох випадках два камені (трикутної і прямокутної форми), які стояли на ребрі і таким чином перекривали собою цю «стічну канавку». Заповнення даного приміщення відрізнялось більш щільним сірим ґрунтом.

Таким чином, в результаті проведених охоронних розкопок на схилі берега Дністра виявлено комплекс, який складався з двох заглиблених приміщень з печами та горновими ямами і третього з системою стоків і ям. Будівлі, очевидно, не мали внутрішніх дерев'яних конструкцій (обшивки стін), а лише дерев'яний навіс. Горнові ями в комплексі з печами, очевидно, були справді типу «однорусних із зворотним полум'ям».

Про дуже високу температуру в цих горнах (більше 100°) свідчать сильно обпалені стінки, які набули склоподібного (зеленуватого) ошлакування. Характер засипки говорить про здійснення спеціальної консервації даного комплексу, який у цілому можна віднести до XII–XIII ст.

Траншея 10 (15 x 1 м) закладена на внутрішньому схилі земляного валу, невеликі залишки якого зберігаються в північно-західній частині городища Замчище. Насип валу (висотою до 2,5 м) складався з жовтої ущільненої глини, в якій знайдено декілька фрагментів кераміки XII–XIII ст. До цього часу відноситься і культурний шар, який виявлений у підшві валу (товщиною 0,2 м). Таким чином, даний вал насипано, очевидно, в часи пізнього середньовіччя і він ніяк не стосується давньоруського періоду, як вважалося дотепер.

Траншеї 8, 9 закладені по північному краю майданчика городища з метою вивчення оборонних конструкцій. Їх залишки виявлені на самому краю, але в більшості вони знищені обривом берега.

Під час досліджень Василівського городища, як ми вже зазначали, виявлено малопотужний культурний шар, який характеризувався і невеликою кількістю керамічного матеріалу, що в основному відноситься до другої половини XII – першої половини XIII ст. Він дуже однотипний в усіх комплексах. Основна маса уламків, знайдених на городищі, належить кухонним горщикам. Майже всі вони мають відігнутий назовні вінчик або майже вертикальну шийку, високі плічка і тулово, що звужується донизу. Діаметр вінчика в більшості 10–10,5 см. Найбільшу групу кераміки займає посуд з різко окресленим, відігнутим назовні вінчиком з жолобком для покритишки та косо, інколи прямо зрізаним краєм. У поодиноких випадках вінчик має заокруглений край. Крім горщиків, знайдено уламки посуду з вертикальним горлом і валиком навколо нього («галицькі амфори»). Відзначена майже повна відсутність знахідок візантійських амфор. Немає і скляних браслетів, які також часто зустрічаються на посаді, та окремих предметів озброєння.

Висновки.

В процесі розвідкових досліджень, які проводились нами в 1977, 1978, 1985, 1996 рр. на Василівському городищі літописного Василева на Дністрі, було встановлено:

1. Територія городища була вперше заселена в часи раннього заліза, оскільки тут виявлено сліди периферійної частини великого поселення культури фракійського гальштату.

2. З середини XII ст. тут, на краю посаду літописного міста Василева на Дністрі, існує укріплений, очевидно, монастирський комплекс, що підтверджується наявністю тут церкви, кладовища та відповідним археологічним матеріалом, в якому переважають предмети релігійного характеру. Культурний шар на майданчику городища малопотужний. Третину території займало кладовище, яке мало продовження і за його межами, на посаді. Все це дозволяє говорити про городище Замчище не як про дитинець міста, а лише як про монастир, який стояв на самому краю посаду, біля пристані.

3. В часи пізнього середньовіччя ця територія давньоруського городища використовувалась для побудови нових укріплень (зокрема земляного валу) біля давньої переправи через Дністер, в місці впадіння у нього р. Серет.

4. В цілому Василівське городище займало важливе місце в соціальній структурі літописного Василева. Саме місто виникло на важливому перехресті двох трансєвропейських річкових шляхів: Дністровського і Вісло-Буго-Серето-Дунайського. Місто забезпечувало його охорону і функціонування. Поряд з річковими тим самим маршрутом тут проходили і сухопутні трансєвропейські торгові шляхи.

1.3.1. Непоротівське городище Щовб

Розвідкові розкопки проводились у 1978 р. давньоруською експедицією Чернівецького краєзнавчого музею. Непоротівське городище – сторожовий пограничний замок у зовнішній системі оборони літописного (1159 р.) міста Кучелміна на Дністрі [3; 102; 113, с. 82–86] (рис. 30; 37).

Городище знаходиться на високому правому березі р. Дністер в ур. Щовб, на південь від с. Непоротово Сокирянського району Чернівецької області.

Городище мисовидної форми (50 x 60 м). З напільної, південно-східної сторони, обмежене високим (2 м) дугоподібним

земляним валом та ровом. Майданчик на час досліджень був вільний від дерев та забудови. Культурного шару не простежено (рис. 33).

Для вивчення конструктивних особливостей оборонного валу закладено невеликий розкоп (7 x 8 м). Верхній насип валу (0,50 м) являв собою мішаний шар сірого ґрунту з дрібною галькою. Основу валу складав ущільнений світло-жовтий шар глини (0,45 м). В його основі відмічено тонкий (0,05 м) шар спаленини. Ширина основи валу становила 3 м. З зовнішньої і внутрішньої сторін валу простежено залишки дерев'яних стін, які утворювали конструкцію зрубу-городні шириною 3 м і висотою 2 м. З внутрішньої сторони до городен примикали пустотілі дерев'яні зрубні приміщення. Їх залишками є культурний шар товщиною 0,5 м і шириною розповсюдження 3 м. В межах розкопу досліджено залишки двох згорілих зрубів. Перший розміром 3 x 4,5 м. Біля його північної бокової стінки виявлено залишки печі, яка з боку дерев'яної стіни мала кам'яну обкладку. У правому куті добре збереглися залишки трьох плах, які, очевидно, пов'язані з конструкцією згорілого лежача. На глиняній долівці знайдено мідний пластинчастий браслет та уламок глиняного тигелька із залишками розплавленого металу. Жодний фрагментів кераміки не було виявлено (рис. 34).

Другий зруб (3 x 3,5 м, довжина повністю не простежена, оскільки знищена дорогою). На підлозі було знайдено лише один цілий глиняний горщик – галицьку корчагу з прямим вузьким горлом. Його висота 21 см, ширина 20,5 см. Плічка орнаментовані вертикальними штрихами (рис. 34, 9).

Висновки.

Городище виходило за межі внутрішньої системи оборони Кучелміна. Воно, найімовірніше, було сторожовою фортецею як у системі зовнішньої міської оборони, так і всього пограниччя. Датуюється другою половиною XII – першою половиною XIII ст.

1.3.2. Непоротівське городище Галиця-Монастир

Розвідкові розкопки проводились у 1978 р. археологічною експедицією Чернівецького краєзнавчого музею.

Городище знаходиться на високому правому березі р. Дністер в ур. Галиця-Монастир, на південний схід від с. Непоротова (рис. 31).

Городище мисовидне, утворене великим і глибоким яром. З напільного боку майданчик городища (40 x 50 м), обмежений двома валами з ровами. Перший вал (внутрішній) сильно розораний, зберігся на висоту до 0,5 м. Зараз простежується смугою сильно обпаленого ґрунту. Дослідження валу показали наявність згорілих дерев'яних конструкцій шириною 3,5 м. З ними пов'язані і 4 стовпові ями (діаметром 0,25 м), які заглиблені на 0,5 м у материк. Нижче цих конструкцій лежить культурний шар трипілля. Очевидно, оборонні конструкції належать до фракійського гальштату.

Другий вал (зовнішній) знаходиться на віддалі 140 м від першого. Як показали дослідження, вал насипано з жовтої глини. Зараз він зберігся на висоту до 2 м. Культурного шару в його основі не виявлено. В насипі валу також не знайдено жодних предметів. Дерев'яних конструкцій у насипі валу також не простежено (рис. 32).

Незважаючи на відсутність чітких слідів оборонних конструкцій давньоруського часу, все ж їх існування не виключене. Тим більше присутність великого давньоруського поселення і монастирського (печерного) комплексу цілком підтверджує такі висновки [102].

1.4. Карапчівське городище.

Археологічні дослідження проводились у 1979 р. (як продовження розвідкових розкопок 1978 р.) археологічною експедицією Чернівецького краєзнавчого музею [4].

Городище знаходиться в південній околиці с. Карапчів Вижницького району Чернівецької області. Воно розміщується на високому пагорбі в ур. Городок (рис. 38). Звідси добре проглядається долина Черемошу і Пруту. Саме городище розміще-

не на лівому березі р. Хмельський Потік (ліва притока р. Ясиновець). З двох боків городище обмежене стрімкими схилами та урвищами, а з двох інших – земляними валами та ровами. Напільна сторона північна.

Городище Городок має дугасту, підпрямокутну форму. Воно витягнуте з півдня на північ на 165 м. Ширина 60–100 м (рис. 40).

Карапчівське городище складається з двох укріплених майданчиків: північного (60 x 40 м) і південного (70 x 40 м), розділених ровом і високим валом. З напільного боку городище захищене двома глибокими ровами. Тут, з боку західного обриву, проходив і в'їзд. Ще два рови проходили по південному схилу городища.

На двох майданчиках городища простежуються сліди 23 западин підпрямокутної форми: 18 на північному майданчику і 5 – на південному. Розвідкою у 1978 р. було виявлено, що заповнення цих западин містять культурний шар, який відсутній за їх межами. Це дало змогу правильно потрактувати їх як залишки заглиблених жител. Крім того, у зв'язку з тим, що територія городища сильно заросла лісом, ми змушені були проводити розкопки лише на ділянці самих западин.

Північний майданчик городища

Будівля 2 розміщена на віддалі 10,5 м від північного краю майданчика городища та 5,5 м від будівель 1, 4 і 3. Досліджена будівля орієнтована паралельно північному краю майданчика городища. Являє собою прямокутну (2,3 x 2 м) напівземлянкову споруду, яка опущена в материк на 0,5 м. Стінки котловану вертикальні, дно рівне, материкове. У північно-східному куті в заглибленні розміщене вогнище (0,7 x 0,7 м) з кам'яною (галька) обкладкою з боку стін. Тут, на проміжку (0,25 м), між стінкою котловану і вогнищем простежено сліди обгорілої колоди. Ще одне невелике, кругле (0,4 м) заглиблення було розміщене біля західної стінки, також на віддалі 0,25 м. У ньому лежало декілька каменів. На дні залягав тонкий шар з вуглинок і обмазки (рис. 44).

Заповнення котловану будівлі характеризувалось сірою глиною з вугликами. В житлі знайдено декілька дуже фрагментарних уламків кераміки, яка датована нами другою половиною XIII – початком XIV ст. (рис. 45).

Будівля 3 розміщена на віддалі 8 м від північного краю майданчика городища, 26 м від західного краю і 4 м від житла 2. Вона також орієнтована своїми сторонами відносно північного краю майданчика городища. Являє собою прямокутну (2,3 x 2,7 м) напівземлянкову споруду, яка опущена в материк на 1 м. Стінки котловану вертикальні. Частина долівки (шириною 0,3 м) під стінами, по їх периметру, дещо підвищена. На них простежено сліди дерев'яних колод. У двох випадках ця земляна приступка розширена і оформлена у вигляді двох глиняних «стілців». Вхід простежується у південно-західному куті. Його ширина 1 м. Майже посередині будівлі, в заглибленні (1 x 0,6 м) знаходилось вогнище, яке мало кам'яну обкладку з північної сторони. На черені знайдено декілька фрагментів кераміки. З західної сторони вогнища, на віддалі 0,25 м від нього, знаходилась яма діаметром 0,45 м і глибиною 0,25 м. В її вуглистому заповненні знайдено декілька каменів і фрагментів кераміки. Заповнення самого котловану будівлі характеризувалось сірою глиною з окремими включеннями вуглинок (рис. 46; 47).

Будівля 5 розміщена на віддалі 11 м від будівлі 2 і 22 м – від західного краю майданчика городища. Орієнтована паралельно північному краю майданчика городища. Являє собою прямокутну (2,9 x 2,3 м) напівземлянкову споруду, яка опущена в материк на 0,7 м. Стінки котловану вертикальні. Частина долівки під стінами (шириною 0,3–0,4 м) дещо підвищена (на 0,15–0,20 м) і на ній виявлено сліди дерев'яних колод. Ширина цієї приступки дозволяє використовувати її як глиняну основу лавки. У південно-східному куті, в глибокій (0,35 м) ямі (0,6 x 0,6 м) розміщене вогнище з кам'яною обкладкою з трьох сторін. У південно-західному куті простежено неглибоку (0,15 м) ямку, яка, очевидно, була пов'язана з конструкцією входу. На підлозі виявлено декілька

великих каменів-плит. Знахідки кераміки XIII–XIV ст. найбільше групувались біля вогнища. Заповнення житла характеризувалось сірою глиною з вугликами (рис. 50; 51).

Нижче (0,5 м) рівня підлоги південної частини будівлі виявлено більш ранню споруду. Її заповнення характеризувалось щільною жовтою глиною, в якій знайдено два фрагменти ліпної посудини IX ст. Вона була банковидної форми. Вінчик відхилено назовні і заокруглено. Колір жовто-червоний. В тісті присутня товчена кераміка. Діаметр вінчика 20 см.

Будівля 6 розміщена на віддалі 5 м від західного краю майданчика городища і 1 м – від південного рову. Орієнтована паралельно західному краю майданчика. Являє собою прямокутну (1,8 x 1,8 м) напівземлянкову споруду, яка опущена в материк на 0,5 м. Стінки котловану вертикальні. Дно рівне, материкове. На долівці лежало багато каміння. Відсутність печі (вогнища) та малі розміри свідчать про господарське призначення даної споруди. В заповненні виявлено окремі фрагменти кераміки XIII–XIV ст. (рис. 52).

Траншея 3 (6 x 1 м) закладена по північному краю майданчика городища з метою дослідження характеру оборонної стіни, яка тут проходила і залишки якої виступають зараз у вигляді невисокого валоподібного підвищення. В результаті розкопок на краю майданчика виявлено сильно згорілу оборонну стіну шириною 1,5 м. Шар спаленини характеризувався товстим (до 0,25 м) шаром обмазки. З зовнішньої сторони простежено обгорілу колоду діаметром 0,3 м, а з внутрішньої – стовпову яму з кам'яною обкладкою (діаметром 0,3 м і глибиною 0,6 м). Очевидно, це залишки оборонної стіни типу галереї, яка була зовні обмазана глиною. Перед стіною знаходився глиняний укiс шириною 1,3 м. Можливо, деякий шар спаленини залишився від дерев'яної стіни з 3–4 колод (шириною 1,3 м), зміцненої з внутрішньої сторони окремими стовпами. На віддалі 0,6 м від неї розчищено кам'яну вимостку шириною 0,4 м і товщиною 0,15–0,2 м. До неї з внутрішньої сторони примикав тонкий вуглистий прошарок шириною 1,1 м. Він доходив до будівлі 4. Біля неї над ним розчищено шар обмазки

товщиною 0,25–0,3 м. В цілому треба відзначити, що тут, на краю оборонного рову, всі ці конструкції (шириною 3,5 м) перекриті потужним шаром спаленини і обмазки.

Будівля 4 примикала довшою стороною до вищезазначеної оборонної дерев'яної стіни. Являє собою прямокутну (2 x 2,3 м) напівземлянкову споруду, опущену в материк на 0,5 м. Стінки котловану вертикальні, дно рівне, злегка ввігнуте. В заповненні і на дні лежало багато великого каміння. В південно-східному куті знаходилась невелика ямка глибиною 0,2 м. В заповненні будівлі, яка, очевидно, мала господарське призначення, знайдено декілька уламків посуду XIII–XIV ст. Цим же часом, очевидно, датується і вся оборонна стіна, до якої примикала дана споруда (рис. 48; 49).

Траншея 4 (5 x 1 м) закладена на західному краю північного майданчика городища з метою виявлення тут оборонної стіни. В результаті розкопок було з'ясовано, що по краю майданчика проходила дерев'яна оборонна стіна, рештками якої виступає шар горілого ґрунту з обмазкою товщиною 0,2 м і шириною 1,8 м. Стіна, очевидно, мала вигляд галереї (заборолы), стіни якої були покриті глиняною обмазкою (рис. 43).

Будівля 7 розміщена на південному краю майданчика городища, на віддалі 1 м від оборонного рову. Являє собою прямокутну (1,8 x 2 м) напівземлянкову споруду, опущену в материк на 0,25 м. Стінки котловану вертикальні. Центральна частина котловану оформлена у вигляді великої ями діаметром 1 м, яка заглиблена ще на 0,4 м у материкову підлогу. В її південній частині розміщене невелике вогнище з кам'яною обкладкою (рис. 53).

Південний майданчик городища

Будівля 2 розміщена на віддалі 4 м від південного краю майданчика городища і 16 м – від його східного краю. Орієнтована паралельно південному краю майданчика. Являє собою квадратну (2,5 x 2,5 м) споруду, яка опущена в материк на 0,3 м. Стінки вертикальні, дно рівне. В північно-східному куті розміщене вогнище, яке знаходиться в неглибокій (0,2 м)

ямі діаметром 1 м. На долівці та в сірому заповненні знайдено багато великого каміння. Керамічний матеріал дуже фрагментарний і відноситься до XIII–XIV ст. (рис. 54; 55).

Будівля 3 розміщена на віддалі 3 м від східного краю майданчика городища і 20 м – від південного. Орієнтована відносно сторін світу. Являє собою прямокутну (1,8 x 1,6 м) споруду, яка опущена в материк на 0,35 м. Стінки вертикальні. Південно-західна частина будівлі являє собою значне пониження (до 1 м від сучасного рівня поверхні). Тут окремий ряд великого каміння відмежовує невелике вогнище, розміщене в самому куті споруди. Декілька фрагментів кераміки, знайдених в її заповненні, датують будівлю XIII–XIV ст. (рис. 56; 57).

Траншея 1 (11 x 1 м) закладена на південному краю південного майданчика городища з метою виявлення тут, над ровом, оборонних конструкцій (рис. 41).

На глибині 1,2 м виявлено сильно згорілі залишки зрубною стіни шириною 2,5 м. Шар спаленини і обмазки товщиною 0,15 м і шириною 2,7 м. Обмазка (товщиною до 7 см) зі слідами дерев'яних колод та плах з одного боку, і з загладженням – з другої. Обмазка лежала в два шари (10–15 см), загладженням доверху. Шар спаленини внизу. Зовнішній нижній вінець зрубу наполовину заглиблений. Внутрішній край знаходиться в материковій підрізці глибиною 0,35 м. Наявність досить пологого схилу (внутрішня стінка рову) змусила насипати тут, перед зрубною стіною, земляний укіс шириною 3,5 м на висоту до 1 м з жовтої ущільненої глини. З зовнішньої сторони він мав опорну вертикальну дерев'яну стіну у вигляді частоколу. Від нього зберігся рів шириною 0,55 м і глибиною 0,8 м (у материку).

У зв'язку з однотипністю кераміки в усіх комплексах городища (крім нижнього шару будівлі 5/2) ми подаємо загальну характеристику керамічного матеріалу, який можна віднести до другої половини XIII – початку XIV ст. Він має значну подібність до кераміки X–XI ст., що довгий час ускладнювало його хронологічне визначення. Весь посуд виготовлений з глини, в тісті якої є значні домішки крупнозер-

нистого піску. Товщина стінок 0,6–0,7 см. Обпал кераміки поганий, часто в зламі є чорна серцевина. З внутрішньої сторони стінки покриті коричнево-чорним (сажистим) нагаром. Зустрічається і ангобований посуд. Основна маса всіх фрагментів посуду, знайдених на городищі, належить кухонним горщикам.

Майже всі вони мають відігнутий назовні вінчик, високі плічка і тулово, що звужується донизу. Найбільшу групу кераміки займає посуд з різко окресленим і відігнутим назовні вінчиком. З внутрішньої сторони вінчика відмічений неглибокий жолобок для покривки, а з зовнішньої виступає невеликий загострений валик. У поодиноких випадках зустрічається кераміка, в якій вінчик манжетовидно оформлений або косо/прямо зрізаний. Орнаментация в них переважно характеризується хвилястою лінією з чергуванням лінійного орнаменту. Діаметр вінчика цього типу горщиків 18 см. Зустрінуто і декілька фрагментів невеликих посудин цього типу з діаметром вінчика 10–12–14 см. Крім горщиків, знайдено і уламки посуду іншого характеру, а саме – корчаг. Вони характеризуються високою вертикальною шийкою, косо зрізаною у верхній частині. Зовні на шийці проходять два пояски – загострені валики. Діаметр горловини 11–12 см. Колір стінок червоний, а в тісті є значні домішки дрібного піску. Знайдено також уламки двох мисок. Їх стінки відхилено назовні і вертикально зрізано зверху. Товщина стінок у середньому 1 см. Дно потовщене. Колір жовтий. У тісті присутні домішки товченого кременю.

В будівлі 4 знайдено залізну підкову для чобіт та ручку від ножа. В заповненні траншеї 1 трапилось вістря залізної стріли (5,5 см) з виділеним черенком і вузьким пером (рис. 58).

Висновки.

У процесі розвідкових досліджень, проведених у 1979 р. на городищі Городок у с. Карапчеві на Черемоші, встановлено:

1. Територія городища вперше була заселена в IX ст. Можливо, в цей час тут існувало і городище (общинний центр за Б. Тимощуком).

2. У другій половині XIII – на початку XIV ст. на цьому пагорбі були збудовані укріплення військової фортеці. Вона складалася з двох майданчиків, укріплених по краю дерев'яною стіною шириною 2 м, яка ззовні була обмазана глиною. До конструкції укріплень входили і глибокі земляні рови: два з напільної сторони і один – з південної. Між двома майданчиками також проходила оборонна лінія з глибокого рову і земляного валу.

3. Майданчики городища були забудовані, і найбільш густо – північний майданчик. Будівлі розміщувались рядами відносно його сторін. Будівлі були досить невеликими (в середньому з такими розмірами: 2–2,3 x 2,3–2,8 м) і неглибокими (заглиблені в материк на 1 м). Всередині, переважно в куті, розміщувались у неглибоких ямах вогнища, часто з кам'яною обкладкою з боку стін. Невеликі розміри споруд і наявність вогнищ (а не печей) свідчать про використання їх не як жител, а як будівель для короточасного перебування (ночівлі) тут воїнів гарнізону.

4. Керамічний матеріал кількісно невеликий, але типово однорідний для всіх досліджених будівель. Датується другою половиною XIII – першою половиною XIV ст.

5. Карапчевську фортецю за археологічними та історичними даними, очевидно, можна пов'язувати з літописним (кінець XIV ст.) Городком на Черемоші. Він посідав надзвичайно велике стратегічне місце на Пруто-Черемошо-Серетському вододілі, забезпечуючи охорону і функціонування старого транскарпатського шляху – як сухопутного, так і річкового, і, зокрема, наявного тут волоку (с. Волока).

1.1. Молодіївське городище

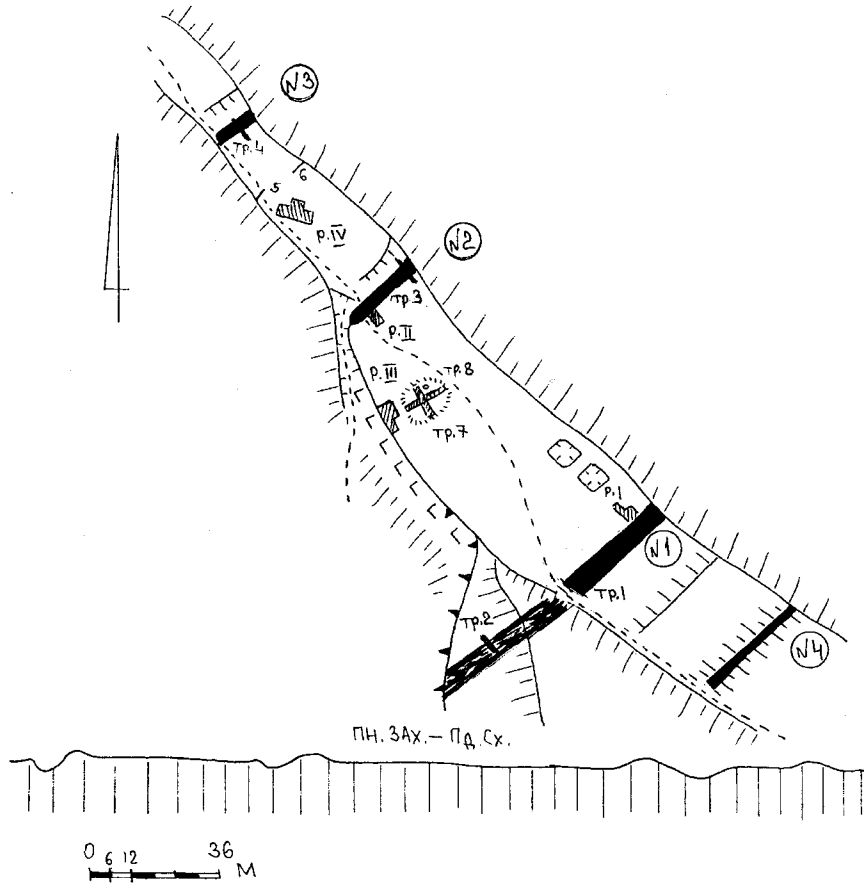

Рис. 5. Молодіївське городище Окопи. План.

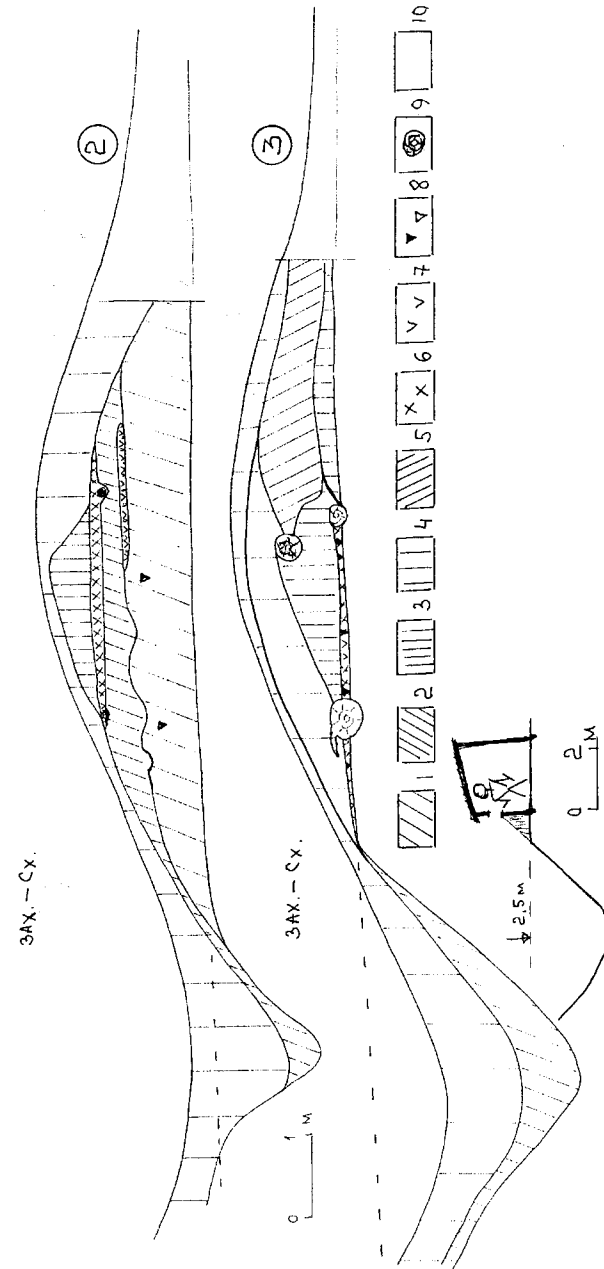

Рис. 6. Молодіївське городище. Стратиграфічний розріз оборонних валів (2; 3).

1 – жовто-сірій уціцьлений; 2 – жовтий; 3 – жовтий уціцьлений; 4 – чорний; 5 – світло-сірій; 6 – обпалена глина; 7 – поліл; 8 – кераміка; 9 – дерев'яні конструкції; 10 – материк.

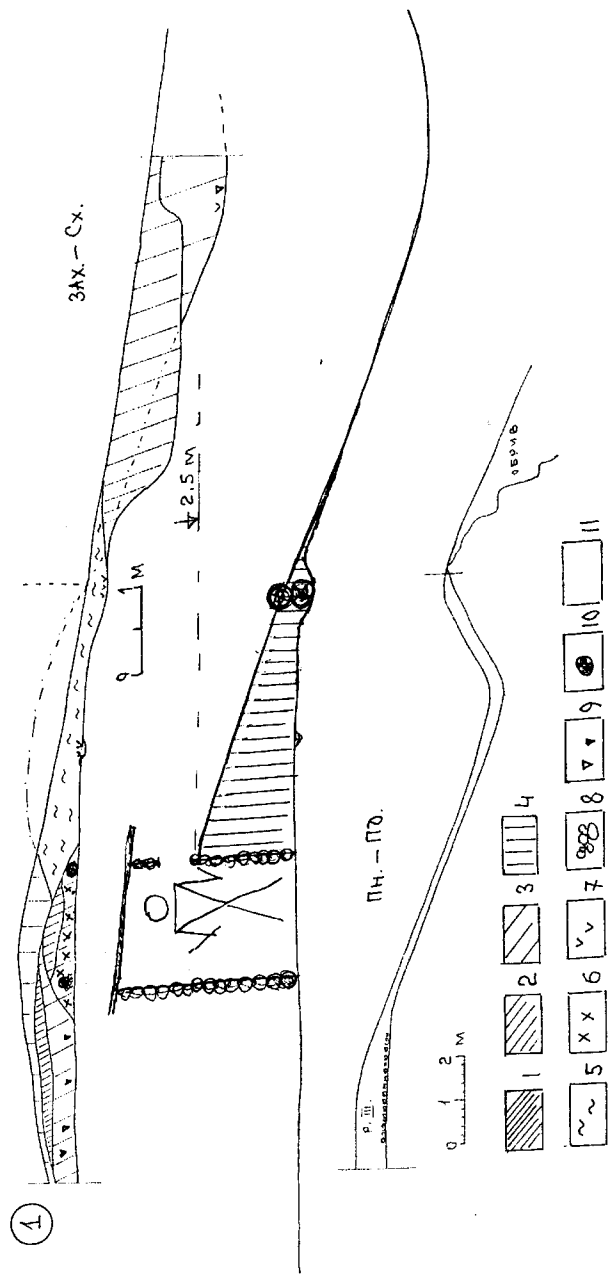

Рис. 7. Молодіївське городище. Стратиграфічний розріз оборонних конструкцій. Вал 1. Ескарп. 1 – жовто-сірий; 2 – сіро-жовтий; 3 – чорний; 4 – чорюзем; 5 – мішаний; 6 – обпалена глина; 7 – попіл; 8 – каміня; 9 – кераміка; 10 – дерев'яні конструкції; 11 – материк.

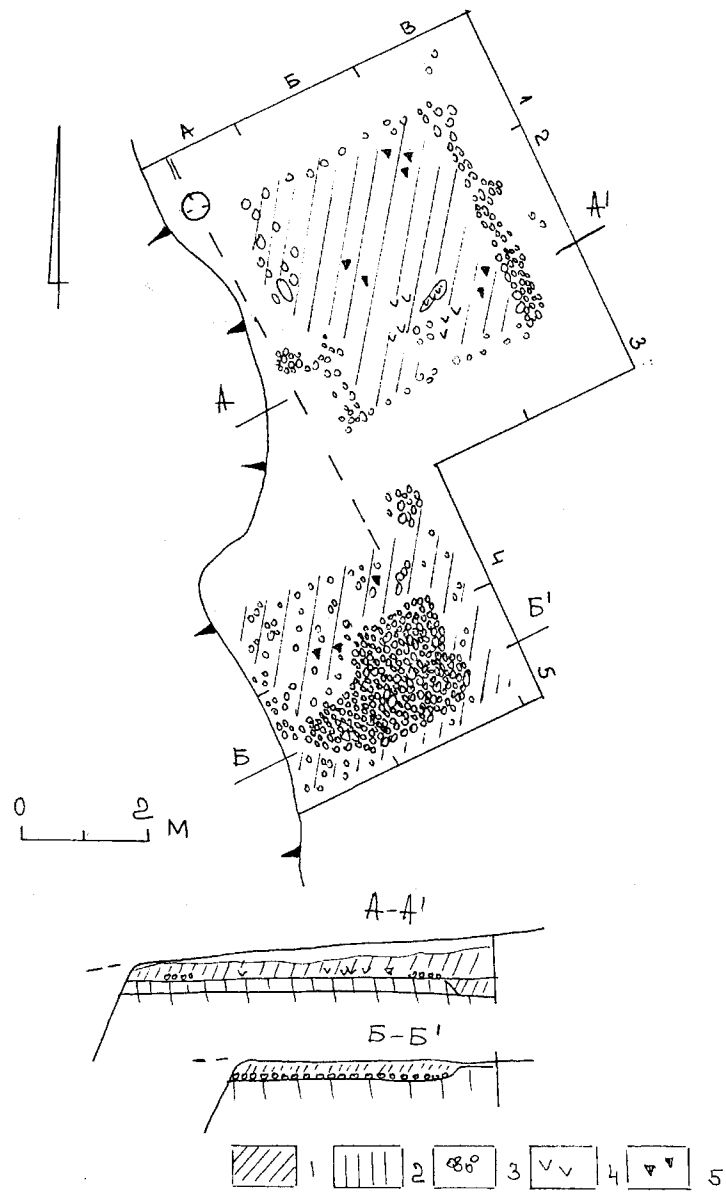

Рис. 8. Молодіївське городище. Розкоп 3. 1 – чорний; 2 – передматерик; 3 – каміня; 4 – попіл; 5 – кераміка.

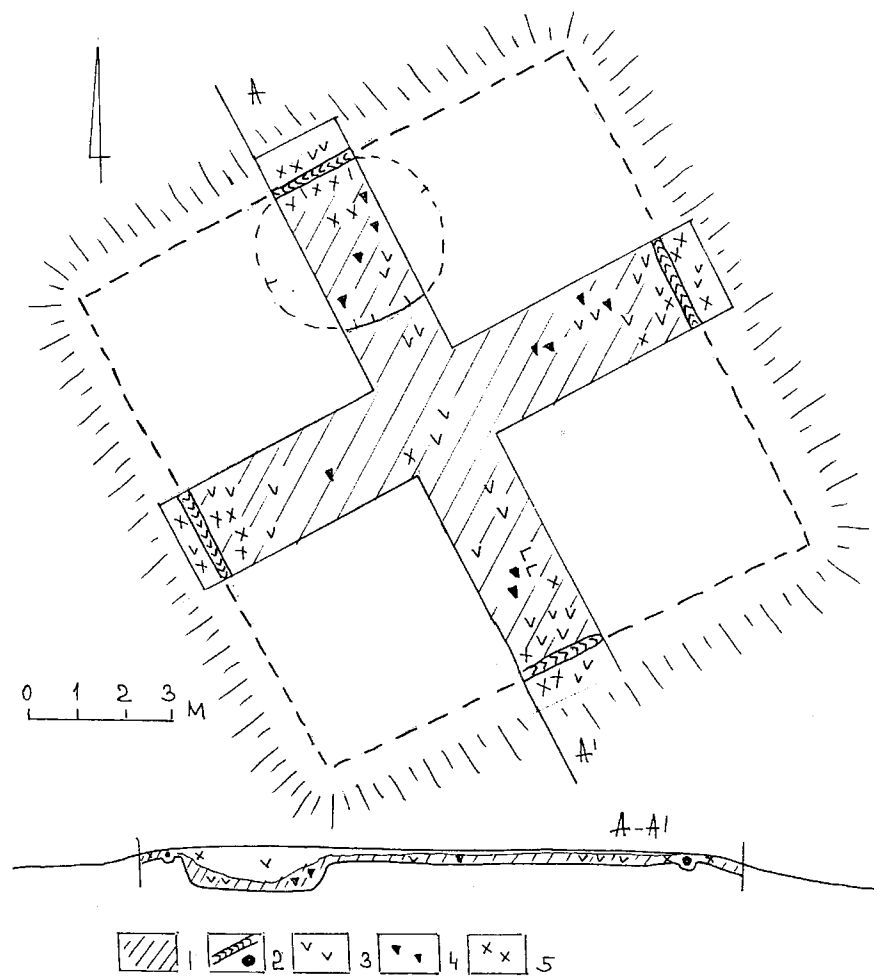

Рис. 9. Молодіївське городище. Траншеї 7, 8.
 1 – чорний; 2 – дерев'яні конструкції; 3 – попіл; 4 – кераміка;
 5 – обпалена глина; обмазка.

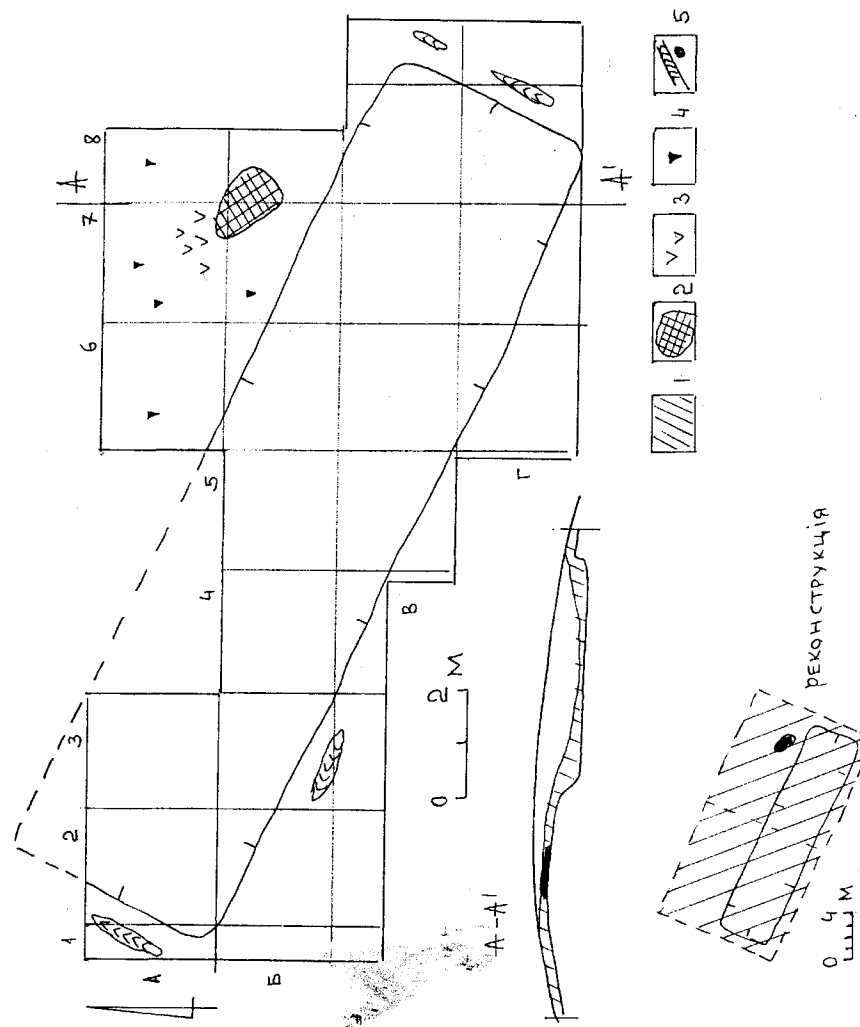

Рис. 10. Молодіївське городище. Розкоп 4. 1 – чорний; 2 – черинь печі;
 3 – попіл; 4 – кераміка; 5 – дерев'яні конструкції.

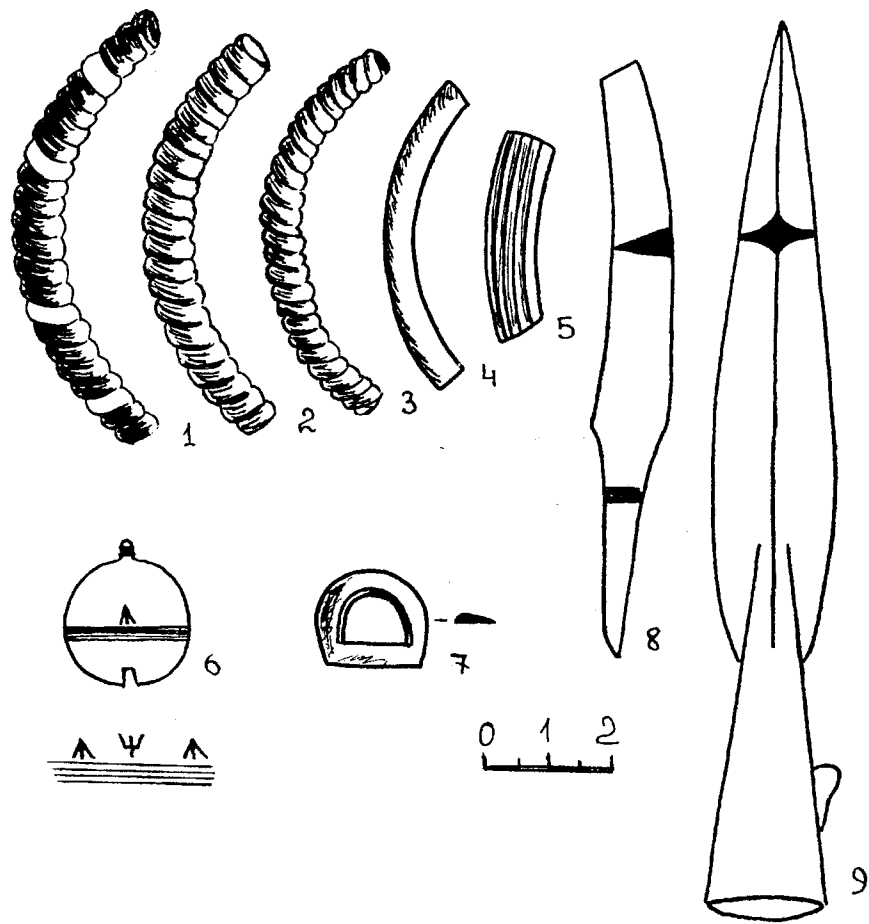

Рис. 11. Молодіївське городище. Знахідки. 1-5 – скляні браслети;
6 – підвіска-дзвіночок; 7 – пряжка; 8 – позжик;
9 – наконечник дротики.

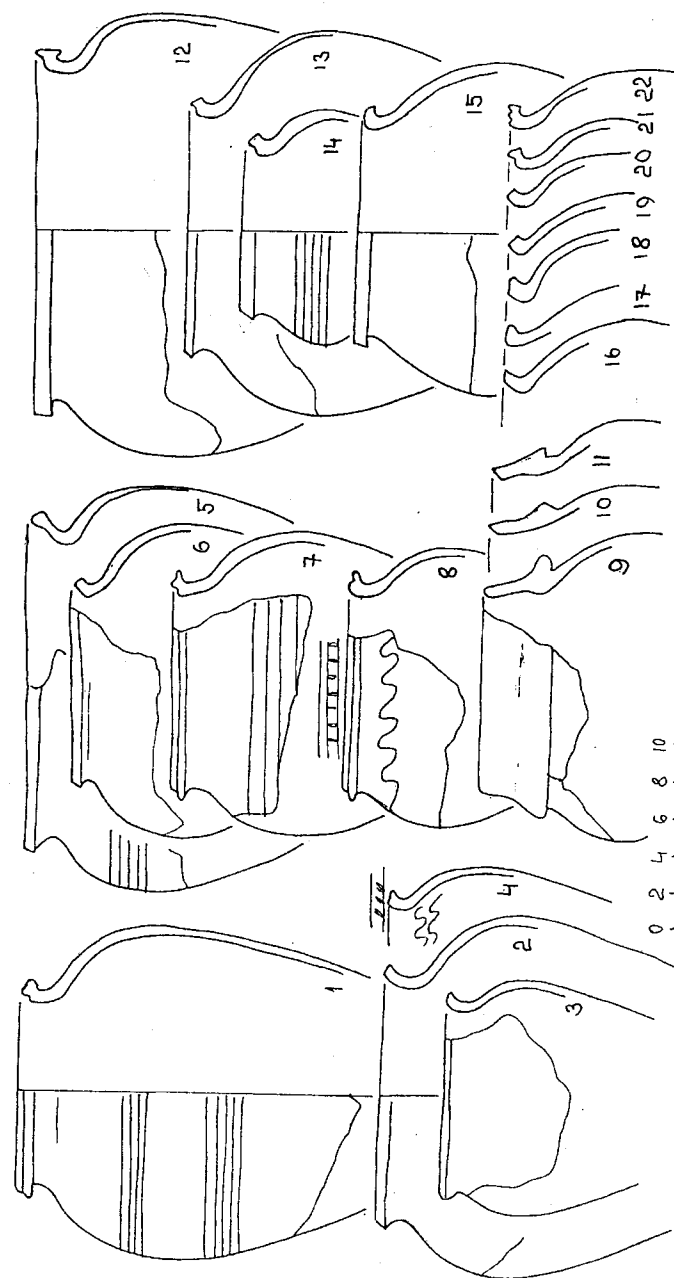

Рис. 12. Молодіївське городище. Таблиця кераміки. 1, 3, 5, 6, 12, 13, 14, 15 – розкоп 3;
2, 4, 7, 8, 9, 10, 11 – розкоп 4; 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22 – траншеї.

1.2. Василівське городище

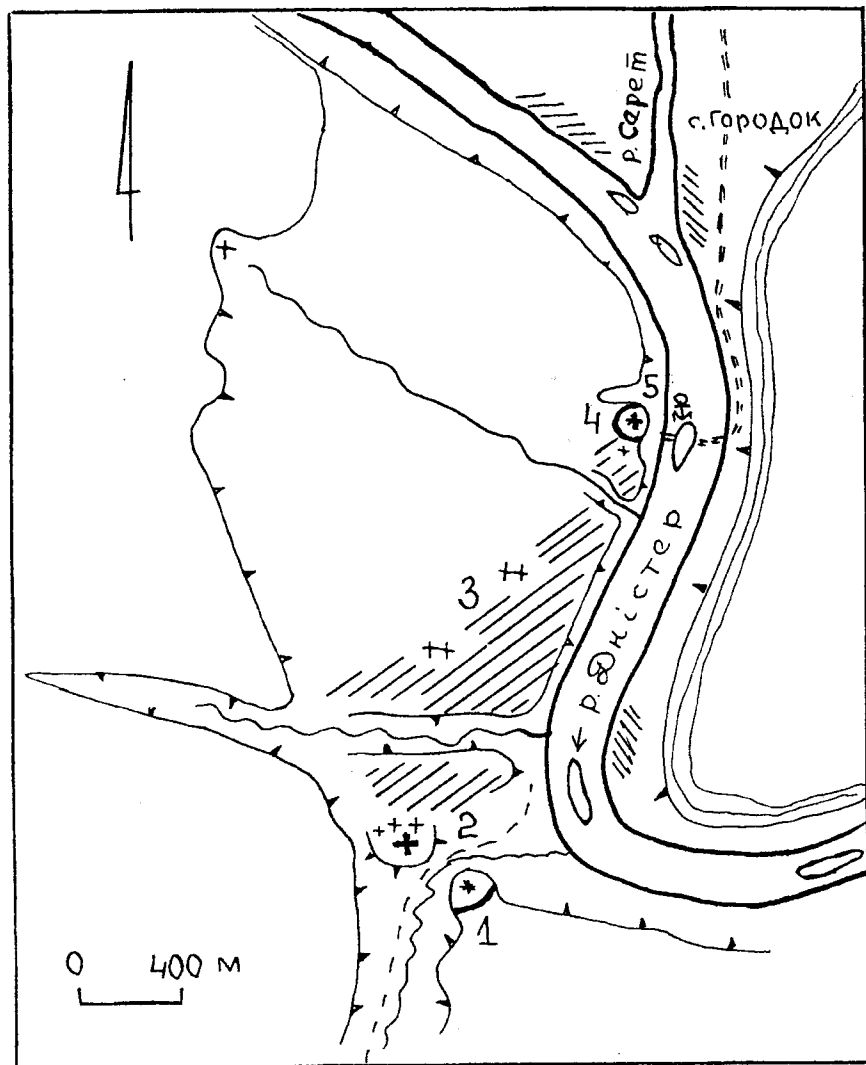

Рис. 13. Літописний Василів на Дністрі. План.
1 – замок міського посадника; 2 – міський храм (кам'яний) з кладовищем; 3 – міський посад; 4 – монастир; 5 – пристань.

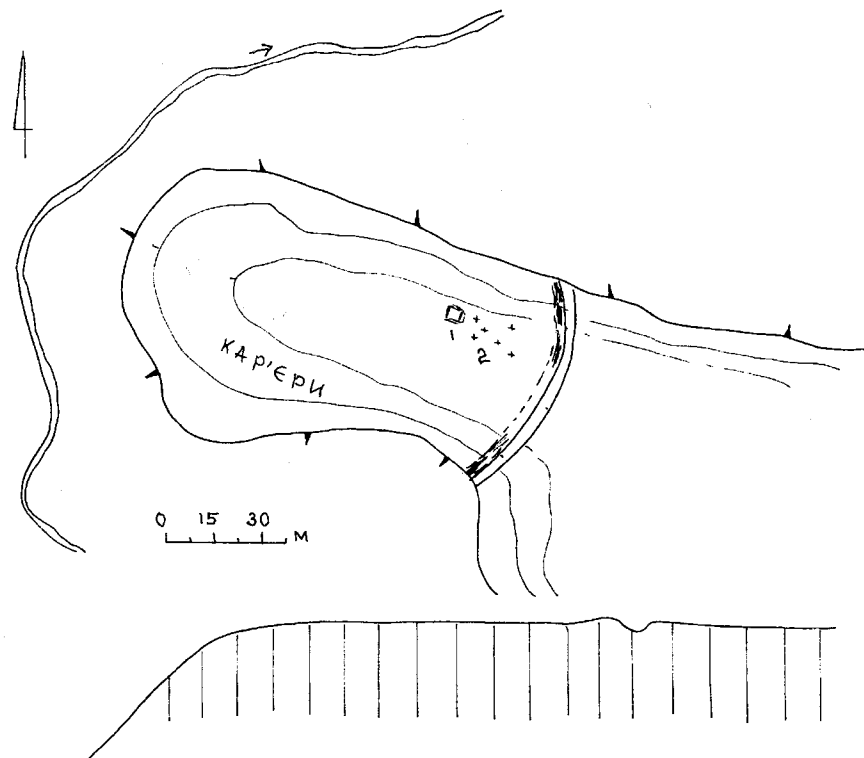

Рис. 14. Літописний Василів. Городище Хом.
1 – дерев'яна церква; 2 – кладовище.

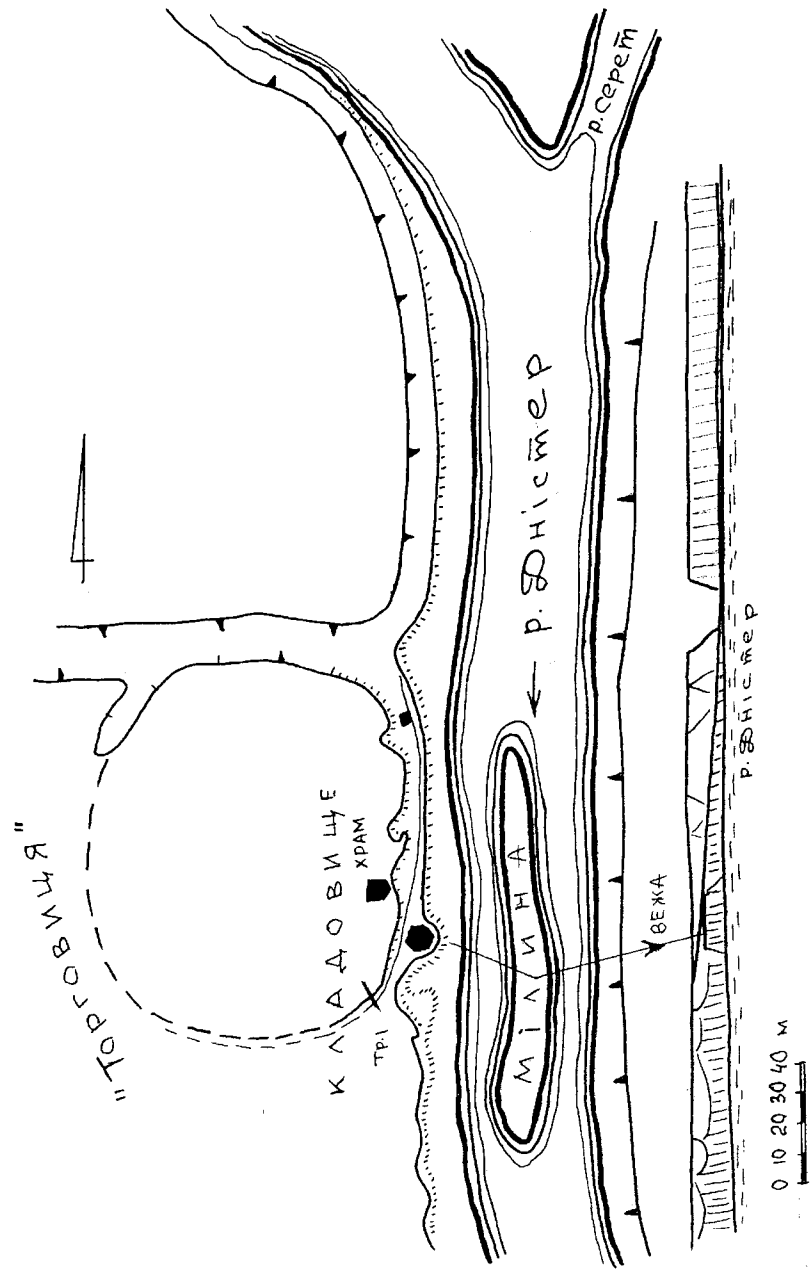

Рис. 15. Літописний Василів. Городище Замчище (монастир).

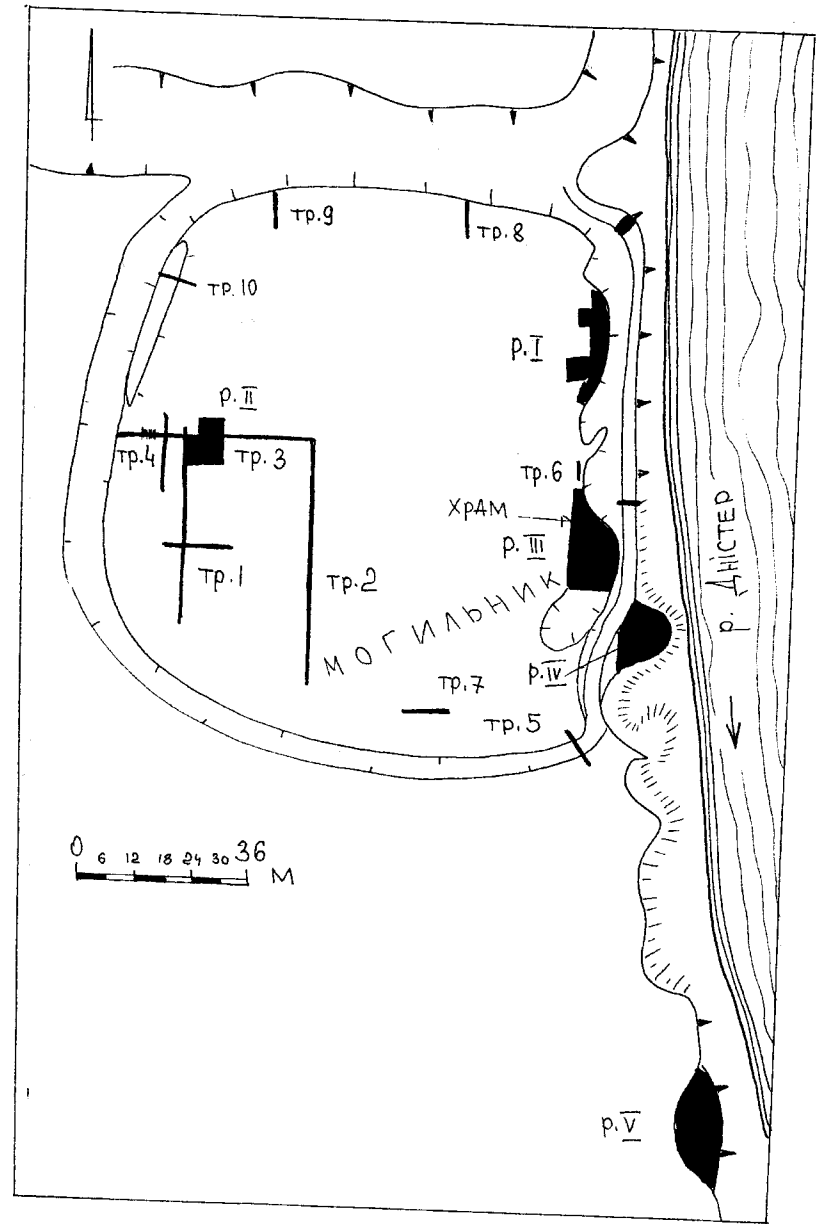

Рис. 16. Літописний Василів. Городище Замчище. План. Розкопи.

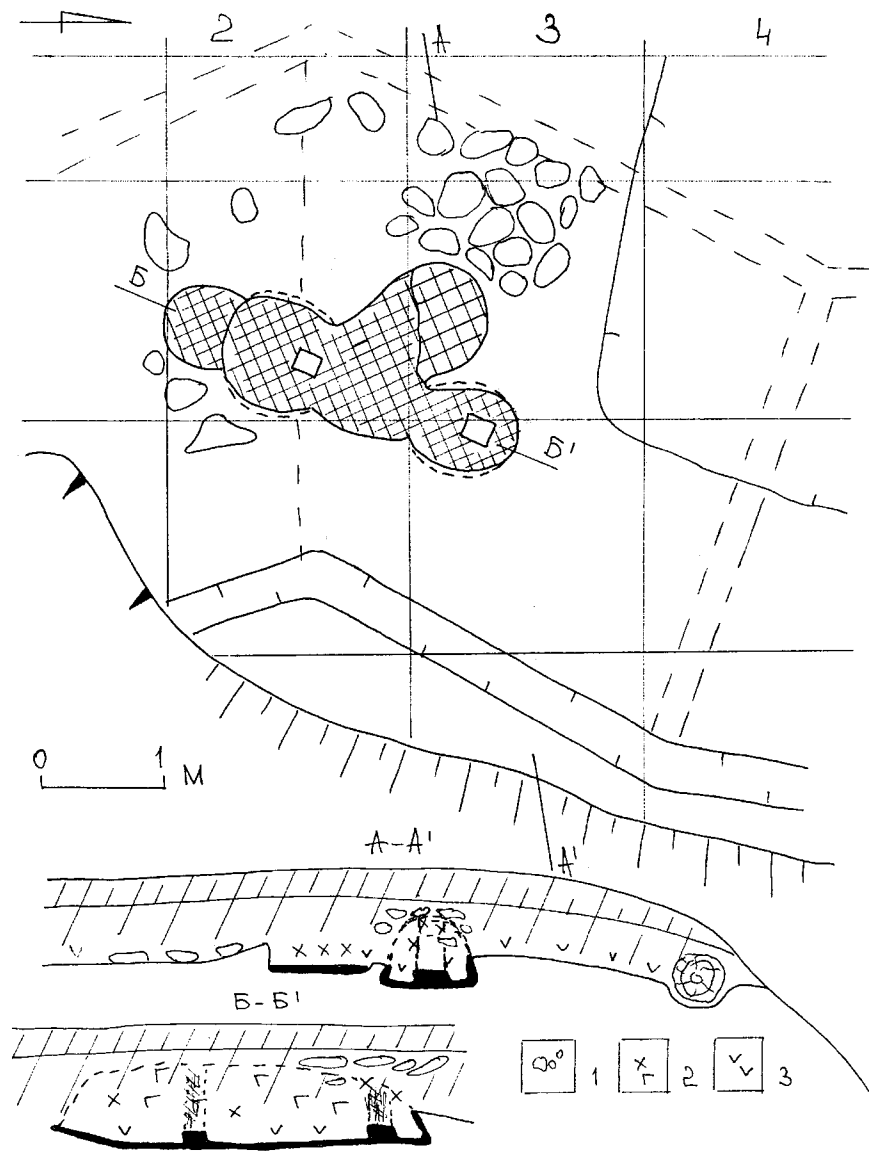

Рис. 17. Літописний Василів. Розкоп 1. Печі.
1 – каміння; 2 – обпалена глина; обмазка; 3 – попіл.

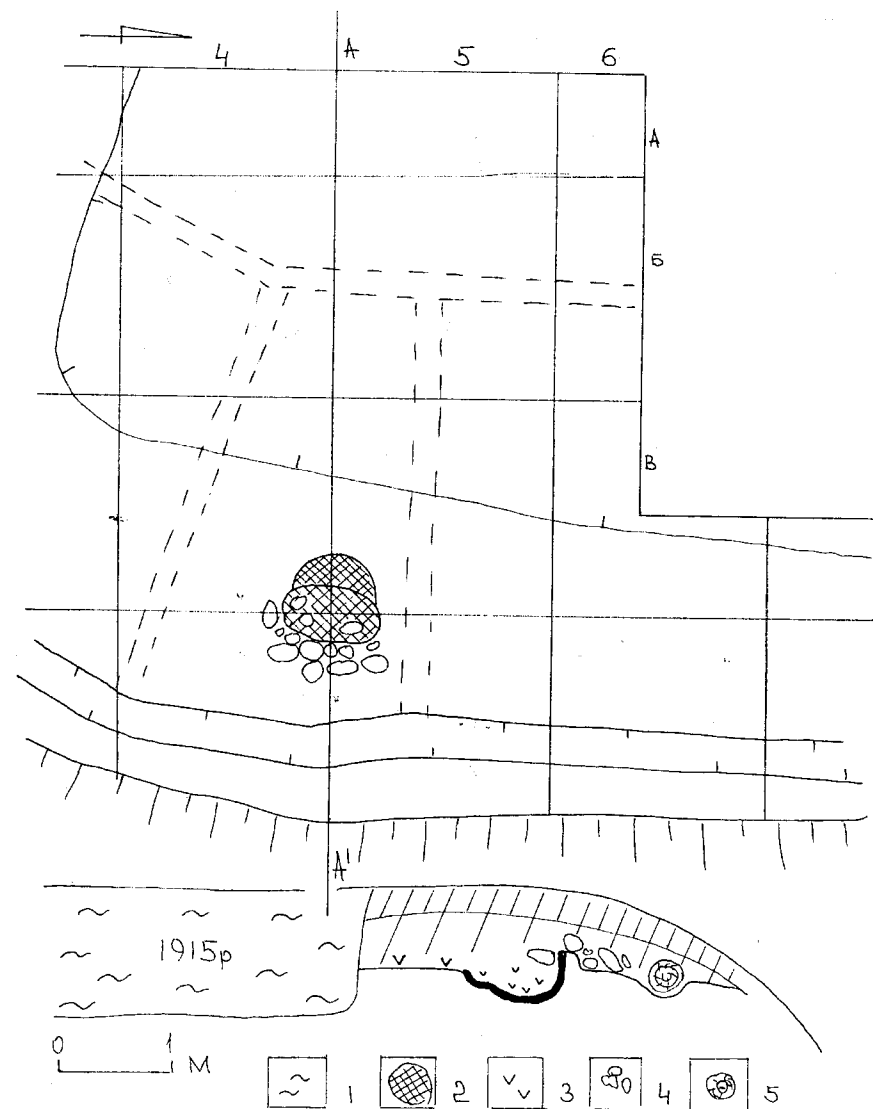

Рис. 18. Літописний Василів. Розкоп 1. Піч. 1 – окопи 1915 р.;
2 – чернь печі; 3 – попіл; 4 – каміння; 5 – дерев'яні конструкції.

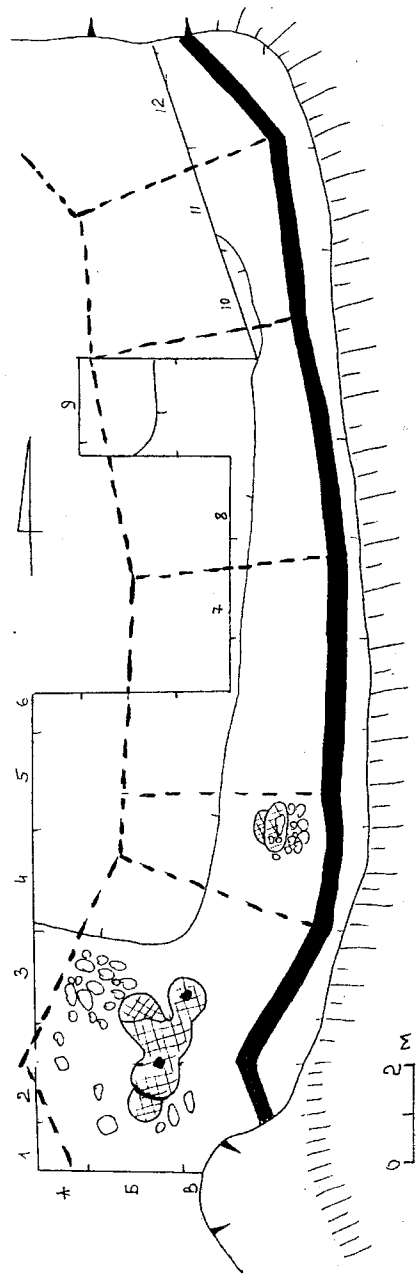

Рис. 19. Литописний Василів. Городище Замчище. Розкоп 1. Реконструкція оборонної стіни.

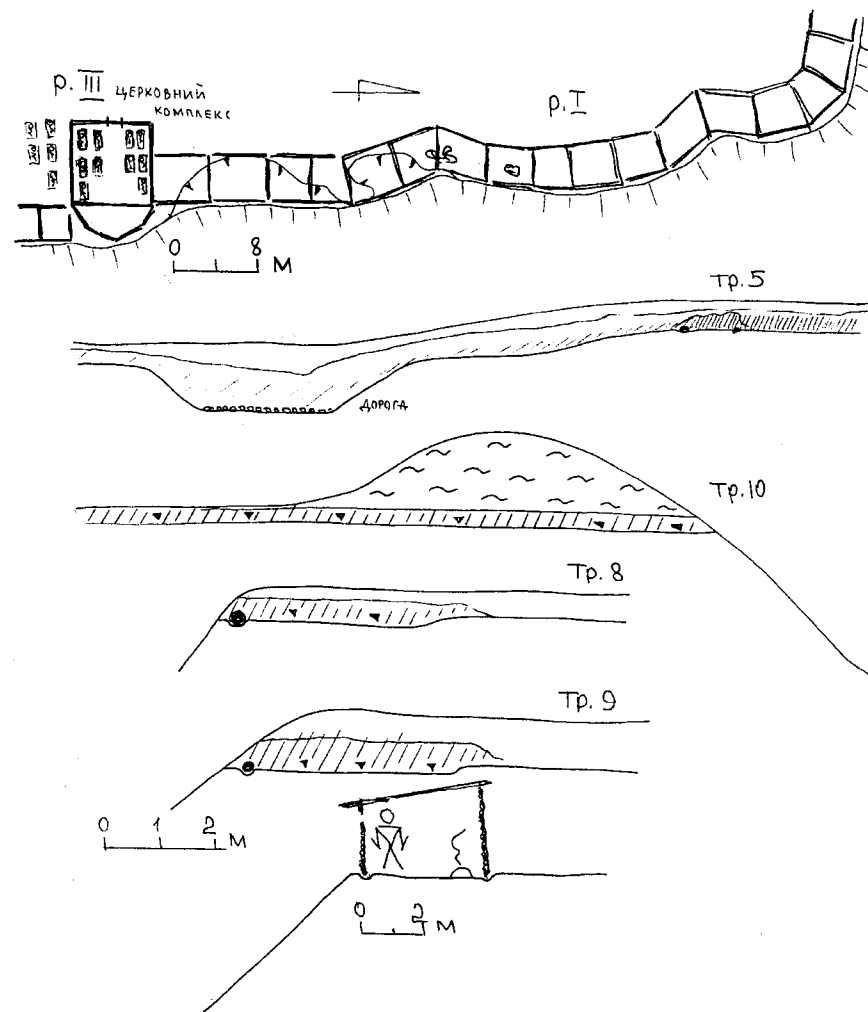

Рис. 20. Литописний Василів. Городище Замчище. Розкоп 1 і 3. Траншеї 5, 8, 9, 10. Стратиграфія.

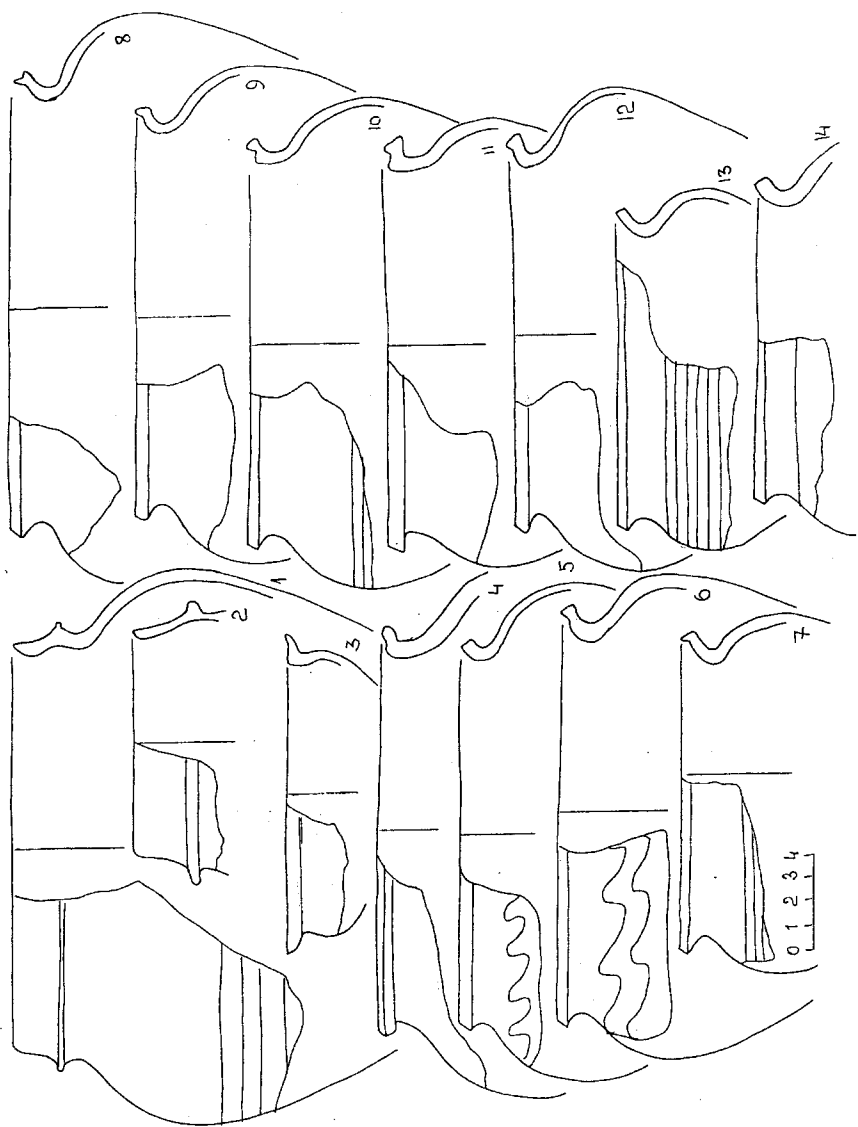

Рис. 21. Літописний Василів. Городище Замчище. Розкоп 1. Таблиця кераміки.

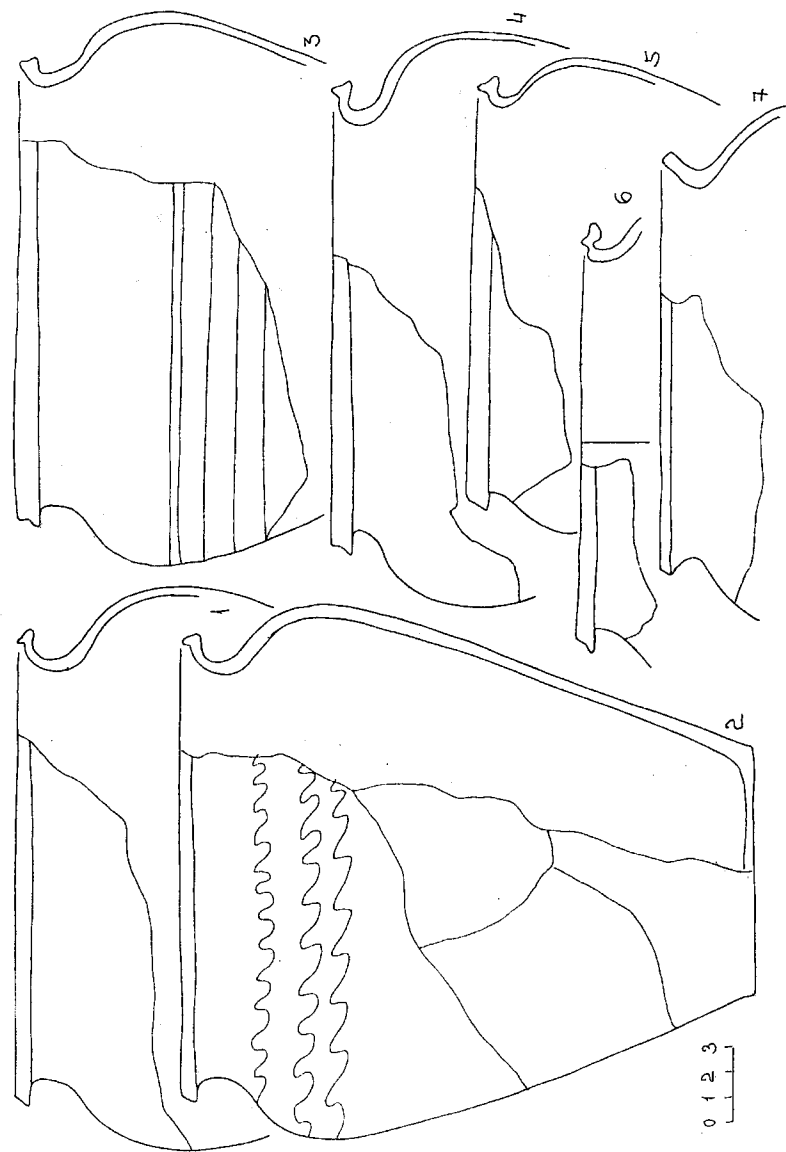

Рис. 22. Літописний Василів. Городище Замчище. Розкоп 2. Таблиця кераміки.

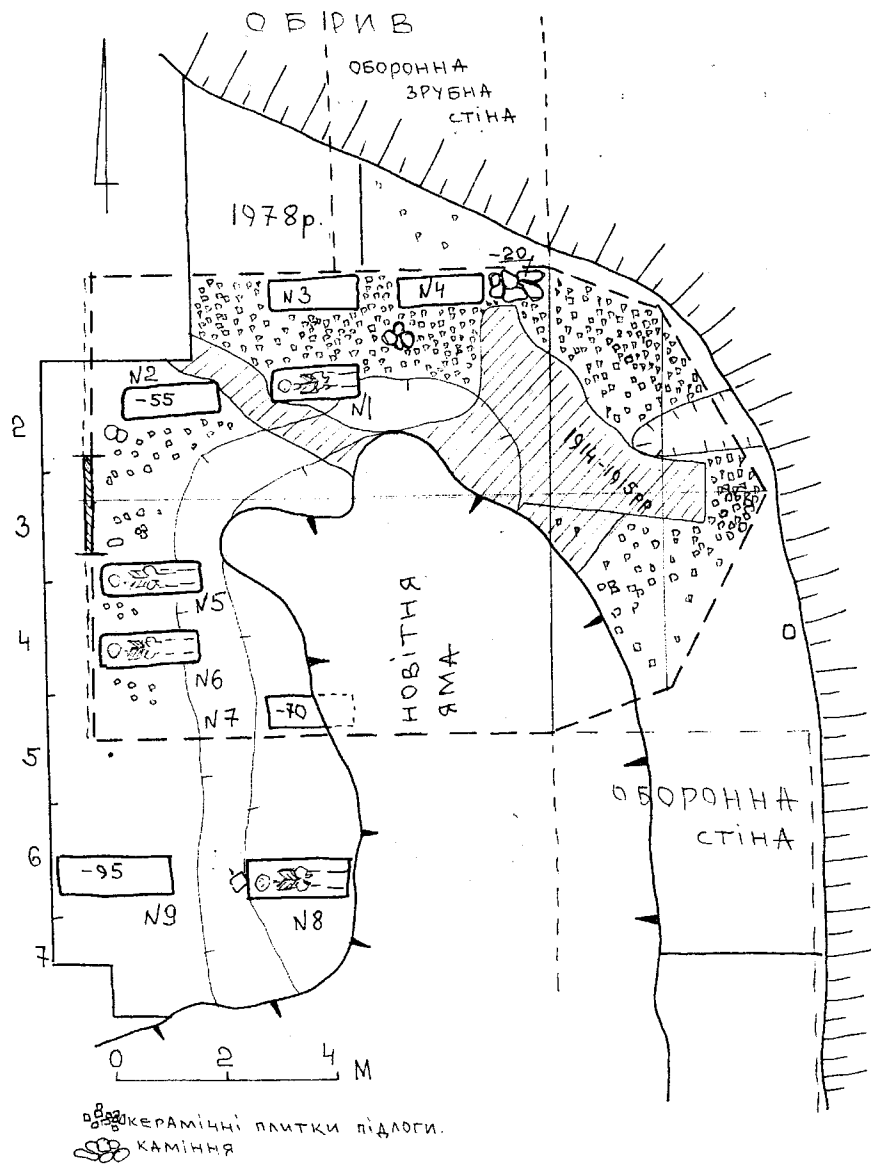

Рис. 23. Літописний Василів. Городище Замчище. Розкоп 3. Дерев'яна церква. План.

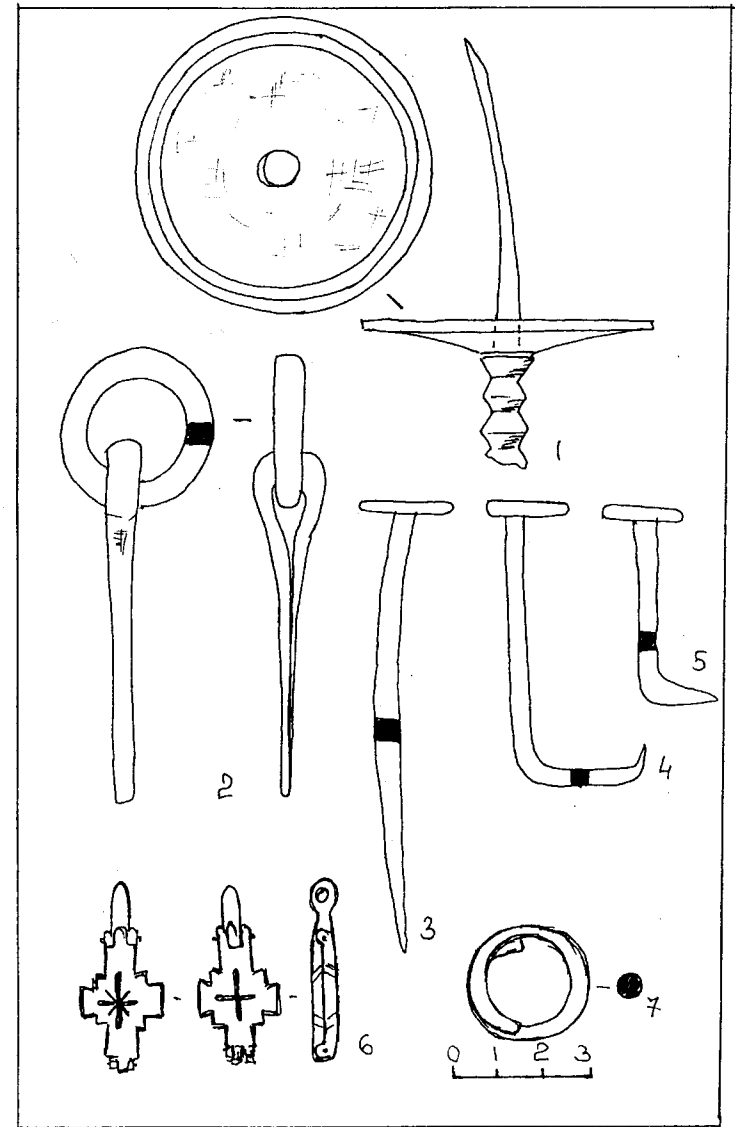

Рис. 24. Літописний Василів. Городище Замчище. Розкоп 3. Дерев'яна церква. Таблиця знахідок. 1 – підсвічник; 2 – скоба; 3-5 – цвяхи; 6 – хрестик; 7 – кільце.

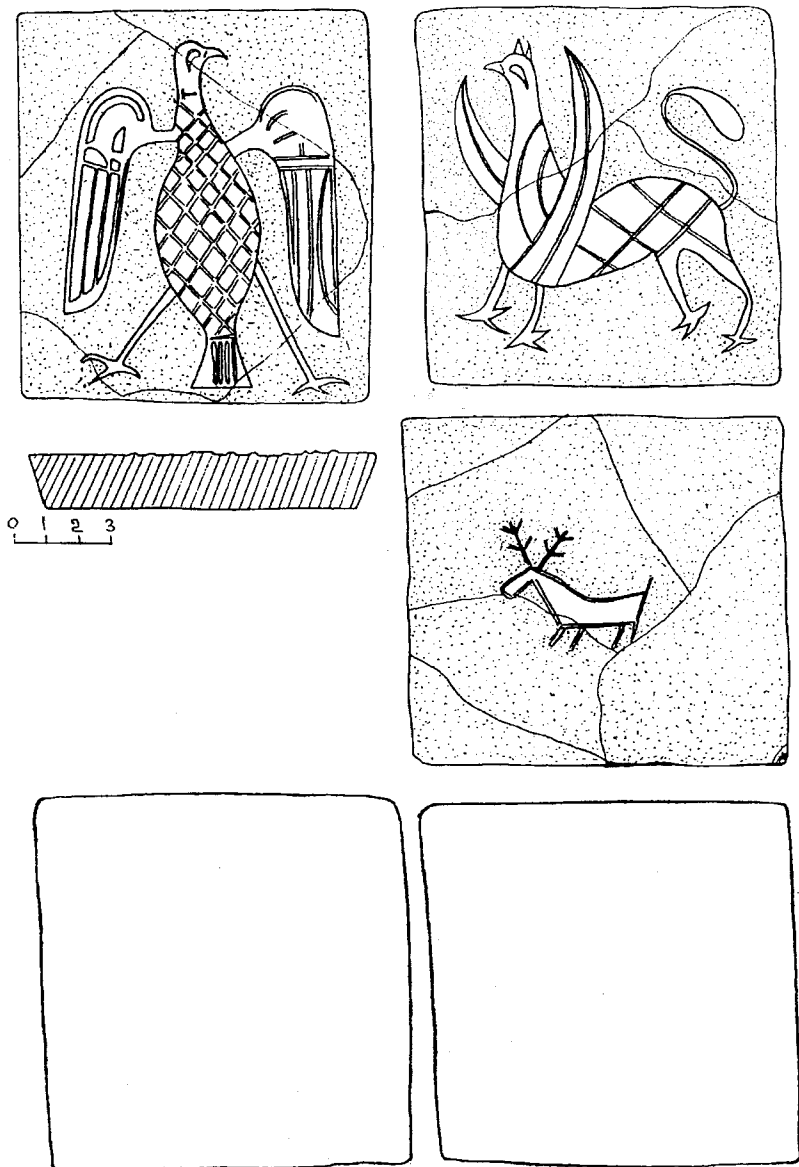

Рис. 25. Літописний Василів. Городище Замчище. Розкоп 3. Таблиця керамічних плиток з підлоги церкви.

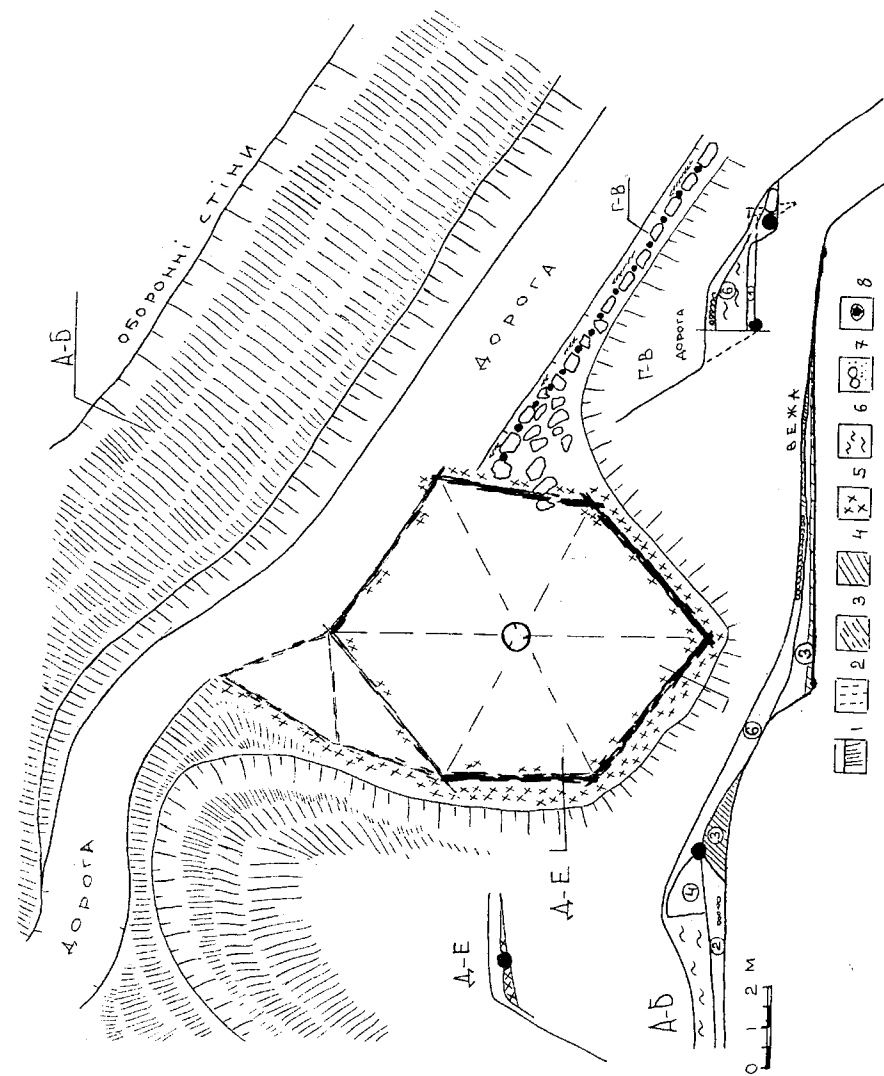

Рис. 26. Літописний Василів. Городище Замчище. Розкоп 4. В'їзна вежа. План. Стратиграфія. 1 – жовта, уцільнена; 2 – сіро-жовта уцільнена; 3 – сіра уцільнена; 4 – чорна; 5 – обпалена глина; 6 – мішана; 7 – каміння; 8 – дерев'яні конструкції.

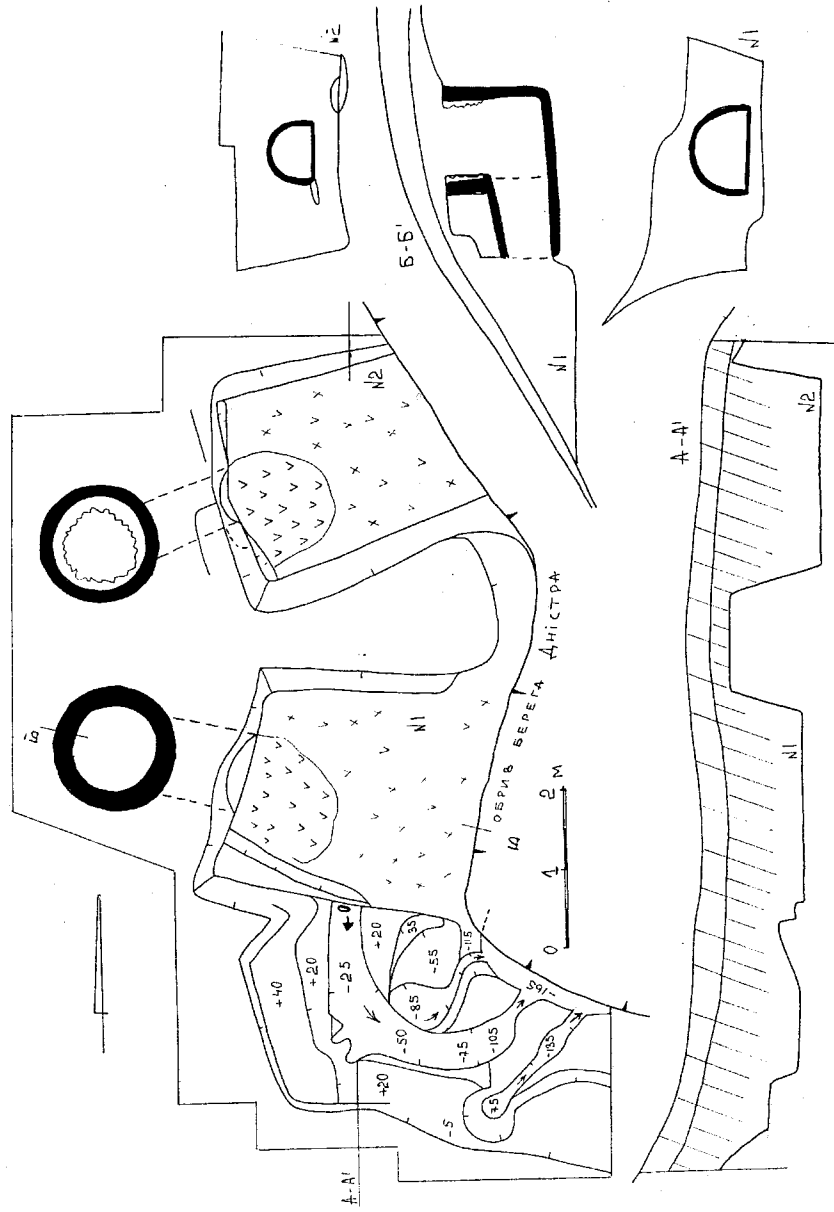

Рис. 27. Літописний Василів. Посад. Розкоп 5. План. Стратиграфія.

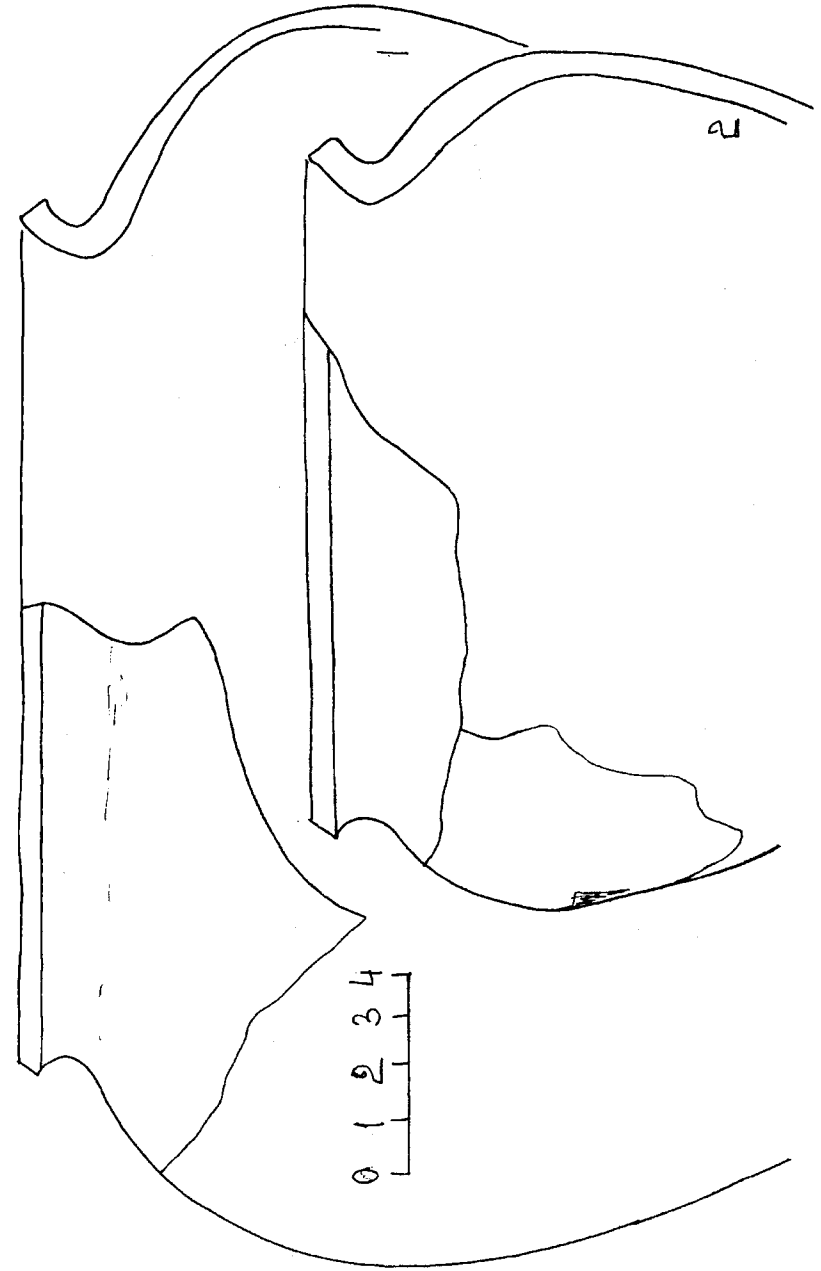

Рис. 28. Літописний Василів. Розкоп 5. Таблиця кераміки.

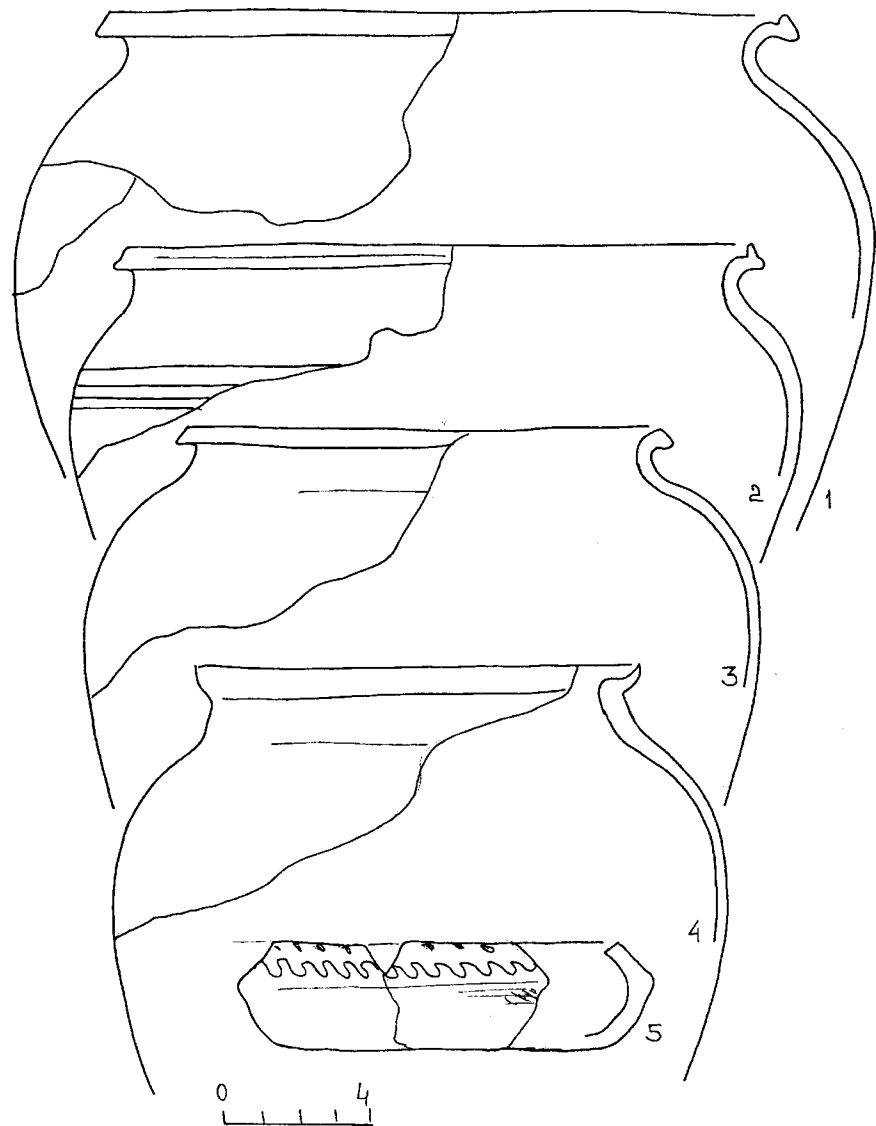

Рис. 29. Літописний Василів. Посад. Таблиця кераміки.

1.3. Непоротівське городище

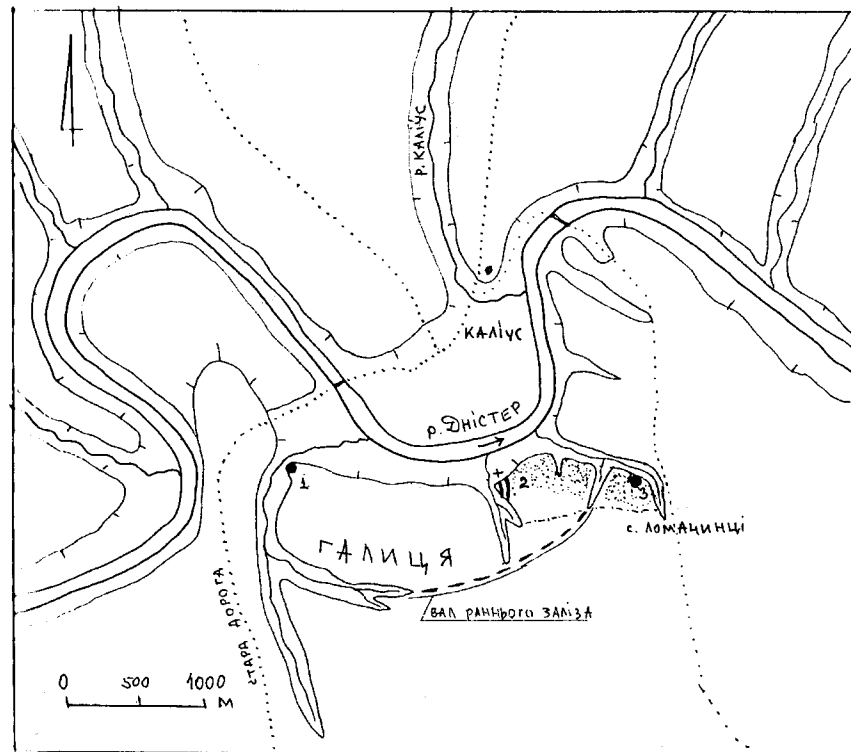

Рис. 30. Літописний Кучелмін. План (за С. Пивоваровим).
 1 – городище в ур. Щовб; 2 – городище в ур. Галиця;
 3 – Ломачинське городище.

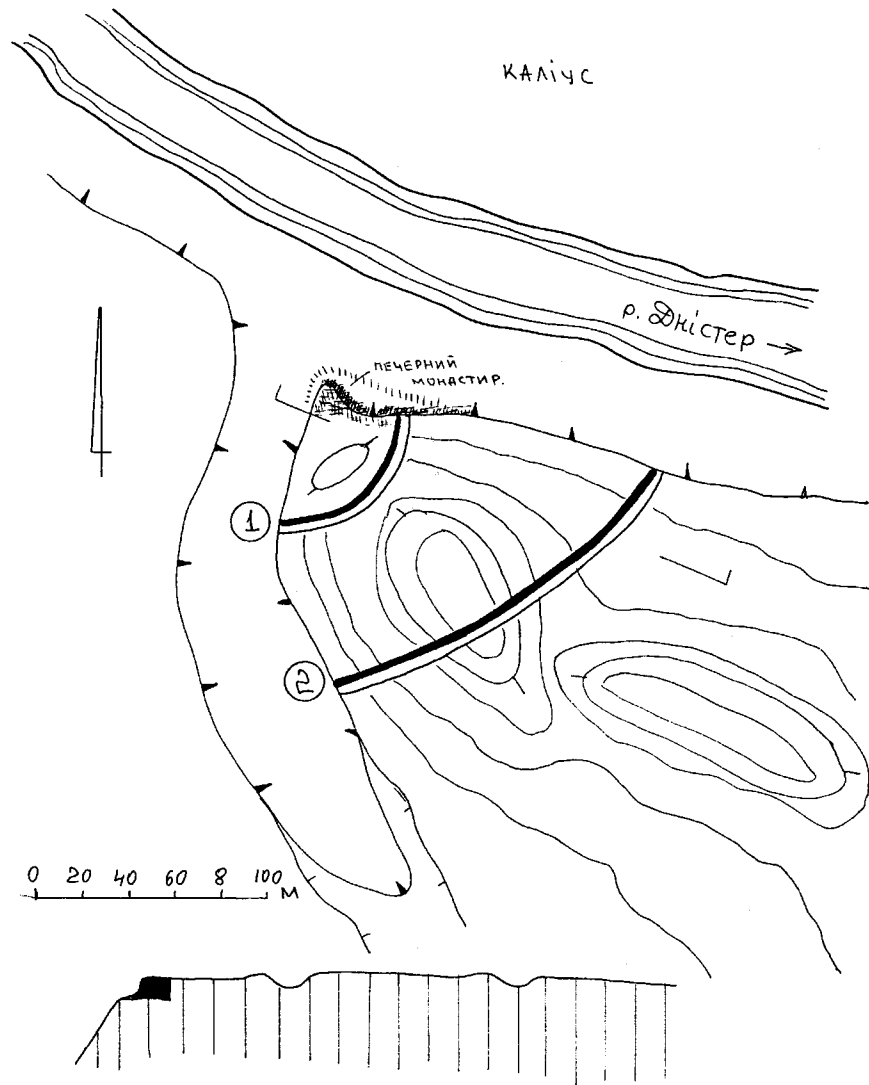

Рис. 31. Літописний Кучелмін. Городище в ур. Галиця. План.

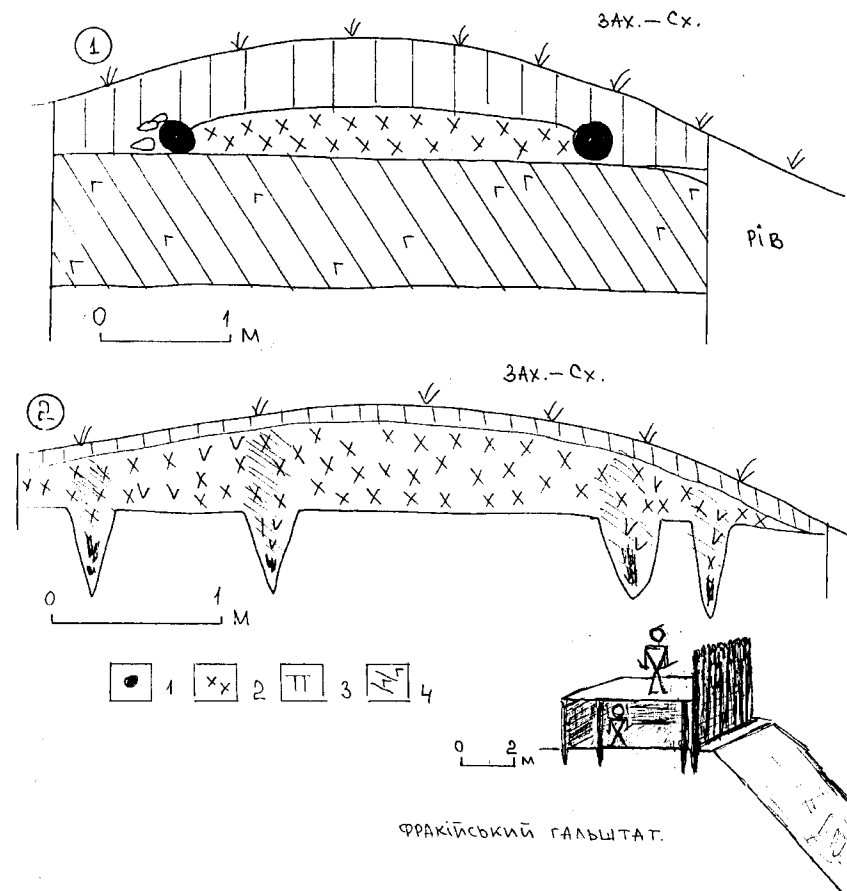

Рис. 32. Літописний Кучелмін. Городище в ур. Галиця. Оборонні вали. Стратиграфія. 1 – дерев'яні конструкції; 2 – обпалена глина; 3 – чорний шар ґрунту; 4 – сірий ущільнений з обмазкою.

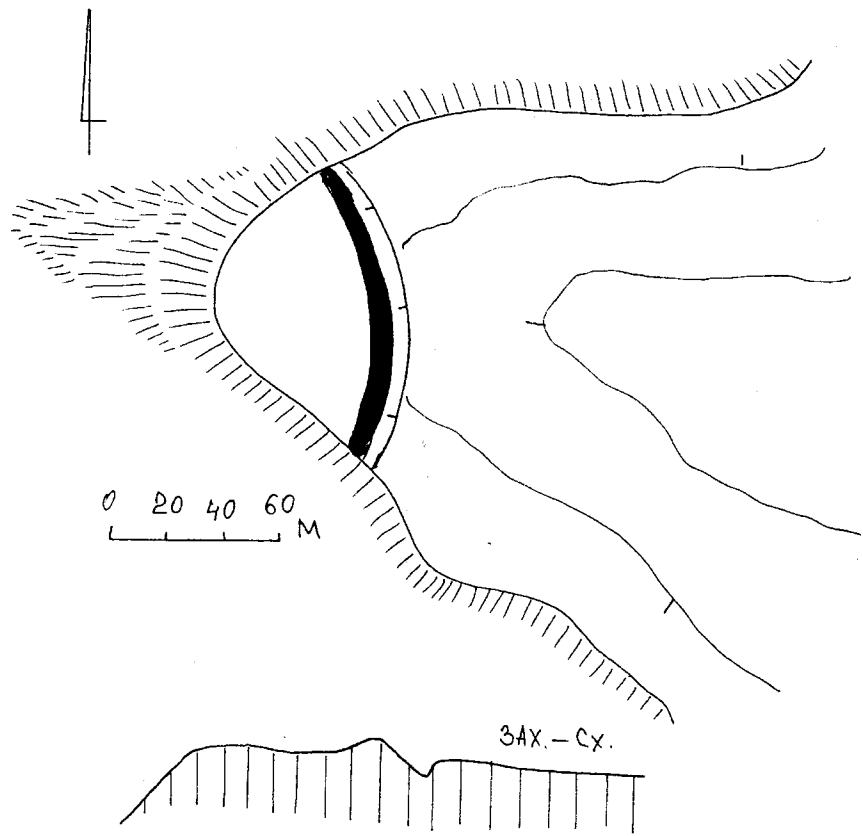

Рис. 33. Літописний Кучелмін. Городище в ур. Щовб. План.

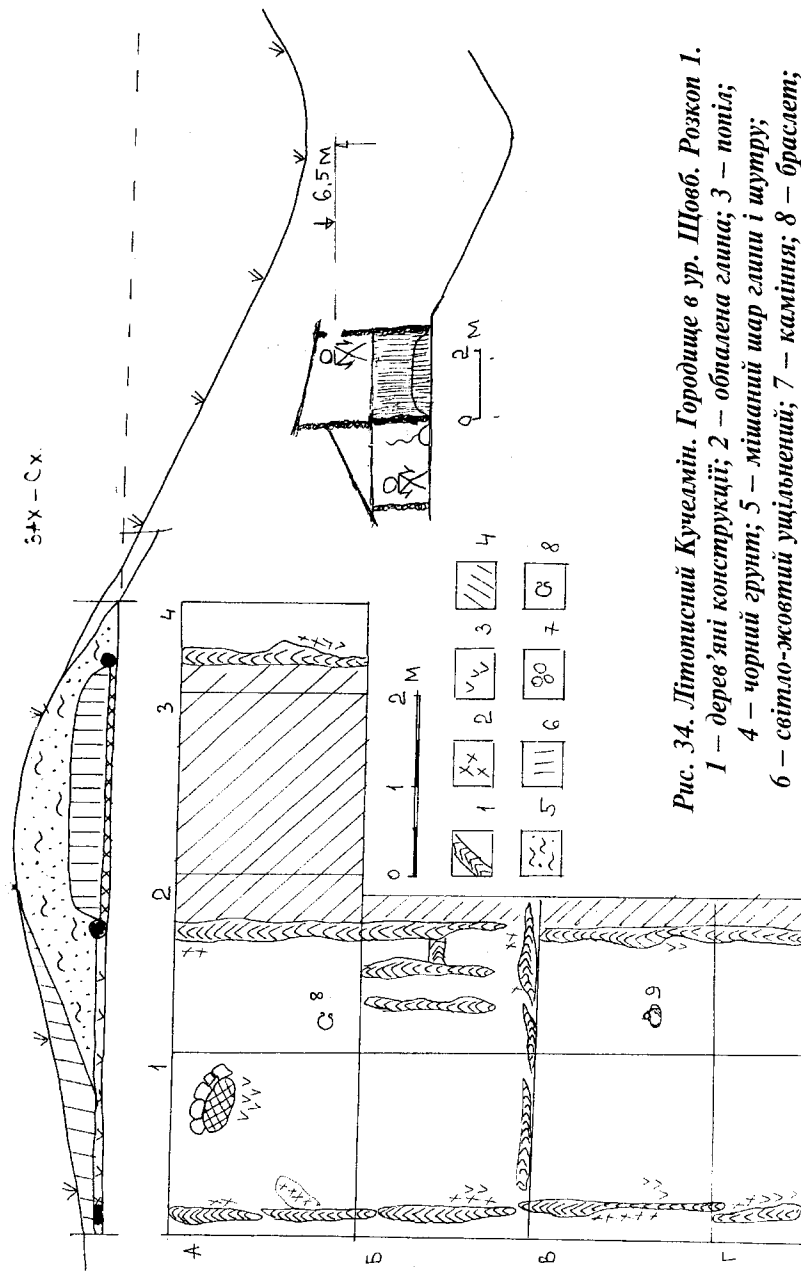

Рис. 34. Літописний Кучелмін. Городище в ур. Щовб. Розкоп I.
 1 — дерев'яні конструкції; 2 — обпалена глина; 3 — попіл;
 4 — чорний ґрунт; 5 — мішаний шар глини і шутру;
 6 — світло-жовтий ущільнений; 7 — каміня; 8 — браслет;
 9 — корчага.

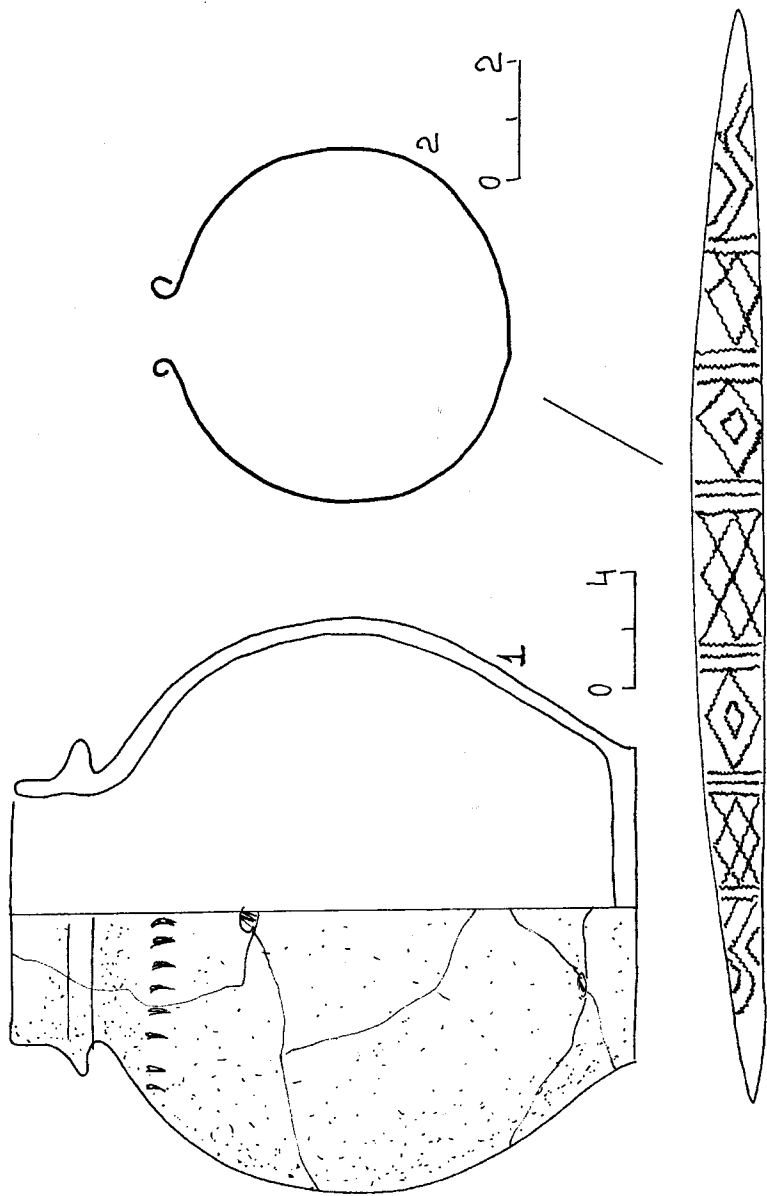

Рис. 35. Літописний Кучелмін. Городище в ур. Щовб. Розкоп 1. Таблиця знахідок.
1 – корчага; 2 – браслет.

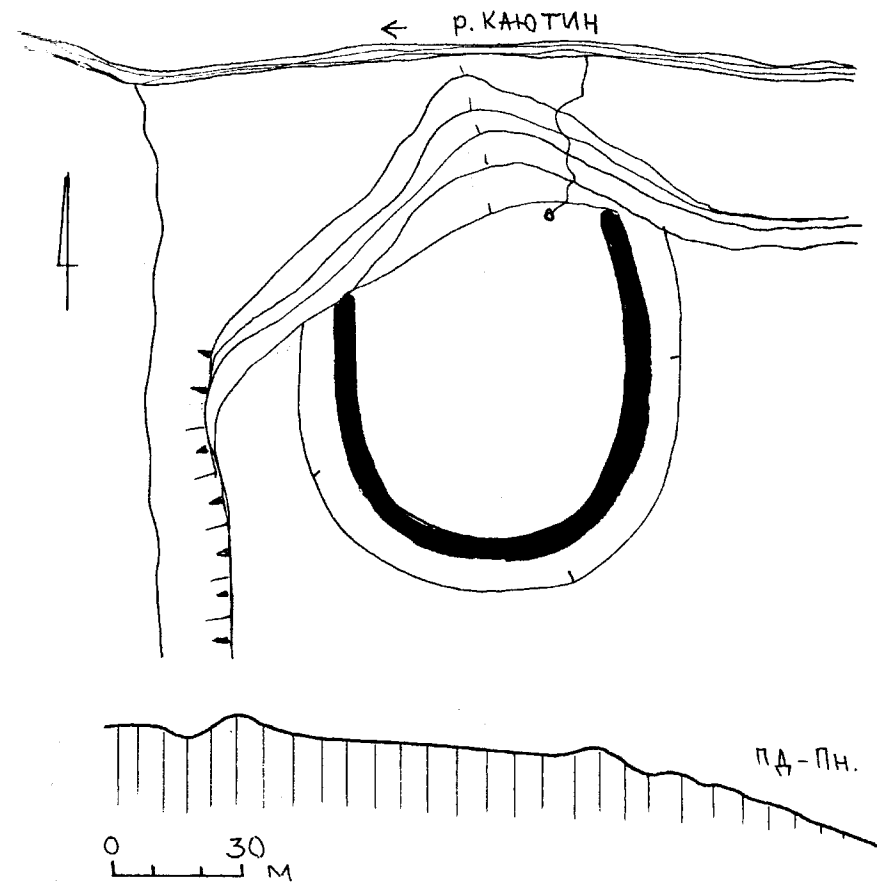

Рис. 36. Літописний Кучелмін. Ломачинське городище. План
(за Б. Тимошуком).

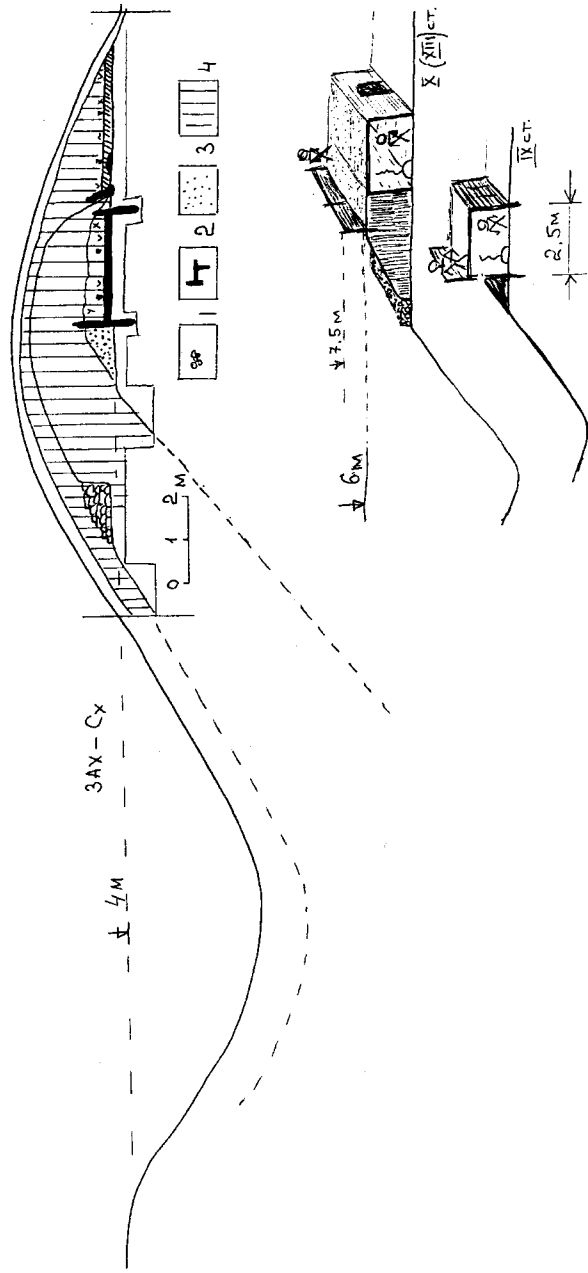

Рис. 37. Літописний Кучелмін. Ломачівське городище. Оборонний вал. Стратиграфія (за Б. Тимощуком). 1 – каміня; 2 – дерев'яні конструкції; 3 – пісок; 4 – глина.

1.4. Карпівське городище

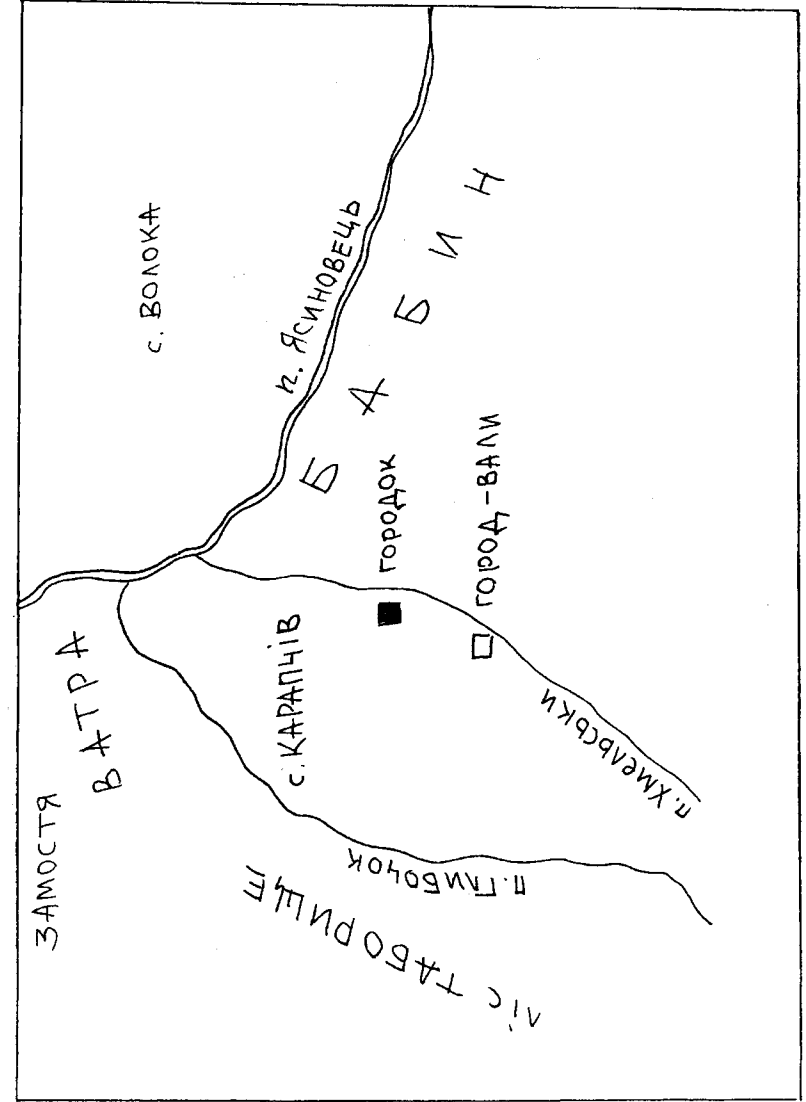

Рис. 38. Карпівське городище в ур. Городок і в ур. Город-Вали. Ситуаційний план розміщення.

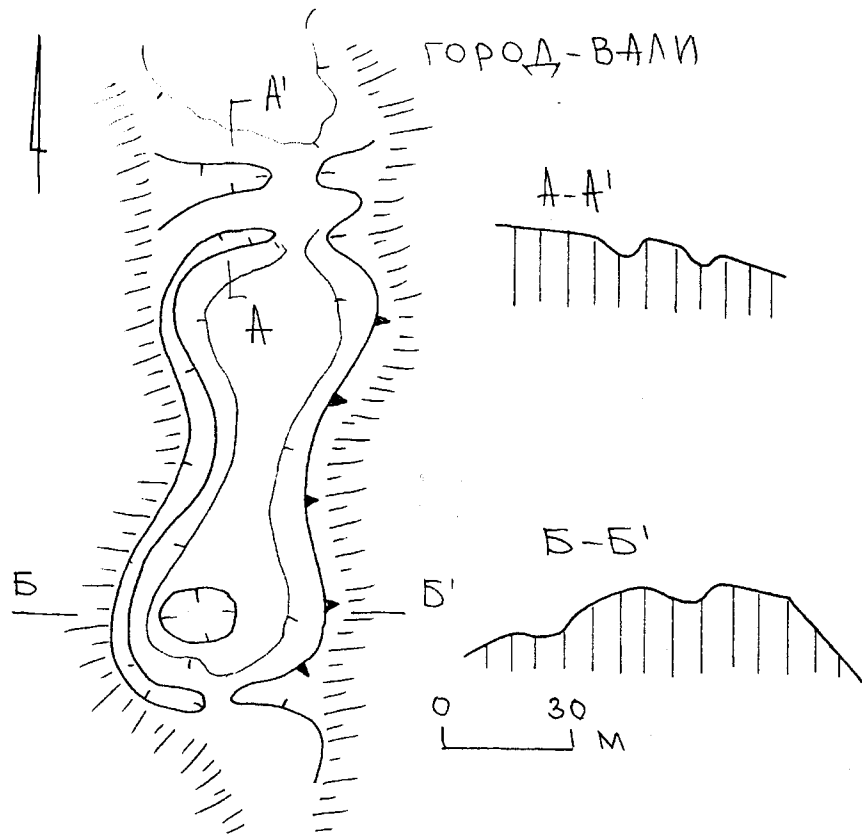

Рис. 39. Карпчівське городище в ур. Вали. План.

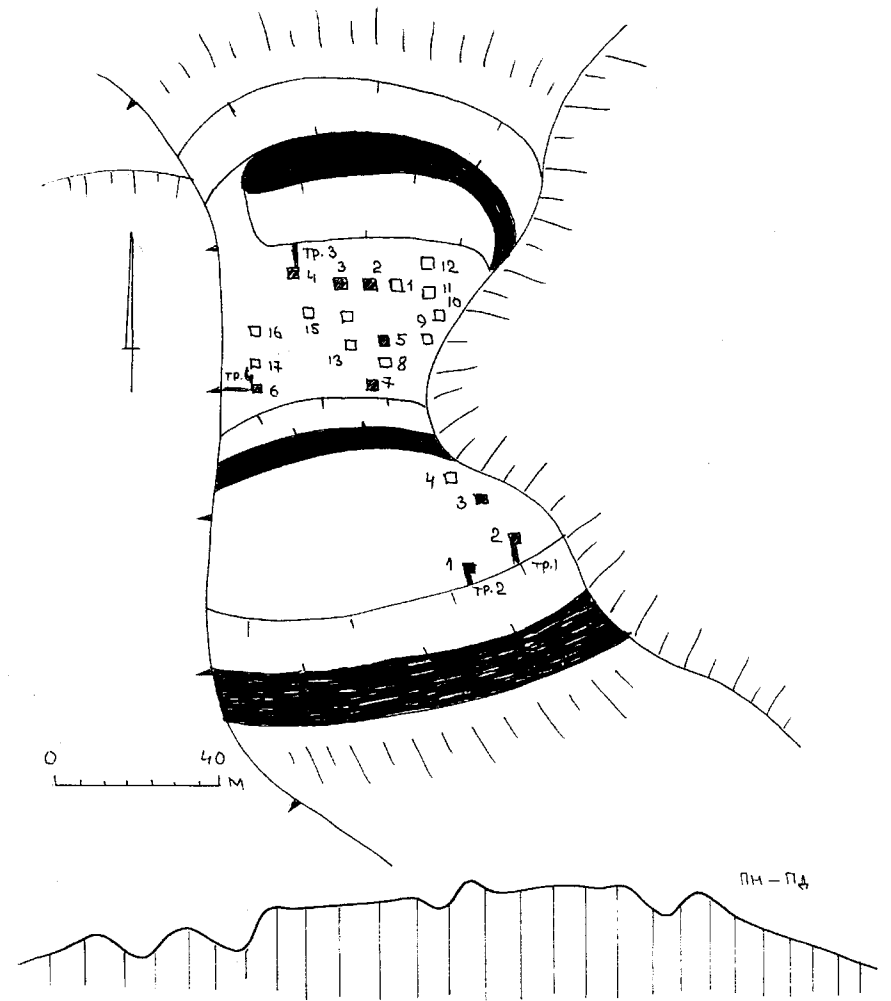
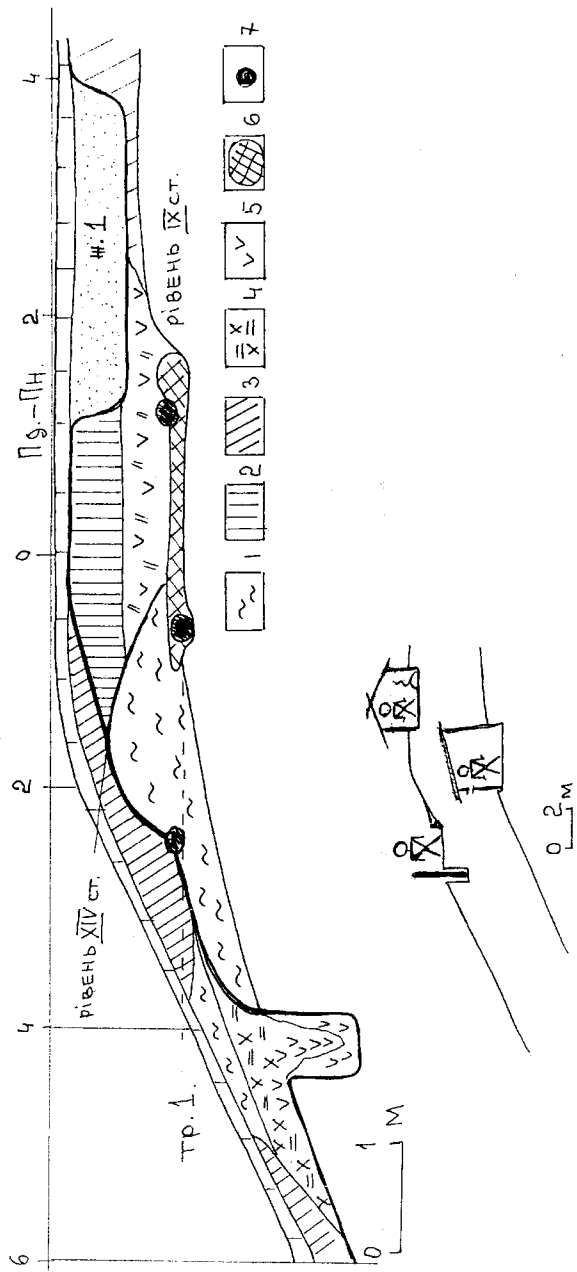
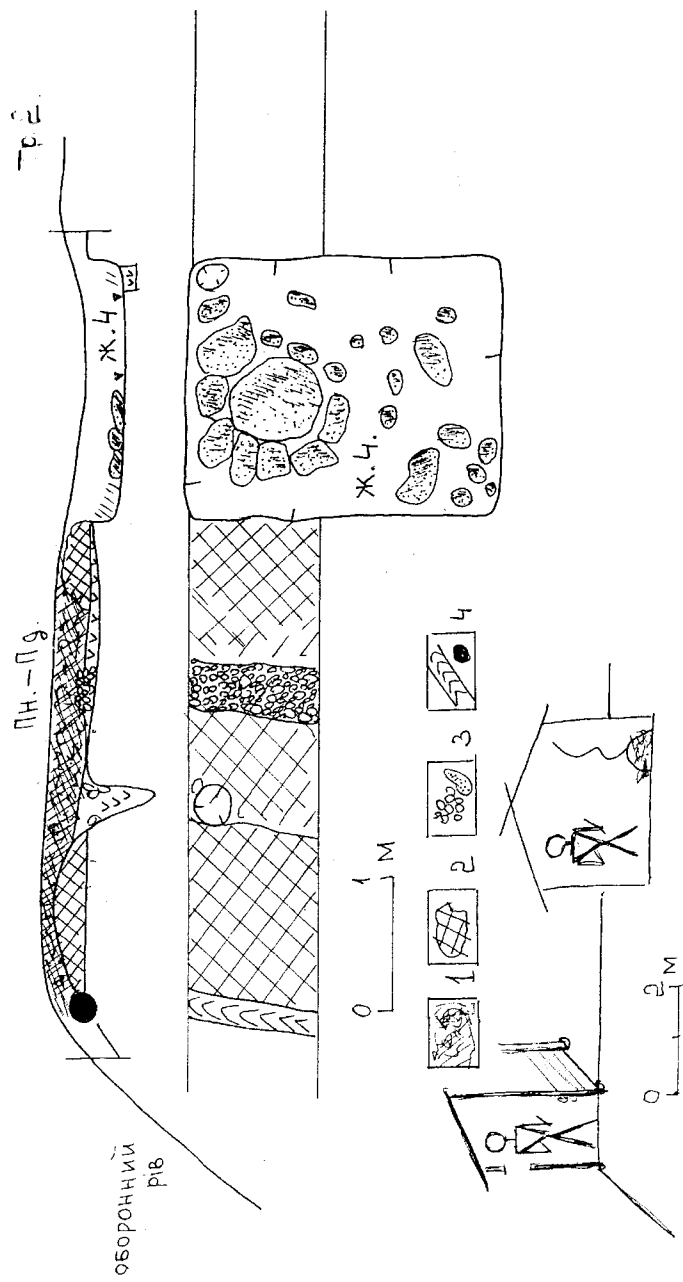

Рис. 40. Карпчівське городище Городок. Літописний Городок на Чермоші. План.

86

Рис. 41. Карпатівське городище Горіодок. Границя 1. Стратиграфія (за Б. Тимоцюком).
 1 — глина жовта; 2 — жовта ущільнена; 3 — сіра; 4 — обпалена глина; 5 — попіл; 6 — залишки споруди;
 7 — дерев'яні конструкції.

87

Рис. 42. Карпатівське городище Горіодок. Границя 2. План і стратиграфія. 1 — шар обмазки;
 2 — обпалена глина; 3 — камінь; 4 — дерев'яні конструкції.

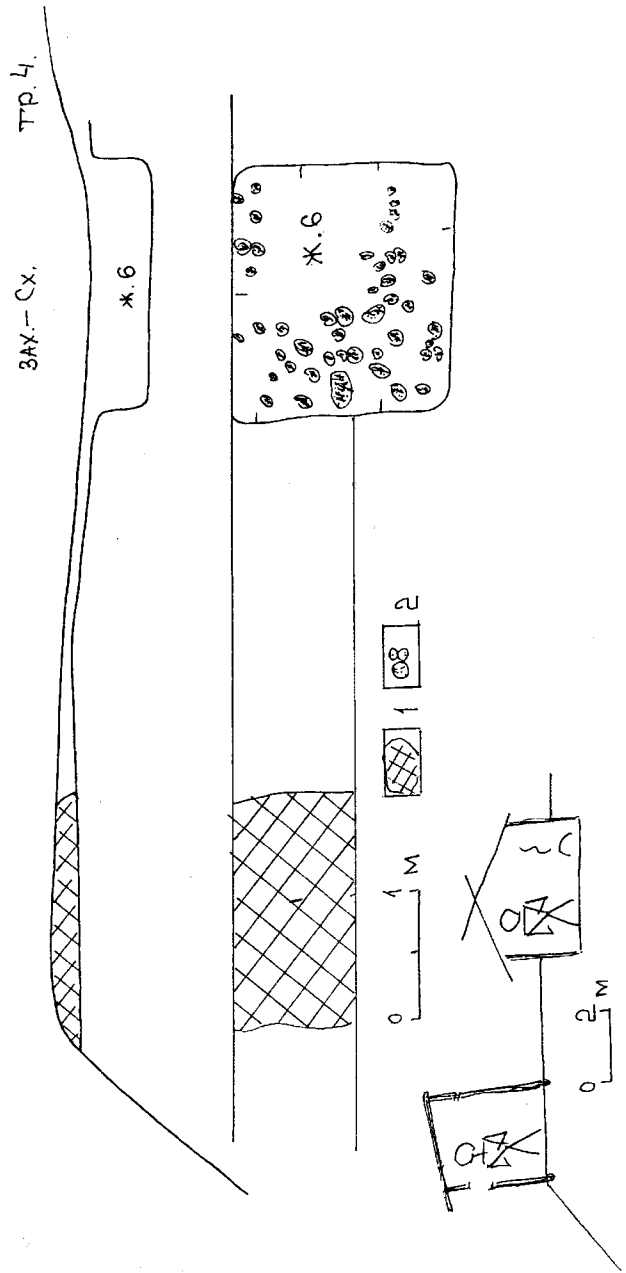

Рис. 43. Карпачівське городище Городок. Трапезя 4. План і стратиграфія. 1 – обпалена глина; 2 – каміня.

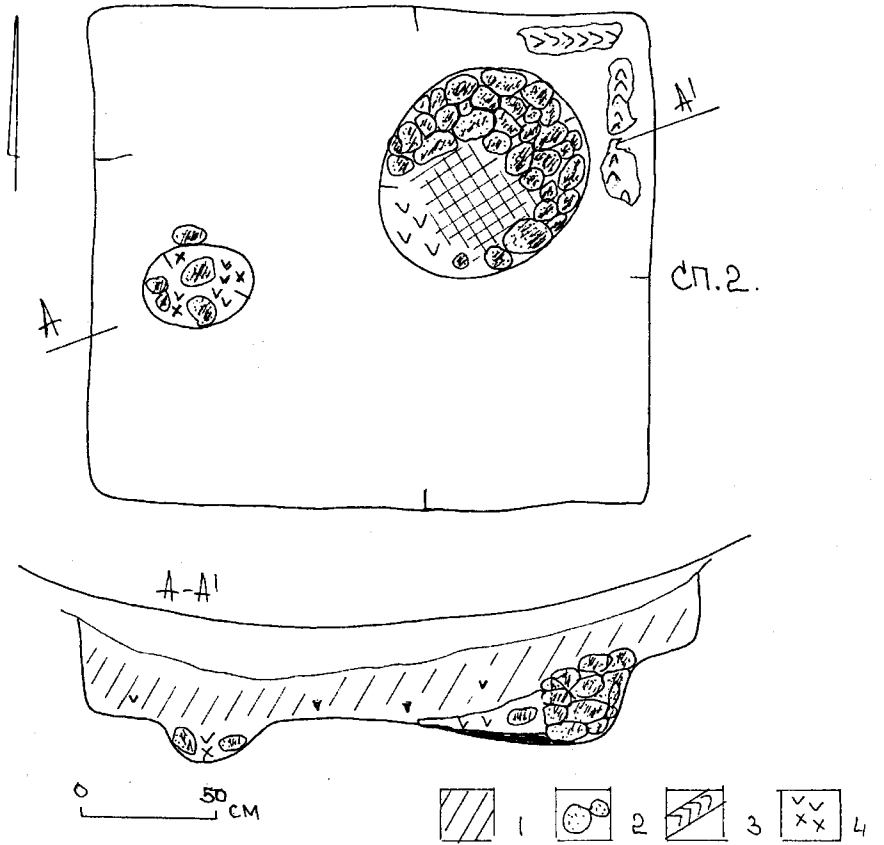

Рис. 44. Карпачівське городище Городок. Північний майданчик. Споруда 2. 1 – сіре заповнення; 2 – каміня; 3 – дерев'яні конструкції; 4 – попіл, вуглики, обпалена глина.

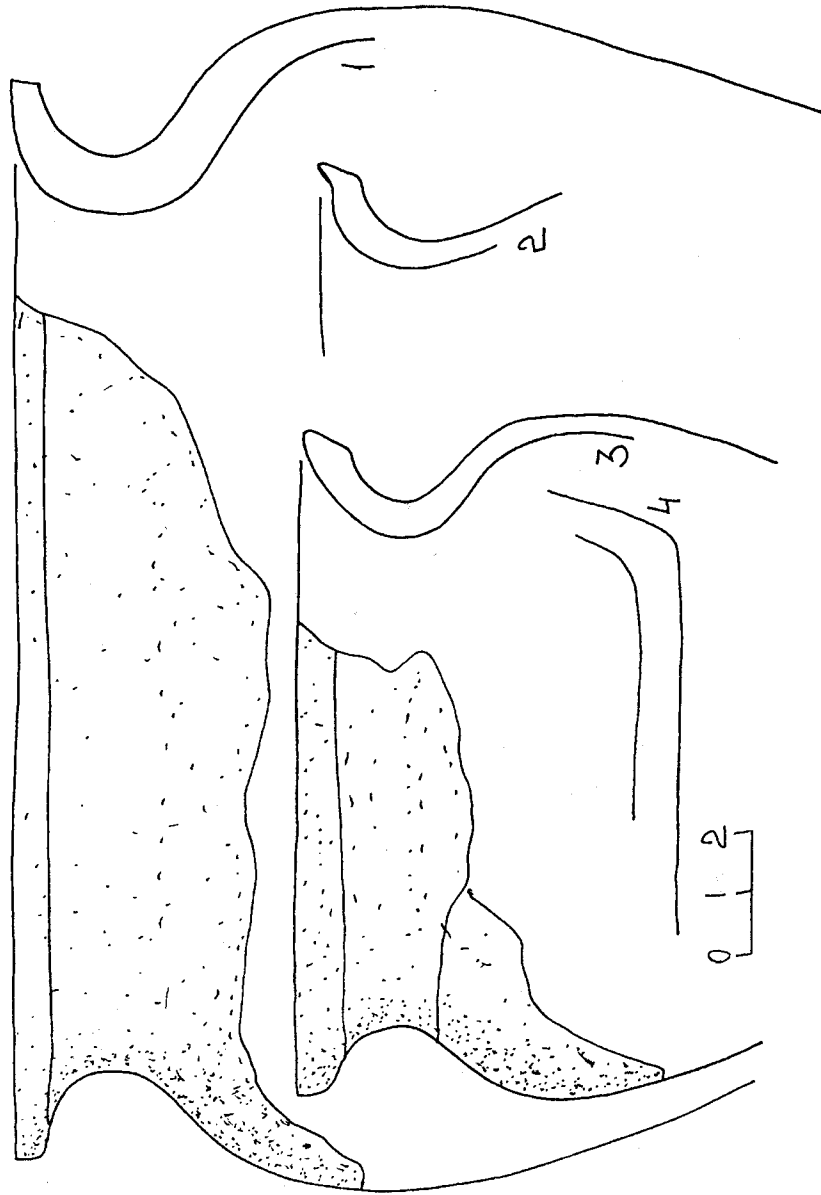

Рис. 45. Карпівське городище Городок. Споруда 2. Таблиця кераміки.

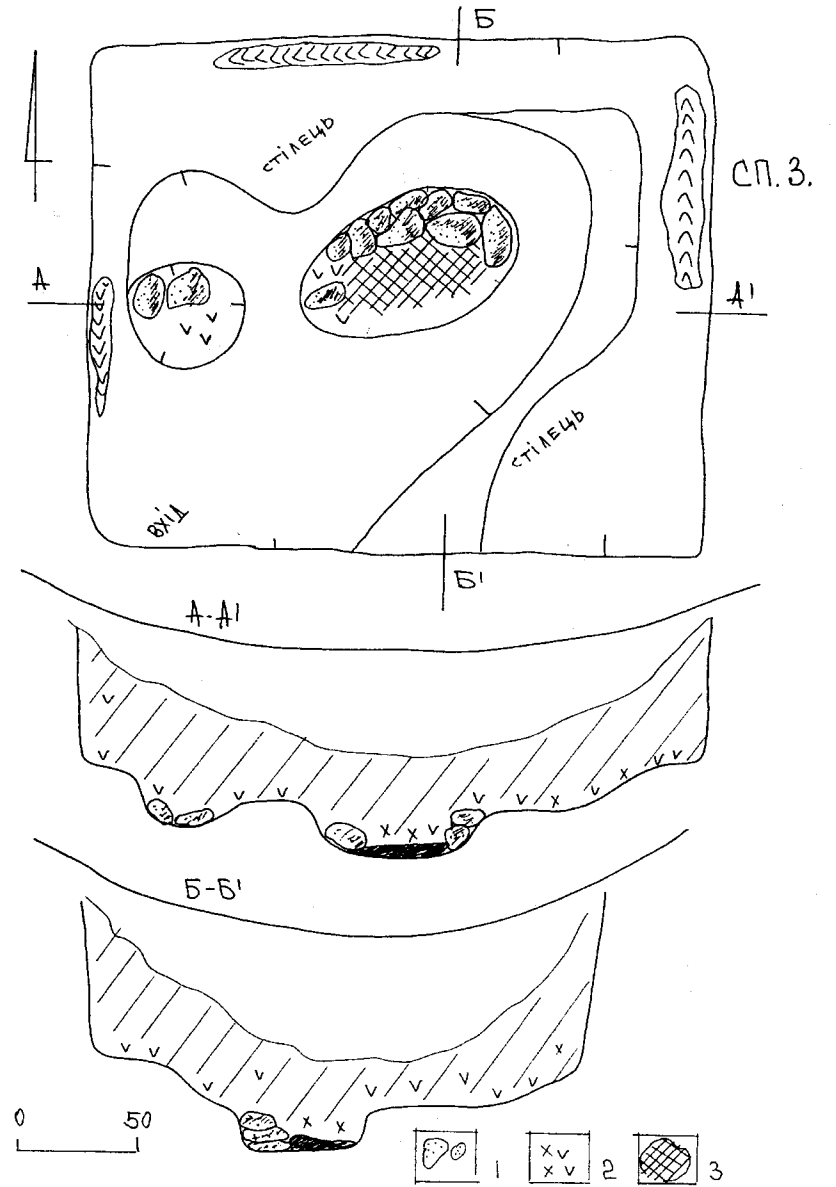

Рис. 46. Карпівське городище Городок. Споруда 3. 1 – каміня; 2 – попіл, вуглики; 3 – черінь.

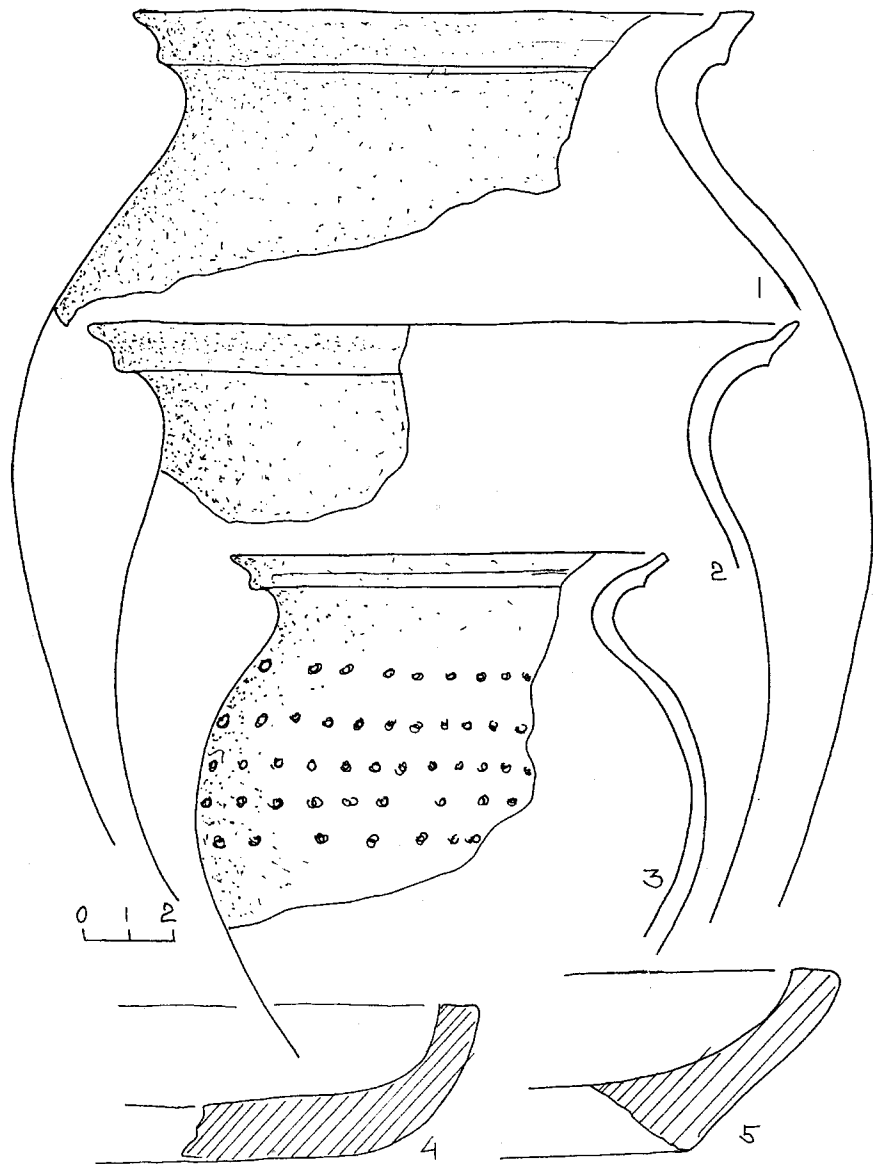

Рис. 47. Карпатівське городище Городок. Споруда 3.
Таблиця кераміки.

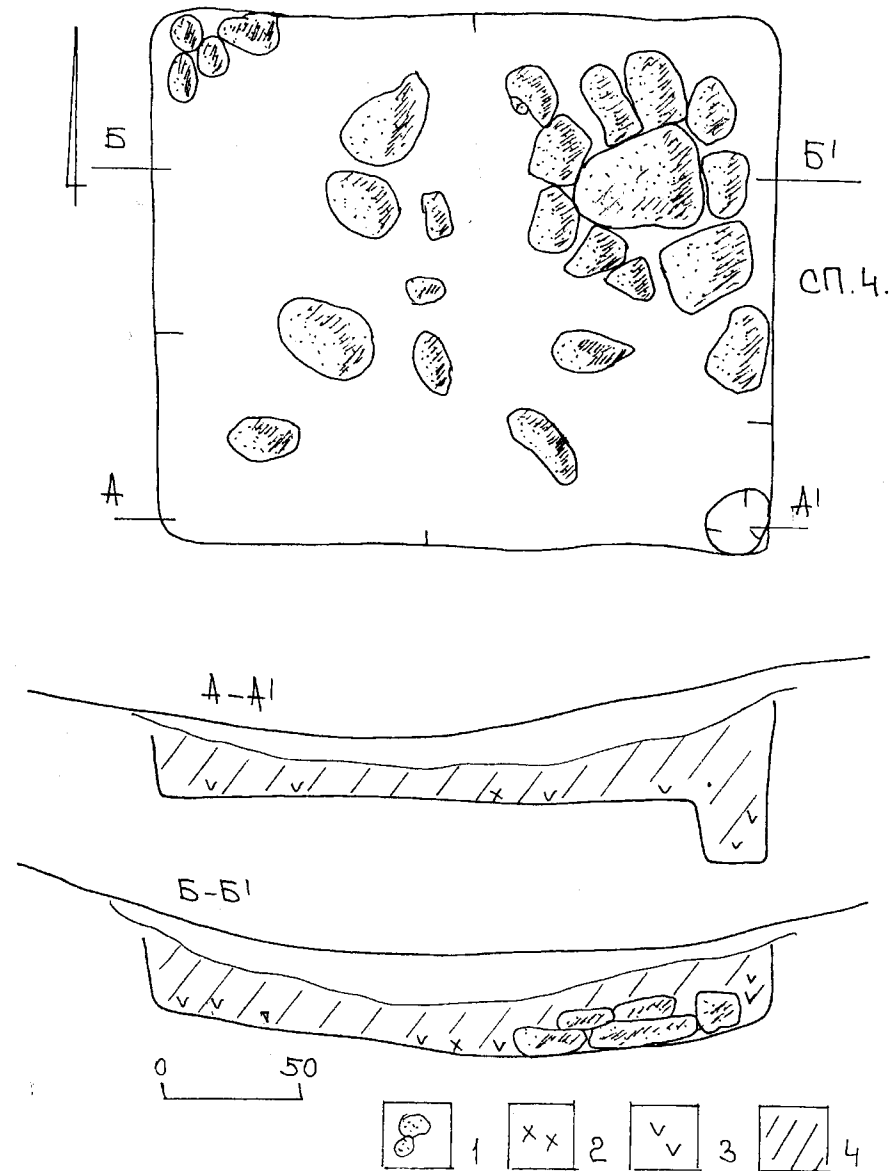

Рис. 48. Карпатівське городище Городок. Споруда 4.
1 – каміння; 2 – вуглики; 3 – попіл; 4 – сіре заповнення.

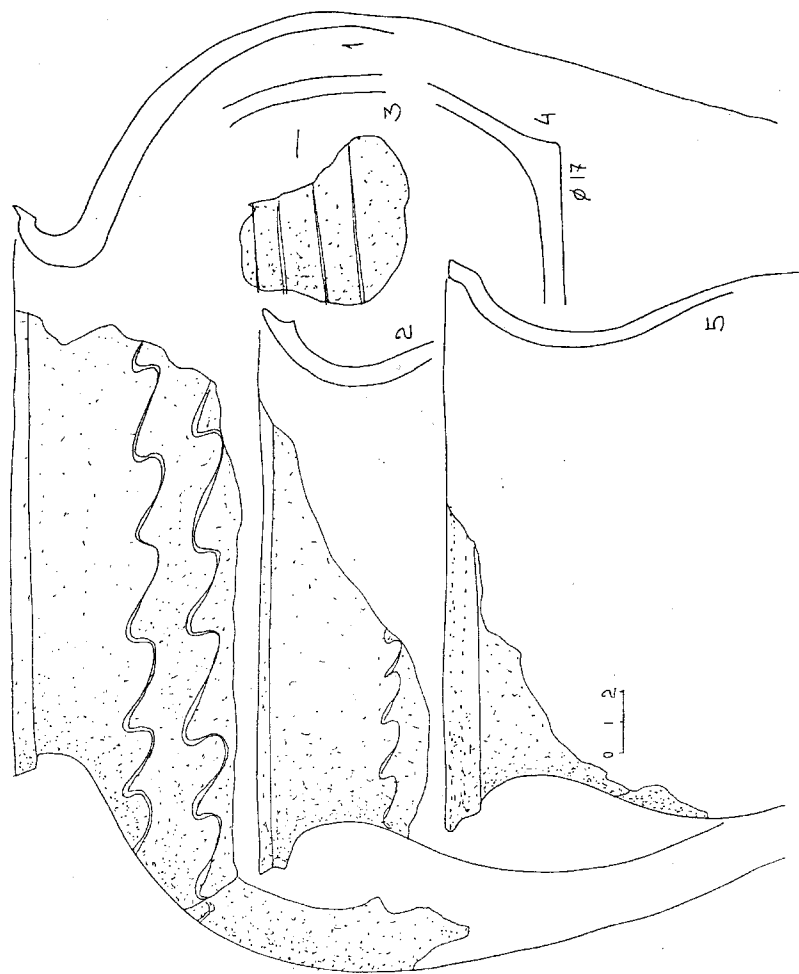

Рис. 49. Карпатівське городище Городок. Споруда 4. Таблиця кераміки.

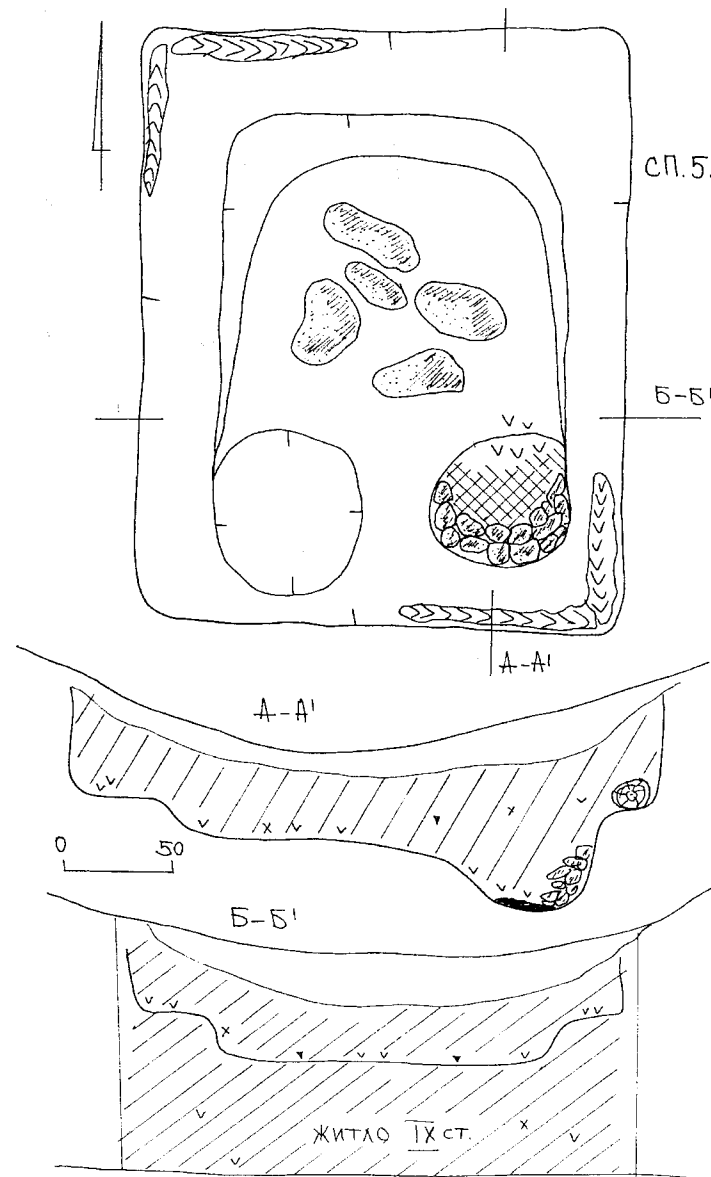

Рис. 50. Карпатівське городище Городок. Споруда 5. План. Стратиграфія.

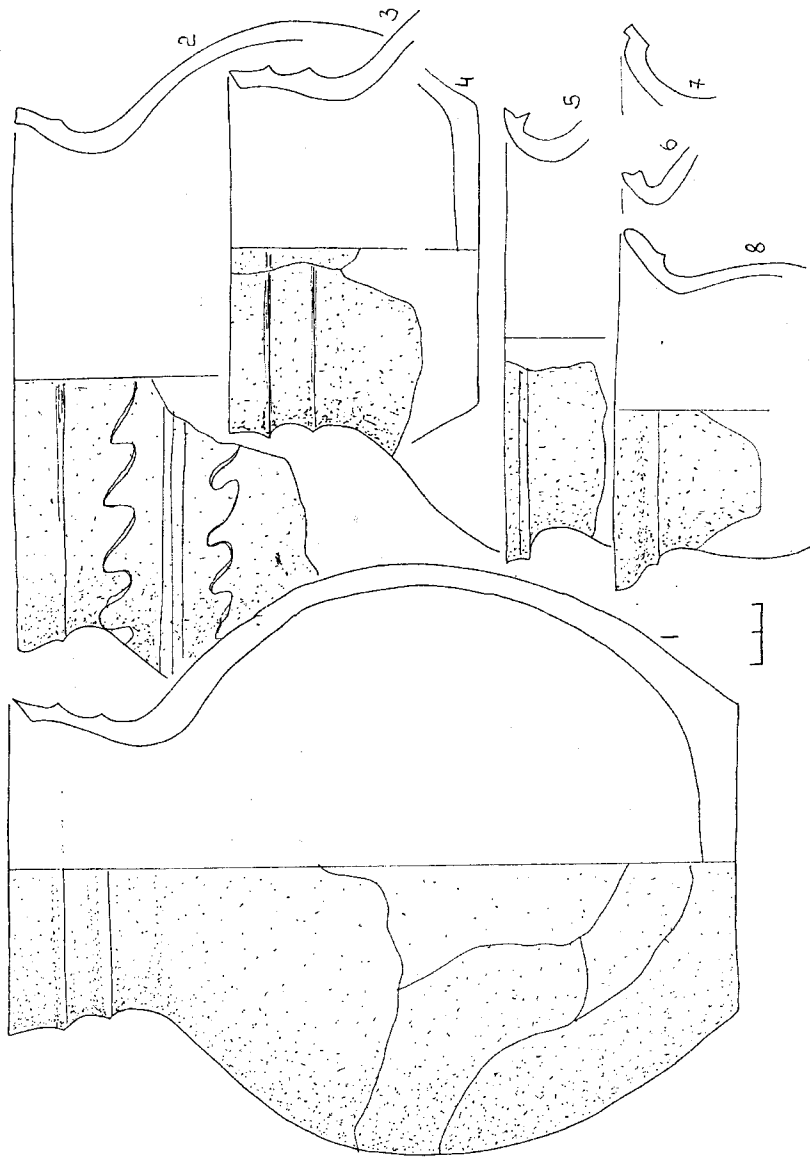

Рис. 51. Карапчівське городище Городок. Споруда 5.
Таблиця кераміки.

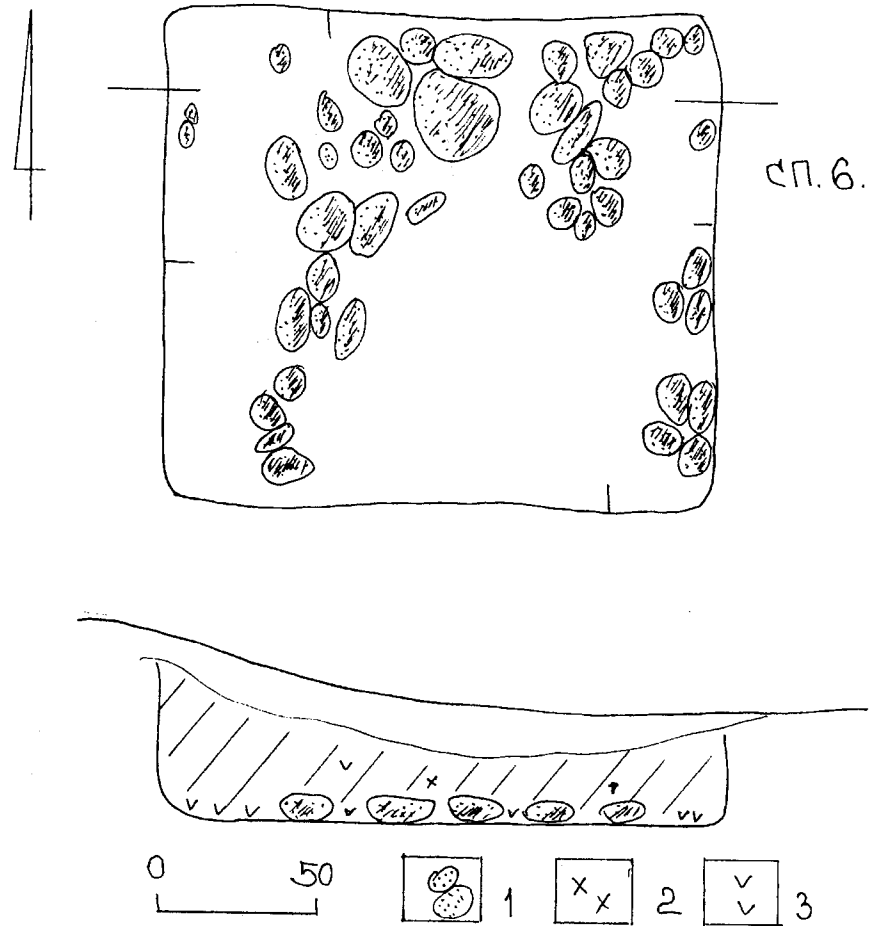

Рис. 52. Карапчівське городище Городок. Споруда 6. План.
1 – каміння; 2 – вуглинки; 3 – попіл.

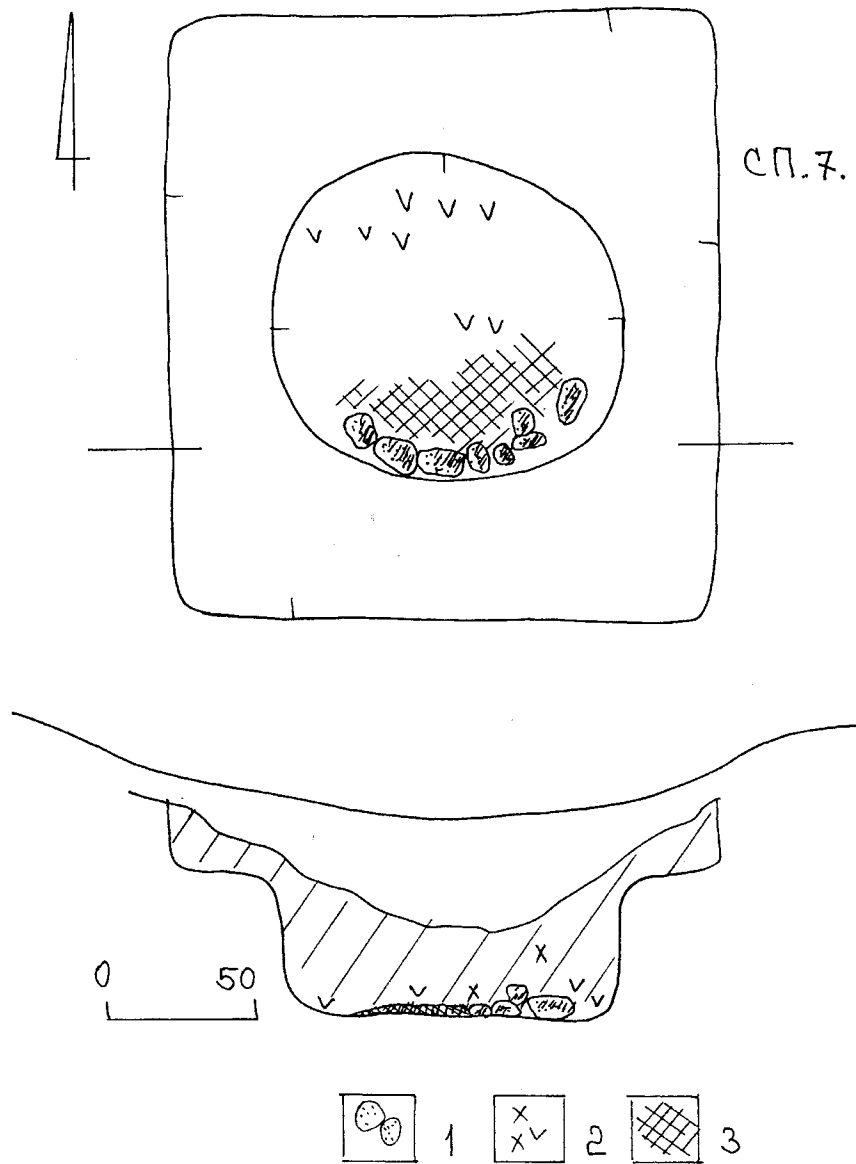

Рис. 53. Карпчівське городище Городок. Споруда 7. План.
1 – каміння; 2 – попіл, вуглики; 3 – обпалена глина.

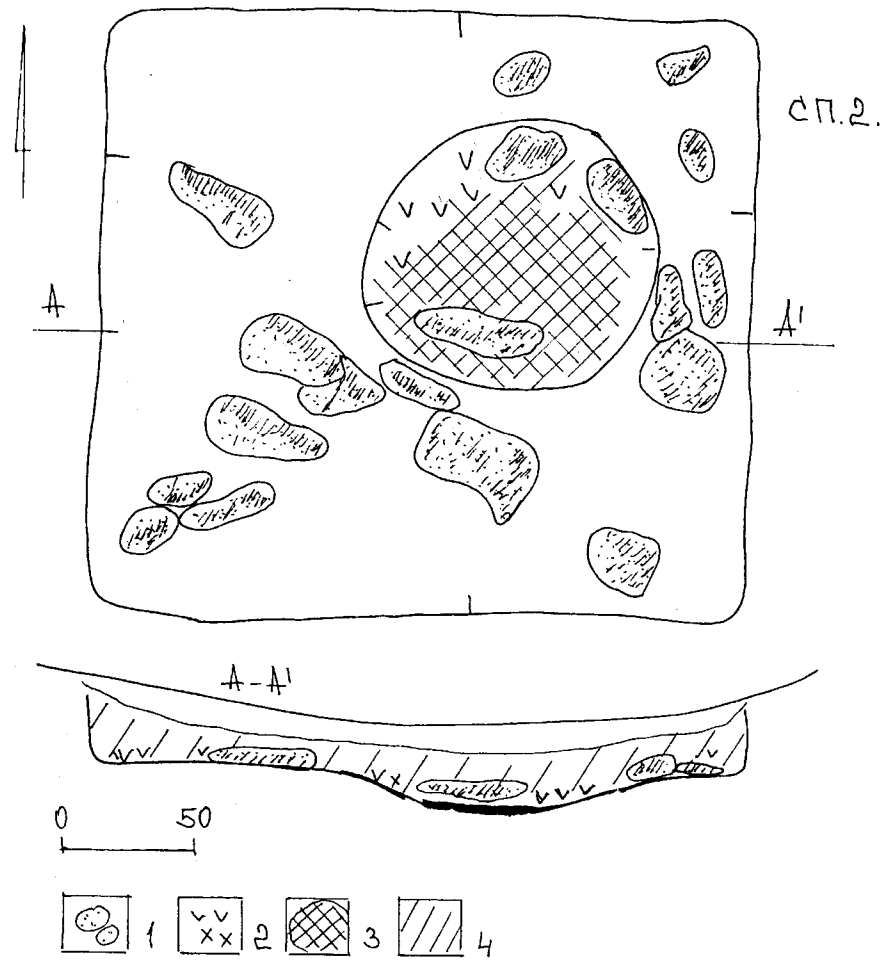

Рис. 54. Карпчівське городище Городок. Південний майданчик.
Споруда 2. 1 – каміння; 2 – попіл, вуглики; 3 – обпалена глина;
4 – сіре заповнення.

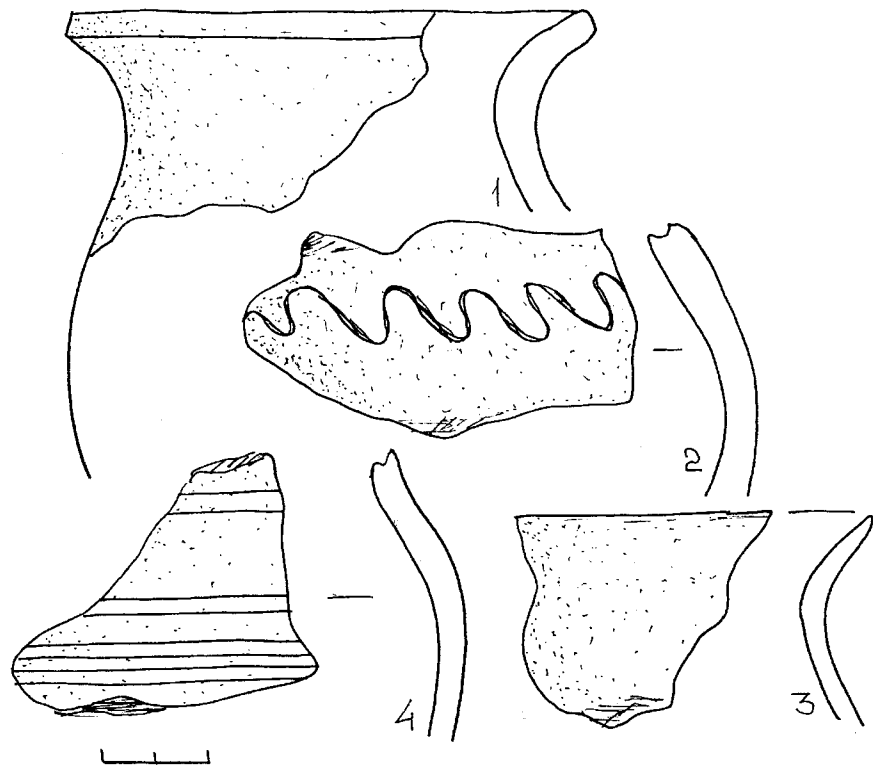

Рис. 55. Карпчівське городище Городок. Споруда 2.
Таблиця кераміки.

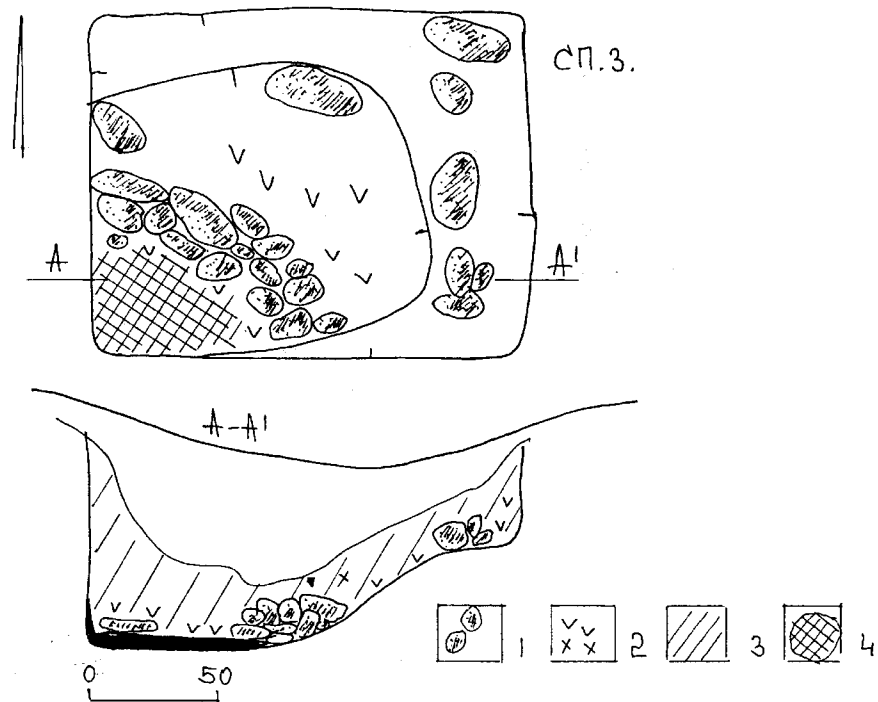

Рис. 56. Карпчівське городище Городок. Споруда 3. План.
1 – каміння; 2 – попіл, вуглики; 3 – сіре заповнення;
4 – обпалена глина.

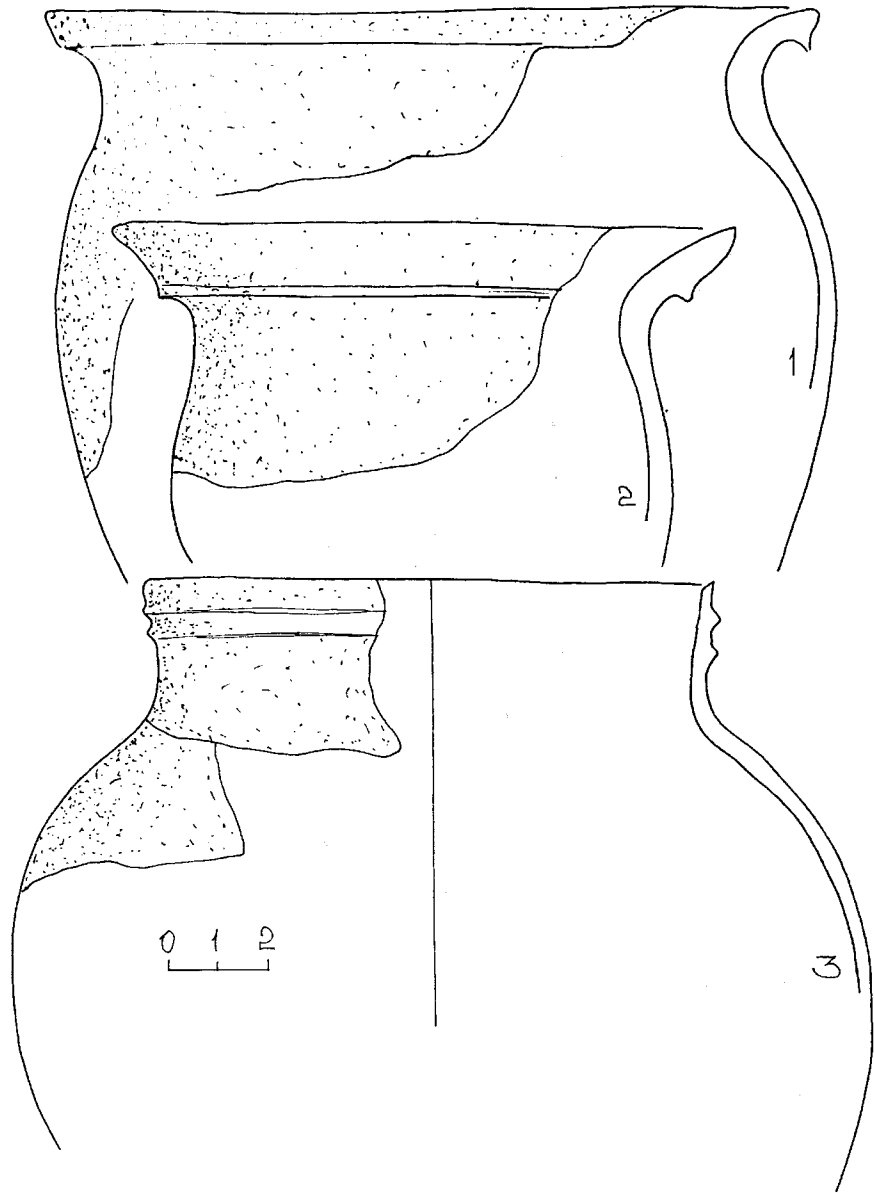

Рис. 57. Карпчівське городище Городок. Споруда 3.
Таблиця кераміки.

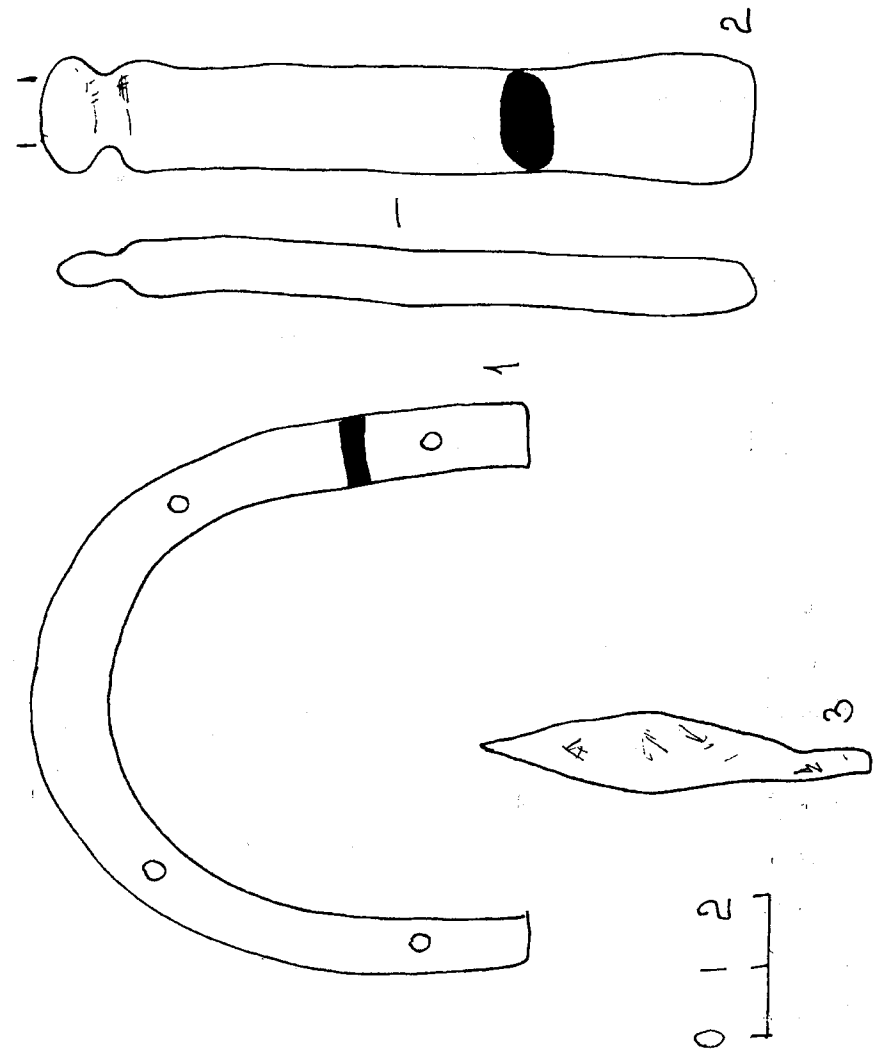

Рис. 58. Карпчівське городище Городок. Таблиця знахідок.
1 – підкова для чобіт; 2 – ручка ножа; 3 – стріла.

Городища Буковини
 (за Б.Тимощуком, М.Кучерою, Л.Михайлиною,
 Б.Томенчуком, М.Филипчуком, І.Возним,
 С.Пивоваровим)

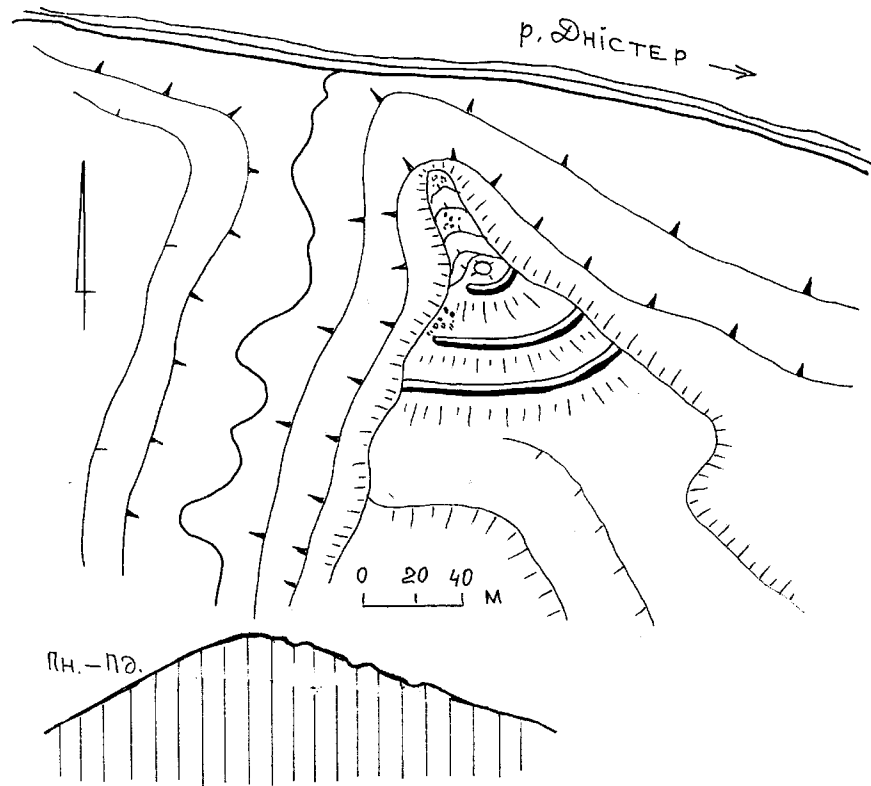

Рис. 59. Городище в с. Бабино на Дністрі. План.

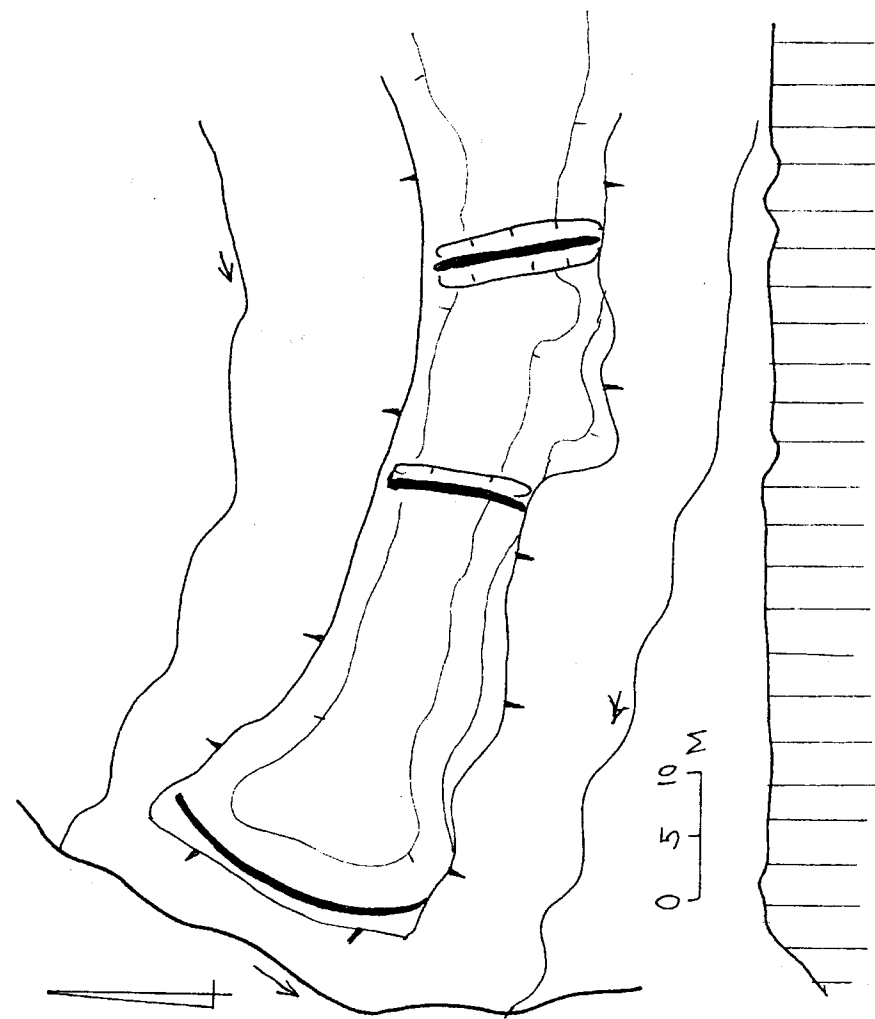

Рис. 60. Городище в с. Васловівці на Хотинській височині. План.

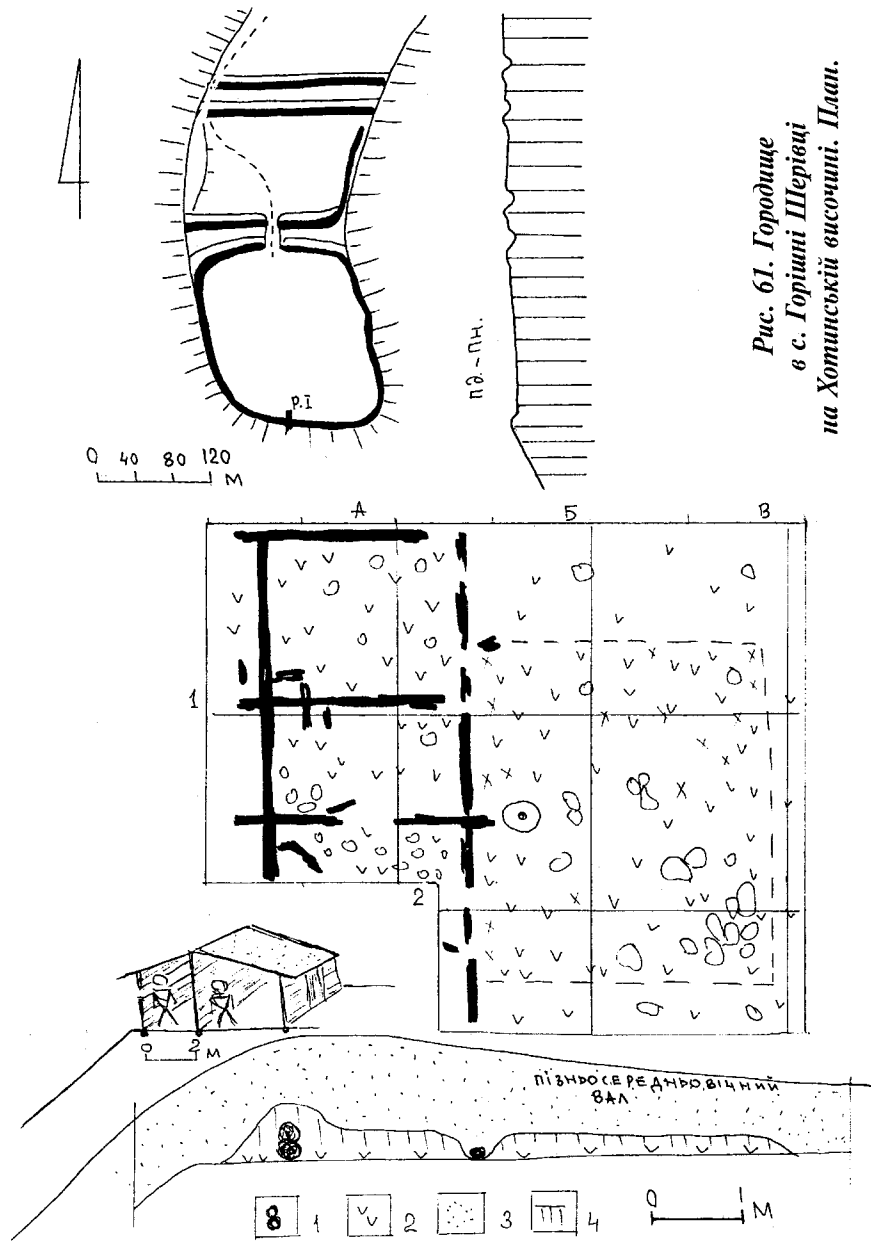

Рис. 61. Городище
в с. Горішні Шерівці
на Хотинській височині. План.

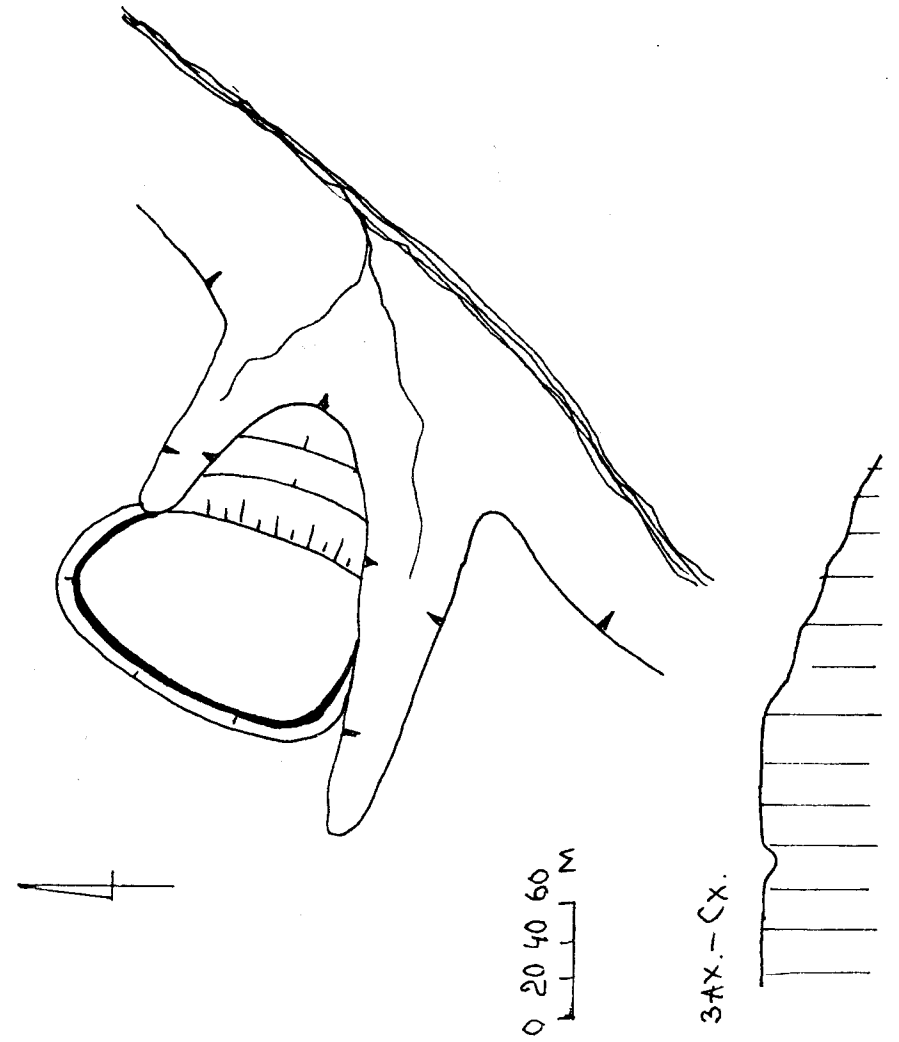

Рис. 61.1. с. Горішні Шерівці 2. План.

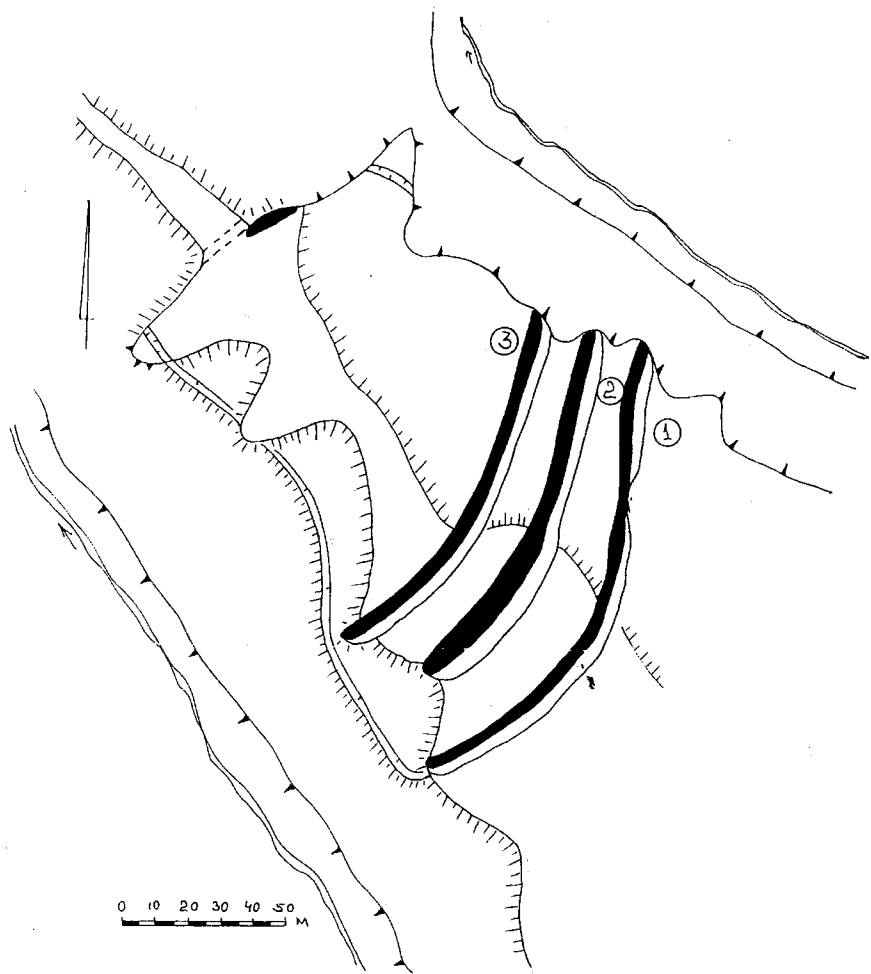

Рис. 63. Городище в с. Горошівці на Хотинській височині. План.

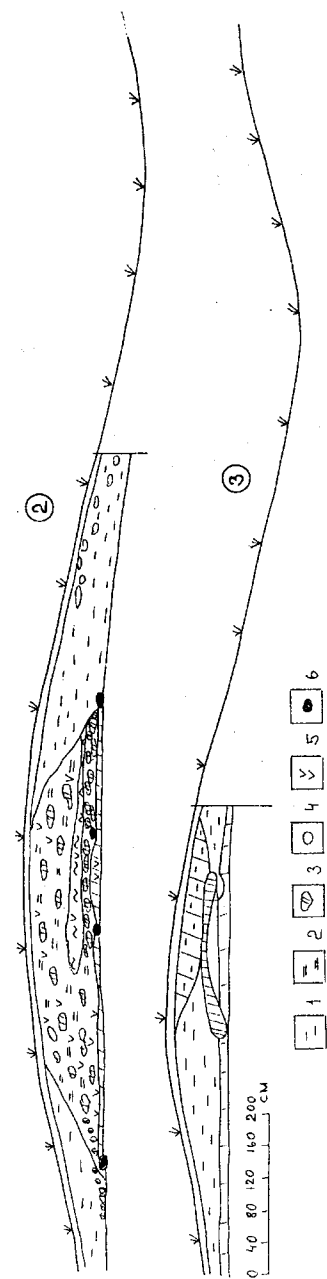

Рис. 63.1. Городище в с. Горошівці на Хотинській височині.
Стратиграфія оборонних валів.

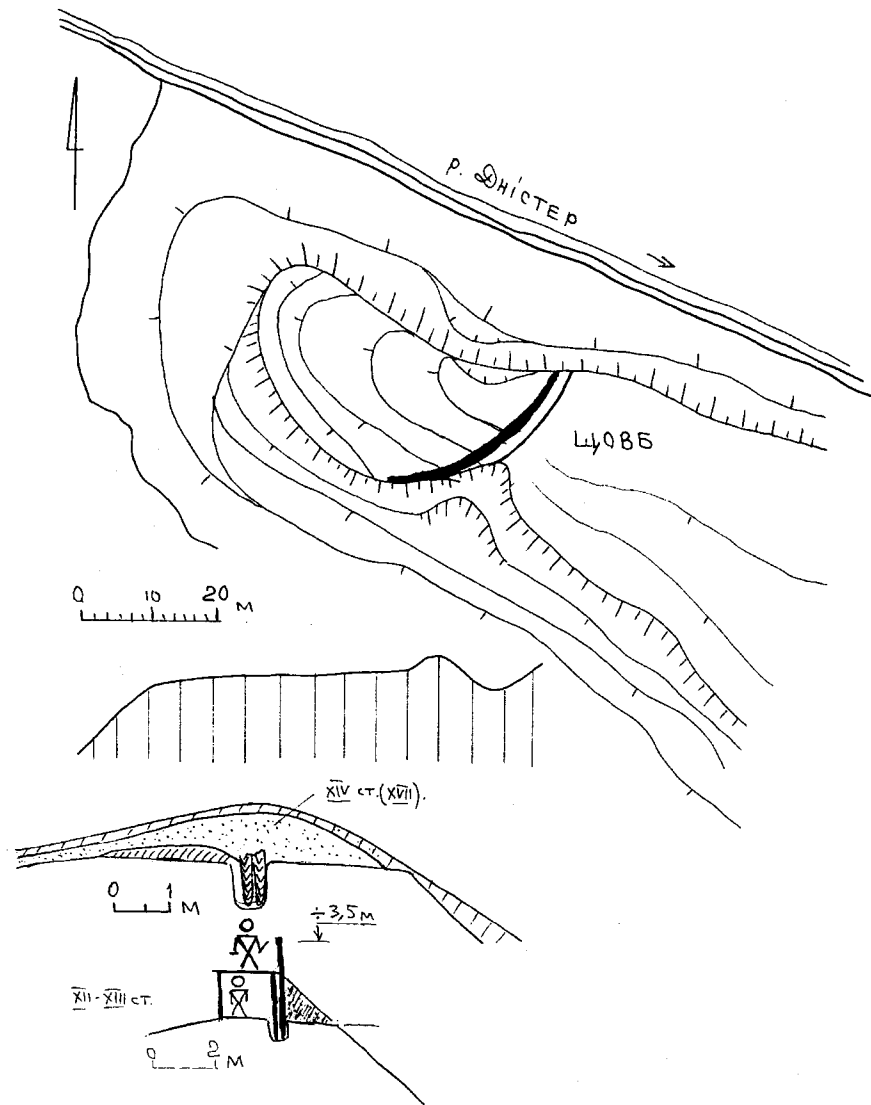

Рис. 64. Городище в с. Дарабани-1 на Дністрі. План.

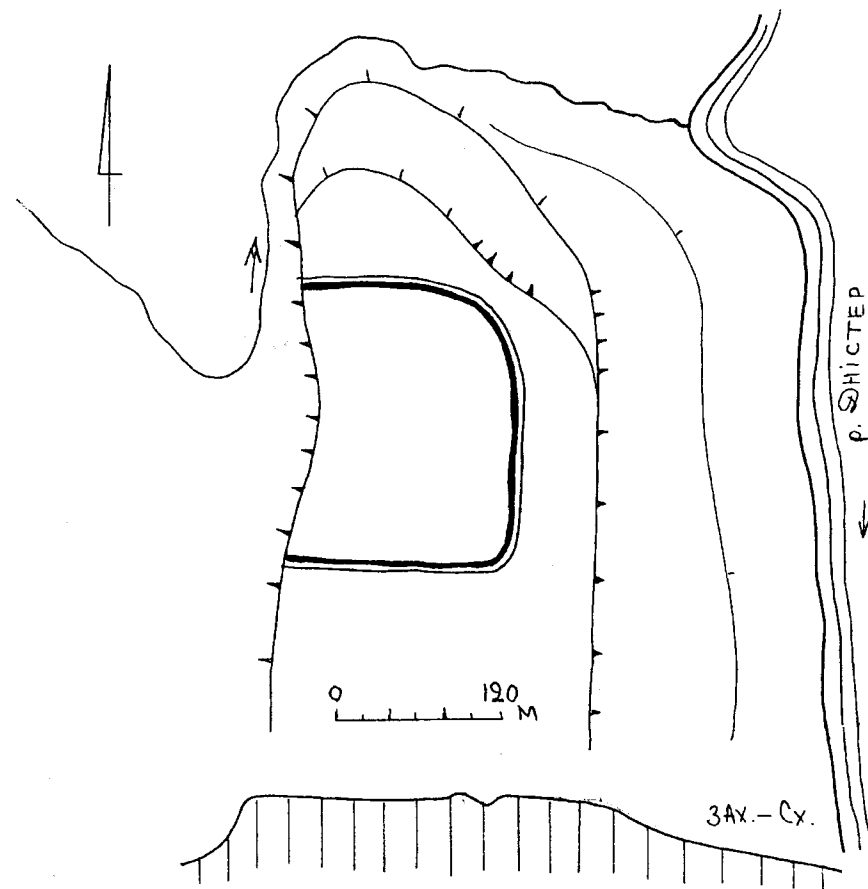

Рис. 64.1. Городище в с. Дарабани-2 на Дністрі. План.

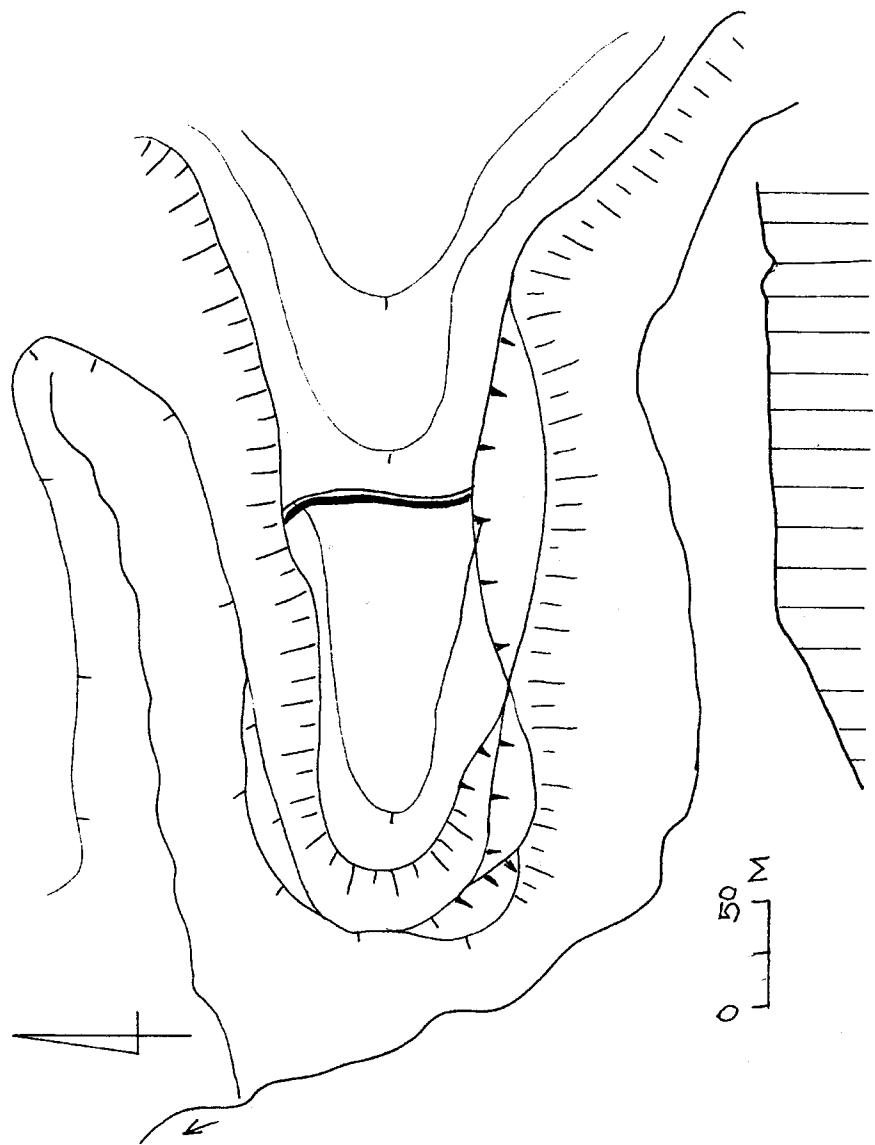

Рис. 66. Городище в с. Каплівка на Дністрі. План.

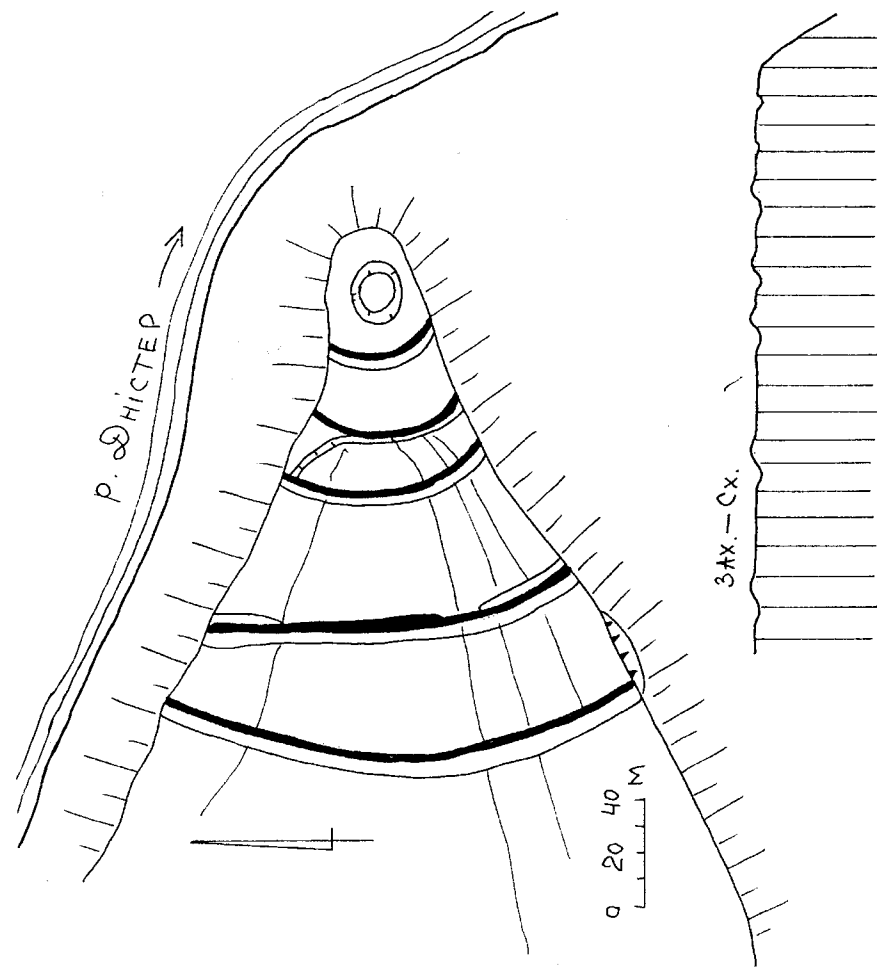

Рис. 67. Городище в с. Кулішівка на Дністрі. План.

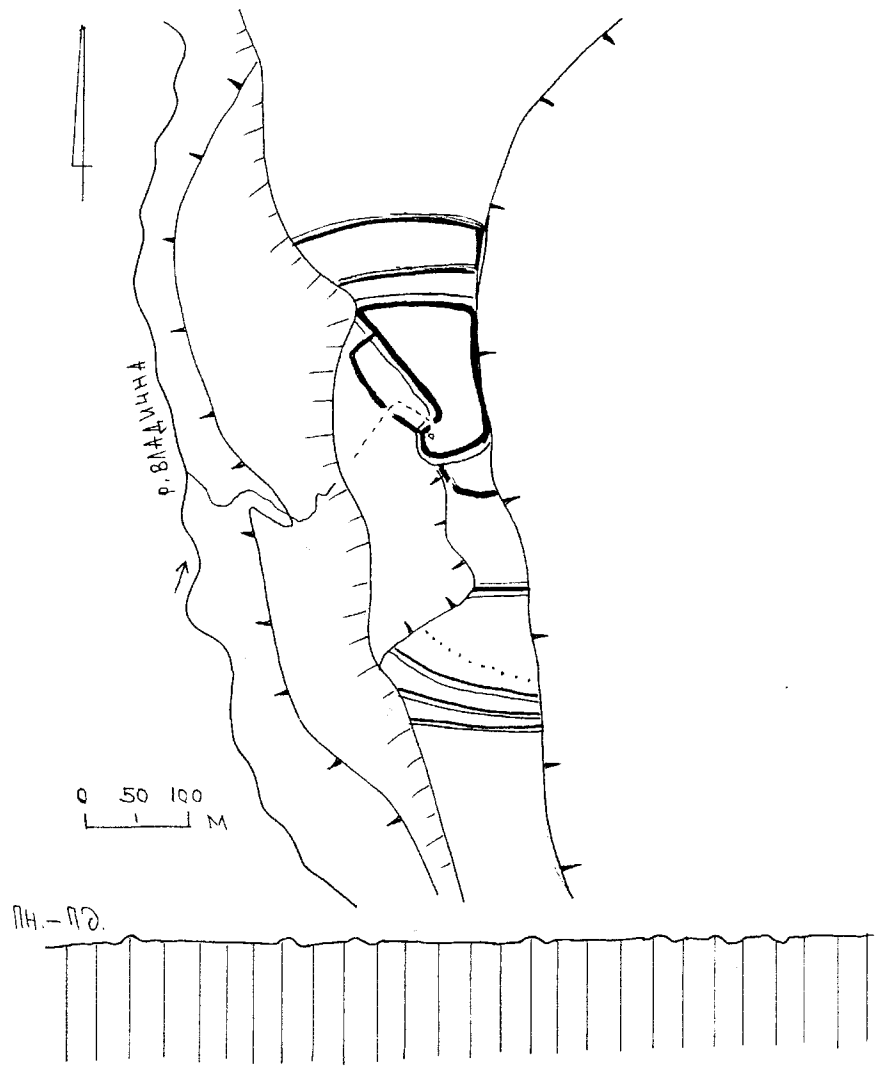

Рис. 68. Городище в с. Коростувата на Пруті. План.

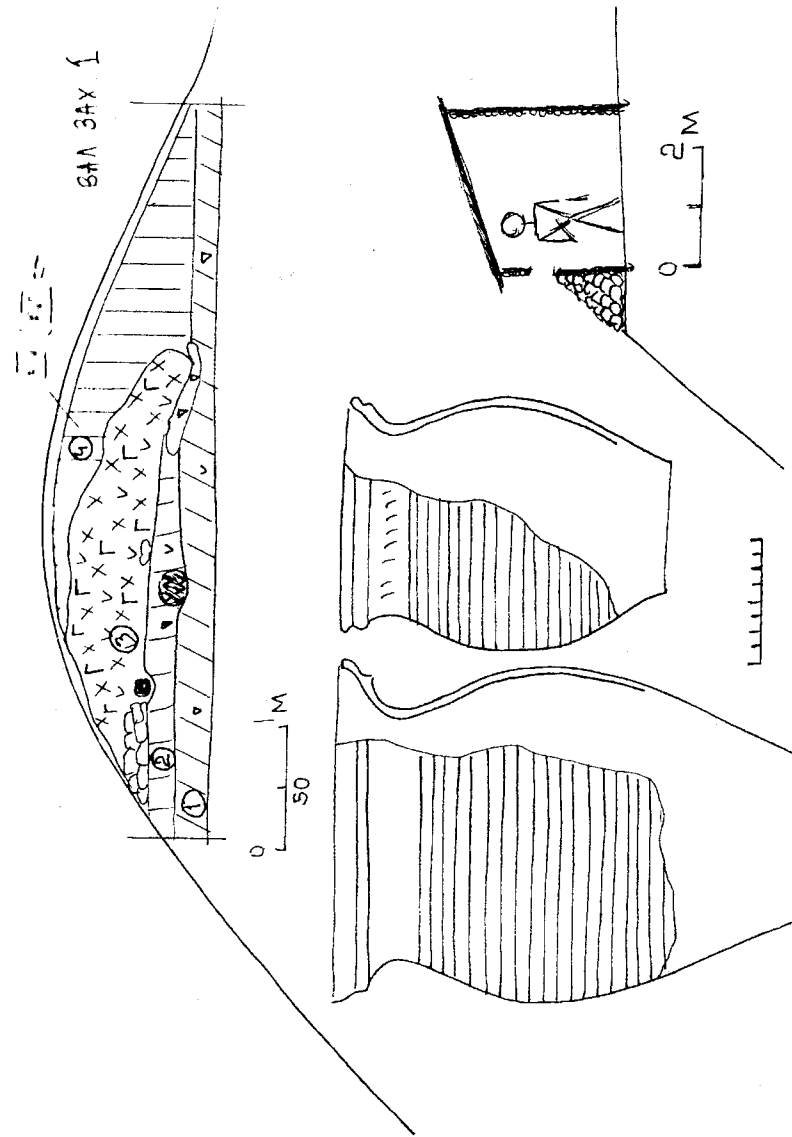

Рис. 68.1. Городище в с. Коростувата на Пруті. Стратиграфія оборонного валу. Кераміка.

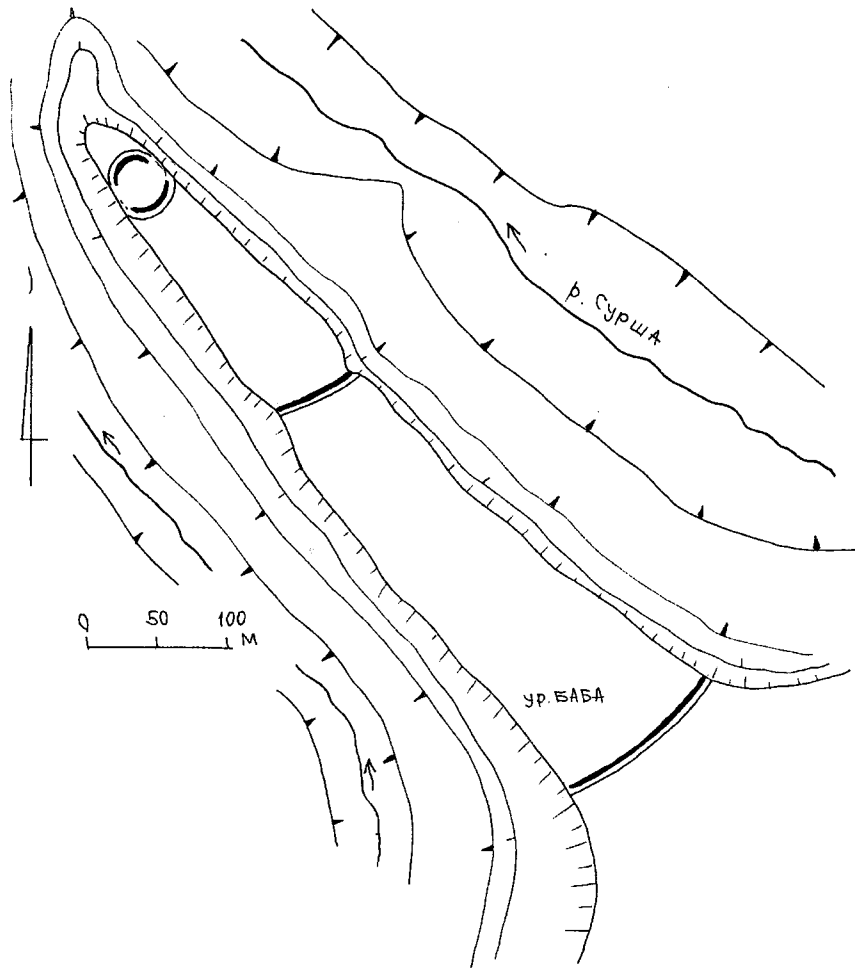

Рис. 69. Городище в с. Ленківці на Дністрі. План.

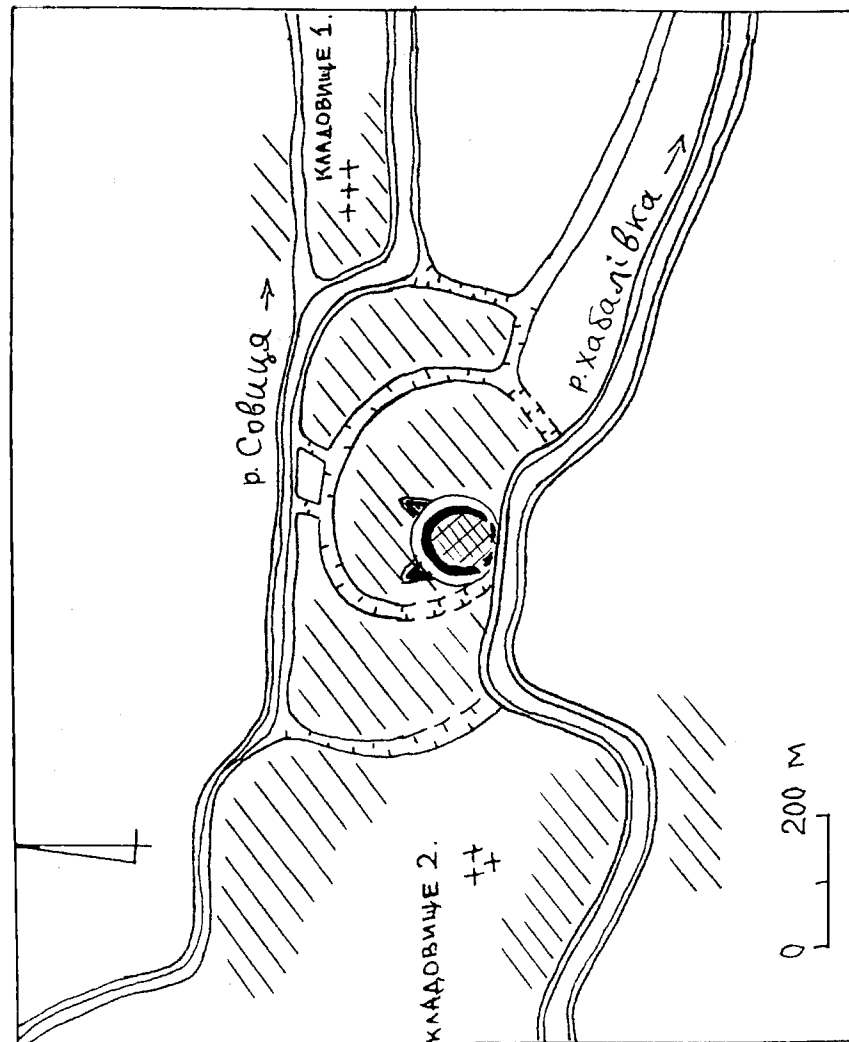

Рис. 70. Городище в с. Ленківці на Пруті. План.

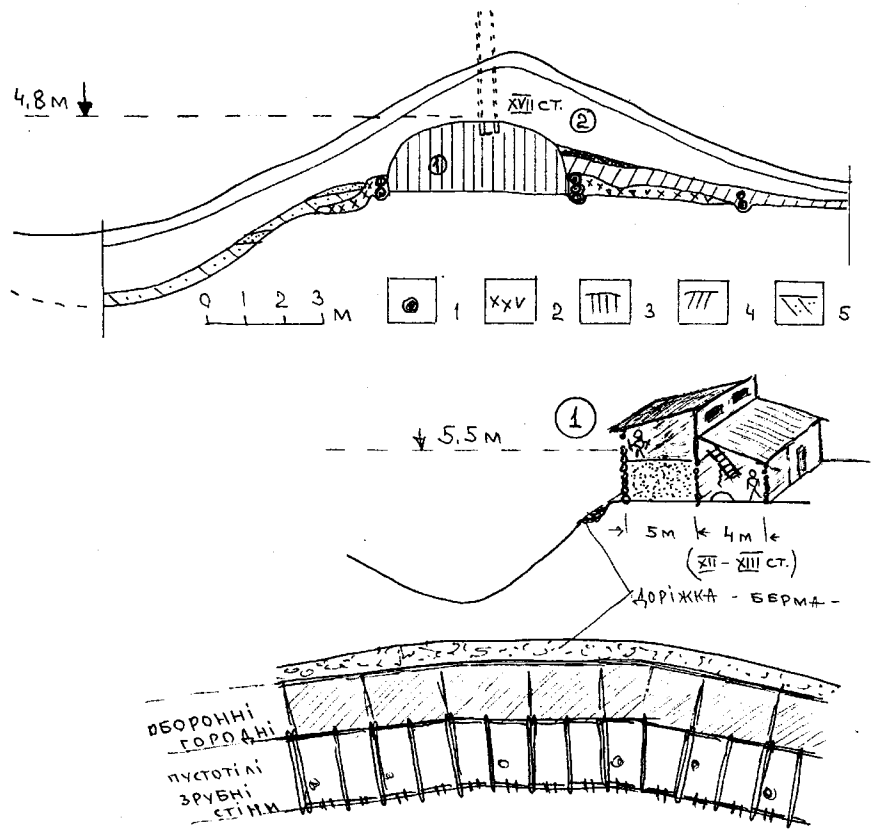

Рис. 70.1. Городище в с. Ленківці на Пруті.
Стратиграфія оборонного валу.

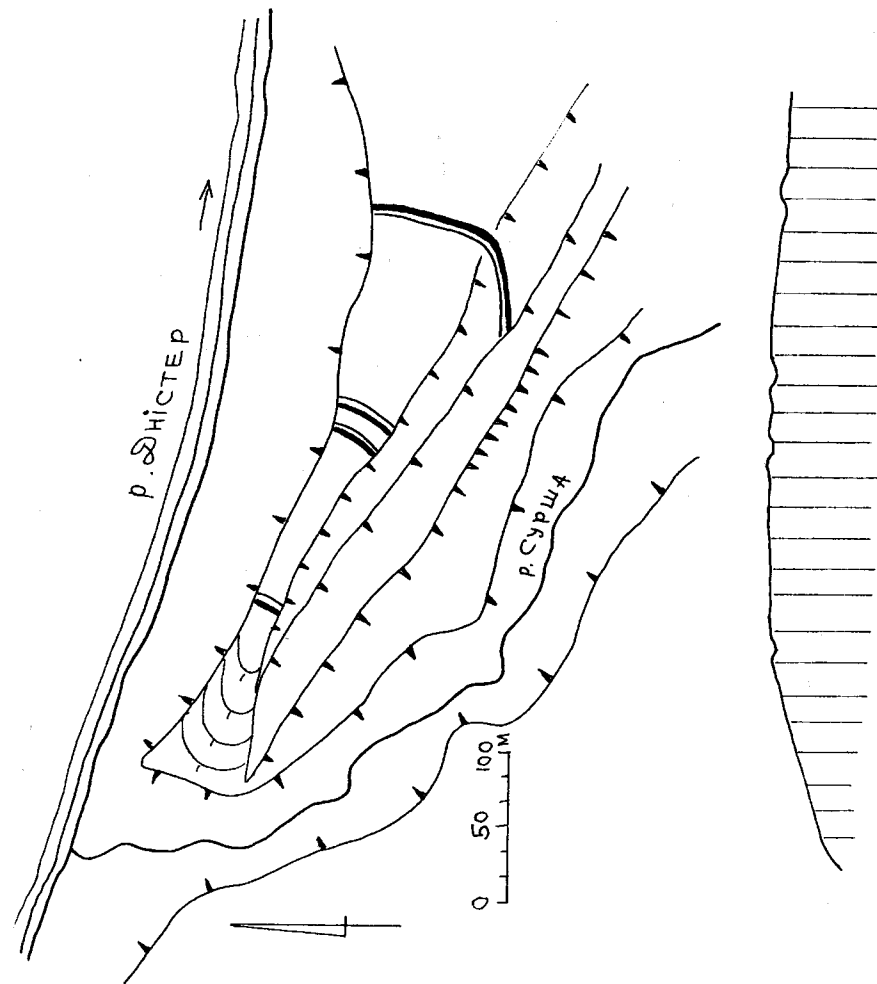

Рис. 71. Городище в с. Нагоряни на Дністрі. План.

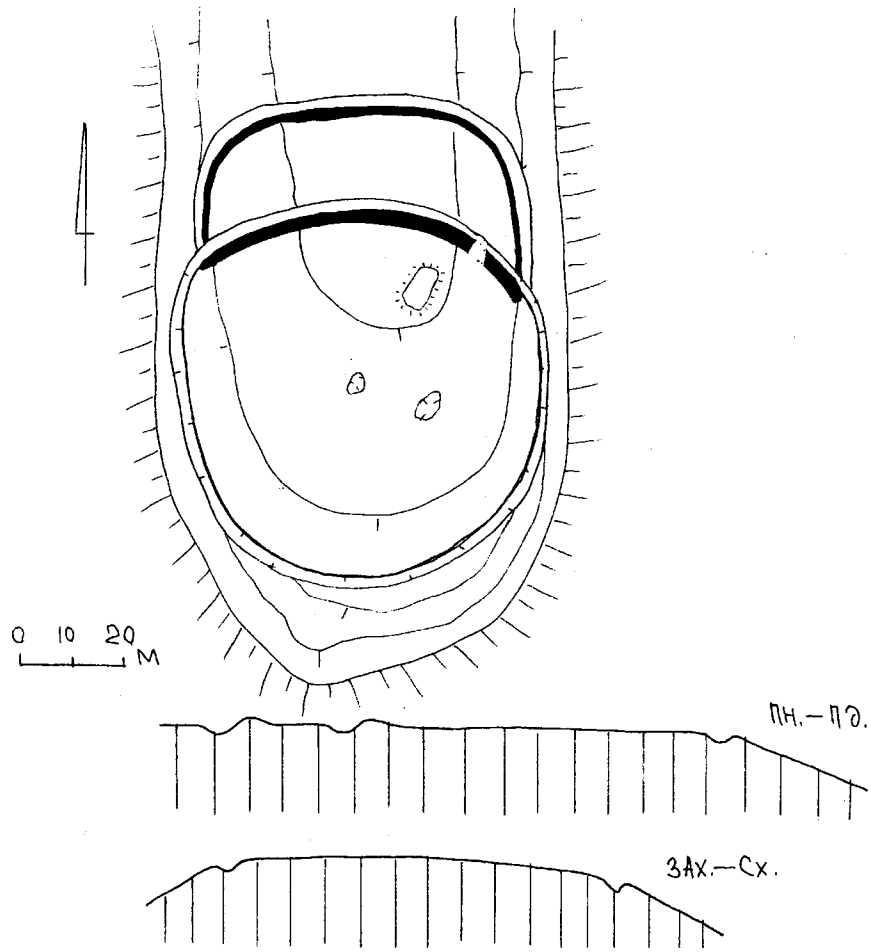

Рис. 72. Городище в с. Недобойці на Хотинській височині. План.

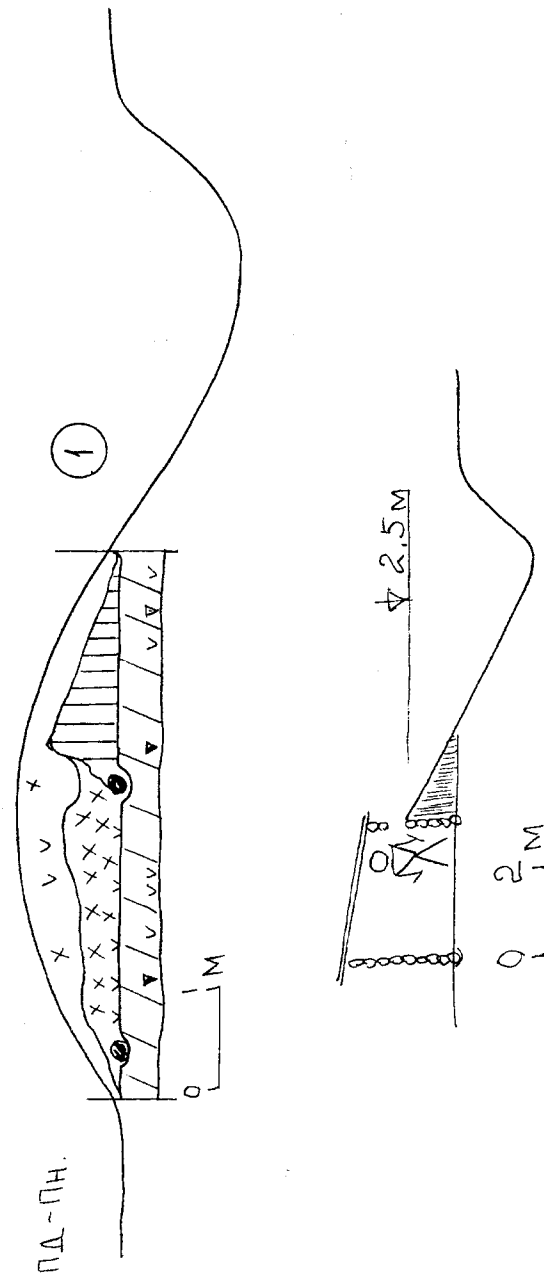

Рис. 72.1. Городище в с. Недобойці на Хотинській височині. Стратиграфія оборонного валу.

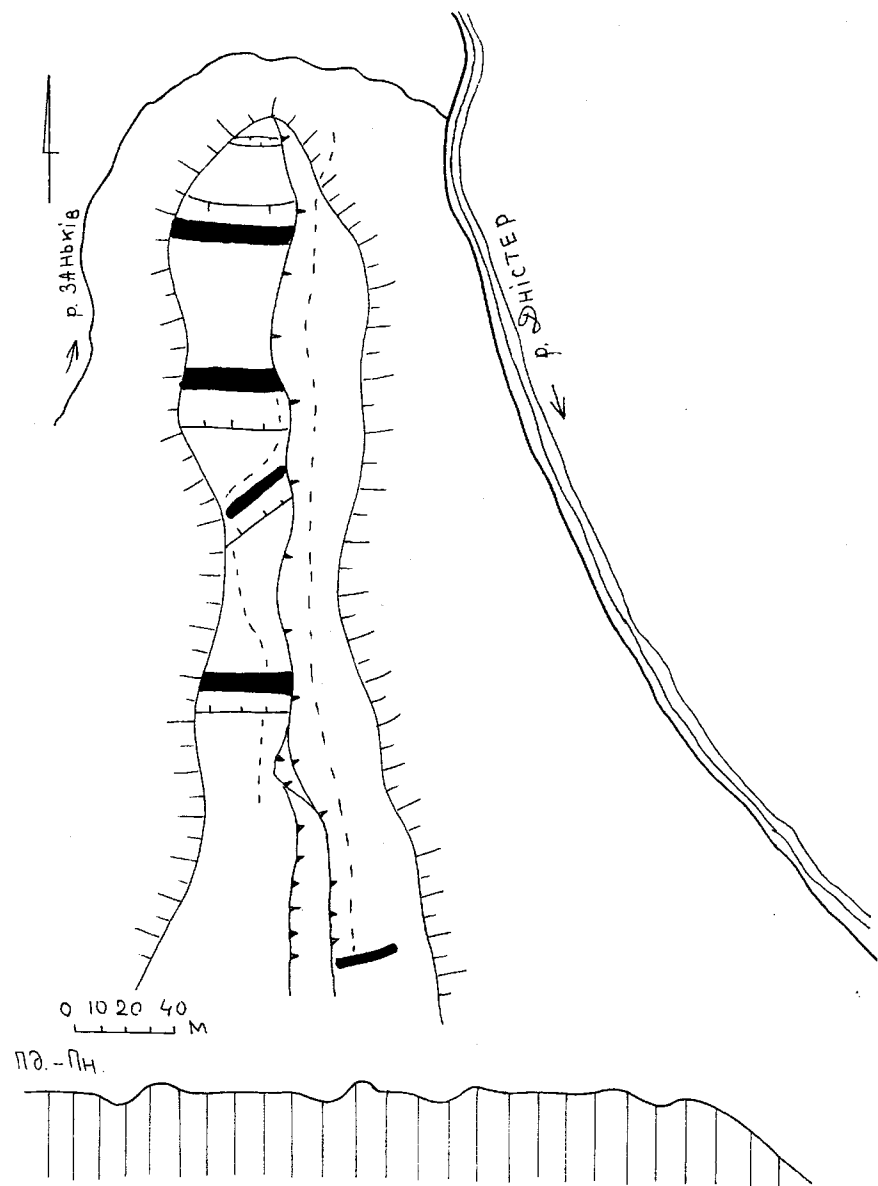

Рис. 74. Городище в с. Перебиківці на Дністрі. План.

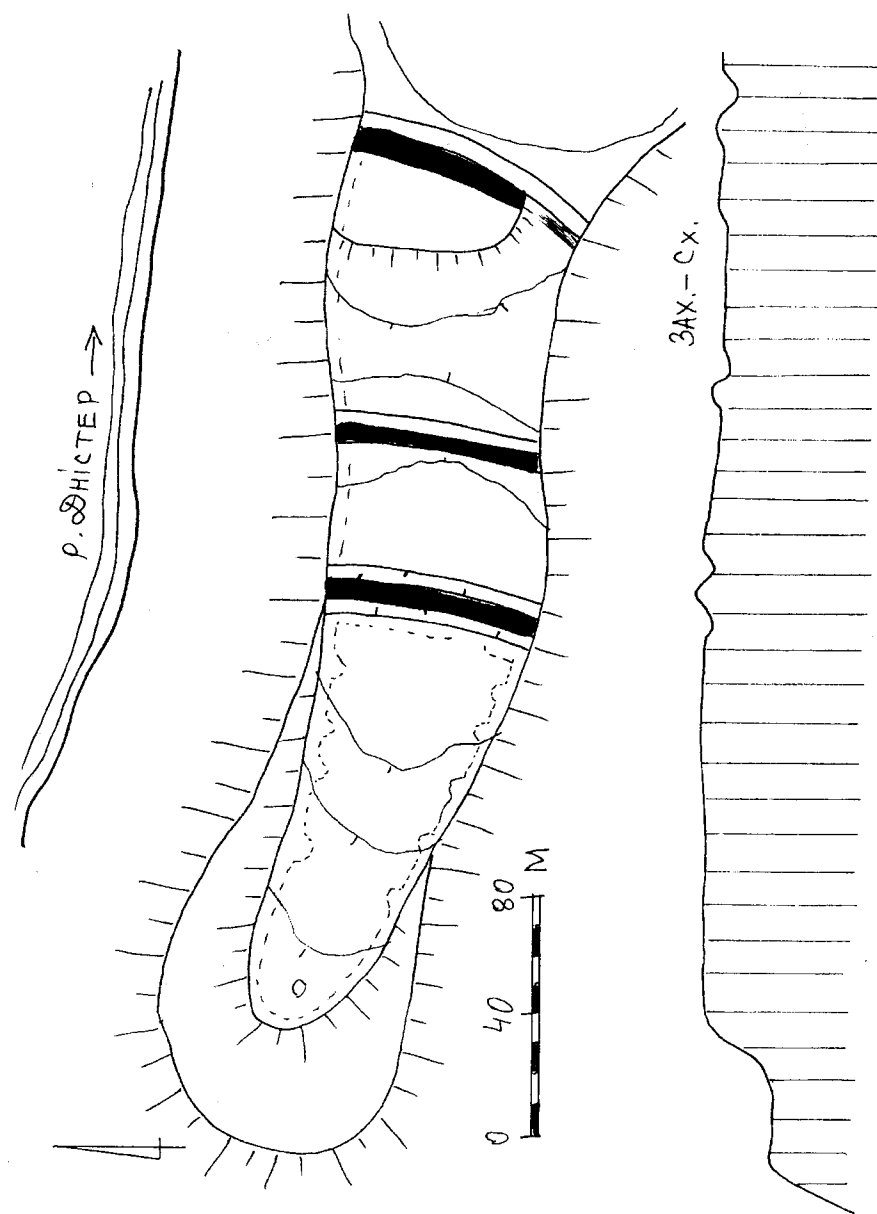

Рис. 75. Городище в с. Пригородок на Дністрі. План.

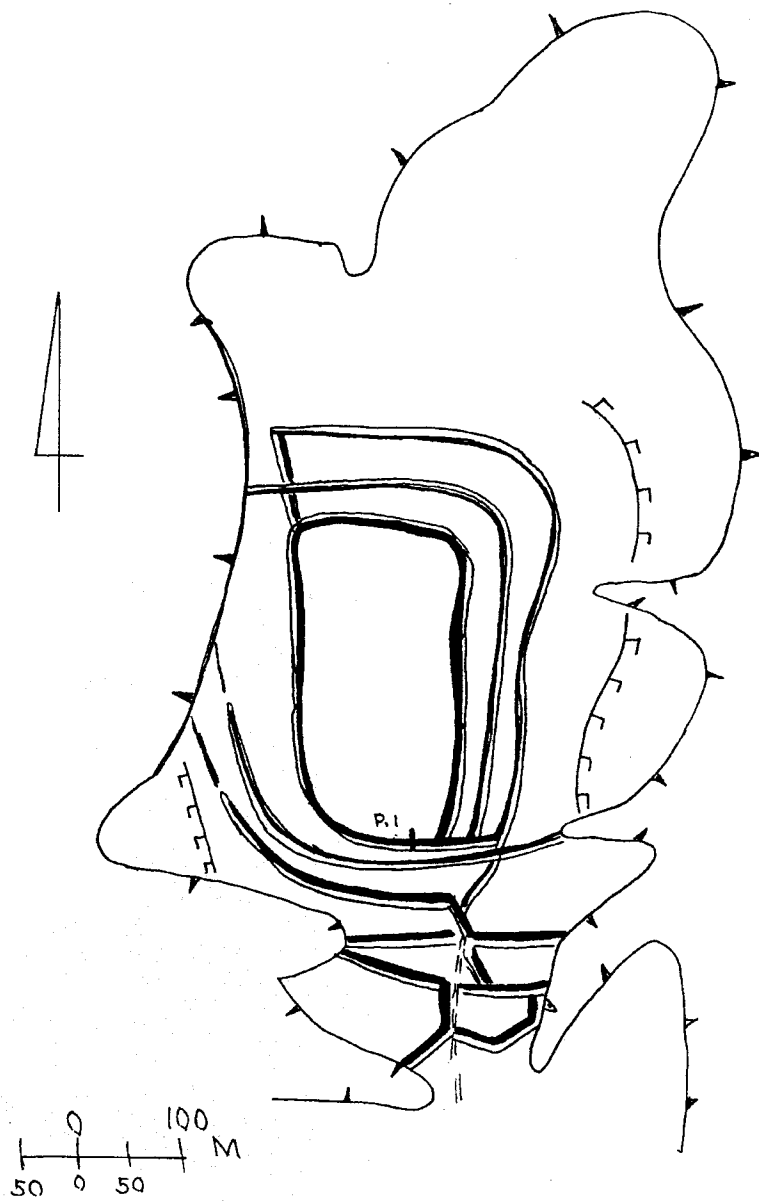

Рис. 76. Городище в с. Ревно на Пруті (Ревна 1). План.

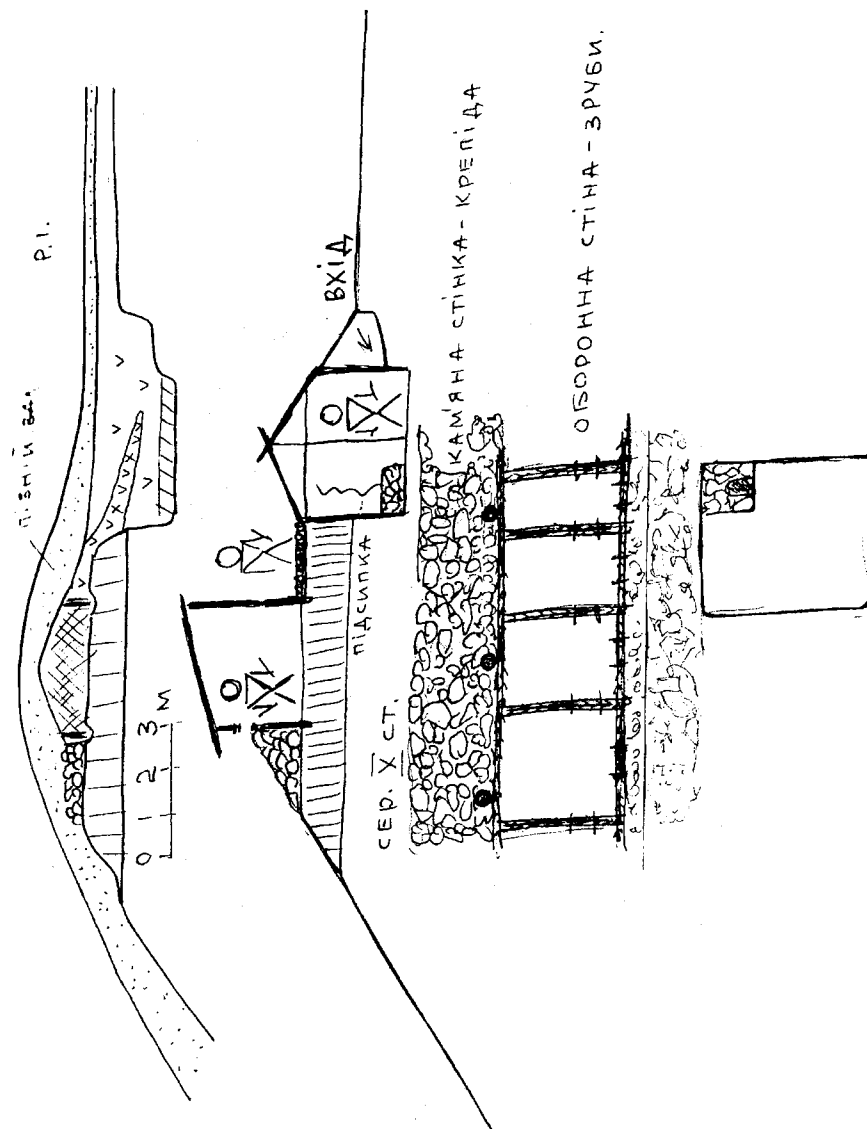

Рис. 76.1. Городище в с. Ревно на Пруті (Ревна 1). Стратиграфія оборонного валу.

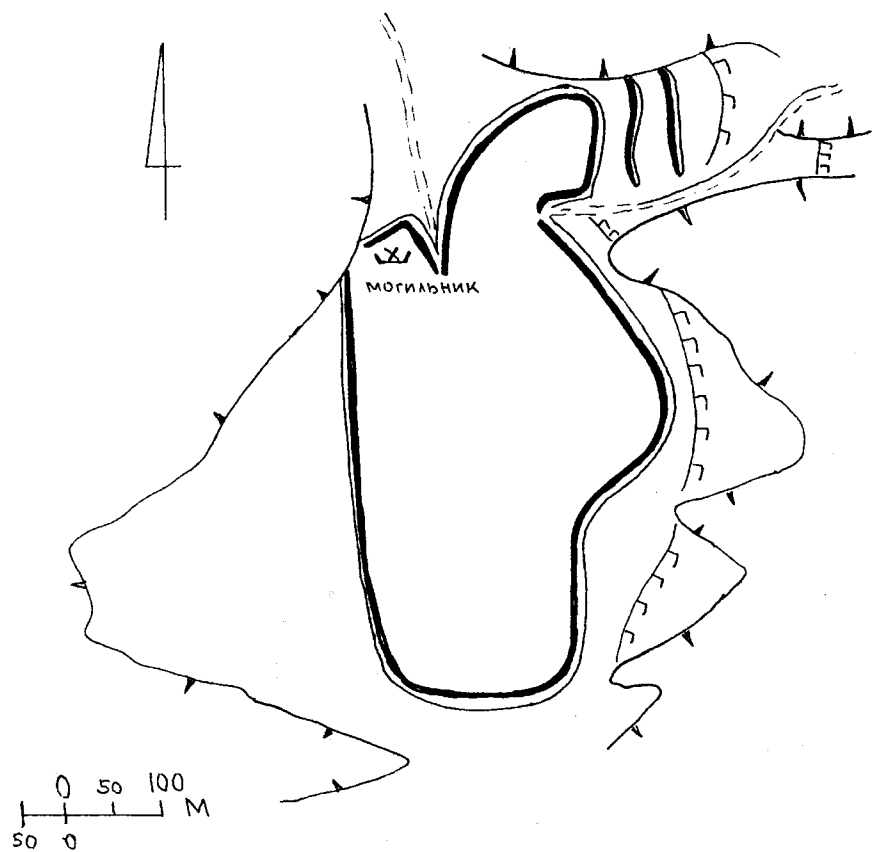

Рис. 77. Городище в с. Ревно на Пруті (Ревна 1.2). План.

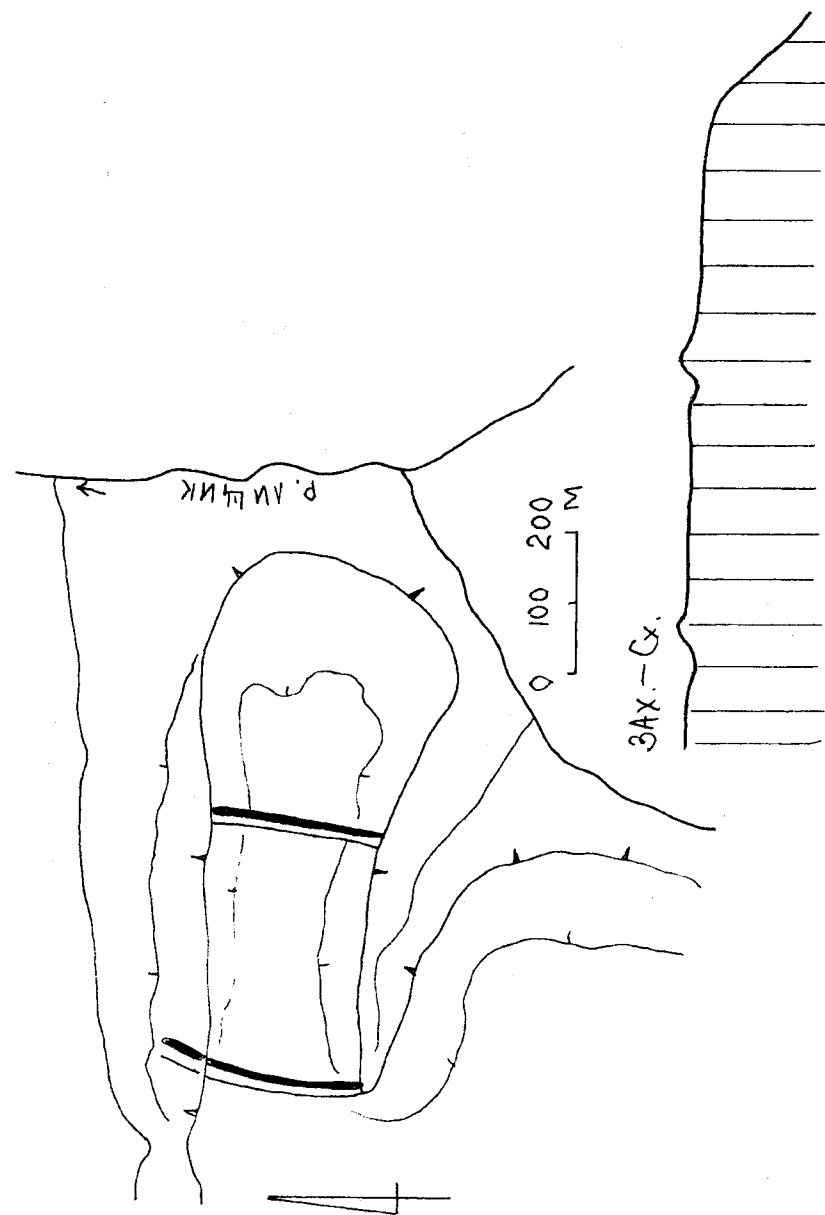

Рис. 78. Городище в с. Ревно на Пруті (Ревна 2). План.

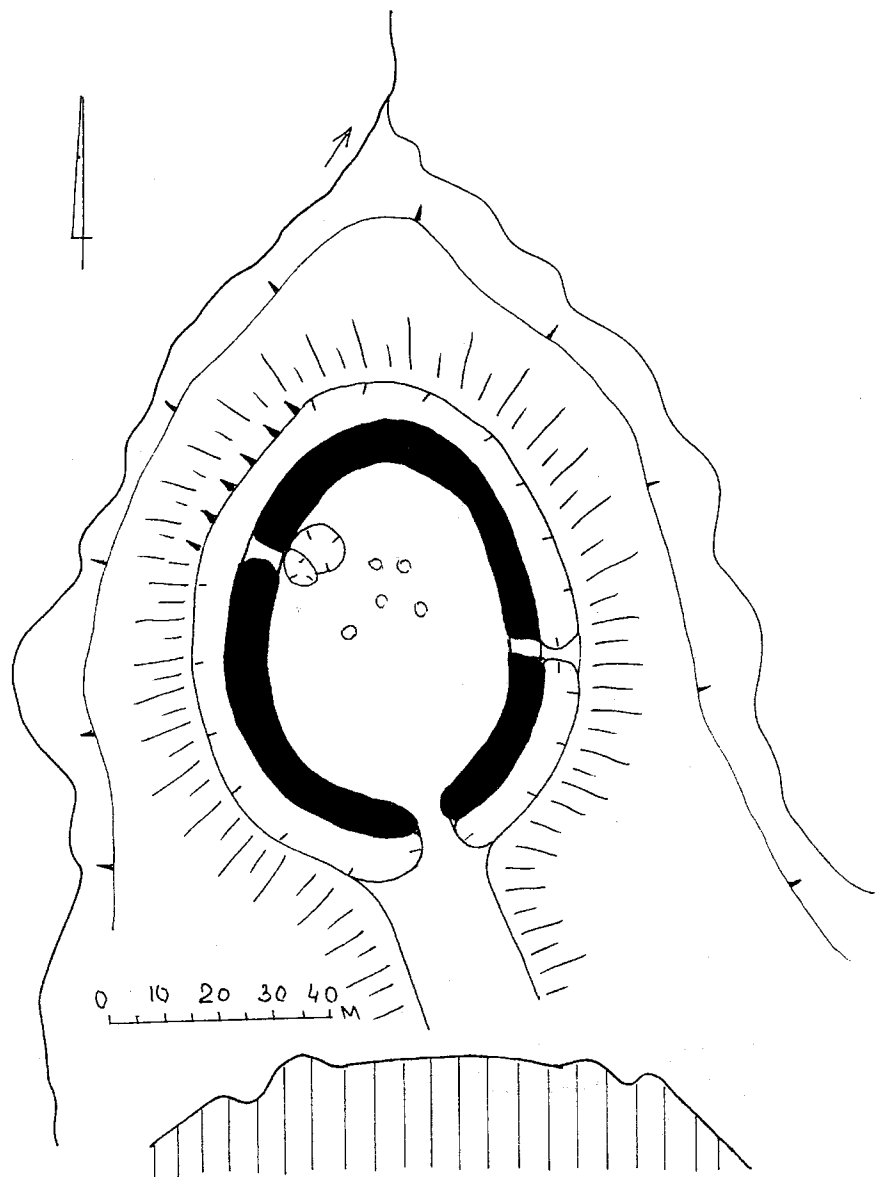

Рис. 79. Городище в с. Рухотин на Дністрі. План.

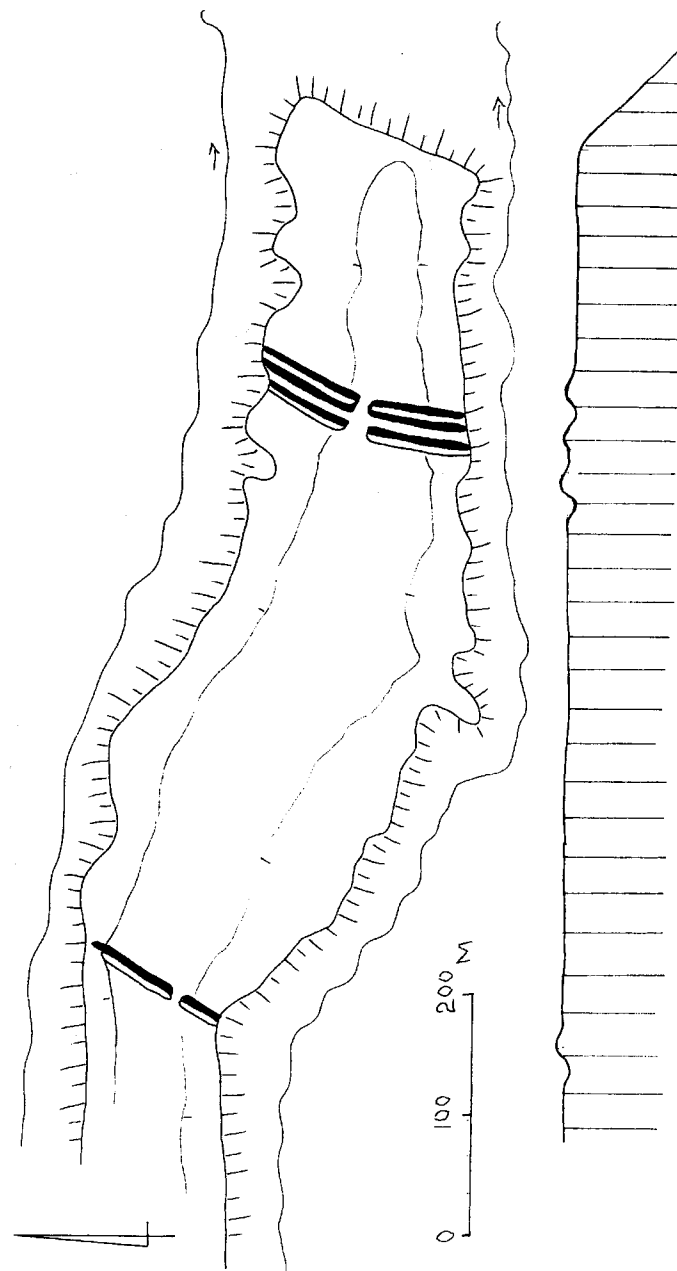

Рис. 80. Городище в с. Снячів на Сереті. План.

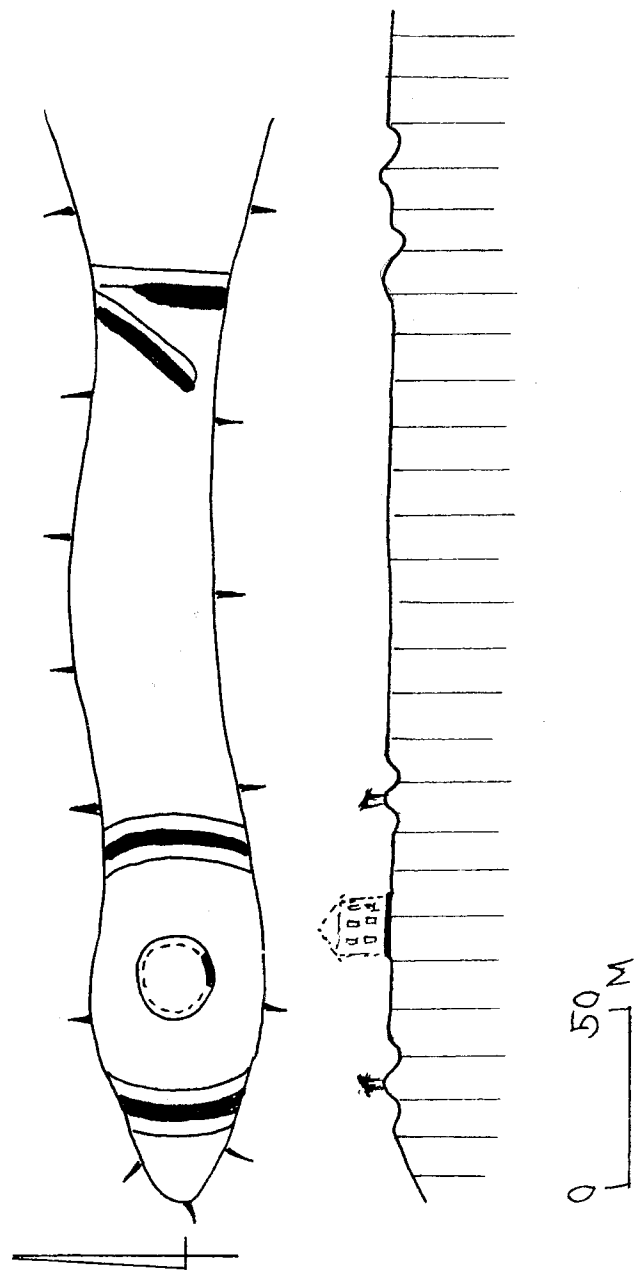

Рис. 82. Городище в с. Цецино на Пруті. План.

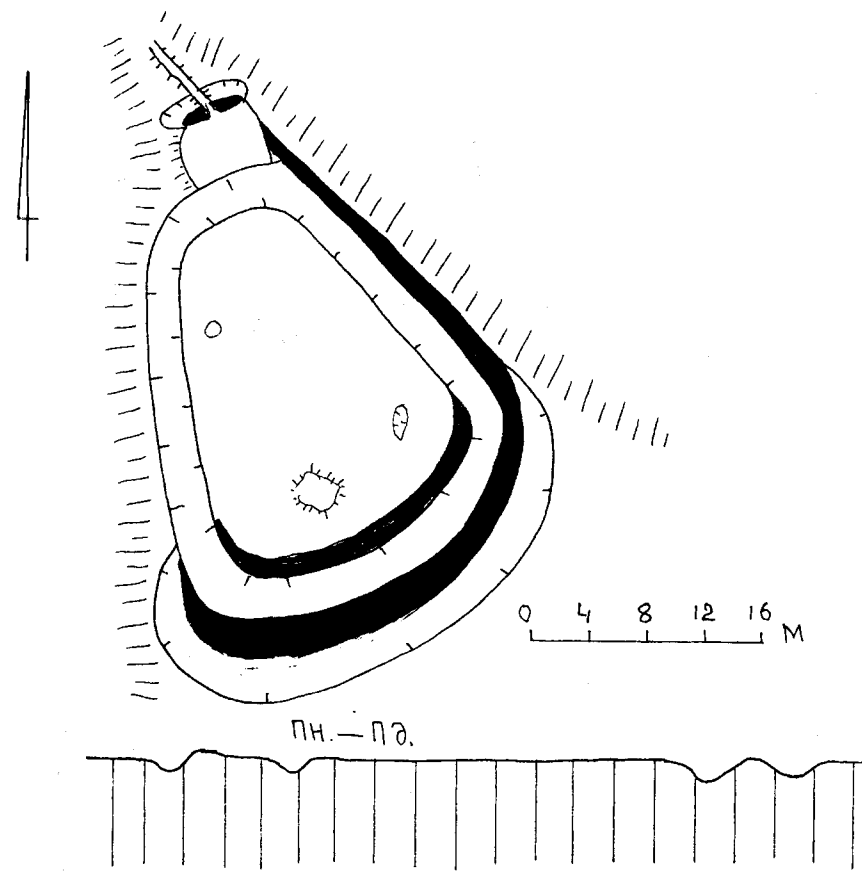

Рис. 83. Городище в с. Чорнівка на Хотинській височині. План.

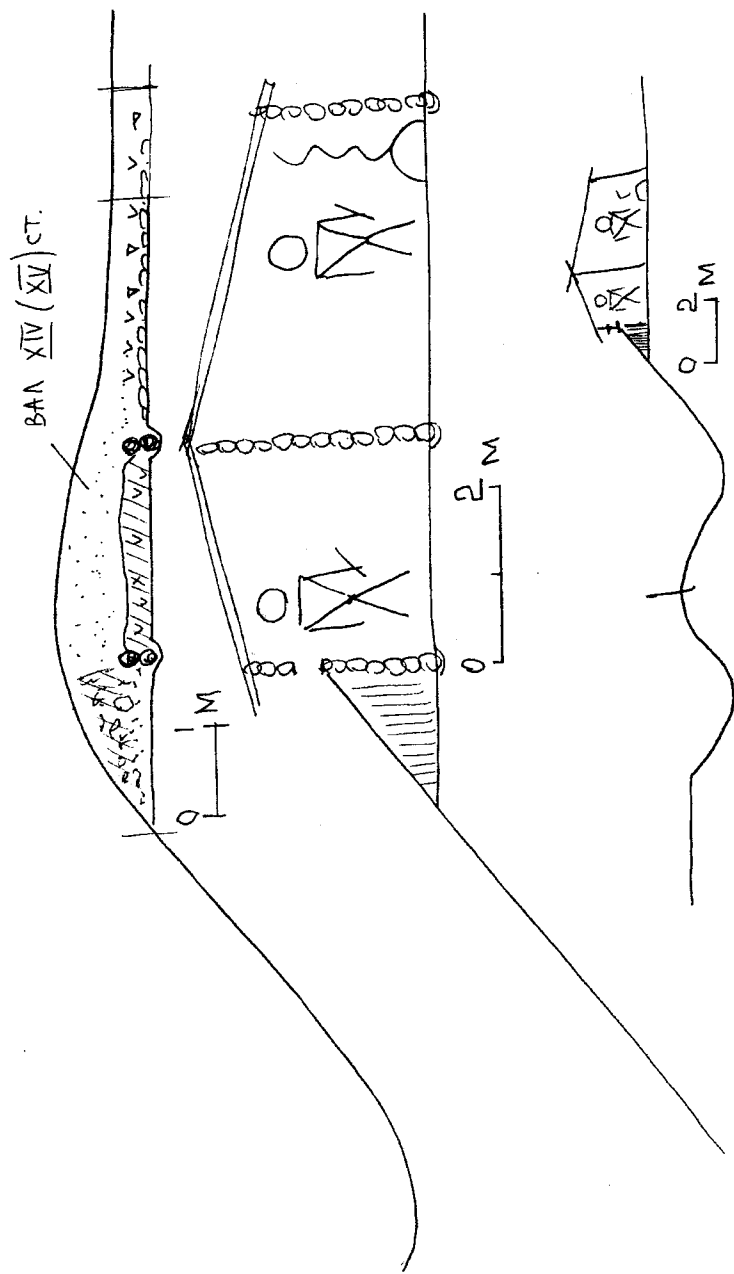

Рис. 83.1. Городище на Хотинській височині. Стратиграфія оборонного валу.

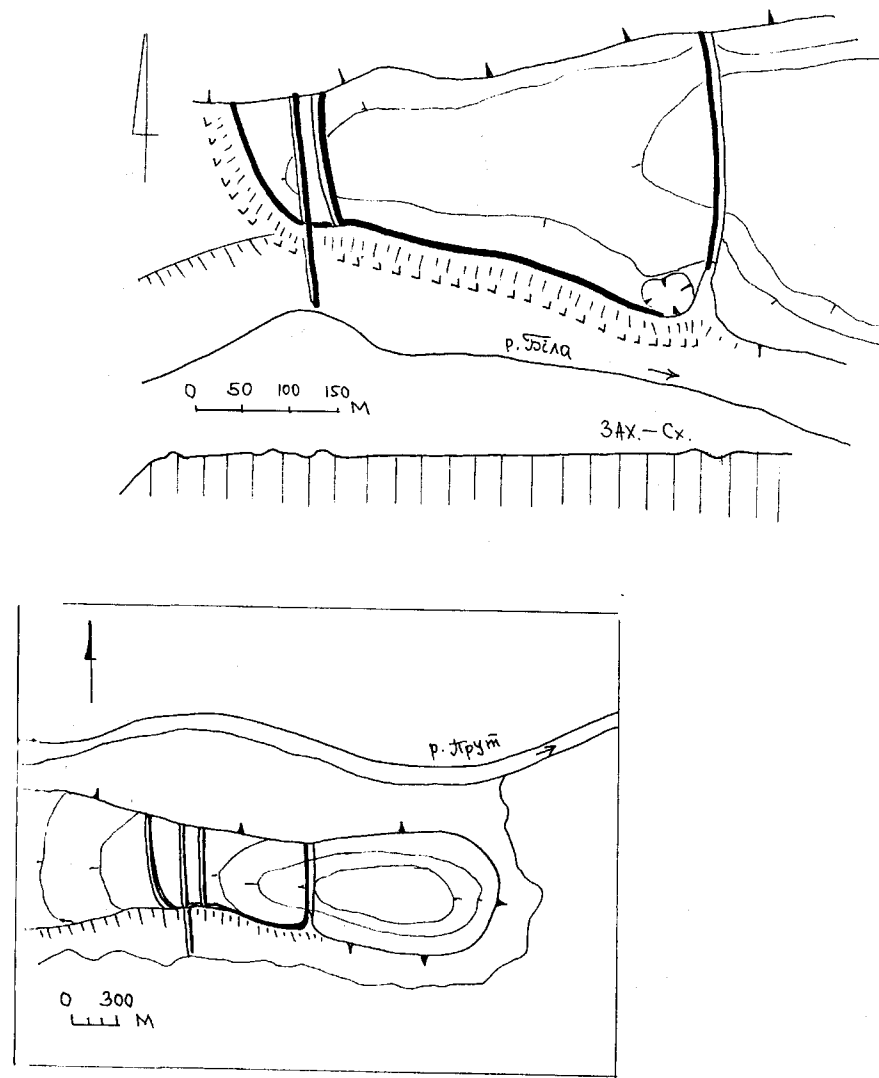

Рис. 84. Городище в с. Біла на Пруті. План.

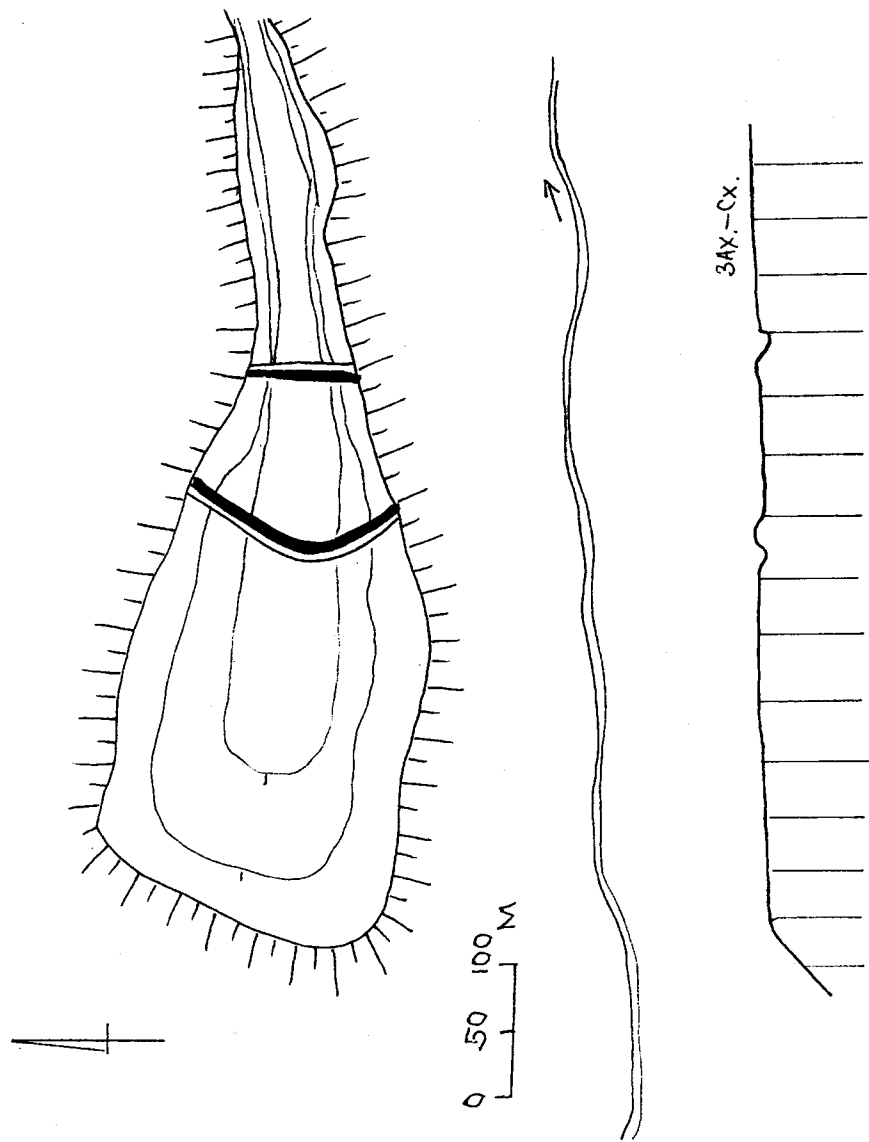

Рис. 85. Городище в с. Червона Діброва на Пруто-Серетському межиріччі. План.

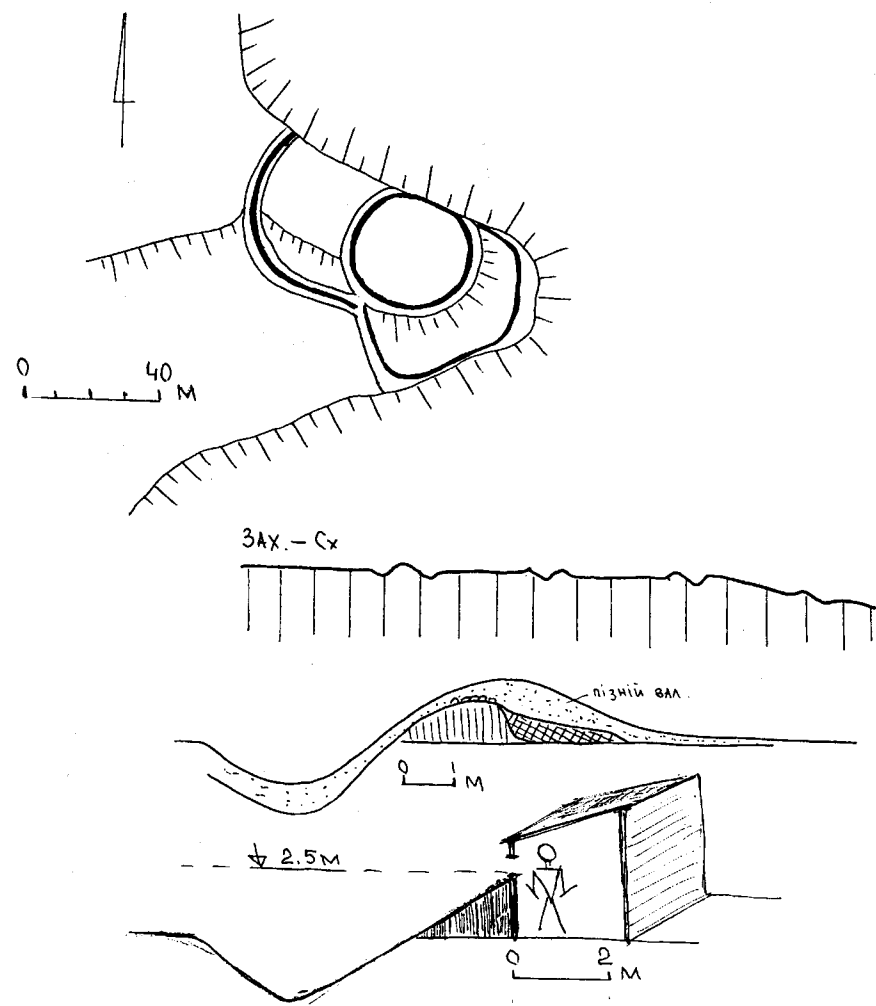

Рис. 86. Городище в с. Горбово на Пруті. План.

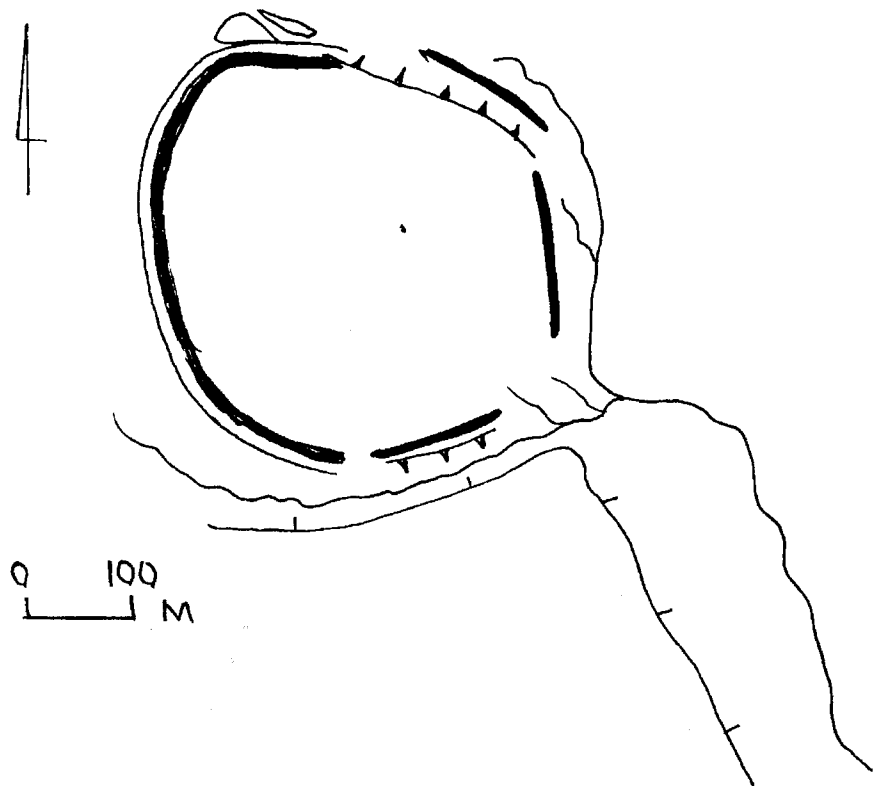

Рис. 87. Городище в с. Грозинці на Хотинській височині. План.

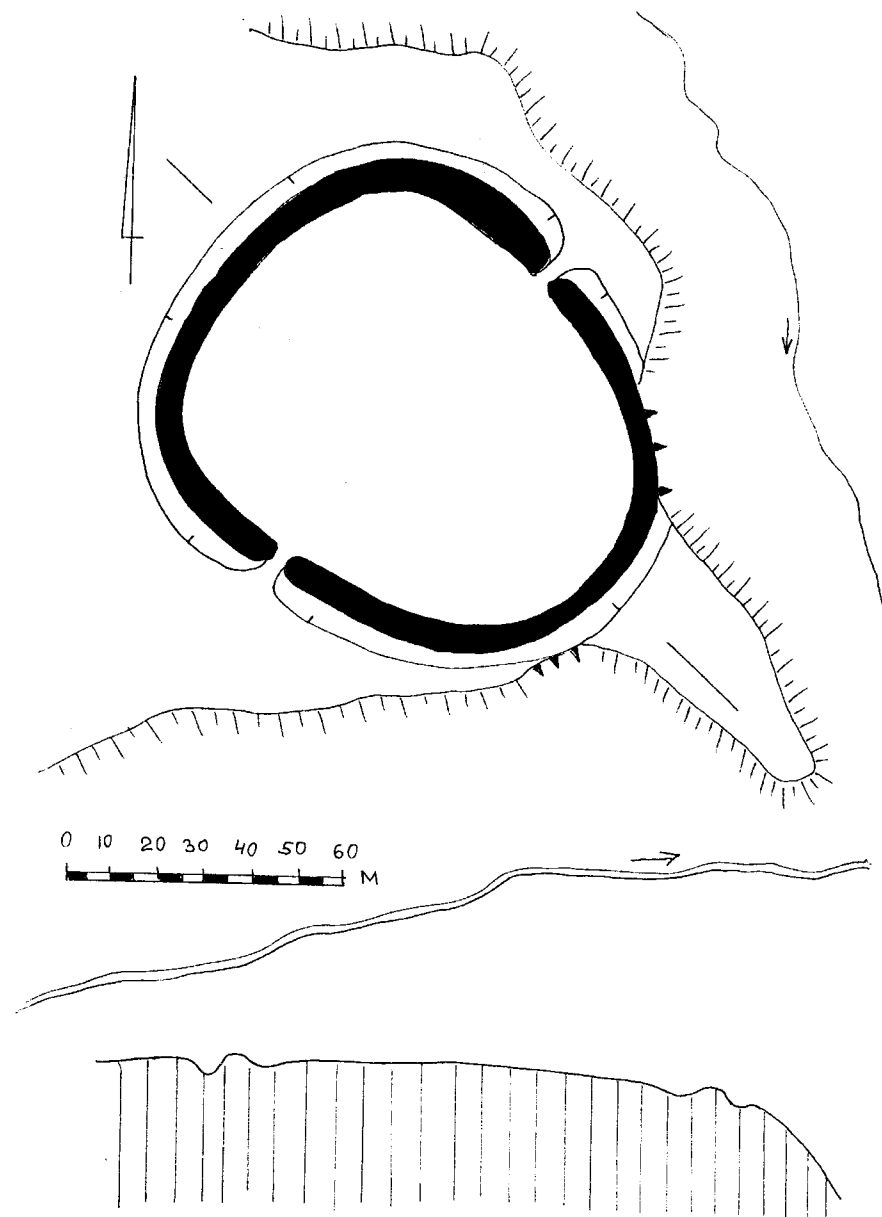

Рис. 91. Городище в с. Магала на Пруті. План.

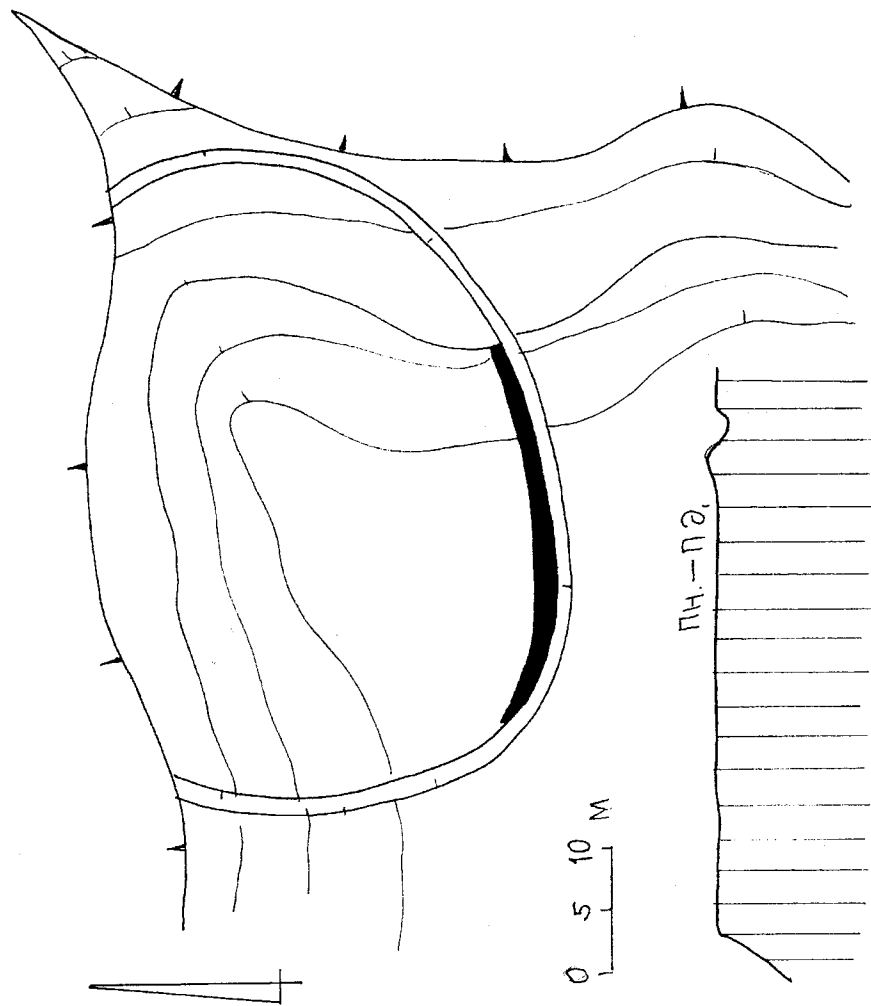

Рис. 92. Городище в с. Баламутівка на Дністрі. План.

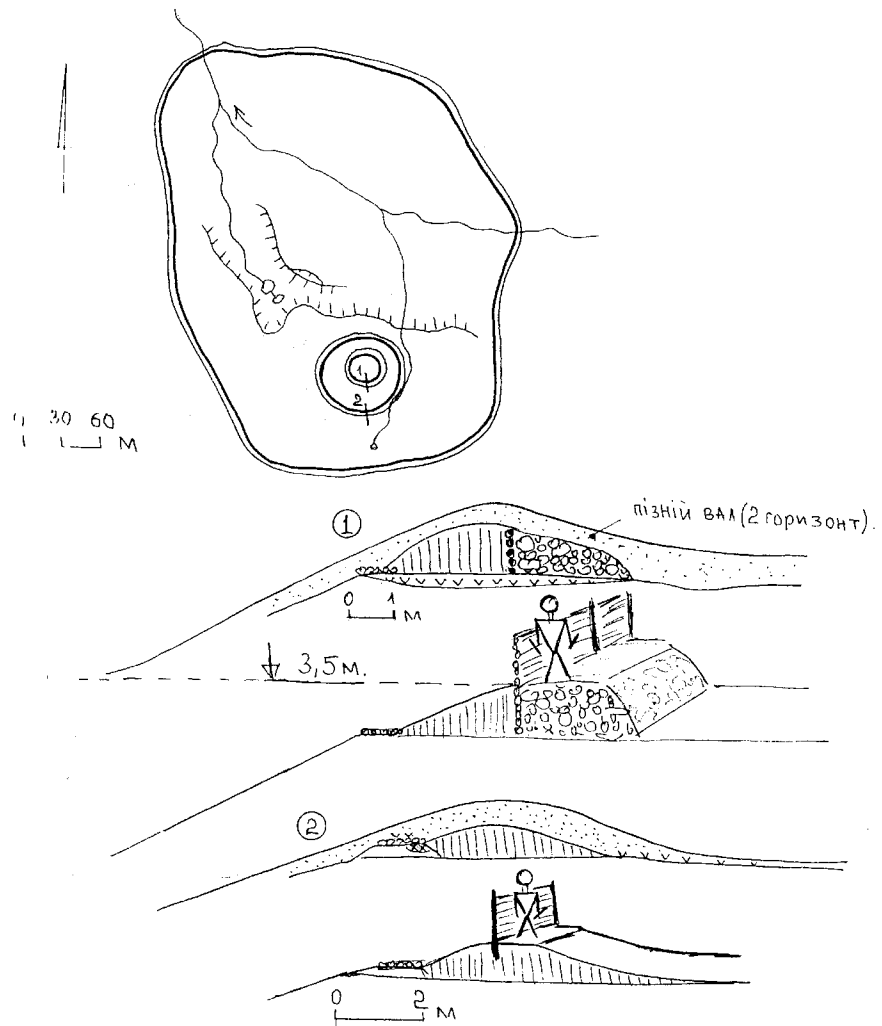

Рис. 94. Городище в с. Ржавинці на Хотинській височині. План. Стратиграфія оборонних валів святилища.

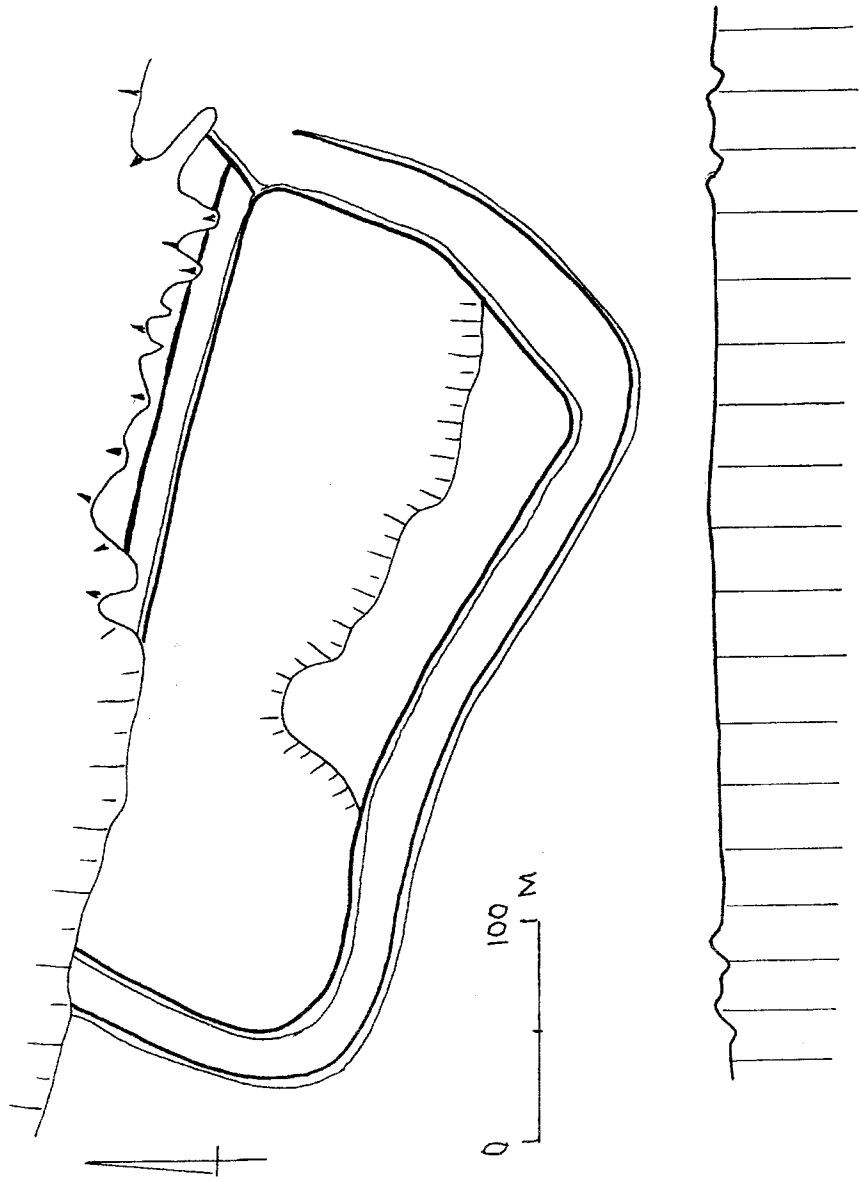

Рис. 95. Городище в с. Широка Поляна на Сереті. План.

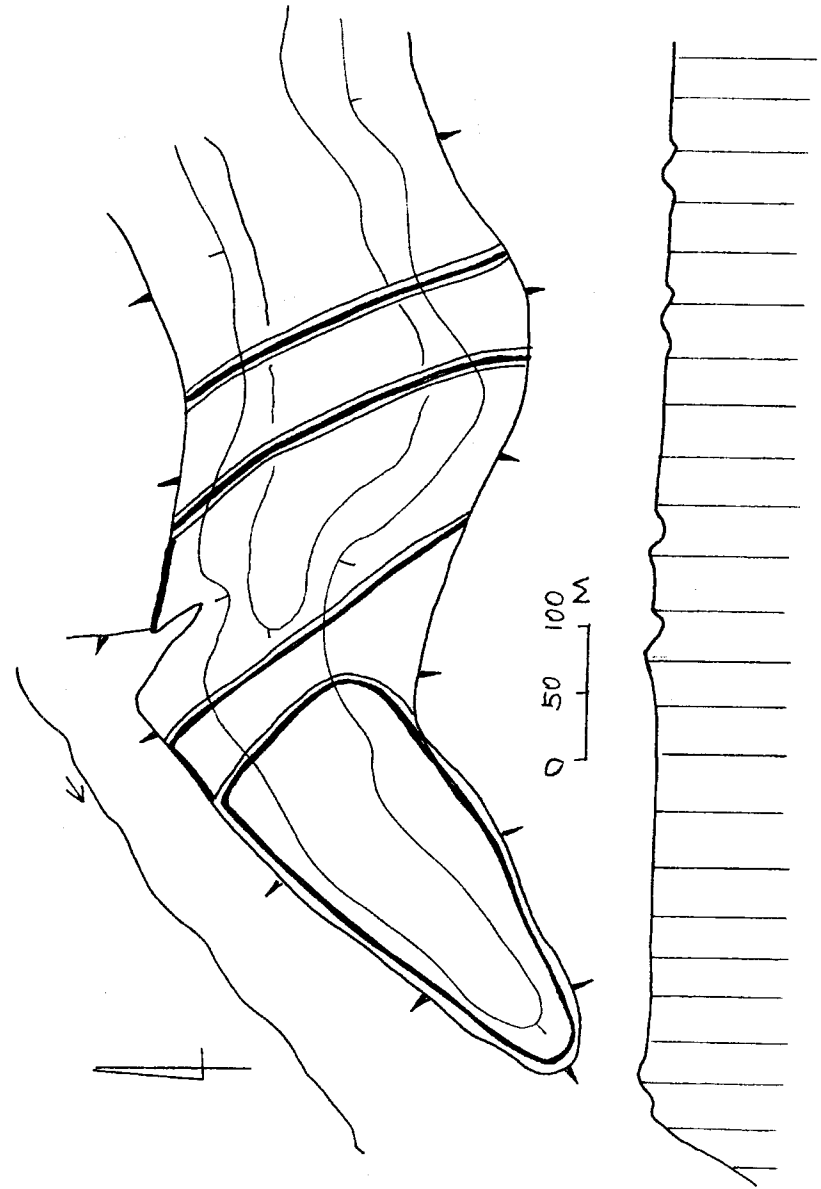

Рис. 97. Городище в Садгорі (Червона Глина) на Пруті. План.

Розділ 2

Городища Галицького Прикарпаття

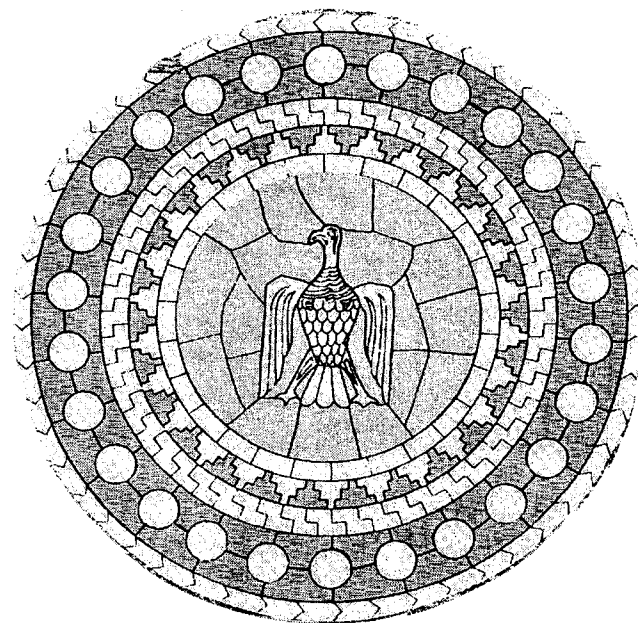
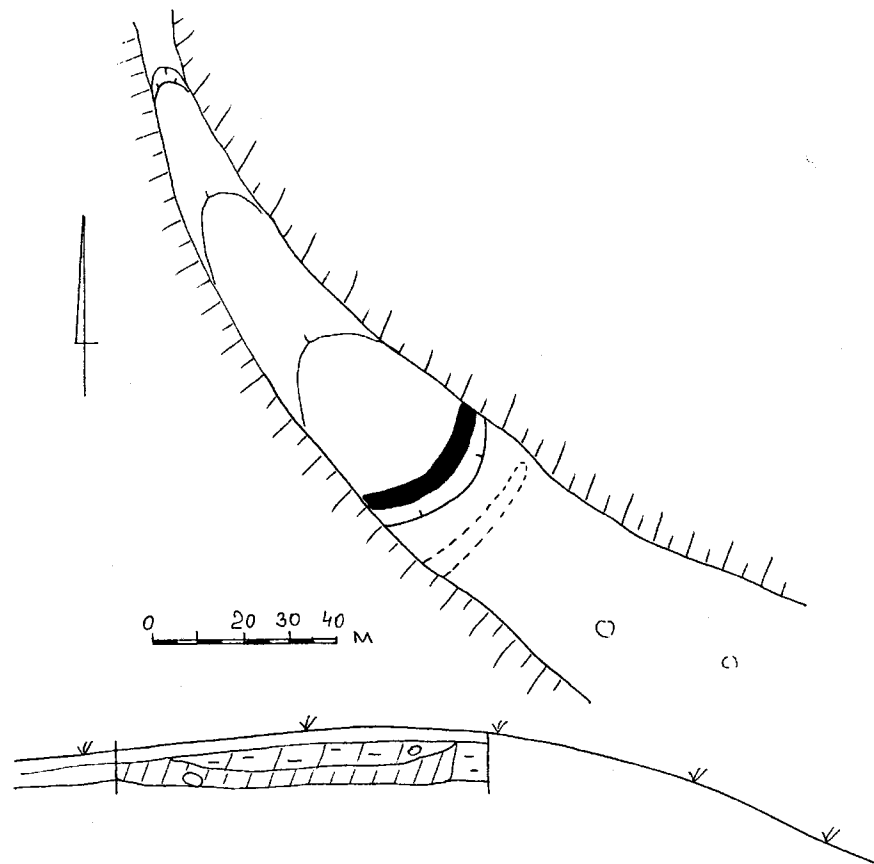

Рис. 98. Городище в с. Рашків на Дністрі. План.

На території Галицького Прикарпаття відомо близько 70 городищ, які відносяться до різних періодів – від епохи бронзи до середньовіччя [74; 79; 106; 107; 108; 110; 122; 123; 128; 129; 149; 165; 167; 169; 171; 172; 177].

Близько 35 городищ датуються X–XIV ст. Своєрідність даного регіону полягає в наявності тут Галича – давнього традиційного столичного центру Галицької землі, що вплинуло на появу й еволюцію більшості з городищ. Важливе місце в цьому процесі займало також пограничне розміщення даного регіону і наявність важливих трансєвропейських шляхів. Зокрема, Дністровського і Транскарпатського, Київського (Празького) і Соляного. Дослідження городищ лише розпочато. Невеликі розвідкові розкопки проводились, зокрема, Я. Пастернаком, О. Ратичем, М. Филипчуком. Автором на більшості городищ проведено окремі розвідкові розкопки. Виявлено і картографовано цілий ряд нових городищ. В даній роботі публікуються лише основні результати стаціонарних розкопок, проведених у 1980–2006 рр. на Олешківському, Буківнянському і Луковицькому городищах. Вони були організовані на невеликі кошти, виділені Івано-Франківським краєзнавчим музеєм і обласною організацією Товариства охорони пам'яток історії та культури, та проведенні завдяки самовідданій роботі в експедиціях учнів місцевих шкіл та мешканців області.

2.1. Олешківське городище.

Археологічні дослідження проводились у 1981–1984 рр. давньоруською археологічною експедицією Івано-Франківського краєзнавчого музею. Перші розвідкові роботи були проведені нами на території городища ще в 1978 р. [6; 7; 8; 9; 3; 143].

Олешківське городище, очевидно, було монастирським укріпленим комплексом давньоруського міста Олешкова на Пруті. Городище розташоване на східній околиці с. Олешків Снятинського району Івано-Франківської області в ур. Замчище (рис. 99).

Олешківське городище в плані являє собою великий багатокутник – дев'ятикутник, утворений системою оборон-

них стін зі сторонами 95; 10; 65; 25; 45; 40; 30; 50 м, які обмежують його внутрішній майданчик (90 x 110 м). З усіх сторін, крім південно-східної (довжиною 50 м), він був обмежений земляним валом і ровом. Найбільш потужним і довгим (70 м) був східний (лицьовий) вал. Крім того, тут у південно-східному куті, знаходились в'їзд (ворота, міст) і вежа. Над обривом берега оборонний вал був відсутній, оскільки цього не вимагали природні умови захисту (рис. 100).

1. Дослідження церковного комплексу.

Розкоп 1

Головним завданням експедиції 1981 р. було дослідження залишків кам'яних фундаментів, виявлених нашою розвідкою в 1978 р. у центральній частині Олешківського городища. Враховуючи охоронний характер розкопок і пізньоосінні умови, дослідження 1981 р. проводились нами лише по периметру фундаментів будівлі. Розкопками 1981 р. виявлено залишки кам'яних фундаментів великої ротондальної будівлі діаметром близько 19 м. Вони виступали в орному чорноземі, на глибині 0,2–0,25 м скупченням каміння (гальки), і лише зачистка (0,3–0,35 м) дала можливість вловити сліди фундаментного рову. Їх збереження було неоднакове. Найкраще збереглися фундаменти у північній і південній частинах ротонди. Тут їх ширина була 0,6–0,7 м і висота до 1 м. Особливо сильного руйнування зазнали західні фундаменти. Від них тут залишились лише поодинокі скупчення каміння і фундаментний рів у його нижній частині. Сама підлога була повністю зруйнована оранкою. Її залишками були численні уламки керамічних плиток від мозаїчної підлоги. В цілому, як показали перші охоронні дослідження, будівля мала вигляд розімкнутого багатогранника з трьохапсидним прирубом зі сходу та являла собою церкву-ротонду. Біля південної апсиди було виявлено окремі поховання. Із знахідок виділявся великий фрагмент хороса (мідні пластини шириною 2,4 і 1,5 см). Біля фундаментів знайдено 32 залізні цвяхи (рис. 140, 1; 139).

У 1982 р. дослідження були продовжені. У зв'язку із значними розмірами ротонди (400 м²) її розкриття проводилось

нами шляхом закладання окремих розкопів за секторами. Це дало можливість більш детально і повно дослідити і зафіксувати її залишки. Зокрема, даний метод поступового дослідження пам'яток архітектури за допомогою окремих розкопів набув широкого застосування у практиці розкопок давньоруських храмів у 70–80-х рр. XX ст. Так, спочатку нами було закладено розкоп у північно-східному секторі, а потім – у північно-західному. Вся південна частина ротонди була досліджена двома широкими (5 м) траншеями вздовж центральної стратиграфічної бровки (захід – схід). Це дало можливість отримати додаткові стратиграфічні розрізи по стінках, зіставлення яких дозволило повністю розібратися у складній будівельній історії пам'ятки. З другого боку, це дало можливість і повністю розкрити увесь об'єкт. Таким чином, на основі поступового дослідження храму-ротонди вдалося чітко виявити і зафіксувати всі конструктивні особливості даної споруди. Щоб не втратити її цілісності, в роботі ми подаємо загальний, комплексний аналіз результатів охоронних досліджень* (рис. 115–119).

У ході розкопок основної частини Олешківської ротонди було виявлено залишки кам'яних фундаментів 12 стін, розміщених одна відносно одної під кутом 110° . Їхні розміри: 4,25; 6; 4,85; 2,45; 3; 3,6; 3,75; 4,25; 3,25; 4,15; 4,8; 4,45 м (по зовнішньому периметру). В цілому основна частина ротонди мала вигляд розімкнутого (на 8,5 м) багатокутника (шириною 19 м). Фундамент складено з дрібного і середнього каміння (гальки). Кладка виконана шляхом закидання камінням фундаментного рову. Закидання рову різне. Відмічене дуже щільне закидання кутових фундаментів стін будівлі. Тут вони мали і значно більшу ширину (від 0,65 до 1 м). Фундаменти порівняно добре збереглися по всій довжині, маючи чіткі границі. Набагато гіршої збереженості були фундаменти західних і південних ділянок стін будівлі, як це ми вже зазначали в 1981 р. Ширина фундаментного рову тут становила 0,55–0,6 м. Висота

* Консультантом з архітектури був І.Р.Могитич (Львівська комплексна архітектурно-реставраційна майстерня Інституту «Укрпроектреставрація»).

збереженого фундаменту основної частини будівлі храму в середньому була 0,8 м. Фундаментний рів опущено в похований чорнозем і на 0,3–0,4 м заглиблено в передматерик та на 0,1–0,2 м – у материк. Дно рову ледь заокруглене. Зважаючи на різну ширину фундаментів (0,55–0,85–1 м) та нерівномірний характер заповнення рову, можна припускати і неоднаковий ступінь їх навантаження. Таким чином, найбільше навантаження припадало на середню ділянку будівлі, а саме на її північно-західну і південно-східну частини розімкнутого дванадцятигранника. Тут, у місці розриву, під прямим кутом були утворені міцні «плечі» будівлі, до яких прилягала апсидна частина.

Апсидна частина, яка примикала з північно-східної сторони до основної частини, мала тридольну будову (північна, центральна і південна). Загальна довжина апсидної частини дорівнювала 6 м, а їх ширина становила 11 м.

Північна, мала апсида утворена двома прямими відрізками стін, які були розміщені під кутом 120° . Довжина їх фундаментів становила 3,3 і 2,25 м. Центральна, східна апсида, складалася з чотирьох стін, розміщених під кутом 100° ; 145° і 145° . Відносно північної апсиди центральна розміщена під кутом 140° . Довжина фундаментів центральної апсиди: 1,75; 1,25; 1,25; 2 м.

Південна, мала апсида, утворена з двох відрізків стін, які розміщені під кутом 130° . Відносно центральної апсиди південна розміщена під кутом 160° . Довжина фундаментів південної апсиди: 2,75; 3,5 м.

Фундаменти апсид зафіксовано починаючи з рівня 0,2 м об'єктивно середньо під орним шаром чорнозему. Вони являли собою шар каміння (галька розміром 0,1–0,2 м), який заповнював фундаментний рів завширшки 0,35–0,45 м. Характер заповнення дуже нерівномірний. Фундаментний рів апсид було опущено в похований чорнозем на 0,3–0,4 м і в передматерик на 0,2–0,25 м, не доходячи до материка. Отже, висота збереженого фундаменту апсид досягала 0,4–0,6 м при ширині 0,35–0,4 м.

Таким чином, в результаті вивчення фундаментів Олешківської ротонди простежено, що фундаменти апсид і основної частини мають різний характер. А саме: фундаменти апсид висотою 0,4–0,6 м і шириною 0,35–0,4 м; фундаменти основної частини висотою 0,8 м і шириною 0,55 м. Очевидно, це пояснюється тим, що фундаменти різних частин будівлі могли нести неоднакове навантаження.

В цілому розкопані фундаменти, враховуючи їх незначну потужність і планово-конструктивну особливість, дозволили нам уже на самому початку досліджень стверджувати, що споруда, яка на них стояла, була дерев'яною і зрубною. Підтвердженням цього висновку є і значна кількість (більше 60) залізних цвяхів, виявлених нами під час розкопок. Вони, безперечно, мали відношення до дерев'яних конструкцій будівлі. Цвяхи ковані, чотиригранні, з підпрямокутними великими головками. Середній розмір цвяхів 7–8 см. Деякі одиничні екземпляри досягали довжини 11 см. найменші були завдовжки 4,5 см (рис. 139).

Побудована в центричному плані, будівля мала значні розміри: довжину 19,80 м і ширину 19 м. Таким чином, в цілому Олешківська ротонда мала незначне поперечне звуження (0,8 м).

Всередині будівлі було виявлено 11 стовпових ям, які інколи сприймалися за округлі кам'яні (фундаментні) основи під стовпи. З них 10 ям розміщено по колу на віддалі 5 м (в середньому) від внутрішнього краю фундаментів стін. Одна яма (№ 11) знаходилась окремо, в південно-східному куті будівлі. Крім стовпових ям, виявлено дві округлі кам'яні вимостки під основи стовпів (№ 12, 13). Більшість стовпових ям зафіксовано починаючи з рівня 0,25 м безпосередньо під орним шаром чорнозему. Виняток становлять лише дві стовпові ями (№ 6, 7), які зазнали сильного знищення у верхній частині пізнішою будівлею. Вони зафіксовані лише на рівні материка. Стовпові ями виступали в чорноземі у вигляді невеликого скупчення каміння в глибину. Діаметр ям, у середньому 0,4–0,45 м, вловлювався в загальних рисах на фоні чорнозему і лише на рівні передматерика мав чіткі границі.

Глибина ям у материка 0,10–0,15 м. Дно заокруглено. Загальний рівень дна стовпових ям від 0,5 (яма № 1) до 0,96 (яма № 4). У заповненні ям виявлено каміння (гальку), вуглики, дерев'яну трухлявину. Судячи з характеру заповнення, простір між дерев'яними стовпами і стінками ям забивався камінням і глиною. Віддаль між стовпами по периметру становила від 1,5 до 2,5 м, а по діагоналі 7,5 м. Всі діагоналі перетинаються в одному центрі, який і є композиційним центром всієї будівлі. Дві кам'яні вимостки (№ 2, 13) зафіксовано безпосередньо під орним шаром (0,25 м) приблизно на рівні знищеної підлоги. Вимостки округлої форми діаметром 0,4–0,5 м, викладені з каміння в один щільний шар. У зв'язку з їх розміщенням поблизу основних стовпових ям можна думати, що вони відігравали роль кам'яних основ. На них стояли окремі дерев'яні стовпи-опори після або під час ремонту (заміни) основних. В цілому центральні стовпи, створюючи стійку (вкопану) колонаду в середній частині ротонди, служили опорами для верхньої надбудови (барабана). Один стовп (№ 11) випадає з загального плану колонади і знаходиться в південно-східному куті, де, очевидно, відігравав роль допоміжної опори. можливо, сходової клітки на ходи.

Отже, в цілому розкопками було виявлено залишки фундаментів великої будівлі центричного плану – дерев'яної церкви-ротонди. Вона складалася з основної частини – розімкнутого дванадцятигранника та трьохапсидного прирубу зі сходу. В її середній, центральній частині, знаходилась колонада з 10 дерев'яних стовпів, які служили опорами верхньої надбудови. Довжина Олешківської ротонди становила 19,8 м, а ширина – 19 м. Діаметр підкупольного кола був 8,3 м* (рис. 145; 146).

У ході розкопок було виявлено багато керамічних полив'яних плиток, які в наборі складали мозаїчну підлогу.

* Обміри фундаментів було зроблено трьома способами: автором – археологічно-архітектурні; І.К.Тунем – інструментальні (тахеометричні); архітекторами Івано-Франківської групи Львівської КАРМ Інституту «Укрпроект-реставрація» Я.В.Микитиним та З.Б.Соколовським (керівник групи) – архітектурні (прив'язка до базисного чотирикутника зі сторонами 8 x 6 м).

Рівень підлоги ніде точно не зафіксовано, оскільки він знаходився в межах орного чорнозему. Плитки виявлено лише в основній частині будівлі. В апсидній їх не знайдено, що, можливо, вказує на існування тут дерев'яної підлоги.

Знайдені плитки можна розділити на три групи. Плитки першої групи, найбільш численної, являють собою трикутні плитки великого розміру (в середньому 12 x 20 x 20 см) та меншого (в середньому 10 x 12 x 12 см). Товщина плиток у межах від 1,8 до 2,5 см. Край плиток косо зрізано. Плитки добре випалені, в зламі рівномірно червоні. Лицева поверхня плиток покрита поливою. Полива збереглась не на всіх плитках. На деяких є сліди вогню (хоч слідів пожежі в межах церкви-ротонди не зафіксовано). Вдалося встановити, що полива була трьох звичайних для таких плиток кольорів: жовтого (в більшості), зеленого і коричневого. Плитки першої групи склали мозаїчну підлогу всієї площі основної частини будівлі. Вони, очевидно, викладались концентричними рядами (за 12 секторами) з таким модульним чергуванням: жовті – зелені – жовті – коричневі – жовті – зелені – жовті – коричневі і т. д. Ближче до стін могли використовуватись великі трикутні плитки, а в центральній частині – малі. Таким чином, підлога ротонди являла собою барвистий килим з геометричного орнаменту одного великого складно-концентричного кола, утвореного трикутними плитками триколірної гама. Це відповідало і центричному характеру будівлі, й ідейній спрямованості церкви-ротонди** (рис. 120).

Плитки другої групи являють собою фігурні плитки семи основних типів, які в наборі утворювали орнаментальні пояси у вигляді концентричних кіл (великих і малих). Сегментні сторони фігурних плиток мали відповідні радіуси. Ці плитки

** За нашими підрахунками, для мозаїчної підлоги Олешківської ротонди (близько 90 м²) використано близько 4050 великих трикутних плиток і 8100 малих. Усього близько 12150 плиток. На 1 м² йде 180 малих трикутних плиток (жовтих – 90, зелених – 45, коричневих – 45). На 1 м² йде 90 великих плиток (жовтих – 45, зелених – 22, коричневих – 23).

представлені дуже невеликою кількістю. Вони також були покриті поливою триколірної гама (рис. 121).

Плитки третьої групи являють собою плитки, представлені унікальними екземплярами, які в мозаїчному наборі утворювали великі символічні зображення. Плитки даної групи мають значну товщину (від 2,5 до 3,5 см). На лицьовій поверхні нанесені заглиблені (контурні) рельєфні зображення окремих деталей тіла символічних образів. Плитки покриті поливою жовтого кольору з зеленим відтінком. До даної групи плиток належать також одиничні екземпляри товстих плиток складно-фігурних форм, які в наборі служили фоном для основного рисунка – символічних зображень. Вони покриті коричневою поливою (рис. 122–138).

Усі плитки другої та третьої груп виявлено в центральній частині будівлі, що вказує на їх спільне розміщення в одному комплексі. А саме, очевидно, в центрі ротонди, в підкупольному просторі, обмеженому колонадою з 10 стовпів, знаходиться складна мозаїчна сюжетна композиція. Реконструйована цілком окремими елементами, композиція, очевидно, складалася з чотирьох великих і п'яти малих орнаментальних кіл-омфалій. Усередині були вміщені символічні зображення: голуба, орла, грифона (?), птаха (?), серафимів (?) тощо*. Чотири великі орнаментальні кола утворені з фігурних плиток п'яти типів: стрічковий (жовтий колір), у вигляді ступінчастої піраміди (жовтий – зелений), зигзагоподібний (жовтий), складний ленточний у поєднанні з колами (жовтий – зелений) і стрілоподібний (жовтий). Ширина такого багаторядного пояса орнаментального кола становила 0,52 м. Внутрішній діаметр кола 0,96 м (радіус 0,48 м). Тут, у своєрідних медальйонах на коричневому фоні і заходились великі мозаїчні символічні зображення жовтого кольору. Найкраще збереглось зображення орла в геральдичній позі з головою, повернутою вправо (висотою близько 0,55 м). Зокрема, повністю збереглась мозаїчна

* Реконструкція проведена автором спільно з художниками-реставраторами М.Канюсом, М.Павлюком, В.Мельником, Г.Марченком.

плитка, яка зображала хижу голову з рельєфно вираженими дзьобом, оком і бровою. У двох великих фрагментах збереглося зображення великого опущеного крила. Фрагментарно збереглися деталі зображення грудної частини, тулуба, хвоста і ніг. Від зображення голуба зберігся фрагмент крила, частина голови і деталі хвоста з сонячними променями. До зображення грифона (?), очевидно, можна віднести великий фрагмент основи крила з орнаментом. Зображення птаха (?) представлено невеликими фрагментами крил.

За наявними рельєфними деталями зображень видно, що всі вони виконані з особливою майстерністю. Добре пророблені всі деталі оперення крил, тулуба, хвоста тощо. Фігури виглядають надзвичайно монументальними, як своєрідні іконні образи, що підсилюється їхніми великими (висотою до 0,55 м) розмірами. Очевидно, всі зображення об'єднані однією темою і композиційно відповідають характеру храму-ротонди. Ці символічні образи були перенесені з античності в ранньохристиянське мистецтво. Два з них (орел, грифон) — це найпоширеніші образи стародавнього звіриного стилю в зооморфній геральдиці. Орел часто був символом Христа. Нагадував про безсмертя і воскресіння Христа. Він також є емблемою княжої сили і влади. Грифон у візантійському мистецтві також символізував Христа. Його подвійна сутність (лев і орел) означає людську і божественну природу. Грифон також є символічним образом стража-охоронця. Часто використовувався як емблема княжої сили і влади. Відносно голуба, то він завжди був символом Божого Духу і представлений у всіх християнських образах і сюжетах.

Чотири малі орнаментальні кола утворені з фігурних плиток типу полум'євидні (жовті — зелені). Ширина орнаментального пояса 11–11,5 см. Внутрішній діаметр кола 0,62 м (радіус 0,31 м). Тут, у медальйонах, на жовто-зеленому фоні знаходились, можливо, зображення серафимів (яскраво-жовтий колір до червоного). Виявлено лише окремі фрагменти крил. Серафими (євр. «полум'яні») — ангели, що стоять на вищій сходинці небесної ієрархії.

Ще одне орнаментальне коло (центральне?) утворене з фігурних плиток двох типів: ромбоподібні (жовті) і трикутні (зелені). Ширина орнаментального пояса становила 11–11,5 см. Внутрішній діаметр кола 0,63 см. Зображення в цьому центральному медальйоні не ідентифіковане.

Мозаїчна підлога була важливою деталлю інтер'єру Олешківської ротонди. На жаль, залишаються нез'ясованими інші її частини, які не виявлені археологічно. Це стосується характеру покриття і розпису дерев'яних стін, різьби дерев'яних колон, використання ікон та іконостасу тощо. Важливу роль в інтер'єрі храму відігравало й освітлення як через високо розміщений світловий барабан, так і через вікна. Виявлення фрагментів хороса вказує на існування штучного освітлення. Зокрема, вгорі, над омфалієм, висіло панікадило — великий підсвічник з багатьма свічками.

Олешківська ротонда була і великим храмом-усипальницею. Однією з найбільших у Київській Русі. Під її підлогою виявлено 23 поховання, які розміщені окремими групами вдовж усіх стін храму (рис. 141; 115–118).

Перша частина з чотирьох могил знаходилась у північно-східному куті будівлі. Це три дорослі (№ 1, 2, 4) і одне дитяче (№ 3) поховання, які орієнтовані відносно стіни будівлі.

Поховання № 1. Витягнуте тілопокладення. Руки складено на животі. Голова лежить на правому боці. В головах покладено два камені (0,25 x 0,10; 0,20 x 0,10 м). Глибина захоронення 0,52 м. Сліди могильної ями в чорноземі не простежувались. Стать чоловіча, доросла.

Поховання № 2. Розміщене біля стіни, на віддалі 0,5 м від поховання № 1. Тілопокладення на спині. Руки складено на животі. Голова лежить прямо. В головах покладено великий камінь і три керамічні плитки. Багато плиток виявлено і в засипці могильної ями. Глибина захоронення 0,48 м. Стать чоловіча, доросла.

Поховання № 3 знаходиться зліва від поховання № 2, біля нього і, очевидно, здійснене в одній з них могильній ямі. Поховання дитяче (1,5–2 роки). Збереженість кісток дуже погана.

Поховання № 4 здійснене у глибокій (0,94 м) могильній ямі розміром 2,5 x 1 м. Засипка ями: жовто-сіра мішана глина. У верхній частині (рівень підлоги) знайдено багато каміння і керамічних плиток. Південна та східна стінки могильної ями на рівні підлоги укріплені кам'яною обкладкою (огорожею). Поховання поганої збереженості. Виявлено лише фрагменти кісток ніг. В головах, на дні ями, поставлено великий камінь. В обох кутах східної стінки могильної ями, судячи з засипки і каміння, могли бути дві стовпові ями від дерев'яної огорожі. Ще одна стовпова яма (діаметром 0,25 м) чітко простежена між могилою і фундаментом «плеча» будівлі.

Друга група з трьох неглибоких могил (№ 5, 6, 7) розташована в північно-західному секторі храму і також орієнтована вздовж стіни храму.

Поховання № 5. Витягнуте тілопокладення на спині. Руки складено на животі. Голова повернута вправо. Під головою покладена керамічна плитка. Глибина захоронення 0,44 м. В заповненні могильної ями знайдено декілька уламків посуду XII ст. Стать чоловіча, доросла.

Поховання № 6 знаходиться на віддалі 0,5 м від поховання № 5. Тілопокладення здійснене на спині, руки складено на животі. Голова повернута вправо. Глибина захоронення 0,66 м. Стать жіноча, доросла.

Поховання № 7 знаходиться на віддалі 0,7 м від поховання № 6. Тілопокладення здійснене на спині. Руки складено на животі. Голова повернута вправо. Під головою лежала керамічна плитка. Глибина захоронення 0,51 м. Стать чоловіча, доросла.

Третя група з п'яти (шести) могил (№ 8, 9, 10, 11, 12, 15) знаходиться в західній частині храму. Це найбільш численна група, яка до того ж представлена одним найпізнішим похованням (№ 8), яке перекрило і частково зруйнувало три попередні захоронення (№ 9, 10, 11). Якщо три останні орієнтовані вздовж стіни храму, то поховання № 8 здійснене перпендикулярно цій стіні.

Поховання № 9 здійснене під стіною, на віддалі 0,2 м від її фундаментів. Поховання частково знищене. Збереглися

череп, тазові кістки та кістки ніг. Під головою лежав камінь (0,2 x 0,1 м). Глибина захоронення 0,63 м. Стать чоловіча, доросла.

Поховання № 10 здійснене на віддалі 0,75 м від попереднього, паралельно до нього. Збереглися череп та верхня частина скелета. Голова повернута вправо. Під головою лежав камінь. Стать чоловіча, доросла.

Поховання № 11 знаходиться на віддалі 0,35 м від попереднього, паралельно до нього. Збереглося частково.

Поховання № 12 являє собою розрізнені кістки скелета. Можливо, це залишки порушених поховань № 10, 11.

Поховання № 8 здійснене перпендикулярно фундаменту західної стіни, на віддалі 0,65 м від неї. Тілопокладення на спині. Руки складено на животі. Голова повернута прямо. Хребет має прижиттєві викривлення (горб). У ногах лежить керамічна плитка. Над похованням (0,22 м) знаходились великі уламки кам'яної надмогильної плити. Стать чоловіча, доросла.

Поховання № 15 розміщене дещо в стороні від вищеописаної групи захоронень, але по орієнтації віднесене нами до неї. Тілопокладення здійснене на спині. Руки лежать на животі. Голова повернута вліво. Глибина захоронення 0,68 м. Поховання підплитове. Стать чоловіча, доросла.

Четверта група з двох могил (№ 13, 14) розміщена в цій же західній частині храму, зліва від вірогідного місця входу. У зв'язку з тим, що стіни будівлі в цій частині різко повертають на південь, всі захоронення здійснено вже не вздовж стін, а перпендикулярно до них. Тим самим щоб зовсім не втратити західної (християнської) орієнтації.

Поховання № 13. Тілопокладення здійснене на спині. Руки складено на животі. Голова повернута вліво. Під головою лежав камінь (0,15 x 0,8 м). Глибина захоронення 0,66 м. Поховання підплитове. Збереглась велика кам'яна плита (1 x 0,6 м) товщиною 7 см, яка була дещо зсунута вбік, покриваючи нижню частину поховання № 13 та частково № 14. Рівень кам'яної плити 0,16 м (у стратиграфічній центральній бровці). Стать чоловіча, доросла.

Поховання № 14 розміщене паралельно похованню № 13, на віддалі 0,35 м від нього. Тілопокладення здійснене на спині. Руки складено на животі. Голова повернута вліво. Під головою лежала керамічна плитка. Глибина захоронення 0,66 м. Стать чоловіча, доросла.

У південно-західній частині храму розміщено два різно орієнтовані поховання (№ 16, 17).

Поховання № 16 розміщене на віддалі 0,65 м від фундаментів стіни, перпендикулярно до неї. Справа від вірогідного входу. Тілопокладення здійснене на спині. Руки складено на животі. Під головою лежала кам'яна плитка (підтрикутної форми), а в ногах – камінь. У засипці могильної ями, в ділянці ніг, знайдено фрагмент посудини XII ст. Глибина захоронення 0,73 м. Стать чоловіча, доросла.

Поховання № 17 розташоване на віддалі 2,7 м від стіни, паралельно до неї. Тілопокладення здійснене на спині. Руки складено на животі. Голова повернута вправо. Під головою лежала кам'яна плитка (0,23 x 0,13 м), а під нею – камінь (0,18 x 0,13). Ще два камені та керамічна плитка знайдені в ногах поховання. В засипці могильної ями виявлено уламок посудини XII ст. Глибина захоронення 0,5 м. Над головою, на рівні 0,25 м, знаходилась кам'яна плита, яка свідчить про те, що поховання підплитове. Стать чоловіча, доросла.

Одинокі поховання № 18 виявлено під південною стінкою храму, перпендикулярно до неї. Воно здійснене у глибокій (1,2 м) і великій (2,1 x 1 м) могильній ямі, яка покрита плитою (1,3 x 0,55 м). Тілопокладення здійснене на спині. Ліва рука лежить на грудях, права зігнута в лікті й піднята вгору (прижиттєва травма). Голова повернута вправо. Під головою лежав камінь (0,1 x 0,1 м), а другий камінь знаходився в ногах. Стать чоловіча, доросла.

Ще два поховання (№ 19, 20) розміщені під південно-східною стінкою, паралельно одне одному, що може свідчити про їх причетність до однієї групи.

Поховання № 19 знаходилось на віддалі 0,2 м від фундаментів. Тілопокладення здійснене на спині. Руки складено

на животі. Голова повернута вліво. В ногах, на віддалі 0,5 м від них, лежали чотири камені. Глибина захоронення 0,68 м. Стать чоловіча, доросла.

Поховання № 20 знаходиться на віддалі 2 м від попереднього. Тілопокладення здійснене на спині. Голова повернута вліво. В головах лежав камінь. Поховання поганої збереженості. Глибина захоронення 0,32 м.

Ще одне одинокі поховання (№ 21) виявлено біля фундаментів кутової, південно-східної стіни. Воно здійснене на спині. Голова повернута прямо. Права рука лежить на животі, ліва витягнута вздовж тіла. Ноги сильно розставлені в сторони і дугоподібно деформовано (прижиттєво). Глибина захоронення 0,67 м. Це було одинокі поховання в храмі, яке мало супровідний інвентар. У даному випадку на грудях знаходився мініатюрний золотий хрестик (1,8 x 1,4 x 0,1 см) з вушком. На одній стороні, у квадраті, було чернене зображення мальтійського хреста, на іншій – хрест св. Андрія. Біля нього виявлено і фрагменти бронзової позолоченої намистини (рис. 140, 6). Стать жіноча, доросла.

В церкві-ротонді знаходилась ще одна група могил (№ 22, 23), які були розміщені у привітартній частині південної бокової апсиди. В таких місцях хоронили переважно священиків. Орієнтація даних поховань здійснена відносно осі апсид. Між похованнями, на рівні знищеної підлоги, знаходиться кам'яна вимостка (0,8 x 1,8 м). Окреме каміння з неї потрапило і в засипку могили, що свідчить про її первинне існування.

Поховання № 22 розміщене під торцевою стороною широкого (1 м) фундаменту південного «плеча» будівлі. Тілопокладення здійснене на спині. Руки складено на животі. Голова повернута вправо. Під головою знайдено маленький камінь. По три окремих каменя стояло в головах і в ногах похованого. В ногах знаходилась також і керамічна плитка. Відстань між камінням у головах і в ногах 2,15 м. Вона визначає і довжину могильної ями, яка не простежується в чорноземі. Глибина захоронення 0,36 м. Стать чоловіча, доросла.

Поховання № 23 досліджене ще в 1981 році. Розташоване на віддалі 1 м від попереднього поховання (№ 22). Тілопокла-

дення здійснене на спині. Руки складено на животі. В головах лежить камінь (0,28 x 0,10 м). Глибина захоронення 0,36 м. Стать чоловіча, доросла.

Таким чином, у ході розкопок під підлогою Олешківської ротонди виявлено 23 поховання. Орієнтація могил здійснена за християнським обрядом (захід – схід). Але вона вимушено підпорядкована конфігурації стін будівлі ротонди, що і стало причиною їх відхилення на північ чи на південь. Згідно з розташуванням поховань у єдиному плані храму, вони, очевидно, синхронні йому і датуються часом існування будівлі. Така велика кількість поховань, з другого боку, свідчить про довге існування самої ротонди. Усі поховання об'єднані єдиним ритуалом захоронення. Тілопокладення здійснені на спині. Руки у всіх лежать на животі, крім одного поховання (№ 21), де права рука знаходиться на грудях, а ліва витягнута вздовж тіла. Голова найчастіше лежить прямо, інколи повернута вліво або вправо. Під головою в більшості поховань лежить камінь або керамічна плитка, що часто пояснюється дослідниками як ознака монашого стану покійника. Окремі поховання мають каміння (керамічні плитки) в головах і в ногах, на дні могильних ям. Самі могильні ями, які були викопані в похованому чорноземі, не простежуються. Їх глибина дуже незначна (0,44–0,70 м). Лише у двох випадках (№ 4, 18) могильні ями викопані в матеріку. З двадцяти трьох поховань п'ять могил були підплитовими. Очевидно, і решта поховань або більшість з них також були підплитовими.

Майже всі поховання за статтю є чоловічими і досить зрілого віку. Наявність у них «кам'яних подушок» дозволяє говорити про їх чернечий соціальний стан. Окремі жіночі і дитяче поховання пов'язані зі світським населенням вищого соціального рівня. Серед 23 поховань троє покійників мали серйозні прижиттєві (вроджені) травми.

Під час досліджень Олешківської ротонди в її південно-західній частині виявлено залишки пізньосередньовічної будівлі. Вона частково знищила стовпові ями колонади (№ 6, 7). Ця пізня будівля виступала сильно мішаним шаром з

камінням і обмазкою. Можливо, до її фундаментів відноситься невеликий переривистий фундаментний рів (шириною 0,6–0,7 м), заповнений камінням. Фундаменти під північною стінкою являли собою кам'яну вимостку. Північно-східний кут будівлі знищено пізньою ямою (1,25 x 1,6 м), яка заглиблена на 0,95 м. Остання була заповнена глиною і великими фрагментами кам'яних плит. У 1981 р. у північно-західному куті будівлі на глибині 0,25 м було виявлено вогнище. Черинь викладено з кам'яних плиток, а з західної сторони обкладено камінням. Будівля орієнтована за сторонами світу. Досліджено лише її північну частину (5,5 x 6,5 м).

Навколо Олешківської ротонди знаходилось і велике прицерковне кладовище (рис. 141–144). Разом вони утворювали єдиний церковний комплекс. Західна і північна границі кладовища були на віддалі 10 м від ротонди (див. тр. 4). Південна майже досягала в'їзду. Східна доходила до самого оборонного валу. На цій площі (40 x 45 м) могло бути близько 450 поховань. Усього нами досліджено 110 поховань, які за своїм обрядом були ідентичні захороненням, виявленим під підлогою ротонди. Між центральною апсидою і східним оборонним валом, на проміжку 22 м, чітко простежено сім рядів могил. Останній, східний ряд був найпізніший, оскільки для здійснення поховань було розібрано житлово-господарську прибудову до оборонного валу. Звільнена таким чином площа була використана для могил додаткових 8 і 9 рядів.

У цілому, як показали наші дослідження, відстань між рядами захоронень становила 1,2–1,6 м, а між могилами (скелетами) – в середньому 0,6 м. У рядах простежуються окремі, можливо, сімейно-родові, групи могил (3–6 покійників). У них є чоловіки, жінки, діти. Інколи намагання здійснити нові підзахоронення до таких сімейно-родових груп призводило до руйнування більш давнього поховання. Тому кості акуратно збирали і захоронювали збоку від нової могили (поза її межами). Так, зокрема, зроблено в похованнях № 9, 33, 74, 98, 103. Інколи кістки попереднього поховання просто «пересували» на край нової могильної ями (№ 11, 20, 24, 42, 61, 64,

66). Декілька найпізніших поховань перекривають усі ранні, виходячи за межі ряду і навіть змістившись відносно загальної орієнтації (№ 14, 32, 39, 44, 65).

Також треба відзначити єдину планову структуру формування Олешківського кладовища. А саме: витримана загальна орієнтованість могил і їх взаєморозташування, що свідчить про наявність надмогильних знаків. Зокрема, кам'яної чи дерев'яної плити або вимостки, або хреста. Останнього в давні часи ставили в ногах покійника. Так, нами було виявлено тут декілька зруйнованих надмогильних кам'яних плит від підплитових поховань (№ 46, 52). Таких поховань, очевидно, тут було значно більше. Залишились лише уламки окремих плит, які фіксуються зараз на глибині 0,35–0,45 м (на рівні тогочасної денної поверхні). Надзвичайно цікавим було поховання № 51. Тут замість кам'яної плити на цьому ж рівні була споруджена вимостка з трикутних керамічних плиток. Шар плиток лежав на жовтій глиняній підоснові (товщиною 5 см). Нижче йшло заповнення могильної ями. На дні могили (1 м) знаходилось чоловіче поховання, під головою якого лежала кам'яна плитка. Виділяється також поховання № 62, яке було здійснене в ямі з обкладкою керамічними плитками і кам'яною плитою. Остання, зокрема, була вертикально встановлена в головах. На рівні давньої поверхні (0,35 м), ззовні кам'яної плити, були вертикально вкопані і керамічні плитки. Вони визначали таким чином границі могили. В могильній ямі в ногах покійника лежав великий камінь.

Більшість поховань Олешківського кладовища здійснено в неглибоких ямах (0,35–0,90 м). Все ж у декількох випадках ями достатньо великі і глибокі. Зокрема, з такими розмірами: 2,6 x 0,6 (№ 3); 1,8 x 0,55 (№ 32); 2,55 x 0,65 (№ 34); 2,1 x 1,1 (№ 60); 1,8 x 0,65 (№ 76); 1,9 x 0,65 (№ 103). У таких великих ямах, очевидно, знаходились дерев'яні домовини. Підтвердженням цього може бути наявність чотирьох великих залізних костилів, виявлених у похованні № 66.

Надзвичайно погана збереженість кістяків не завжди давала можливість прослідкувати окремі деталі самого поховаль-

ного обряду (положення рук, стать, вік тощо). Все ж можна відзначити, що захоронення здійснені на спині, головою на захід, з невеликим сезонним відхиленням. Під головою в більшості поховань (чоловічих) лежав камінь чи керамічна плитка. Дуже часто камінь (рідше керамічна плитка) знаходився в головах і в ногах*. Зовсім рідко – тільки в головах або в ногах. Положення рук переважно зафіксовано на животі. Декілька поховань мають ліву руку, витягнуту вздовж тіла, а права лежить на животі (№ 34, 41, 62, 88, 89, 92). У двох випадках зафіксовано положення рук, витягнутих уздовж тіла (№ 71, 106). У декількох пізніших захороненнях руки складено на грудях або ліва рука лежить на грудях, а права – на животі.

Більшість поховань чоловічі, безінвентарні. Лише кілька жіночих мають незначний супровідний інвентар. Зокрема, в похованні № 1, яке розміщене під самою стіною північної апсиди храму, на грудях знайдено кам'яний і мідний хрестики з трьома скляними намистинами (рис. 140, 4, 5). В похованнях № 3, 91 на лівому плечі виявлено бронзові гудзички (рис. 140, 7). Біля лівої скроні в похованні № 96 знайдено срібне скроневе кільце. В заповненні могили № 22 виявлено залізний ніжик. Виділяються також поховання № 53 і 58, в ділянці ший яких зафіксовано сліди вишивки золотою ниткою. В окремих похованнях у засипці ям знайдено фрагменти кераміки XII – першої половини XIII ст.

Під час дослідження церковного комплексу знайдено два стилі-писала (бронзове в 1981 р. та залізне в 1982 р.) (рис. 140, 2).

Таким чином, усі поховання, виявлені як під підлогою храму-ротонди, так і на території прицерковного кладовища, об'єднані єдиним християнським ритуалом захоронення і відносяться до одного часу – XII – першої половини XIII ст. Беручи до уваги окремі риси поховального обряду (наприклад, «кам'яні подушки»), можна говорити про чернечі поховання.

* Унікальною рисою для Олешківського некрополя є наявність біля голови і ніг покійників каменів чи керамічних плиток. Подібними до нього є лише некрополі Балканської Хорватії, для яких характерні і підплитові поховання.

Присутність тут світських захоронень (жінок, дітей) пояснюється малою кількістю тоді церков і прицерковних кладовищ, коли навіть поховання окремих багатих і знатних родин здійснювалися у монастирях.

2. Дослідження оборонних конструкцій

У 1982–1984 рр. в межах розкопу 1, який було продовжено на схід траншеєю з прирізками, проводились дослідження східної головної (лицевої) оборонної лінії (рис. 103). Вони показали, що оборонний вал складався з трьох засипаних землею зрубних стін-городен. Зокрема, зовнішні городні (шириною 5,5–6 м) заповнені жовтою ущільненою глиною. Їх особливістю є те, що вони стоять на материковій основі. Похований чорнозем (товщиною 0,5–0,6 м) перед цим було знято до рівня материка. Решту два ряди внутрішніх городен валу було споруджено на похованому чорноземі (рівень давньої поверхні). Внутрішні (середні) городні (шириною 3 м) були заповнені чорно-жовтою мішаною землею. Зовнішні крайні з боку майданчика городища городні (шириною 2,5 м) були засипані жовто-чорною мішаною глиною. Зараз городні (у вигляді земляного валу) збереглись на висоту 1,5–2 м. Загальна ширина оборонної стіни з трьох городен дорівнювала близько 10,5–11 м. На вершині цього оборонного валу з городен вдалося виявити сліди наземних оборонних зрубних стін (шириною 4–4,5 м). Крім того, тут було простежено ямки (діаметром 0,35–0,4 м і глибиною до 1 м) від дерев'яних стовпів, які скріплювали наземну зрубну стіну з конструкцією оборонного валу. Таким чином, загальна висота оборонних конструкцій була близькою до 4 м. З внутрішньої сторони до оборонної стіни з трьох городен прилягали житлово-господарські приміщення зрубної конструкції шириною близько 4–4,5 м. В окремих з них виявлено печі. Ця внутрішня прибудова була знищена пізніше при розширенні кладовища. Таким чином, загальна ширина східної оборонної стіни з городен і прибудовою становила близько 14,5–15 м. Перед нею знаходився оборонний рів. Його дослідження (1982 р.)

показали, що первісна ширина рову становила 8–9 м, а глибина від основи валу 3–3,5 м. Загальна глибина рову від вершини оборонного валу досягала 5,5–6 м (8 м до заборал).

Дослідження західної і південної оборонної лінії проводилось нами у 1981 р. (розкоп 2) і в 1984 р. (розкоп 4). Вони показали, що тут оборонний вал був дещо простішим за східний головний (лицьовий). Він складався лише з двох засипаних землею зрубних стін-городен, які стояли на похованому чорноземі (товщиною тут 0,9–1 м). Ззовні, з боку рову, цей негнвкий сипкий шар похованого чорнозему було додатково укріплено підпірною стінкою з горизонтально покладених колод. Крім того, під основу зовнішніх городен, на рівні похованого чорнозему зроблено підсипку з жовтої глини. Зовнішній ряд городен (шириною 2,5 м) було заповнено жовтою ущільненою глиною. Внутрішній ряд городен (шириною 2,5 м) заповнено чорним ущільненим ґрунтом. Таким чином, загальна ширина оборонного валу з двох рядів городен становила близько 5–6 м. Висота збереженого насипу дорівнює зараз 0,8–1,2 м. У верхній частині, незважаючи на руйнування, спричинені окопами Першої світової війни, вдалося простежити сліди оборонної зрубної стіни шириною близько 4 м (заборала).

З внутрішнього боку до оборонного валу з двох рядів городен примикали житлово-господарські приміщення зрубної конструкції шириною близько 4 м. В окремих з них виявлено печі. Таким чином, загальна ширина західної і південної оборонних стін з житлово-господарською прибудовою становила близько 9,5–10 м. Перед нею знаходився оборонний рів, земля якого і стала заповненням оборонних городен. Первісна ширина рову західного і його глибина були ідентичні рову східному.

Дослідження південно-східної оборонної лінії, яка проходила вздовж майданчика городища над обривом (траншея 2), показали наявність тут простої зрубної стіни шириною 4–4,5 м. Зрубні приміщення мали як військове, так і житлово-господарське призначення.

3. Дослідження системи в'їзду.

Розкоп 3 (240 м²). В його межах у 1984 р. нами проводилось дослідження системи в'їзду, що включала в себе ворота, вежу і міст (рис. 196; 107; 108). З конструкцією воріт, очевидно, була пов'язана «г»-подібна траншея, яка розміщена між східним оборонним валом і кутовою вежею. Під час розкопок її сліди фіксувались вже на глибині 0,2–0,5 м ізоляційним шаром з жовтої глини (товщиною 0,3 м), яка лежала в межах «г»-подібної траншеї. Ширина цієї траншеї у верхній частині становила 1 м і 0,5–0,6 м у нижній (по дну). Довший її відрізок, який проходив поперек в'їзду, був довжиною 7 м, менший, боковий (з правого боку), – 3,5 м. Дно центральної траншеї рівне, зафіксоване на глибині 1,55–1,6 м. Дно бокової траншеї має невеликий нахил від 1 до 1,55 м. «Г»-подібна траншея, очевидно, є заглибленою (фундаментною) основою дерев'яних конструкцій воріт. А саме, в двох розмішених під кутом 70° і глибоких траншеях лежали з'єднані в зруб («в обло з випуском») потужні дерев'яні колоди (2–3) діаметром 0,45–0,60 м і довжиною 7 та 4 м. Для зрубних випусків у довгій траншеї, в двох місцях, їх було відповідно оформлено. Звертає на себе увагу один такий невеликий (1 м) внутрішній лівий виступ, де знаходилась основа невеликої (1 м) стіни-противаги зовнішньої короткої (3,5 м) бокової (з правої сторони) стіни. Дерев'яні конструкції були засипані сильно ущільненим ґрунтом, а у верхній частині ще мали глиняну гідроізоляційну прокладку. Таким чином, така потужна «г»-подібна зрубна дерев'яна основа (висотою до 1 м, що означає 2–3 колоди в траншеї) відповідає значному конструктивному навантаженню головних воріт. Ширина самої брами становила, очевидно, близько 2,5 м. З'ясування планово-конструктивних особливостей всього ворітного комплексу вимагає спеціального архітектурного аналізу.

Дерев'яні конструкції воріт були конструктивно пов'язані з дерев'яно-земляними конструкціями оборонного валу та кутової вежі, знаходячись між ними. З правої сторони в'їзні ворота розмішені в одному ряду з внутрішньою житлово-

господарською прибудовою до оборонного валу. Так, у північній частині розкопу виявлено дерев'яно-земляні конструкції валу, основу якого становили три ряди городен та внутрішня прибудова до нього. Ширина останньої становила близько 4,5 м. Чітко простежено її зрубний характер. Під самою північною стінкою розкопу знайдено і поховання (№ 108), яке, очевидно, є крайнім з дослідженого в 1982–1983 рр. кладовища. Поховання здійснене на місці покинутої на той час зрубною прибудови до валу.

Безпосередньо за воротами, зліва від них (за межами проїжджої частини) було виявлено неглибоку (0,35–0,45 м) підпрямокутну яму (1,5 x 1,5 м) із слідами вогнища на дні, яке, очевидно, призначалось для нічної сторожі.

На віддалі 1,5–2 м від воріт (брами) вже перед ними знаходилась ще одна основа опорних стін конструкцій ювнішніх воріт. Вони були конструктивно пов'язані з правою боковою «г»-подібною конструкцією головних (внутрішніх) воріт та з валом (городнями) і кутовою вежею. Дерев'яно-земляні конструкції основи вежі знаходились зліва від воріт, маючи тут оформлення у вигляді підтрикутної городні. Від дерев'яних конструкцій, як і в насипі валу, добре збереглися сліди вузьких (0,35 м) довгих жолобоподібних заглиблень, в яких лежали нижні частини дерев'яних колод зрубних стін.

Таким чином, ширина ворітного проїзду і перед брамою також становила 2,5 м. Довжина проїзду (віддаль між ювнішніми і внутрішніми воротами) була 1,5–2 м. Можливо, вони мали оформлення у вигляді в'їзної вежі.

В цілому, як показали розкопки 1983 р., конструкція кутової вежі (точніше, її земляної основи), яка зараз виділяється високим (2,5–3 м) курганоподібним насипом зліва від воріт, не відрізнялась від конструкції всього східного (лицьового) валу. А саме, ширина насипу вежі в основі становила 10,5–11 м. Насип сформовано з трьох городен, засипаних ущільненою землею. На жаль, верхня частина насипу зруйнована окопами Першої світової війни, що не дало нам можливості простежити самі залишки дерев'яної вежі, яка стояла на цій потужній і високій земляній підоснові.

З внутрішньої сторони до городен – основи кутової вежі примикала зрубна житлово-господарська прибудова шириною 4 м. В одній з досліджених будівель виявлено піч та кам'яний робочий майданчик. Заповнення будівель характеризується великою кількістю кераміки та кісток тварин. Знайдено тут і кам'яні жорна. Все це підтверджує житлово-господарський характер даних будівель.

Перед воротами знаходився довгий (12 м) і вузький (3,5 м) в'їзний рів, який починався з оборонного рову. Його стіни були одночасно стінами оборонного рову та кутової вежі. Дно в'їзного рову рівне, з невеликим нахилом до оборонного рову, що необхідно для стоку води. Глибина рову від сучасної поверхні майданчика городища 2,5–3 м. На дні в'їзного рову виявлено залишки конструкцій дерев'яного мосту. Його вивчення проводилось нами в три етапи (розкоп 3, 1984 р.). Спочатку вивчалась його середня частина, потім зовнішня і, нарешті, внутрішня (біля воріт). Це було зумовлено значною глибиною розкопу в цій частині в'їзного рову та обмеженим місцем викиду. Адже кругом знаходилися круті схили земляного валу та рову. Конструкція мосту, очевидно, була свайно-рамною. На дні рову виявлено стовпові ями від 18 опор. Розміри ям у середньому 0,3–0,4 м у діаметрі і глибиною 0,3–0,6 м. Як бачимо, розміри і особливо глибина ям невеликі. При чисто свайному характері мосту ями були б набагато більшими і глибшими. Відстань між стовповими ямами (впоперек) становила в середньому 2,5 м. Це і буде відстань між крайніми (боковими) опорами. Таким чином, загальна ширина мосту (по верхньому настилу) могла бути також 2,5 м. Згадаймо, такого ж розміру був і ворітний проїзд. Сполучення мосту з берегом, у даному випадку із зовнішньою стіною оборонного рову, було здійснено береговою опорою типу простого берегового лежня. Тут зафіксовано чіткі сліди двох лежнів (заглиблені основи шириною 0,3 м) довжиною близько 2,5 м. Віддаль між ними також становила 2,5 м. Крім цього, тут було встановлено проміжні опори, від яких залишились 6 ям у два ряди (по 3 ями в один ряд). Зовнішня стіна оборонного рову

виступала тут у сторону мосту, утворюючи невелику земляну (материкову) платформу (виступ) довжиною 5 м і шириною 5–6 м. На ній і стояли ці додаткові проміжні опори свайно-рамних конструкцій. Внутрішній схил (15°) цього земляного виступу стрімко обривався глибоким (1 м) і вузьким (0,4 м) подостоком, який проходив уздовж дна оборонного рову.

З протилежної сторони, біля воріт, берегова опора мосту була оформлена, очевидно, у вигляді ряжу – дерев'яного зрубу, вкритого ущільненою землею (городня). Стратиграфія: внизу – глейка чорна земля, потім йшла сіро-жовта глина. Зверху вона була перекрита тонким шаром дрібно колотого каміння та гідроізоляційним прошарком з жовтої ущільненої глини. Висота цього ряжу (городні) становила 1,5 м, ширина 5 м, довжина – 4 м (5 x 4 м). Ряж-городня використовувався як основа для окремих наземних дерев'яних конструкцій, які зафіксовані нами у вигляді окремих жолобоподібних заглиблень (шириною 0,35 м) по його периметру. Дослідження показали, що ряж-городня був конструктивно пов'язаний з дерев'яно-земляними конструкціями оборонного валу (східного) лівої сторони та кутової вежі (зліва). В основі ряжу-городні, в ямі, виявлено великі фрагменти черепної (потиличної) кістки тура. Дане «захоронення» перед воротами, очевидно, пов'язане із язичницькими традиціями закладки будівельної жертви.

Таким чином, розкопками виявлено залишки дерев'яного в'їзного мосту, який споруджено вздовж вузького і глибокого рову. Загальна довжина мосту (разом з ряжем-городнею і береговим лежнем) становила 21 м, ширина по настилу – 2,5 м, висота – 2 м. Конструкція свайно-рамна.

В цілому комплексне вивчення в'їзду на Олешківське городище (ворота, міст) показало його складну конструкцію, яка являла собою єдине конструктивне ціле, підпорядковане обороні. Зокрема, в'їзний міст має у двох місцях зміщення від центральної осі, яка, в свою чергу, також зміщена відносно в'їзної брами на 2 м вліво. Сама брама також належить до типу «косих воріт», знаходячись до осі валу під кутом 35° (рис. 106–108).

4. Дослідження забудови майданчика Олешківського городища.

Майданчик городища має типові середні розміри, які характерні для більшості городищ князівських і феодальних та монастирських центрів, а саме 116 x 104 м. Недостатній масштаб дослідження не дозволяє зробити категоричні висновки щодо характеру його забудови. Все ж немає сумніву, що центральне місце тут займали церква-ротонда та кладовище. Цей церковний комплекс займав 1/5 території городища. Крім нього, тут виявлено житлово-господарські зруби, які прилягали до оборонного валу з городен. Вони були достатньо великі (3–4 x 4–5 м), і їх було досить багато, щоб забезпечити мешканців городища житлом і господарськими приміщеннями. Окремі житлово-господарські будівлі виявлені і на самому майданчику городища. Так, на захід від ротонди (18 м від неї і 30 м від валу) виявлено в розвідковій траншеї (траншея 4, 1984 р. розміром 54 x 2 м) залишки великого, довжиною близько 7 м, наземного житла з пічкою і двома ямами діаметром близько 1 м. На віддалі 7 м від житла і 10 м від ротонди виявлено поховання (№ 109), яке, очевидно, є крайнім з західної сторони кладовища. Між житлом і валом (західним) у траншеї простежено сліди ще двох будівель. Одна на віддалі 4 м від валу (довжиною 3 м), а друга – на віддалі 10 м від останнього. Її довжина становила 4,5 м. В останній будівлі виявлено дві печі, одна округлої форми, друга – грушоподібної. Всі будівлі супроводжуються знахідками кераміки XII – першої половини XIII ст.

Окремі будівлі могли існувати і на північ від церковного комплексу. Останні могили тут були на віддалі 6 м від розкопу 1, яким вивчались церква і кладовище. У розвідкових шурфах на північ від розкопу 1 виявлено значний культурний шар. Крім того, тут знайдено бронзове скроневе кільце, залізний наконечник стріли (ромбовидна з черенком, ширина пера 2,5 см, а довжина пера 4,5 см) та 6 кг залізних шлаків. Останні лежали в невеликій ямці.

У розкопі 2 (1983 р., площею 100 м²) було виявлено ще одну будівлю. Вона знаходилась біля підніжжя південно-західного

оборонного валу, на місці старої житлово-господарської прибудови, яка на цей час вже не існувала. Це була зрубна споруда розміром 6 x 6 м, яка зазнала сильної дії вогню (рис. 104). Завдяки цьому добре зберігся нижній вінець зрубу, який був частково вкопаний у землю (на півколоди). Під стіною споруди по периметру проходила земляна приступка шириною 0,35 м і висотою 0,2 м. У південно-західному куті будівлі виявлено ямку діаметром 0,4 м і глибиною 0,8 м. Ще одна невелика прямокутна ямка зафіксована у південно-східному куті. Зруб було побудовано на шарі жовтої глини, яким шліфували залишки згорілих дерев'яних конструкцій більш раннього часу (XII ст.). Остання була частиною зрубної житлово-господарської прибудови до західного валу. Від неї зберігся культурний шар, де, крім кераміки XII ст., знайдено фрагмент скляного кубку середньоазійського походження і бронзову пластину із зображенням Спаса з окладу книги. На підлозі верхньої споруди лежав товстий (0,15–0,2 м) суцільний шар глиняної обмазки зі слідами загадження зверху і відбитками плах знизу. Під шаром обмазки (стеля), на рівні підлоги виявлено багато уламків керамічного посуду. Серед них роздавлені цілі посудини. Тут також було знайдено залізні ножиці, два залізних ножики, залізний скобель та уламки інших столярних інструментів тощо. Відсутність печі і відповідний набір інструментів свідчать про господарське призначення цієї будівлі (рис. 114; 113).

Таким чином, Олешківське городище, судячи з характеру об'єктів його забудови, можна віднести до типу городищ – церковних центрів. Зокрема монастирських, які були як релігійними, так і господарськими і культурними центрами. Тому до такого типово монастирського комплексу входили як церква з кладовищем, так і будинок настоятеля, келії монахів, трапезна, лікарня, школа, господарські приміщення, майстерні тощо. Окремі досліджені нами будівлі Олешківського городища, очевидно, і виконували такі функції. Все ж, враховуючи довгий, більш як сторічний період його існування (два будівельні горизонти), Олешківське городище могло мати

в різні періоди і різний соціальний зміст. Спочатку як монастир, а потім замок, або навпаки. Соціальний зміст будь-якого поселення визначається не лише характером його забудови, а й категоріями знахідок. Категорія знахідок Олешківського городища надзвичайно специфічна, що підтверджує наші висновки про існування тут у першу чергу (період) релігійного (монастирського) центру. На городищі відсутні речі, які пов'язані як з жіночим та сімейним побутом (немає пряслиць, скляних браслетів, прикрас тощо або їх є зовсім мало), так і з військовим заняттям. Проте є два стилі-писала, фрагмент окладу книги тощо.

Найбільш численною категорією знахідок, які найкраще можуть слугувати датуючим матеріалом, є кераміка. Вся вона, як і інші категорії знахідок, відносяться до XII – першої половини XIII ст. В даний час ще важко її більш точно хронологічно розчленити.

Посуд у більшості виготовлено з глини, в якій є домішки дрібного піску, і вироблено на гончарному крузі. Більшість посудин мають тонкі стінки (0,4–0,6, рідше 0,7 см). Денця такі ж або ще тонші (до 0,2 см). Обпал кераміки різний. Черепки у зламі червоні, з темною або світлою серцевиною. Колір посудин від червоного до коричневого. Основна маса всіх уламків, знайдених на Олешківському городищі, належить кухонним горщикам. Майже всі вони мають відігнутий назовні вінчик, вигнуту або майже вертикальну шийку, високі плічка і звужене донизу тулово. Діаметр вінчика в більшості у межах 14–20 см. Деякі мають діаметр до 22 см. А найменші – до 10 см. Найбільшу групу кераміки становлять посудини з різко окресленим відігнутим назовні вінчиком з жолобком для покриття з внутрішнього боку та косо (інколи прямо) зрізаним краєм (часто з поздовжньою виїмкою). Цей тип посудин, за незначним винятком, орнаментовано лініями, які проходять по верхній частині тулова. Деякі менше кераміки припадає на групу посудин, в яких вінчик злегка відігнутий назовні і закінчується дзьобоподібним виступом. Зустрічаються також одиничні екземпляри вінчиків інших профілів. Три реконстру-

новані посудини, виявлені в зрубній господарській будівлі (розкоп 2), являють собою високі (35; 32; 30,5 см) опуклобкові горщики з високими плічками, на яких нанесено прямолінійний орнамент. Відхилені назовні вінчики мають діаметр 22; 20,5; 17 см. Денця діаметром 11 см. Тут було знайдено у фрагментах і велику посудину типу корчаги. Її висота 41 см. Вінчики прямі, заокруглені. Діаметр горловини 15 см. На високих опуклих плічках нанесено орнамент з двох смуг по 5 і 6 шій. Посудина товстостінна (1,1 см). У тісті присутній крупнозернистий пісок. Поверхня шершава.

На території Олешківського городища знайдено також декілька фрагментів корчаг «галицького типу» та візантійських амфор.

В кінці слід зазначити, що значна частина кераміки з Олешківського городища має деяко специфічний «архаїчний» характер. При типових формах XII – першої половини XIII ст. в тісті переважної більшості посудин є багато крупнозернистого піску, а інколи навіть дрібнотовченого білого крем'янистого вапняку. Тому поверхня горщиків часто шершава. Очевидно, вони відносяться до середини XII ст. – часу побудови Олешківського городища та його найактивнішого періоду функціонування. А можливо, вони свідчать також про якийсь немісцеві впливи чи традиції.

Таким чином, Олешківське городище відповідає в загальному характеристиці релігійного (церковного) центру. Очевидно, як укріплений монастир. Його було побудовано десь у середині XII ст., а проіснував він до середини XIII ст. Близько середини XIII ст. вже не функціонувала внутрішня житлово-господарська прибудова до оборонного валу. На її місці будують окремі споруди господарського призначення та здійснюють останні захоронення. Але Олешківська ротонда і кладовище продовжували виконувати свою основну роль у системі городища і міста. Дитинцем останнього, було, очевидно, Любківське городище.

Любківське городище розташоване на віддалі 500 м (на схід) від Олешківського городища на території с. Любківці в ур.

Городище. Між двома городищами розмішене велике поселення. Очевидно, ці пам'ятки являють собою єдиний міський комплекс XII–XIII ст., кожна частина якого займала в ньому своє соціально визначене місце. Зокрема, Любківське городище – дитинець, Олешківське городище – монастир, а поселення – посад.

Цей міський комплекс в цілому розміщувався в північно-західному куті великої Пруто-Черемошської заплави. Зокрема, на лівому надзаплавному березі р. Прут (1 км від ріки). Тут берег має мисоподібний вигляд, сформований з півночі долиною р. Чернява, де і розмішене Любківське городище.

Любківське городище підпрямокутної форми, розміром 130 x 90 м. Південною, довшою стороною примикає до обриву берега р. Прут. З трьох інших сторін обмежене валом і ровом. Майданчик городища розорюється. Культурний шар майже повністю знищений пізньосередньовічним кладовищем (рис. 101; 102).

Перші розвідкові розкопки проведено тут нами ще в 1979 р. Внаслідок охоронних розкопок, проведених у 1983 р. у центральній частині Любківського городища, було виявлено залишки потужної кам'яної вимостки. Вона була, очевидно, основою великої дерев'яної будівлі, сильно знищеної в північній частині оранкою і пізньосередньовічним кладовищем. Будівля займала центральне положення на майданчику городища і була орієнтована відносно його сторін по лінії Пн.Сх. – Пд.Зах. (рис. 102).

Кам'яна вимостка виступала на глибині 0,25–0,3 м щільним шаром каміння (галька) товщиною 0,25–0,35 м. На вимостці знайдено багато кераміки XII – першої половини XIII ст., декілька уламків скляних браслетів та бронзові деталі застібки книги. Крім того, тут було виявлено три фрагменти керамічних полив'яних плиток (трикутних). Дослідження показали, що вимостка лежить на шарі поселення культури карпатських курганів, товщина якого 0,5–0,7 м.

Будівля, виходячи з її кам'яної підоснови, мала складну форму і складалась, очевидно, з двох конструктивно пов'яза-

них між собою частин. Основна частина, південна, мала вигляд шлювженого восьми (дев'яти) кутника завширшки 6,3 м і завдовжки 9 м. З півночі до неї примикало прямокутне приміщення розміром 4,8 x 5,6 м. Таким чином, топографія, конструкція та знайдені речі дозволяють трактувати дану кам'яну вимостку як основу дерев'яного будинку палацового типу. Виходячи з потужної кам'яної підоснови, він був високим (багатоповерховим) з вежоподібною центральною частиною.

Висновки:

У процесі охоронних археологічних досліджень, проведених в 1981–1984 рр. на території Олешківського городища на Пруті, встановлено:

1. Олешківське городище є монастирським комплексом в структурі давньоруського (XII–XIII ст.) міста.

2. Оборонні конструкції є типовими для подібних городищ. Зокрема, з зовнішніми городнями і внутрішньою житлово-господарською прибудовою.

3. Розкопками повністю досліджено систему в'їзду на городище. Зокрема міст (довжиною 21 м і шириною 2,5 м) та ворота (косі).

4. В центральній частині городища досліджено залишки кам'яних фундаментів, унікальної для європейської архітектури дерев'яної церкви-ротонди (19,8 x 19 м), яка була і храмом-усипальницею (23 поховання). Підлога викладена з керамічних плиток (трикутних). В центральній частині храму, під барабаном, знаходилась унікальна мозаїчна композиція з керамічних складно-фігурних плиток.

5. Навколо Олешківської ротонди знаходилось і велике прицерковне кладовище. Досліджено 110 поховань.

6. Найбільш близькою аналогією Олешківській дерев'яній ротонді є Задарівська кам'яна ротонда в Хорватії (805 р.) (рис. 147).

7. Олешківське городище є пам'яткою XII–XIII ст. з двома будівельними горизонтами.

2.2. Буківнянське городище.

Археологічні дослідження проводились у 1987–1991 рр. експедицією Івано-Франківського краєзнавчого музею, яка працювала як окремих загін Наддністрянської слов'яно-руської археологічної експедиції Інституту археології НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею (керівник експедиції В. Баран, керівник загону Б. Томенчук)* [12; 13; 14; 15; 140].

Буківнянське городище є укріпленим дитинцем і укріпленим посадом літописного (1214 р.) міста Биковена на Дністрі. Пам'ятка знаходиться у східній околиці с. Буківна Глу-мацького району Івано-Франківської області, на високому (більше 100 м) правому березі р. Дністер, в урочищах Городище і Замчище. З півдня вона обмежена глибоким яром, а в часи княжої доби (середина XII ст.) прибережну частину слов'янського поселення (XI–XII ст.) було укріплено валами та ровами (рис. 148). Таким чином, Буківнянське городище відноситься до городищ мисового типу і складається з двох укріплених валом та ровом частин. А саме, з дитинця підтрикутної форми в ур. Замчище (0,8 га) та з укріпленого посаду підпрямокутної форми в ур. Городище (3 га). Навколо городища розміщене велике поселення – окольне місто та інші ремісничі і сільськогосподарські спеціалізовані поселенські структури (рис. 149).

1. Дослідження на території укріпленого посаду в ур. Городище.

Під час досліджень на території Буківнянського городища (ур. Городище) зафіксовано 9 культурно-хронологічних горизонтів: пізнього палеоліту, раннього мезоліту, лінійно-

* Науковими консультантами по слов'янському культурному історичному горизонту пам'ятки були В. Баран (м. Київ) і М. Филипчук (м. Львів). Крім того, М. Филипчук брав безпосередню участь у дослідженнях слов'янського культурного шару і здійснив опрацювання відповідного керамічного матеріалу.

стрічкової кераміки, трипільського (В-II), шнурової кераміки, комарівського, фракійського гальштату, ранньозалізного часу та північнослов'янського і княжої доби**.

В результаті проведених нами в 1987–1991 рр. охоронних досліджень на території укріпленого посаду (ур. Городище) було виявлено 192 різночасові об'єкти. З них 60 житлових будівель, 70 господарсько-виробничих ям, кам'яну підоснову дерев'яного храму з кладовищем (60 поховань), оборонні споруди, ворітна система, дороги тощо (рис. 150; 197; 246).

Дослідження на території укріпленого посаду велись широкою площею (2,500 м²), що дало змогу зафіксувати горизонтальну та вертикальну стратиграфію залягання всіх різночасових об'єктів. Такий підхід сприяв не лише попередньому культурно-хронологічному розчленуванню, а й виліпленню окремих горизонтів і фаз їх розвитку.

Стратиграфічна колонка за межами об'єктів є практично однакова у всіх місцях розкопу. Вона виглядає таким чином: під дерновим шаром (товщиною 0,03–0,05 м) залягають чорні гумусовані суглинки. Вони досягають 0,5–0,55 м глибини від рівня сучасної поверхні. Нижче поширюється сірий опідзол (товщиною 0,1–0,15 м), який перекриває передматерикові (В¹) та материкові (В²) ґрунти суглинкового походження. Загальна товщина культурних нашарувань не перевищує 0,65 м. В той же час насиченість різночасовими об'єктами і численними знахідками тут, як ніде, достатньо велика.

I культурно-хронологічний горизонт

Безпосередньо під орним шаром на глибині 0,3 м відкрито частину забудови міського посаду середини XII – першої половини XIII ст., яка включає в себе залишки кам'яної підоснови дерев'яного храму з кладовищем, наземних житлових і господарсько-виробничих споруд, ділянки дороги

** На території городища проводились розвідкові роботи Я. Пастернаком, О. Ратичем, М. Клапчуком, Б. Василенком, Ю. Малєєвим, В. Коноплею.

з дерев'яним мощенням площі перед церквою, оборонні конструкції валу та в'їзду тощо*.

II культурно-хронологічний горизонт

Нижче, починаючи з глибини 0,35–0,4 м від сучасної поверхні знаходились сліди житлових, господарських і виробничих об'єктів, здебільшого заглиблених у світло-жовту суглинкову (материк) основу, до різного рівня. Горизонтальна та вертикальна стратиграфія цієї верстви досить складна, позаяк тут виявлено декілька послідовних фаз розвитку культури пізньослов'янської і ранньокняжої доби (VIII – перша половина XII ст.). Цей горизонт найбільш насичений різнотипними і різнохронологічними об'єктами.

III культурно-хронологічний горизонт

До нього належать житлово-господарські комплекси ранньозалізного часу і епохи бронзи та міді. Вони частково зруйновані або перекриті об'єктами VIII–XIII ст. Оскільки окремі тогочасні споруди були наземними, то їх залишки зустрічаються на рівні або дещо нижче слов'янських. У тих випадках, коли вони були заглибленими (це стосується і ям та погребів), глибина їх залягання сягає материкової основи. Все ж можна зробити висновок, що ділянка розкопу заторкнула якусь периферійну частину поселень епохи міді – бронзи – раннього заліза. Сліди поселень культури лійчастого посуду і трипілья (B-II) виявлено у передматерикових (сірі суглинки) і материкових ґрунтах. Це передусім житла, господарські будівлі тощо. Унікальним об'єктом є залишки дерев'яної стіни, яка обмежувала трипільське поселення з півдня, вздовж схилу. Це ще раз є свідченням периферійності даної ділянки для всіх давніх поселень, що було викликано відповідними умовами

* Глибока оранка, до 0,3 м, та інтенсивні змивні процеси на території городища катастрофічно руйнують верх культурної верстви. А тому на поверхні можна зустріти численні фрагменти рухомого матеріалу різних археологічних об'єктів.

топографії даної місцевості. Знахідки раннього мезоліту концентрувались в основному в перехідних світло-жовтих суглинкових ґрунтах.

I культурно-хронологічний горизонт (Княжа доба. Друга половина XII – перша половина XIII ст.) (рис. 150).

1. Оборонні конструкції. Ворота. Дорога

У північно-західній частині розкопу 1 невеликою прирізкою (6 x 16 м) зроблено стратиграфічний переріз оборонного валу (1988 р.). Він показав, що основу насипу валу складала жовта ущільнена глина. Ширина основи цього валу становила 4–4,5 м, висота 0,9–1 м. З його внутрішньої і зовнішньої сторін простежено сліди згорілих дерев'яних стін, які утворювали таким чином городні. Їх рештки добре фіксуються і під час горизонтальної зачистки. У верхній частині валу простежуються залишки згорілих наземних дерев'яних конструкцій (заборол). Про їх наявність свідчить і присутність значної кількості вуглинок, обпаленої глини на зовнішніх стінах валу. Пізніше, очевидно, після пожежі вал було реконструйовано, про що свідчить наявність нової підсіпки чорним гумусним ґрунтом (2 будівельний горизонт). Залишки городен стали основою (глиняною платформою), на якій було побудовано, очевидно, вже дерев'яну стіну стовпової конструкції. Зовнішній схил валу покрито тонким шаром білого колотого каміння. Внутрішню сторону валу було використано для господарських потреб. Зокрема, тут було виявлено залишки грюх печей для випікання хліба. Вони були заглиблені в основу валу на глибину 0,5–1 м. Вхід до них починався на вершині валу, а потім полого опускався до самих печей. Таким чином, доступ повітря якраз відповідав північно-західній розі вітрів у даній місцевості. Самі печі були невеликими, діаметром близько 1 м. Внутрішня висота печей становила 0,3–0,35 м. Стінки сильно пропалені, товщиною до 15 см. У заповненні печей (законсервованих жовтою глиною) було багато попелу (рис. 156).

До оборонного валу примикали житлово-господарські зрубні будівлі. Зокрема, вже на глибині 0,2–0,25 м починався шар заповнення однієї з таких будівель, який характеризувався керамікою, кістками тварин, обпаленим камінням тощо. В одному випадку зафіксовано наявність глинобитної печі. Товщина культурного шару становила 0,35 м, а ширина поширення – близько 5,5 м (ширина будівлі). Під ним виявлено залишки більш ранньої прибудови (другої половини XII ст.), яка характеризувалась таким же характером і насиченістю культурного шару (заповнення). Ширина цієї споруди також становила близько 5,5–6 м. За матеріалами досліджень видно, що прибудова, зокрема 2 будівельного горизонту, не була суцільною стіною, а являла собою окремі самостійні житлово-господарські споруди. У випадку з городнями (1 будівельний горизонт) прибудова, очевидно, була традиційною. А саме типу суцільної зрубної стіни (рис. 157).

Перед привальною забудовою 2 будівельного горизонту (по всій площі) виявлено сліди дерев'яного мошення, яке доходило до самої дороги і проходило вздовж неї. Таким чином, ширина дерев'яного мошення становила близько 12–13 м. У межах розкопу було зафіксовано три заглиблені основи дерев'яних поздовжніх лаг (шириною 0,35–0,45 м). Віддаль між ними становила в середньому 3–5 м. Вона, очевидно, покривалась (мостилась) впоперек дошками довжиною 4 м.

Дослідження в цій частині розкопу не були повністю завершені (до рівня материка).

У розвідковій траншеї № 2, якою вивчалась стратиграфія сусідньої ділянки внутрішньої частини валу, було виявлено, що в його основі наявна забудова I і II культурно-хронологічних горизонтів (рис. 156; 158).

У західній частині розкопу 1, невеликою прирізкою (28 x 9 м), вивчалась система в'їзду на городище (розкопки 1987 року). Присутній тут розрив у валу, декілька років перед нашими дослідженнями, було розширено бульдозером для проїзду тракторів під час оранки (рис. 151; 152; 153).

Ворітний проїзд був побудований як вузький (4,5 м) прохід у валу, який опущений нижче (0,7 м) від його основи. На дні

сті в'їзної коритовидно оформленої траншеї залягав тонкий і щільний шар гальки. Тут на сіро-жовтій глиняній підоснові (0,25–0,3 м) і знаходились дерев'яні конструкції в'їзду. Вони мали вигляд вежоподібної будівлі довжиною 7–8 м і шириною 3–3,5 м. Її права стіна розміщена на віддалі 1 м від підніжжя валу. Вона стояла на потужних кам'яних фундаментах (галька) шириною 0,4–0,5 м, висотою 0,35–0,45 м і довжиною 4 м. В їх планувальній осі, на віддалі 0,35 м досліджено велику (діаметром 0,45 м і глибиною 0,3 м) стовпову яму з кам'яною обкладкою дерев'яного стовпа. На віддалі 1,15 м далі, в тій же осі, розчищено невелику (0,8 x 0,9 м) кам'яну підоснову трипеліподібної форми. Знаходячись в одній планувальній осі, всі ці об'єкти, можливо, пов'язані з правою дерев'яною стіною в'їзної споруди (довжиною 7 м). Стіна, яка примикала до самого підніжжя оборонного валу, не мала подібних кам'яних фундаментів. Нижній вінець стіни було опущено в неглибоку (0,25 м) канавку (жолобоподібне заглиблення) шириною 0,25–0,3 м і довжиною 3,5 м. Тут виявлено чіткі сліди цих обвуглених дерев'яних підвалин. Така заглиблена конструкція стіни, очевидно, була більш стійкою, що відповідало навантаженню ворітної системи в цій частині (піденній). В одній осі з даною стіною, на віддалі 1,5 м, розчищено кам'яну підоснову підпрямокутної форми (0,6 x 0,55 м). Ліва стіна мала з зовнішньої сторони, з боку валу, ще одну підпірну стінку стовпової конструкції. Зафіксовано дві стовпові ями (діаметром 0,5 і 0,25 м). У кінці цієї стіни, в її планувальній осі, знаходилась ще одна група з чотирьох стовпових ям, які розміщені попарно. Їх осьові лінії виходять, можливо, на задню стінку, яка, на жаль, не простежується. В тій задній (східній) частині в'їзду розміщена також невелика (3,15 м) ділянка ущільненого ґрунту. Передня (західна) стінка в'їзної вежі також не мала кам'яних фундаментів. Для більшої стійкості їх нижній вінець було опущено в неглибоку (0,25 м) канавку (жолобоподібне заглиблення) шириною 0,25–0,3 м, яка добре збереглась. Виходячи з її планування, передня (західна) стінка була «ламанною», виступаючи ребром назовні

під кутом 120°. Один її відрізок, який проходив упоперек в'їзної дороги, був довжиною 2,5 м, другий – 1,5 м. Брама, очевидно, знаходилась у першому відрізку передньої стінки, а другий утворював «плече» жорсткості, стійкості, противаги.

Таким чином, дана конструкція в'їзду була досить складною як за планувальною схемою, так і за будівельними прийомами. Крім того, вона, безперечно, була пов'язана і з дерев'яно-земляними конструкціями оборонного валу. З правої сторони від воріт вал мав ширину 8 м і висоту 1,5 м. З лівої вал був вищий (3 м).

Під час дослідження в'їзду виявлено багато керамічного матеріалу XII–XIII ст. та окремі предмети. Зокрема, 3 залізних ножики, 2 бритви, фрагмент сокири, залізну шпору, 2 залізні стріли (листоподібні), 2 залізні ключі тощо (рис. 262; 266; 268).

Перед воротами (зовні) простежено залишки кам'яної доріжки шириною 4 м і товщиною 0,15–0,25 м, яка підходила до воріт з лівої сторони під кутом 160°. Досліджено 5 м цієї в'їзної доріжки. Мосту і рову перед воротами не було.

Залишки дороги виявлено і з внутрішньої сторони в'їзду. Тут дорога мала коритоподібну основу, заглиблену в материк на 0,4–0,5 м і шириною у верхній частині 4 м, а в нижній – 3 м. Стінки похилі, особливо південним краєм дороги. Дно рівне, вкрите тонким гідроізоляційним шаром гальки. Заповнення: гумусовані суглинки з вкрапленнями вуглинок. Під північним краєм дороги, з боку привальної забудови, виявлено багато кераміки XII–XIII ст., яку тут висипали як сміття. Вздовж обох країв заглибленої траншеєподібної основи дороги, по її дну, були поставлені два лежні (лаги), на яких і лежав дерев'яний настил з коротких поперечних дощок (довжиною 3 м). Всього простежено близько 40 м цієї дороги (рис. 151; 154).

2. Забудова майданчика городища

2.1. Церква і кладовище

Загальна топографія цієї, як виявилось, центральної частини посаду міста була попередньо спроектована і

збудована. Зокрема, центральною будівлею, навколо якої формувалась забудова посаду, була церква (рис. 159). Вона займала домінуюче, підвищене місце, майже навпроти воріт, на відстані 54 м від них. Основу храму, як показали розкопки 1988, 1989 рр., становила суцільна кам'яна вимостка товщиною до 0,3 м. Вона складена з каміння (галька), яке мало середні розміри 0,1–0,15 м. В основному кам'яна вимостка збереглась добре, лише з північної сторони вона пошкоджена оранкою. У плані ця кам'яна вимостка утворювала складної форми площину. Вона складалася з трьох чітко розмежованих частин: трапецієподібна східна, прямокутна західна і шестикутна центральна. В цілому вся ця площина основи будівлі має чітку орієнтацію по осі захід – схід. Під час зачистки вимостки (0,3–0,35 м) на її поверхні виявлено тонкий (3–5 см) шар дрібної кераміки на жовтій основі, який додатково вирівнював кам'яну вимостку і був гідроізоляційною підосновою під підлогу. Остання являла собою вимостку з керамічних полив'яних плиток. Таким чином, можна зробити висновок, що кам'яна вимостка була основою великої дерев'яної тризрубної будівлі. Наявність підлоги з керамічних плиток і кладовища та планово-конструктивні особливості самої споруди дозволяють трактувати її як церковну споруду. Зі сходу вона мала добре збережену трапецієподібну вітарну (апсидну) частину розміром 2,5 x 5,2 x 2,5 x 4,8 м. Із заходу знаходилась невелика прямокутна притворна частина (бабинець) розміром 3,2 x 3,8 м. Центральна частина мала вигляд великого шестикутника («шестирик») розміром 3,8 x 3,8 x 7,3 x 4,8 x 7,3 x 3,8 м. Загальна довжина будівлі становила 13,7 м. Азимут 90°. Під час її дослідження знайдено багато залізних цвяхів та керамічних плиток від мозаїчної підлоги. Плитки трикутні (9,5 x 11,5 x 11,5 см), чотирикутні та ромбовидні. Крім того, є окремі плитки з орнаментом «плетінкою» на лицьовій стороні. Плитки традиційно покриті поливою трьох кольорів: жовтою, зеленою і коричневою. Наявність різних типів плиток для вимостки підлоги пояснюється складною формою церкви (рис. 160).

Церква була побудована одночасно з укріпленнями городища і була одним з перших об'єктів сформованого міського посаду.

На схід від апсидної частини церкви, 2,8 м від неї, виявлено невелику кам'яну вимостку підпрямокутної форми (2 x 2,3 м). Ця східна ділянка була вільною від забудови. Можливо, вимостка є фундаментною основою під дзвіницю (рис. 160).

На північ від апсидної частини церкви, на віддалі 1,7 м від неї, розміщене кладовище на площі 17 x 21 м. Нами було виявлено залишки 72 захоронень. Але слід зауважити, що ряд поховань були зовсім знищені глибокою оранкою, тому загальна можлива їх кількість на цій площі могла становити близько 100 захоронень. У зв'язку з тим, що розкопки кладовища проведені в більшій його частині, вдалося виявити певні закономірності в розташуванні могил. Вони утворюють доволі чіткі ряди, які орієнтовані по осі північ – південь. Всього на цій площі простежено шість таких рядів. Найбільш чіткий у плануванні крайній, західний ряд, який, очевидно, був найпершим. В ньому знаходилось 11 поховань (№ 2, 3, 4, 5, 8, 64, 50, 51, 52, 53, 54). Така ж кількість (10–15 поховань) була характерна і для інших рядів кладовища. Відстань між рядами становила 1,5–2,5 м. Відстань між могилами 0,5–1 м. В рядах простежуються невеликі групи могил, які, очевидно, могли належати членам однієї сім'ї. Глибина могил дуже невелика, в основному 0,25–0,75 м від сучасної поверхні, в культурному шарі попередніх епох. Але жодного разу могильні ями не доходять до материка. Це і стало причиною відсутності слідів самих могильних ям. Орієнтація поховань західна, християнська. Тілопокладення здійснене на спині. Положення рук різне. В більшості поховань руки витягнуті вздовж тіла. Зокрема, в похованнях № 3, 6, 13, 18, 27, 28, 34, 35, 45, 47, 48. У п'яти випадках (№ 1, 14, 16, 17, 30, 37) руки складено на животі. У двох випадках (№ 15, 46) руки складено в комбінації: права рука витягнута вздовж тіла, ліва зігнута і лежить на животі. Як показали наші дослідження, положення рук не залежить від

статі і віку. На Буківнянському кладовищі поховано майже порівну жінок і чоловіків. Декілька поховань належить дітям. Вищезазначені групи поховань топографічно на могильнику не виділяються. Поховальний інвентар у всіх могилах відсутній. Кладовище існувало з часу побудови церкви (середина XII ст.) і до кінця життя на цьому поселенні міського типу (середина XIII ст.).

2.2. Житлові, господарські і ремісничі комплекси

Житло № 35 (кв. 3-Г/17-21, Азимут 80°)*. Велика наземна дерев'яна будівля, залишки якої виявлено на глибині 0,35 м від сучасної поверхні (підлога на рівні 0,5 м). Східна стінка будівлі знаходиться в одній просторовій осі із західною стінкою церкви. В одній осі з церквою знаходиться і північна стінка будівлі. Сама споруда розміщена на віддалі 4 м справа від церкви (входу). Будівля підпрямокутної форми, розміром 6 x 7 x 7,2 x 5,8 м. Під частиною північної стіни і в північно-східному куті простежуються кам'яні фундаменти (шириною 0,45 і висотою 0,35 м). Рештки стін фіксуються по периметру шаром обмазки (шириною 0,3–0,45 м і товщиною 0,15 м). На віддалі 1,5 м від західної стіни, майже посередині, розміщене погнище. Зберігся черінь овальної форми (1 x 0,5 м) товщиною 0,15 м. Заповнення споруди характеризувалось темним гумусованим суглинком із значним вмістом попелу, обмазки, вуглинок. Керамічний матеріал з даного об'єкта при типових формах посуду середини XII – початку XIII ст. все ж виділяється тим, що окремі посудини мають на плічках частіше хвилястий орнамент, а в тісті є більше домішок піску (середньозернистий) тощо, що є більш характерним для середини XII ст. (рис. 166; 167).

Північна стіна будівлі № 35 частково знищена великою ямою-підвалом (кв. 17-14/Д-3, Аз. 60°). Яма правильної

* Під час дослідження житлово-господарських споруд Буківнянського городища нами визначалась їх орієнтація за азимутом однієї зі стінок. Крім основних розмірів споруд, вимірювалась обов'язково їх діагональ. Керамічний матеріал окремо поділявся з заповнення і з підлоги.

прямокутної форми розміром 5,5 x 1,7 м. Фіксується з рівня 0,4 м. Заглиблена в материкову основу на 1,25 м від сучасної поверхні. Стінки мають по периметру підняту (0,3 м) глиняну підоснову (шириною 0,10–0,15 м) під дерев'яні конструкції обшивки стін. Якщо північна частина ями-підвалу має внутрішнє прямокутне оформлення, то південна – округла, діаметром 1,5 м. З західної сторони підвалу знаходиться довгий (2 м) вхід зі сходинок. Його ширина 1,5 м по верху і 0,9 м по низу. Заповнення підвалу – чорні гумусовані суглинки, які по периметру ями переходять у жовту глину. На дні знайдено декілька фрагментів кераміки типових форм другої половини XII – першої половини XIII ст. Виділяються два уламки корчаг «галицького типу». Поки що важко однозначно прив'язати цей підвал до якогось наземного приміщення, що не виключає його самотійного існування (рис. 164; 165).

Житло № 36 (кв. В¹-Ж/12-17. Азимут 100°). Знаходиться в цій же частині подвір'я, перед церквою. Це була велика (приблизно 11 x 7 м) наземна будівля. Її залишки простежено на глибині 0,35 м від сучасної поверхні. Характеризується чорним гумусованим суглинком із вкрапленнями вуглинок, попелу та обмазки. У заповненні знайдено і багато керамічного матеріалу. Останній типових форм і структури тіста та обпалу (XII–XIII ст.). Виділяється лише декілька фрагментів горщиків, які орнаментовані на плічках двома рядами маленьких прямокутних вдавлень. Одна посудина орнаментована по всій поверхні рядами маленьких трикутників. Посередині західної стіни будівлі знаходиться вхід шириною 1,5 м. Біля цієї ж західної стіни виявлено сліди сильно зруйнованої печі. Вищеописана будівля (Ж. 36), як і підвальна яма, має значне відхилення від планувально-просторової осі церкви, що свідчить про їх можливу асинхронність (рис. 161; 162). Це підтверджується і самою мікротопографією забудови посаду. Дослідження показали, що перед церквою (входом) була досить велика не забудована площа (20 x 30 x 15 м) в часи її функціонування. Сама забудова починалася на віддалі 12–14 м на північний захід від храму. Тут досліджено житла № 53, 52, 50 та окремі ями (№ 39, 49, 55, 47).

Житло № 53 (кв. 7-9/В-Б¹. Азимут 90°). Наземна дерев'яна будівля, залишки якої виявлено на глибині 0,3–0,5 м від сучасної поверхні. Споруда прямокутної форми, лише західна стінка влаштована під кутом 120° (відносно північної). Розміри будівлі: 5,5 x 4 x 4,5 x 4 м. На місці стін зафіксовано потужний завал обмазки (шириною 0,5–0,6 м і товщиною до 0,25 м). У західній стінці, посередині, влаштовано вхід, який зараз простежується невеликим розривом і кам'яною вимостою. Всередині, зліва від входу (південно-західна частина), знаходилась глинобитна пічка діаметром 0,6 м (на віддалі 0,5 м від західної стіни і 0,7 м від південної стіни). Розміщення пічки біля входу, а не в куті зафіксовано і в ж. 36. На глиняній долівці житла знайдено багато кераміки і кісток тварин. Зокрема, кераміка представлена горщиками ранніх форм середини XII ст. з характерним простим оформленням вінчика і лінійним орнаментом на плічках. Керамічна маса багата на домішки піску середньої зернистості. Особливо виділяються два фрагменти денечь посудин із символічними знаками (квадрати, п'ятикутна зірка) (рис. 183; 184).

З півдня до житла № 53 майже примикали дві глибокі вісімкоподібні ями (№ 31/1 і 39), заповнені чорним гумусованим суглинком. Яма № 31/1 довжиною 5 м і шириною 1–1,5 м. Яма № 39 довжиною 3,2 м і шириною 0,7–1,35 м.

Житло № 39 (кв. 10–11/8. Азимут 120°). Залишки наземної будівлі виявлено на рівні 0,5 м від сучасної поверхні. Споруда трапецієподібної форми розміром 3,25 x 4,5 x 3,5 x 3,25 м. На місці дерев'яних стін простежено завал обмазки (шириною 0,15–0,35 м і висотою до 0,10 м). У заповненні знайдено багато фрагментів посуду першої половини XII ст. (рис. 175; 176).

Житло № 52 (кв. 2-6/А-Г. Азимут 90°). Наземна дерев'яна будівля, залишки якої виявлено на глибині 0,3–0,5 м від сучасної поверхні. Споруда прямокутної форми розміром 3,5 x 4 м. На місці трьох стін зафіксовано потужний завал обмазки (шириною 0,5–0,6 м і товщиною до 0,25 м). На місці північної стіни обмазка відсутня і ледь вловима по заповненню. У південно-східному куті розміщена піч (жаровня). Добре зберігся

черинь (діаметром 0,7 м і товщиною 5–7 см) та уламки бокових невисоких стінок. Піч знаходиться на віддалі 0,6 (0,3) м від куткових ділянок стін. На захід від печі зафіксовано шар обпаленої глини діаметром 0,7 м. Ще одна подібна пляма у вигляді еліпса (1 x 0,5 м) розміщена під східною стінкою. На глиняній долівці будівлі знайдено багато уламків кераміки типових форм другої половини XII – початку XIII ст. Майже весь посуд має у верхній частині горщиків лінійний (багато-рядний) орнамент (рис. 180; 181).

Житло № 50 (Азимут 90°). Розміщене зі сходу, майже впри-тул до ж. 52. Будівля, очевидно, була господарського призначення. Її розміри 4 x 2,8 м. Нижня частина заглиблена на 0,6 м від сучасної поверхні. В заповненні, яке представляє чорні гумусовані суглинки з прошарком вуглинок і попелу, виявлено окремі шматки глиняної обмазки, декілька фрагментів кераміки і уламок жорнового каменя. На одному з денечь посудини присутній символічний знак у вигляді схематичного колеса зі спицями. В північно-західному куті, але за межами споруди (0,15 м від неї), знаходиться глинобитна пічка діаметром 0,75 м. В цілому дві вищеописані будівлі, можливо, були одним господарським комплексом (рис. 180; 182).

На захід від даного комплексу, між ним і дорогою, на глибині 0,35 м простежено окремі фрагменти кам'яної вимостки з гальки та одну неглибоку (0,2 м) ямку розміром 3 x 1 м. Судячи з правильної прямокутної форми, вимостка могла бути кам'яною підосною під дерев'яну будівлю розміром 3 x 5 м.

Таким чином, можна зробити припущення, що всі ці споруди належали до одного житлово-господарського комплексу (двору). Він компактно розміщений між дорогою і дерев'яним мощенням передвортної площі. Як ми вже зазначали, дане дерев'яне мощення було зафіксоване нами на північ від дороги. Між нею і привальною забудовою (Азимут 45°). Ширина цього дерев'яного мощення тут становила 12–13 м. Подібна система дерев'яного мощення тепер зафіксована і на південь від дороги. Його ширина тут також становила 12–13 м. Всього простежено 8 заглиблених канавок (жолобо-

подібних заглиблень) від дерев'яних лаг (лежнів) шириною 0,35–0,45 м. Віддаль між ними становила також 3–4 м. Окремі канавки надто широкі або мають відхилення від загальної осі, або дублюють одна одну. Все це є свідченням неодноразових ремонтів чи повної заміни окремих ділянок або їх елементів дерев'яного мощення. Очевидно, такий спосіб дерев'яного мощення густо населеного поселення (городища) чи його частини (громадського використання) був необхідним при заболоченні його території в результаті інтенсивного використання і, очевидно, використовувався часто і повсюдно. На жаль, він рідко фіксується і важко інтерпретується дослідниками (рис. 151).

У північній частині розкопу (кв. Л-Е/2-1¹), за межами прицерковної площі (на її краю), знаходяться дві ями (№ 55, 47). Перша розміром 5 x 2 і друга 1,8 x 1,85 м. Вони неглибокі (0,4–0,45 м від сучасної поверхні). Перша, очевидно, служила для сміття, оскільки тут відмічено багато уламків кераміки, перемішаної з попелом і вугликами. Посуд різних типів і форм, які характерні для другої половини XII ст. Звертає на себе увагу присутність в орнаментативній хвилястої лінії в поєднанні з лінійним (3–5–7 рядів) поясом та штампу (геометричного і лінійного) (рис. 189; 190).

Окрему групу наземних споруд виявлено у північно-східному куті розкопу (кв. 3¹-5¹/X-С). Це житла 44, 45, 46. Всі орієнтовані по лінії одного азимуту (45°). Вони досліджені лише частково, оскільки виходили за межі розкопу. Перед ними знаходиться яма № 52 діаметром 1,6 м і глибиною 0,65 м від сучасної поверхні (кв. 2¹-3¹/Т-Х). В її гумусованому заповненні виявлено декілька уламків кераміки XII – початку XIII ст.

У цій же північній частині розкопу (кв. Н-П/2-2¹) виявлено сліди наземної споруди – житло № 47 (Азимут 50°). Її нижня основа була заглиблена на 0,1 м (0,7 м від сучасної поверхні). Розмір будівлі 3,7 x 4 м. У південно-східному куті, точніше, під південно-східною стінкою, розміщена піч (довжиною 1,4 м і шириною 0,6 м). Добре збереглись ввігнутої форми черинь і

основа стінок (висотою 0,15 м). У північно-західному куті розчищено велику піч виробничого призначення. Основу печі складав викопаний в передматерику жолобоподібний черінь (довжиною 1,6 м). Внутрішня висота цього прямокутного каналу становила 0,28 м, ширина у верхній частині 0,23 м, а товщина стінок – 2,5–3 см. Зверху цей жолоб (піч) було перекрито суцільним шаром обмазки (горизонтально сформованої) товщиною 3 см, яка, в свою чергу, була перекрита шаром жовтої глини з камінням і великими кусками обмазки. Товщина всього цього покриття становила 0,3 м. В заповненні печі-жолоба знайдено лише декілька фрагментів мідних шлаків та уламки кераміки другої половини XII – початку XIII ст. У заповненні самої будівлі була також кераміка і дрібні фрагменти мідних шлаків (рис. 179; 195).

Аналогічні за конструкцією жолобоподібні печі було виявлено в цій же частині розкопу ще в трьох місцях. Зокрема, в житлі № 40 (Азимут 90°). Це була наземна споруда (розміром 2,5 x 3,3 м), основа якої заглиблена на 0,1 м у передматерик (0,65 м від сучасної поверхні). Піч розміщена вздовж північної стіни. Довжина печі 1,5 м (рис. 194). Залишки ще однієї жолобоподібної печі виявлено в невеликій ямі № 54 (кв. 1-3/Р-С). Яма була заглиблена у передматерик на 0,15 м, На дні ями було споруджено дві жолобоподібні печі довжиною 2,15 і 3 м (Азимут 75°). Вони мали північні стінки (тильні) закриті, а відкритими були південні (уста). Віддаль між ними становила 0,4 м. ці дві печі мали загальне покриття жовтою глиною на ширину 2 м. Поблизу печей також знайдено окремі уламки мідних шлаків (рис. 193). Залишки ще однієї жолобоподібної печі, але сильно зруйнованої, виявлено в кв. 7-8/К-Л. Слід зазначити, що даний виробничий комплекс, очевидно, функціонував у перший період існування посаду (середина – друга половина XII ст.). Десь на початку XIII ст. (в кінці XII ст.) печі були законсервовані і на їх місці були здійснені останні поховання кладовища, яке змушене було розширюватись на північ.

На південь від церкви розміщувалась інша житлово-господарська частина посаду. Свідченням цього є житлова і

господарські будівлі та виробничі комплекси. Центральною житловою спорудою тут було житло № 16 (кв. М-О/18-20. Азимут 90°). Будівля прямокутної форми, розміром 3,3 x 3,5 м. Нижня частина заглиблена у передматерик на 0,4 м (0,95 м від сучасної поверхні). Стінки котловану вертикальні, долівка ривна, глиняна. По кутах споруди і посередині стін виявлено стовпові ямки (діаметром 0,15–0,2 м і глибиною 0,25 м). У північно-західному куті розміщена велика пічка (1,7 x 1,7 м), основу стін якої складали великі куски (вальки) глиняної обмазки. Товщина стін 0,5 м. Збережена висота печі 0,35 м. Черінь розміром 1 x 0,7 м. З боку дерев'яної стіни пічка обмежена кам'яною прокладкою (галька). Цікаво, що ця стіна будівлі становила окрему зміщену (50°) ділянку довжиною 1,5 м. Залишками конструкції входу є ряд невеликих стовпових ямок (5), розміщених під стіною, навпроти устя печі (традиційно). Заповнення житла характеризується чорним гумусованим суглинком, в якому виявлено декілька уламків посуду середини XII ст. та залізні шлаки (рис. 170; 171).

На віддалі 0,7 м (на північ) від ж. 16, паралельно до нього, розміщена яма № 17. Її розміри 2 x 0,6 м. Стінки похилі. Дно заглиблене у передматерик на 0,15 м. У заповненні з чорних гумусованих суглинків знайдено багато каміння (галька), обмазки, три куски залізних шлаків, кістки тварин та декілька фрагментів кераміки середини XII ст.

На захід від ж. 16 (0,8 м) розміщена вісімкоподібної форми яма (ж. 17) з невеликим вогнищем (пічкою) посередині. Довжина ями 3 м, ширина 1,5 (1) м. Заглиблена у передматерик на 0,1 м. Пічка діаметром 0,3 м розміщена на окремому глиняному (материковому) останці. В гумусованому заглибленні знайдено декілька фрагментів кераміки та кісток тварин (рис. 170).

На схід від ж. 16 (1,8 м) розміщена яма № 18 (Азимут 30°) довжиною 5 м і шириною до 1 м. Глибина у передматерику 0,6 м. Заповнення – чорні гумусовані суглинки без знахідок. Поряд з нею виявлено яму № 15, яка досліджена частково. Виділяється лише її невелика західна частина зі слідами вогнища (діаметром 0,6 м) в ямі глибиною 0,45 м від сучасної поверхні (рис. 185).

В цій же частині розкопу, між попереднім житлово-господарським комплексом і церквою, виявлено цілий ряд стовпових ямок, які, можливо, мали відношення до якоїсь (чи якихось) великої наземної споруди стовпової конструкції. Середні розміри ям: діаметр 0,3–0,45 м і глибина до 0,6 м від сучасної поверхні.

На південь від житлово-господарського комплексу (ж. 16, 17, ями 17, 29, 18, 15), вже майже на початку схилу, виявлено ще декілька будівель житлового, господарського і виробничого призначення.

Житло № 31 (кв. К-Н/20-22. Азимут 70°). Наземна споруда, розміром 3,5 x 3 м, нижня частина якої ледь опущена у передматерик на 0,1–0,15 м (0,7 м від сучасної поверхні). Під північно-західною і північно-східною стінами простежена смуга обмазки шириною 0,15–0,45 м. Вона проходила по їх периметру, на віддалі 0,2–0,3 м від стін цього неглибокого котловану. В західному куті житла на віддалі 0,25–0,3 м від кутових стін розміщена глинобитна піч діаметром 0,9 м. У заповненні будівлі, яке представляє чорний гумусований суглинок із вкрапленнями вуглинок, попелу та обмазки, знайдено декілька фрагментів керамічного посуду другої половини XII ст. Це в основному були високі горщики з лінійним, рідше в поєднанні з хвилястим, орнаментом або зі штампом. Серед них виділяється фрагмент покриття (рис. 172; 174).

Вздовж південно-західної стінки на віддалі 0,5 м від неї (зовні) знаходиться яма № 62 (Азимут 70°). Її розміри 2,5 x 0,7 x 0,4 і глибина 0,8 м від сучасної поверхні. У заповненні (чорні гумусовані суглинки, попіл, обмазка) знайдено багато уламків посуду, ідентичного з ж. 31 (рис. 172; 191).

Із сходу, на віддалі 1 м від ж. 31, розміщена ще одна наземна споруда – житло № 30 (Азимут 100°). Її розміри 4,25 x 2,25 м. Вона заглиблена в материк на 0,10–0,15 м (0,65 м від сучасної поверхні). Добре збереглась північна частина будівлі. Південна, очевидно, знищена. У північно-східному куті, на віддалі 0,6–0,7 м від кутових стін, розміщена велика глинобитна піч (вогнище) діаметром 1 м. Черинь товщиною 3,5 м.

Заповнення – чорні гумусовані суглинки. На глиняній долівці зафіксовано багато попелу, обпаленої глини, обмазки, каміння та кераміки другої половини XII ст. За формою горщиків, шпичиків та орнаментациєю і керамічною масою вона ідентична попереднім комплексам (ж. 31, яма № 62) (рис. 172; 173).

На південь від них виявлено дві, очевидно, стовпові ями (№ 24, 25) з кам'яною обкладкою всередині. Їх діаметр 0,85 і 0,55 м, а глибина відповідно 0,55 і 0,45 м.

В цій же південній частині розкопу (кв. М-О/23-25), яка переходить у достатньо помітний схил, досліджено невелику будівлю з зовнішньою пічкою (Азимут 60°). Споруда наземна, розміром 2 x 1,4 м (№ 22). Нижня частина заглиблена в материк на 0,15–0,2 м (0,6 м від сучасної поверхні). Пічка (діаметром 0,85 м) розміщувалась за північно-західною стінкою, на рівні материка, устям до будівлі. В заповненні споруди (чорний гумусований суглинок, вуглинка, попіл, обмазка) знайдено уламки посуду другої половини XII ст. (рис. 186).

Подібною до вищеописаної виявилась ще одна споруда ремісничого призначення, яка розміщена ще нижче по схилу (№ 23, кв. З-К/26-28. Азимут 55°). Вона являла собою витягнуту по осі північний захід – південний схід коритоподібну яму довжиною близько 4,25 м (південна частина знищена) і шириною 1,8 м, яка заглиблена в материк на 0,4–0,6 м (1,25–0,8 м від сучасної поверхні схилу). В північно-західній частині ями знаходилась гончарна яма діаметром 1,1 м. Добре збереглась нижня частина з черенем (паливна камера) висотою 0,45–0,5 м. Її перекриття зафіксоване на рівні передматерика. Воно має 8 продухів діаметром 5–10 см. На перекритті розчищено куски обмазки від розвалу куполу (завантажувальна камера). У заповненні ями виявлено багато попелу, вуглинок та дрібних уламків кераміки. Загальна довжина всього комплексу була близько 5,5 м (рис. 192).

У південно-східній частині розкопу виявлено невелику наземну будівлю – житло № 29 (кв. Р-Т/22-25. Азимут 45°). Її розміри 4,8 x 2,2 м. Вона заглиблена в нижній частині в материк на 0,15–0,2 м. В північно-західній частині під стінами

фіксується ступінчасте глиняне оформлення. У заповненні знайдено декілька фрагментів кераміки кінця XII – початку XIII ст. (рис. 187).

Поряд з вищеописаною спорудою, зліва від неї, розміщена невелика і неглибока яма (№ 21). У заповненні знайдено два фрагменти посуду та декілька тваринних кісток. Подібною за своїм характером була і яма № 20 (рис. 187; 189).

Висновки

Об'єкти, які виявлені в першому культурно-хронологічному горизонті, засвідчують безперервне заселення дослідженої частини посаду з середини XII ст. до середини XIII ст. Отримані результати дозволяють виявити ряд важливих моментів оборонного та житлово-господарського будівництва і їх планувальної структури.

1. Дослідження укріплень посаду показали наявність двох будівельних горизонтів: раннього – середина, друга половина XII ст. і пізнього – перша половина XIII ст. Для всіх періодів існування цікавим виявився комплекс в'їзду (ворота) та дорога і дерев'яне мощення передвортної площі.

2. Центральною спорудою в забудові майданчика укріпленого посаду була дерев'яна церква, яка разом з кладовищем складала єдиний церковний комплекс. З ним пов'язана і спеціально виділена прицерковна площа, навколо якої здійснюється житлово-господарська забудова. Окремі місця перед церквою займають великі дерев'яні житлово-господарські споруди, які, очевидно, належали церковній адміністрації.

3. В цей період (друга половина XII – початок XIII ст.) на посаді широко побутують вже наземні житлово-господарські будівлі, які лише в ранній час (середина XII ст.) мають злегка заглиблену нижню частину (0,1–0,2 м). Печі глинобитного характеру. Окрему групу будівель складають виробничі комплекси, пов'язані, зокрема, з випавкою металу та з гончарством. Видається можливим окремі групи житлово-господарських споруд та ям, а в окремих випадках і ремісничих майстерень віднести до одного комплексу чи навіть двору.

II культурно-хронологічний горизонт (пізньослов'янський і ранньокняжої доби. VIII – перша половина XII ст.) (рис. 197).

У зв'язку з тим, що II горизонт представлений об'єктами, які належать до різних поселень (VIII – початку XII ст.), їх важко соціально і планіграфічно поки що розмежувати (диференціювати). Тому будемо давати їм характеристику відносно до нумерації [140].

Житло № 2 (кв. 13-14/Ж-К. Азимут 90°).

Сліди земляного котловану розміром 4 x 5 м виділялись уже під одним шаром. Південна частина об'єкта була перекрита кам'яною вимосткою – основою дерев'яного храму. Нижня частина будівлі опущена на 0,45 м у материкову основу (1 м під сучасної поверхні). Заповнення цього неглибокого котловану характеризується однорідним шаром чорних гумусованих суглинків із вкрапленнями світло-жовтих (материкових) ґрунтів, вуглинок і попелу. В ньому були також кістки тварин та фрагменти керамічних виробів. Гончарні горщики із заповнення мають манжетовидні вінця різних модифікацій з горизонтальною та косо зрізаною верхньою частиною вінчика, широкою внутрішньою закраїною, добре виділеною вертикальною шийкою, яка різко переходить у плічка. Керамічне тісто вміщує легкий суглинок з домішками піску. На поверхні посудин виступає легкосуглинкова суспензія, що нагадує ангоб. Стінки горщиків у зламі дво- і тришарового випалу. Долівка житла вистелена вугіллям і попелом. Вона споруджена на світло-жовтого суглинкового ґрунту, будучи водночас своєрідним «стерильним» прошарком товщиною 0,1 м, який розмежовує дане житло з більш раннім (ж. 21), що існувало на цьому місці (рис. 198).

Пічка-кам'янка розміром 1,45 x 1,6 x 0,5 м займала південно-східний кут будівлі. Її основа викладена каменем-галькою (річковий ріняк). Черинь довжиною 0,85 м і шириною 0,6 м був добре обпалений і досягав 0,05 м товщини. Навпроти устя печі знаходились рештки входу у вигляді однієї сходинки у східній стінці. Знахідки, безпосередньо пов'язані з існуванням житла, зосереджені на долівці і на печі. Преважна біль-

щість із них за характером профілювання, тістом, випалом аналогічна матеріалам із заповнення. Разом з тим є окремі фрагменти кераміки з череня печі, які мають профілі, склад тіста і випал, більш характерні вже для другої половини XII ст. Таким чином, дане житло можна датувати серединою (першою половиною) XII ст. (рис. 199).

Житло № 2.1 (Азимут 100°) знаходиться нижче долівки житла № 2, майже в його межах. Котлован розміром 3,6 x 4,6 м опущено на 0,7 м у материк (1,25 м від сучасної поверхні). Пічка-кам'янка розміщена також у південно-східному куті. Від неї зберігся черінь (0,6 м x 0,5 м) і залишки стін з колотого каміння. Посередині стін будівлі відкрито стовпові ямки діаметром 0,2 м та глибиною 0,15–0,2 м. На долівці біля північно-західного кута печі розташувалась господарська передпічна яма. Знахідки зосереджувались на черені печі та на долівці. Уламки гончарних горщиків мають манжетовидні вінця різних модифікацій, довгу шийку і плавний перехід до плічка. Формувальна маса – легкосуглинкова з незначними домішками великозернистого піску і жорстви. На поверхні посудин проступає прошарок тонкої легкосуглинкової суспензії. Випал одно- і тришаровий (рис. 198; 200).

Житло № 3 (кв. 10-12/М-Н-О. Азимут 90°). Розташоване за 4 м на північний схід від ж. 2. Сліди котловану розміром 4,1 x 4,5 м простежено на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Нижня частина котловану заглиблена у материк на 0,25 м (0,8 м від сучасної поверхні). Заповнення котловану характеризується чорним гумусованим суглинком, який сильно насичений вуглинками і попелом. В ньому знайдено шматки залізних шлаків, пряслице, кераміку. Переважна більшість гончарних горщиків мають сильно відігнуті назовні вінця, коротку шийку, різкий перехід до онуклих плічок. Тісто легкосуглинкове з незначними домішками дрібнозернистого піску. Поверхня покрита мучнистою суспензією. Випал одно- і тришаровий. Варто зазначити, що тут знайдено і уламок денця ліпної посудини. Пічка-кам'янка (1,7 x 1,6 x 0,5 м) займала північно-західний кут. Вона споруджена з річкового каменя (галька). У південно-західному

куті виявлено стовпову ямку, а біля неї розчищено кам'яний майданчик (1,5 x 0,5 м). Зліва від устя печі знаходилась неглибока кругла (діаметром 0,95 м) господарська яма. Вхід виявлено у південно-східному куті. Його розміри 1,3 x 1 м. Між камінням печі виявлено уламки гончарних посудин, які лещо відрізняються від кераміки з заповнення довшою шийкою та більшою пісковитістю тіста (рис. 201; 202).

Житло № 4 (кв. Т-У/9-10. Азимут 50°). Розташоване на 4 м східніше від ж. 3. Сліди котловану розміром 3,85 x 3,85 м простежено на глибині 0,6 м відносно сучасної поверхні. Нижня частина будівлі заглиблена в материк на 0,4 м (0,8 м від сучасної поверхні). Заповнення котловану характеризується чорним гумусованим суглинком, в який врізались дві могильні ями другої половини XII – початку XIII ст. У заповненні знайдено фрагменти ліпного та гончарного посуду, пряслиця, грузила, кістки тварин. Ліпний посуд представлений уламками лшох мисок і щидила. Вони блідо-цеглисто-одношарового обпалу з домішками великозернистого шамоту і жорстви. Гончарні горщики характеризуються манжетоподібними вінцями, короткою та середньою шийкою і плавним, ледь помітним переходом до плічка. Тісто легкосуглинкове з незначними домішками дрібного та середнього піску. Поверхня школи покрита мучнистою суспензією. Випал одношаровий. У південно-східному куті житла знаходилась пічка-кам'янка (1,6 x 1,6 x 0,4 м). В основу кам'яної кладки входили повторно обпалений річковий камінь (галька), а в підмурівку виявлено декілька колотих каменів. Піч мала великий (0,9 x 0,45 м) черінь і прибудований до неї зліва кам'яний майданчик. Навпроти устя виявлено три стовпові ямки і одну господарську яму. З часу функціонування житла пов'язується керамічний матеріал, який знайдено безпосередньо на печі. За характерними рисами він майже ідентичний гончарному посуду із заповнення (рис. 203; 204).

Житло № 5 (кв. 10-11/П-Р-С. Азимут 90°). Розташоване біля ж. 4. Сліди котловану (3,6 x 4 м) простежено на рівні виступу материкових ґрунтів, тобто 0,5–0,6 м від сучасної

поверхні. Нижня частина будівлі опущена в материк на 0,15–0,2 м (0,7 м від сучасної поверхні). Заповнення цього неглибокого котловану характеризується чорним гумусованим суглинком, в який врізались могильні ями (№ 14–17). У заповненні знайдено різночасовий керамічний матеріал, кістяний гребінь (рис. 273) та кістки тварин. У південно-західному куті, на рівні долівки, відкрито розвал глинобитної печі діаметром 1,2 м. Поряд з нею знаходилась господарська (передпічна) яма і невеличкий майданчик з каміння. Знахідки з долівки житла відсутні (рис. 205; 206).

Житло № 8 (кв. 3-4/Ф-Х. Азимут 40°). Оскільки об'єкт повністю не розкрито, то нам відомо лише про частину земляного котловану розміром 3,3 x 3 м. Нижня частина будівлі опущена в материк на 0,2 м. Заповнення цього зовсім неглибокого котловану характеризується чорним гумусованим суглинком, насиченим вуглинками. Розвал печі-кам'янки виявлено в північно-східному куті. Вона споруджена з річкового каміння (гальки). Над долівкою житла віднайдено фрагмент гончарного горщика, який має манжетоподібні вінця, коротку шийку і різкий перехід до плічка. На стінках проступає тонкий шар мучнистої суспензії. В зламі тришаровий випал.

Житло № 13 (кв. 8-10/У-Ф. Азимут 50°). Розташоване поруч споруди № 4. Котлован будівлі (2,5 x 2 м) заглиблений у материк на 0,2–0,25 м (0,7 м від сучасної поверхні). Заповнення цього неглибокого і невеликого котловану характеризується мішаним гумусованим суглинком, в який врізались могильні ями. Тому різночасовий рухомий матеріал фіксується майже на рівні долівки. Виділяються фрагменти ліпних сковорідок, виготовлених з погано відмученого тіста, в якому є домішки грубого шамоту. Для гончарних горщиків характерні манжетоподібні вінця з горизонтально та косо зрізаним верхнім краєм, внутрішнім вінчиком і добре вираженим карнизом нижнього зрізу. Видовжені шийки плавно поєднуються з вінцями і плічками. На денці однієї з посудин нанесено символічний знак. Усі вони сформовані на основі легкосуглинкового тіста з незначними домішками середнього та великозернистого

песку. На поверхні стінок виступає суспензія. Окремі фрагменти прикрашені лінійним і комбінованим орнаментом. Випал одно- і тришаровий. Від внутрішнього планування ж. 13 збереглися лише рештки глинобитної печі, яка займала північно-східний кут. Біля неї простежуються слабкі сліди ще однієї зруйнованої печі (рис. 207; 208).

Житло № 14 (кв. 13-15/У-Ф. Азимут 90°). Його рештки у вигляді заглибленого земляного котловану виявлені починаючи з глибини 0,35 м. Нижня частина будівлі заглиблена в материк на 0,35–0,45 м. Стінки котловану злегка нахилені. Заповнення характеризується чорним гумусованим суглинком, насиченим вуглинками та попелом. В ньому зустрічається також скупчення перепаленого каміння, серед якого знайдено ліпну пательню прямокутної форми розміром 0,6 x 0,8 x 0,15 м. Об'єкт повністю не досліджений, оскільки виходив за межі розкопу.

Житло № 24 (кв. 19-20/О-П. Азимут 50°). Котлован розміром 3 x 3,5 м заглиблений у материкову основу на 0,10 м (0,5–0,6 м від сучасної поверхні). Окреслення споруди (заповнення) вдалося простежити лише на тлі жовтих суглинків (материка). Північно-західний кут будівлі перекриває ж. 16, яке відноситься до XIII ст. Заповнення житла характеризується чорним гумусованим ґрунтом (0,10–0,15 м) із значним вмістом вуглинок та попелу. Тут знайдено і значний рухомий матеріал і, зокрема, кістки тварин, гончарну і ліпну кераміку. В західному куті споруди стояла глинобитна піч (діаметром 0,9 м). Від неї зберігся добре випалений черінь та частково стінки. Поряд розміщена яма господарського вжитку, яка була повністю заповнена вуглинками і попелом. У протилежному від пічки куті відкрито кам'яний майданчик розміром 1 x 1,5 м. Він викладений з колотого каміння безпосередньо на долівці. Можливо, матеріал із заповнення якимось стосується і даної будівлі, але не слід забувати, що він міг появитись у результаті засипки сміттям старого котловану. Керамічний матеріал представлений гончарним посудом, для якого найбільш характерним є вертикальні і заокруглено-

манжетні вінця та коротка шийка. Тут знайдено також уламки ліпних сковорідок і щідило (рис. 209; 210).

Житло № 25 (кв. 18-19/Ж-К. Азимут 55°).

Сліди нижньої частини об'єкта розміром 3,6 x 3,7 м зафіксовано на глибині 0,5 м, що збігається з рівнем материка у цьому місці. Котлован будівлі заглиблено в материкову основу на 0,8–0,1 м (1,4 м від сучасної поверхні). На відміну від попередніх неглибоких споруд, заповнення цього досить глибокого житла представлено жовтими та сірими суглинковими ґрунтами. По периметру котловану, на висоті 0,3–0,4 м від рівня долівки, простежується материкова приступка шириною 0,15–0,2 м. У північно-західному куті будівлі розміщена піч-кам'янка розміром 1,1 x 1,7 x 0,3 м. Вона викладена з колотого каміння, хоча є і окремі камені-ріняки (рідко). Пічка впритул прилягає до стіни. В цьому ж куті позаду пічки виявлено стовпову ямку. Навпроти устя печі, в стінці котловану збереглися сліди входу у вигляді двох сходинок шириною 1 м. У заповненні житла знайдено фрагменти гончарних горщиків з манжетоподібними і косо зрізаними вінчиками. Окрему групу кераміки віднайдено на черені печі і долівці житла. Це уламки ліпного та кружального посуду. Горщики мають косо зрізані вінчики. Тісто погано відмучене, з домішками шамоту. Випал посуду – тришаровий. Варто зазначити, що ця кераміка була злегка підправлена на слаборотачійному гончарному колі. В даному комплексі є фрагменти гончарного горщика, основу керамічного тіста якого складає легкий суглинок, а серед домішок домінує жорства (рис. 211; 212).

У південній частині розкопу (кв. 21-23/Л-Н) відкрито три пошаровані одне на одне житла (№ 31, 32, 33). Житло № 31, наземне, відноситься до I культурно-хронологічного горизонту.

Житло № 32 (Азимут 65°). Заглиблений котлован розміром 3,8 x 3,8 м виявлено на рівні материка, тобто 0,5–0,6 м від сучасної поверхні. Нижня частина житла опущена в материк до 0,45 м. Третину будівлі перекриває пізніший за часом об'єкт № 31 – наземне житло XII–XIII ст. А тому, власне, заповнення

міститься нижче долівки останнього. Воно являє собою ущільнений жовтий до сірого суглинковий ґрунт. У південно-західному куті житла знаходиться піч-кам'янка розміром 1,5 x 1,4 x 0,6 м. Під час її спорудження повторно використаний обпалений річковий ріняк. Стінки печі щільно прилягають до стінки котловану. Знахідки в основному зосереджувалися в районі печі: зверху кам'яної кладки та на черені. Горщики мають манжетоподібні вінчики різних модифікацій, коротку шийку і різкий перехід до плічок. У нижніх частинах посуду гулово різко відігнуте від придонної частини. Керамічне тісто майже однорідне: легкосуглинкова основа та домішки піску. Характер випалу одно- і тришаровий. В окремих випадках простежуються сліди тонкого покриття рідкою мучнистою суспензією (рис. 213; 215).

Житло № 33 (Азимут 105°). Заглиблений котлован розміром 3,45 x 3,2 м виявлено на рівні материка (0,5–0,9 м). Нижня частина житла опущена в материк до 0,75 м (1,20 м від сучасної поверхні). Зверху житло № 33 перекрито ж. 31, 32, а тому заповнення міститься нижче долівки останнього. Воно являє собою жовто-сірий суглинок, в якому виявлено уламки посуду, що відносяться до різного часу, як рухомий матеріал. На дні житла залягав добре втоптаний вугільно-зольний прошарок. У північно-східному куті відкрито залишки печі-кам'янки розміром 1,5 x 1,2 x 0,5 м. Її основа споруджена з колотого каміння. Опалювальна камера (устя) повернута на південь. По кутах житла виявлено сліди стовпових ям діаметром 0,4 і глибиною 0,1 м, які, найімовірніше, були основою від стояків. Знахідки, зокрема кераміка, виявлені на черені печі та на долівці (менше). Посуд виготовлено з допомогою ручного гончарного кола. Профіль одного з горщиків типовий для культури Луки Райковецької. Тісто погано відмучене. На поверхні стінок виступають домішки шамоту (середнього). Випал одношаровий блідо-цеглистого кольору (рис. 213; 216).

Житло № 34 (кв. 22-24/3-4. Азимут 80°). Сліди нижньої частини будівлі розміром 3,5 x 3,8 м простежено на віддалі 2 м західніше ж. 32 на глибині 0,5–0,6 м від сучасного рівня

поверхні (рівень материка). Земляний котлован опущено в материкову основу на 0,5 м (0,95 м від сучасної поверхні). Заповнення – сіро-жовті суглинки (ущільнені). У кутах посередині стін відкрито стовпові ямки діаметром 0,15–0,2 м і глибиною 0,2 м. У північно-західному куті знаходилась пічка-кам'янка (1,6 x 1,5 x 0,45 м). Її основа споруджена з колотого каміння. Про довготривале використання печі свідчить наявність двох черенів, розділених між собою жовтим суглинковим прошарком. Варто зазначити, що на поверхні кожного з них віднайдено уламки посуду. Так, з нижнього череня походять фрагменти ліпного горщика з косо зрізаними, ледь відхиленими вінчиками, слабoproфільованою шийкою і туловом. Формувальна маса складається з погано відмученого суглинкового тіста та значних домішок шамоту, а подекуди і жорстви. Гончарна посудина мала більш підкреслені складові верху горщика, в тісті якого місце шамоту замінено на жорству. На верхньому черені знайдено уламок гончарної посудини, в тісті якої були домішки піску (середнього і великозернистого) та жорстви (рис. 217; 218).

Житло № 35.1 (кв. 18-19/Д-Е. Азимут 75°). Заглиблена основа розміром 3,1 x 3,1 м виявлена під залишками наземної споруди № 35 (XII–XIII ст.). Котлован опущено в материкову основу на глибину до 1,25 м. Заповнення характеризується чорними гумусованими суглинками, які доходять до самої долівки. У нижньому шарі зустрічаються вкраплення материкового ґрунту. На рівні долівки, по периметру стін, відкрито канавку (ширина 0,15 м і глибина 0,03–0,08 м) з рештками трухлявого дерева. В деяких місцях вдалося простежити до трьох «відбитків» (на стінах котловану) вінців зрубу. В північно-східному куті знаходилась пічка-кам'янка розміром 1 x 0,9 x 0,5 м. Її основа споруджена з колотого каміння. Варто зазначити, що в печі засвідчено наявність двох черенів, які розділені материковим глиняним прошарком. На дні господарської ями та біля самої печі виявлено фрагменти гончарних горщиків з манжетоподібними вінчиками і плавним переходом до плічка. В тісті наявний пісок (дрібно- і середньозернистий),

який переважав над легкосуглинковою основою. Увесь посуд був тришарового обпалу. Один з фрагментів виявився орнаментований в ділянці плічка косими насічками (рис. 219).

Житло № 41 (кв. 2-3/О-П. Азимут 60°). Ледь помітні сліди пічі зовсім неглибокої будівлі розміром 5,15 x 3 м виявлено лише на рівні жовтих суглинкових ґрунтів, в які вона опущена на 0,05–0,15 м (0,0–0,7 м від сучасної поверхні). Споруда підпрямокутної форми розміром 5,15 x 3 м, одна зі сторін якої округла. На долівці в різних місцях відкрито завали двох глинобитних печей. Рештки першої знаходились у північно-східному куті у вигляді округлого в плані череня (діаметром 0,6 м). Поряд виявлено господарську яму, заповнену вуглинками і попелом. Друга глиняна піч відкрита в західній частині житла. За станом збереження і параметрами вона була аналогічна першій. Між пічками, під північно-східною стіною, розміщений кам'яний майданчик (0,4 x 0,7 м) з колотого каміння. Знахідки походять із заповнення. Знайдені фрагменти гончарного посуду характеризуються манжетоподібними, нергикально зрізаними вінчиками, добре окресленою шийкою і плічками. Формувальна маса легкосуглинкова. Однак варто зазначити, що для одних посудин домішки піску складають половину, а для інших їх вміст набагато менший. Крім того, останні злегка ангобовані. Випал тришаровий. Разом з керамічним матеріалом в житлі знайдено велику кількість кісток тварин, зокрема оленя (рис. 220; 221).

Житло № 42 (кв. 1-3/С-Т-У. Азимут 50°). Нижня частина споруди розміром 4,7 x 4,4 м простежується з глибини 0,5 м під сучасної поверхні і доходять до 1 м від сучасної поверхні. Земляний котлован заповнений чорними гумусованими суглинками, а іноді прошарками вуглинок і попелу. Дуже насиченим виявився нижній прошарок, який безпосередньо передував долівці. В ньому переважали рештки вуглинок та коли. Пічка-кам'янка займала південно-східний кут. Її стінки були віддалені від суміжних стін котловану на 0,5–0,65 м. Основа печі (0,8 x 1 x 0,6 м) споруджена з колотого каміння. Подекуди на верху печі і в основі зустрічався річковий ріняк

(галька). Знахідки здебільшого трапляються на долівці, в ямі та в забутовці печі. Вони представлені гончарними горщиками, які мають манжетоподібні вінчики, коротку шийку і плавний перехід до плічок. Один із фрагментів орнаментований на плічках косими насічками. Тісто супіскове, для якого є характерним тришаровий випал. Нижче (0,2 м) зафіксовано більш ранню споруду (житло № 42/1), яка мала в південно-східному куті великий кам'яний майданчик (2 x 2,3 м) з колотого каміння. Розміри будівлі 4 x 4,3 м. За своїми параметрами та орієнтацією вона майже аналогічна ж. 42, лише дещо менша (рис. 222).

Житло № 43 (кв. 1¹-3¹/Ф-Х. Азимут 45°). Залишки житла виявлено на глибині 0,5 м від сучасної поверхні (рівень материка). Нижня частина споруди (3 x 3 м) заглиблена в материк до 0,15–0,2 м. Основу заповнення котловану складали чорні гумусовані суглинки. Подекуди зустрічались скупчення вуглинок та попелу, найбільша концентрація яких виявлена на долівці. Від опалювальної споруди у східному куті зберігся округлий у плані черень вогнища (глиняної печі) із цілою сковорідкою на ньому. Вогнище розміщене на віддалі 0,25–0,35 м від суміжних стін котловану. На долівці знайдено фрагменти кухонних горщиків тюльпаноподібної форми. Найбільше розширення припадає на 2/3 висоти. Вінчики вертикальні із заокругленою і косо зрізаною верхньою частиною. В окремих випадках вінчики посудин добре відігнуті, а верхня частина прикрашена орнаментом у вигляді насічок, пальцевих вдавлень, овальних ямок тощо. Перехід до шийки і плічок плавний, хоча є як слабо, так і добре профільовані горщики. Тісто погано відмучене, з домішками великозернистого шамоту. Випал блідо-цеглистий. Увесь посуд злегка підправлений на слаборотачійному колі. Свідченням цього є і фрагмент придонної частини одного з горщиків з нанесеним на нього лінійним орнаментом, а також уламок іншого з комбінованим орнаментом. В останньому формувальна маса одночасно містила легкий, погано відмучений суглинок, шамот, жорству і пісок, а обпал доведено до світло-сірого кольору. Вагоме місце серед

знахідок належить лінійним мискам, які злегка підправлені на ручному гончарному колі. Дві з них орнаментовані по тулову «мазками пальців» та жолобоподібними заглибленнями. За керамічне тісто слугували погано відмучений суглинок і юмішки грубого шамоту (рис. 223; 224).

Житло № 49 (кв. Л-О-1/1-2. Азимут 100°). Сліди будівлі виявлено на глибині 0,4–0,45 м від сучасної поверхні. Споруда пиліпрямокутної (трапезієподібної) форми розміром 4,5 x 1,8 м. Її нижня частина ледь опущена в материкову основу до рівня 0,55 м від сучасної поверхні (0,05–0,1 м у материк). Заповнення насичене чорним гумусованим суглинком, вуглинками та попелом. В ньому знайдено фрагменти гончарної кераміки, для якої характерні манжетоподібні вінчики різних модифікацій. Зокрема, вони досить сильно відігнуті назовні, мають коротку шийку, яка різко переходить до плічок. Формувальна маса містить легкий суглинок з домішками дрібнозернистого пску. Обпал посудин одно- і двошаровий. На плічках збереглися сліди хвилястого і лінійного орнаменту. В південно-східному куті знаходилося вогнище (піч) діаметром 0,7–1 м з передпечною ямою (0,8 x 0,6 м). На черені виявлено уламок горщика, який має опукле тулово, коротку шийку та заокруглені манжетоподібні вінця. Керамічне тісто сильно насичене пском (дрібним та середнім). У західній стінці цього житла добре простежується вхід (2,2 x 0,75 м) (рис. 225; 226).

Житло № 51 (кв. 2-3/Д-Е. Азимут 40°).

Сліди будівлі (3,3 x 4 м) відкрито на глибині 0,45–0,55 м від сучасної поверхні. Нижня частина опущена в материк на 0,05–0,1 м. У південному куті, більше біля південно-східної стіни, на віддалі 0,15–0,20 м від неї, знаходиться глинобитна піч (діаметром 0,6 м). Устям повернута до півночі. Знахідки посереджувались як у чорному гумусованому заповненні, так і безпосередньо на долівці. Вони здебільшого представлені уламками гончарних горщиків з манжетоподібними вінчиками різних модифікацій. Найбільш характерними рисами цих посудин є одношаровий обпал, ангобування зовнішньої поверхні, легкосуглинкове тісто з незначними включеннями

великозернистого піску. В цьому комплексі знахідок мають місце також фрагменти ліпних сковорідок, виготовлених з погано відмученого тіста, яке містить шамот (рис. 227; 228).

Житло № 54 (кв. 7-8/А¹-А-Б. Азимут 90°). Його контури прослідковані лише на рівні материка, оскільки житло було повністю перекрите залишками наземної споруди № 53 (XII–XIII ст.). Нижня частина житла (4,2 x 4,25 м) опущена в материк на 1,8 м від сучасної поверхні. Заповнення – чорний гумусований суглинок із вкрапленнями жовтого материкового ґрунту. В кутах та посередині стін знаходяться стовпові ями діаметром 0,2–0,3 м і глибиною 0,25 м. У південно-східному куті розміщена пічка-кам'янка (1,55 x 1,5 x 0,6 м). Вона споруджена з каменю-ріняку, і тільки в підоснові виявлено колоте каміння. Черинь печі (0,4 x 0,6 м) була двофазовою. Знахідки зосереджувались безпосередньо у вугільно-зольному прошарку заповнення над долівкою і в печі. Їх основу складали фрагменти гончарних горщиків з манжетоподібними вінчиками, короткою шийкою і різким переходом до тулова. Для них характерною є легкосуглинкова фактура тіста з незначними домішками піску. На деяких посудинах є сліди ангобування. Окрім цього, тут знайдено фрагменти ліпних сковорідок, мисок і цидил, які виготовлені з погано відмученої глини з домішками шамоту (рис. 229; 230).

Житло № 54.1 (кв. 8-9/А¹-Б. Азимут 90°). Частково перекрите попередньою будівлею і на 10–15 см знаходиться нижче неї. А саме на рівні 2 м від сучасної поверхні. Його розміри 4,4 x 4,4 м майже збігаються з останнім (ж. 54) по лінії схід – захід. Пічка-кам'янка знаходиться в південно-західному куті. Її основа складена з колотого каміння, хоча з зовнішніх боків зустрічається камінь-ріняк. Черинь (0,5 x 0,55 м) двофазовий. Поряд з пічкою відкрито залишки кам'яного майданчика і господарську яму. На долівці залягав суцільний шар вуглинок, попелу та кусочки обвугленого дерева. В ньому знайдено уламки керамічного посуду, серед якого домінував ліпняк. Однак є вироби, які представлені фрагментами горщика з манжетоподібними вінчиками. Його тісто перенаси-

чене великозернистим піском. Випал одношаровий, червонувато-цеглистого кольору (рис. 229; 230).

Житло № 55 (кв. Б-А/12-13. Азимут 40°). Розташоване поряд з вищеописаною групою жител. Котлован розміром 3,2 x 3,2 м заглиблений до 1,1–1,36 м від сучасної поверхні. Жовте суглинкове заповнення містило вкраплення чорного гумусованого ґрунту. На долівці, вистеленій вуглинками, посередині стін відкрито стовпові ямки овальної форми. У південно-західному куті знаходилась пічка-кам'янка розміром 1,2 x 1 x 0,45 м. Її стіни споруджені з колотого каміння. Однак на верху кладки виявлено декілька каменів-ріняків (галька). Зліва від печі розміщений кам'яний майданчик (0,7 x 0,8 м). У північно-східній стороні житла виявлено сліди входу у вигляді декількох сходинок. Знахідки виявились малочисельними і різночасовими. Якщо в заповненні попадались фрагменти посуду фракійського гальштату і княжої доби, то на долівці і в печі матеріал був одночасовий. Це передовсім уламки гончарних горщиків з манжетоподібними вінчиками, поступовим переходом до шийки і плічок. По тулову спостерігаються два шма хвилястого орнаменту. Описана кераміка виготовлена з легкосуглинкового тіста, в якому у великій кількості є домішки піску. Разом з цими знахідками виявлено фрагменти ліпної сковорідки (рис. 231).

Окрім жител, до другого культурно-хронологічного горизонту належить також комплекс ям різного типу і господарського призначення. Їх віднесено до цього горизонту за тими самими критеріями, що й житла (стратиграфією залягання, характером заповнення, керамічним матеріалом тощо).

Яма № 4 (кв. 9-7/М-О). Діаметром 1 м і глибиною 1 м у материка. Стінки прямовисні. Заповнення характеризується чорними гумусованими суглинками, які сильно насичені вуглинками та попелом (рис. 232).

Яма № 5 (кв. 7-8/Н-П. Азимут 125°). Розміщена поряд з ямою № 4. Її розміри 2,1 x 0,8 м. Контури простежувались лише з рівня материка, в який вона заглиблена на 0,3–0,35 м. Заповнення: сірі лесові суглинки. В центрі цієї прямокутної

ями, на долівці, лежали два жорнові камені в робочому положенні. Одне жорно діаметром 44 см і товщиною 10 см, друге діаметром 44 см і товщиною 16 см. Отвір діаметром 10 см. В основі жорнових каменів знаходилось декілька каменів. Поряд з жорновими каменями виявлено цілий ряд невеликих стовпових ямок від дерев'яних конструкцій. На долівці знайдена кераміка, яка належала ліпним горщикам культури Луки Райковецької і ліпній сковорідці (рис. 232).

Яма № 8 (кв. 6-7/С-Т). Округлої форми, діаметром 1,35 м і глибиною 0,35 м у материку (1 м від сучасної поверхні). Посередині, на материковому останці (0,25 м вище дна ями), розміщена велика підпрямокутної форми жаровня (0,75 x 0,55 м). Стінки жаровні товщиною до 2–3 см. Заповнення ями характеризується чорним гумусним суглинком, в якому знайдено багато фрагментів кераміки, серед якої була і сковорідка. На дні ями залягав суцільний шар попелу з вуглинками (рис. 233; 234).

Яма № 9 (кв. 5-8/Т-Ф). Округлої форми (3 x 2 м) і глибиною 1,2 м від сучасної поверхні. Витягнута з півночі до півдня. Посередині, на материковому останці (0,9 м), розміщена піч (діаметром 0,8 м). До неї з півночі примикає великий (1,5 x 1 м) кам'яний майданчик з колотого каміння, який також лежить на материковому останці такої ж висоти. На південному краю ями (за її межами) знаходиться ще одна піч діаметром 0,75 м, яка лежить на рівні материкової основи. Заповнення ями з печами – чорний гумусований суглинок з попелом і вуглинками. Керамічний матеріал з дна ями – це передовсім уламки ліпних сковорідок та гончарних горщиків з манжетоподібними вінчиками. На дні ями знайдено багато кісток тварин. Серед знахідок виділяються три фрагменти жорнових каменів (рис. 233; 234).

Яма № 10 (кв. 4-6/С-У). Підтрикутної форми (2 x 2 x 2 м) і глибиною 0,8 м від сучасної поверхні (0,2 м у материку). Заповнення – світло-жовтий суглинок. На долівці ями знайдено декілька уламків посуду, який можна віднести до культури Луки Райковецької (пізня фаза) (рис. 233; 234).

Яма № 11 (кв. 4-5/У-Ф). Овальної форми, розміром 1,3 x 2,05 м. Стінки майже прямовисні. Заглиблена на 0,7 м у материкову основу (1,25 м від сучасного рівня поверхні). Заповнення – світло-жовтий гумусований суглинок. На дні знайдено два вінчики з манжетоподібним оформленням і з ледь наміченою внутрішньою закраїнкою (рис. 235).

Яма № 12 (кв. 5-6/Ф-Х). Округлої форми, діаметром 1 м. Заглиблена в материк на 0,6 м (1 м від сучасної поверхні). Заповнення характеризується жовтим суглинком. На дні знайдено три уламки вінчиків посудин з манжетоподібним оформленням (рис. 235).

Яма № 14 (кв. 10-12/Т-Х). Основна частина ями підпрямокутної форми розміром 1,7 x 1,2 м. Яма заглиблена на 0,9 м у материкову основу (1,35 м від сучасної поверхні). Заповнення характеризується чорним гумусованим суглинком з вуглинками і попелом. На дні знайдено декілька фрагментів горщиків. На окремих денцях посудин нанесені знаки у вигляді хрестів у колі. Серед знахідок виділяються шлаки та кістки тварин. З півночі до ями ведуть три східці (ширина 1 м і довжина 1,5 м). Таким чином, загальна довжина ями із сходами-входом досягала 2,45 м (рис. 235; 236).

Яма № 35 (кв. 11-13/Б-В). Підпрямокутної форми, довжиною 2,8 м і шириною 1,35–1,45 м. Простежувалась зразу ж під орним шаром. Яма заглиблена в материкову основу на 0,9 м від сучасної поверхні. Заповнення характеризувалось чорним гумусованим суглинком з дуже великою насиченістю вуглинками. На ступінчастій долівці виявлено окремі стовпові ями різних розмірів. Керамічний матеріал у заповненні відсутній. На дні знайдено багато кісток тварин (рис. 237).

Яма № 36 (кв. 11-13/В-Г). Підпрямокутної форми, розміром 2,3 x 1,5 м. Контури ями простежувались лише на рівні материка. Заглиблена в материкову основу на 0,25 м. Заповнення представлене світло-жовтим суглинком. На дні, у вугільно-зольному прошарку, віднайдено уламки гончарних горщиків з манжетоподібними вінчиками, а також фрагменти ліпних мисок і сковорідок (рис. 237; 238).

Яма № 37 (кв. 10-12/В-Г). Видовженої вісімкоподібної форми. Зорієнтована за сторонами світу. Її довжина 1,8 м і ширина 0,6–0,8 м. Заповнення представлене чорними суглинками з вуглинками та попелом. На долівці розчищено декілька стовпових ямок від дерев'яних конструкцій. Керамічний матеріал відсутній (рис. 237).

Яма № 38 (кв. 11-13/А-Б). В цій групі ям (№ 35, 36, 37, 38) її відрізняє наявність на глиняному останці кам'яного майданчика, який займає південну і південно-східну частину об'єкта. Камінь – галька. Яма підпрямокутної форми, розміром 1,5 x 1,8 x 1,4 м. Заповнення котловану (глибиною 0,95 м) – гумусовані (чорні) суглинки, які простежувались зразу ж після орного шару. Керамічний матеріал представлений двома фрагментами горщика (рис. 237).

Яма № 40 (кв. 10-11/Е-З). Округлої форми, діаметром 1 м і глибиною 0,95 м від сучасної поверхні. Її заповнення складалось із світло-жовтих суглинків. На долівці знайдено декілька фрагментів ліпних горщиків, які підправлені на слаботораційному колі (рис. 239).

Яма № 41 (кв. 8-11/Д-Ж). Видовженої підпрямокутної форми (5,5 x 1,3–1,6 м). Заглиблена в материк на 0,65 м (1,2 м від сучасної поверхні). Під східною стінкою завал каменю (колотий) у вигляді майданчика з похилою поверхнею. У північній частині об'єкта, на материковому останці розміщене вогнище (діаметром 0,65 м). Заповнення – жовті суглинки, в яких зрідка траплялась кераміка. Остання виявлена і на дні. Вінчики манжетоподібного оформлення. Тісто супісковате з незначними домішками шамоту (рис. 240).

Яма № 44 (кв. 5-7/Ж-И). Овальної форми, розміром 2,6 x 2 м. Глибина ями 0,7–0,85 від сучасної поверхні (0,35 м у материку). Південно-східний кут займає завал кладки з колотого каміння. В чорному гумусованому заповненні та на горбкуватій долівці знайдено уламки посуду з манжетоподібними за формою вінчиками і з незначною закраїною (ледь намічена) всередині. Серед знахідок виділяються два фрагменти рогу і один уламок жорнового каменя (рис. 240; 241).

Яма № 48 (кв. 2-3/М-О). Неправильної підтрикутної форми, розміром 1,6 x 1,2 м. Заглиблена в материк на 0,2 м (0,8 м від сучасної поверхні). В чорному гумусованому заповненні знайдено два вінчики і одне денце (рис. 242).

Яма № 49 (кв. 2-3¹/Л-Г). Можливо, частина наземної господарської споруди прямокутної форми, розміром 6,1 x 2,6 м. Заглиблена в материк на 0,25 м. У північно-західному куті простежено довгий вхід (1 x 2,3 м). У південно-східному куті знаходилась піч (куполоподібна). В чорному гумусованому заповненні і на дні будівлі виявлено уламки жорнового каменя та кістки тварин. Вони супроводжувались керамікою з манжетоподібними вінчиками (рис. 242).

Яма № 50 (кв. 1¹-4¹/Н-С). Також, очевидно, нижня частина наземної господарської споруди прямокутної форми, розміром 6 x 4 м. Вона розміщена паралельно попередній, на віддалі 0,75 м від неї. Заглиблена в материк на 0,3–0,4 м. Заповнення чорне гумусне, в якому траплялась кераміка з манжетоподібним оформленням вінчиків. Вхід, очевидно, знаходився у південно-східному куті, де зафіксовано сходинки. Його розміри 1,2 x 3,0 м (рис. 242).

Яма № 56 (кв. 6–8/В¹-А¹). Підпрямокутної форми, розміром 1,8 x 2,4 x 1 x 1,6 м. Заглиблена в материк на 0,25–0,3 м. Стінки похилі. Заповнення – світло-жовтий, ущільнений суглинок. У південній частині фіксується вуглистіший прошарок (рис. 243).

Яма № 57 і 58 (кв. 6–9/Б¹-А), очевидно, складають один комплекс, довжиною 6,3 м, який видовжений по лінії північний схід – південний захід (рис. 243).

Яма № 57, підпрямокутної форми (3,5 x 1 м). Основна частина – це яма (1,3 x 2 м), заглиблена на 0,35 м від сучасної поверхні. На північній, похилій стінці ями знаходиться завал каміння (галька). У південній частині простежено невелике трапезоподібне заповнення та східці. На дні знайдено фрагменти посуду з манжетоподібними за формою вінчиками і ледь наміченою закраїною.

Яма № 58, прямокутної форми, розміром 3,5 x 1,7 м. Нижня частина заглиблена в материк на 0,4 м. Східна і південна стінки похилі. У середній частині ями, на дні, розміщене вогнище (діаметром 0,5 м), яке мало кам'яну обкладку (галька в основному і декілька колотого каміння). Гумусоване заповнення сильно насичене вуглинками та попелом. Разом з гончарними горщиками на долівці знайдено фрагменти ліпної сковорідки, кістки тварин та залізні шлаки (рис. 244).

Висновки

Об'єкти, які були виявлені в другому горизонті, засвідчують безперервне заселення розкопаної частини пам'ятки з останньої чверті I тисячоліття до середини XII ст. Отримані результати дозволяють виявити ряд важливих моментів житлово-господарського будівництва і їх планувальної структури, а також проаналізувати генезу керамічних виробів.

1. У вищезазначений час на поселенні побутують заглиблені і наземні житла. В свою чергу, на основі стратиграфії, за характером заповнення котлованів і будівельним матеріалом для опалювальних споруд перші поділяються на дві хронологічні групи: ранні об'єкти мають жовте, світло-жовте або сіро-жовте заповнення. Їхні печі споруджені з колотого каміння (рваного). Цій групі жител відповідає керамічний матеріал останньої чверті I тисячоліття. Пізніші споруди характеризуються заповненням з чорних гумусованих суглинків, печами-кам'янками, викладеними з річкового ріняка (галька) і відповідно посудом з розвинутими формами, складнішою технологією виготовлення і т.п. Наземні житла заглиблені лише до 0,15–0,2 м від давньої поверхні. Вони вже мають куполоподібні печі. В них зустрічається також і значний процент кераміки I культурно-хронологічного горизонту (ж. 35, 53). Однак один з наземних об'єктів (ж. 43) виявився найранішим у нашому розкопі. Він, по суті, і складає «виняток» у даному угрупованні.

2. Господарські об'єкти репрезентовані: наземними будівлями (№ 49, 50, 58), спорудами виробничого призначення

(№ 5, 8, 9, 35, 37, 38, 41, 42, 43, 44) та ямами, сховищами (№ 14, 57) невизначеного призначення і, очевидно, смітниками. Варто зазначити, що при детальному аналізі можна окреслити житлово-господарські комплекси тієї чи іншої фази розвитку поселення.

3. Оскільки в процесі розкопок велика увага приділялась горизонтальній і вертикальній стратиграфії об'єктів і місцезнаходження знахідок (заповнення, долівка тощо), то особливого значення для відносної хронології набуває керамічний матеріал. Його опрацьовано за стильовими змінами, фактурою ґлеба і технологією обробки і обпалу. Детальна інформація про вміст органічних і мінеральних домішок у формувальній масі, приблизна їх пропорція, а також характер випалу відображені в ілюстраціях попереднього видання*.

III культурно-хронологічний горизонт (енеоліт, бронза, раннє залізо) (рис. 246)

Найбільш збереженими були кілька будівель культури фракійського гальштату.

Житло № 11 (кв. О-Р/4-6. Азимут 130°).

Залишки напівземлянкової будівлі виявлено на глибині 0,75 м. Вони виділялись на фоні чистого сірого передматерикового ґрунту, чорним гумусним заповненням з чіткими границями. Нижня частина будівлі заглиблена в материк на 0,3 м, але у зв'язку з тим, що її центральну частину займає яма, то рівень дна досягає 1,5 м від сучасної поверхні (0,8 м у материк). Споруда складної форми. Основна частина розміром 2,75 x 2,86 x 2,85 x 2,4 x 1,7 м. До неї з півдня примикає гамбур (сіни) шириною 1,5 (1,8) і довжиною 2,15 м. У північно-східному куті будівлі виявлено дві стовпові ями діаметром 0,4 і 0,5 м та глибиною 0,15 і 0,2 м. Ще одна стовпова яма знаходилась у протилежному південно-західному куті. Її

*Б.Томенчук, М.Филипчук. Буківна – літописний Биковен на Дністрі. Другий археологічний шар. VIII–XI ст. Матеріали розкопок 1987–1992 рр. – Івано-Франківськ, 2001. – 56 с.

діаметр 0,45 м і глибина 0,2 м. Заповнення великої ями, розміщеної в центральній частині будівлі, характеризується чорним гумусованим суглинком з камінням, кістками тварин та керамікою культури фракійського гальштату. Серед останньої представлені як чорнолощені миски, так і банковидні горщики. В основній частині будівлі, справа, при вході з сіней, на підлозі знайдено скорчене поховання дівчинки-підлітка, яке здійснене на правому боці й орієнтоване вздовж стіни будівлі (північно-східної) (рис. 249; 250).

Поряд зі спорудою ж. 11 знаходиться житло № 9 (кв. 5-7/О-С. Азимут 140°). Напівземлянка споруда розміром 4 x 3,5 м, нижня частина якої заглиблена в материк на 0,3 м (0,95 м від сучасної поверхні). Заповнення — чорні гумусовані суглинки. В південно-східному куті знаходиться велика (діаметром 1,05 м) піч, стінки якої збереглись на висоту 0,3 м. Товщина стінок 3 см. Товщина череня 3–4 см. Під північно-східною стіною, на дні, простежена невелика кам'яна (галька) вимостка. Кераміка, яка знайдена на підлозі, характеризується типовими чорнолощеними банковидними горщиками, мисками тощо культури фракійського гальштату (рис. 247; 248).

До цього ж часу відносяться ще декілька напівземлянкових будівель гіршої збереженості. Зокрема, ж. 48, 26, 38, 37, 21, 26 та господарські ями (№ 41, 2; 7, 43, 31).

До третього культурно-хронологічного горизонту відносяться і залишки декількох (5) трипільських споруд. Зокрема, № 18, 18.1, 18.2. Але у зв'язку з їх наземним характером і перекриттям будівлями I і II горизонтів вони зазнали сильних руйнувань і важко піддаються дослідженню та інтерпретації (рис. 251).

Найбільш цікавим об'єктом цього часу виявились залишки огорожі, яка проходила по краю схилу (південного) майданчика поселення. Вона являла собою заглиблені в передматерик основи горизонтально встановлених колод довжиною 4–8 м. Від них збереглись сліди довгих жолобоподібних заглиблень. Дерев'яні колоди знаходяться під кутом одна до одної як необхідна умова їх з'єднання. Крім того, в окремих

місцях під стіною присутні стовпові ями, в яких стояли вертикальні дерев'яні стовпи для додаткового зміцнення огорожі. У заповненні жолобоподібних заглиблень знайдено багато фрагментів обмазки, що дозволяє говорити про її використання в огорожі. Всього простежено близько 40 м цієї огорожі (рис. 246).

Розкоп 2 (1988 р. 3 x 4,5 м)

У південно-східному куті укріпленого посаду глибокою оранкою було зруйновано верхню частину гончарних печей, на місці яких і було закладено розкоп 2. Як показали розкопки, це був один комплекс, який складався з двох печей (однорусних горнів) і одного заглибленого робочого приміщення. Розміри приміщення по верхньому зрізу (0,3 м від сучасної поверхні) становили 1 x 1,8 м, а по дну (1 м від сучасної поверхні) 0,8 x 1,7 м. Заповненням котловану, в якому стінки ледь нахилені досередини, є чорні гумусовані суглинки. На дні знайдено багато уламків кераміки (більше 300 фрагментів). В основному це були гончарні горщики. Тонкостінні. Тісто добре відмучене, з домішками дрібно просіяного піску. Випал хороший, одношаровий. Горщики мають високо підняті плічка і різновідігнуті профільовані вінчики. Вони в більшості горизонтально зрізані у верхній частині. З внутрішньої сторони сформована закраїнка для покривки. На плічках часто нанесено орнамент у вигляді неглибоких горизонтальних ліній, інколи в поєднанні з хвилястими. Рідше орнаментация у вигляді гребінцевого накольчатого штампу. Посуд часто покритий у верхній частині білим ангобом. Серед цього посуду знайдено і 4 фрагменти корчаг галицького типу.

Із східної сторони приміщення розміщені дві гончарні печі.

Піч 1 (південна), довжиною 1,5 м і шириною до 1 м. Ширина устя печі 0,45 м. Стінки сильно обпалені, товщиною 0,2 м. Збереглись на висоту 0,7 м. Черинь знаходиться на висоті 0,3 м від підлоги приміщення. Як показав її розріз, первісна висота знаходиться на рівні сучасного дна котловану

приміщення. Виявлено сліди двох старих черенів на жовтій глиняній підмазці. Загальна їх товщина 0,3 м.

Піч 1 (північна), довжиною 2,15 м і шириною 1 м. При цьому сама піч довжиною 0,7 м і шириною 0,5 м. Отже, сам горн мав розміри 1 x 1,2 м. Глибина печі 0,7 м. Товщина стінок до 0,1 м. ця бокова піч, очевидно, була побудована в останній період функціонування даного гончарного комплексу (рис. 274; 275).

Дослідження на території укріпленого дитинця в ур. Замчище.

Розкоп 3 (1988 р. 128 м²)

Закладено на місці давнього в'їзду, який фіксується зараз вузьким розривом у південно-західній частині валу, де тепер проходить вузька доріжка, яка веде з рову на майданчик городища (рис. 276; 277; 278).

Ворітний проїзд був побудований як вузький і довгий (14–16 м) прохід у валу. Висота валу тут становить 3,5 м (з півдня), а вежоподібна ділянка валу з правої сторони (північної) – 1,5 м. В'їзд розпочинається з дна широкого рову кам'яною доріжкою (шириною 1,5–2 м) і підходить серпантинном вздовж схилу валу (крутизна 10°) до в'їзду, з правої (південної) сторони під кутом 75–80° до нього. Розкопками, в місці розриву валу, виявлено залишки кам'яних фундаментів від в'їзних дерев'яних конструкцій типу «вузького коридору». Фундаменти складено з білого (колотого) каменю на ширину 0,35–0,4 м і на висоту 0,15–0,25 м. Їх характер закладки ідентичний першому в'їзду (на посаді). Крім того, тут також відзначено в основі в'їзду гідроізоляційний шар з дрібною гальки. Фундаменти в плані утворюють дві довгі (14–15 м) паралельні «ламані» доріжки. На вершині валу, в центральній частині в'їзду, фундаменти мають довжину 8 м. Віддаль між ними всього 1,5–1,6 м. Спускаючись далі по внутрішньому схилу, фундаменти «ламаються» – повертають вправо (10°). Їх довжина тут 2,20 м. Після цього вони знову різко повертають (10°) у попередньому напрямку. Цей відрізок фундаментів зберігся лише на довжину

2,4 м. Очевидно, їх довжина становитиме 2,5–3 м. Дана вузька (1,5 м) конструкція в'їзду, очевидно, була складовою частиною оборонного валу, утворюючи дерев'яні поперечні стіни (на кам'яних фундаментах). Останні були «зав'язані» з відповідними поздовжніми дерев'яними стінами оборонних городен валу. Дослідженнями виявлено їх залишки. Зокрема, дерев'яні основи чотирьох стін, віддаль між якими становила 2,8; 4,2; 2; 2,5–3 м. Очевидно, існувала ще одна зовнішня стіна, на віддалі 1 м від першої. Таким чином, загальна ширина з 5 оборонних городен валу становила 16–16,5 м. Городні були засипані ущільненою жовтою глиною. Середня, найбільша, городня мала кам'яну серцевину. Зовнішня городня мала, крім того, основу з дрібного каміння. В цілому вся конструкція городен стояла на потужній глиняній основі, очевидно, валу часу раннього заліза. В зовнішній частині основи валу виявлено залишки печі часу фракійського гальштату.

Залишки основи, яка знаходилась справа від входу, все ж на даний час представлені лише половиною насипу. Інша половина (рівно посередині) разом з ділянкою валу обірвалась і сповзла до яру.

Зачистка обриву показала, що основа вежі всередині мала наступну конструкцію: зовнішня городня заповнена чорним мішаним ґрунтом, в якому зустрічається каміння і фрагменти кераміки фракійського гальштату та X–XII ст. Ширина городні 1,2 м. В основі городні була жовта ущільнена глина, далі в бік майданчика городища були різні нашарування, в яких зустрічалась кераміка фракійського гальштату та X–XII ст. Внутрішня городня заповнена жовтою глиною. Далі, в бік внутрішнього схилу (подвір'я), простежено значну засипку шугром (каміння, пісок). дослідження не закінчене у зв'язку з небезпекою обвалу (рис. 278).

Розвідкова траншея (1987, 1989 рр.).

Траншея шириною 2 м проходила через територію городища (довжиною 75 м). У центральній частині майданчика городища виявлено сліди великої наземної дерев'яної споруди

другої половини XII – першої половини XIII ст., яка в окремих місцях зазнала сильних руйнувань у результаті поховань часу пізнього середньовіччя. Залишки окремих наземних будівель виявлено і на терасоподібних схилах майданчика. На самому краю городища простежено сліди оборонних зрубних стін, які стояли по периметру майданчика городища.

Товщина культурного шару на території городища в ур. Замчище досягає 0,5–0,6 м. В ньому виявлено матеріали часу енеоліту, раннього заліза, X–XI ст., XII–XIII ст. та пізнього середньовіччя (рис. 279).

2.3. Луковицьке (Голодівське) городище

Археологічні дослідження проводились у 1982–1986 рр. давньоруською археологічною експедицією Івано-Франківського краєзнавчого музею. Вони носили охоронний характер, що було пов'язано з інтенсивним руйнуванням пам'ятки трьома піщаними (білий пісок) кар'єрами та вирубкою лісу (букового)* [7; 8; 9; 10; 11].

Луковицьке городище знаходиться на північній околиці с. Луковище (Голодівка) Рогатинського району Івано-Франківської області. На віддалі 3 км на північний схід від с. Підгороддя – попередника старого Рогатина. Саме Луковицьке городище, очевидно, можна вважати долітописним Рогатином [128].

Пам'ятка розміщена на високому довгому мисі, обмеженому з двох боків безіменними струмками лівої притоки р. Гнила Липа, в ур. Городище. З напільної (східної) сторони городище захищене шістьма рядами валів та ровів, які утворювали окремі майданчики. Всі схили були додатково ескарповані та зміцнені невеликими валами та ровами. Таким чином, городище являло собою потужний укріплений комплекс

* Розкопки провадилися з ініціативи і за участю рогатинських краєзнавців: В. Сенюри, М. Чоля, О. Бойкевича та ін. У складі експедиції працювали учні шкіл м. Рогатина і с. Підгороддя та слухачі обласного народного університету охорони пам'яток історії та культури (ректор Б. Томенчук).

довжиною близько 500 м і шириною близько 480 м (рис. 280; 281).

Центральний майданчик городища знаходиться в північно-західній, крайній частині городища. Майданчик еліпсоподібної форми (20 x 30 м), по периметру оточений невисоким (1,5 м) валом. У 1983 р. було зроблено розріз валу, який показав два періоди його існування. Зокрема, в X ст. основу укріпленої лінії становила дерев'яна зрубна стіна шириною 2 м. В нижній, ювішній частині вона була прикрита кам'яною стінкою-кріпідю (шириною 2 м і висотою 0,6 м) та глиняним укосом (шириною 1,4 м), який лежав на кам'яній платформі. У XII ст. на місці згорілих укріплень X ст. були побудовані нові, з досипкою валу по всій площі шаром (0,5–1 м) дрібного каміння. На вершині валу знаходились тоді дерев'яні стіни (шириною 2,3 м).

У 1985–1986 рр. нами досліджувалась система в'їзду цього центрального майданчика городища, який виділявся перед розкопками невеликою западиною з внутрішньої сторони оборонного валу, з боку плато. Тут було закладено невеликий розкоп (14 x 5 м), що включав і розвідкову траншею, якою було зроблено розріз валу в 1983 р. У результаті досліджень було виявлено залишки згорілої зрубної будівлі (розміром 2,5 x 2,2 м) – очевидно, двоповерхової в'їзної вежі, яка відносилась до другого будівельного горизонту (XII ст.) (рис. 282).

Споруда своїм першим поверхом була опущена у виритий в середній частині валу X ст. котлован на рівень підшви валу, при цьому знищивши залишки його оборонних дерев'яних стін і кам'яну кріпідю. На дні котловану виявлено обгорілі залишки нижніх вінців дерев'яного зрубу розміром 2,5 x 2,2 м. Колюди були з'єднані між собою способом в «обло з залишками» (випуском) довжиною 0,1 м. Ця нижня частина приміщення була пристосована під тимчасове житло. В його правому куті (від входу) розміщувалась пічка-кам'янка (0,8 x 1 м). Бокові кам'яні стінки печі викладені всього лише в один шар, а глиняна стіна – у два шари. Товщина череня 7 см. Пічка стояла на високій (0,55 м) глиняній (материковій) основі. Перед устям

печі знаходився невеликий (шириною 0,3 м і висотою 0,1 м), злегка обпалений майданчик (припічок). Зліва від печі розміщувався невеликий (шириною 0,9–1,15 м і висотою 0,15 м) глиняний лежак. Біля нього виявлено три стовпові ямки від дерев'яних конструкцій. Ще три ямки (заглиблені на 0,15; 0,2; 0,15 м) знаходились у цій же лівій частині приміщення і, очевидно, були пов'язані з конструкцією сходів, які вели на другий поверх. Приміщення мало глиняну (материкову) долівку. Від печі і до входу було викладено камінням доріжку (шириною 0,7 м), яка чітко вказує на існування тут останнього. Його ширина також була 0,7 м, про що говорив і прохід у кам'яній основі валу, який простежено ззовні. Цікаво, що ззовні, по периметру котловану, було споруджено невисоку кам'яну обкладку дерев'яних стін. У заповненні будівлі виявлено розрізнені кістки 6 людських скелетів (2 дітей 2–3 і 10–15 років, жінки 30–35 років і двох чоловіків старше 50 років). На підлозі знайдено 5 стінок амфор, 7 фрагментів скляних браслетів, залізний ніжик, частину застібки від книги та дві срібні сережки (одна трьохбусинна) київського типу. Найбільшу групу знахідок у заповненні будівлі складають уламки посуду, які в цілому датуються другою половиною XII – першою половиною XIII ст. (138 фрагментів стінок, 64 вінчики, 21 денце і 26 фрагментів одної корчаги). Кераміка гончарна, тісто добре відмучене, з домішками дрібно просіяного піску. Горщики мають високо підняті плічка і різко відігнуті профільовані вінця. орнамент нанесено на плічка у вигляді глибоких горизонтальних або, рідше, хвилястих ліній. Інколи трапляється орнаментация у вигляді косих насічок. Невелика частина посуду покрита білим ангобом. Найбільше посудин, за характером оформлення верхньої частини, припадає на тип посудин, в яких вінчики відхилено назовні і гранчасто сформовано. По внутрішньому зрізу зроблено жолобок для покриття. Декілька уламків посудин мають вінчики, які зрізані горизонтально або під кутом. Фрагменти корчаг галицького типу характеризуються високою вертикальною шийкою і виступом-пояском. На них також присутнє покриття білим

ангобом. Виділяється одна корчага (реконструйована), яка орнаментована косою насічкою (рис. 283; 284).

Стеля будівлі, очевидно, розміщувалась врівень з верхньою частиною валу, на якому стояли дерев'яні оборонні зрубні стіни. Другий поверх вищеописаної споруди входив до цієї системи оборонних стін, але міг мати і вежоподібне завершення, а сама будівля слугувала входом. Таким чином, підхід до неї проходив по кам'янистому схилу валу, а вихід – по юнішніх сходах. Тут, з внутрішньої сторони до вежі-входу, підходила широка (2–3 м) кам'яна доріжка. Отже, дослідженнями було простежено систему входу на невеликий центральний укріплений майданчик городища, який, на перший погляд, зовсім не мав «в'їзду».

На території самого майданчика городища, який має значні руйнування військовими бліндажами та окопами, виявлено сліди житлово-господарської забудови X–XIII ст. (рис. 285).

Другий майданчик городища площею 120 x 80 м обмежений з північного боку валом та ровом, які в даний час сильно інтенсивовані. Вдалося з'ясувати лише, що вал було насипано з шару дрібно колотого каміння з землею. З усіх інших сторін схили ескарповано. На території майданчика виявлено сліди інтенсивної забудови. Вздовж південного ескарпу знаходяться декілька великих западин – нижніх частин жител та підвальних приміщень, які відносяться в основному до X–XI ст. (рис. 286; 287; 288).

У північно-західній частині, на краю ескарпованого схилу, в 1982 р. було виявлено великий (10 x 15 м) курганоподібний насип (висотою до 1,5–2 м) з кам'яними блоками (плитами), які виступали по його периметру у верхній частині. Під час перших обстежень було відмічено, що кам'яні блоки в окремих місцях лежали навіть у декілька поверхів. У 1985 р. на час проведення охоронних досліджень вони вже були скинуті і лежали на схилах насипу. Руйнування були спричинені в результаті суцільної вирубки тут лісу.

В цілому майданчик був підпрямокутної форми. Азимут більшої сторони становив 155°. Майданчик мав і значний (до

1,4 м) перепад поверхні у зв'язку із зсувними процесами. Північно-західна частина майданчика взагалі знищена обривом ескарпованого схилу. Охоронні дослідження показали наявність у верхній частині майданчика значного гумусного суглинкового шару (до 0,25 м). Він перекривав тонкий (0,5–0,15 м) культурний шар IX–XI ст., який лежав на кам'яних плитах. Останні, як ми вже зазначали, виходили частково на поверхню по периметру насипу.

Звільнивши попередньо всю територію насипу від кущів, які вирости після вирубки лісу, ми провели зачистку всього майданчика. Кам'яні плити знаходились компактно лише вздовж північно-західного і південно-східного краю земляного майданчика. Правда, окремі плити (фрагменти) виявлені і в центральній частині майданчика. Середній розмір кам'яних плит становив 1,5 x 2 м, а товщина 0,25–0,3 м.

Особливо виділяються великі кам'яні плити в західному і північному кутах майданчика, де вони лежали в два-три «поверхи». Найбільшою кам'яною плитою є плита, яка знаходиться в південній частині майданчика. Її довжина 5 м і ширина близько 2 м. Ця ж плита виділяється і особливо добре обробленими боковими гранями. Треба зауважити, що майже всі плити, а особливо їх бокові грані, досить рівні. Розчисткою тут було виявлено, що всі вони стикувались одна з одною, але після зсувів дещо розійшлися і між ними утворились проміжки шириною до 0,2 м. За загальною конфігурацією сторін всі вони мають виразні сліди стикування. Особливо добре це помітно в північній частині майданчика. Таким чином, провівши планіграфічну реконструкцію, можна зробити висновок, що кам'яні плити, відповідно зістиковані, утворювали дві окремі (паралельні одна одній) кам'яні вимостки вздовж довгих сторін глиняної платформи. Ширина північно-західної кам'яної вимостки становила 2,25 м, а довжина – 14 м. Ширина південно-східної вимостки становила 2,25–4,5 м, довжина – 14 м. Віддаль між ними була 2,8–3 м. Таким чином, кам'яні вимостки утворювали великий майданчик. Його реконструйовані розміри: 7,5 x 14 x 9,8 x 14 м. Планувально-просторові діагоналі ви-

носили відповідно 16 і 17 м. Південно-західний і північно-східний зовнішні кути вимостки мали 90°, південно-західний зовнішній кут південно-східної вимостки мав 100°, а північно-східний її кут мав 80°. Плити, очевидно, були встановлені на одному рівні. В окремих місцях вимостки вони могли мати декілька шарів, про що свідчить присутність навколо майданчика ще з десяток подібних кам'яних плит. Плити мають досить рівну поверхню, лише в декількох випадках вловлюються малопомітні заглиблення округлої форми. Функціональне призначення цих кам'яних вимосток поки що неясне. Вони могли мати як самостійний характер кам'яних вимосток (невисоких кам'яних стінок), так і бути основою для дерев'яних конструкцій. Все ж їх достатньо велика ширина й естетичне зовнішнє оформлення свідчать більше про самостійність використання.

Площа між цими двома кам'яними вимостками (паралельними у внутрішній частині) була вимощена мілким колотим камінням (товщиною 0,15–0,25 м). Розміри цієї внутрішньої вимостки становили: ширина 2,8–3 м і довжина 14 м. При розчистці в її південно-західній частині виявлено скупчення кісток дрібних тварин. Як в на кам'яних вимостках, на всій площі цієї внутрішньої засипки також знайдено багато уламків посуду. Серед нього зустрінuto і декілька мілких кальцинованих кісточок.

Центральна частина цієї внутрішньої вимостки була вільною від кам'яної засипки. Тут, на площі діаметром 2,5 м зафіксовано шар сірої мішаної глини. По периметру цієї округлої площини виявлено три стовпові ямки діаметром 0,3 м і глибиною 0,25 м. Тут, як і всюди, було виявлено фрагменти кераміки X–XI ст.

У південно-східній частині майданчика, очевидно, знаходився вхід. Сюди підходила спеціально влаштована доріжка, яка проходила вздовж ескарпованого майданчика городища. Вона простежена на довжину 12 м. Доріжка являла собою невисоку підсіпку з землі та шару дрібного колотого каміння на її поверхні. Ширина доріжки близько 3 м. Від розсування вона була обмежена з двох сторін великим камінням. Під час

дослідження дороги знайдено багато фрагментів кераміки X–XI ст. та косу-горбушу (довжина 46,5 см, ширина леза 5 см, довжина п'ятки 12 см, довжина леза клинка 37,5 см, товщина 0,45 см) (рис. 293).

Про призначення цього комплексу на даному етапі дослідження говорити важко. Одне без сумніву ясно: він мав штучний (рукотворний) характер. Являв собою велику підпрямокутну споруду з кам'яних вимосток, яка була влаштована на глиняній (рукотворній) платформі висотою 1,5–2 м. Очевидно, вона була відкритого характеру і мала культове призначення (святилище) (рис. 289; 290; 291).

Під час дослідження кам'яних вимосток було виявлено досить багато фрагментів як ліпного, так і гончарного посуду. Зокрема, серед уламків ліпного посуду знайдено 9 вінчиків, 9 денець і 19 стінок. Це був товстостінний посуд темно-коричневого кольору, в тісті якого відзначено значні домішки шамоту. Поверхня шершава. Виділяються за формою невеликі широкогорлі посудини з простими, відігнутими назовні вінчиками, верхній край яких заокруглено або горизонтально зрізано. Декілька фрагментів посуду мають прямі, виділені вертикально вінчики. Діаметр вінчиків до 15 см, а денець – 9–10,5 см (рис. 292).

Найбільшу групу кераміки становлять гончарні горщики. Виявлено 49 вінчиків, 63 стінки, 23 денця. В тісті гончарного посуду майже виключно є домішки лише крупнозернистого піску. Переважна більшість посуду має широку горловину (15; 18; 22; 24 см у діаметрі). Вінчики відігнуто назовні і манжетоподібно оформлено. Крім цієї групи кераміки, є посуд, в якому вінчики мають більш складний профіль. Всередині ледь намічена закраїнка для покривки. Орнаментація посуду здійснена горизонтальними багаторядними лініями або косою насічкою. Декілька посудин мають орнаментацію в поєднанні хвилястої і прямої лінії в декілька рядів. Можна виділити і цікаву групу кераміки, яка характеризується тим, що вінчик відігнутий назовні і потовщений та загострений. Такого ж типу була і кераміка, знайдена під час дослідження дороги, яка вела

до святилища. Правда, тут виявлено і 24 фрагменти декількох стрих посудин балкано-дунайської культури. Вони мали своєрідну для них орнаментацію у вигляді косої ромбовидної сітки, нанесеної методом лощення (рис. 292).

Дані керамічні комплекси (ліпний і гончарний) датуються в основному X–XI ст. Серед виявленого матеріалу дуже незначну частину посуду можна віднести до кінця IX та до початку XII ст. Таким чином, досліджений комплекс-святилище, очевидно, функціонував у цих хронологічних межах, що не суперечить датуванню самого городища.

Третій майданчик городища (150 x 130 м) був обмежений з північної сторони 3 валом та ровом. Його основу склали дерев'яні зрубні стіни шириною 3 м, які всередині були насипані дрібно колотим камінням. Пізніше, очевидно, в XII ст., вал було досипано з внутрішньої сторони ущільненою глиною на ширину 1 м. Таким чином, загальна ширина цього нового валу становила вже 4 м. Його сучасна, збережена висота становила 1 м. На цій плоскій вершині валу, очевидно, стояли окремі оборонні стіни. З внутрішньої сторони валу виявлено сліди дерев'яної прибудови зрубної конструкції шириною 4 м. Виявлений керамічний матеріал датується XII ст. Даний оборонний вал оточував майданчик городища і з північної сторони. У південній частині валу помітний розрив, який можна трактувати як в'їзд. З внутрішньої сторони валу під кутом до нього знаходиться ще один невеликий відрізок валу та рову. Він фланкував цей боковий в'їзд. Останній добре зберігся у вигляді лісової дороги, яка проходила вздовж схилу, виходила в оборонний рів і закінчувалась перед розривом у валу. Ширина оборонного рову становила близько 9 м, а глибина – 1,5 м (від основи валу) (рис. 294).

На території 3 майданчика городища також виявлено сліди житлово-господарської забудови X–XIII ст.

Четвертий майданчик городища (220 x 60–120 м) був обмежений з північної (східної) та північної сторони 4 валом та ровом (ширина 7 м і глибина 1,5 м). У валу на даний час відзначається велика кількість (22) штучних (рукотворних)

проходів. Ширина валу 7 м, збережена висота 1,5 м. Вал насипано з ущільненої глини вперемішку з дрібно колотим камінням. Оскільки він не мав дерев'яних конструкцій, його основа для стійкості мала заглиблене коритоподібне оформлення. У північній частині даний вал мав дещо іншу конструкцію. Тут в його основі виявлено кам'яну платформу з колотого каміння шириною 4 м і висотою 0,3–0,4 м. Над нею було насипано вже вал з жовтої мішаної глини. Кам'яна підоснова була необхідна у зв'язку зі значним пониженням тут схилу, що привело би до швидкого зсуву і руйнування валу.

На території четвертого майданчика городища також виявлено сліди житлово-господарської забудови. В центральній частині цього майданчика городища знаходиться велика западина, очевидно, штучного походження (водоймище).

Майже зразу за четвертим валом розміщується потужний п'ятий вал та рів. Вал насипано з дрібно колотого каміння. Як і в четвертому валу, його основа в зовнішній частині заглиблена на 0,5 м і оформлена у вигляді коритоподібної лінзи шириною 4 м, що робить даний вал більш стійкою конструкцією. Ширина рову 6,5 м і глибина 1–1,5 м. В середній частині валу простежується розрив, який зараз використовується як лісова дорога. Сам в'їзд, очевидно, знаходився у північній частині валу. Тут є окремих фланкуючий вал та рів.

З напівпівночної сторони (на віддалі 50 м) проходить ще одна лінія оборони, яка оточує все городище зі сходу та з півдня. Його ширина близько 5 м і висота до 0,5 м. Цей шостий вал насипано з ущільненої глини. Дослідження показали наявність тут стіни стовпової конструкції, яка проходила по вершині валу. Загальна довжина цього крайнього валу близько 900 м. Ще один подібний вал оточує велику низинну територію, яка примикає до городища з півночі (360 x 130 м). Вона має назву «РАЙ», і на ній виявлено значний культурний шар X–XII ст.

Таким чином, загальна укріплена площа всього городища становила 42 га.

В околицях городища, вздовж берегів струмків, виявлено сліди житлово-господарської забудови та зони ремісничого

виробництва. Їх дослідження не проводились. У ближніх околицях Луковицького городища, на південь від нього, на сусідньому пагорбі (ур. Кранофанта) розмішене ще одне невелике городище. Його майданчик (110 x 74 м) обмежено по периметру земляним валом та ровом. Віг насипаний з ущільненої глини з домішками дрібно колотого каміння. Майданчик городища має значний перепад висот по лінії південний схід – північний захід. Культурний шар дуже незначний (рис. 295). На захід від городища, на одному з високих вододільних пагорбів (ур. Могилки), знаходиться невеликий курганний могильник. Всього простежено тут дві пари курганів висотою до 2,5 м і діаметром до 20 м. У південних околицях городища є невеликий скельно-печерний комплекс, де, за переказами (на початку XX ст.), було знайдено кам'яну «бабу» – антропоморфний кам'яний стовп.

У далекій східній околиці городища, на віддалі 2,5 км від нього, знаходиться ще один культовий комплекс (с. Старий Добринів, ур. Замчище). Він складається з невеликого круглого городища і курганного могильника. Майданчик городища діаметром 50 м обмежено з усіх сторін невисоким валом та ровом. Культурний шар відсутній. Лише в одній з новітніх ям було виявлено посудину X ст. На денці в неї знаходилося зображення у вигляді жука, а на внутрішній поверхні денця, по периметру, нанесено ряд символічних рисок. Курганний могильник складається з 9 невисоких (0,5–1 м) могил. На захід від городища розмішене велике поселення X–XI ст. (ур. Сорочинці) (рис. 296; 297; 298).

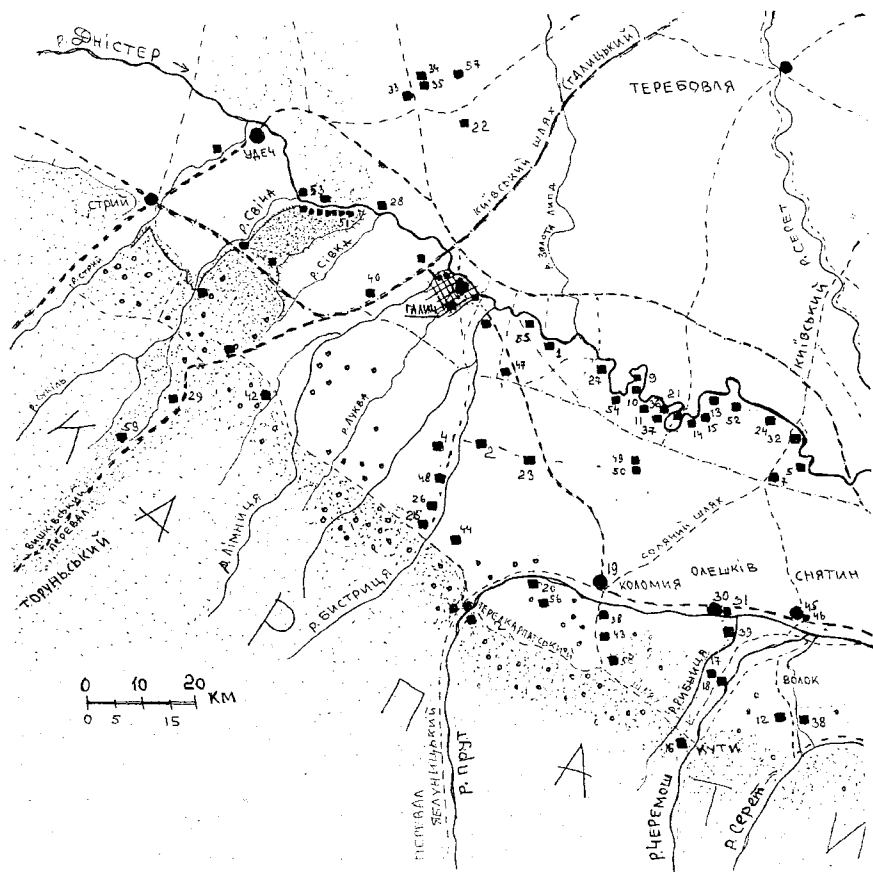

Рис. 99. Городища Галицького Прикарпаття. Дороги. Соляні джерела

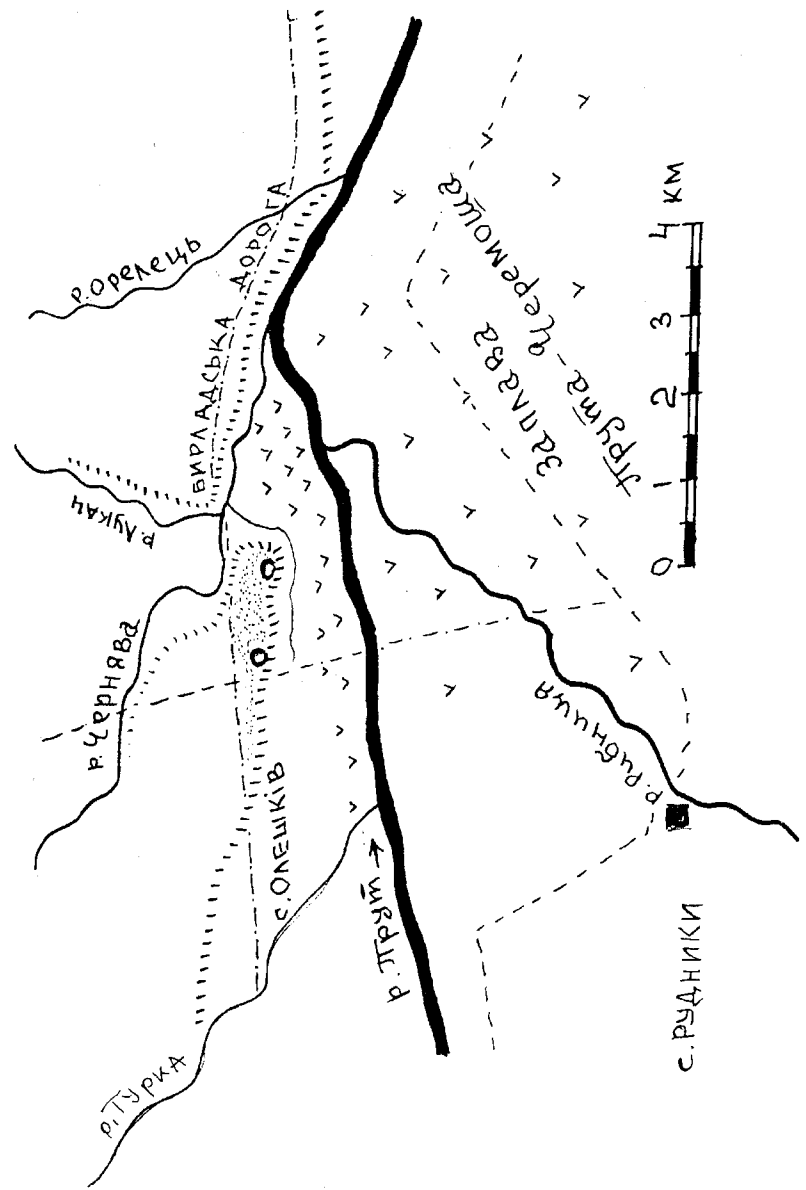

Рис. 99.1. Олешківський поселенський комплекс. Ситуаційний план

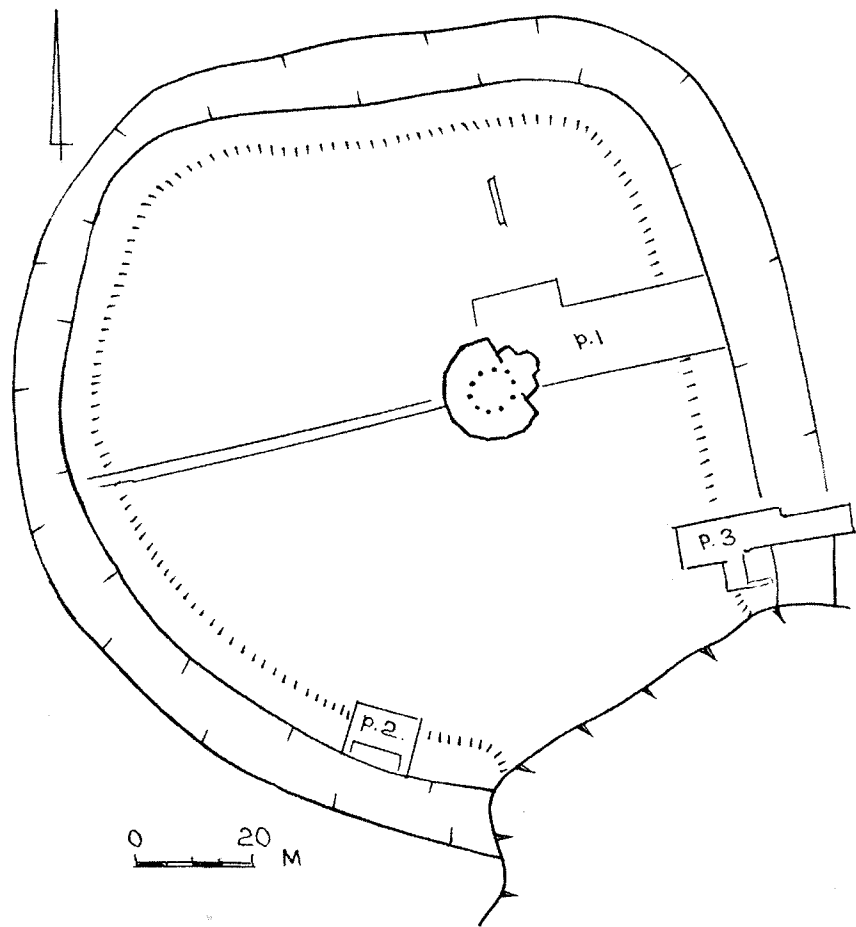

Рис. 100. Олешківське городище Замчище. План.

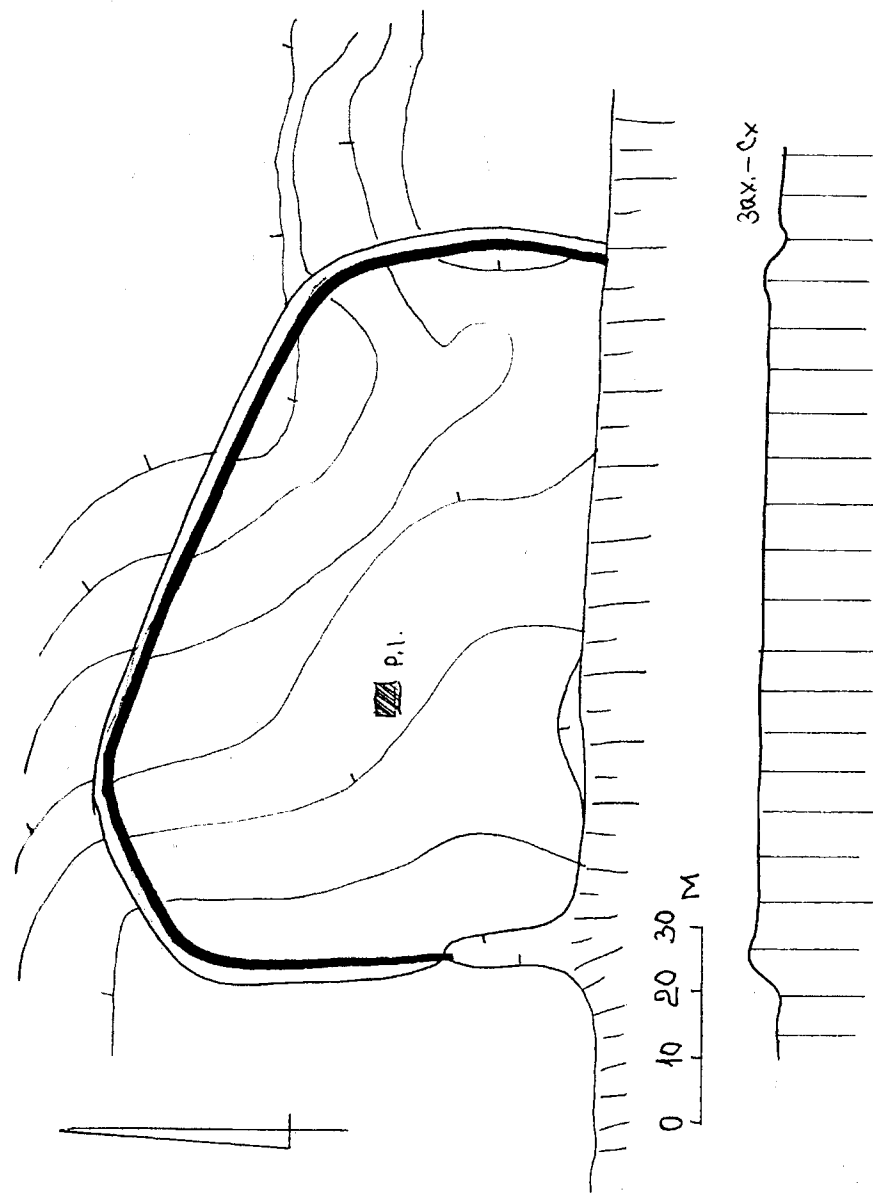

Рис. 101. Любківське городище в ур. Городище. План.

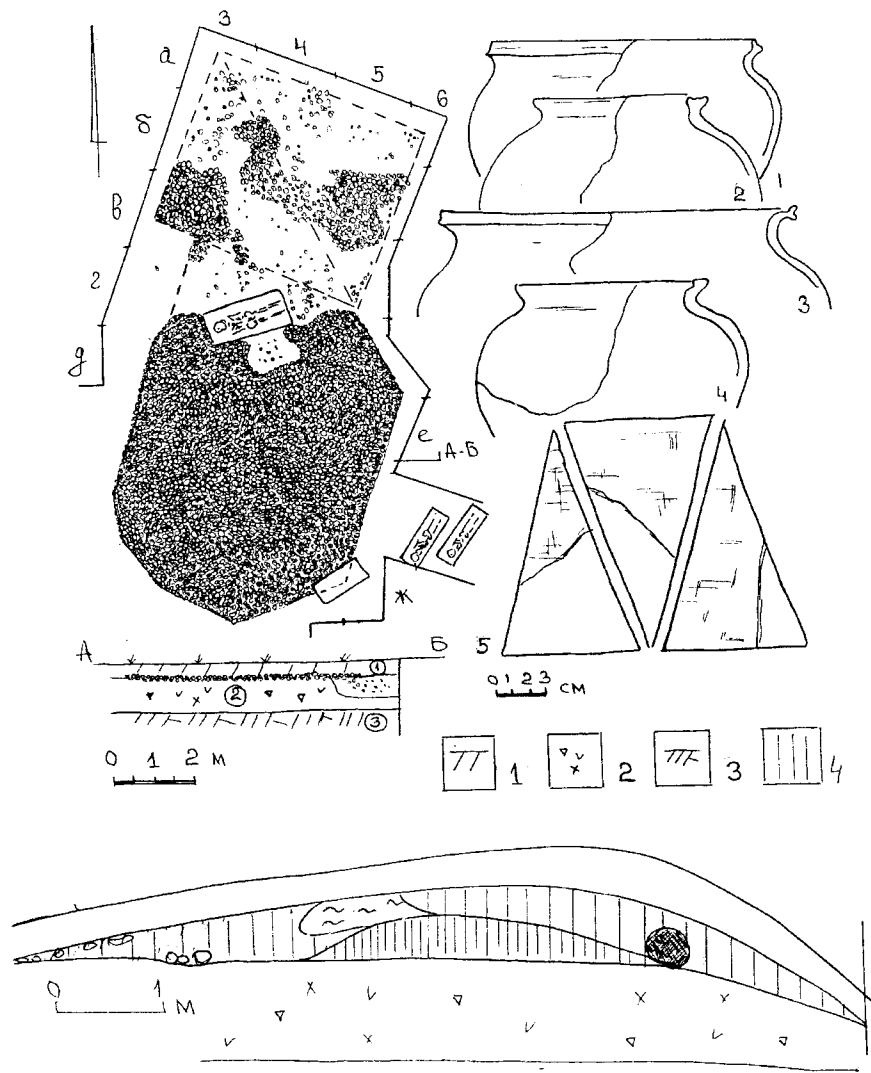

Рис. 102. Любківське городище. Розкоп 1. Палацовий комплекс.
Вал північний. 1 – орний чорнозем;
2 – культурний шар: рашіє залізо – енеоліт; 3 – материк;
4 – жовта, ущільнена.

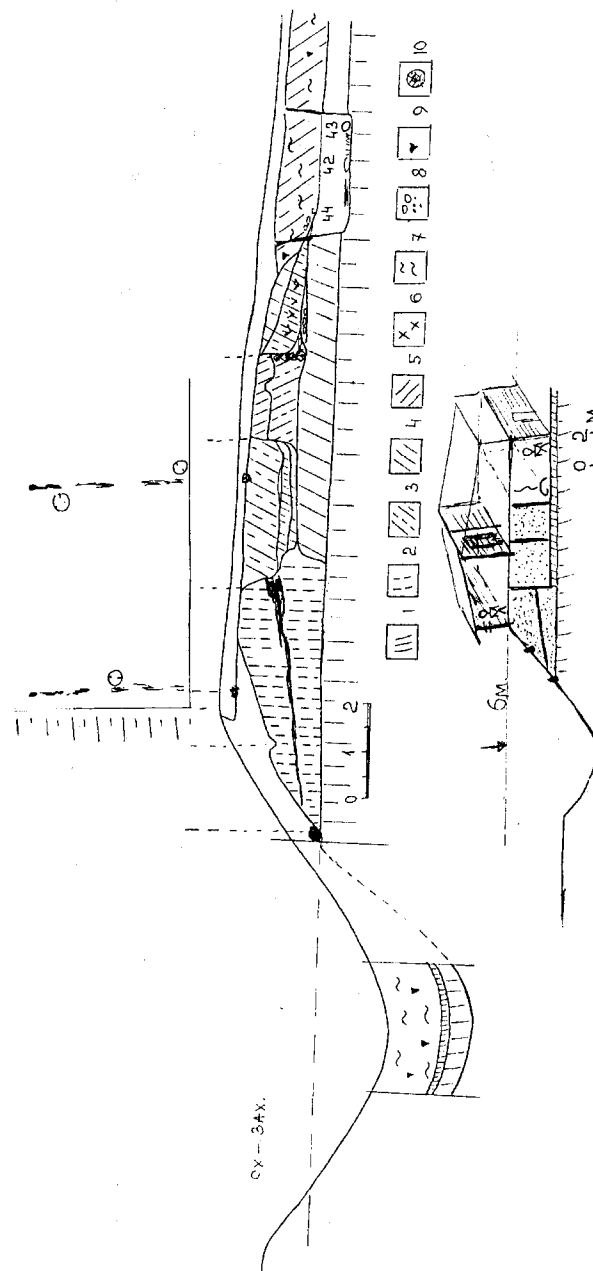

Рис. 103. Олешківське городище. Східний вал. Розкоп 1. 1 – чорна ущільнена земля; 2 – жовта
ущільнена глина; 3 – жовто-сіра; 4 – сіра; 5 – темно-сіра; 6 – обпалена глина; 7 – мішаний ґрунт; 8
– камінь; 9 – кераміка; 10 – дерев'яні конструкції.

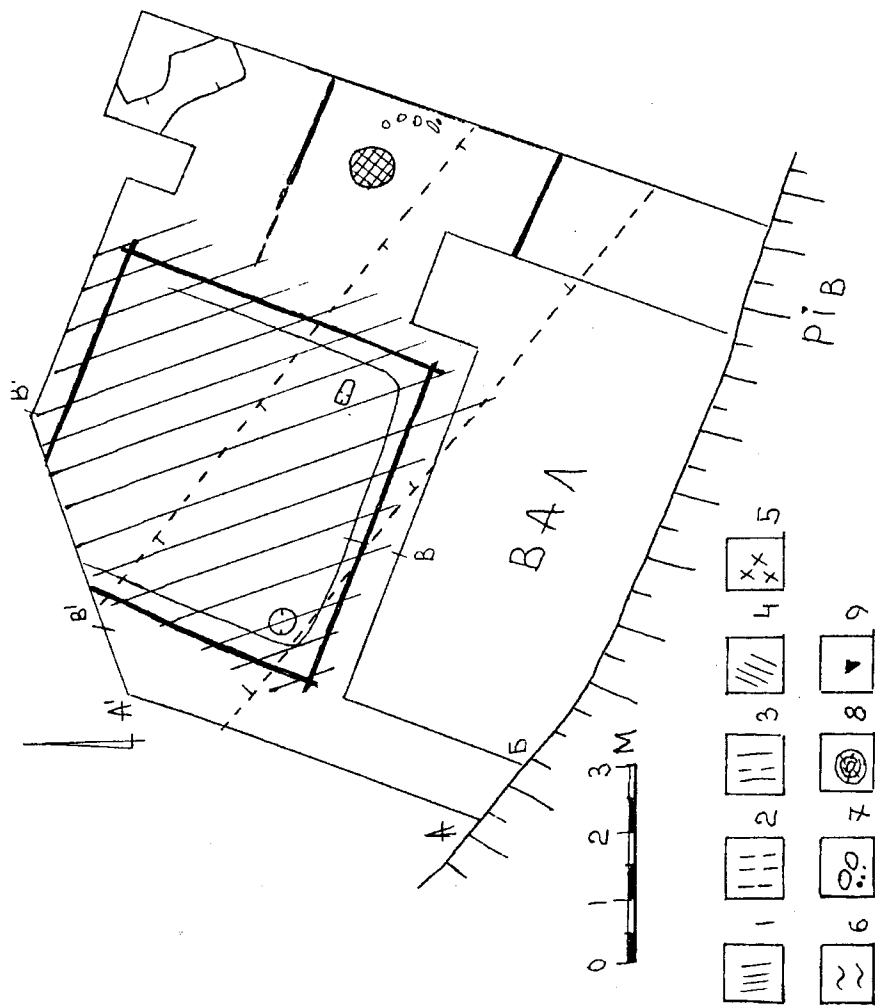

Рис. 104. Олешківське городище. Західний вал. Розкоп 2.
Стратиграфія. 1 – чорна ущільнена земля; 2 – жовта, ущільнена;
3 – жовто-сіра; 4 – сіра; 5 – обпалена глина; 6 – мішаний ґрунт;
7 – каміння; 8 – дерев'яні конструкції; 9 – кераміка.

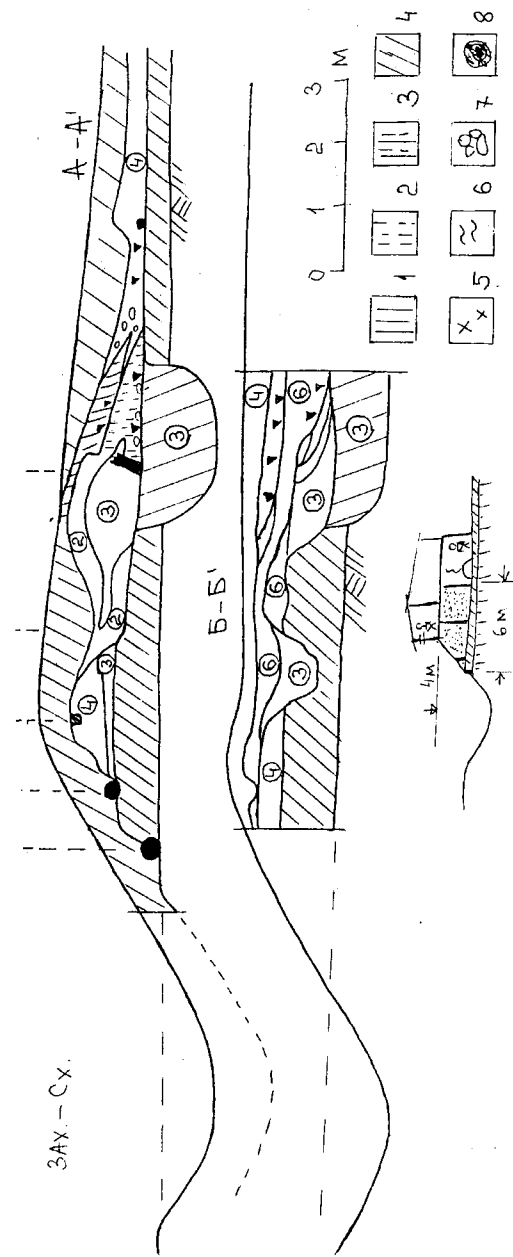

Рис. 105. Олешківське городище. Розкоп 2. Продовження. План.

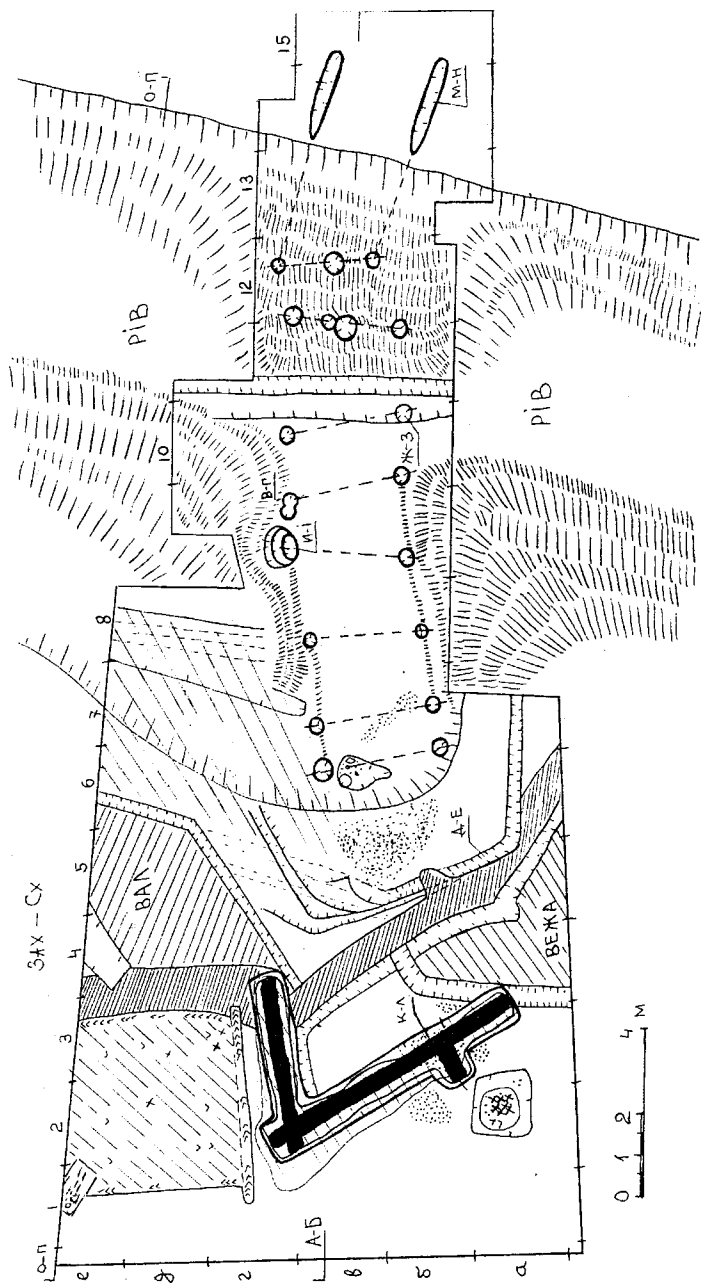

Рис. 106. Олешківське городище. Система в'їзду. Розкоп 3. План.

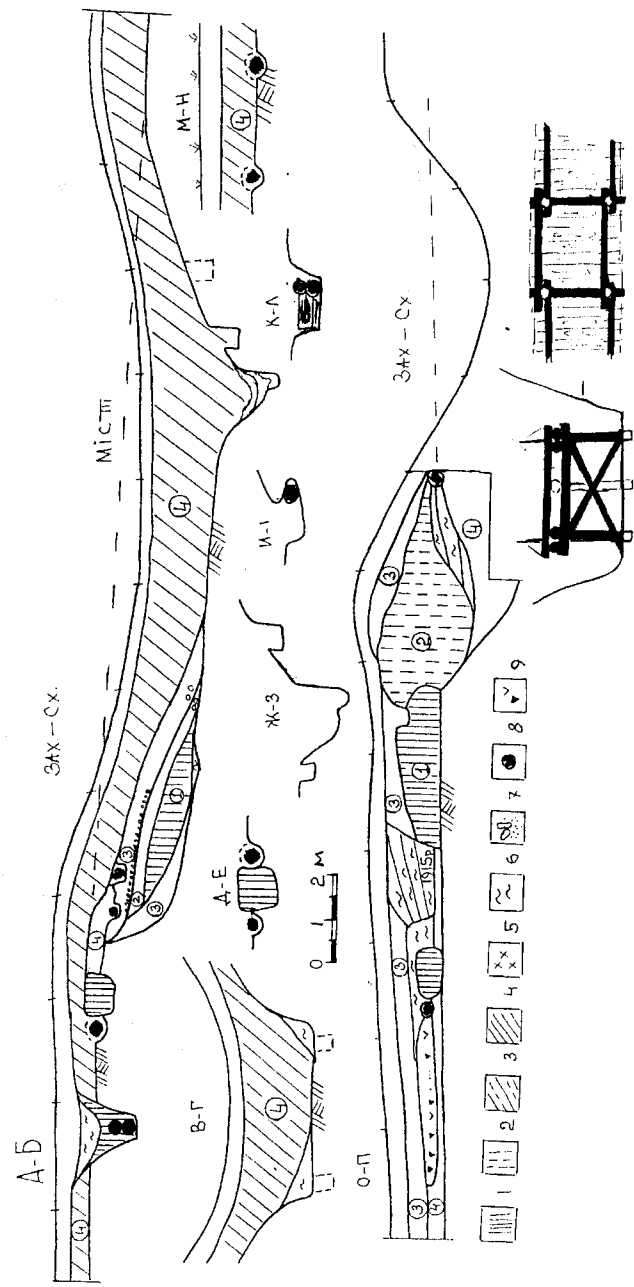

Рис. 107. Олешківське городище. Розкоп 3. Стратиграфія. Продовження. 1 — чорна уцільнена; 2 — жовта, уцільнена; 3 — жовто-сіра; 4 — сіра; 5 — обпалена глина; 6 — мішана; 7 — каміня; 8 — дерев'яні конструкції; 9 — кераміка, попіл, вуглики.

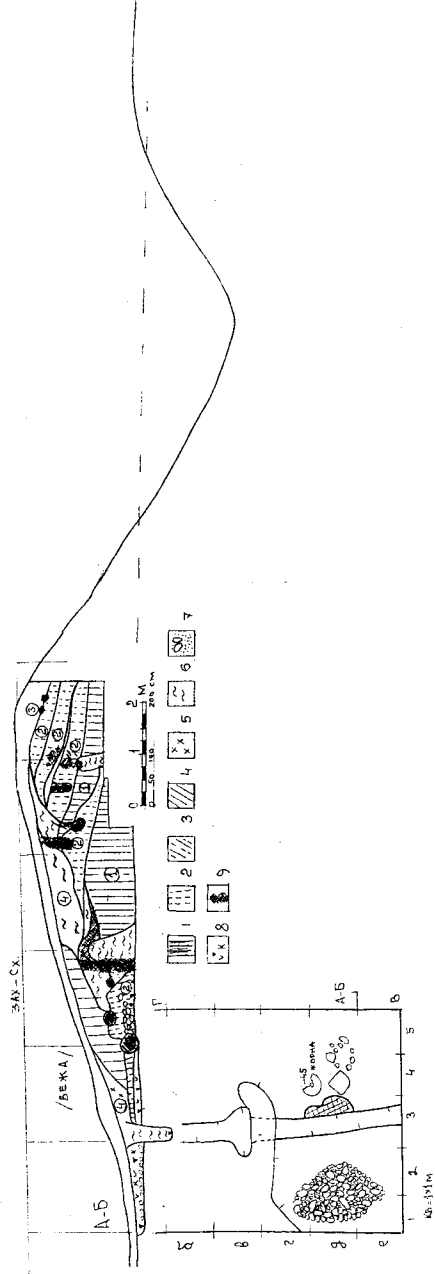

Рис. 108. Олешківське городище. Розкоп 3. Продовження. План і стратиграфія. 1 — чорна уцільнена; 2 — жовта, уцільнена; 3 — жовто-сіра; 4 — сіра; 5 — обпалена; 6 — мишана; 7 — каміння; 8 — кераміка, попіл, кості; 9 — дерев'яні конструкції, трухлявина.

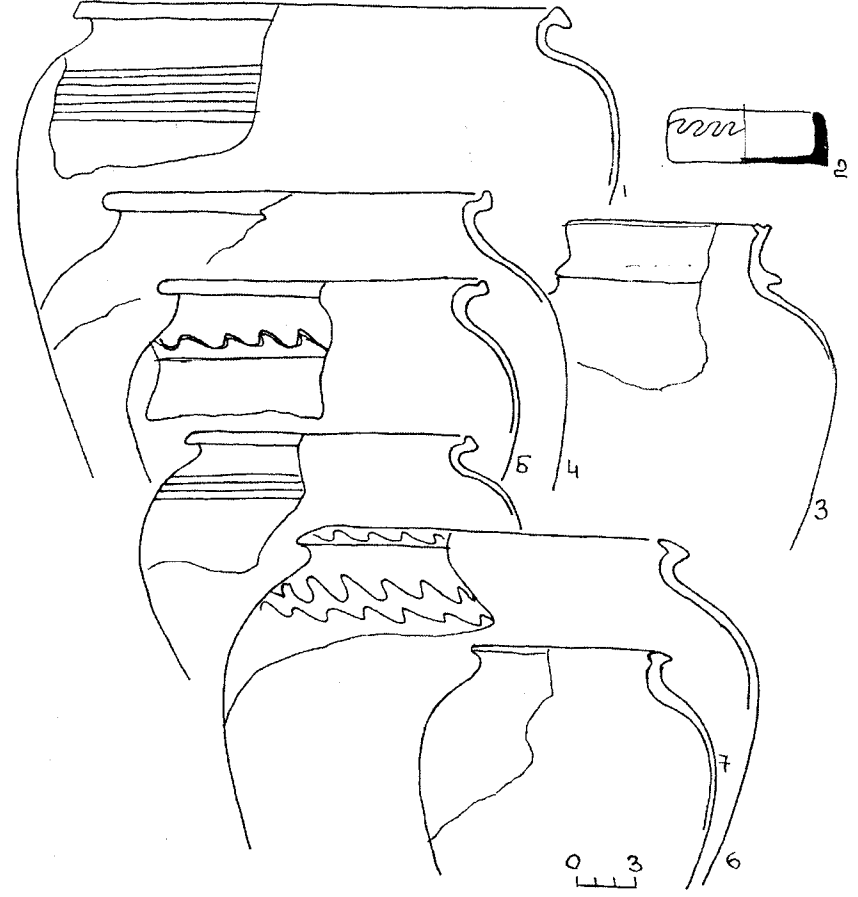

Рис. 109. Олешківське городище. Розкоп 2. Таблиця кераміки.

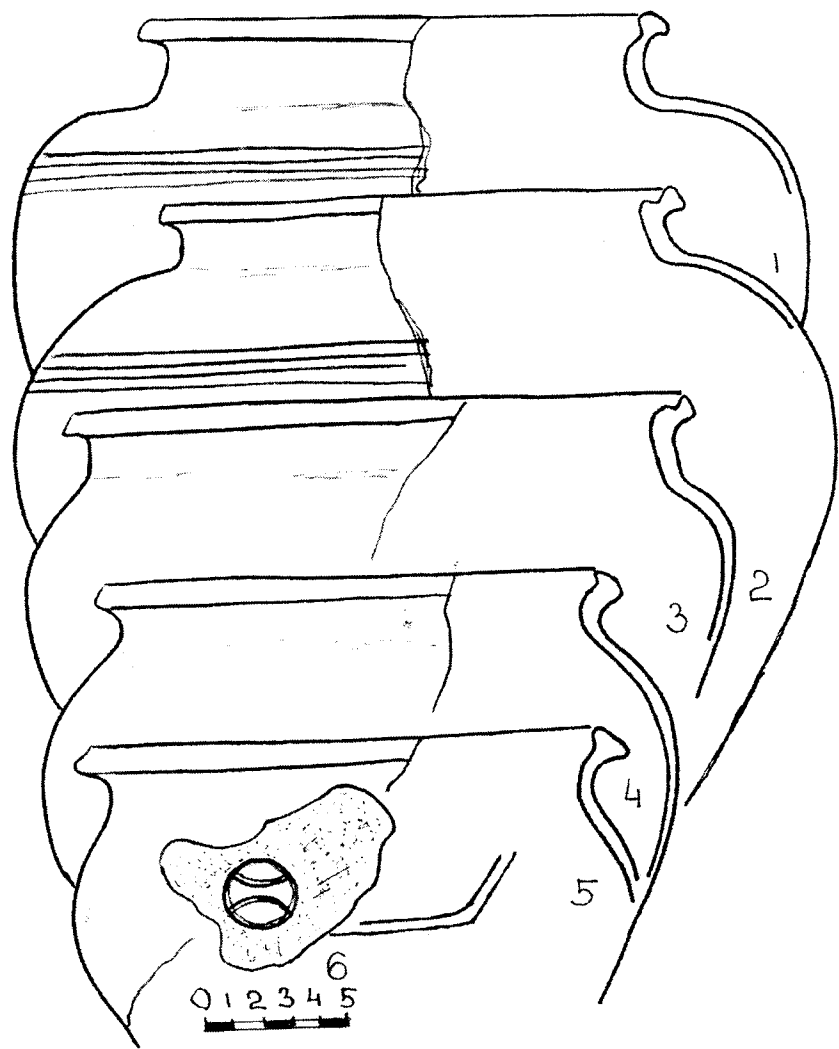

Рис. 110. Олешківське городище. Розкоп 3. Таблиця кераміки.

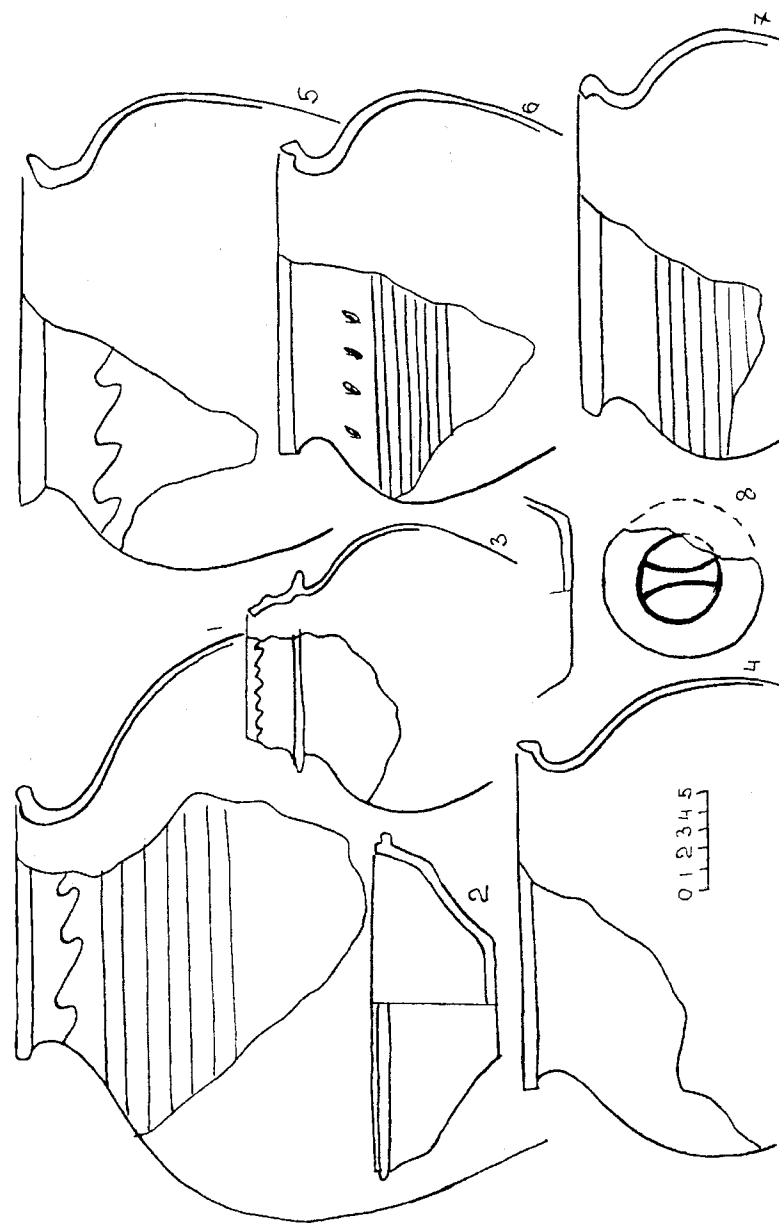
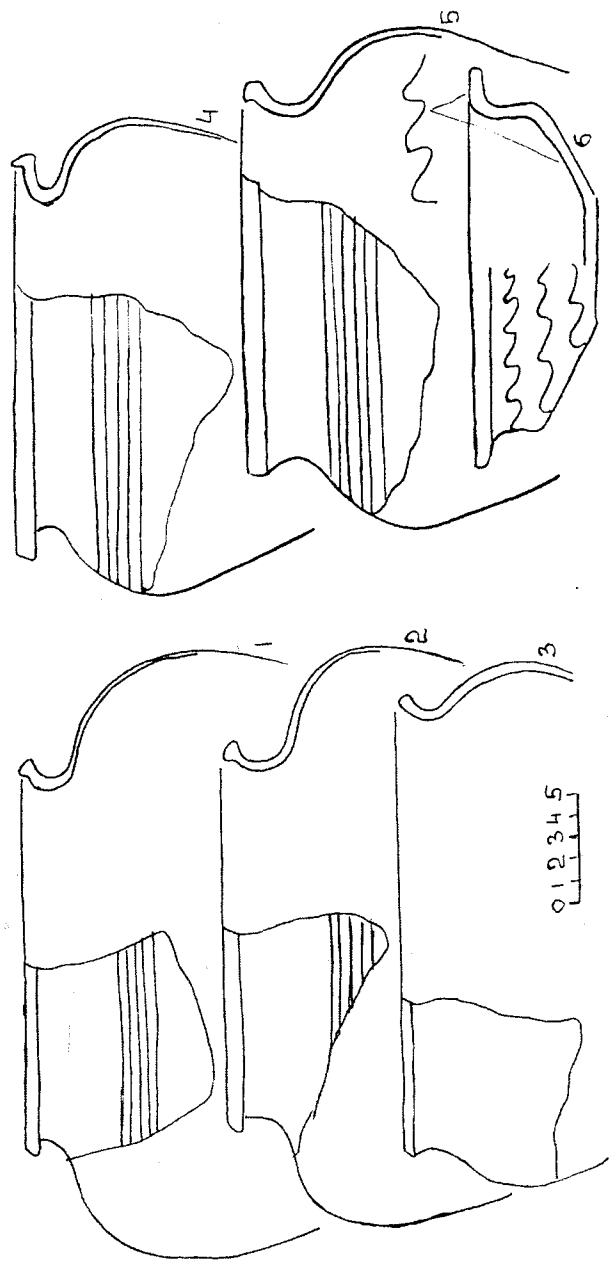
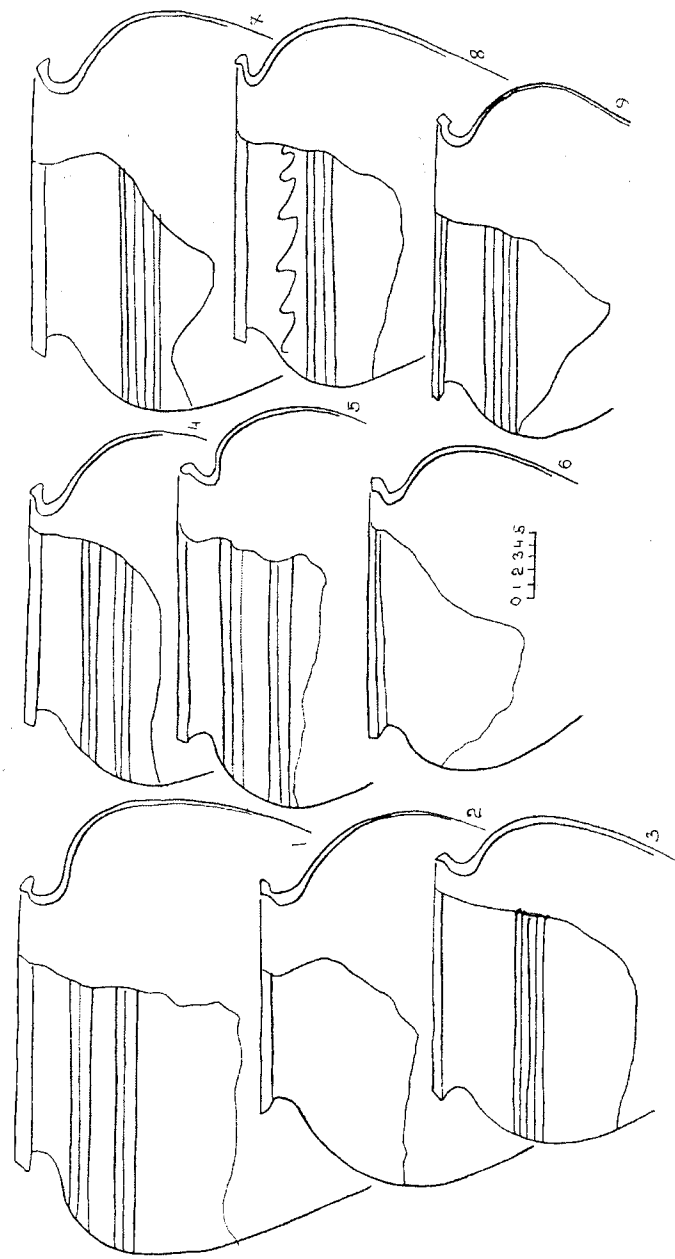

Рис. 111. Олешківське городище. Розкоп 4. Таблиця кераміки.

242

Рис. 112. Олешківське городище. Таблиця кераміки.

243

Рис. 113. Олешківське городище. Розкоп 3. Таблиця кераміки.

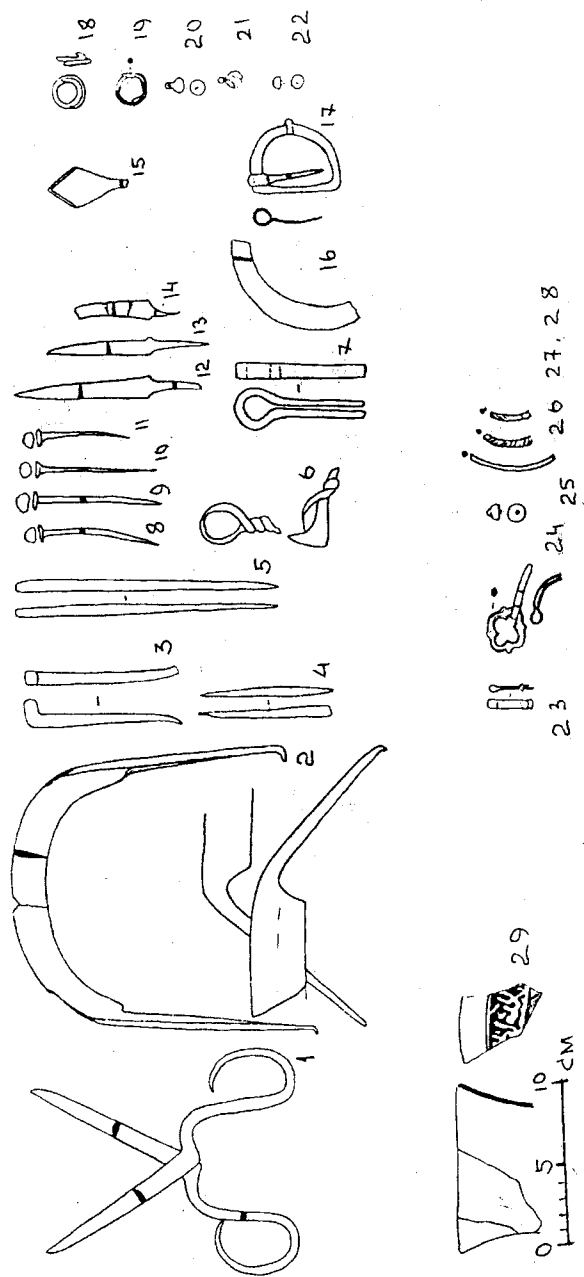

Рис. 114. Олешківське городище. Таблиця знахідок.

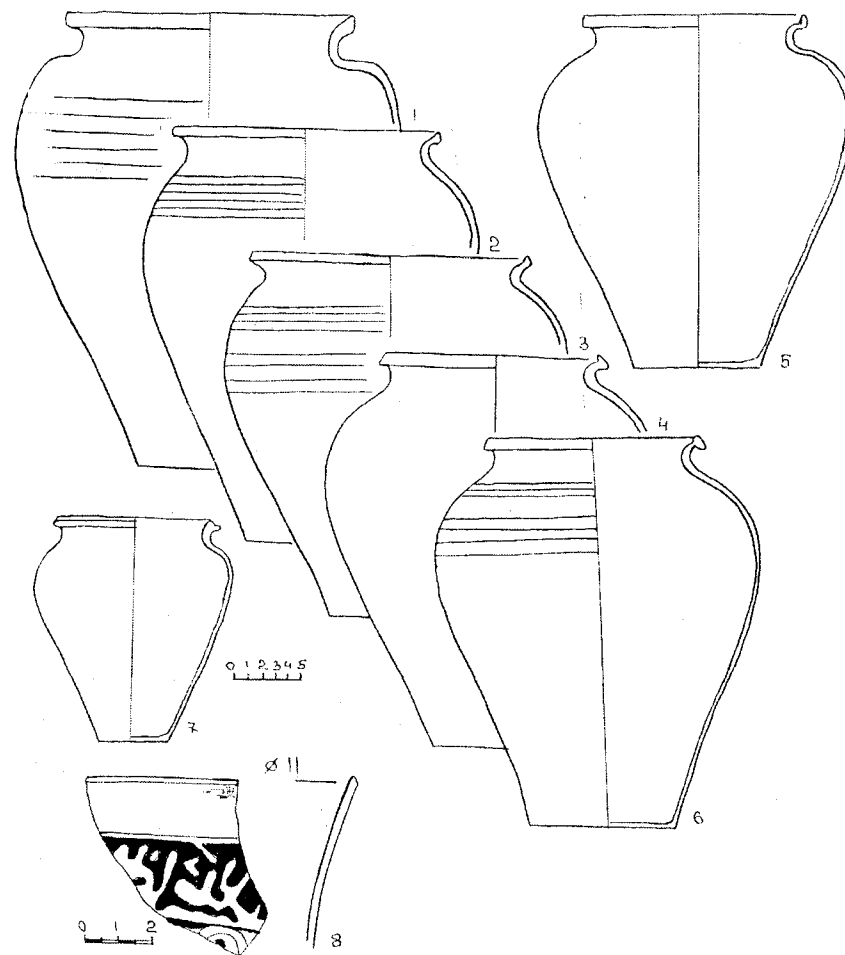

Рис. 114.1. Олешківське городище. Розкоп 2. Таблиця кераміки.

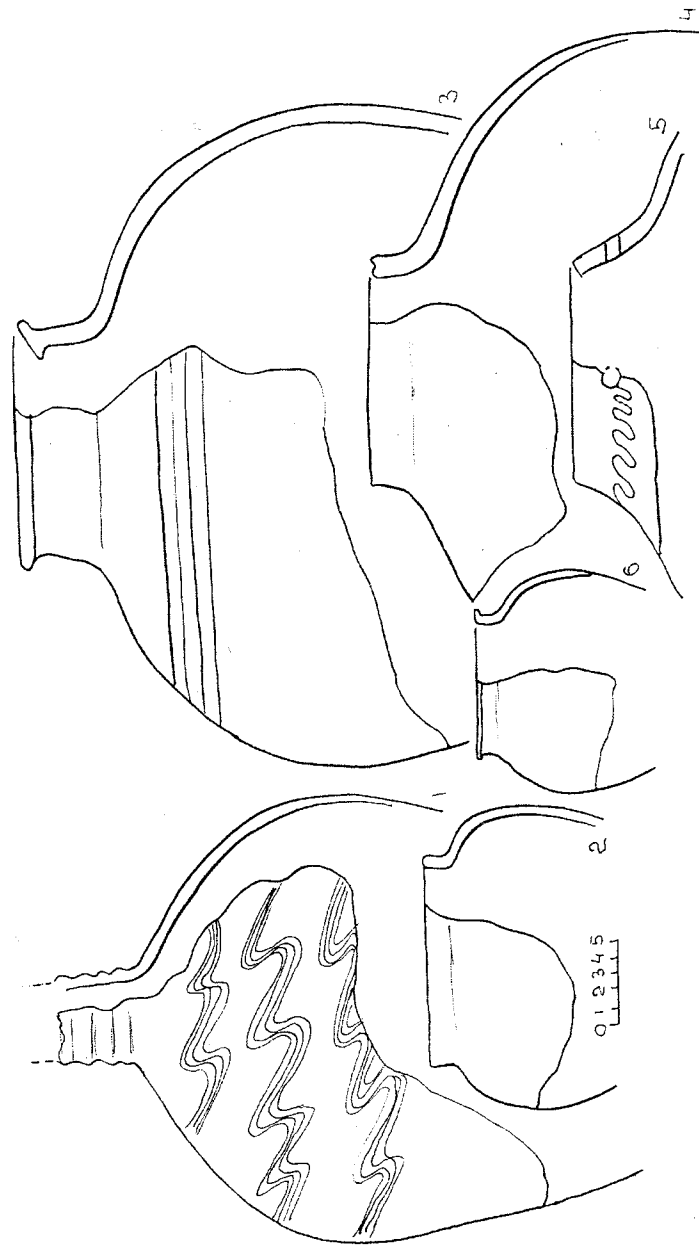

Рис. 114.2. Олешківське городище. Таблиця кераміки.

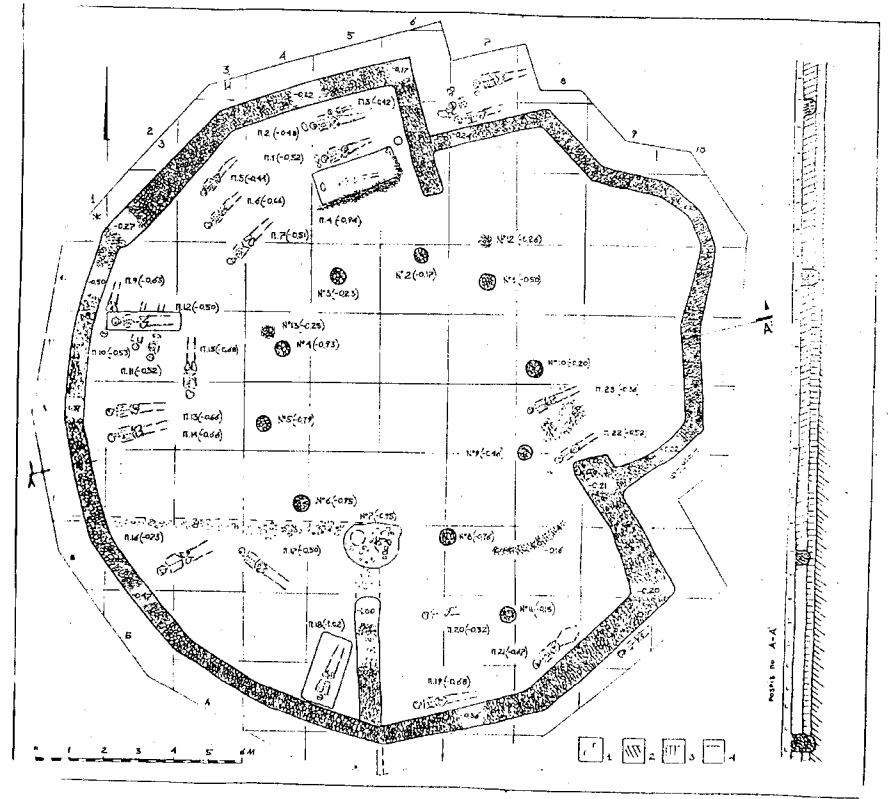

Рис. 115. Олешківське городище. Дерев'яна ротонда. План археологічний і стратиграфія. 1 – чорні гумусовані суглинки; 2 – передматерик; 3 – материк.

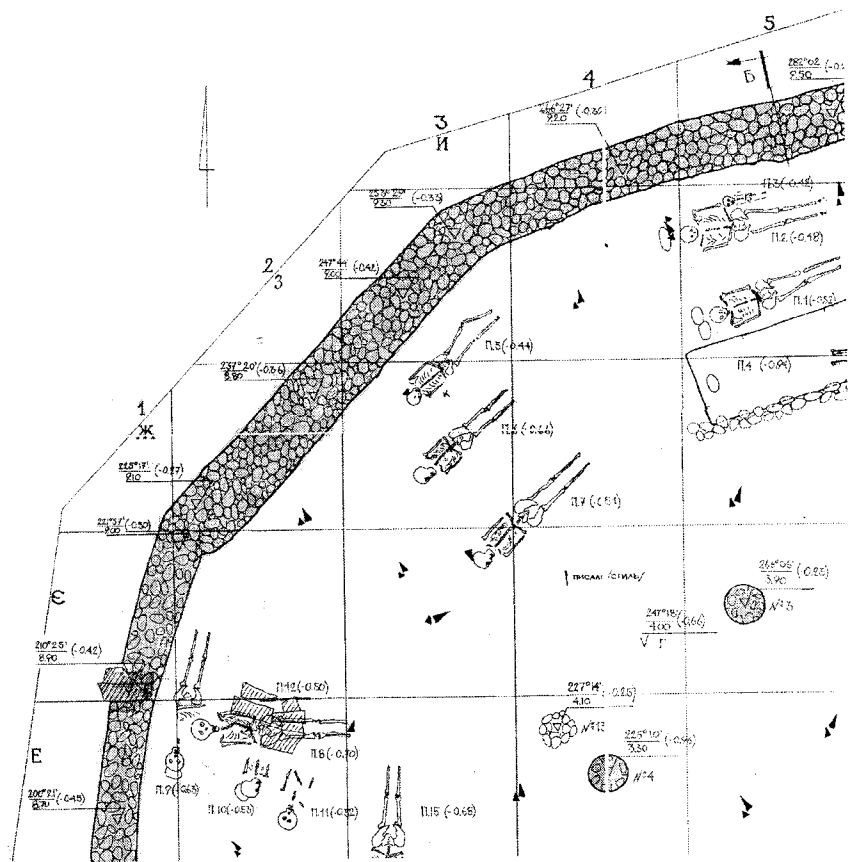

Рис. 116. Фрагмент 1.

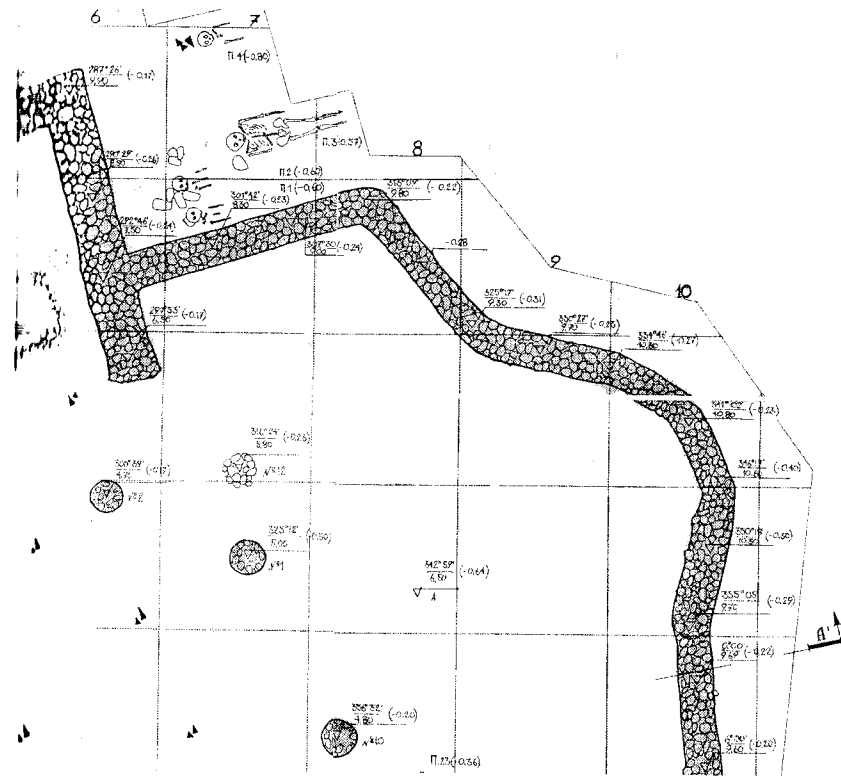

Рис. 117. Фрагмент 2.

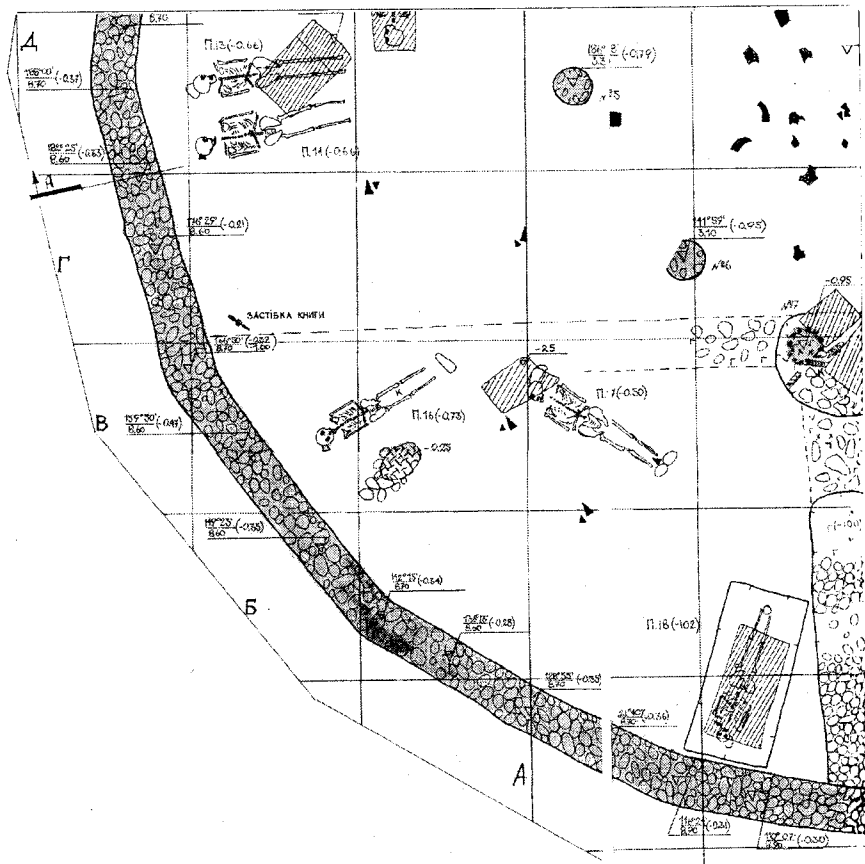

Рис. 118. Фрагмент 3.

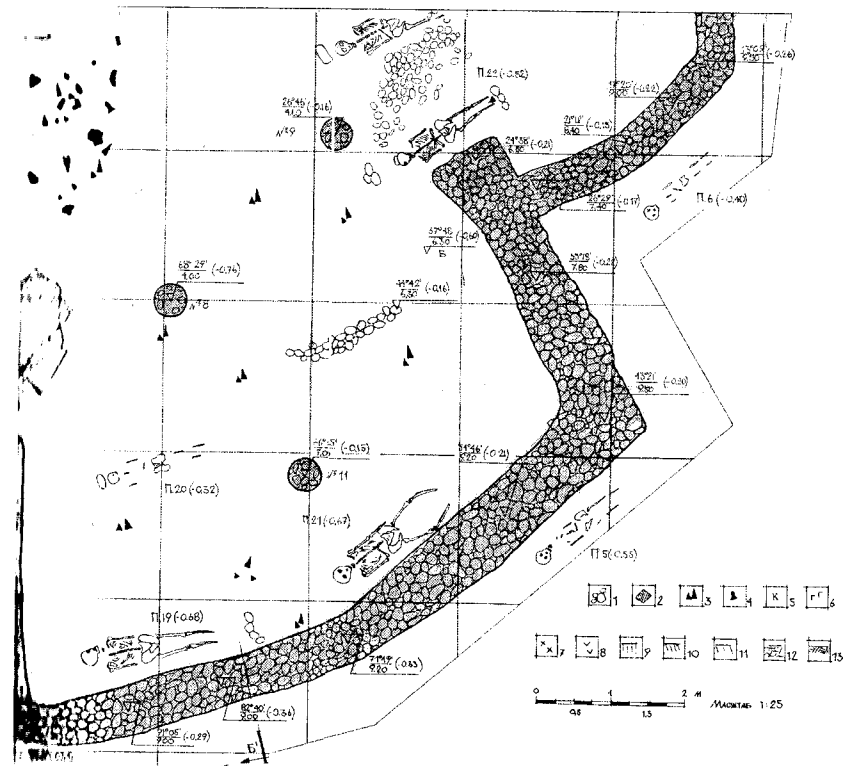

Рис. 118.1. Фрагмент 4.

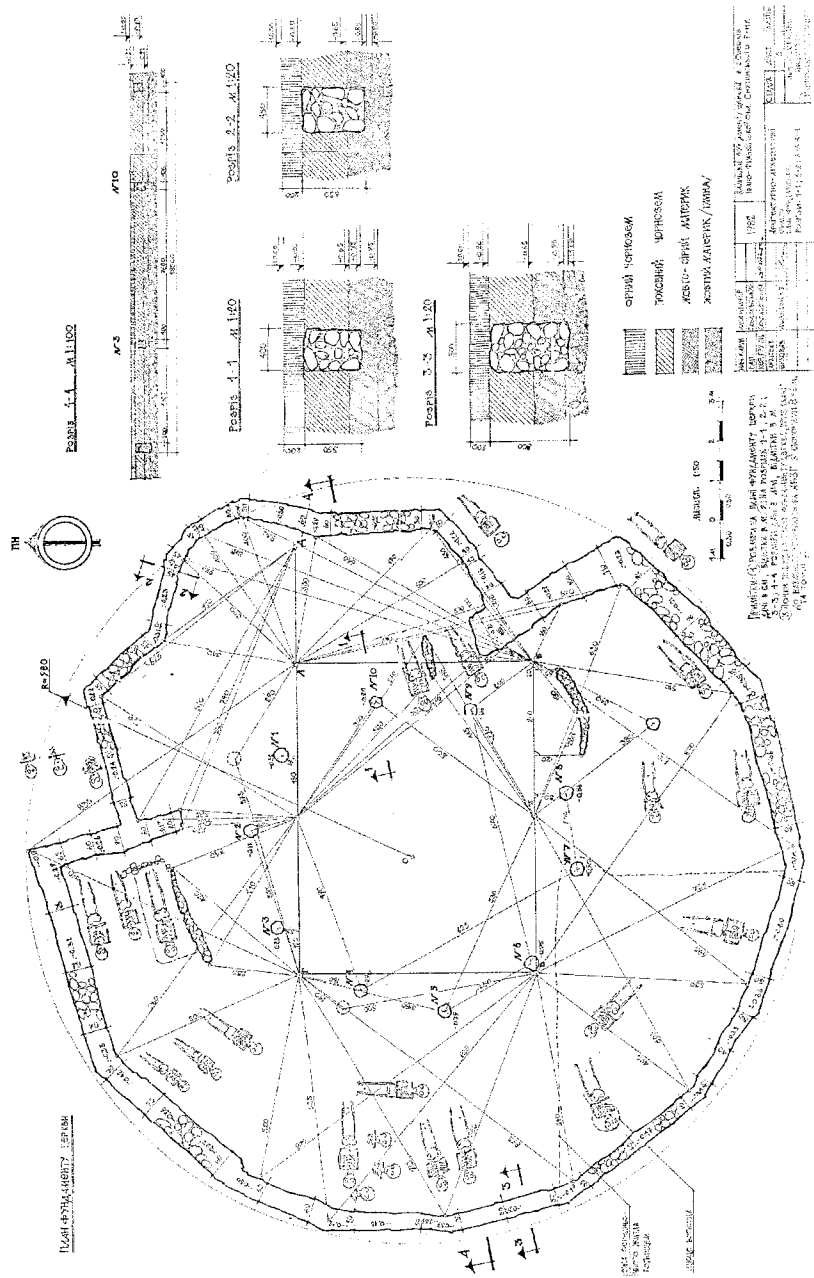

Рис. 119. Олешківське городище. Ротонда. Архітектурні обміри. Львівська КАРМ.

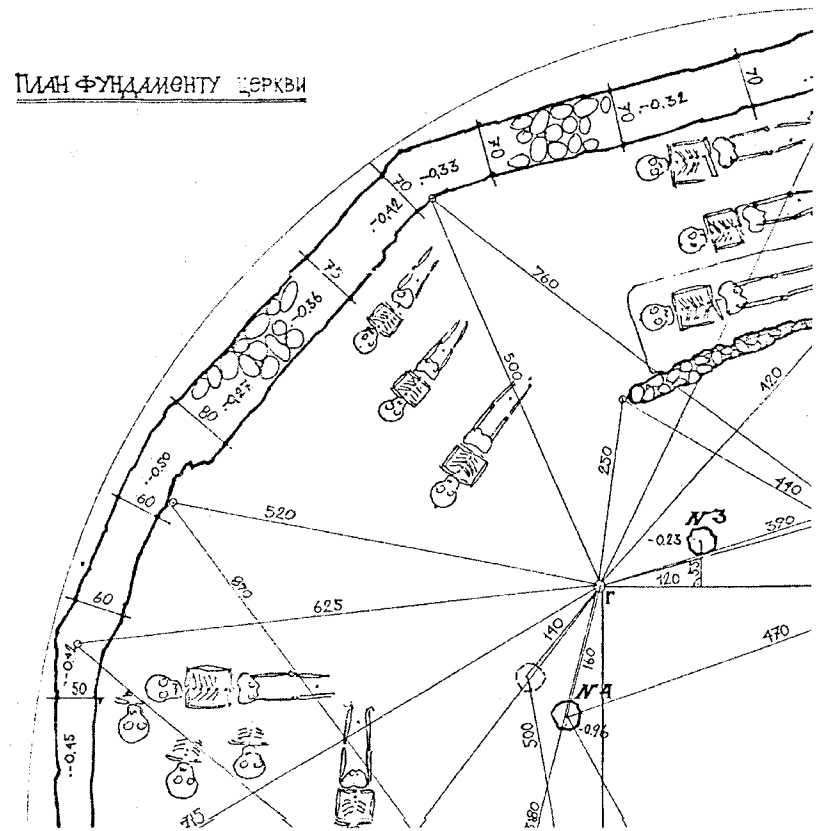

Рис. 119.1. Фрагмент 1.

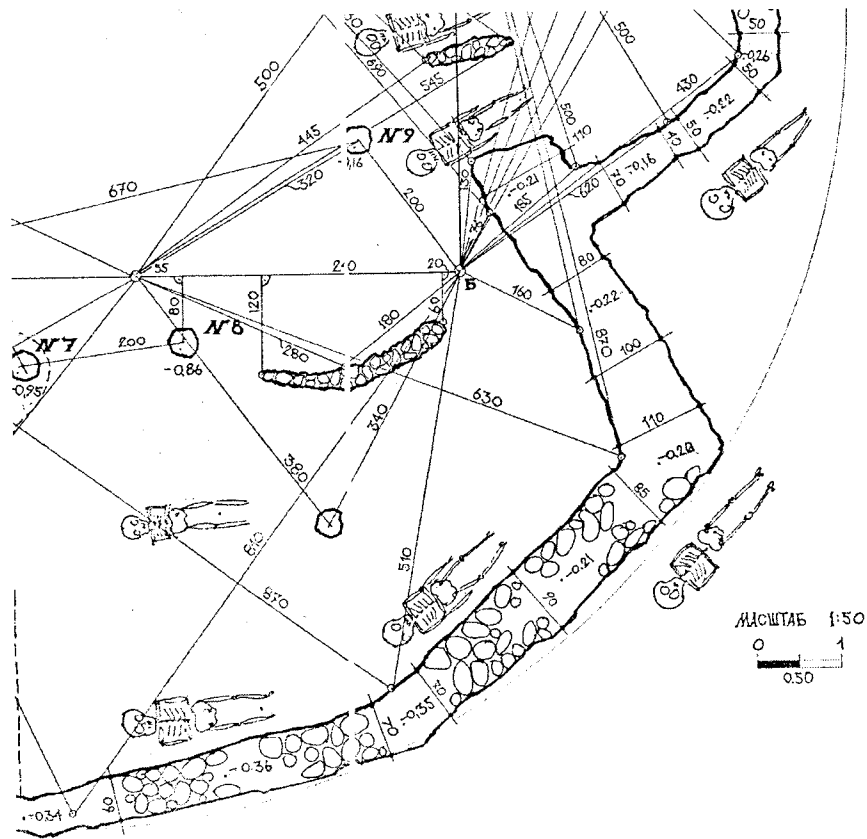

Рис. 119.4. Фрагмент 4.

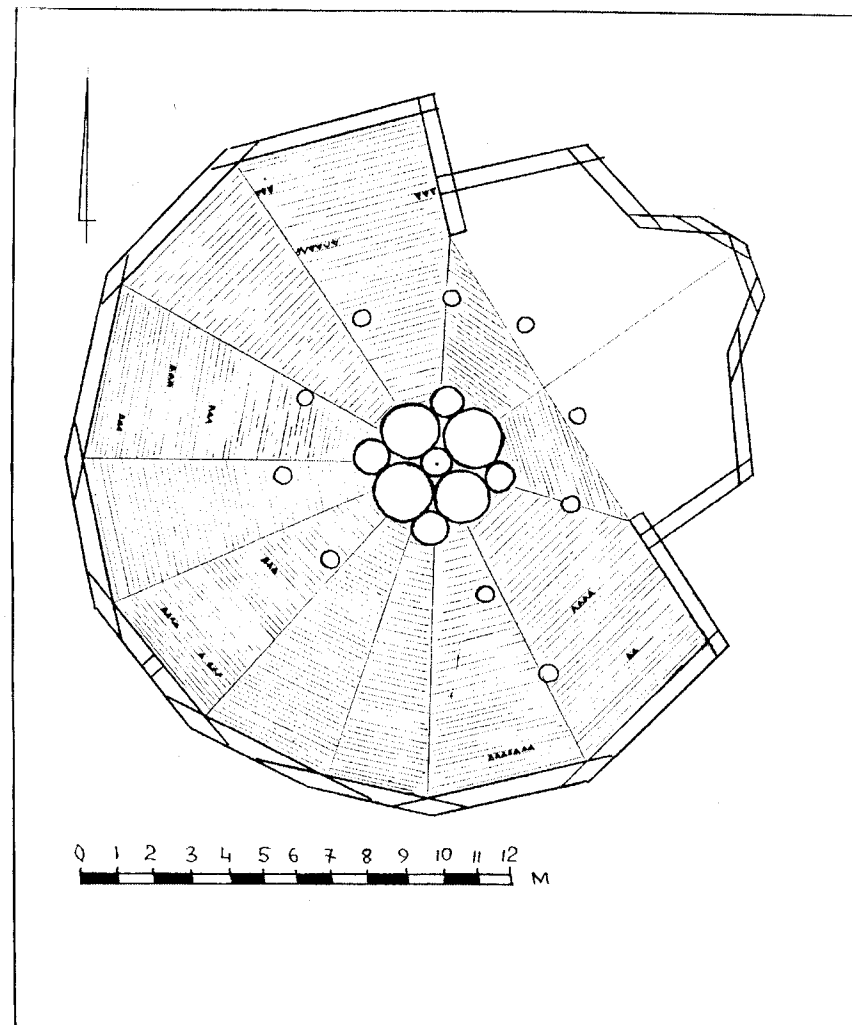
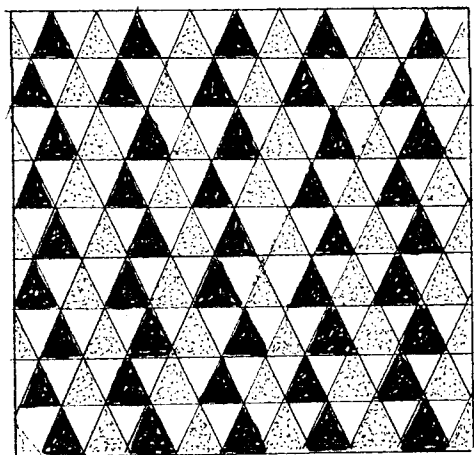
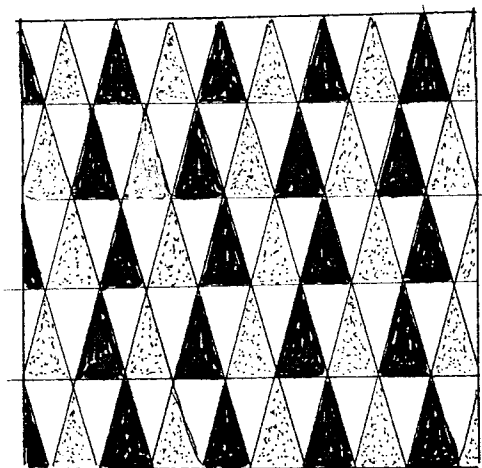

Рис. 120. Олешківське городище. Ротонда. Підлога. План.

0 50
CM

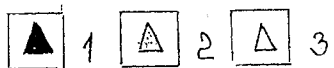

Рис. 120.1. Олешківське городище. Ротонда.
Мозаїчна підлога. Керамічні плитки.

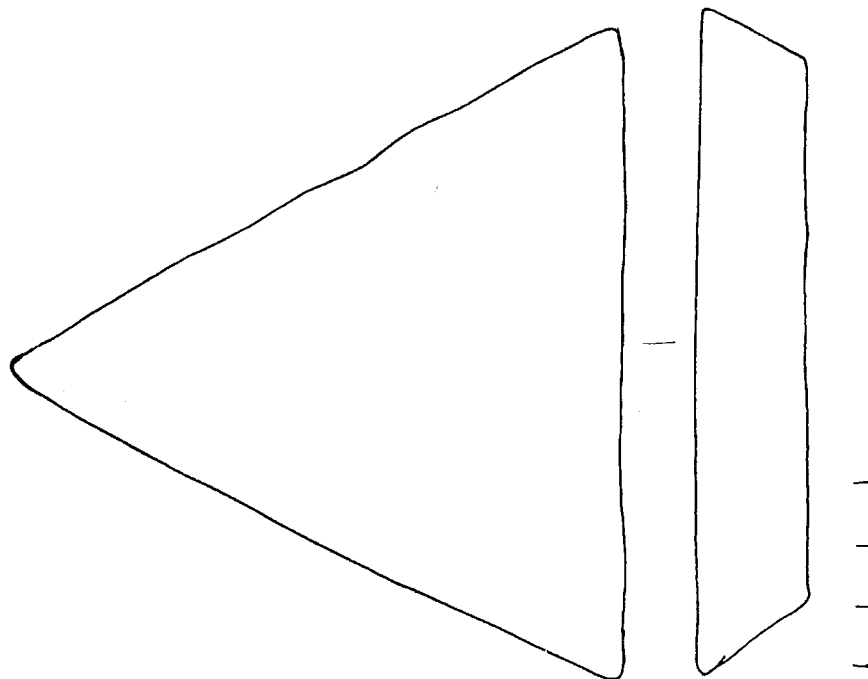
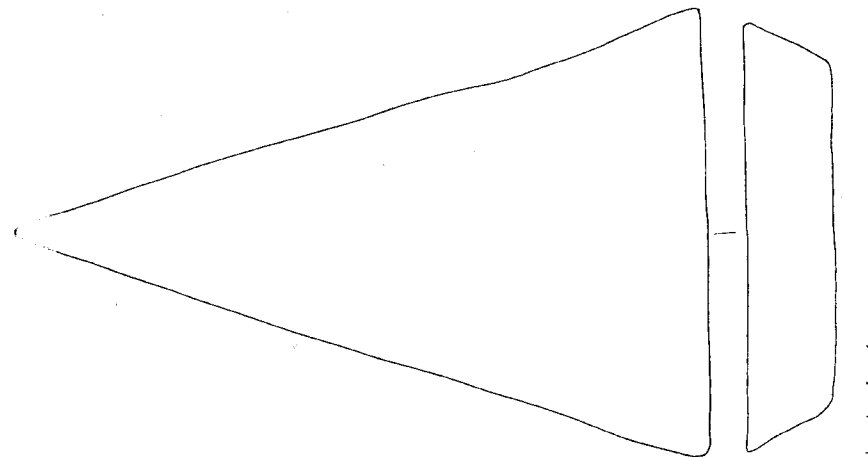

Рис. 120.2. Олешківське городище. Ротонда.
Підлога. Керамічні плитки.

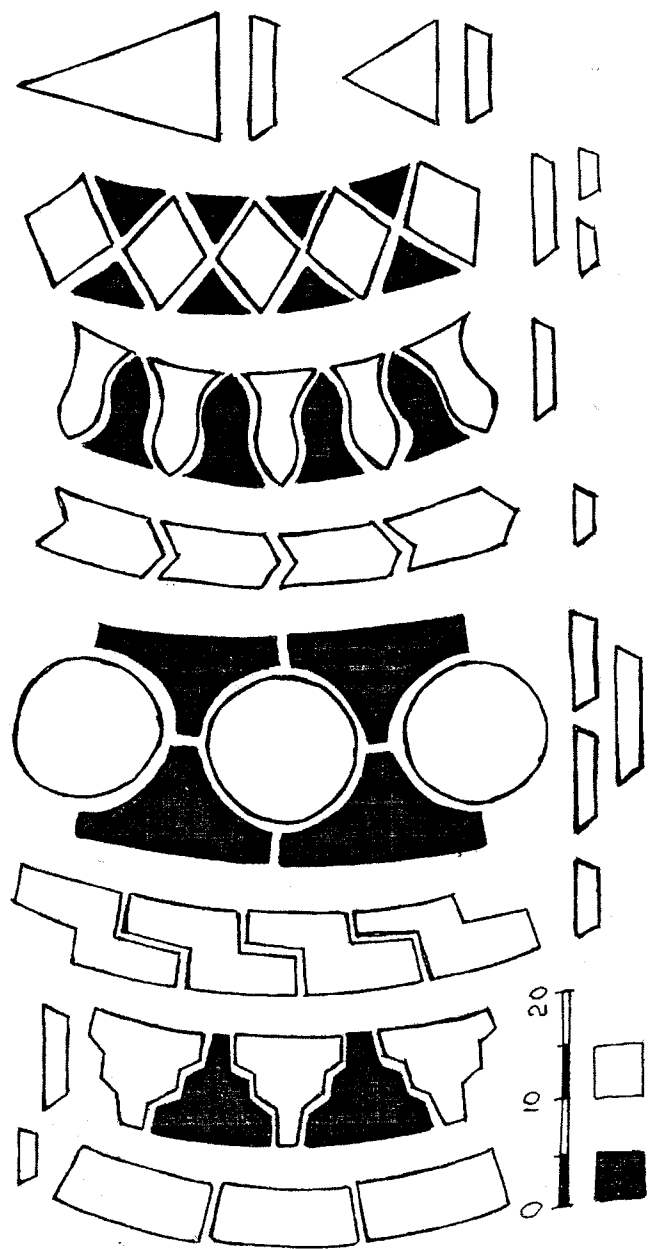

Рис. 121. Олешківське городище. Ротонда. Підлога. Орнаментальні пояси. Керамічні плитки.

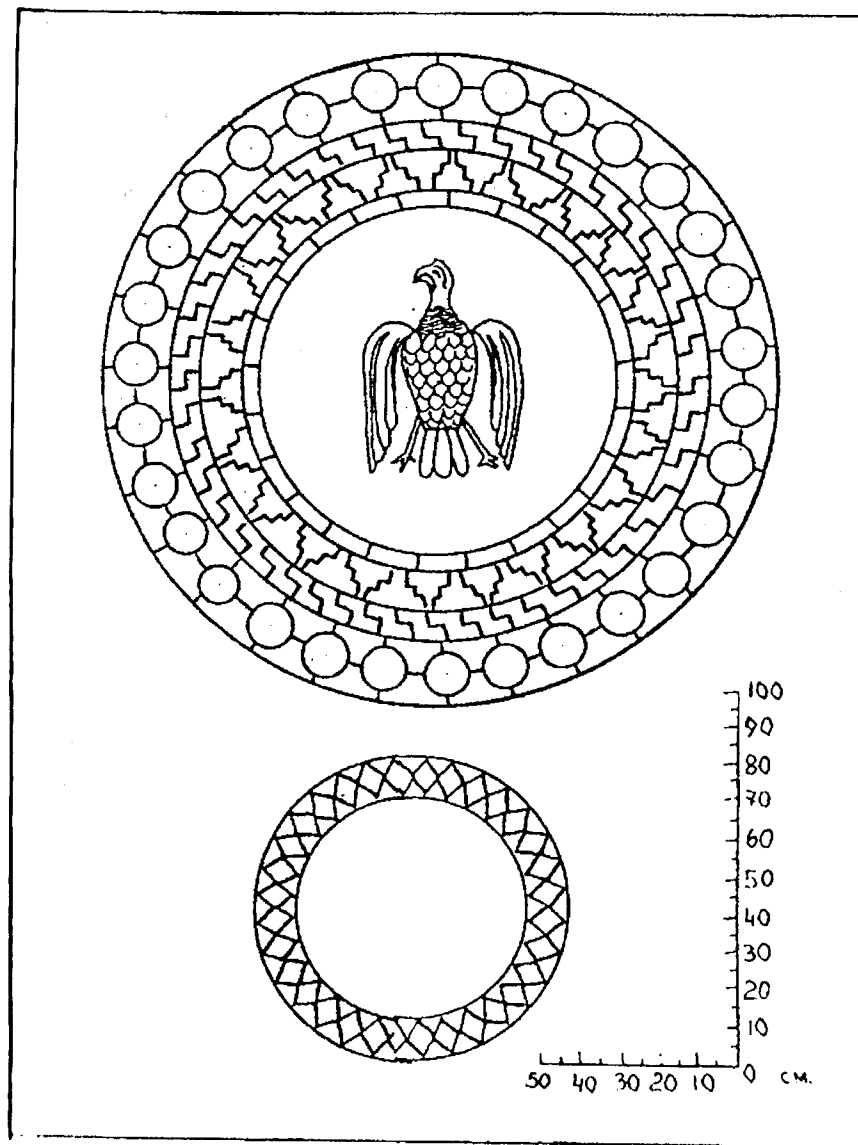

Рис. 122. Олешківське городище. Ротонда. Підлога. Омфалій з орлом і центральний малий омфалій. Реконструкція.

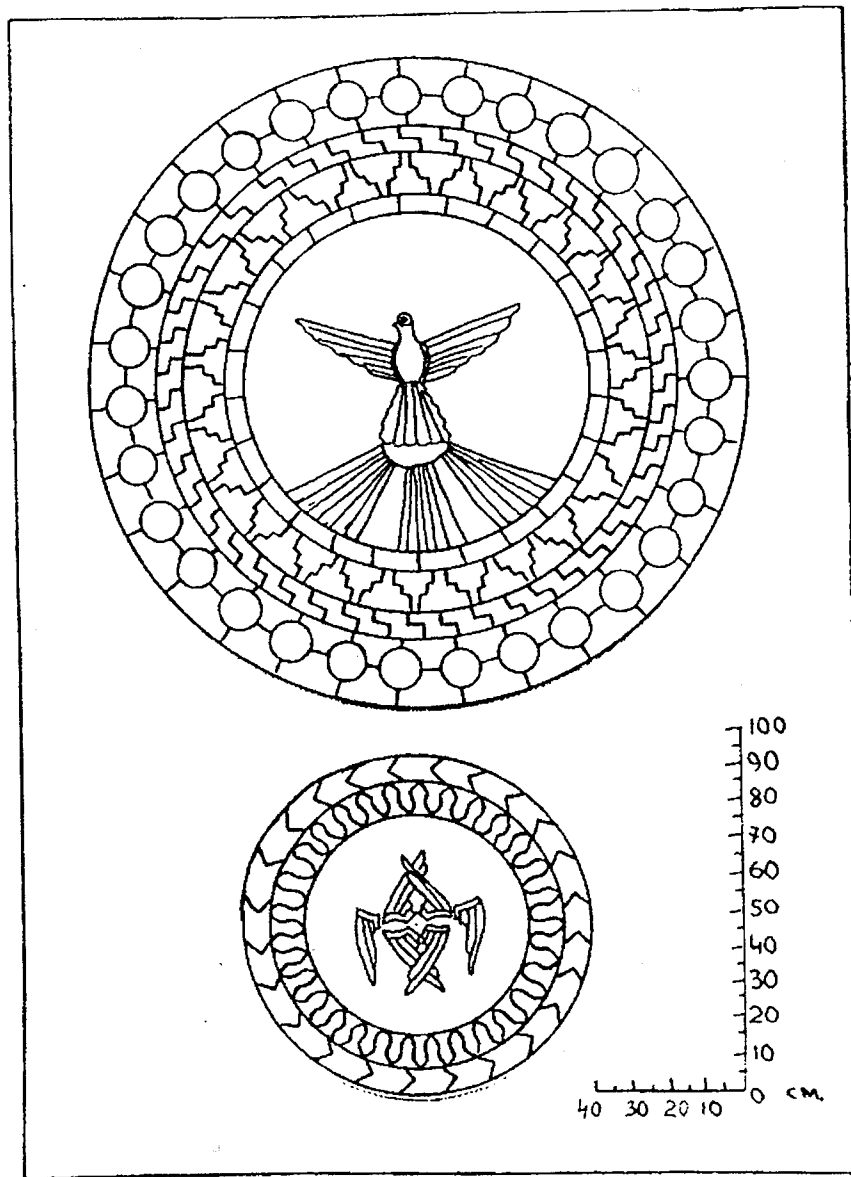

Рис. 123. Олешківське городище. Ротонда. Підлога. Омфалії з голубом і омфалій з серафимом. Реконструкція.

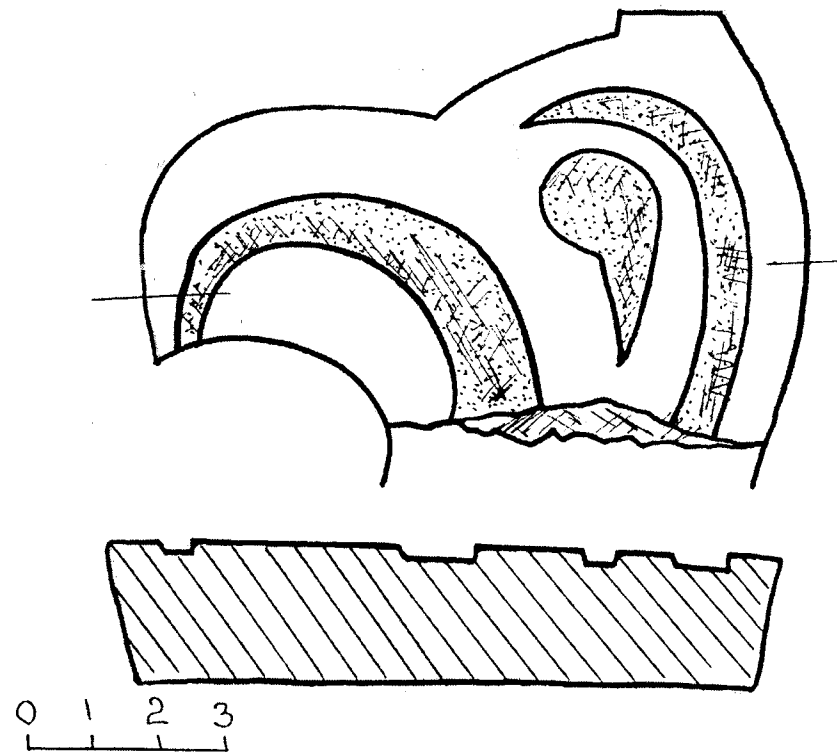

Рис. 124. Олешківське городище. Ротонда. Підлога. Омфалії. Сюжетне мозаїчне зображення. Керамічна плитка. Фрагмент голови орла.

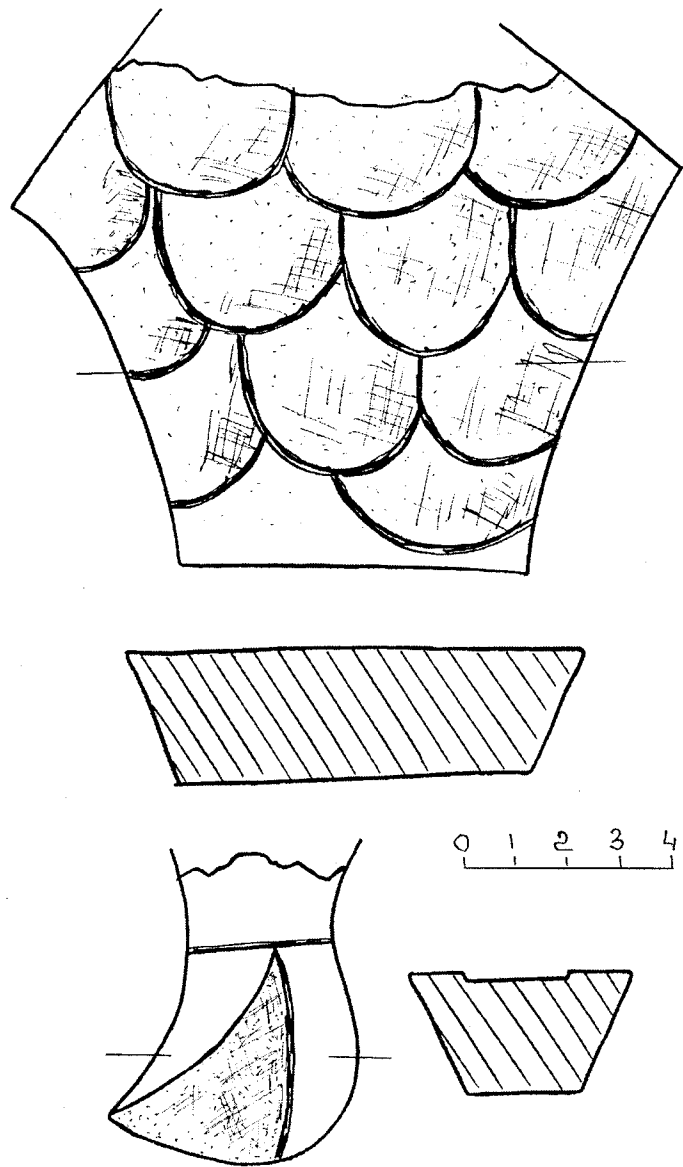

Рис. 125. Олешківське городище. Ротонда. Керамічна плитка.
Фрагменти тулуба і ніг орла.

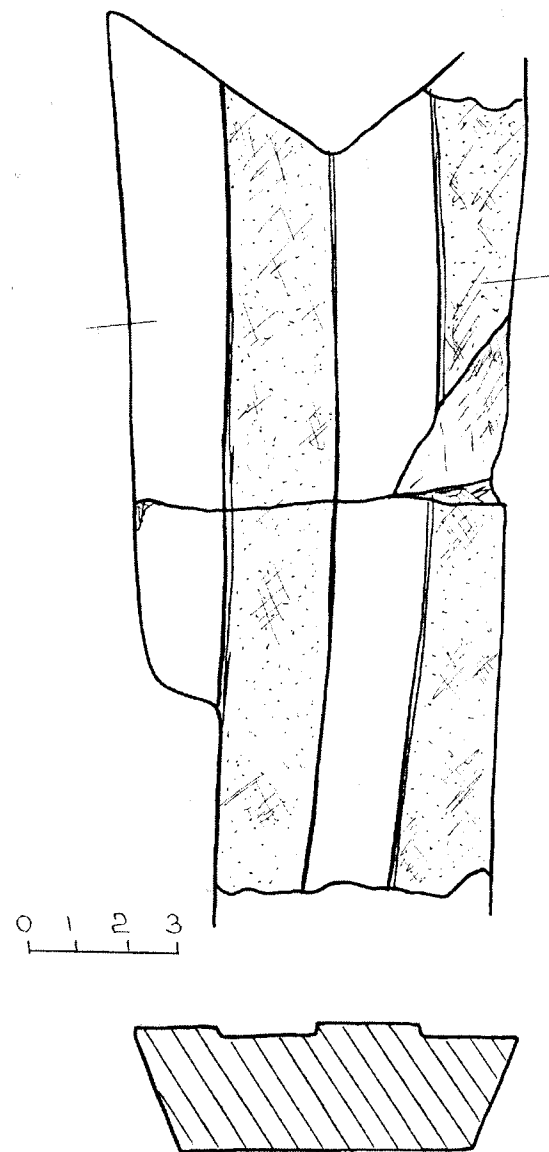

Рис. 126. Олешківське городище. Ротонда. Керамічна плитка.
Фрагмент крила орла.

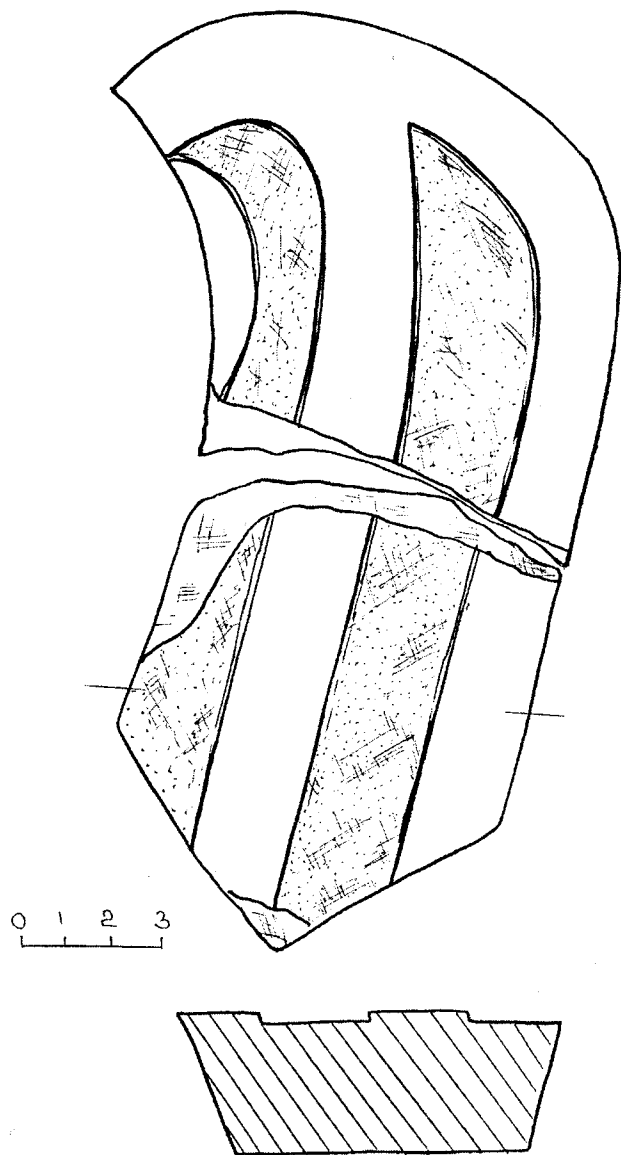

Рис. 127. Олешківське городище. Ротонда. Керамічна плитка.
Фрагмент крила орла.

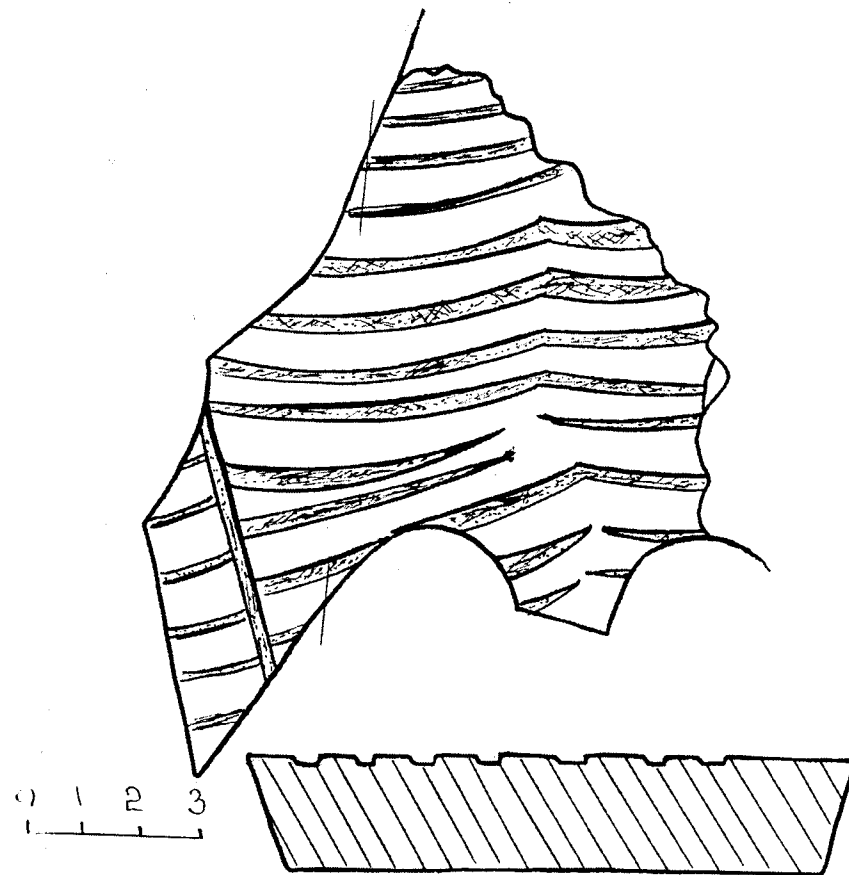

Рис. 128. Олешківське городище. Ротонда. Керамічна плитка.
Фрагмент шиї орла.

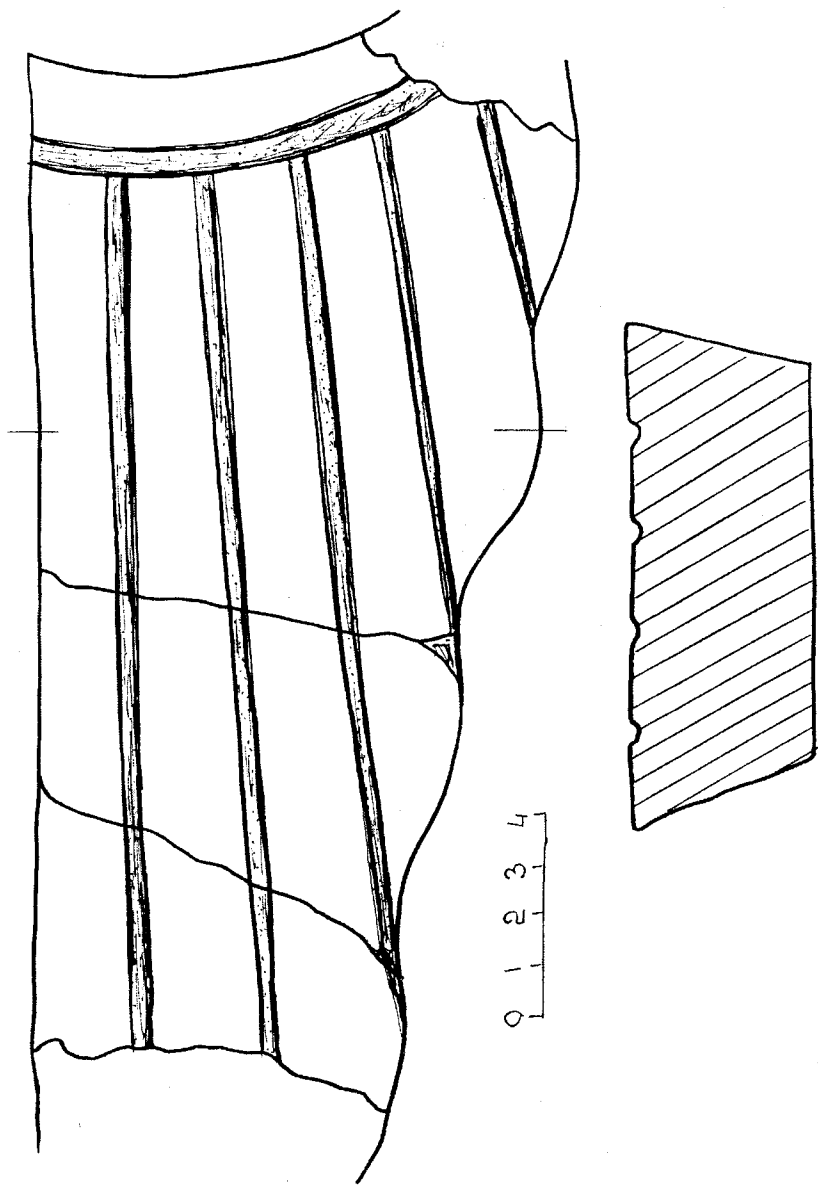

Рис. 129. Олешківське городище. Ротонда. Керамічна плитка.
Фрагмент крила голуба.

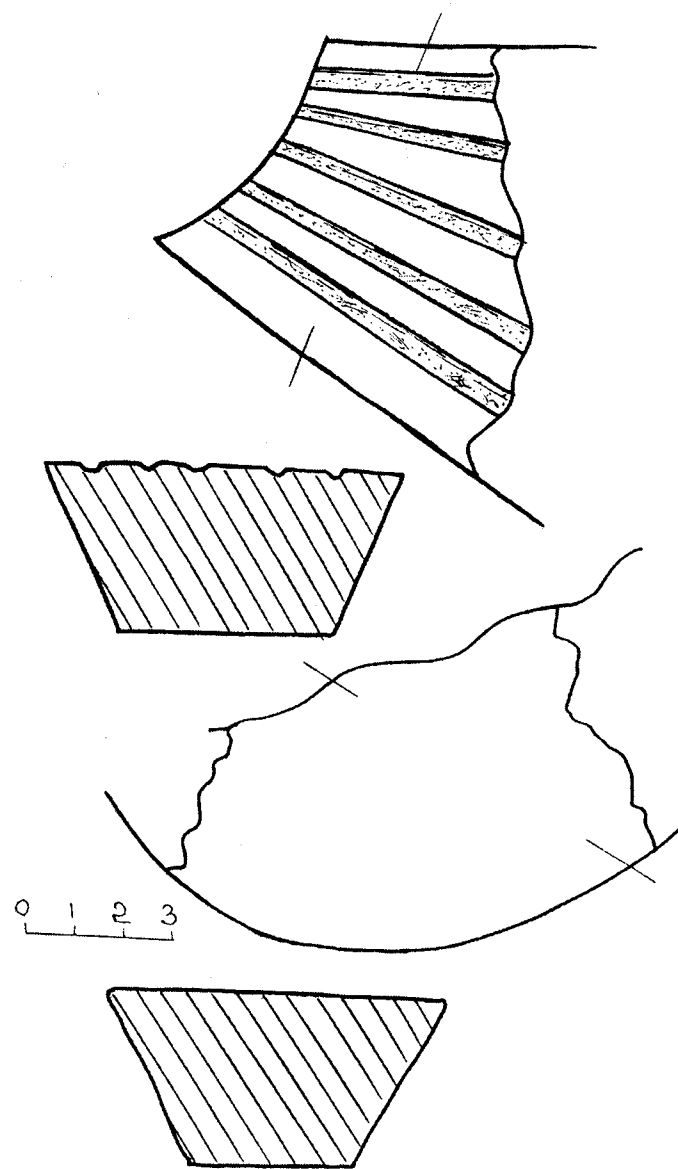

Рис. 130. Олешківське городище. Ротонда. Керамічна плитка.
Фрагмент омфалія з голубом.

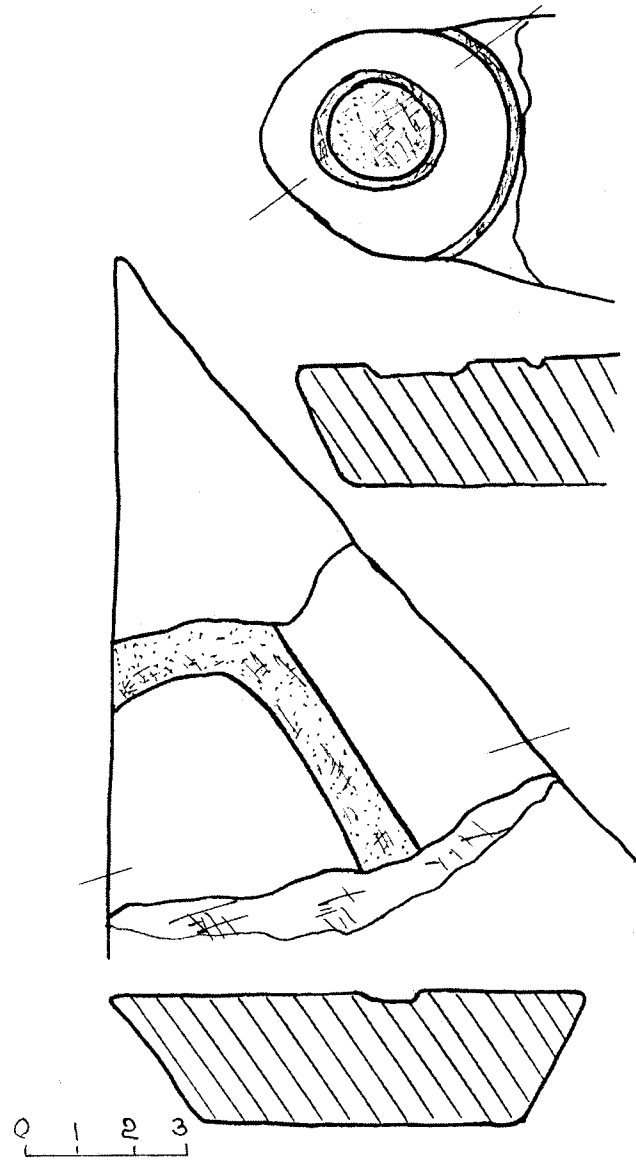

Рис. 131. Олешківське городище. Ротонда. Керамічна плитка.
Фрагмент зображення.

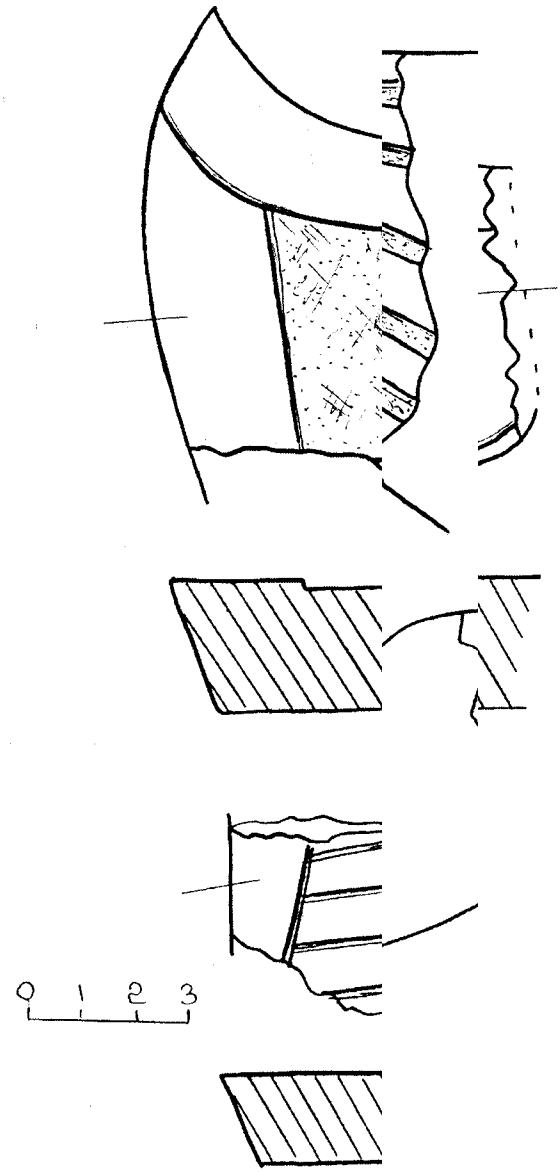

Рис. 132. Олешківське городище. Ротонда. Керамічна плитка.
Фрагмент зображення б.м.

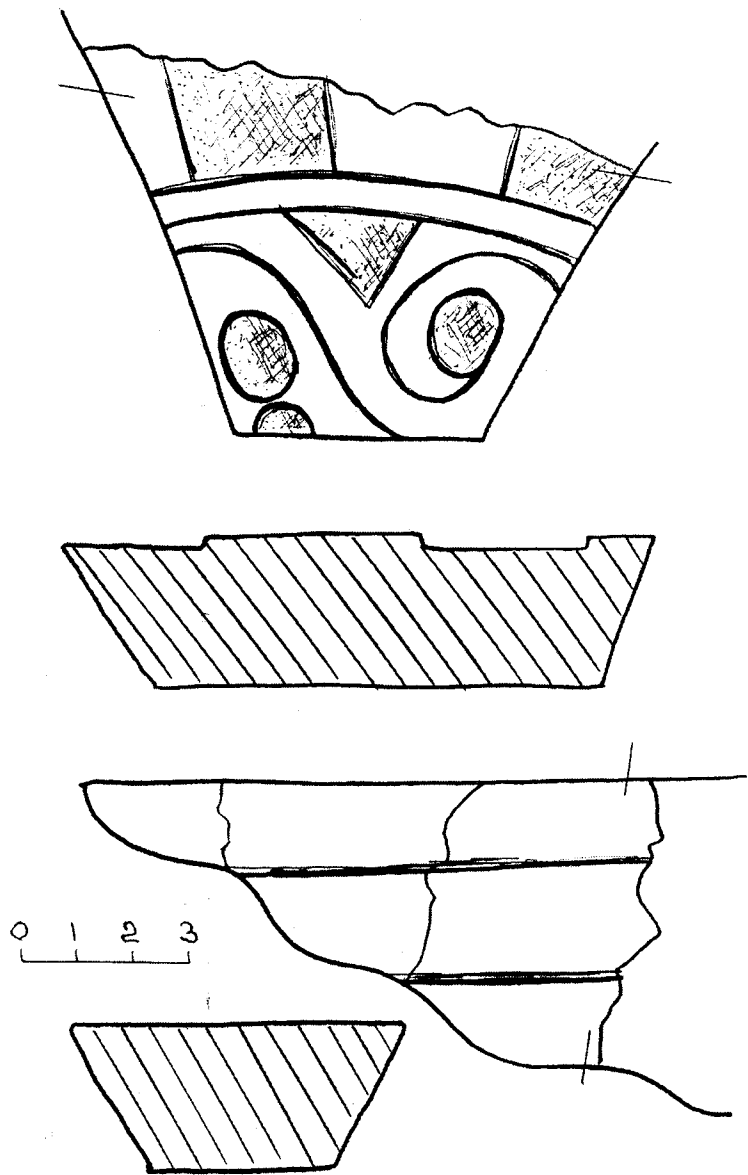

Рис. 133. Олешківське городище. Ротонда. Керамічна плитка.
Фрагмент зображення.

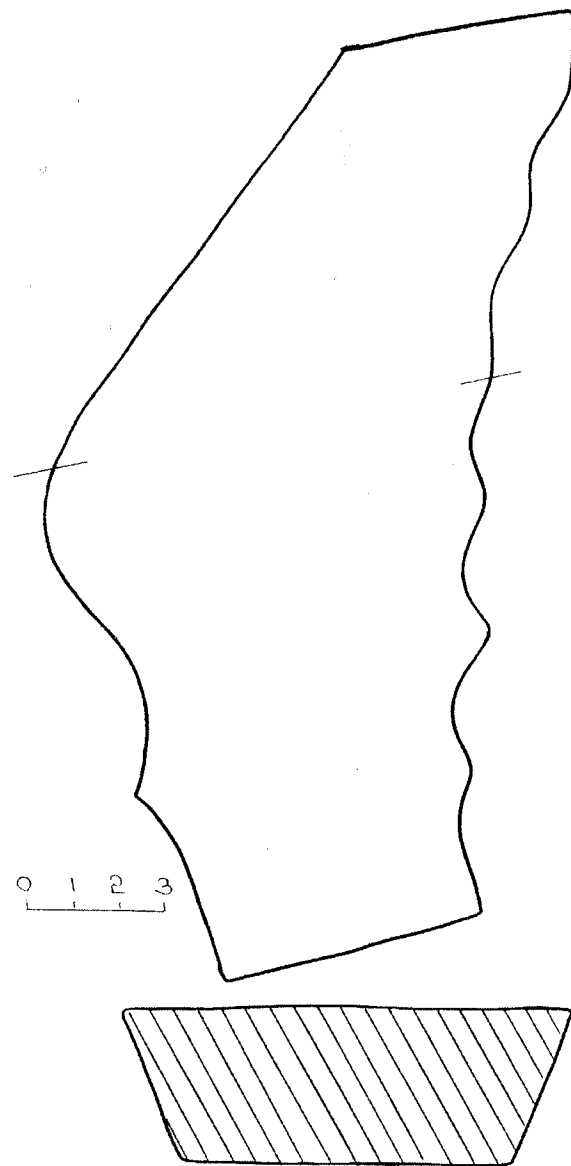

Рис. 134. Олешківське городище. Ротонда. Керамічна плитка.
Фрагмент зображення. Фон.

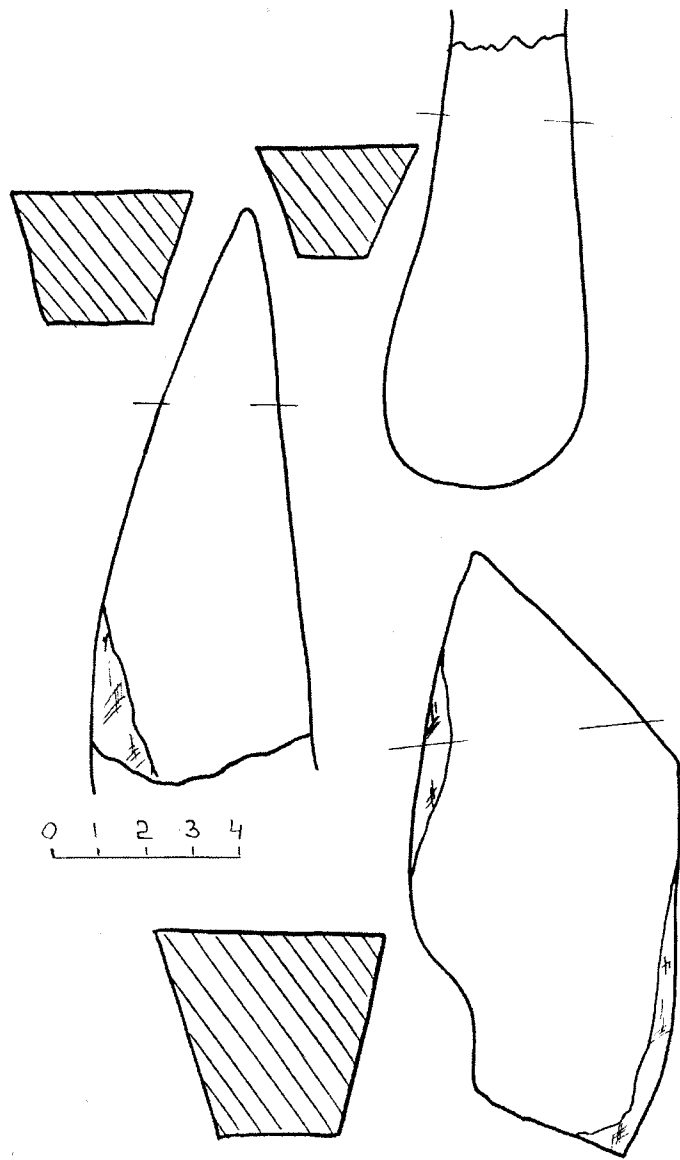

Рис. 135. Олешківське городище. Ротонда. Керамічна плитка.
Фрагмент зображення. Фон.

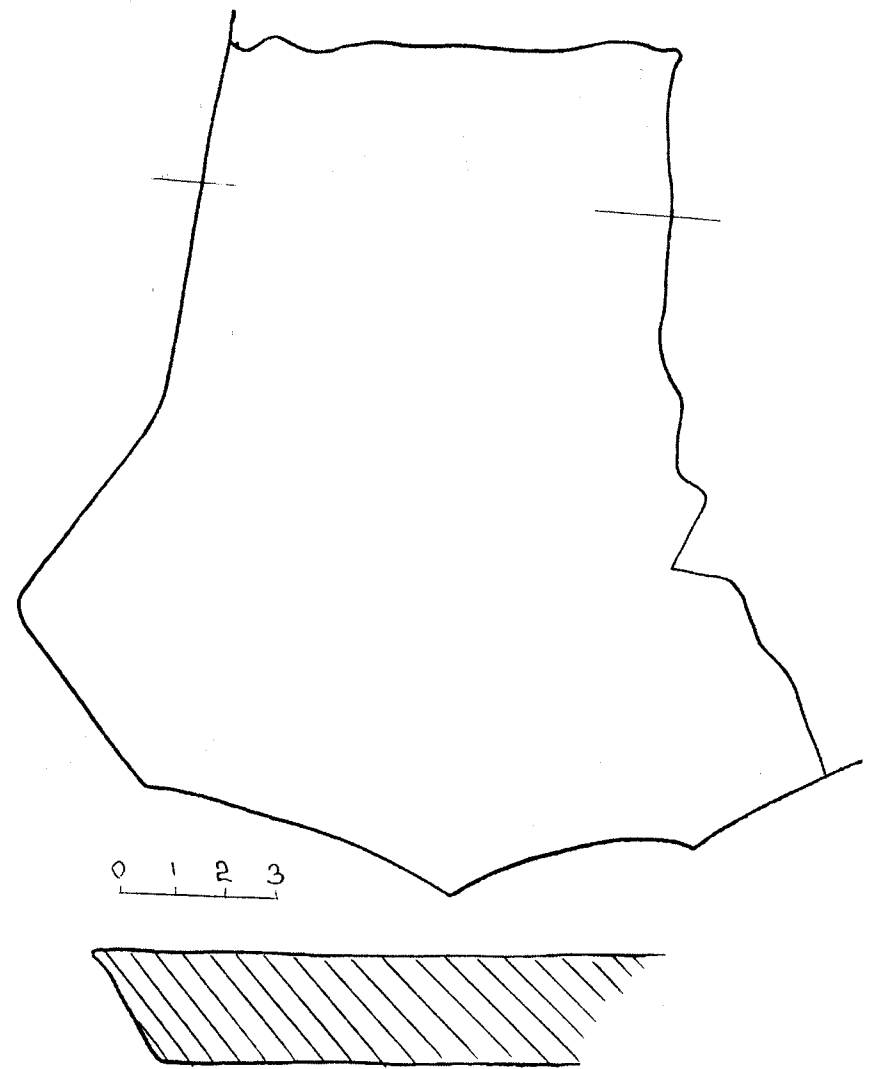

Рис. 136. Олешківське городище. Ротонда. Керамічна плитка.
Фрагмент зображення. Фон.

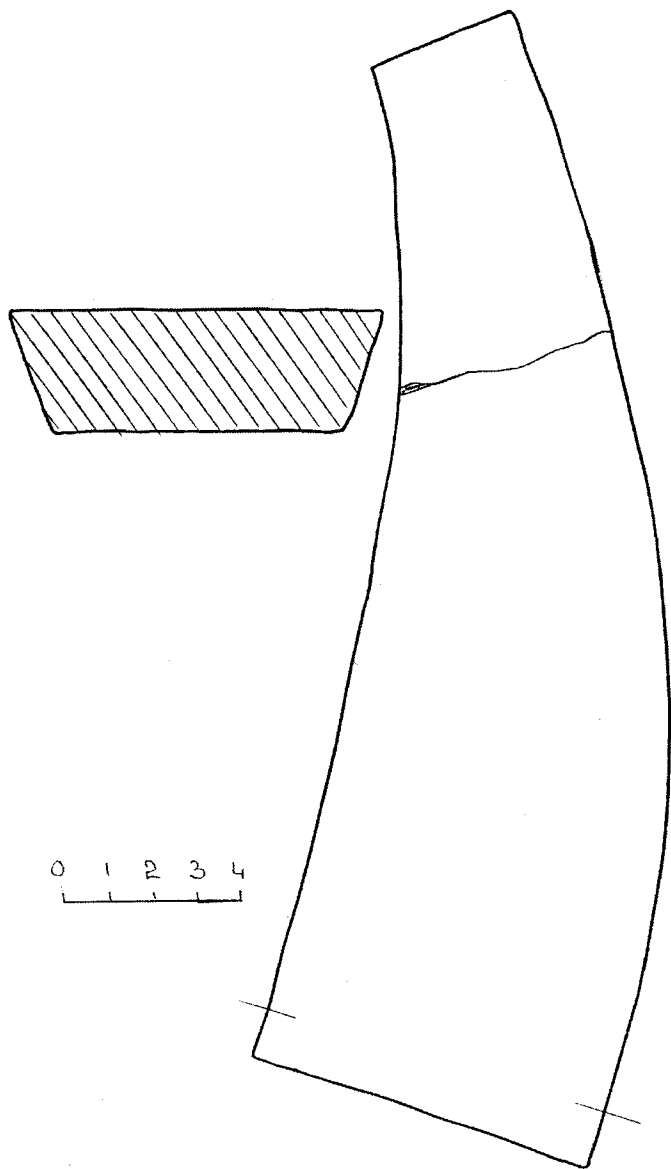

Рис. 137. Олешківське городище. Ротонда. Керамічна плитка.
Фрагмент зображення. Фон.

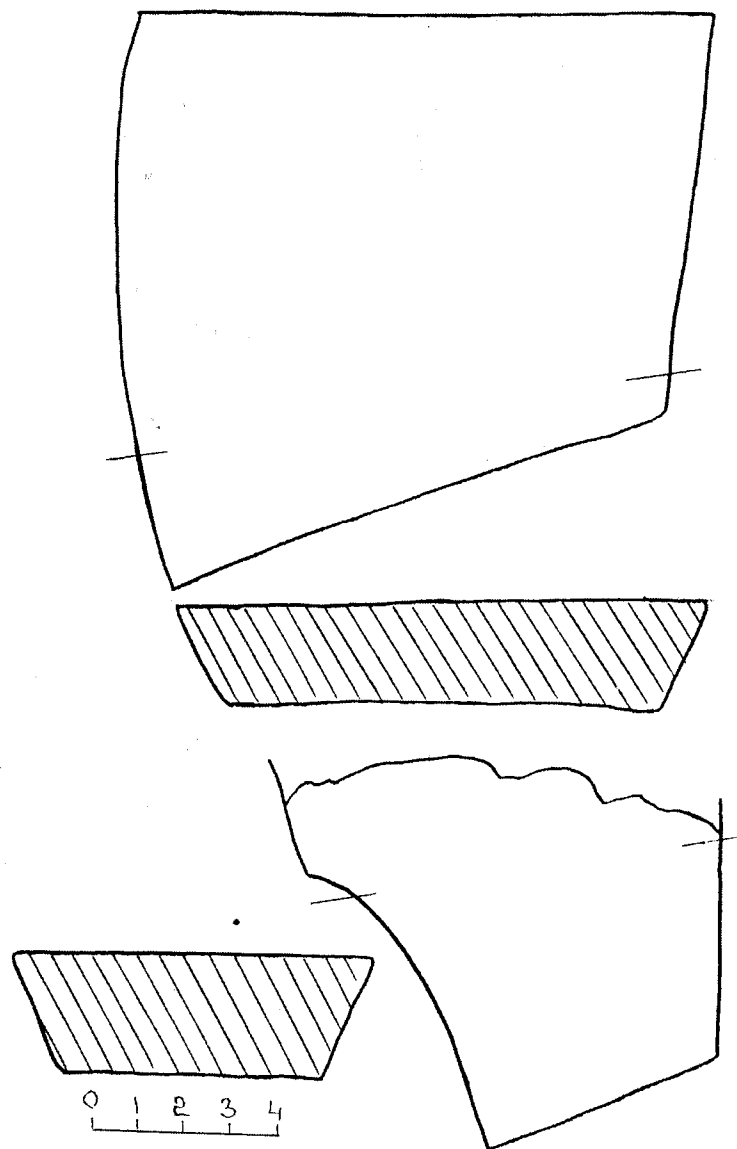
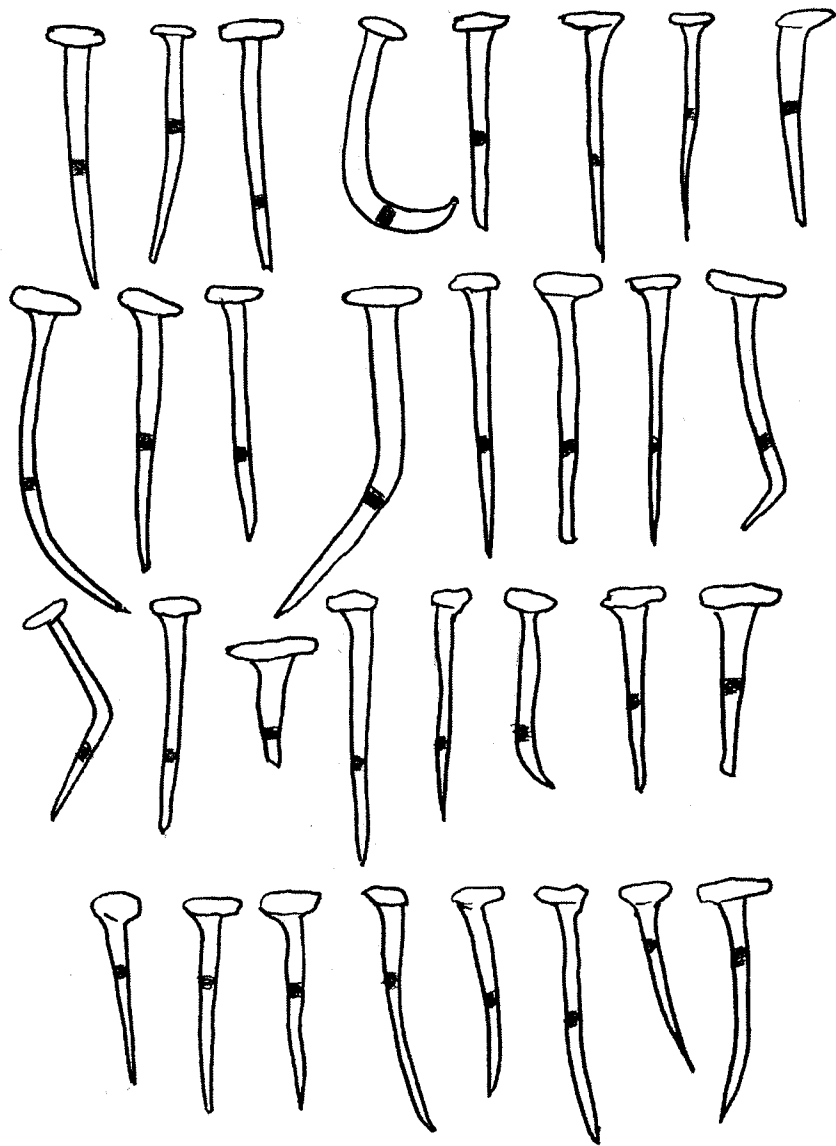

Рис. 138. Олешківське городище. Ротонда. Керамічна плитка.
Фрагмент зображення. Фон.

0 1 2 3

Рис. 139. Олешківське городище. Ротонда. Залізні цвяхи.

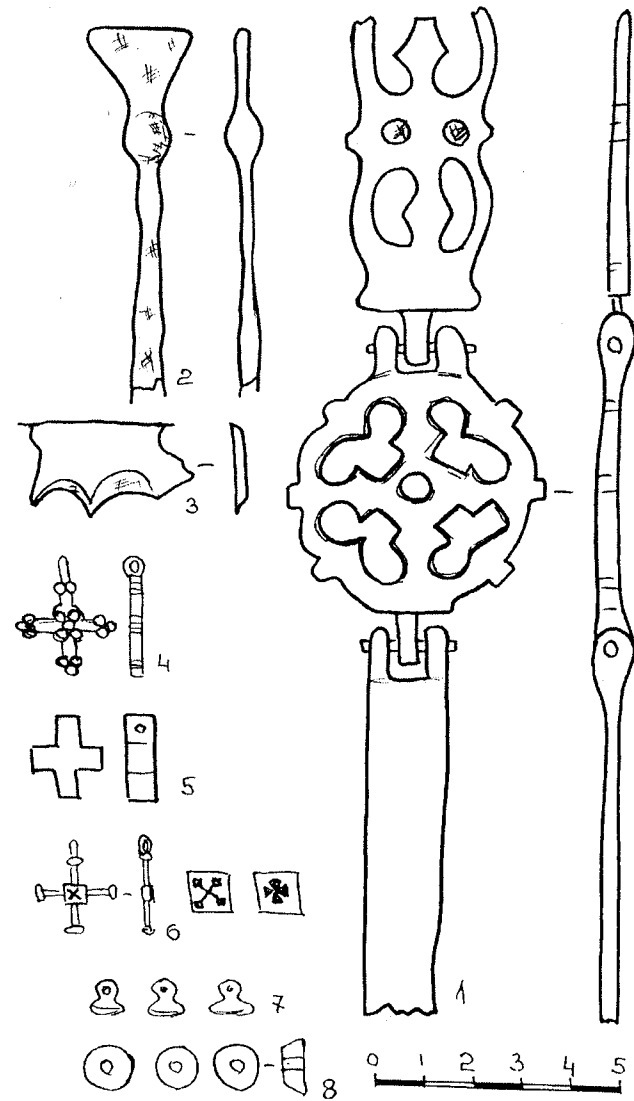

Рис. 140. Олешківське городище. Ротонда. Таблиця знахідок.
 1 – фрагмент хороса; 2 – стиль-писало; 3 – мідна пластинка;
 4 – мідний хрестик; 5 – кам'яний хрестик; 6 – золотий хрестик;
 7 – гудзики; 8 – намистиши скляні.

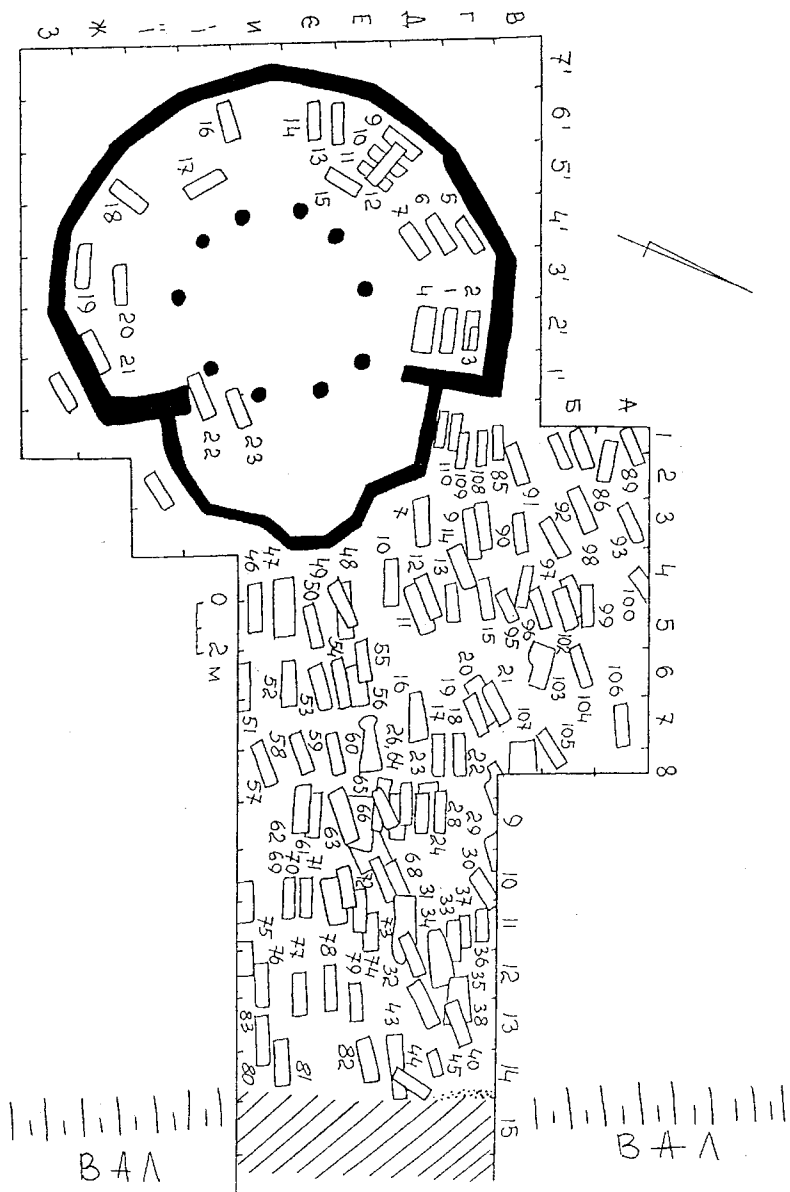

Рис. 141. Олешківське городище. Ротонда. Поховання під підлогою і на кладовищі.

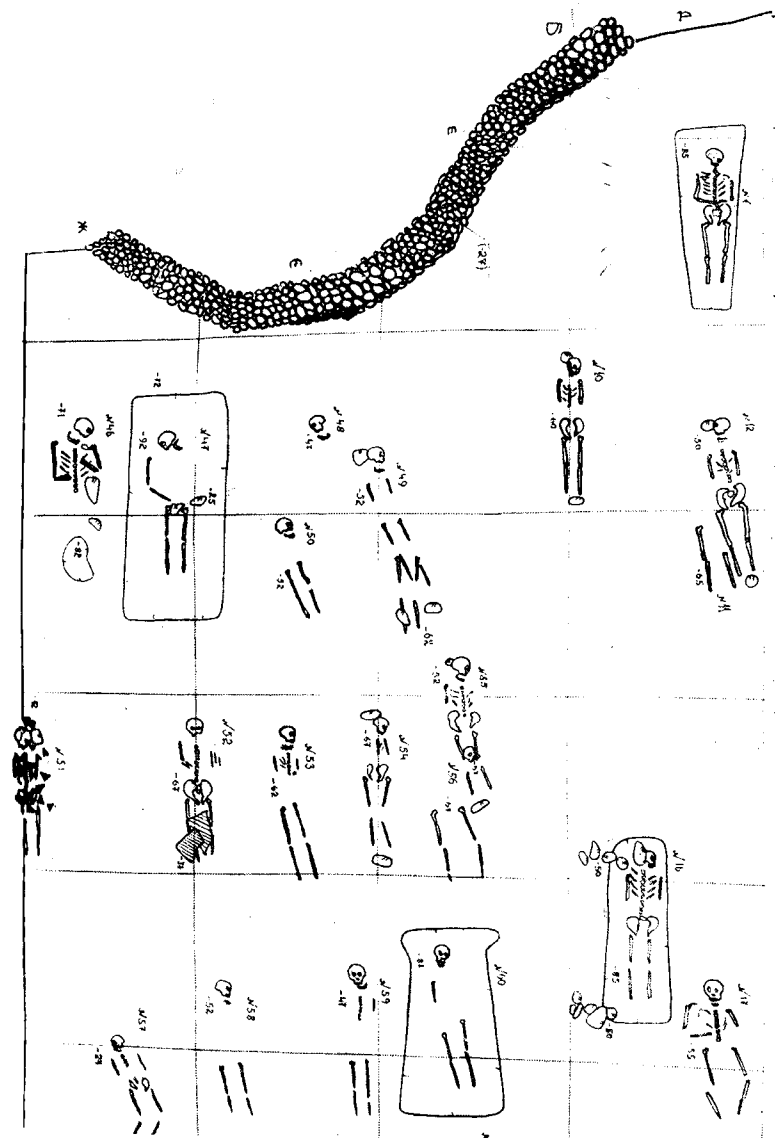

Рис. 142. Фрагмент 1.

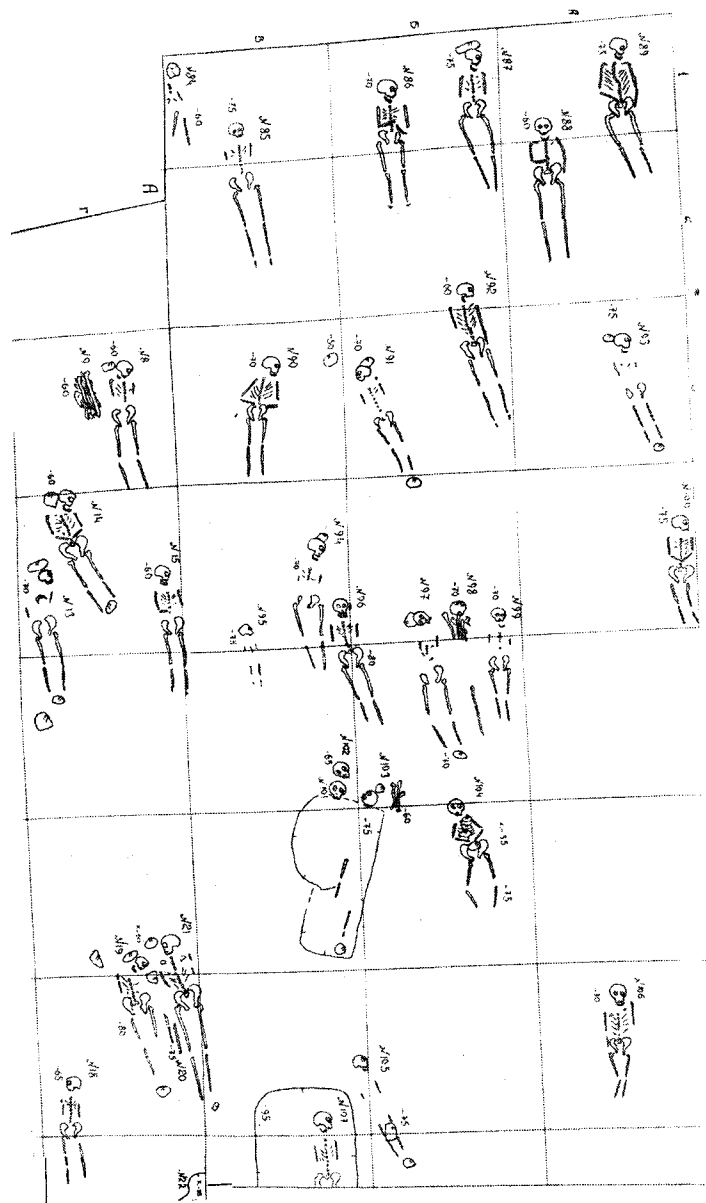

Рис. 143. Фрагмент 2.

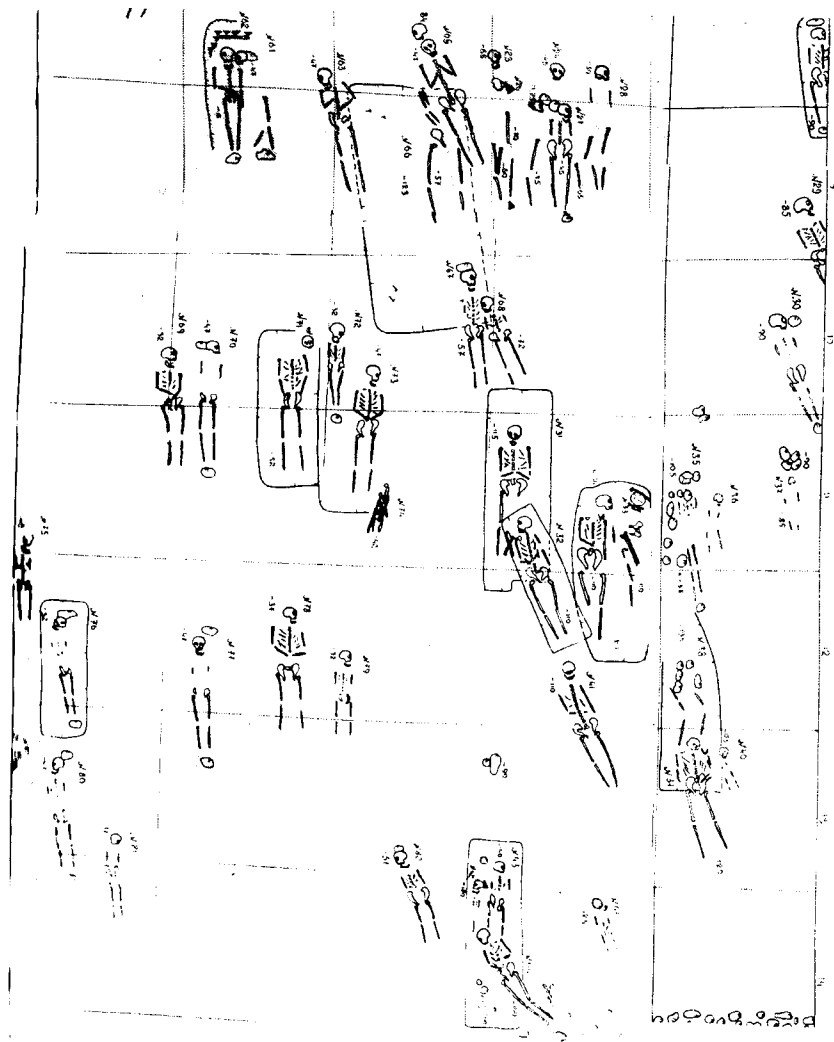

Рис. 144. Фрагмент 3.

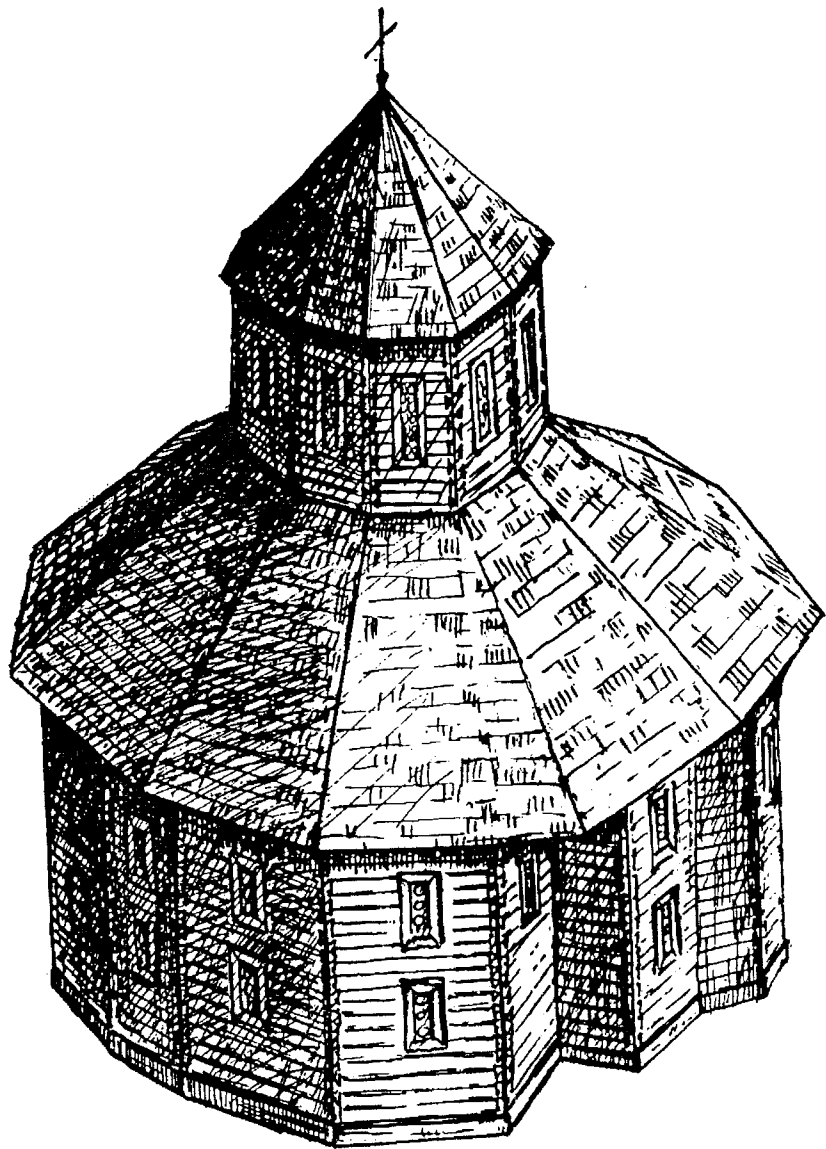

Рис. 145. Олешківське городище. Ротонда. Реконструкція.

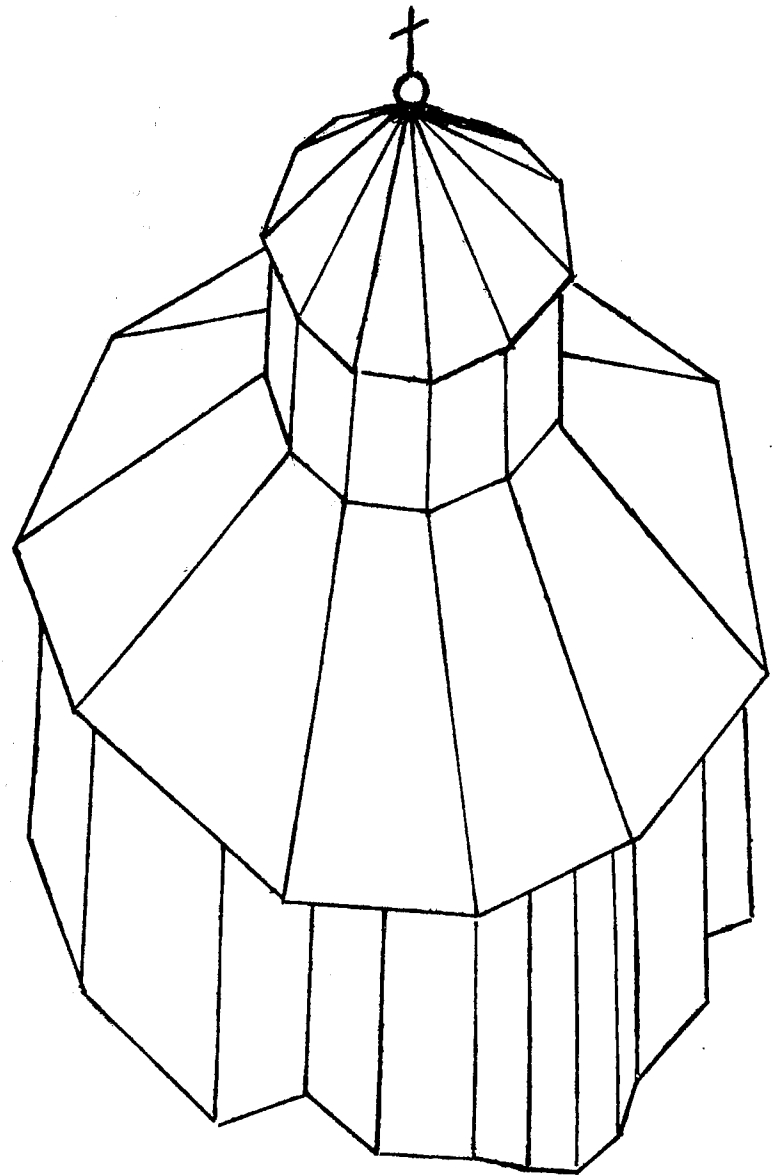

Рис. 146. Олешківське городище. Ротонда. Реконструкція.

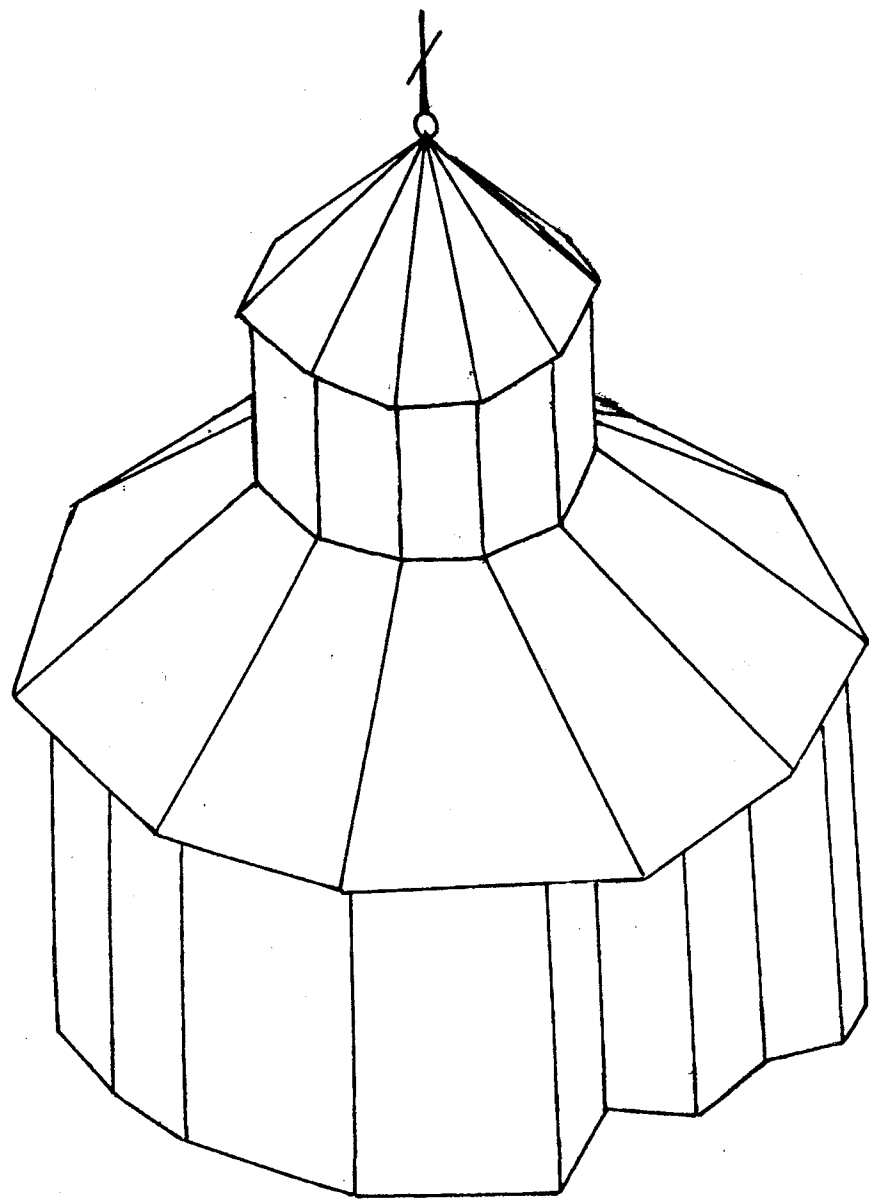

Рис. 146.1. Олешківське городище. Ротонда. Реконструкція.

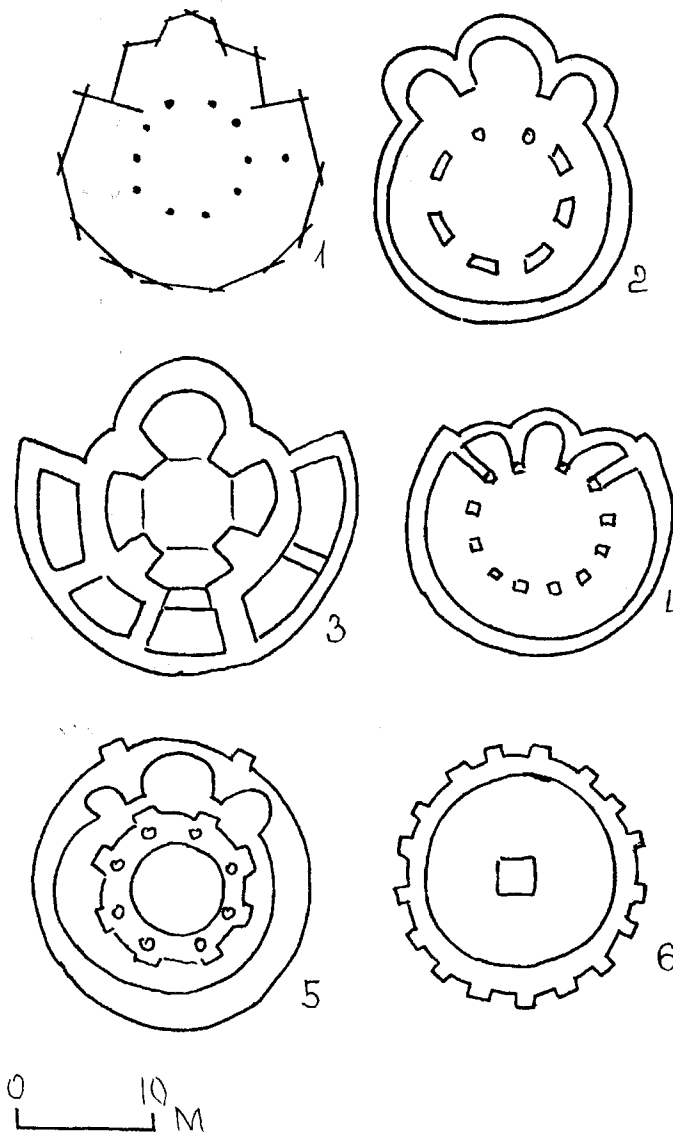

Рис. 147. Олешківське городище. Ротонда і її близькі аналоги.
 1 – Олешківська ротонда; 2 – Задарівська ротонда (Хорватія);
 3 – Рашківська ротонда (Сербія); 4 – Шлезвігська ротонда;
 5 – Володимир-Волинська ротонда; 6 – Київська ротонда;

2.2. Буківнянське городище

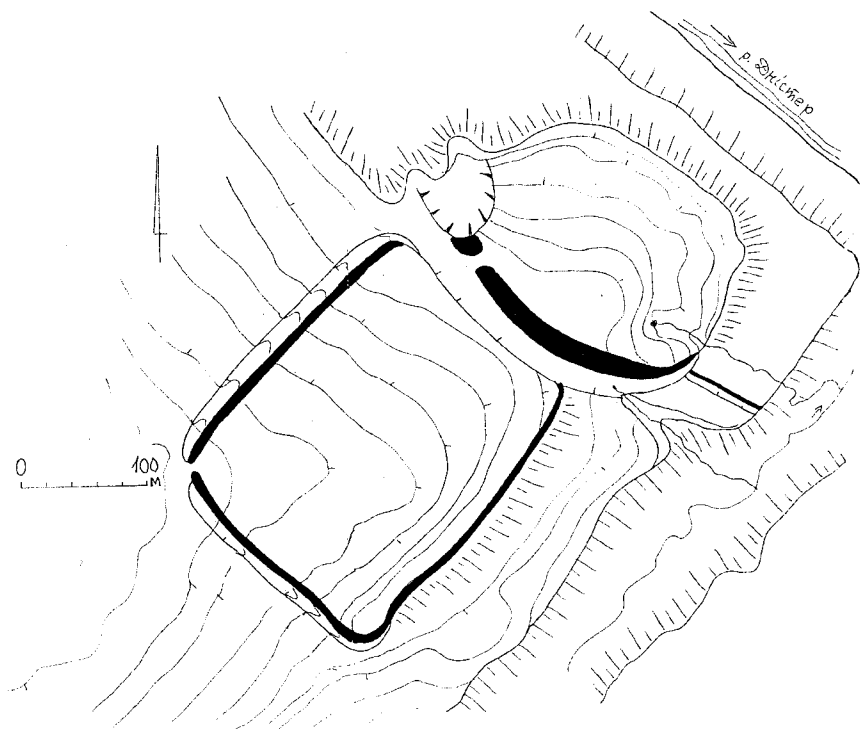

Рис. 148. Буківнянське городище. План.

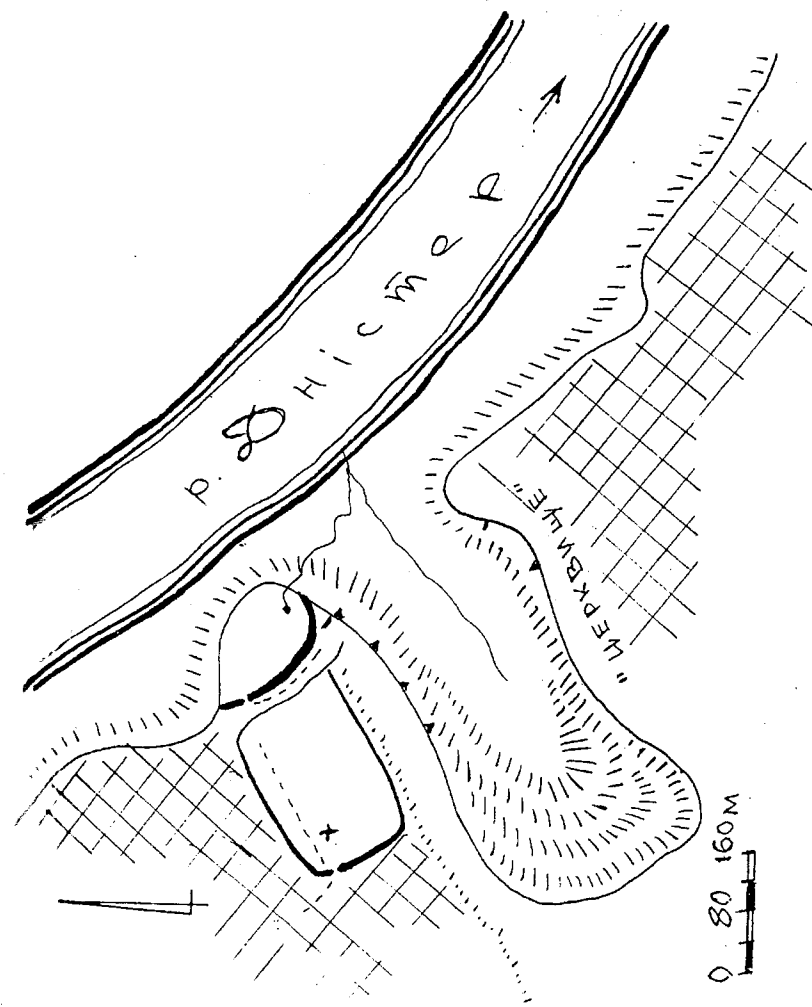

Рис. 149. Буківнянське городище. Поселенський комплекс.

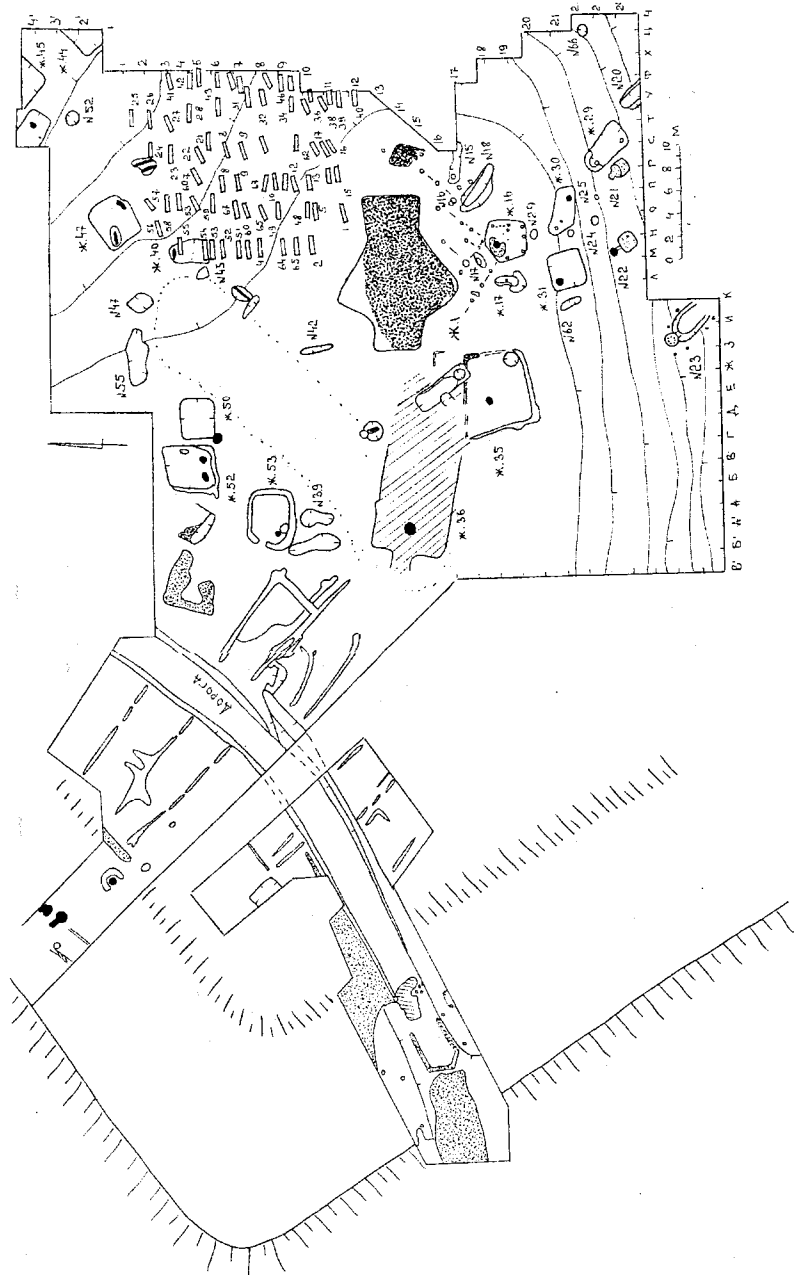

Рис. 150. Буківнянське городище. Перший культурно-хронологічний горизонт. План розкопу 1.

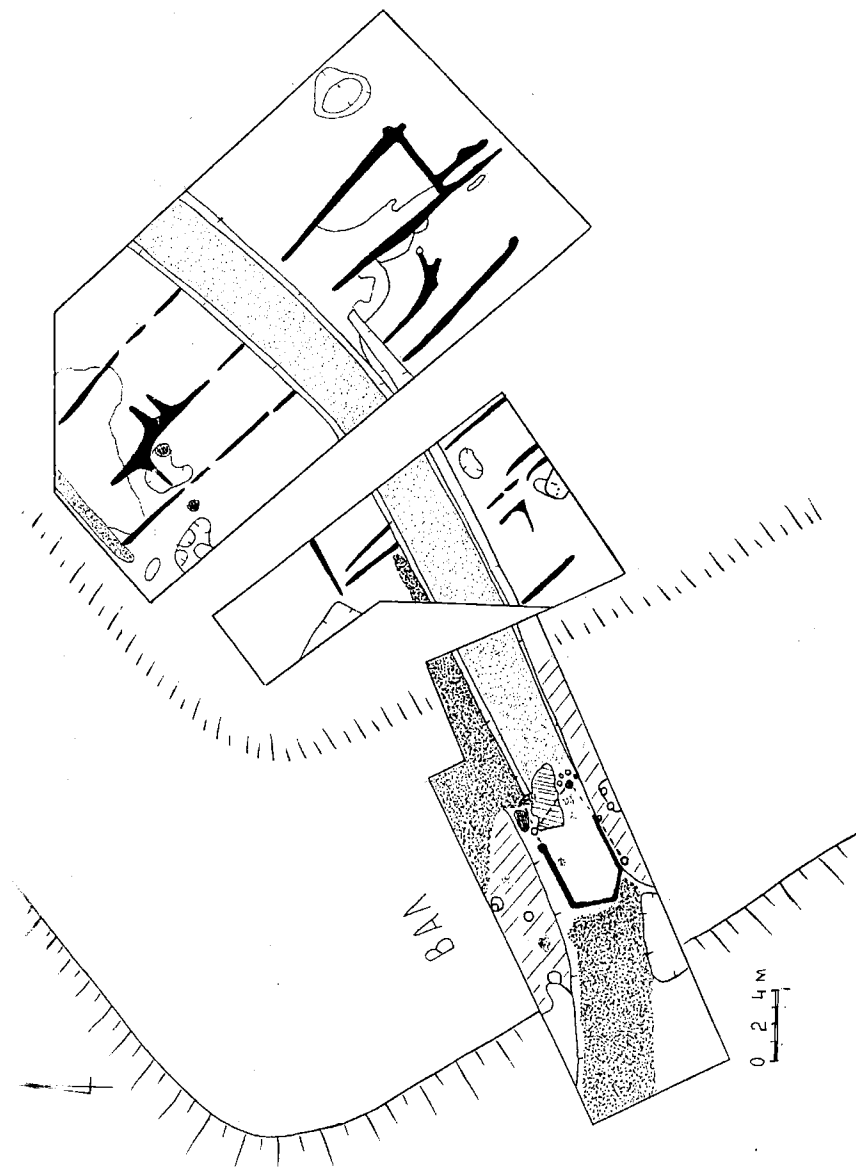

Рис. 151. Буківнянське городище. Розкоп 1. В'їзд, Дорога.

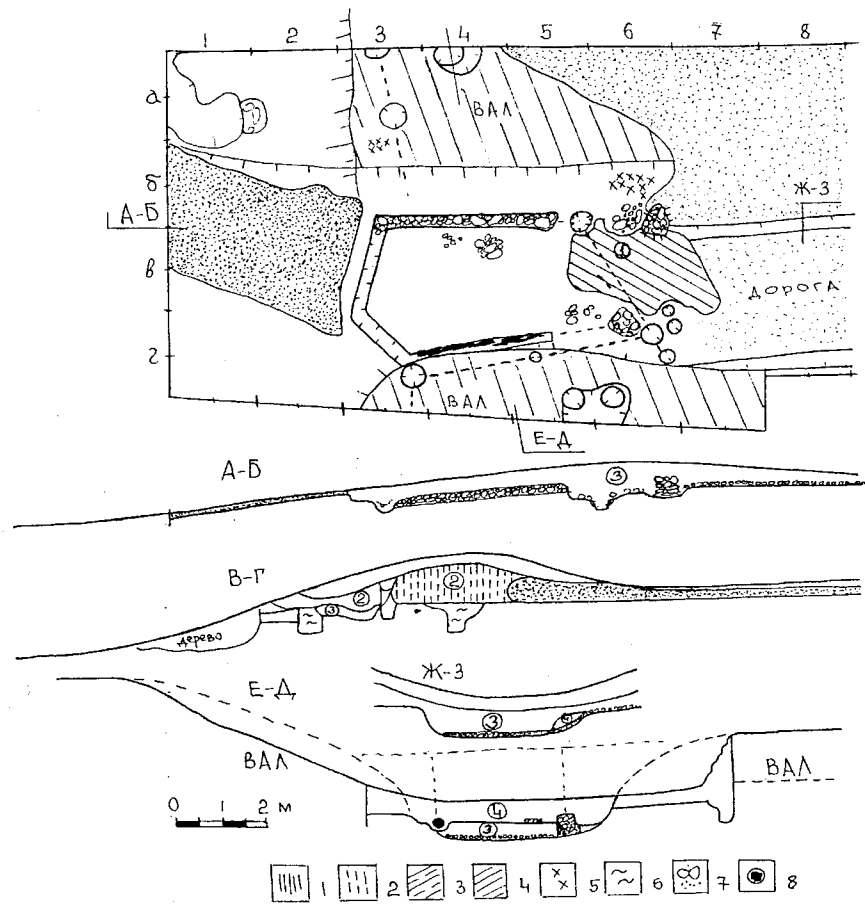

Рис. 152. Буківнянське городище. Розкоп I. В'їзна частина.
 1 – сіра ущільнена; 2 – жовта ущільнена; 3 – сіро-жовта; 4 – сіра;
 5 – обпалена глина; 6 – мішана; 7 – каміння;
 8 – дерев'яні конструкції.

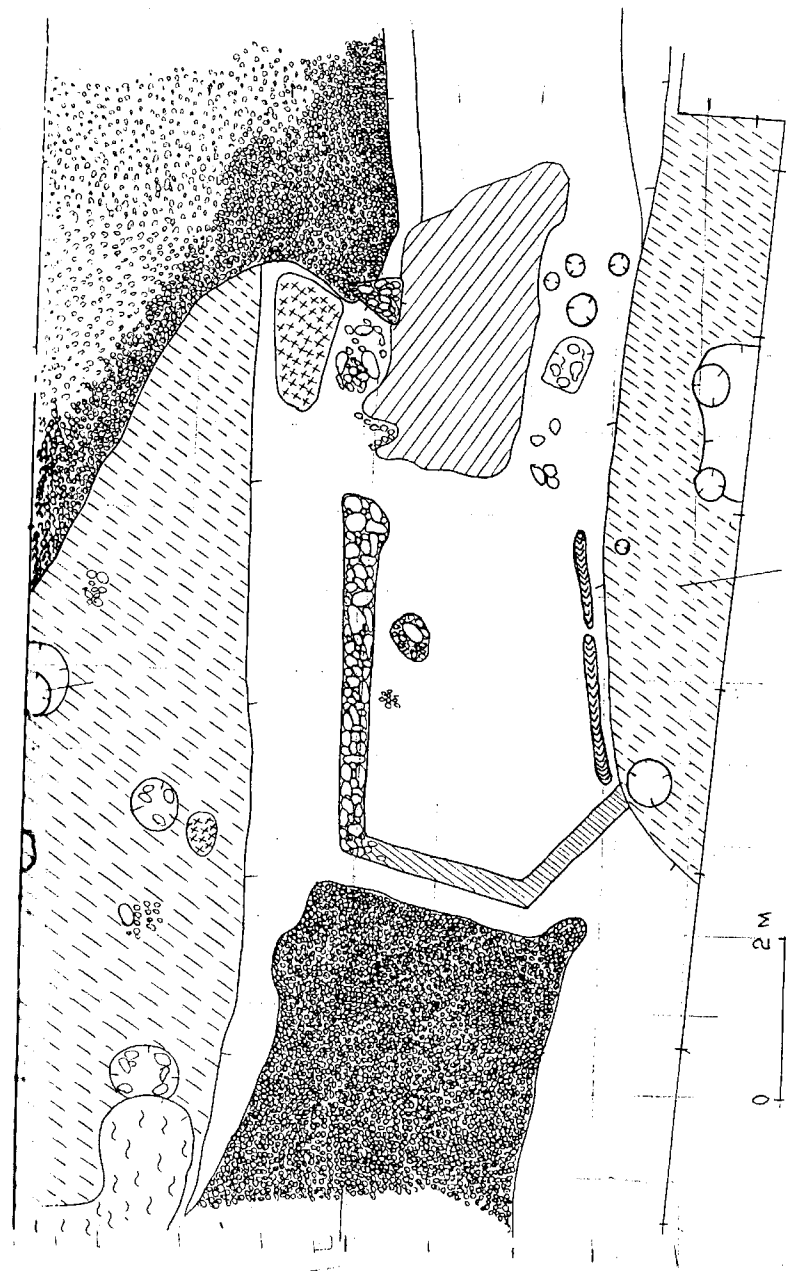

Рис. 153. Буківнянське городище. Розкоп I. В'їзна частина. Ворота.

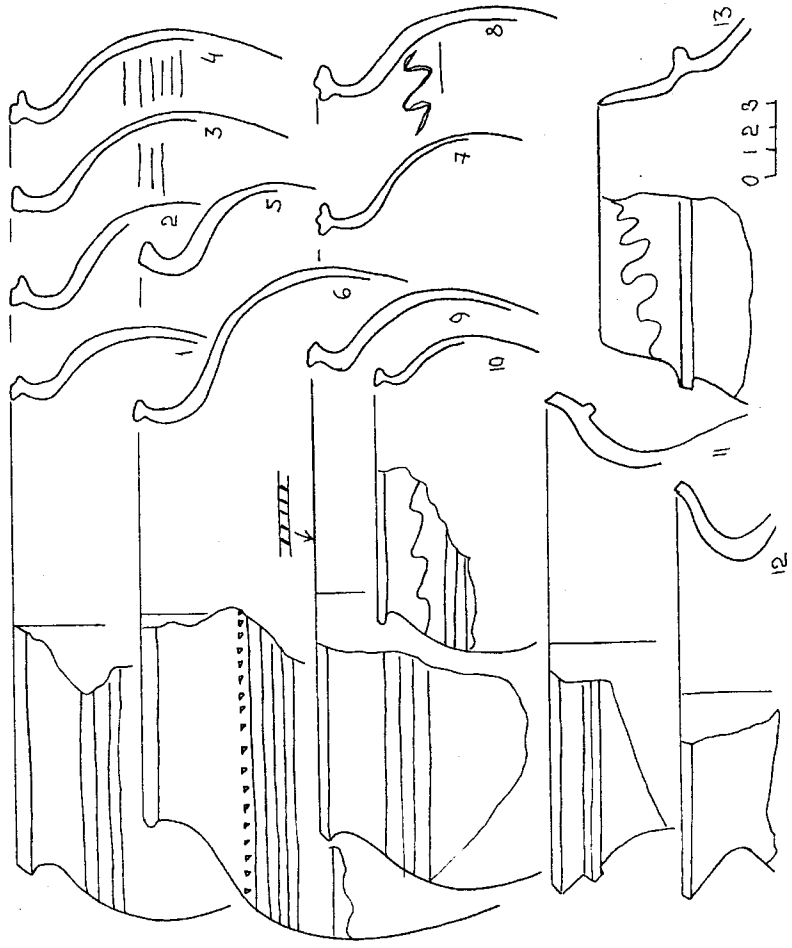

Рис. 154. Буквінянське городище. Розкоп 1. Дорога. Таблиця кераміки.

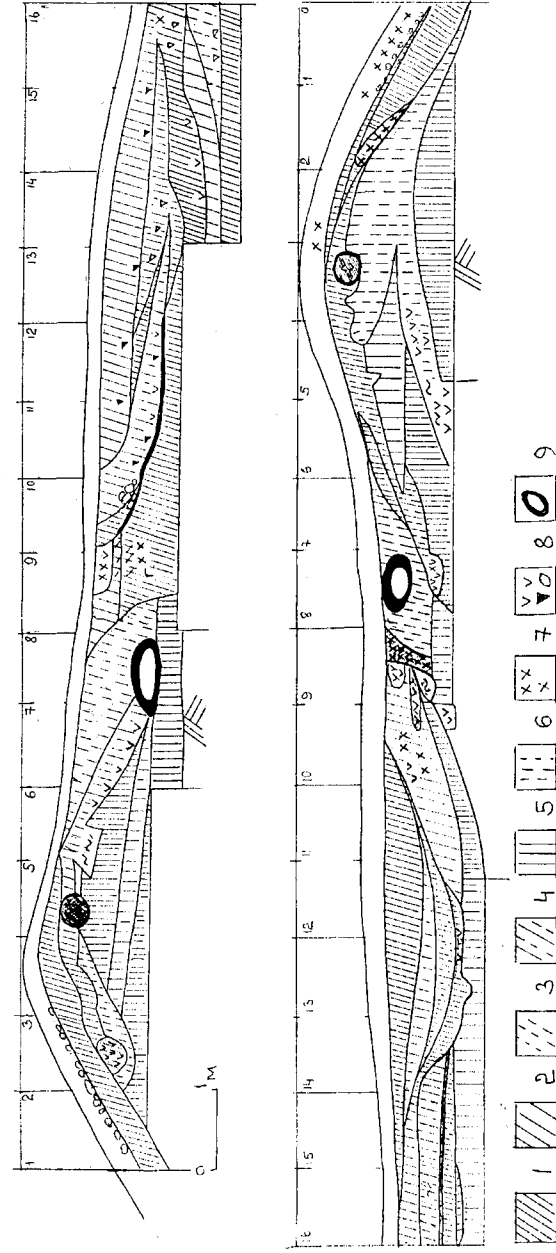

Рис. 155. Буквінянське городище. Розкоп 1. Вал північний. Стратиграфічний розріз правої і лівої стінок. 1 – сіра; 2 – чорна; 3 – жовта; 4 – сіро-жовта; 5 – сіра уціцьнена; 6 – жовта уціцьнена; 7 – обпалена глина, обмазка; 8 – попіл, кераміка, камінь; 9 – піч.

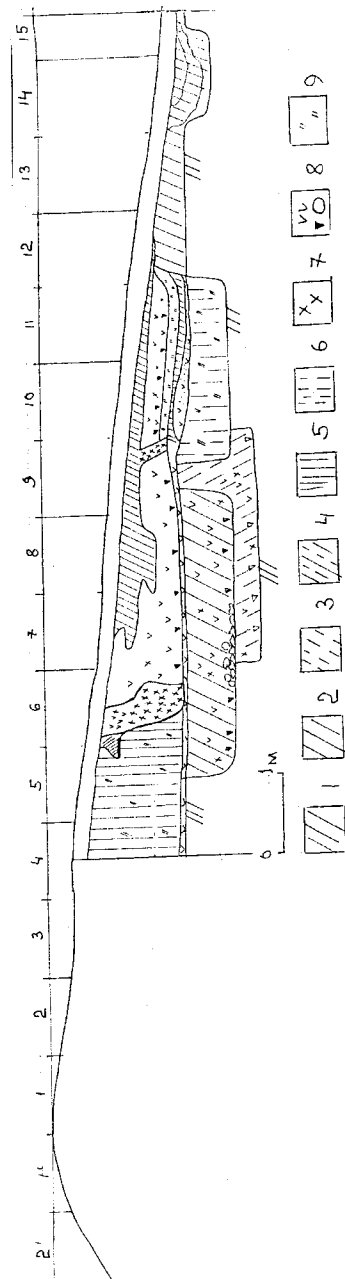

Рис. 156. Буківнянське городище. Граніще 2. Розріз північного валу. 1 – сіра; 2 – чорна; 3 – жовта; 4 – сіро-жовта; 5 – чорна уцільнена; 6 – жовта уцільнена; 7 – обвалена глина, обмазка; 8 – попіл, кераміка, камінь; 9 – глейста.

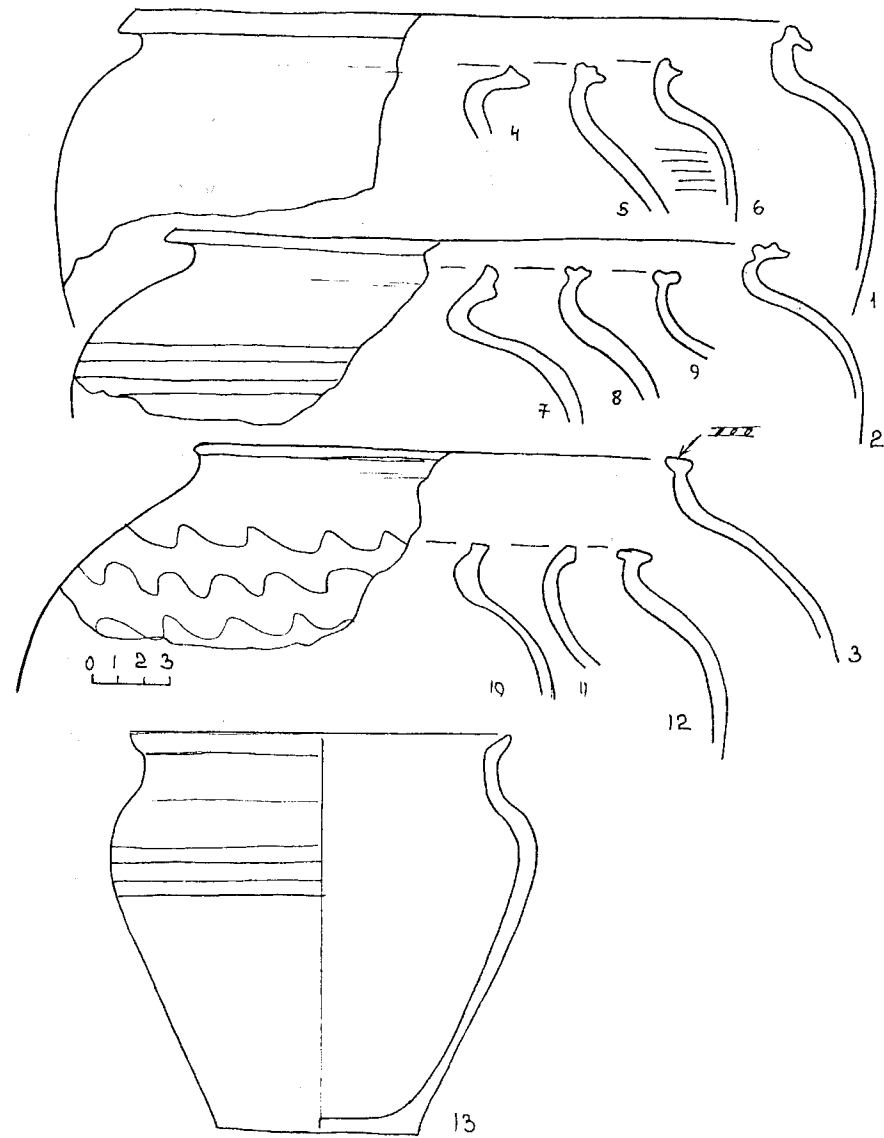

Рис. 157. Буківнянське городище. Розкоп 1. Таблиця кераміки. 1–12 – кераміка, виявлена під час досліджень валу; 13 – житло під валом (тр. 2).

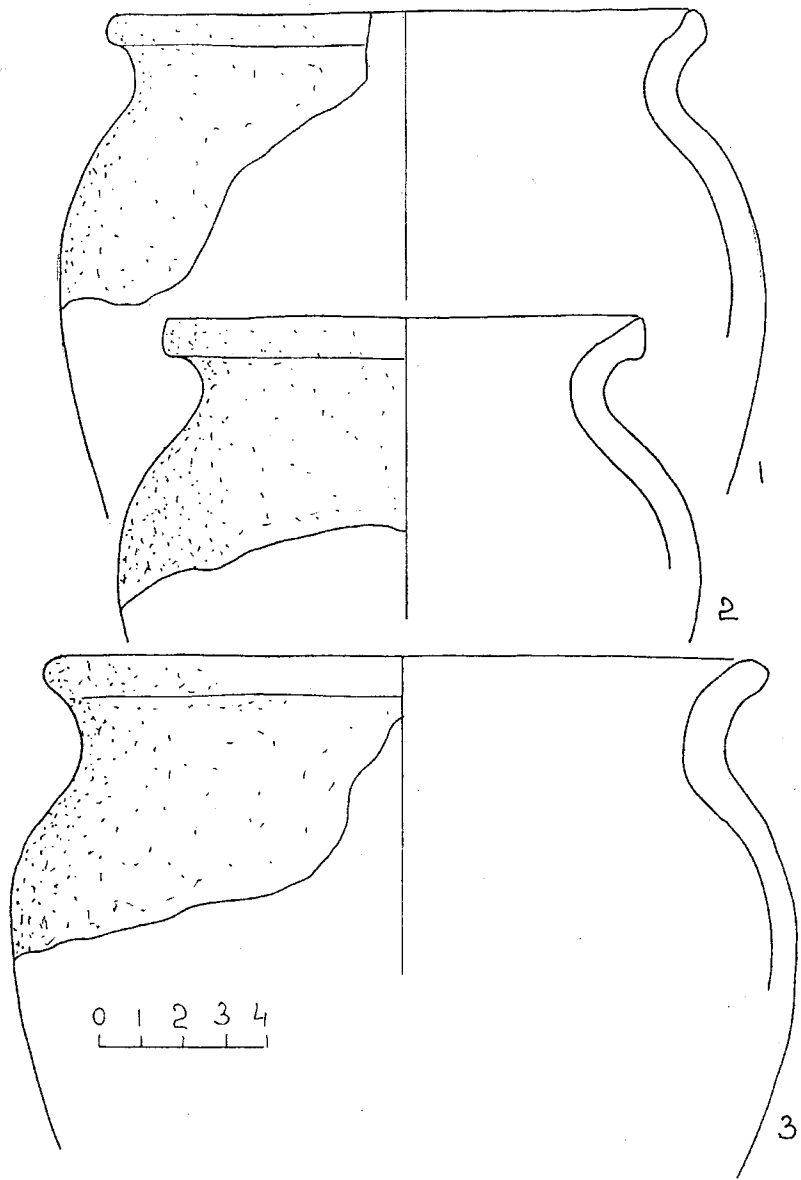

Рис. 158. Буківнянське городище. Траншея 2. Таблиця кераміки.
1-3 – яма під валом.

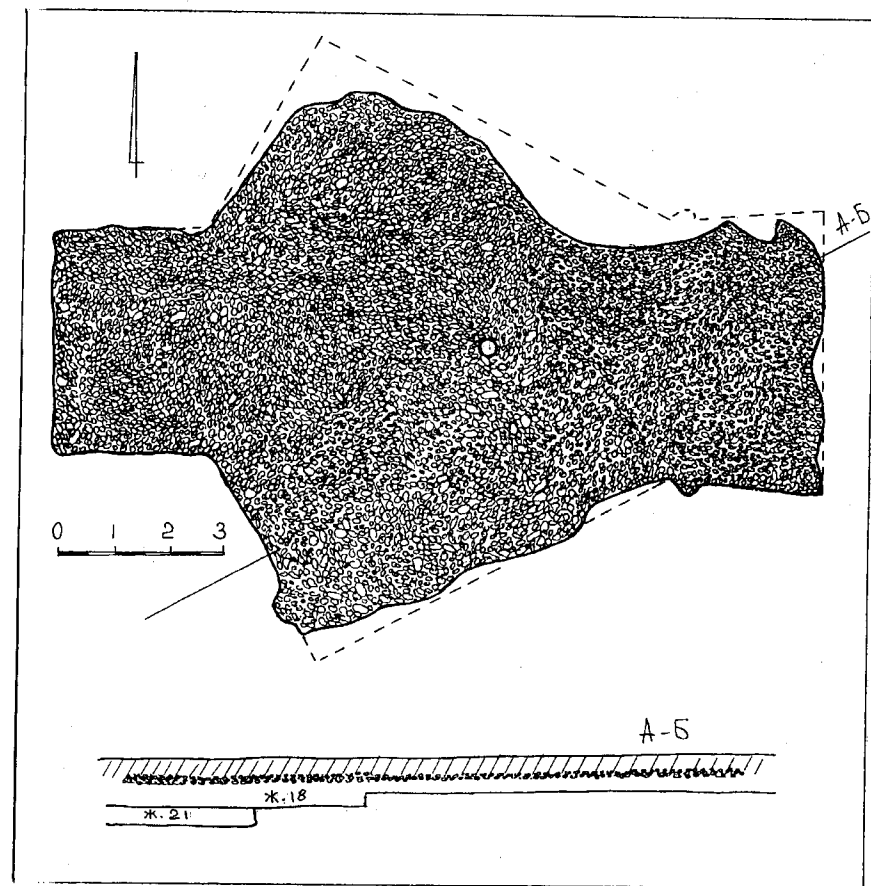

Рис. 159. Буківнянське городище. Розкоп 1. Дерев'яна церква. План.

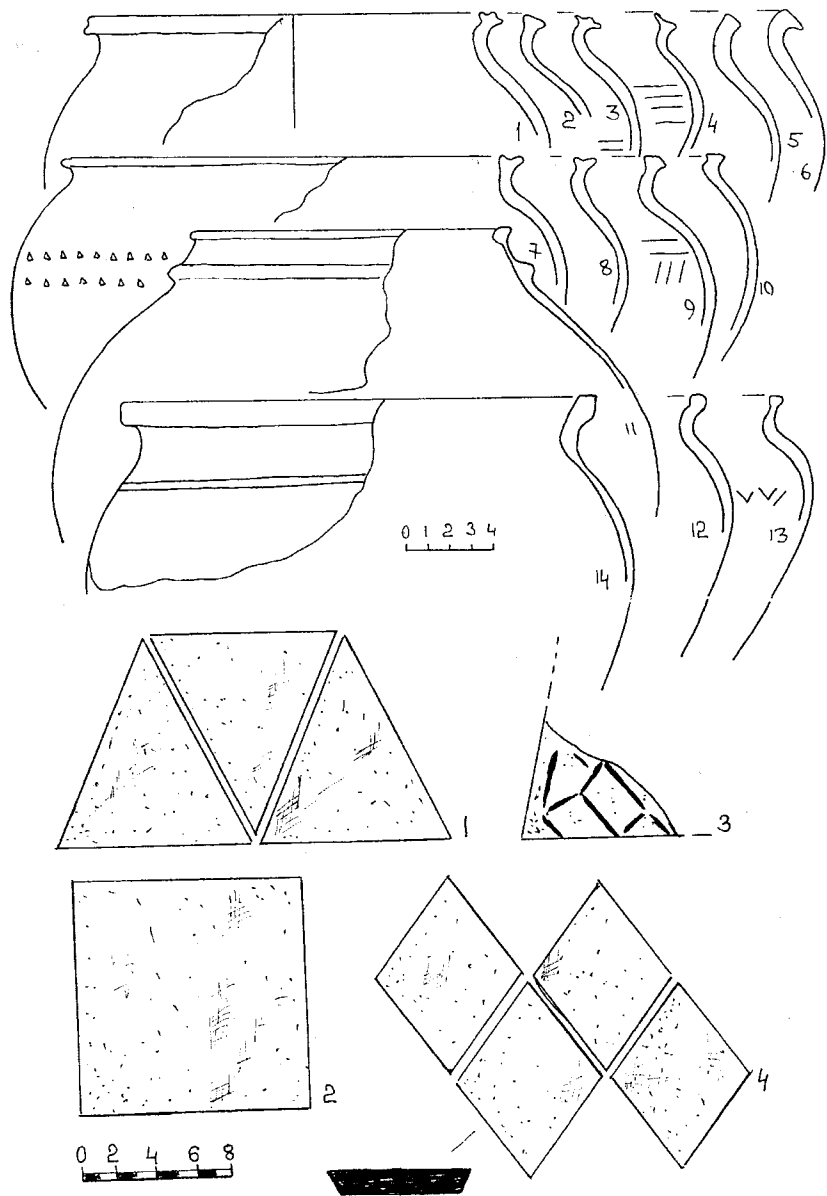

Рис. 160. Буківнянське городище. Розкоп 1. Церква. Фундаменти. Таблиця кераміки з кам'яної вимостки та керамічні плитки.

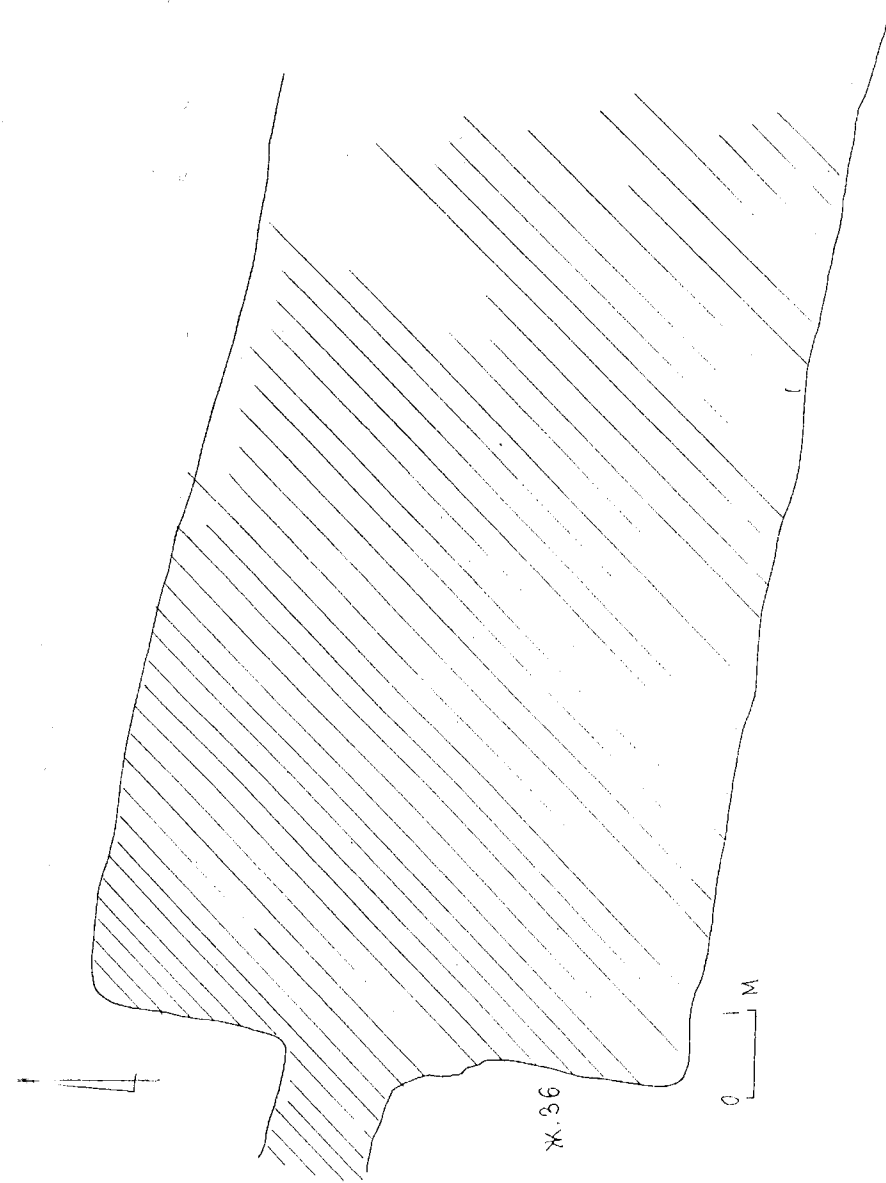

Рис. 161. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 36. План.

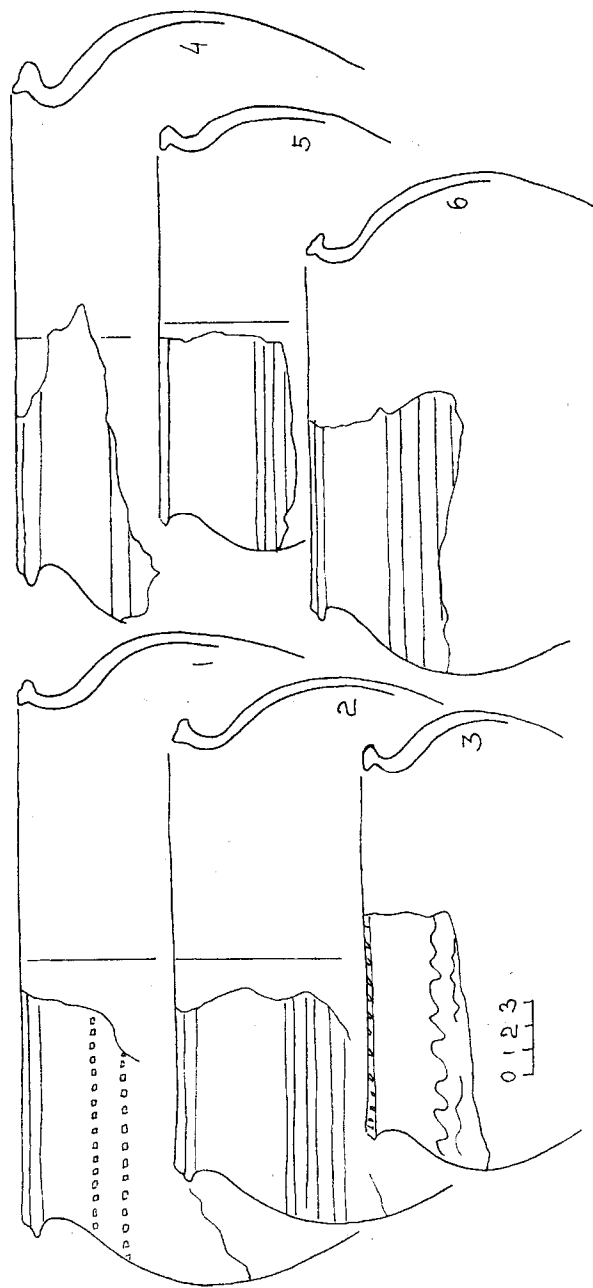

Рис. 162. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 36. Таблиця кераміки.

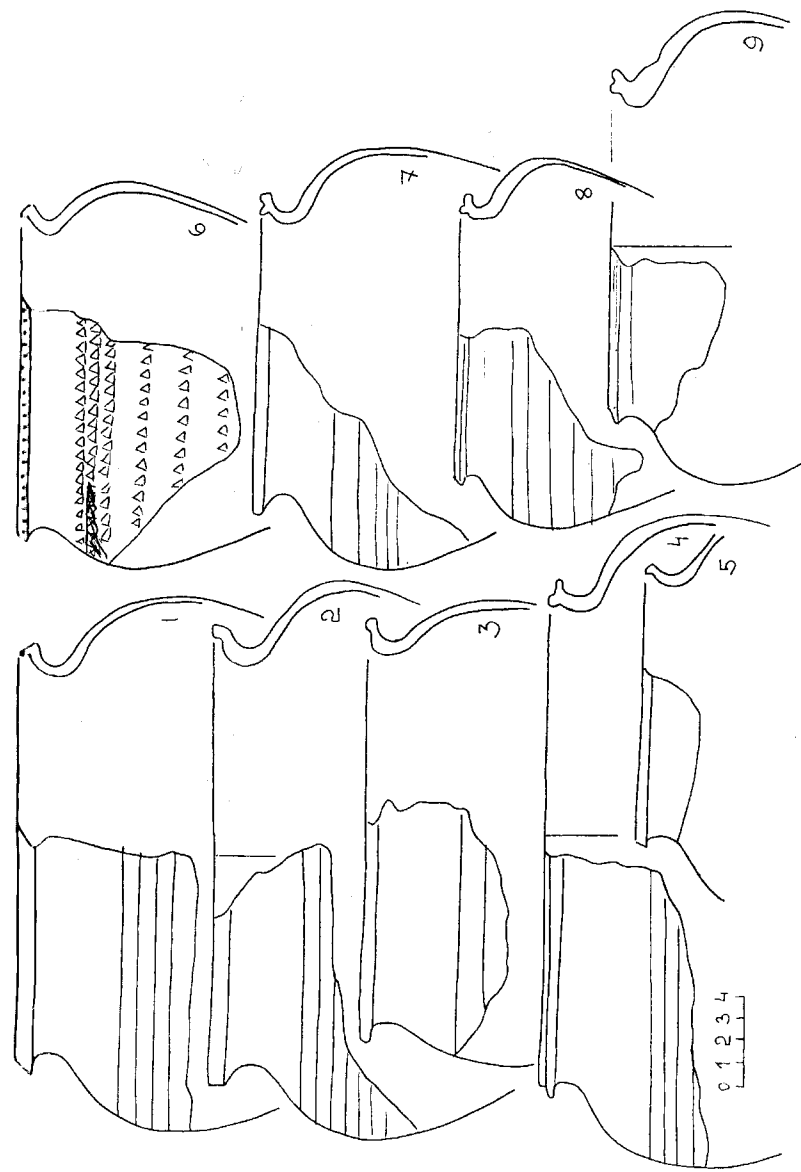

Рис. 163. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 1. Таблиця кераміки.

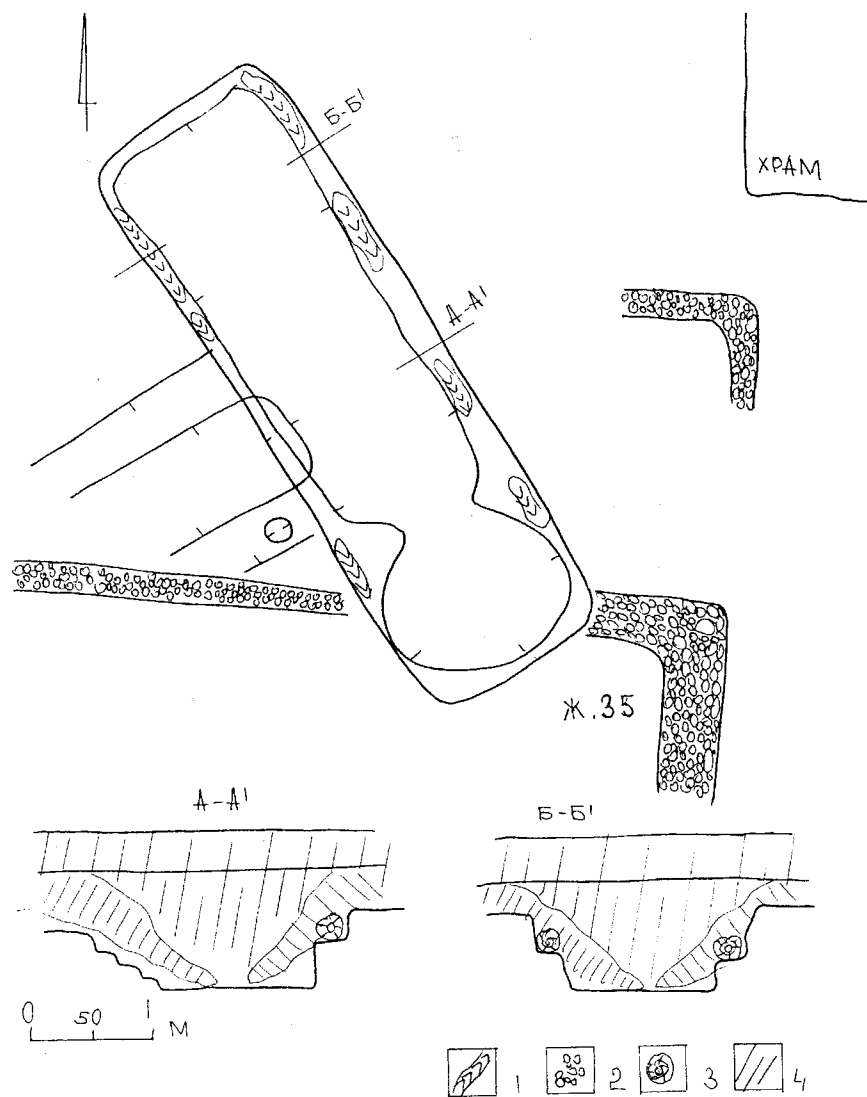

Рис. 164. Буківнянське городище. Розкоп 1.
Підвальне приміщення біля церкви. 1 – дерев'яні конструкції;
2 – каміння; 3 – дерево; 4 – темне заповнення.

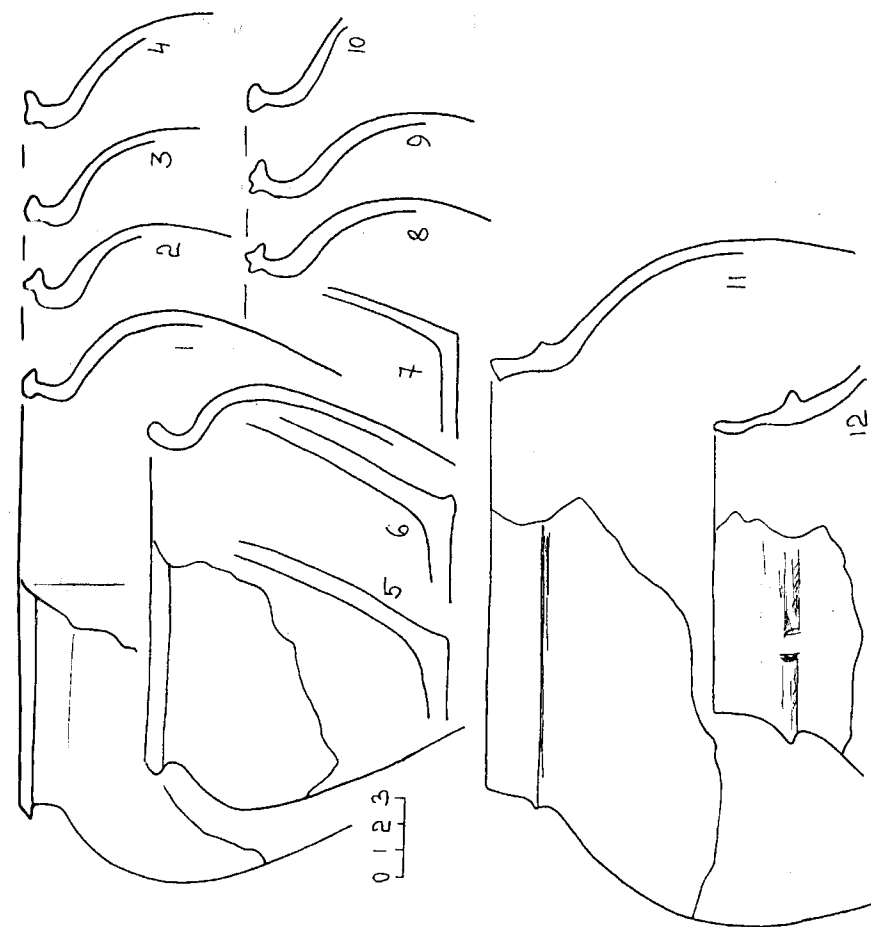

Рис. 165. Буківнянське городище. Розкоп 1. Підвал. Таблиця кераміки.

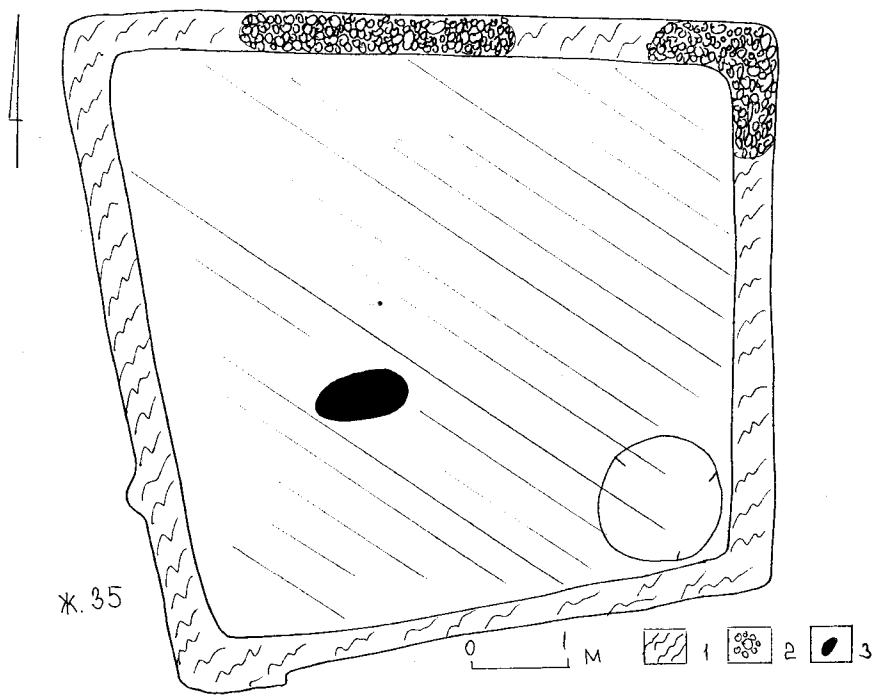

Рис. 166. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 35. План.
1 – обмазка; 2 – каміння; 3 – черинь печі.

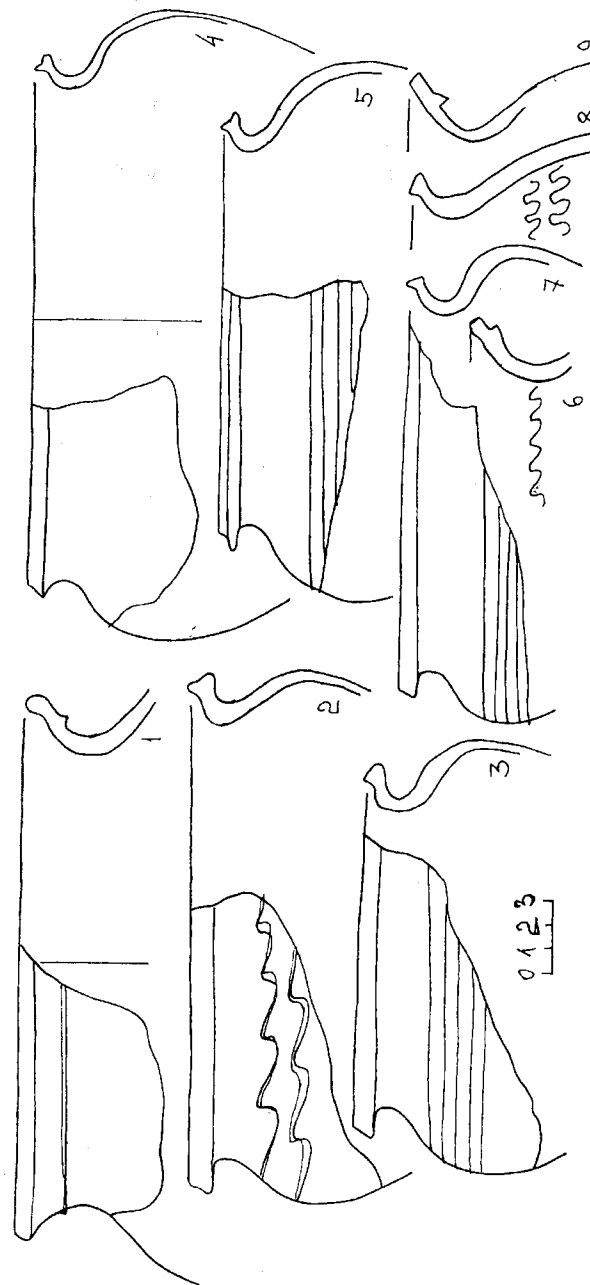

Рис. 167. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 35. Таблиця кераміки.

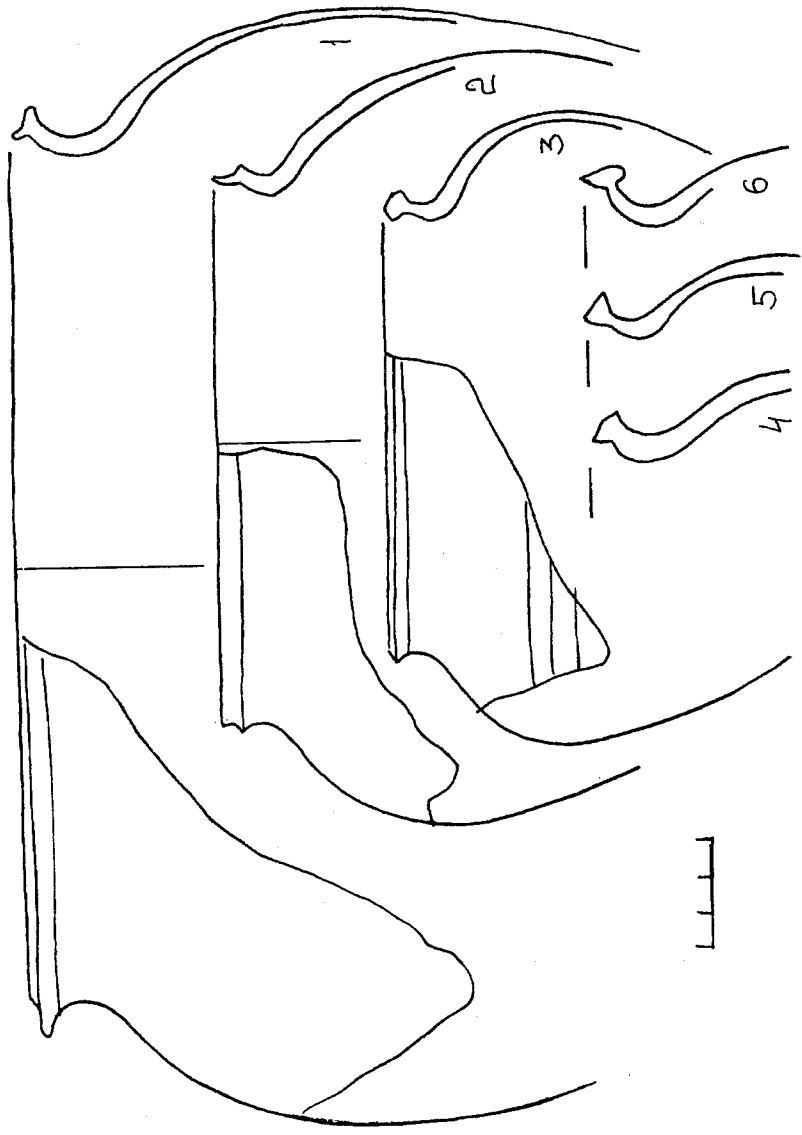

Рис. 168. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 8. Таблиця кераміки.

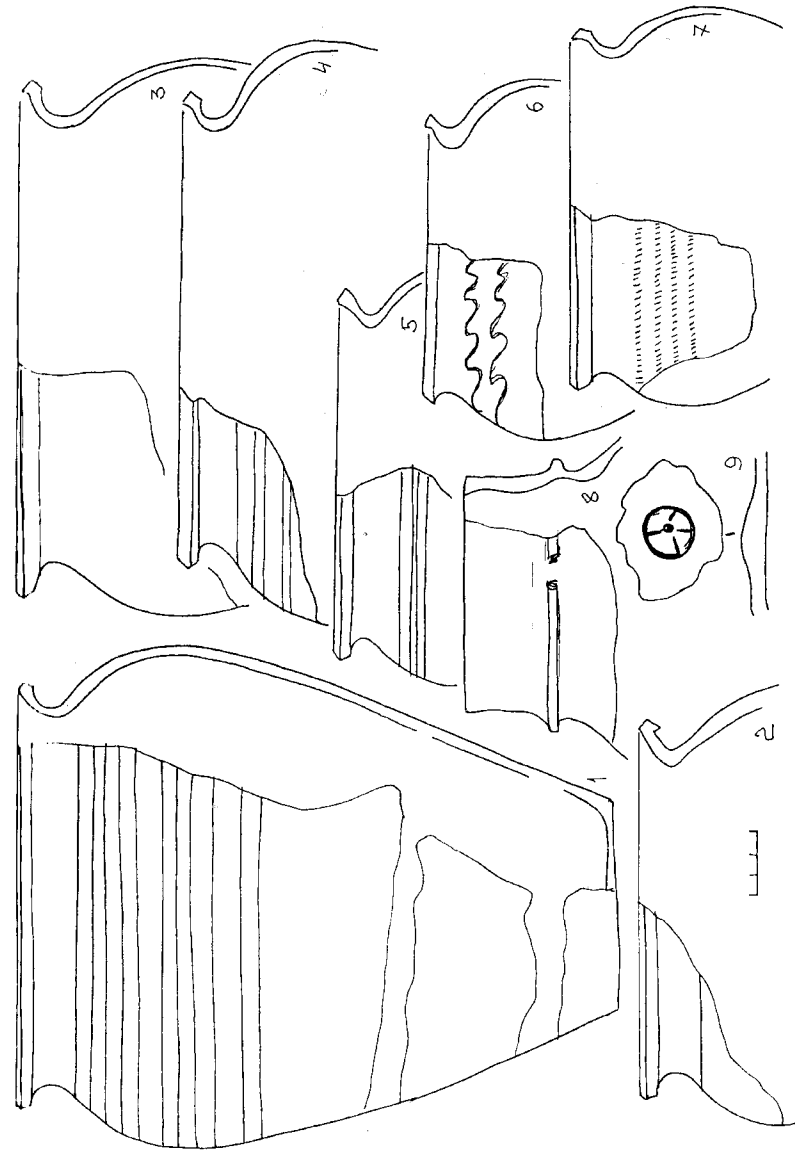

Рис. 169. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 15. Таблиця кераміки.

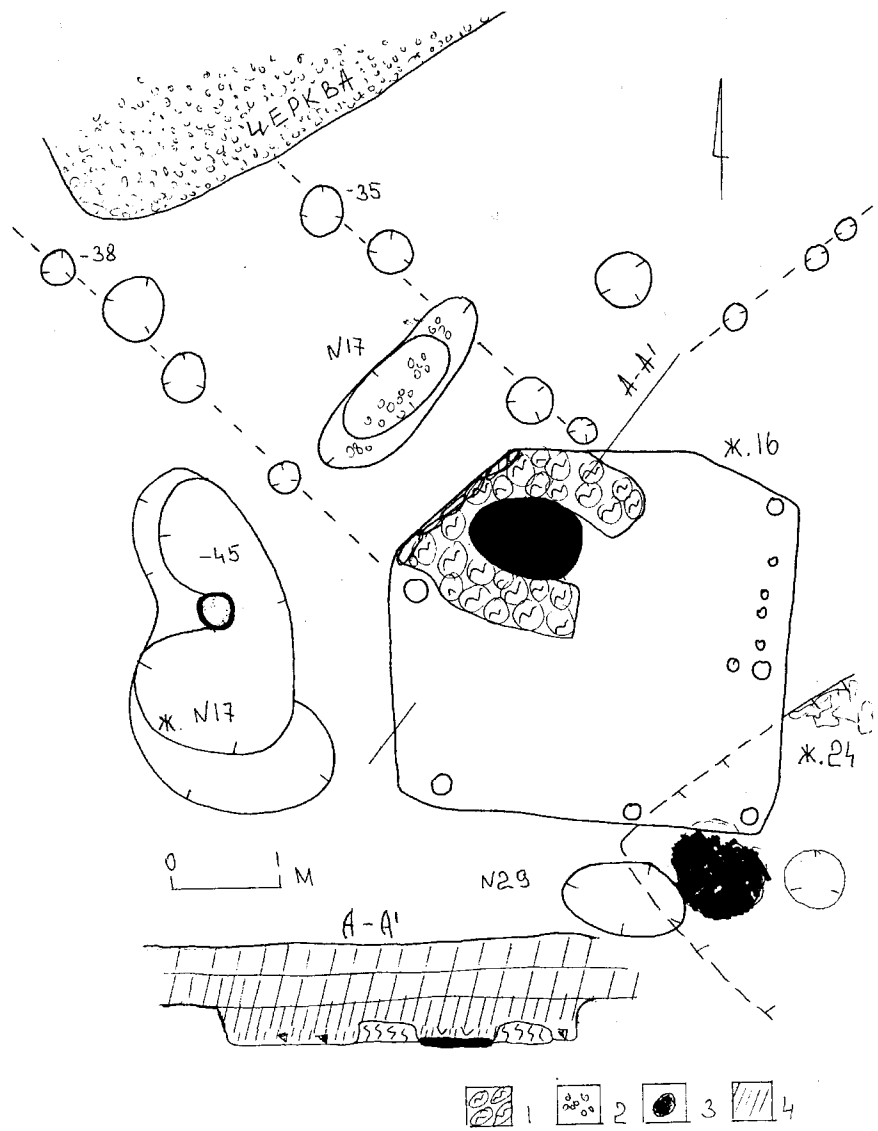

Рис. 170. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 16.
 Яма 16, 17, 29. План.
 1 – керамічні вальки, обмазка; 2 – каміння; 3 – піч; 4 – заповнення.

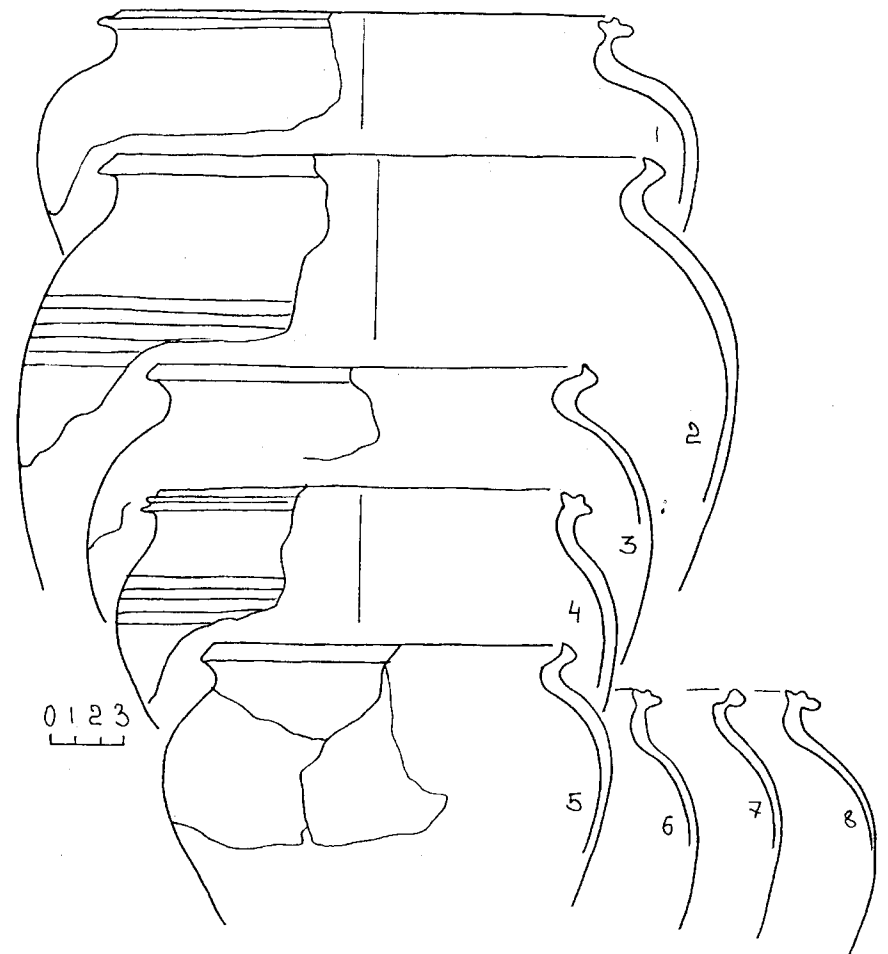

Рис. 171. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 16.
 Таблиця кераміки.

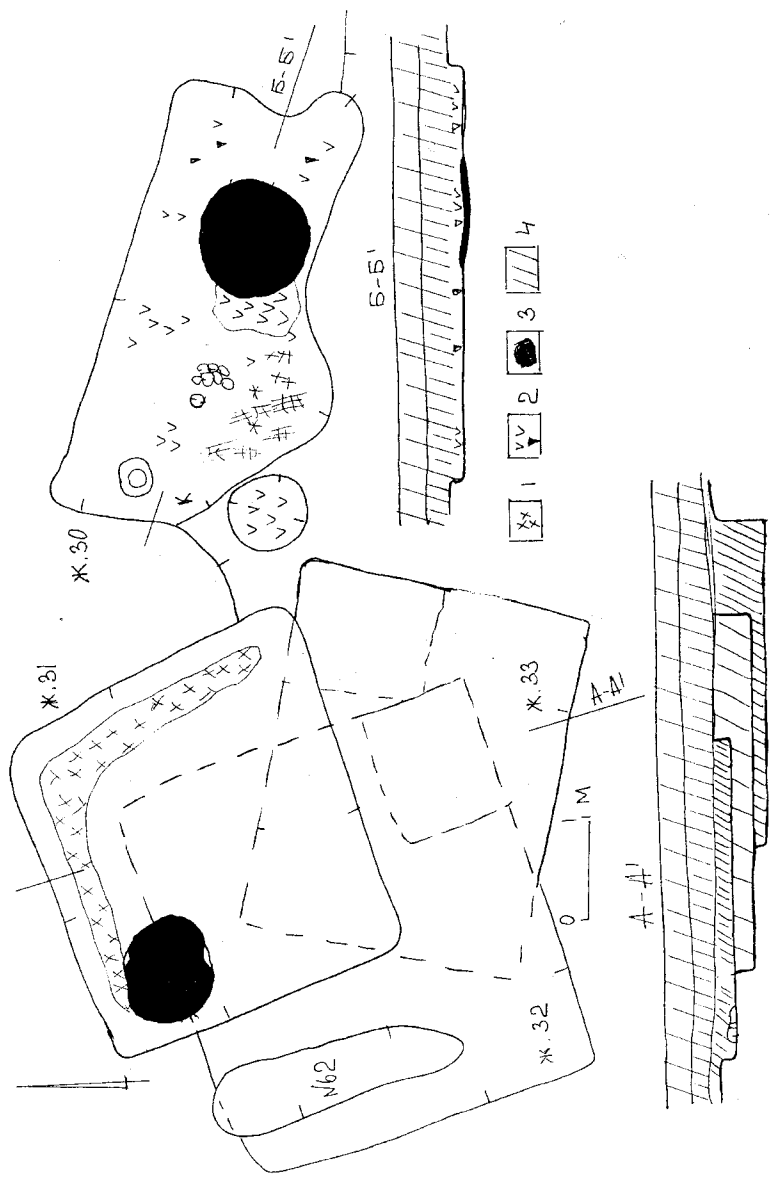

Рис. 172. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 30, 31, 32, 33. Яма 62. План.
1 – обпалена глина, обмазка; 2 – попіл, кераміка; 3 – піч; 4 – заповнення.

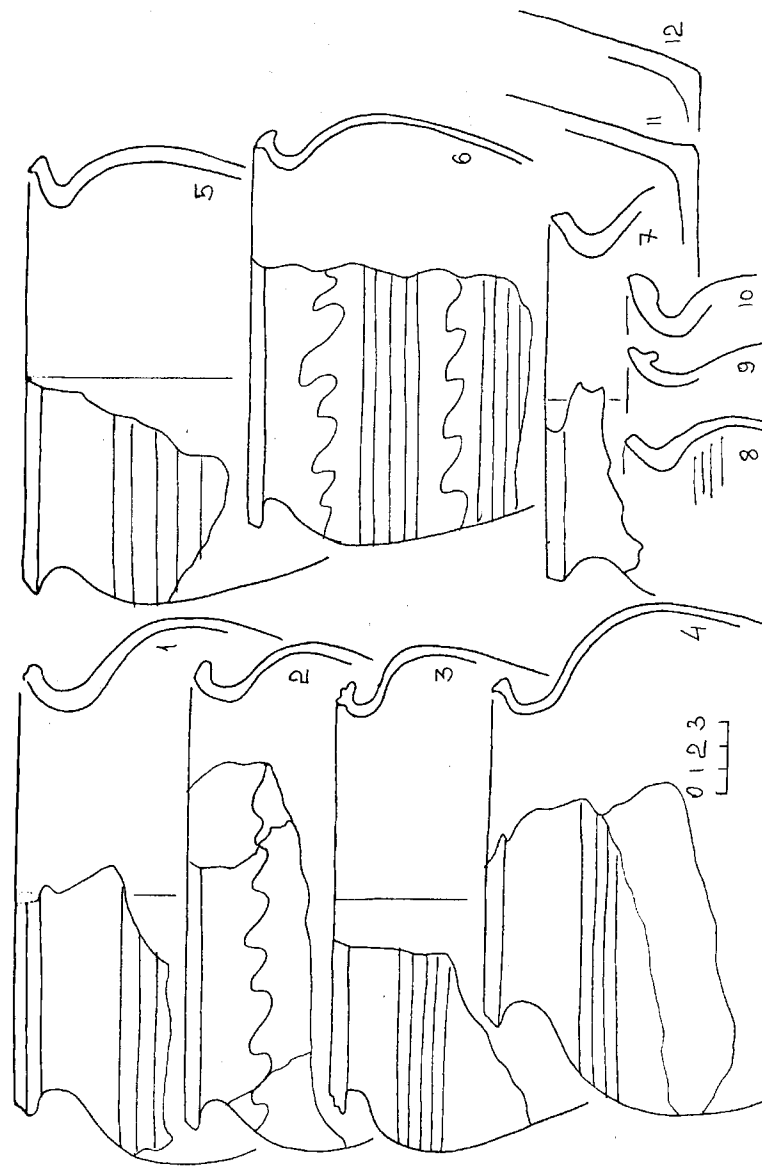

Рис. 173. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 30. Таблиця кераміки.

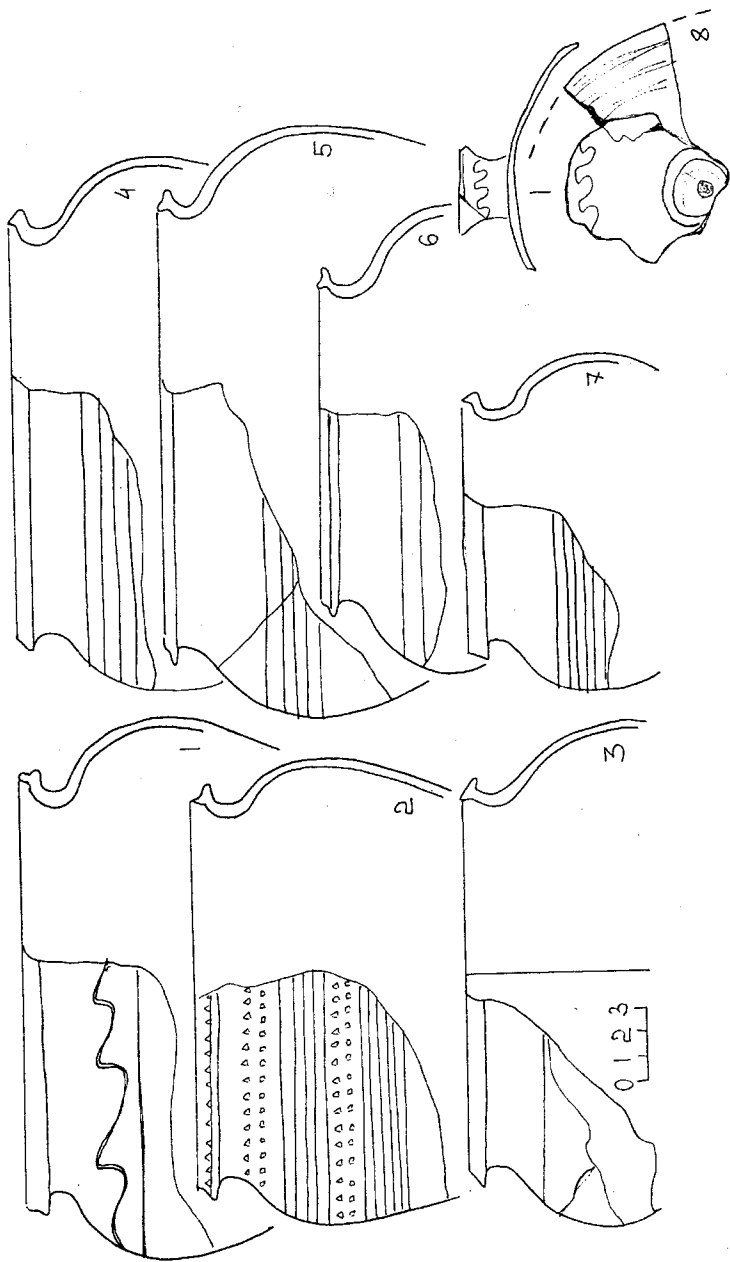

Рис. 174. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 31. Таблиця кераміки.

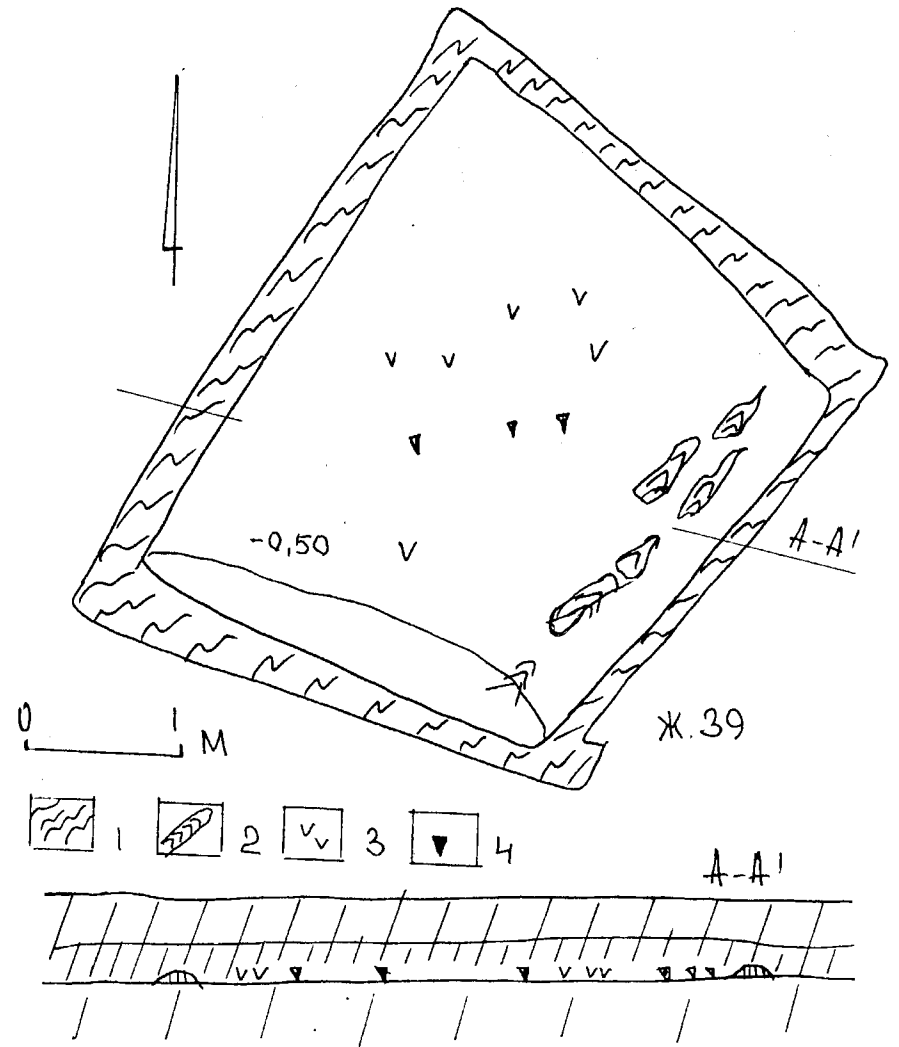

Рис. 175. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 39. План.
1 – обмазка; 2 – дерев'яні конструкції; 3 – попіл; 4 – кераміка.

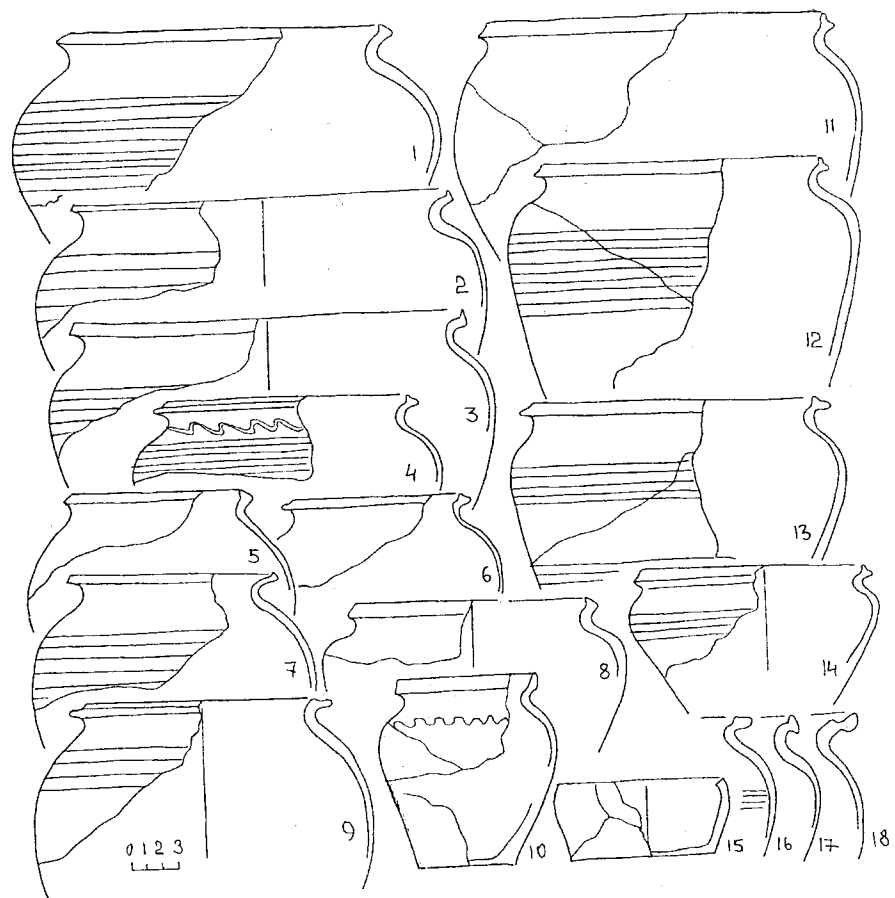

Рис. 176. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 39.
Таблиця кераміки.

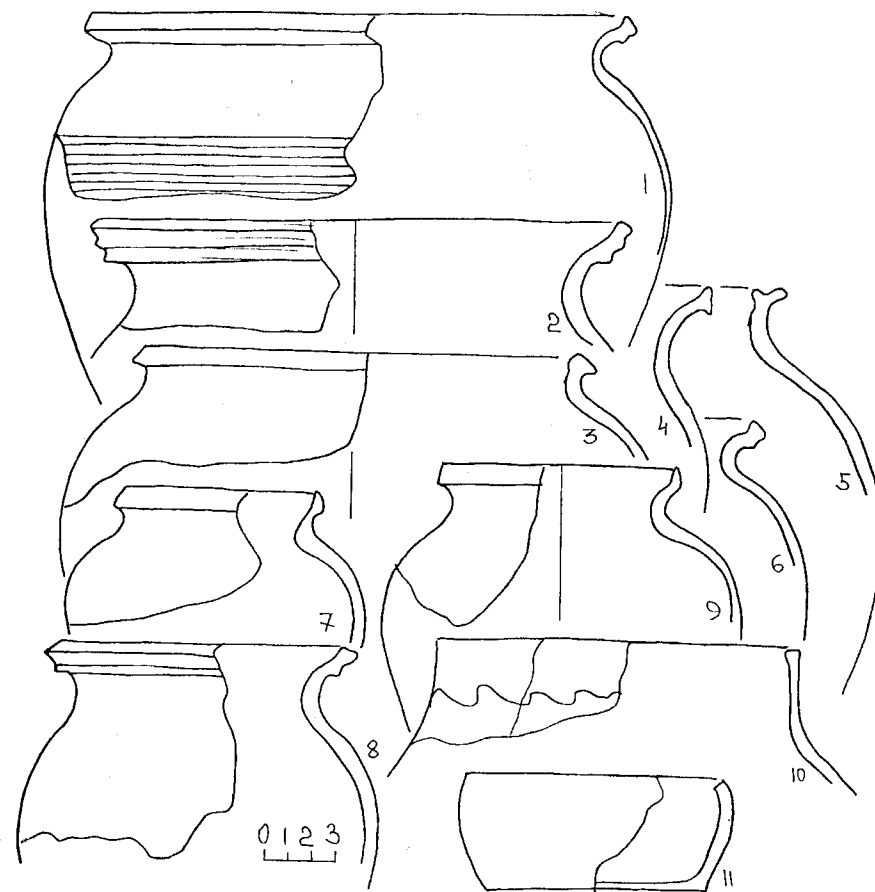

Рис. 177. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 40.
Таблиця кераміки.

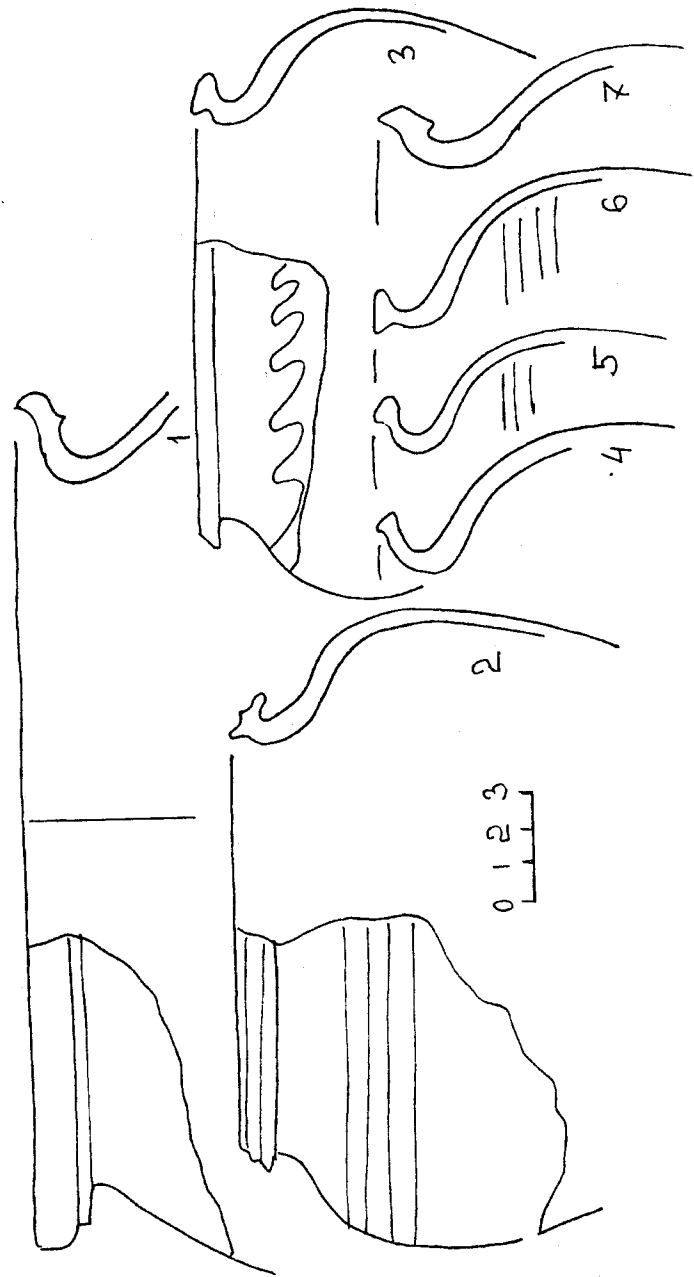

Рис. 178. Буківнянське городище. Розкоп I. Житло 44. Таблиця кераміки.

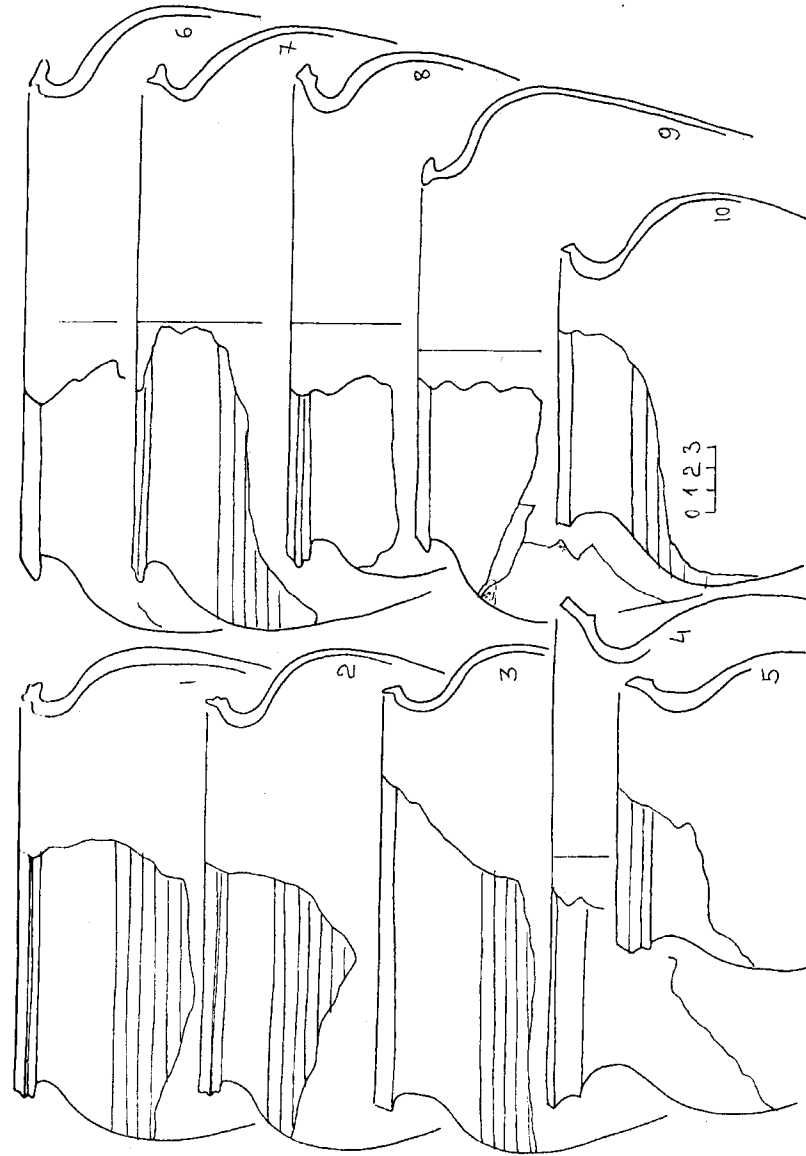

Рис. 179. Буківнянське городище. Розкоп I. Житло 47. Таблиця кераміки.

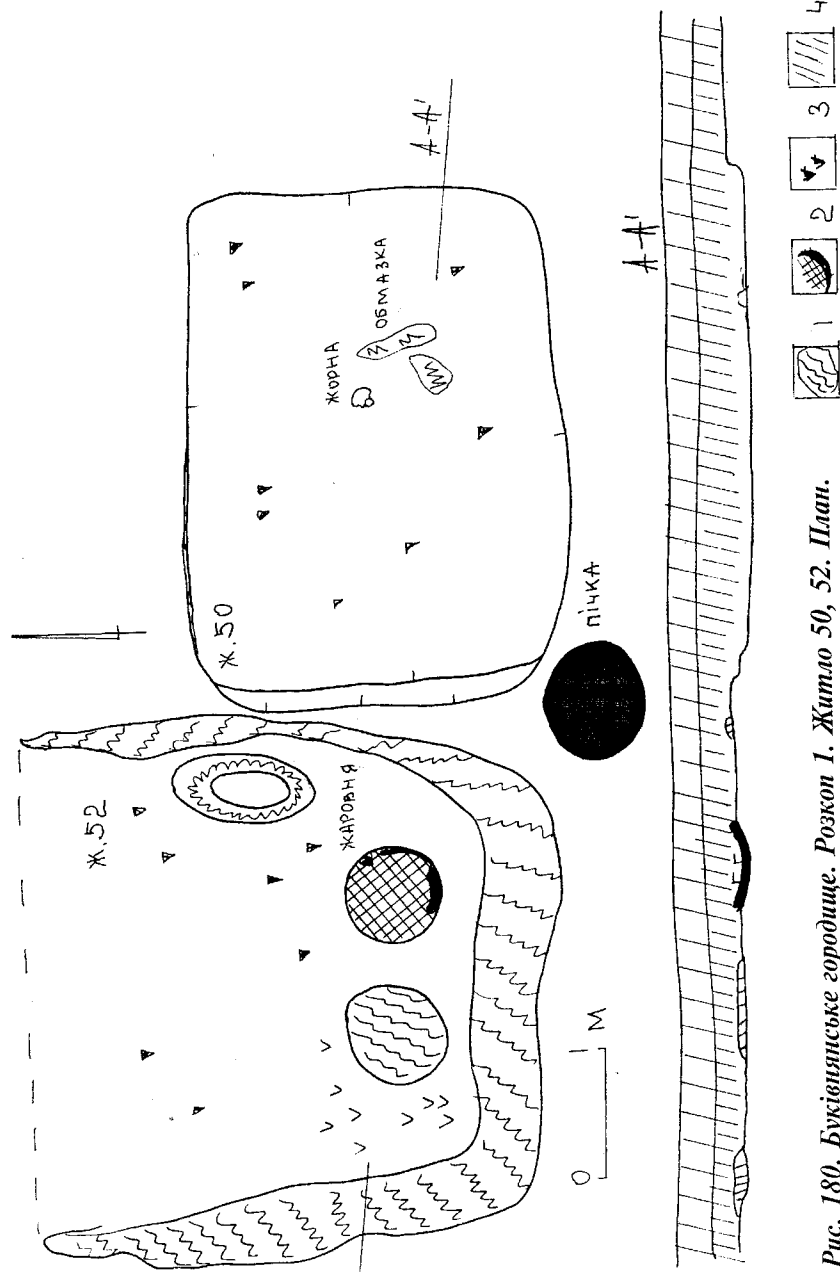

Рис. 180. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 50, 52. План.
1 — обмазка; 2 — обмазка; 3 — попіл; 4 — заповнення.

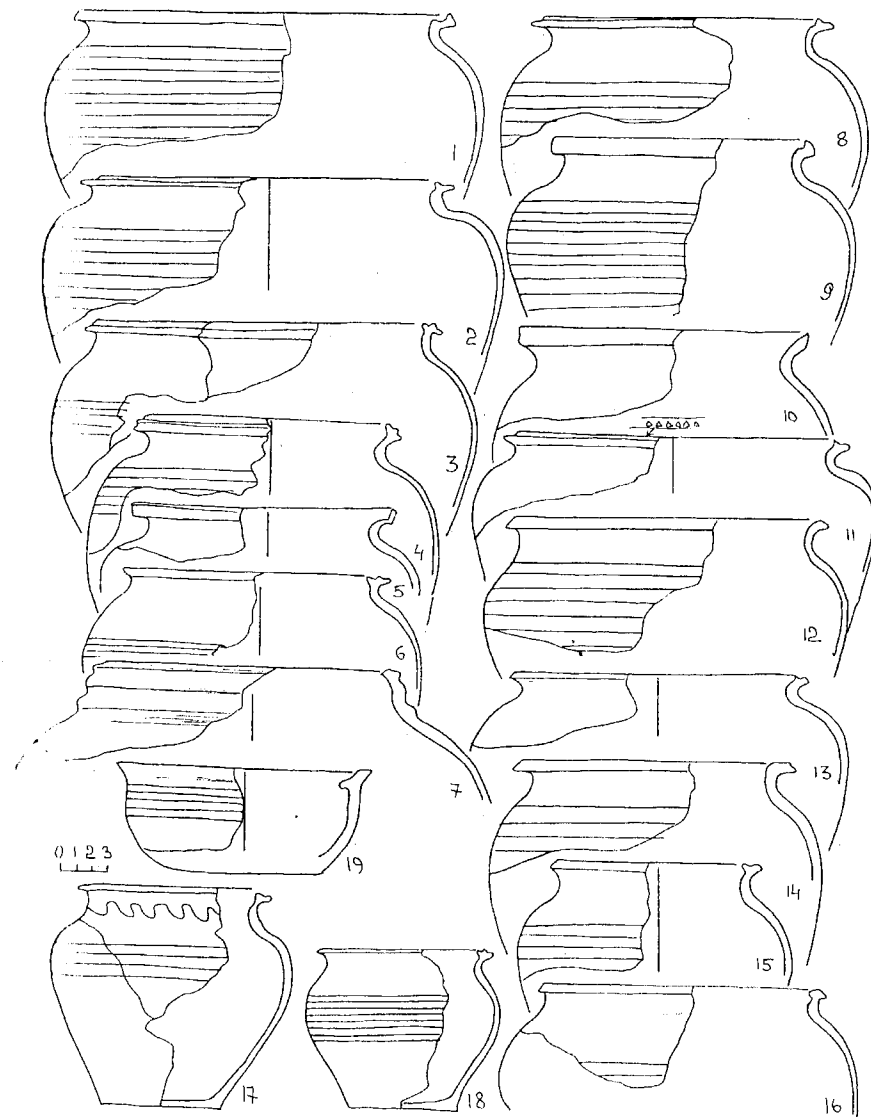

Рис. 181. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 52.
Таблиця кераміки.

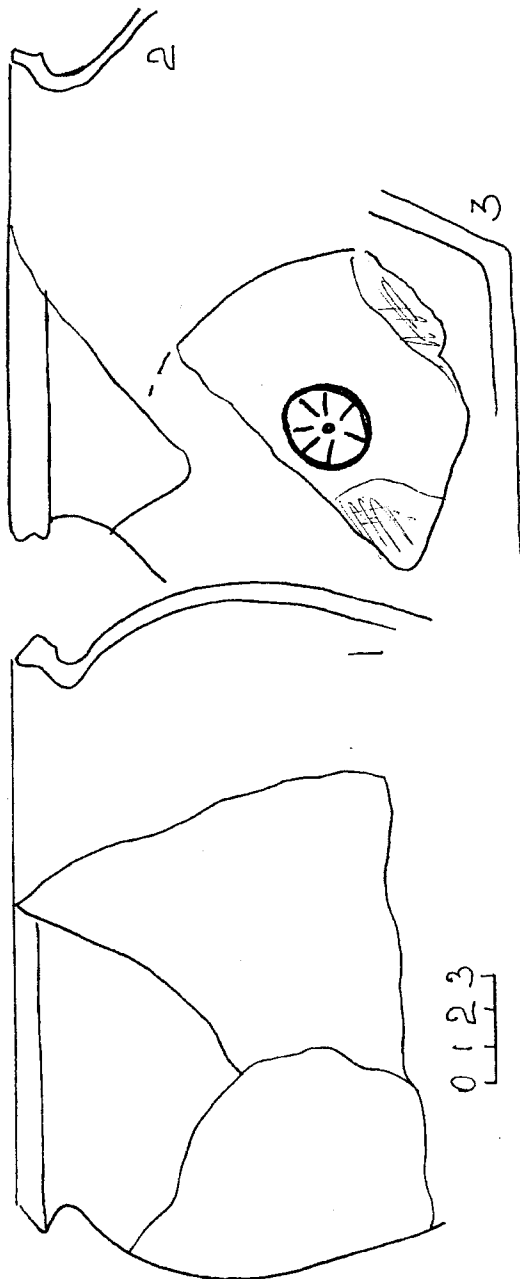

Рис. 182. Буківлянське городище. Розкоп 1. Житло 50. Таблиця кераміки.

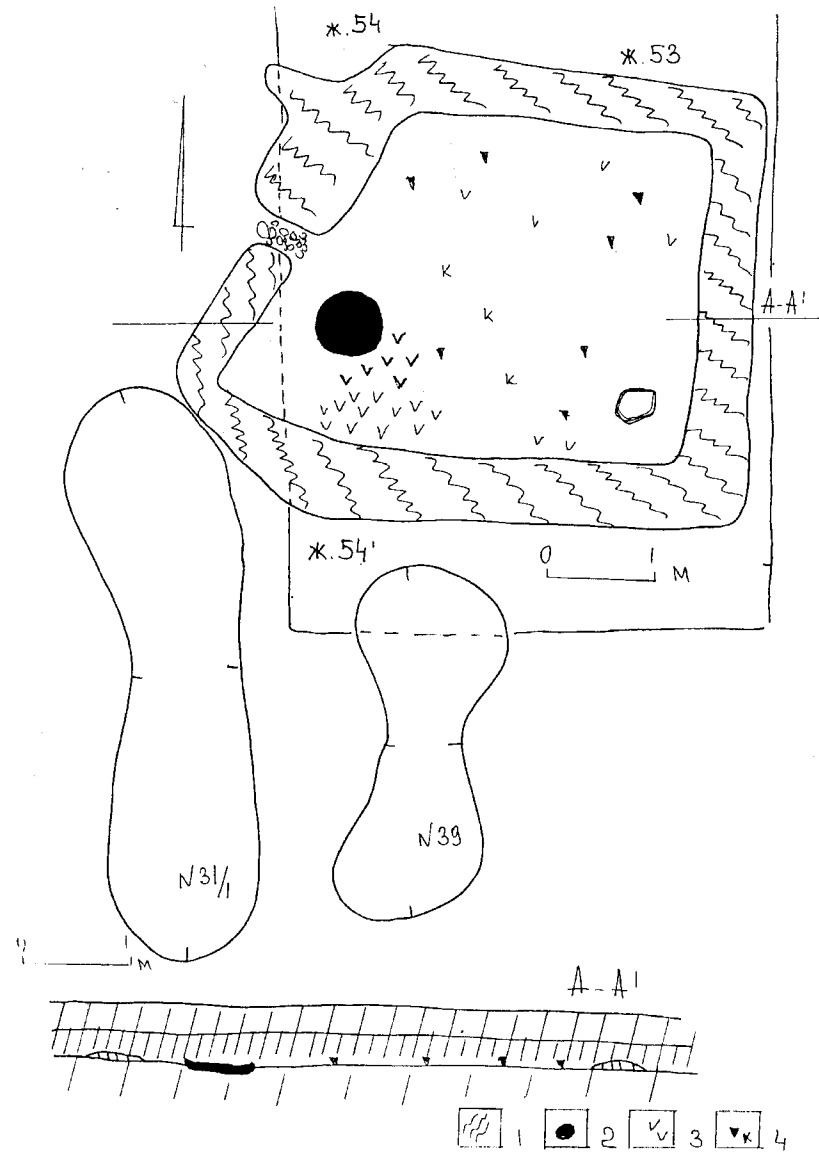

Рис. 183. Буківлянське городище. Розкоп 1. Житло 53, 54, 54'.
Яма 31/1, 39. 1 – обмозка; 2 – чернь печі; 3 – попіл;
4 – кераміка, кістки.

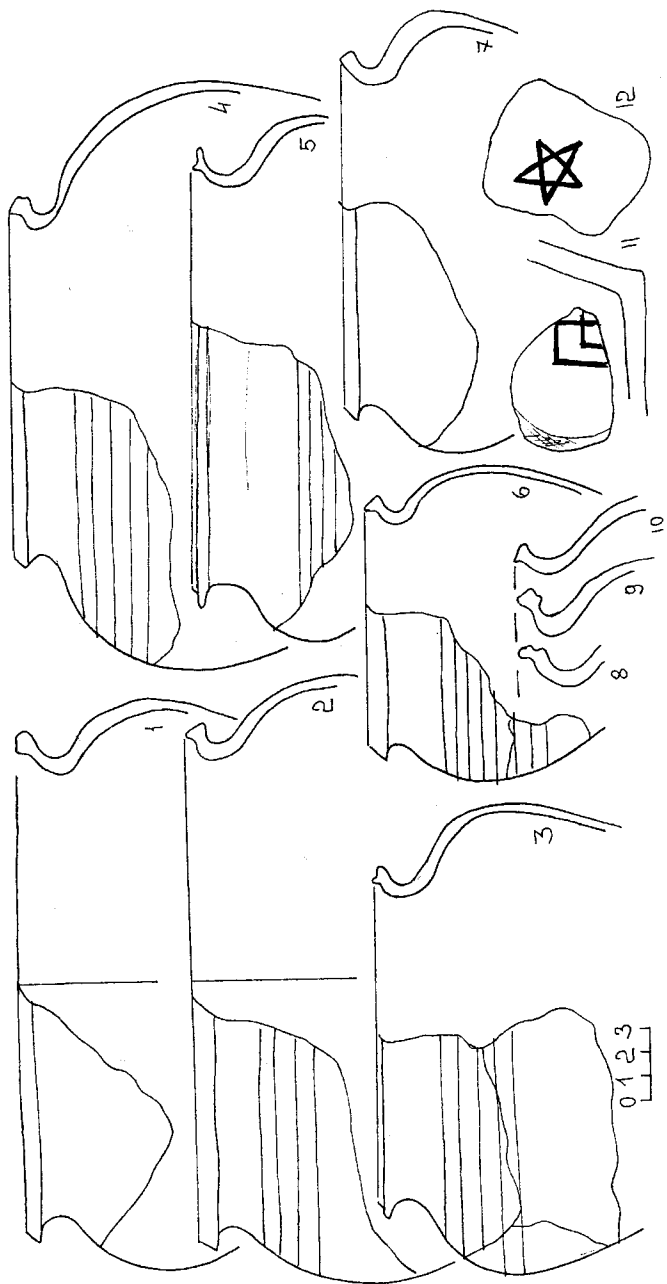

Рис. 184. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 53. Таблиця кераміки.

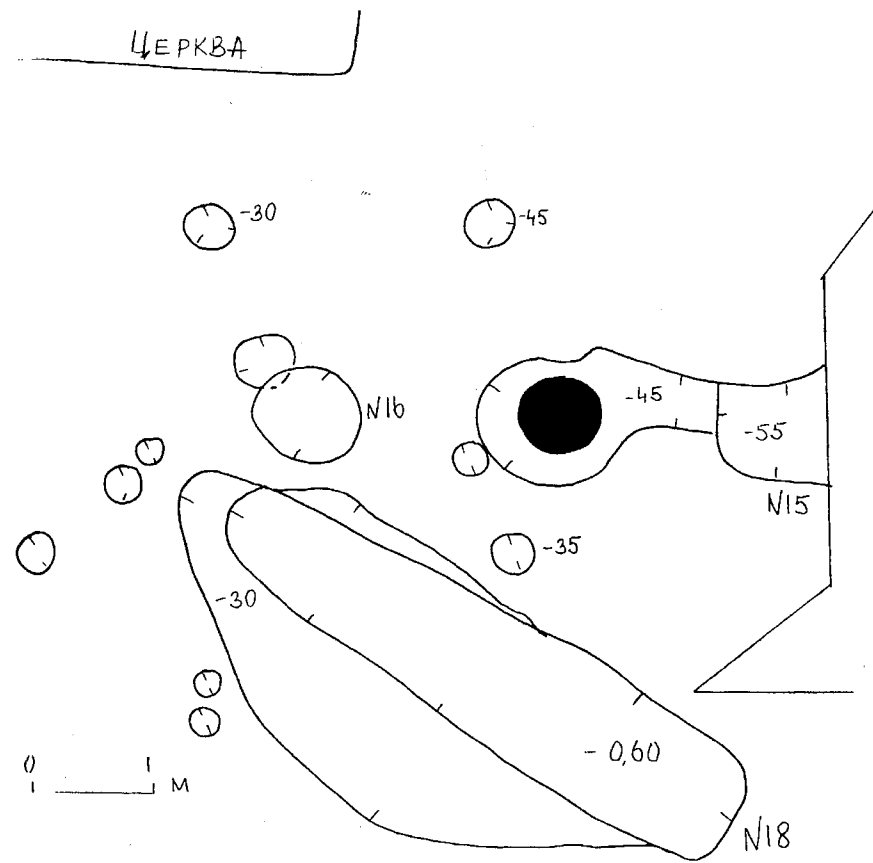

Рис. 185. Буківнянське городище. Розкоп 1. Яма 16, 18, 15. План.

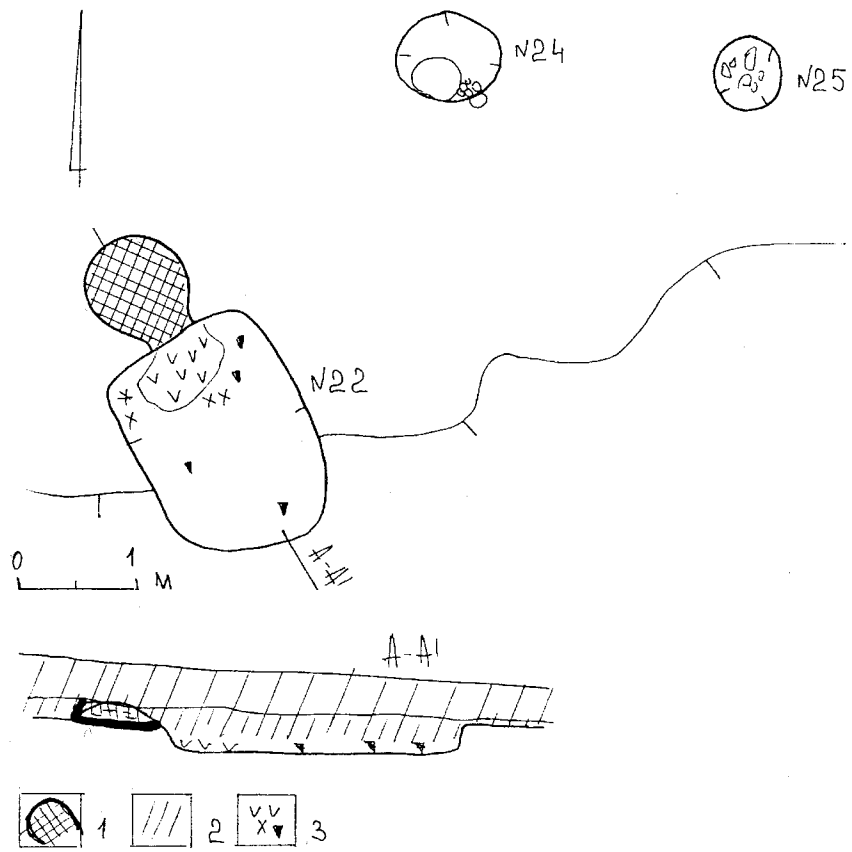

Рис. 186. Буківнянське городище. Розкоп 1. Яма 22, 24, 25. План.
1 – чернь печі; 2 – заповнення; 3 – попіл, обмазка, кераміка.

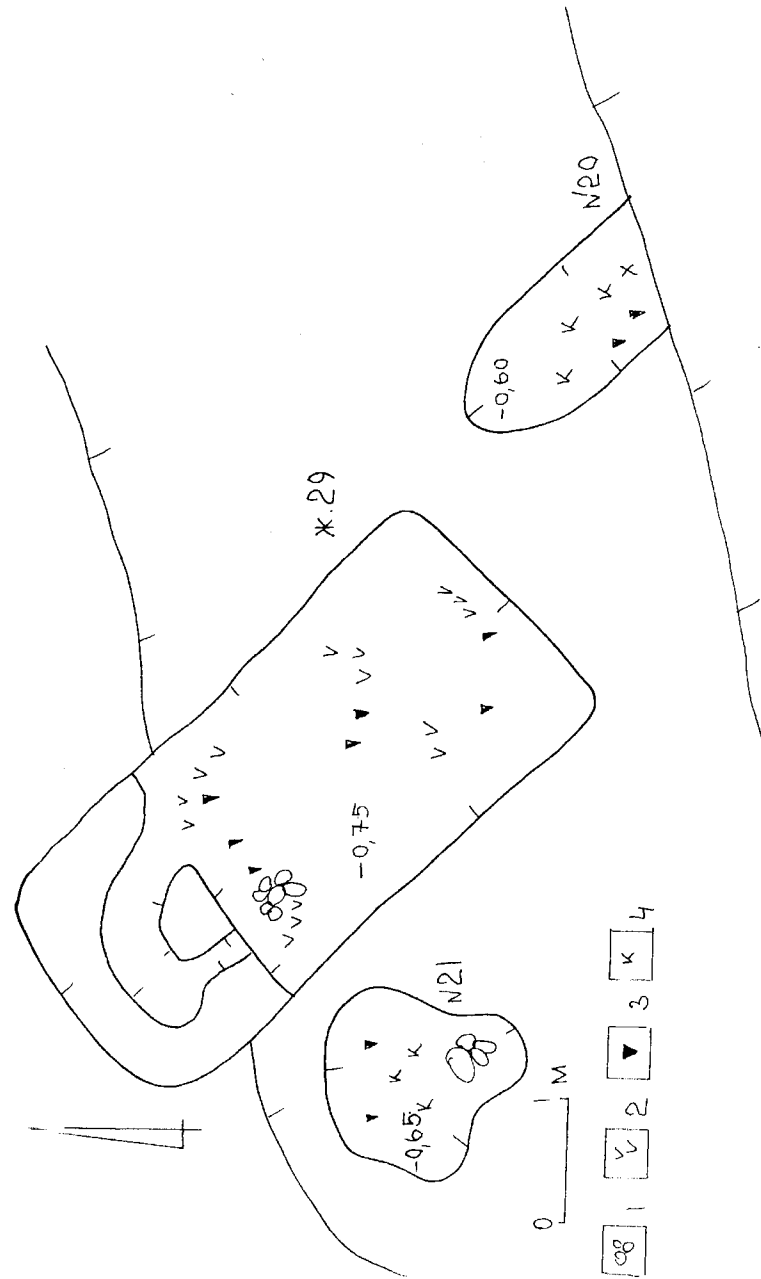

Рис. 187. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 29 (споруда). Яма 20, 21. План.
1 – каміня; 2 – попіл; 3 – кераміка; 4 – кості.

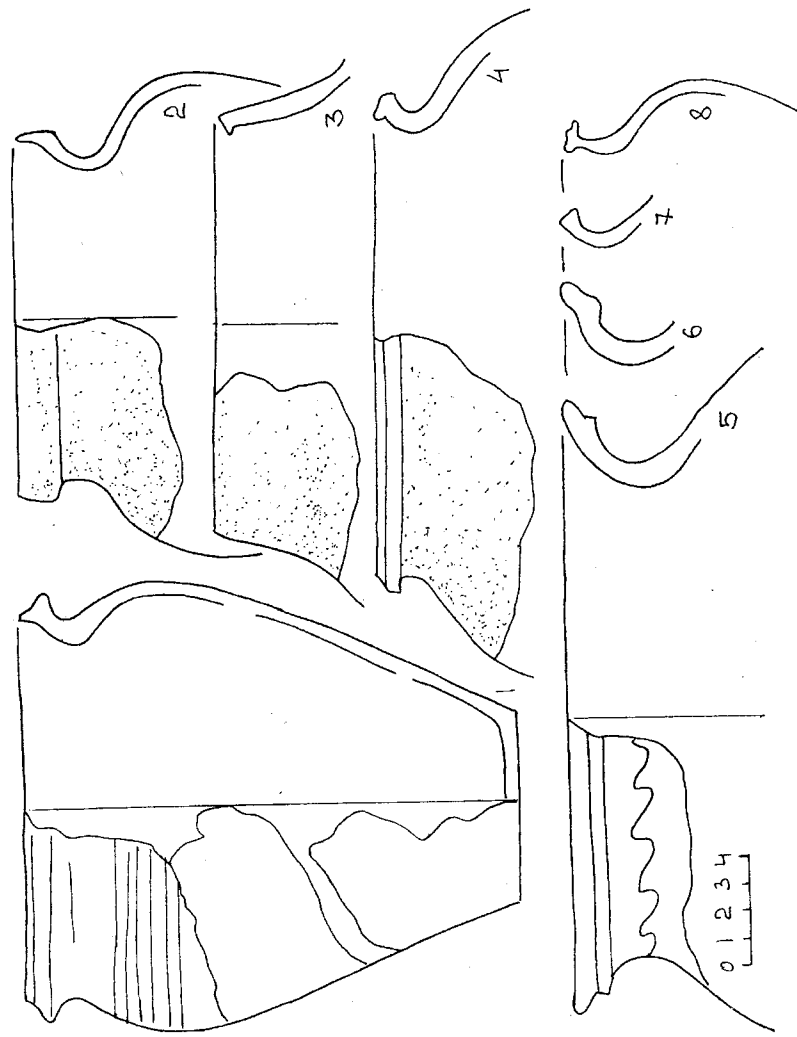

Рис. 188. Буківнянське городище. Розкоп 1. Яма 30. Таблиця кераміки.

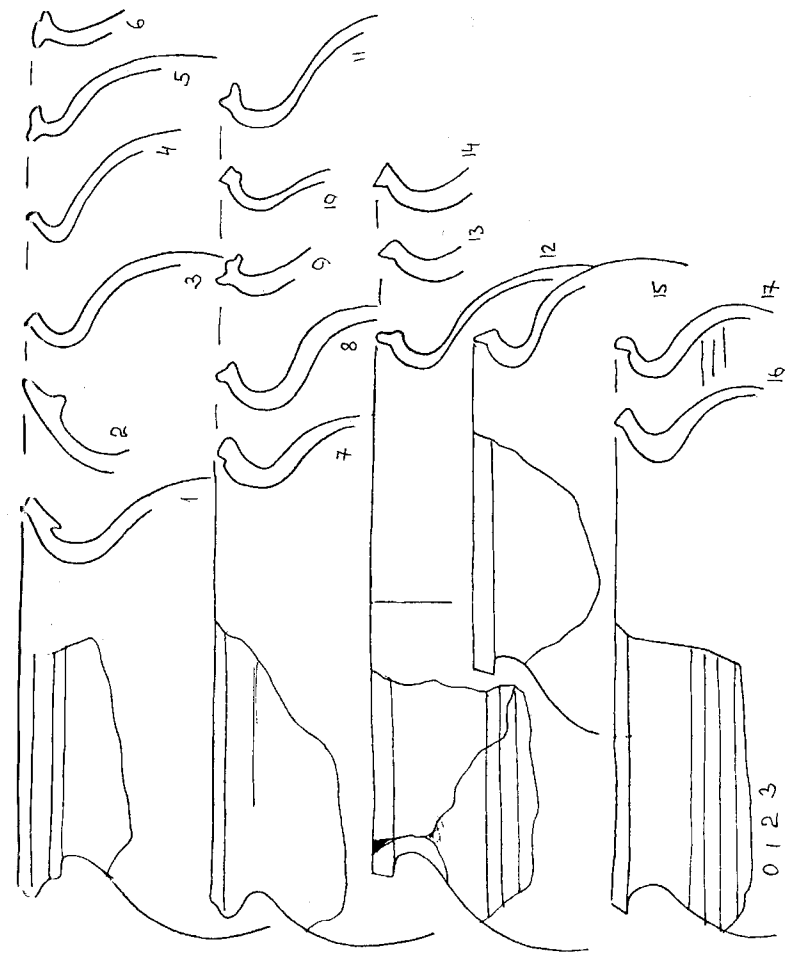

Рис. 189. Буківнянське городище. Розкоп 1. Яма 32, 66, 46, 47, 21. Таблиця кераміки.
1-6 - яма 32; 7-11 - яма 66; 13-15 - яма 46-47; 16-17 - яма 21.

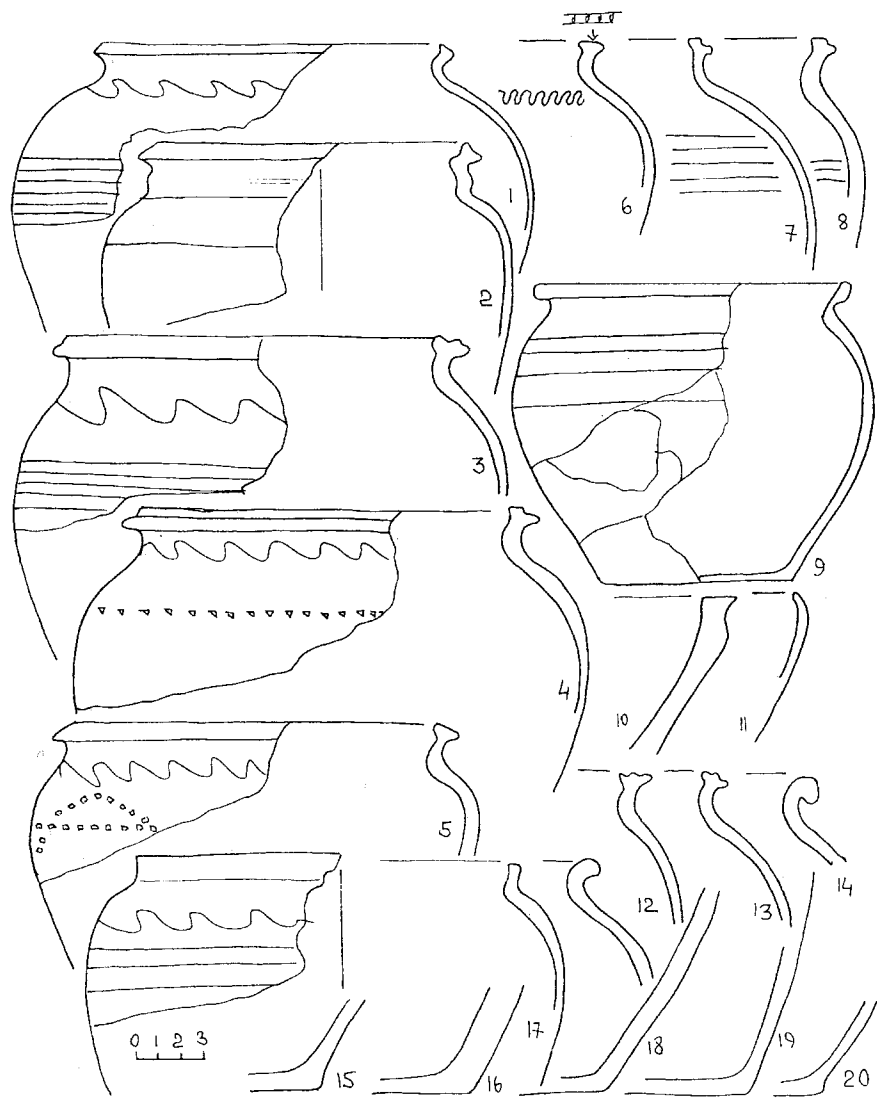

Рис. 190. Буківнянське городище. Розкоп 1. Яма для сміття (55).
Таблиця кераміки.

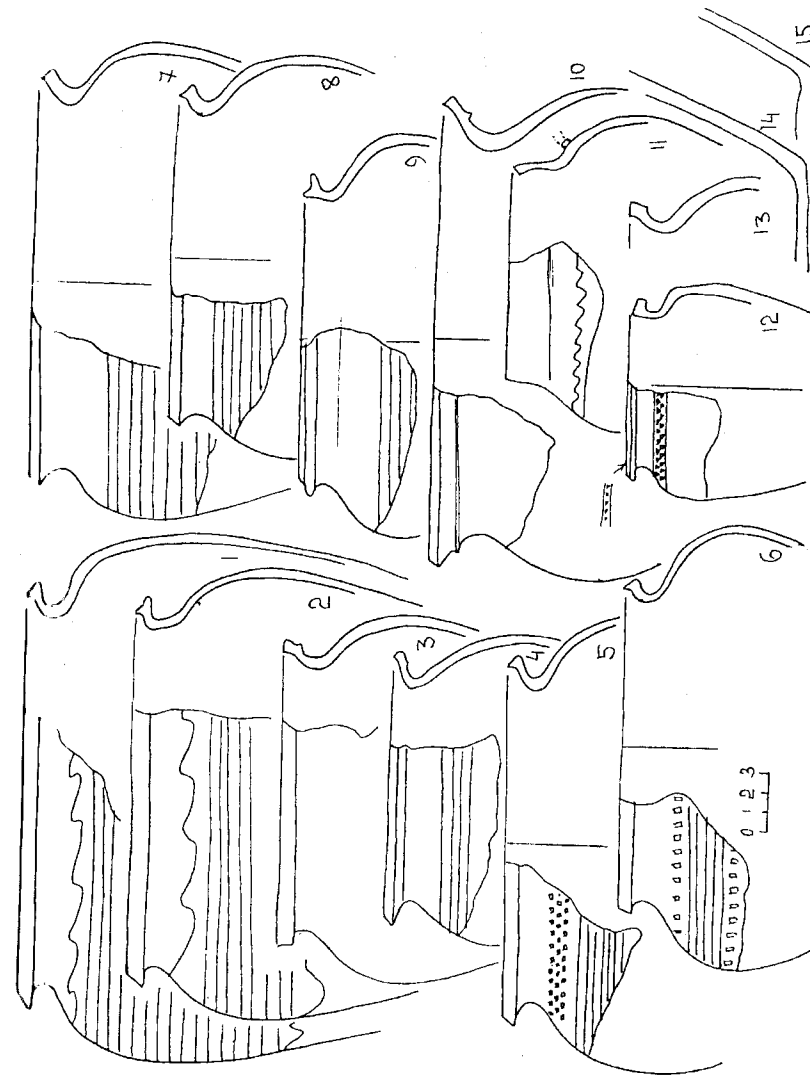

Рис. 191. Буківнянське городище. Розкоп 1. Яма 62. Таблиця кераміки.

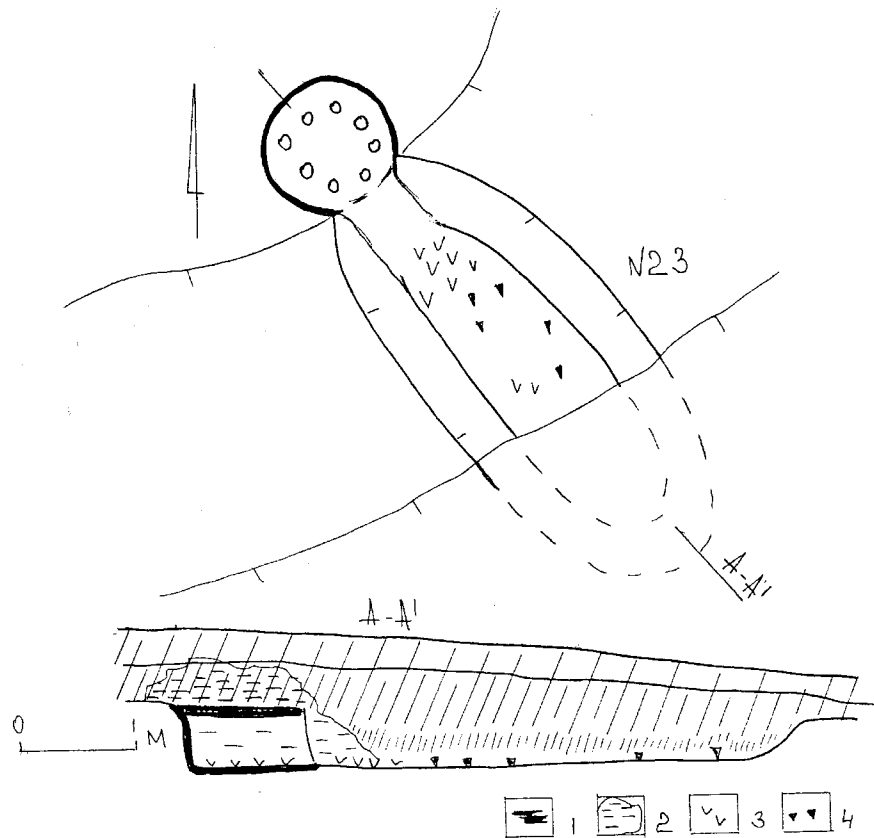

Рис. 192. Буківнянське городище. Розкоп 1. Будівля 23. План.
1 – піч; 2 – жовта глиняна обмазка; 1 – попіл; 1 – кераміка.

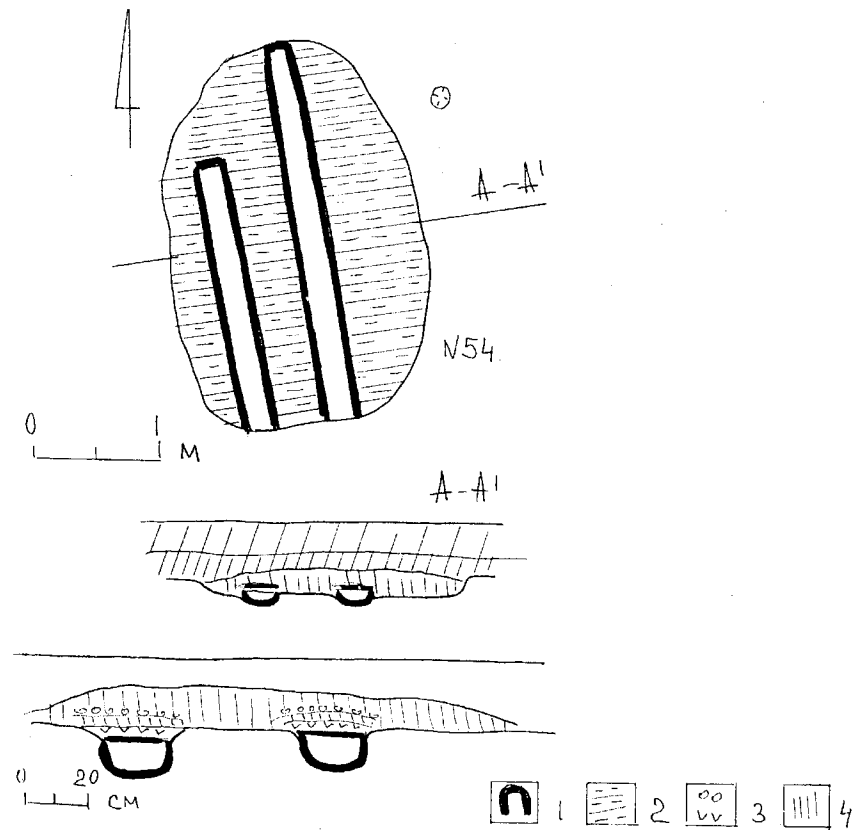

Рис. 193. Буківнянське городище. Розкоп 1.
Виробничий комплекс (54). План. 1 – піч; 2 – жовта глина;
3 – каміння, попіл; 4 – жовта, ущільнена глина.

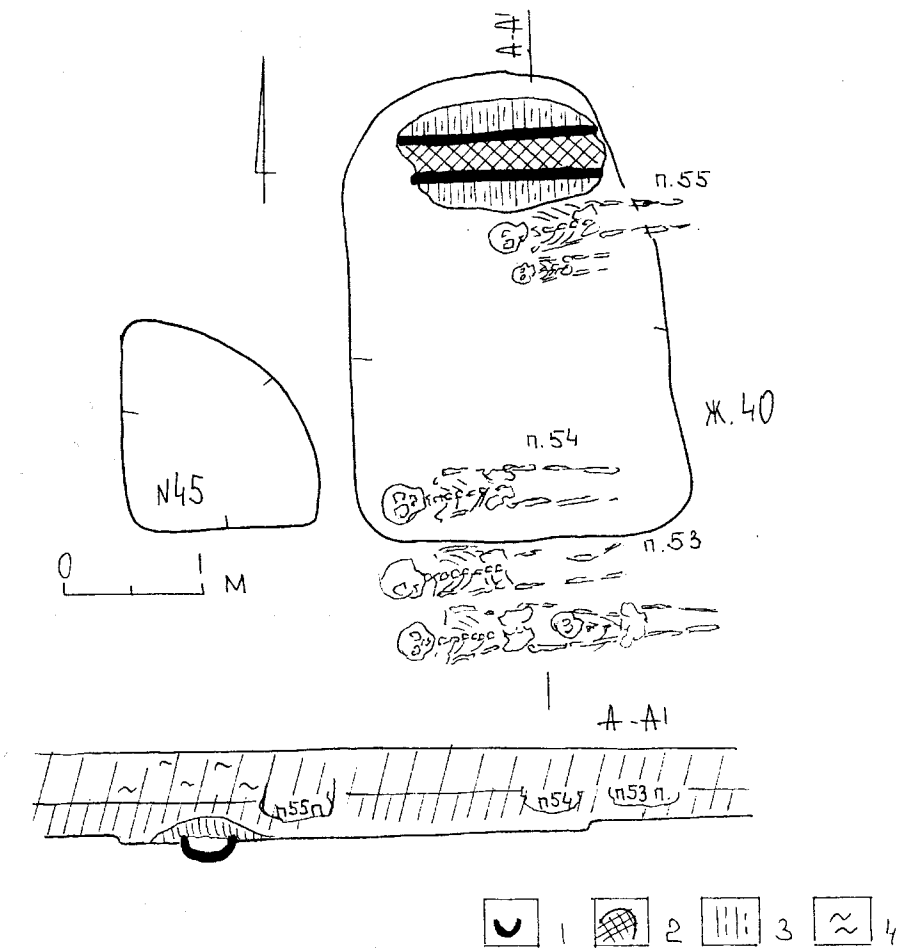

Рис. 194. Буківнянське городище. Розкоп 1.
Виробничий комплекс на житлі 40. 1 – піч; 2 – черпінг печі;
3 – жовта уцільнена глина; 4 – мішана.

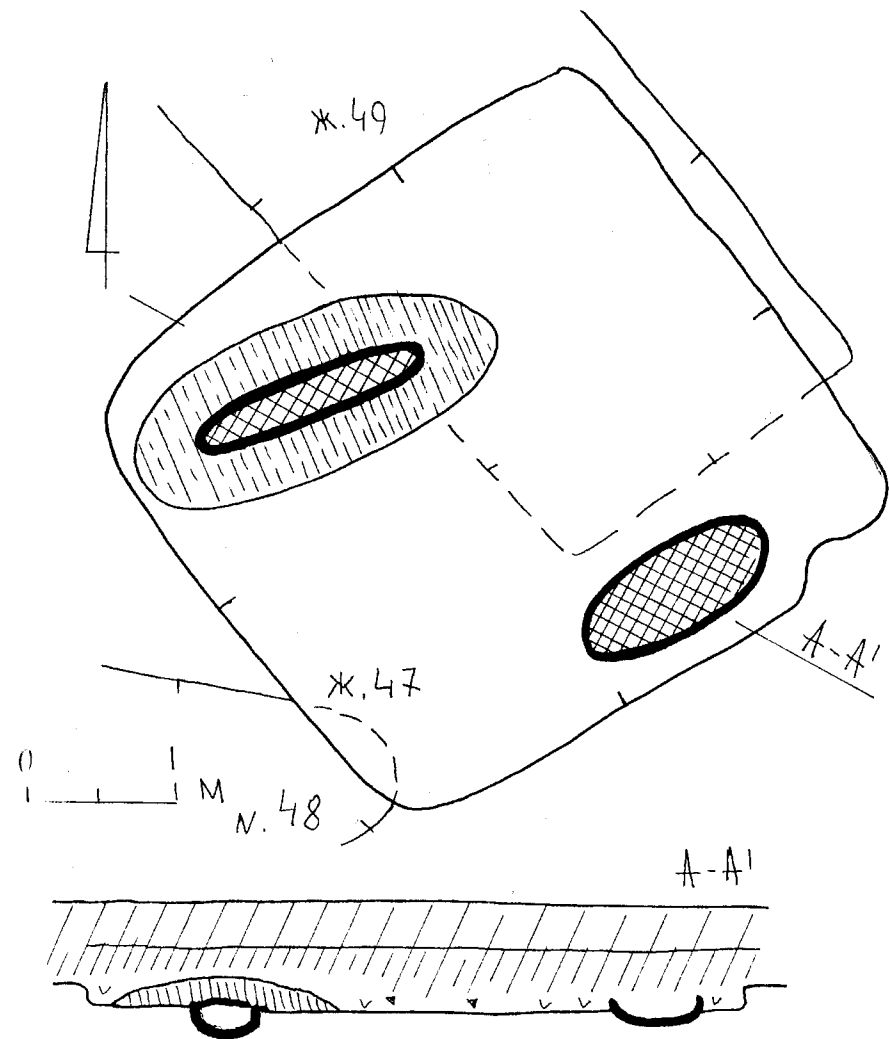

Рис. 195. Буківнянське городище. Розкоп 1.
Виробничий комплекс на житлі 49.

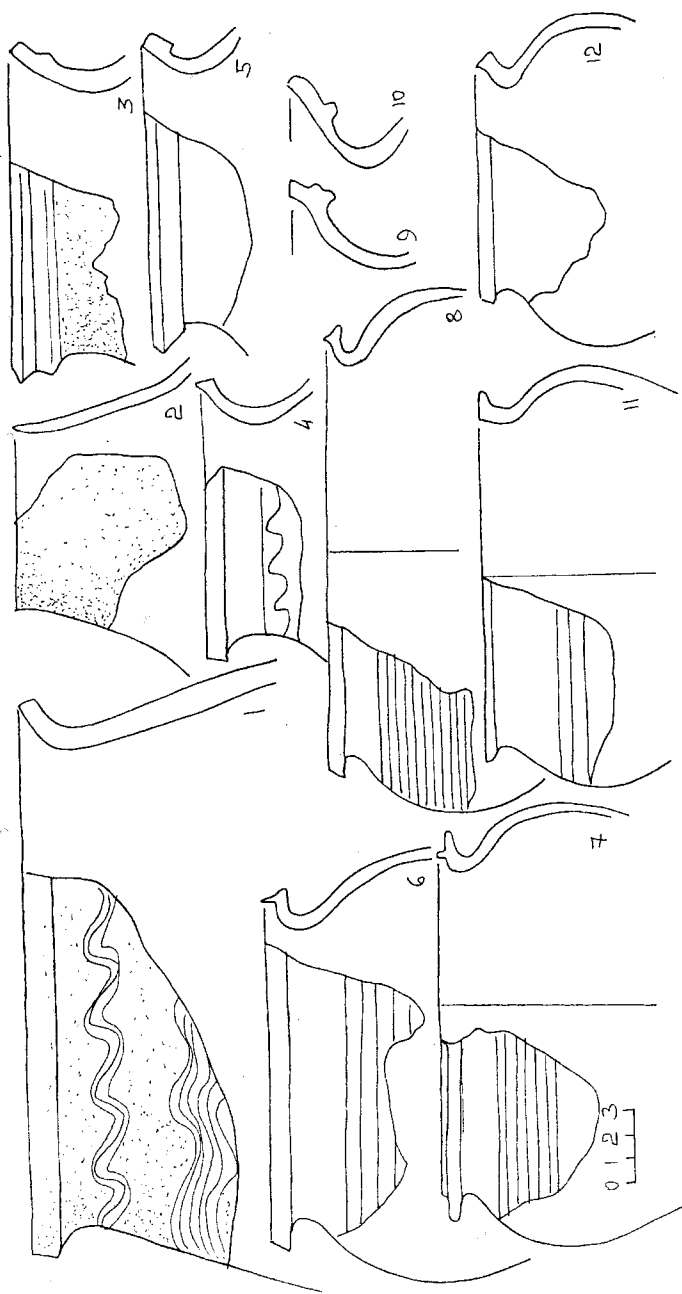

Рис. 196. Буківянське городище. Розкоп 1. Таблиця кераміки.

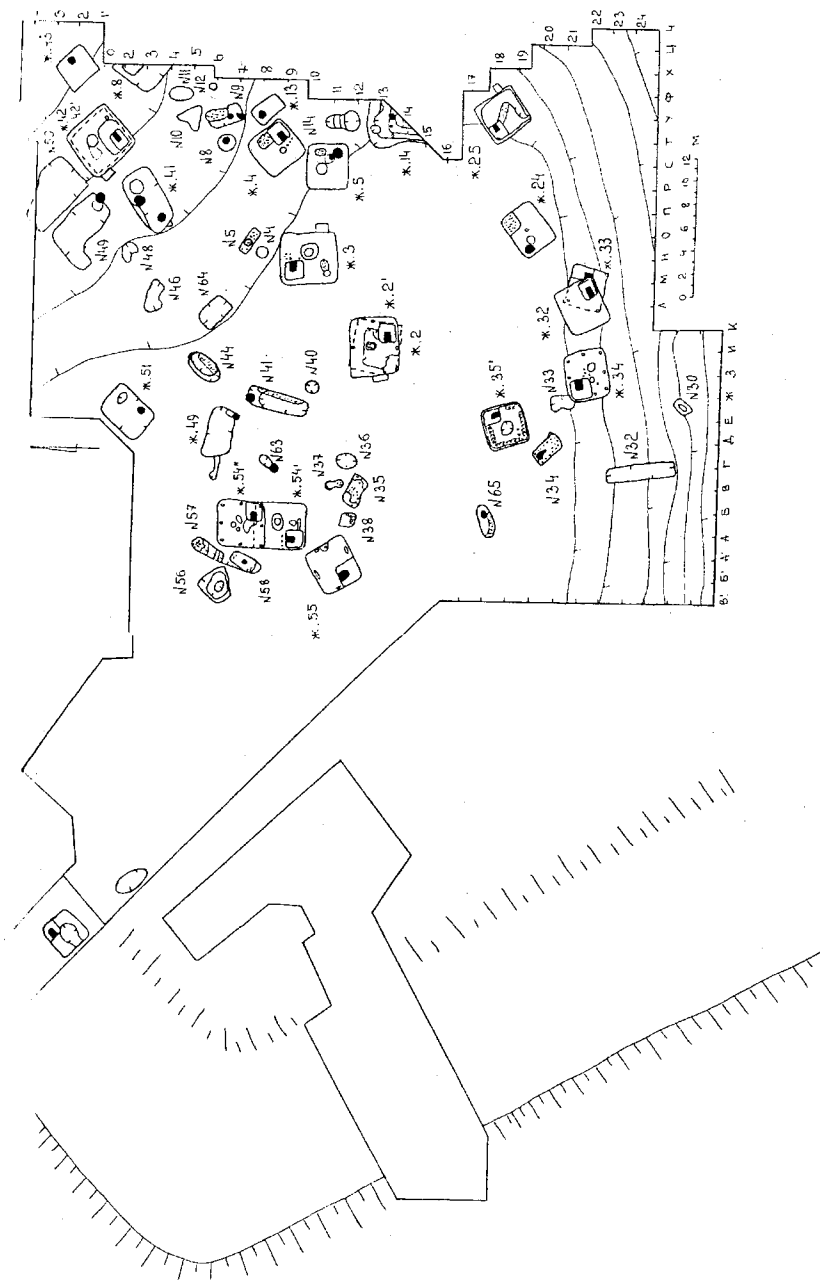

Рис. 197. Буківлянське городище. Розкоп 1. Другий культурно-хронологічний горизонт. План.

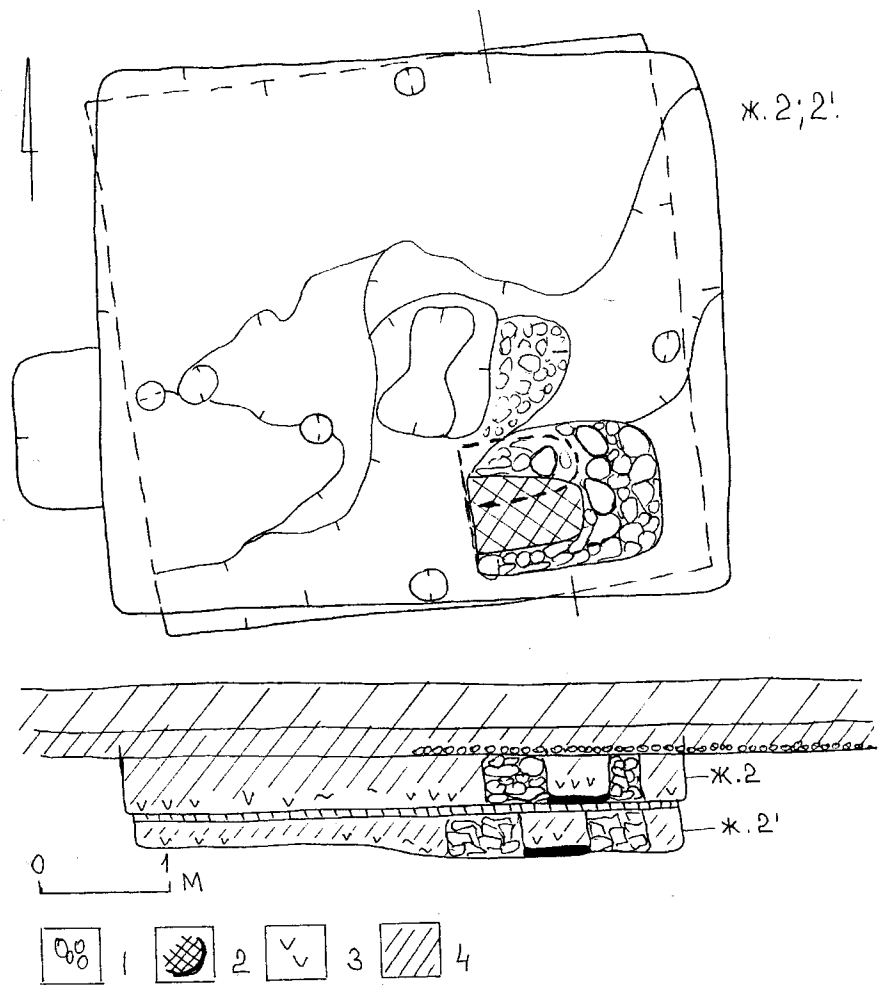

Рис. 198. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 2, 2'. План.
1 – каміння; 2 – черинь печі; 3 – попіл; 4 – заповнення.

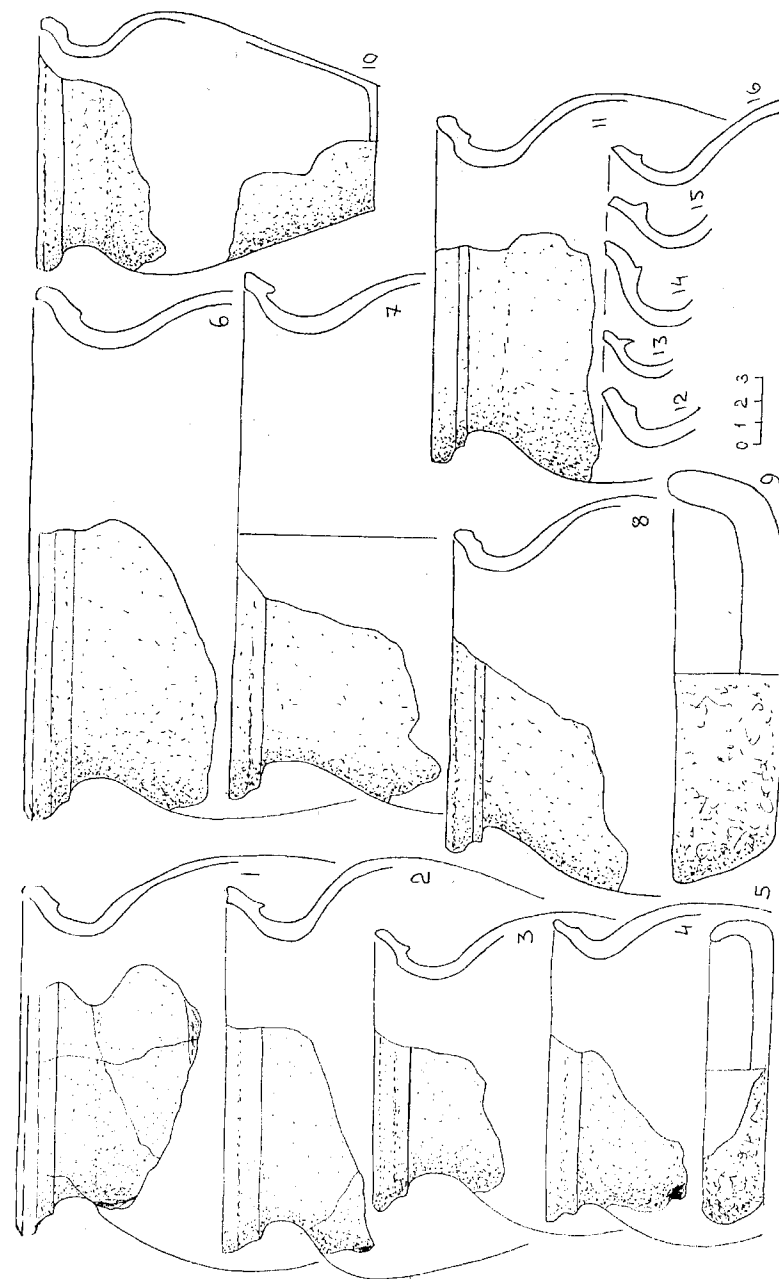

Рис. 199. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 2. Таблиця кераміки.

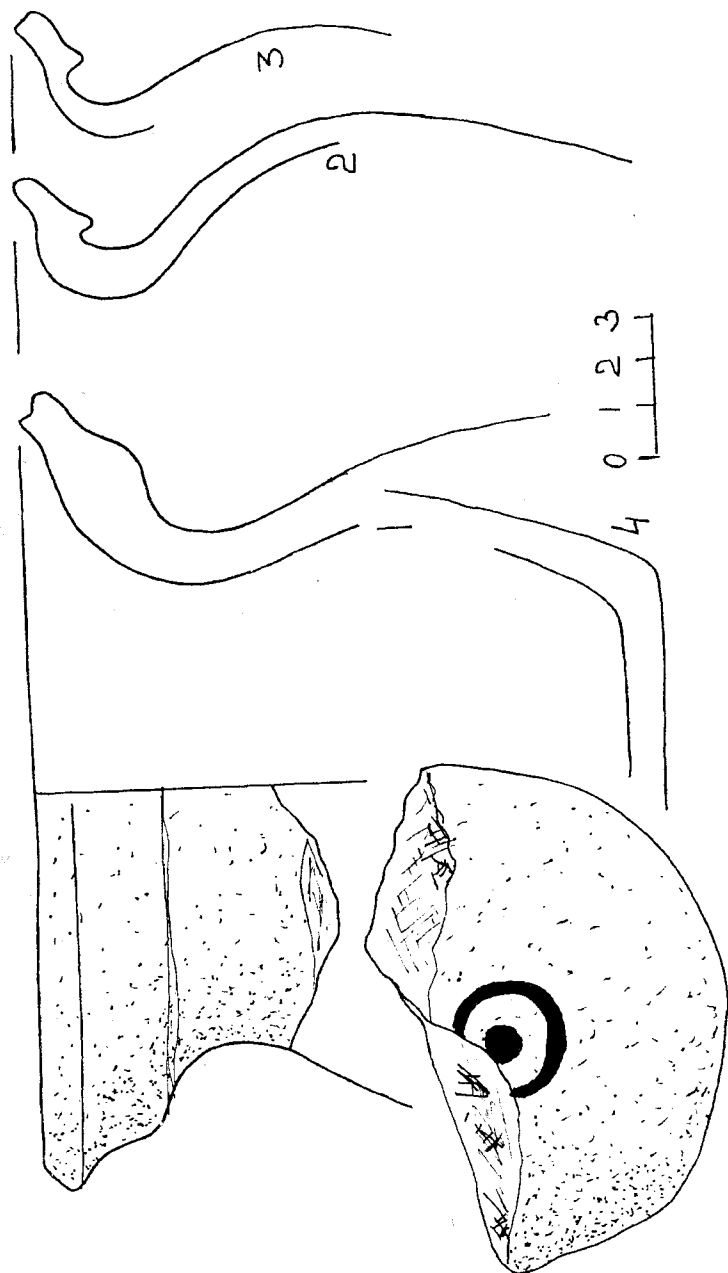

Рис. 200. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 2'. Таблиця кераміки.

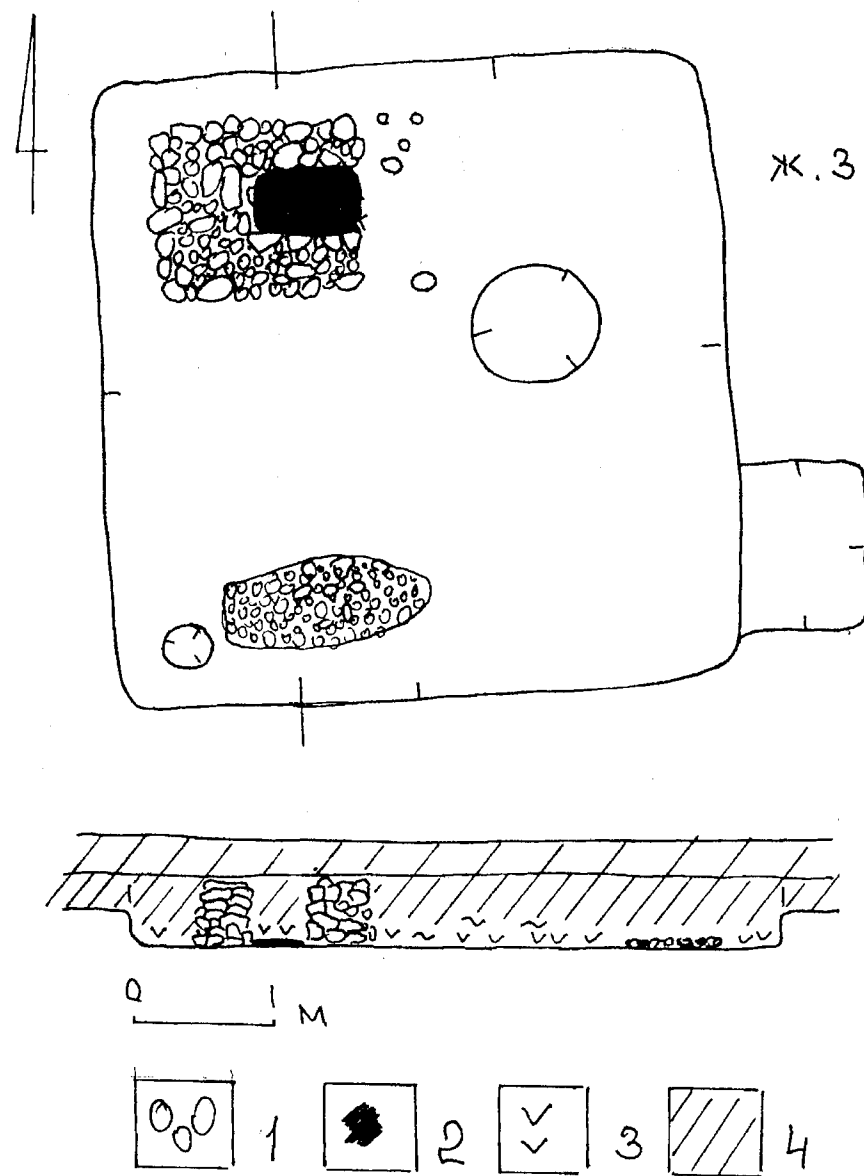

Рис. 201. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 3. План.
1 – каміня; 2 – черінь печі; 3 – попіл; 4 – заповнення житла.

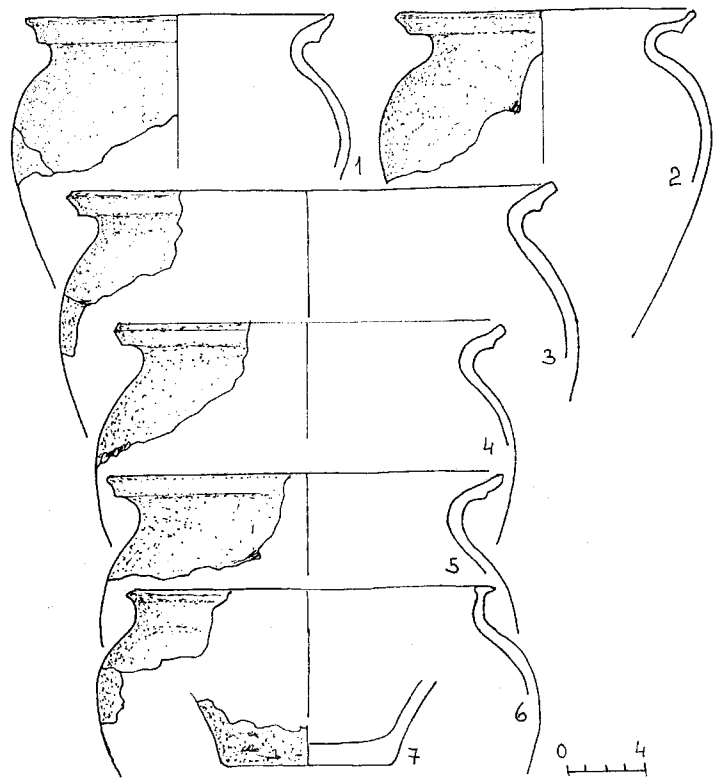

Рис. 202. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 3.
Таблиця кераміки. 1–7 – заповнення житла; 8–11 – забутовка печі.

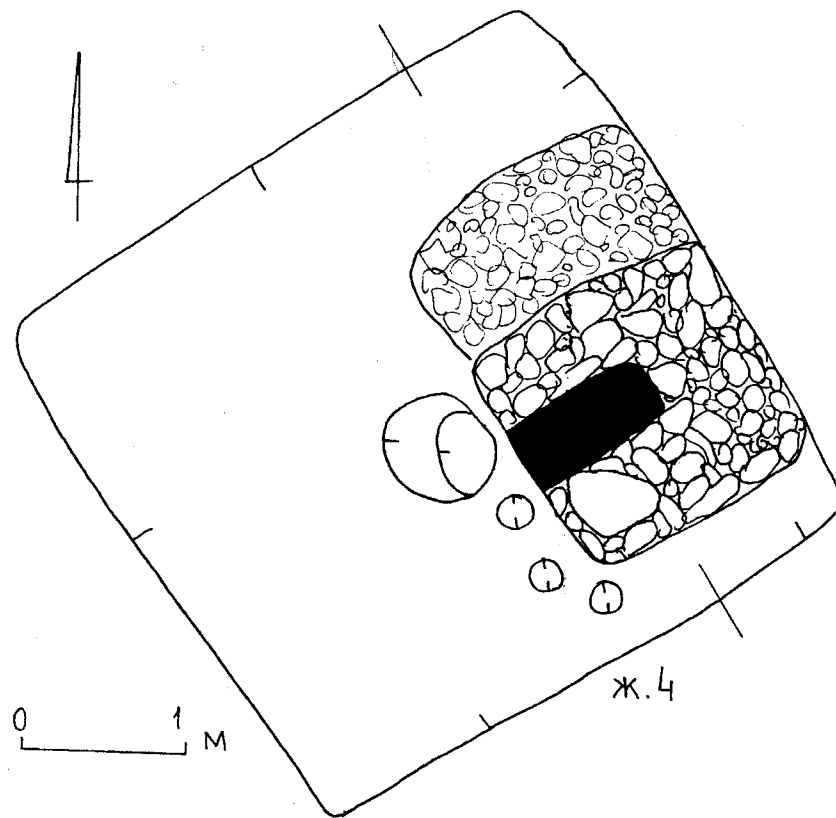
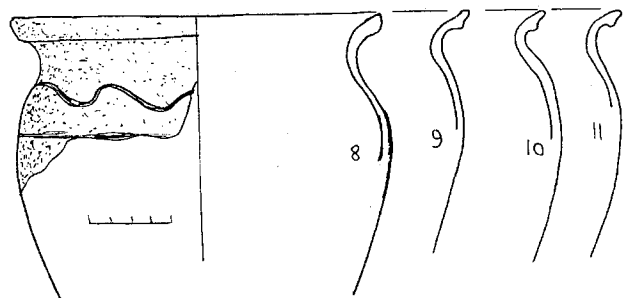
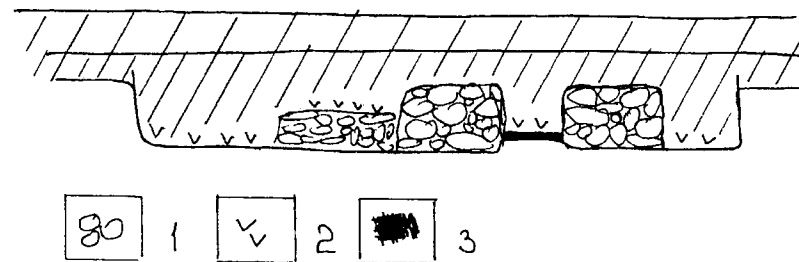

Рис. 203. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 4. План.
1 – камінь; 2 – попіл; 3 – черп'як печі.

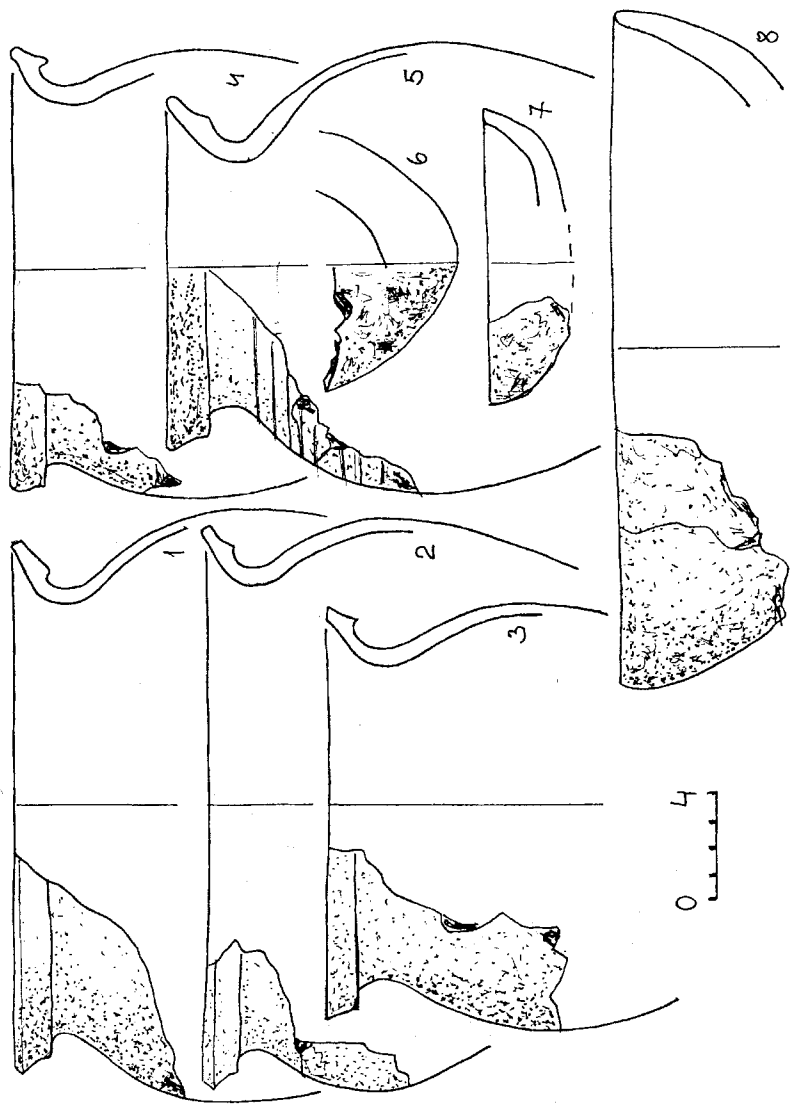

Рис. 204. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 4. Таблиця кераміки.
1-3 – піч; 4-8 – заповнення житла.

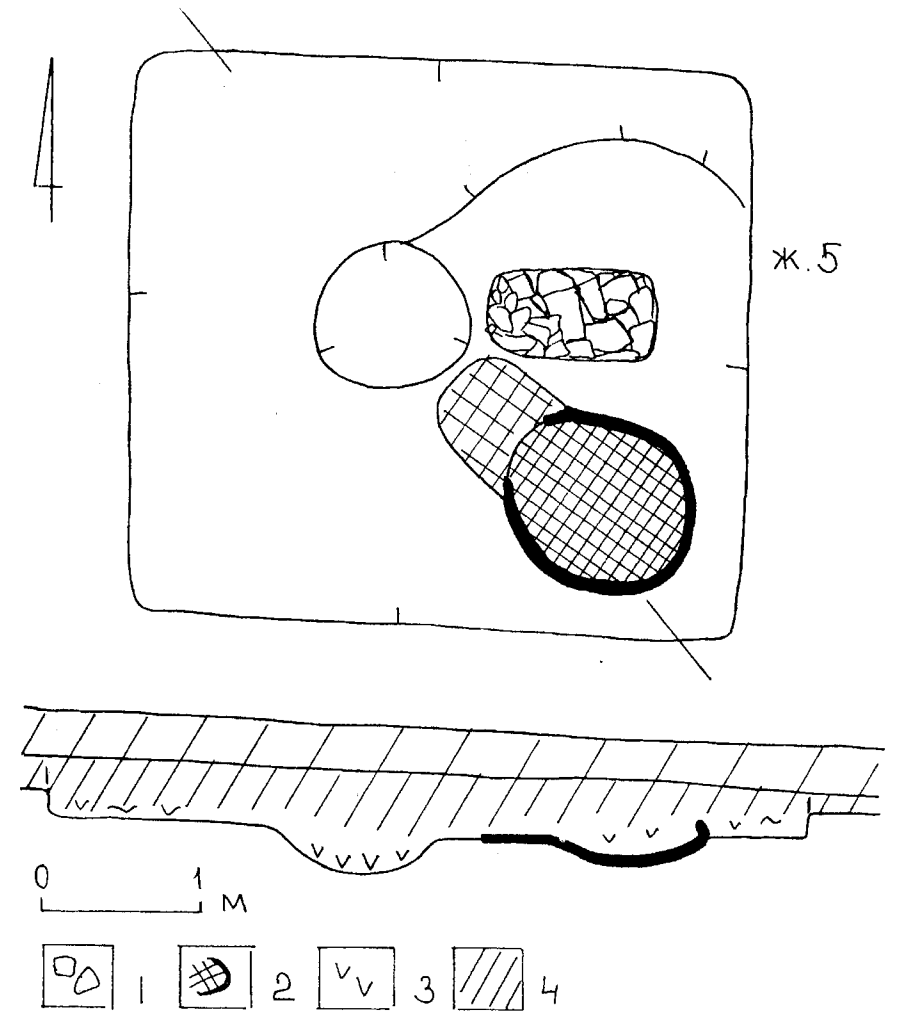

Рис. 205. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 5. План.
1 – каміня; 2 – черинь печі; 3 – попіл; 4 – заповнення житла.

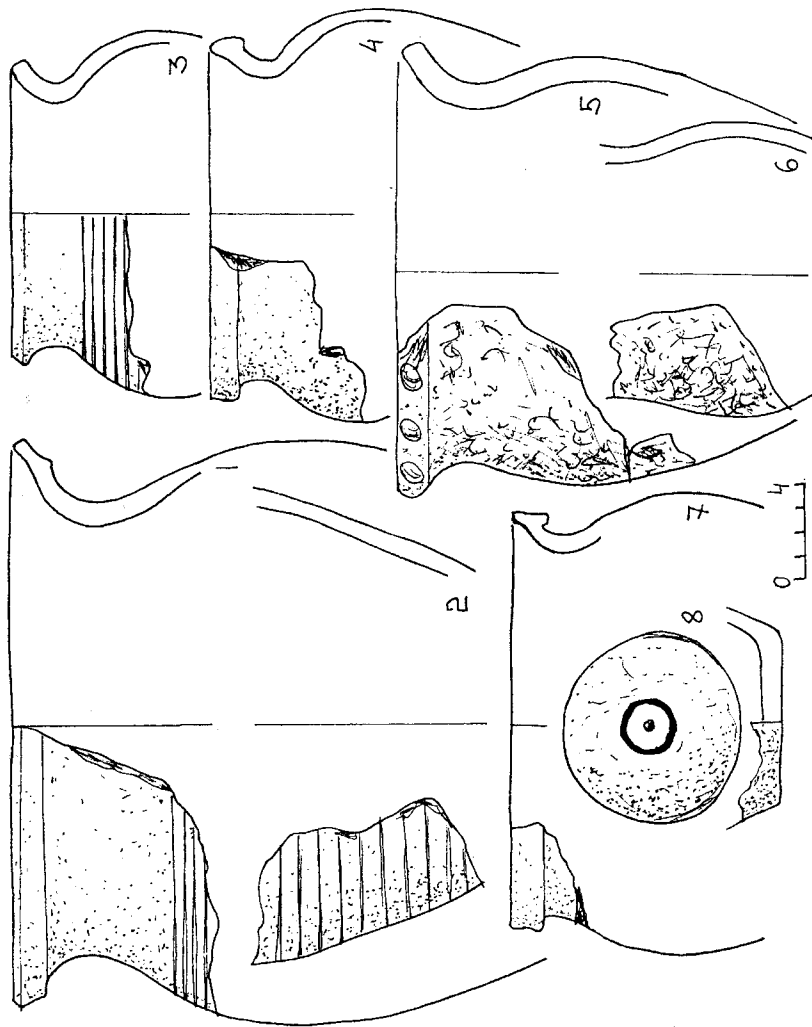

Рис. 206. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 5. Таблиця кераміки.

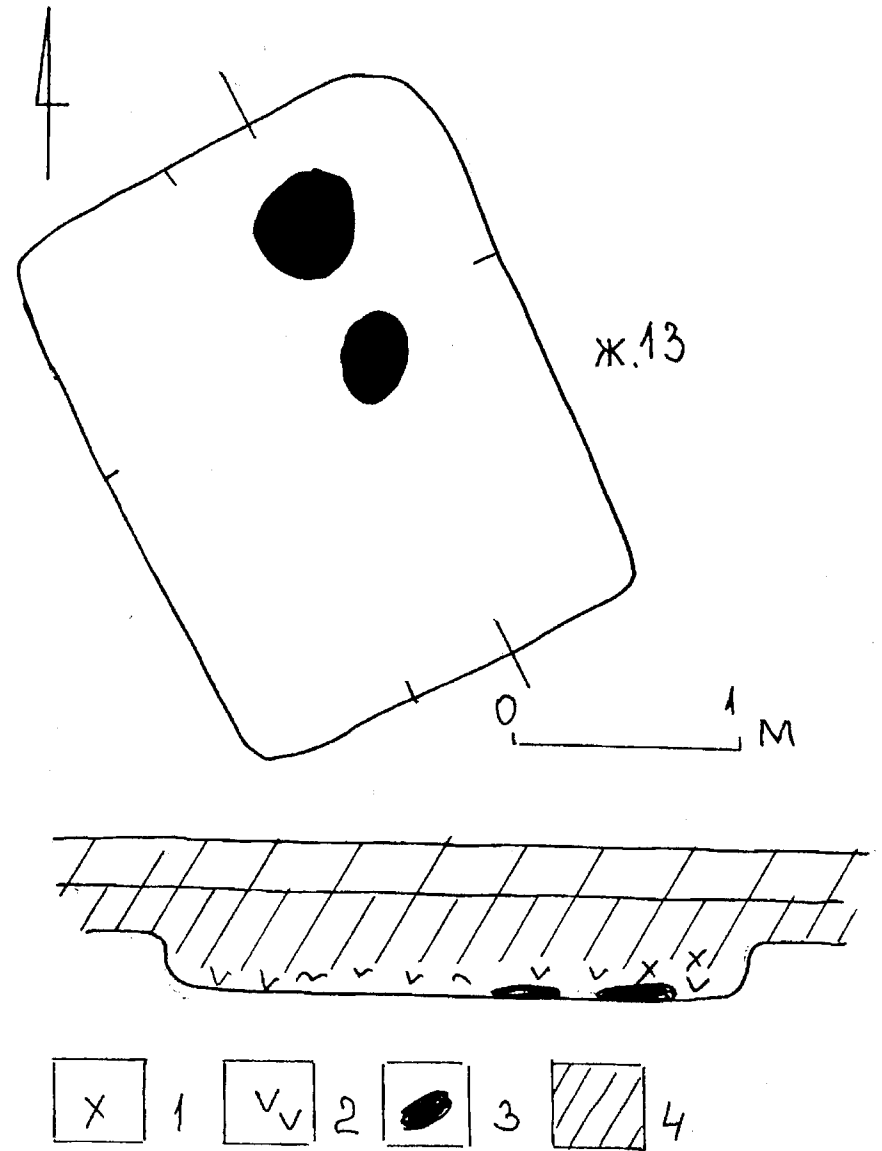

Рис. 207. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 13. План.
1 – обпалена глина, обмазка; 2 – попіл; 3 – черінь печі;
4 – заповнення.

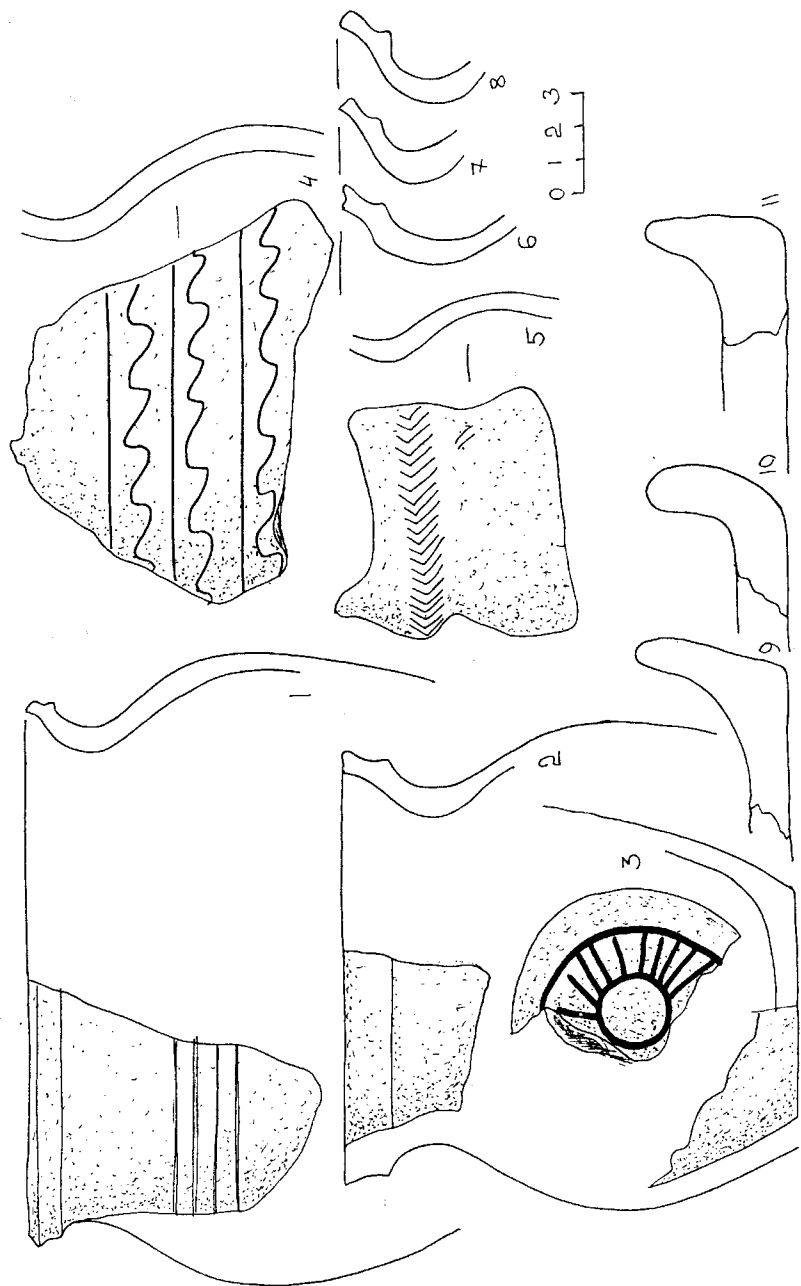

Рис. 208. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 13. Таблиця кераміки.

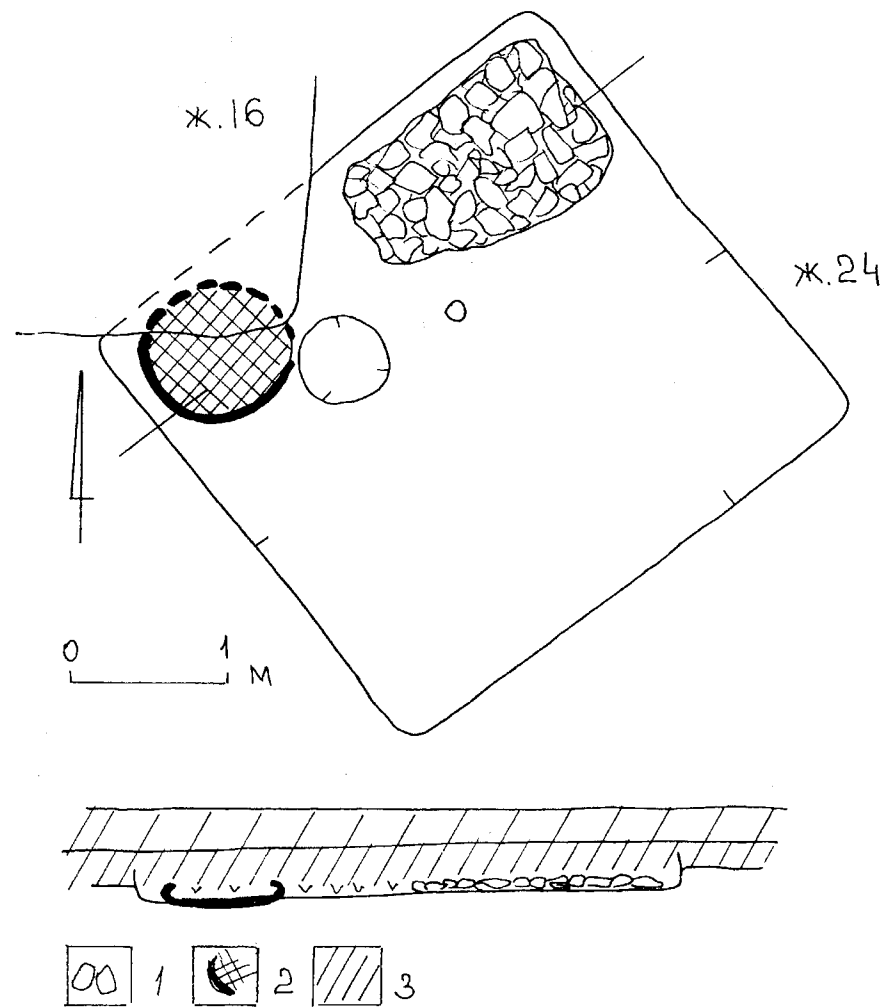

Рис. 209. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 24. План.
1 – каміня; 2 – цегла; 3 – заповнення житла.

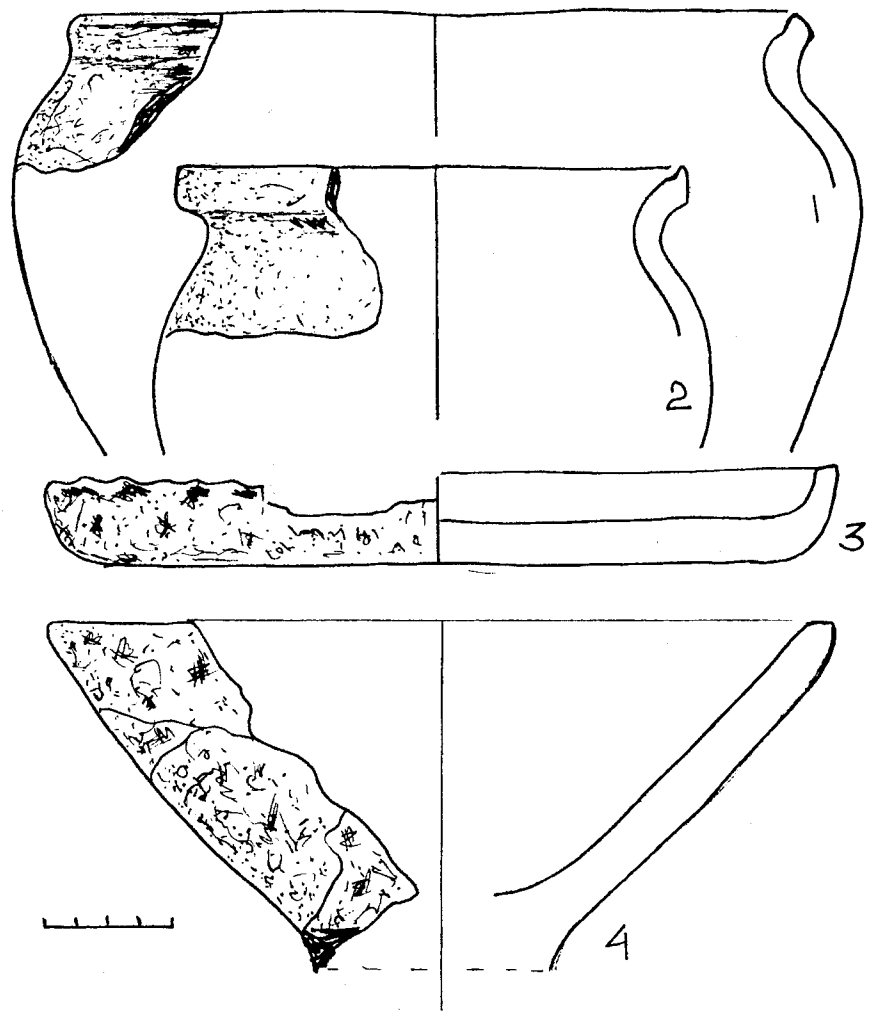

Рис. 210. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 24.
Таблиця кераміки.

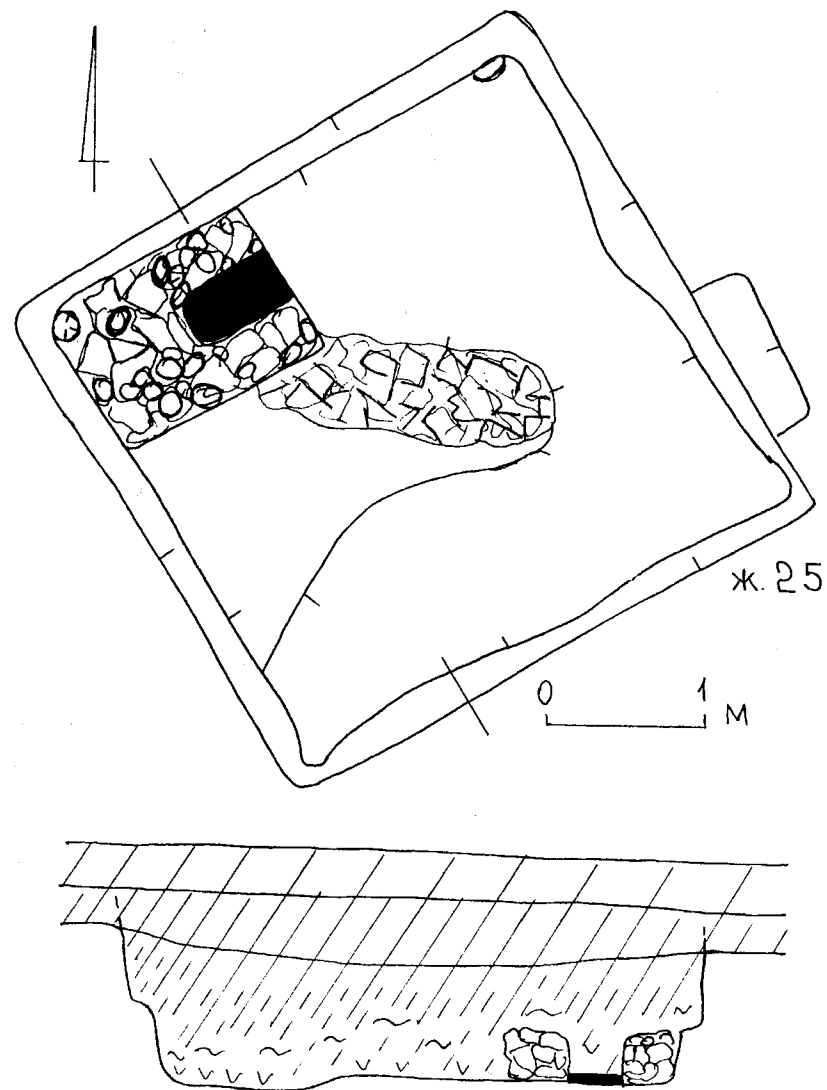

Рис. 211. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 25. План.
1 – каміння рване; 2 – каміння галька; 3 – заповнення житла.

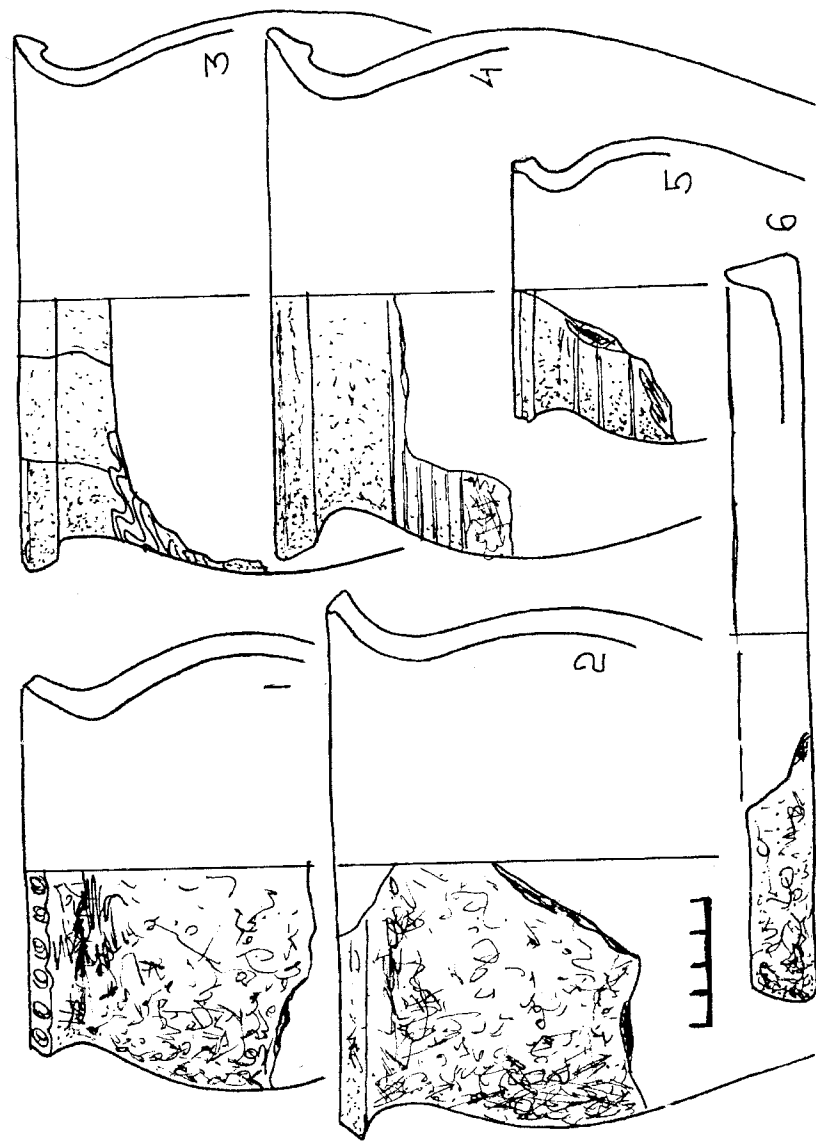

Рис. 212. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 25. Таблиця кераміки.

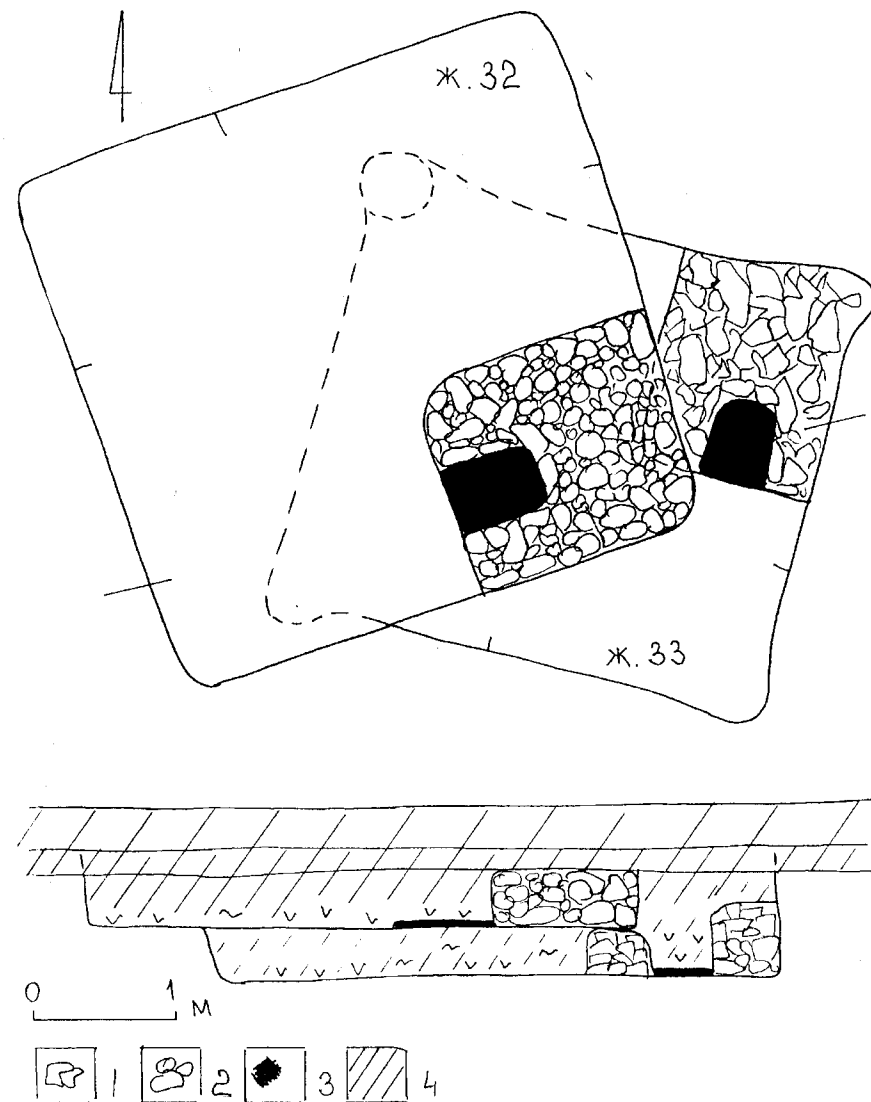

Рис. 213. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 32, 33. План.
1 – каміня рване; 2 – каміня галька; 3 – черінь печі;
4 – заповнення.

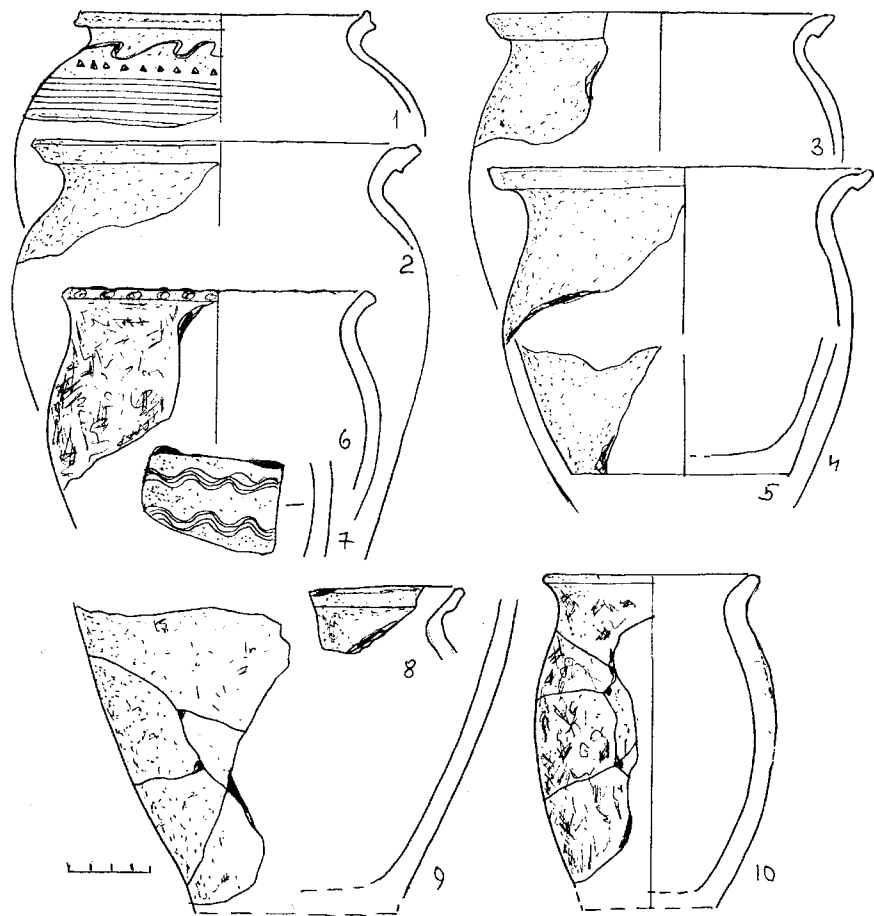

Рис. 214. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 33.
Таблиця кераміки. 9–10 – черинь печі; 1–8 – долівка житла.

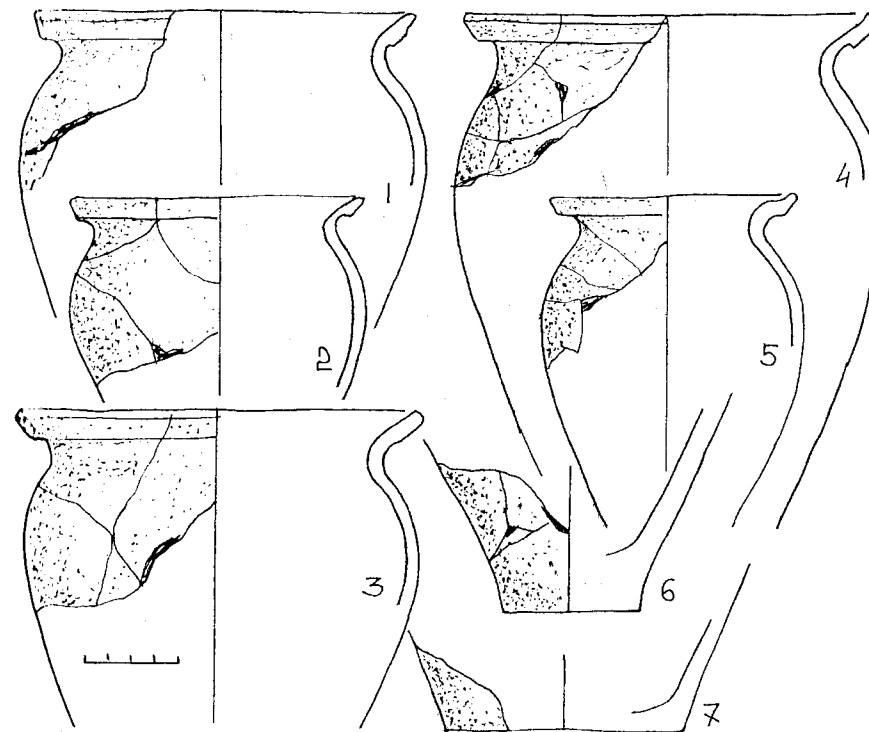

Рис. 215. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 32.
Таблиця кераміки.

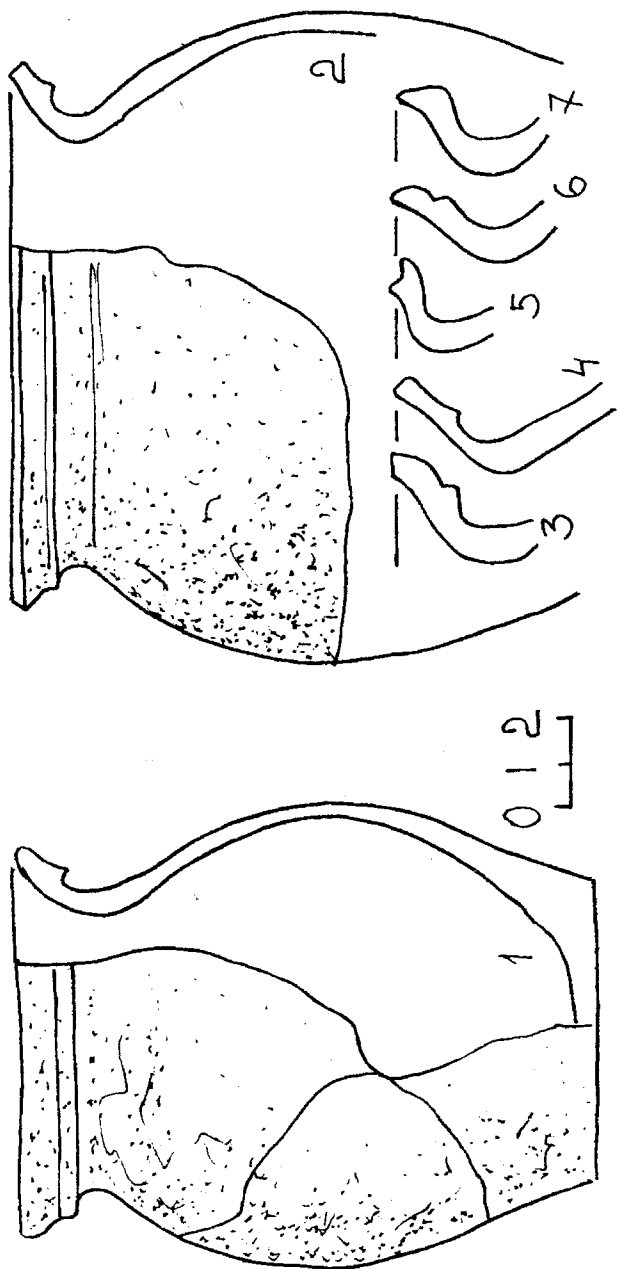

Рис. 216. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 32, 33. Заповнення.

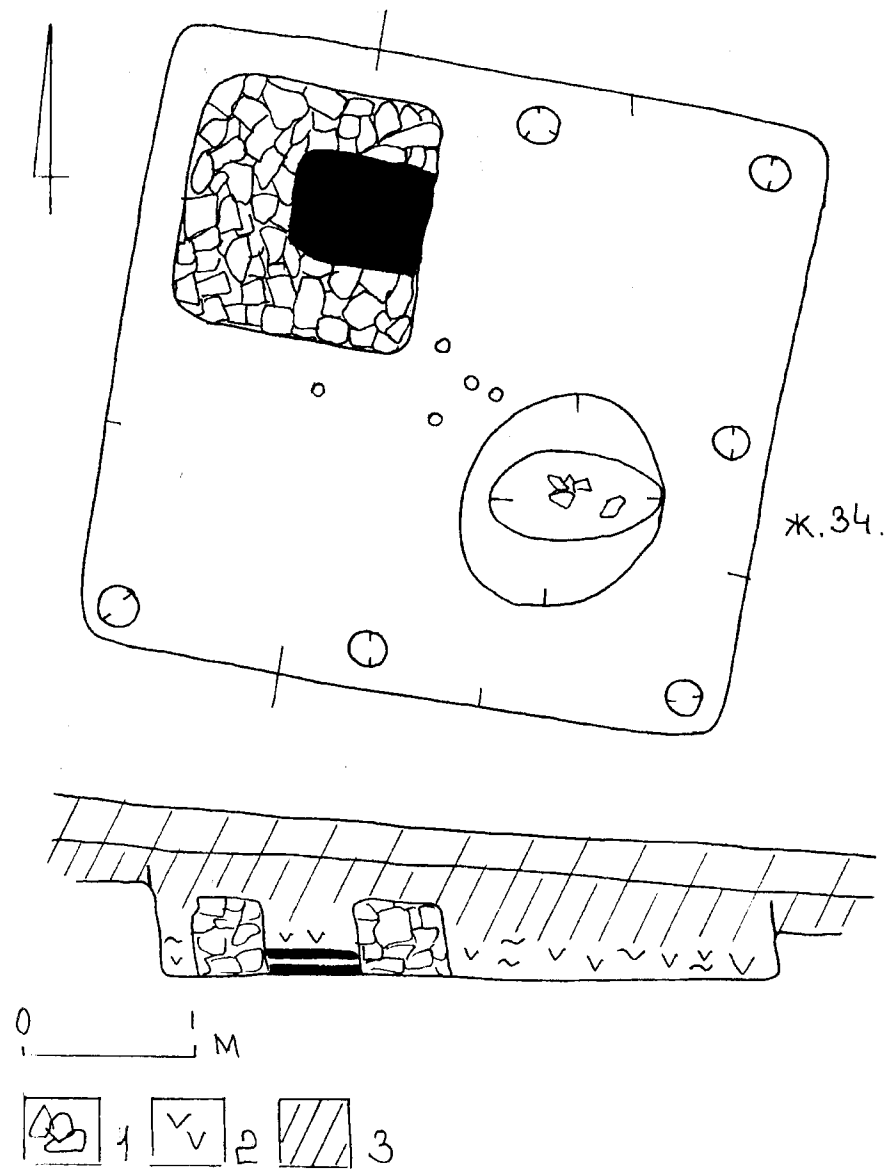

Рис. 217. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 34. План.
1 – каміня рване; 2 – попіл; 3 – заповнення житла.

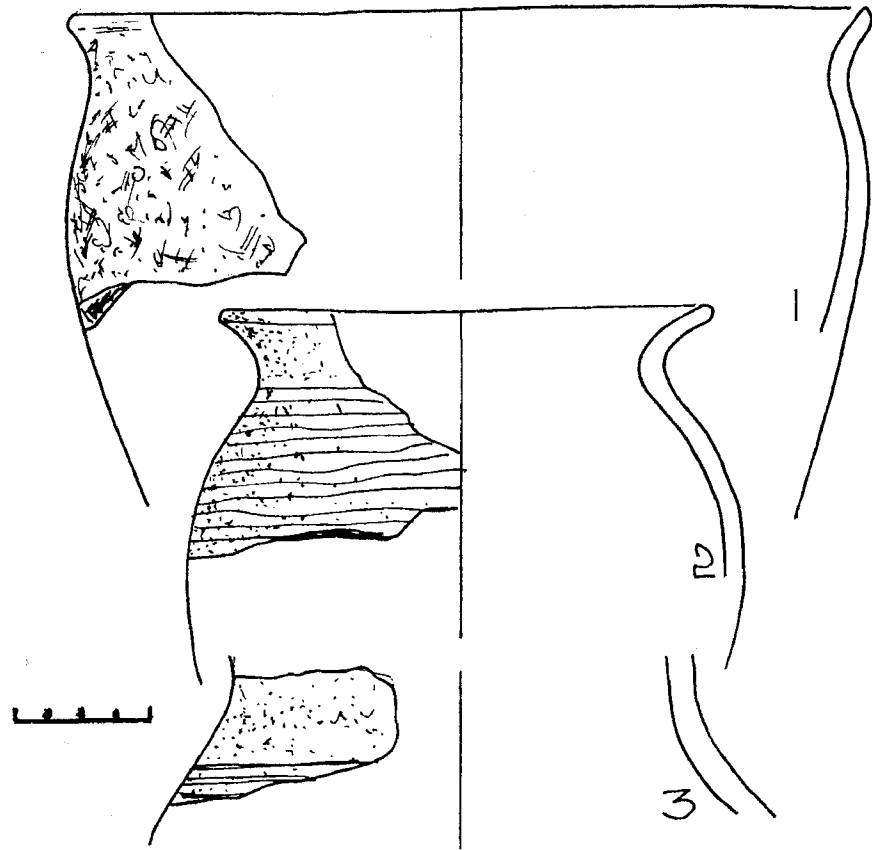

Рис. 218. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 34.
Таблиця кераміки.

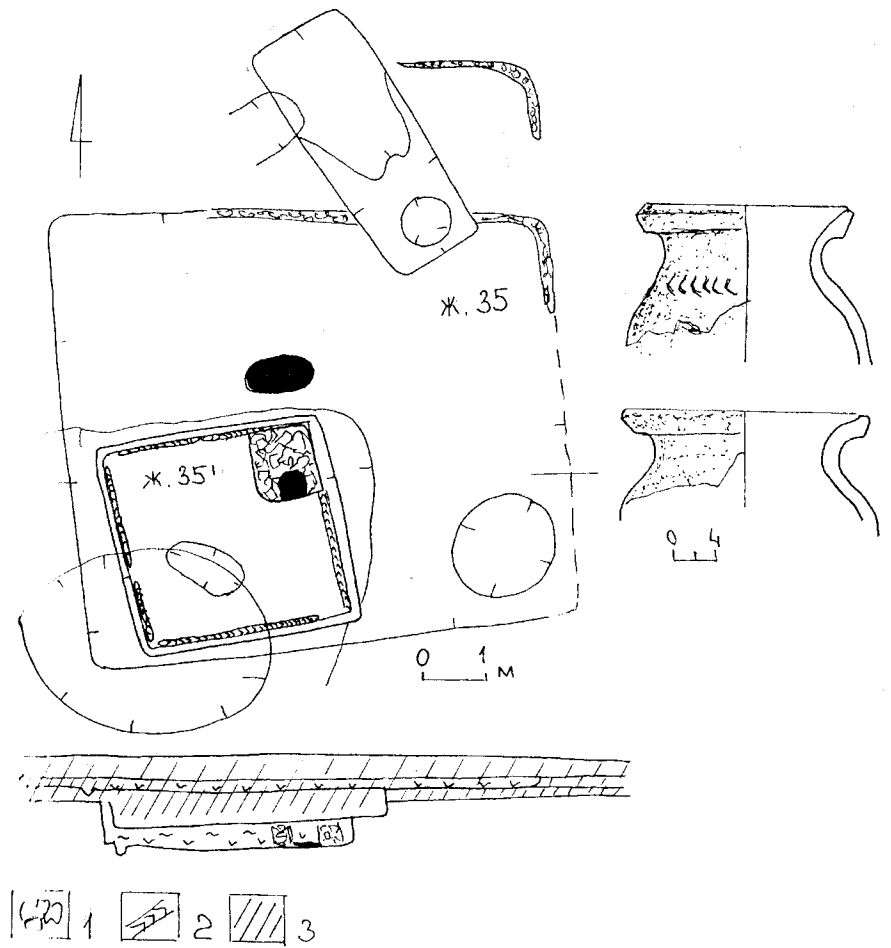

Рис. 219. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 35, 35'. План.
1 – каміня рване; 2 – дерев'яні конструкції; 3 – заповнення.

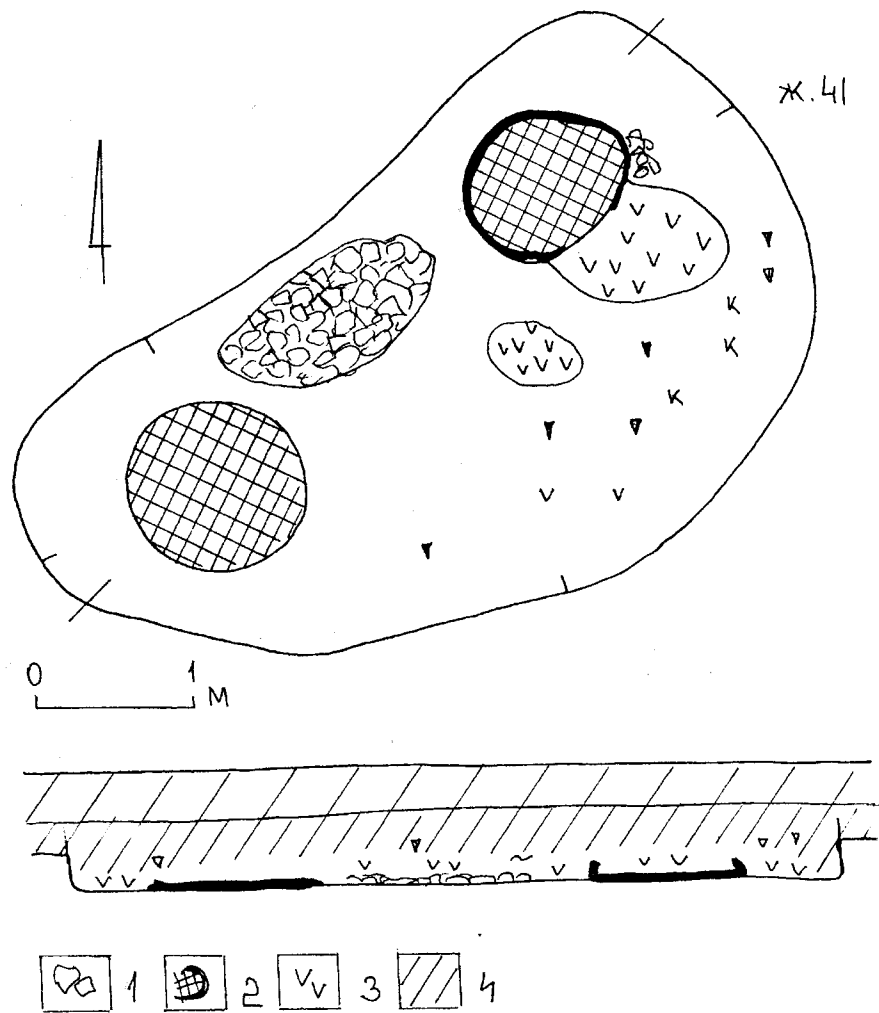

Рис. 220. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 41. План.
1 – каміння рване; 2 – цегла; 3 – попіл; 4 – заповнення.

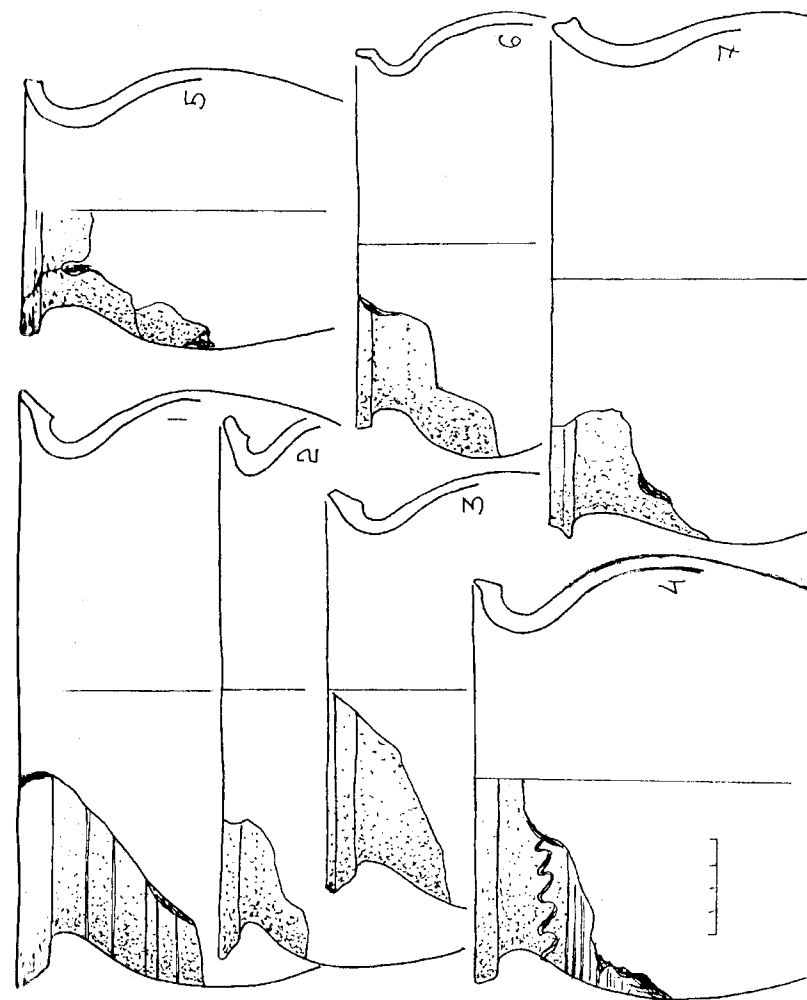

Рис. 221. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 41. Таблиця кераміки.

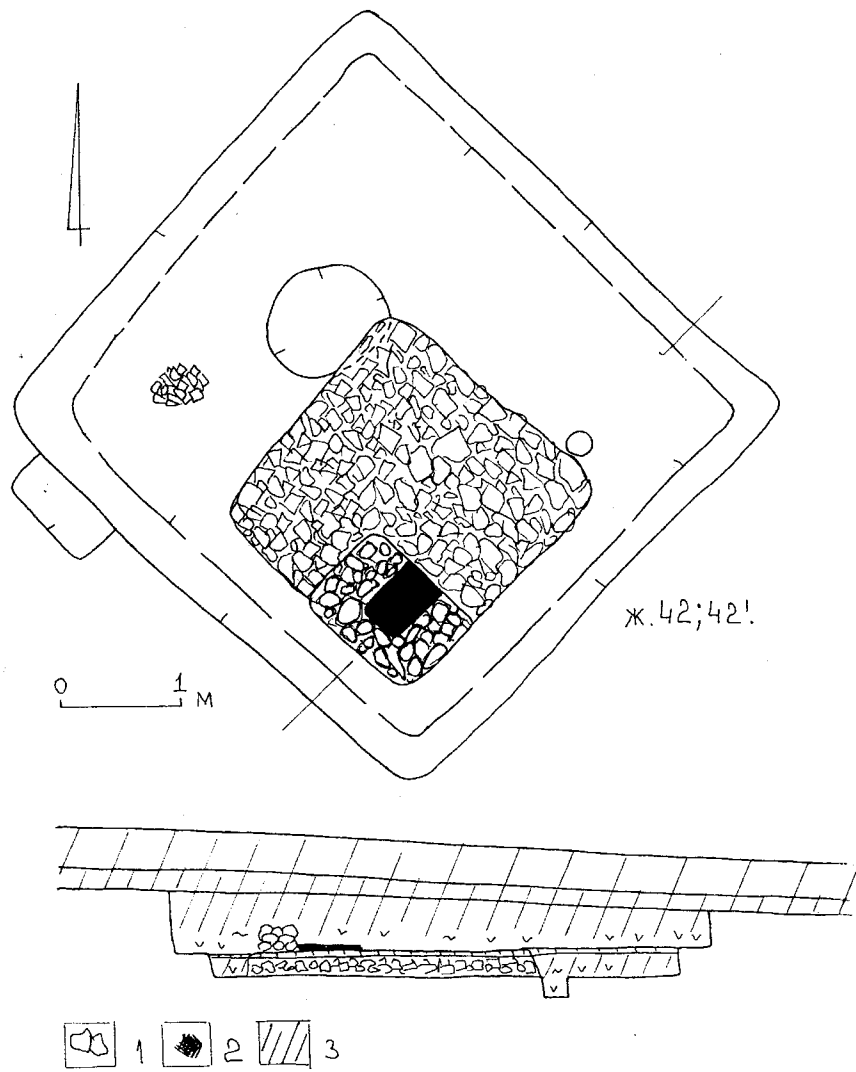

Рис. 222. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 42, 42'. План.
1 – каміння рване; 2 – черинь печі; 3 – заповнення.

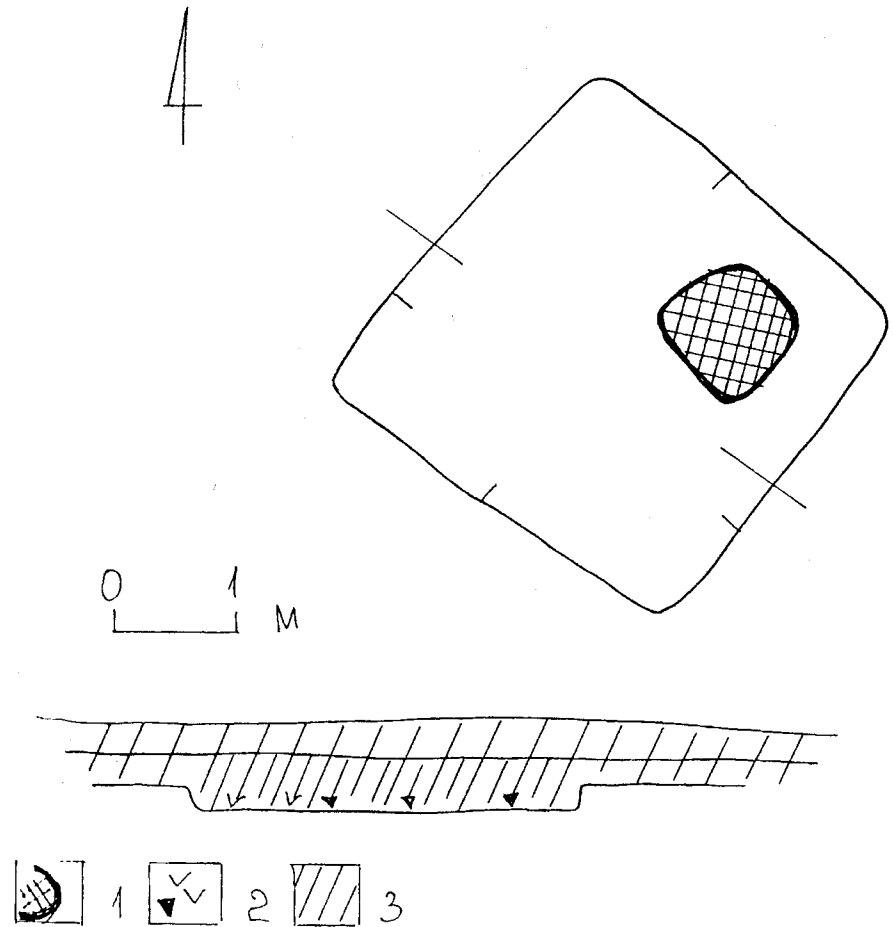

Рис. 223. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 43. План.
1 – піч; 2 – попіл, кераміка; 3 – заповнення.

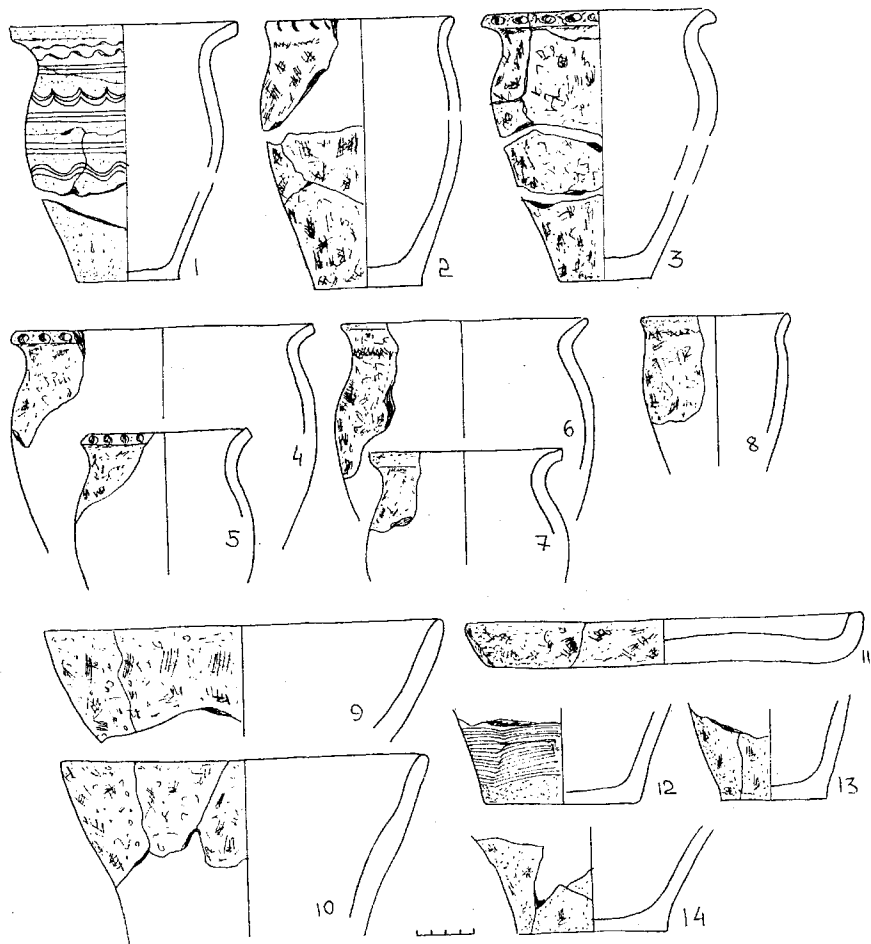

Рис. 224. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 43.
Таблиця кераміки.

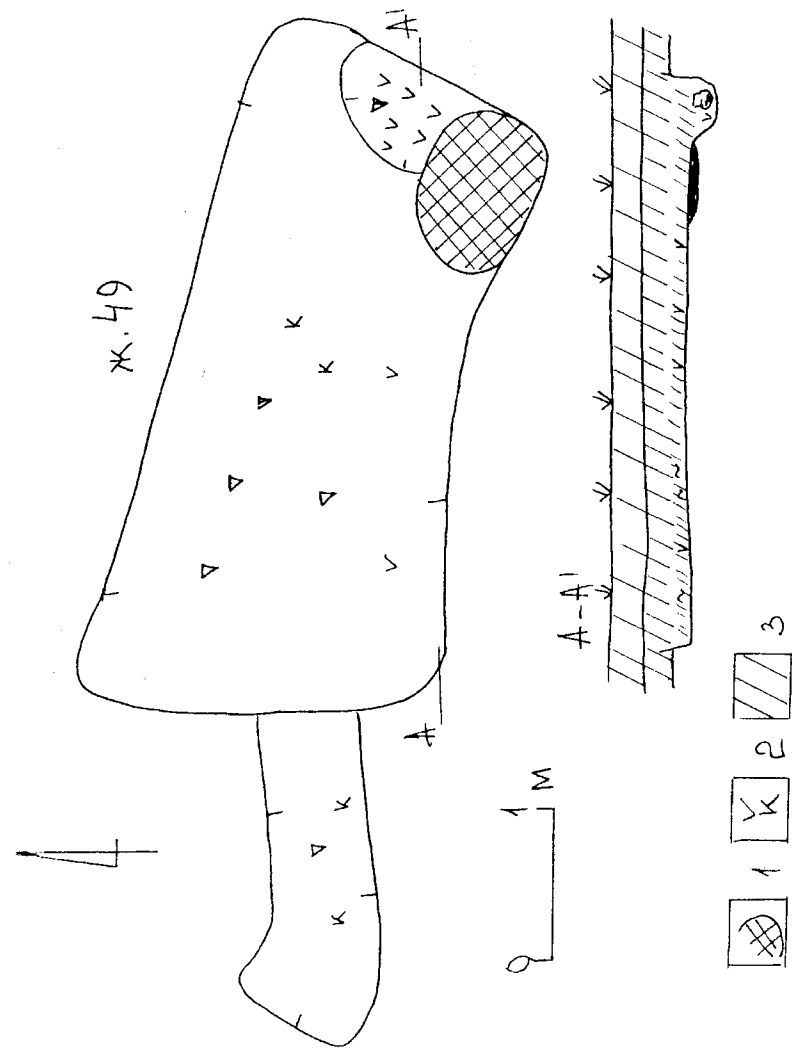

Рис. 225. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 49. План. 1 – піч; 2 – попіл, кості; 3 – заповнення.

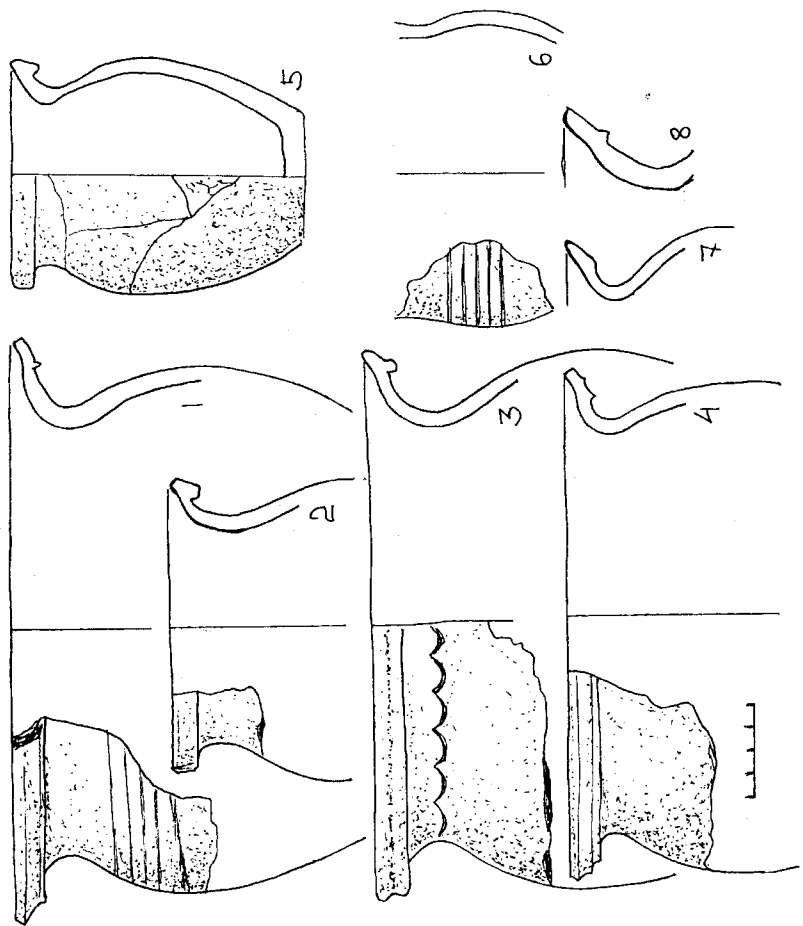

Рис. 226. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 49. Таблиця кераміки.

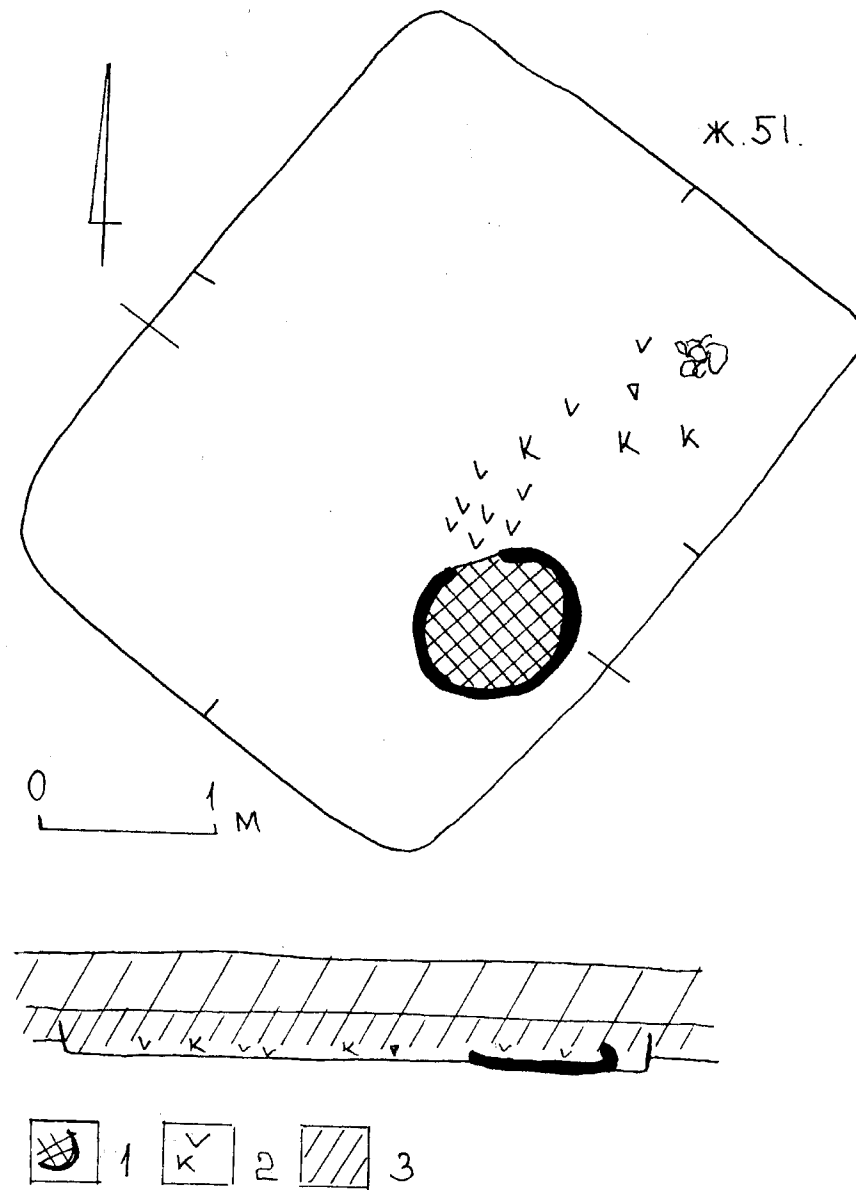

Рис. 227. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 51. План.
1 – піч; 2 – попіл, кістки; 3 – заповнення житла.

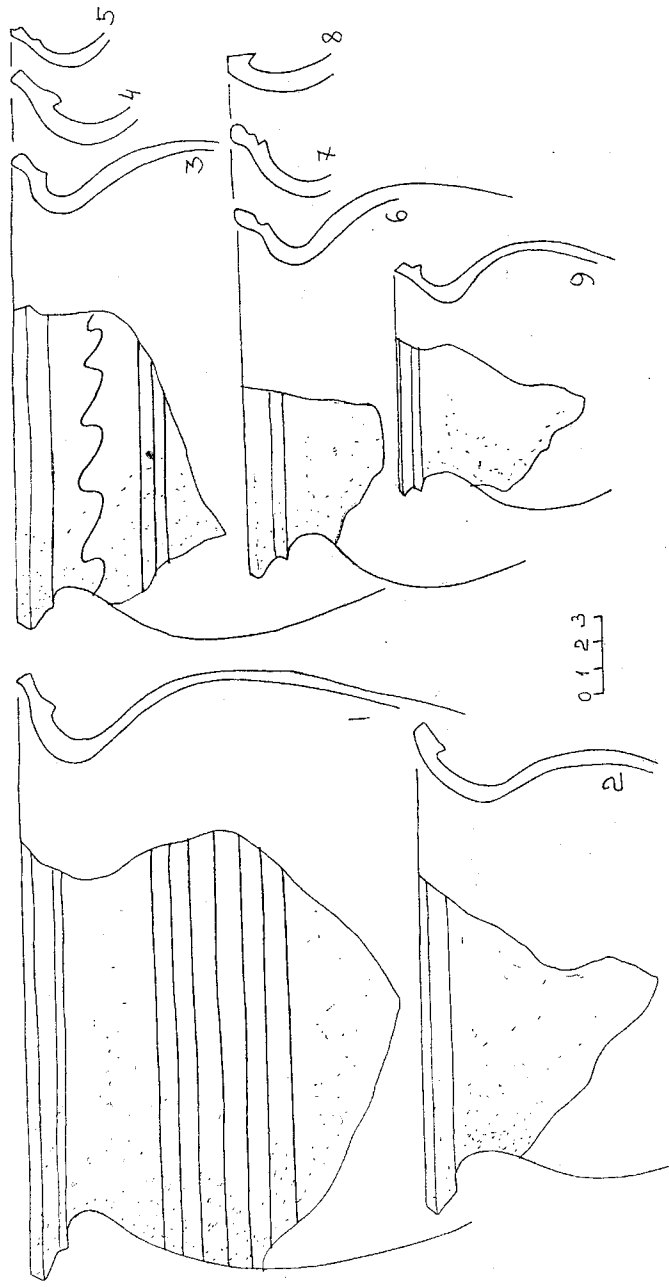

Рис. 228. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 51. Таблиця кераміки.

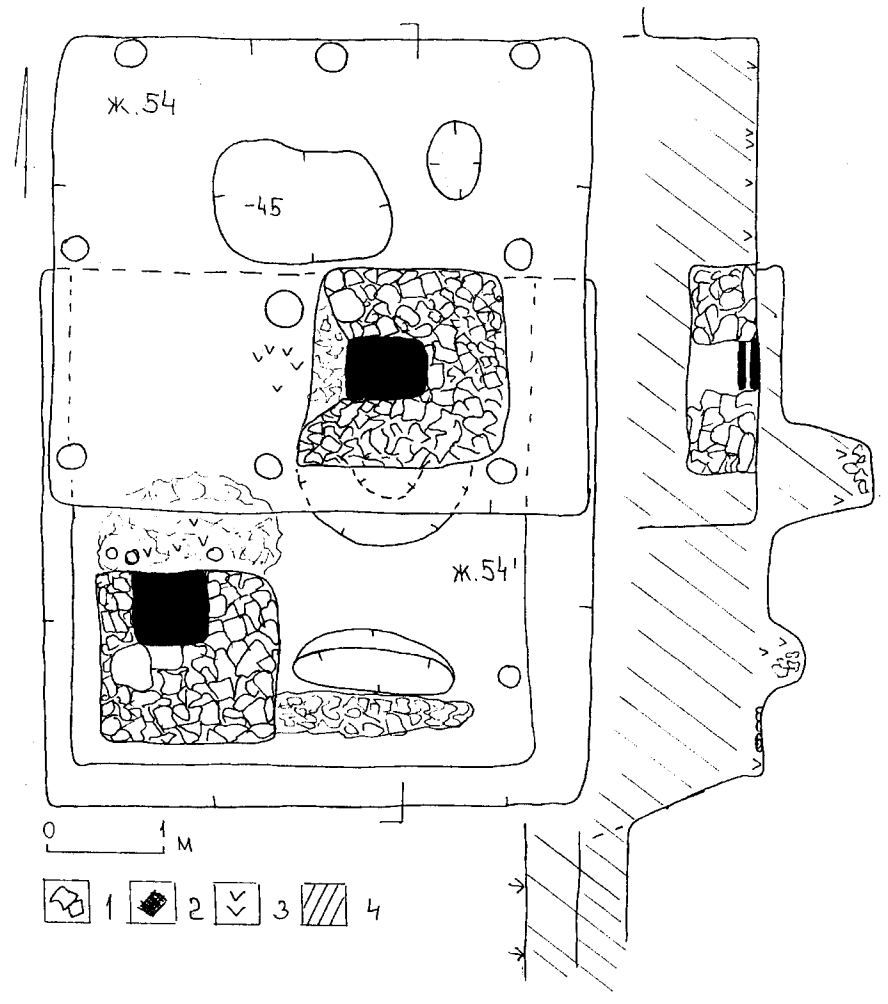

Рис. 229. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 54, 54'.
1 – каміня рване; 2 – черінь печі; 3 – попіл; 4 – заповнення житла.

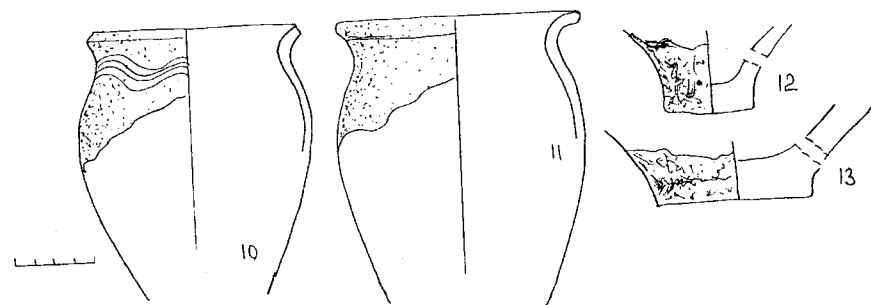

Рис. 230. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 54, 54'.
Таблиця кераміки. 1-9 – житло 54; 10-13 – житло 54'.

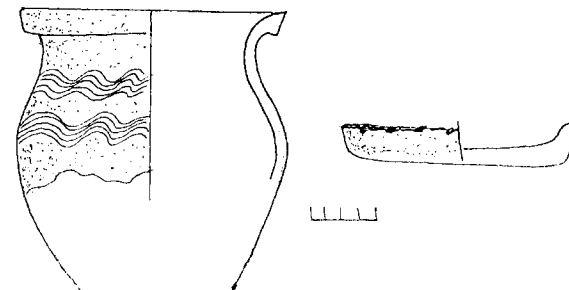
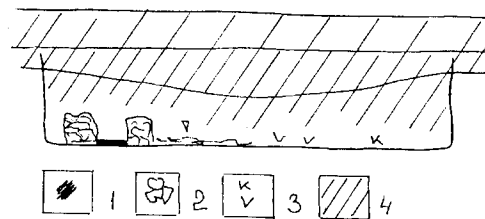
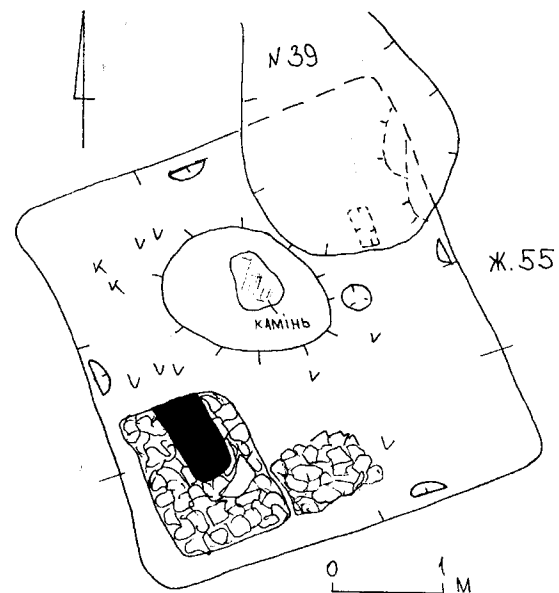

Рис. 231. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 55.
План. Кераміка. 1 – черінь печі; 2 – каміння рване; 3 – кості, попіл;
4 – заповнення.

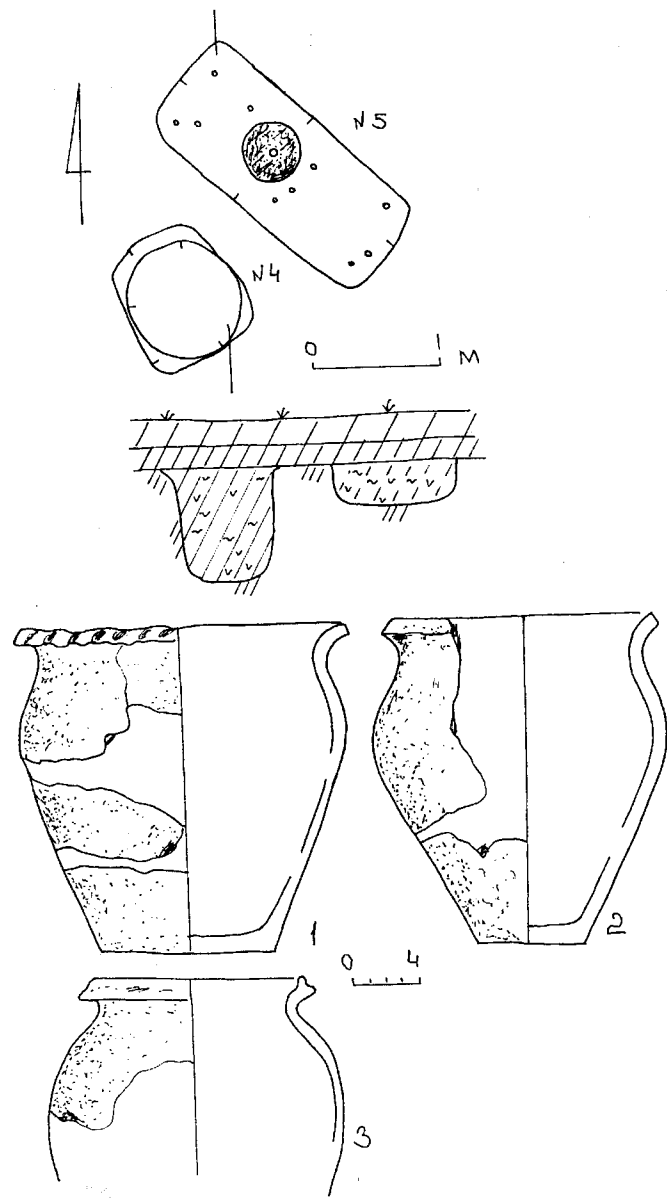

Рис. 232. Буківнянське городище. Розкоп 1. Споруда 5. Яма 4.
План. Таблиця кераміки. 1, 2 – будівля 5; 3 – яма 4.

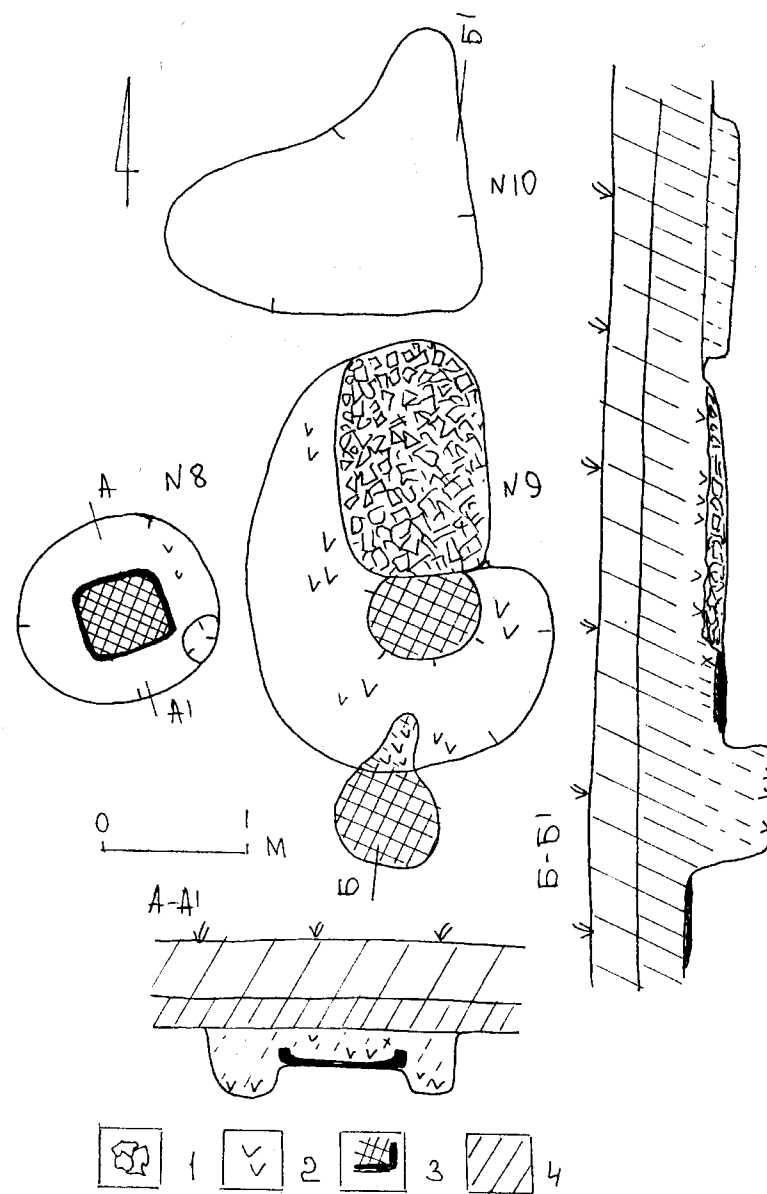

Рис. 233. Буківнянське городище. Розкоп 1. Яма 8. 9. 10. План.
1 – каміня рване; 2 – попіл; 3 – жаровня; 4 – заповнення.

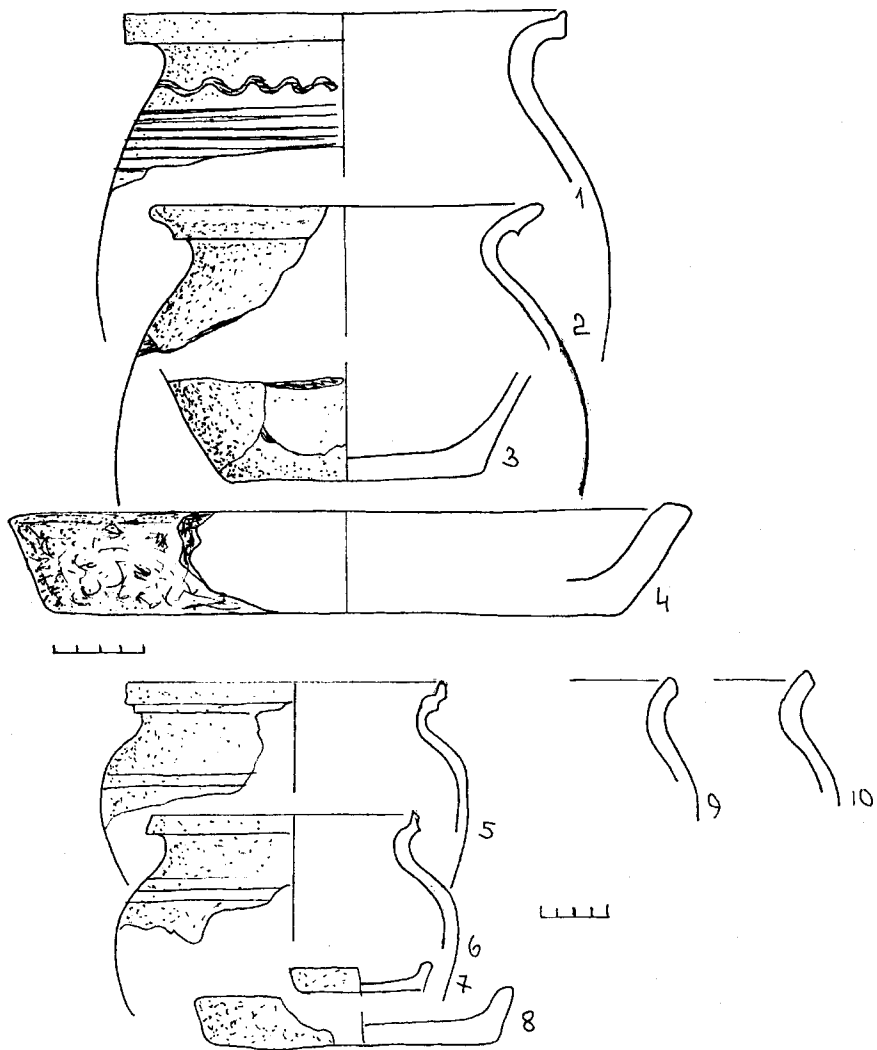

Рис. 234. Буківнянське городище. Розкоп I. Яма 8. 9. 10.
Таблиця кераміки. 1-4 - яма 9; 5-8 - яма 8; 9-10 - яма 10.

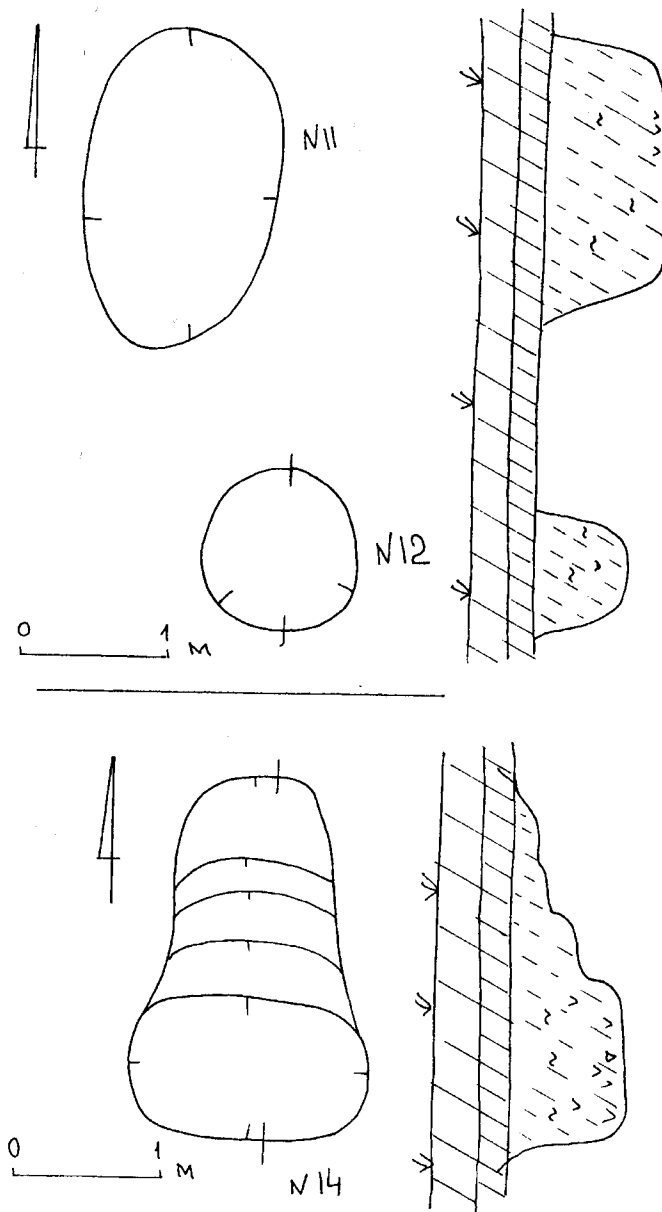

Рис. 235. Буківнянське городище. Розкоп I. Яма 11. 12. 14. План.

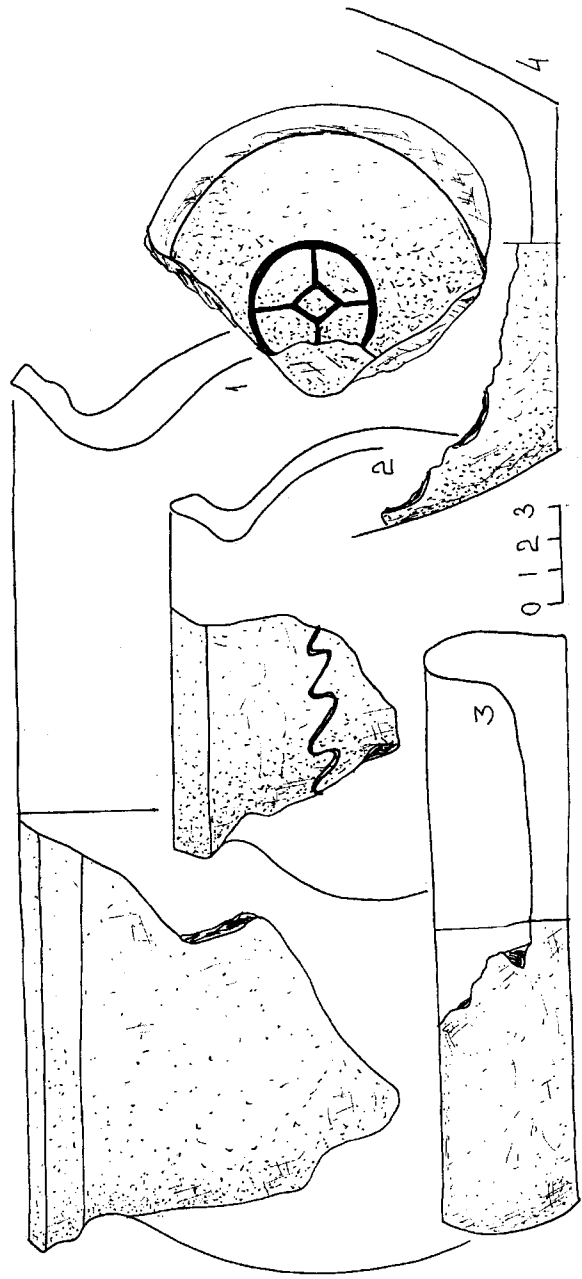

Рис. 236. Буківлянське городище. Розкоп 1. Яма 14. Таблиця кераміки.

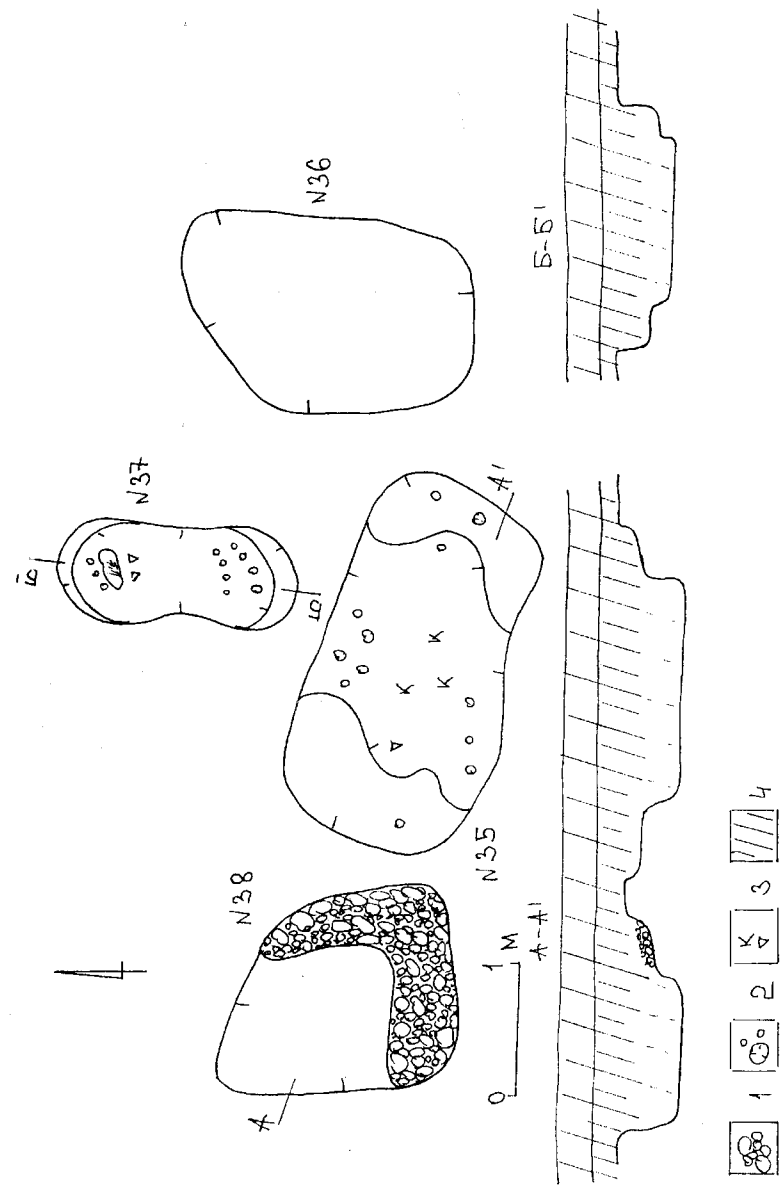
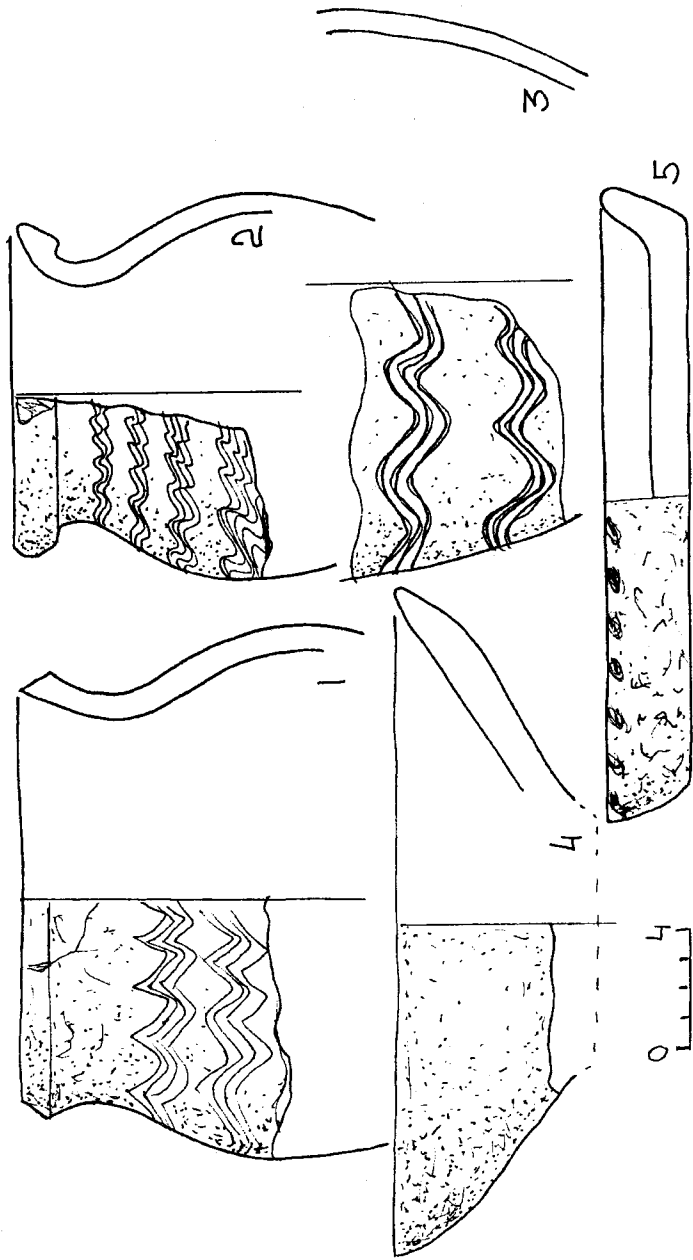
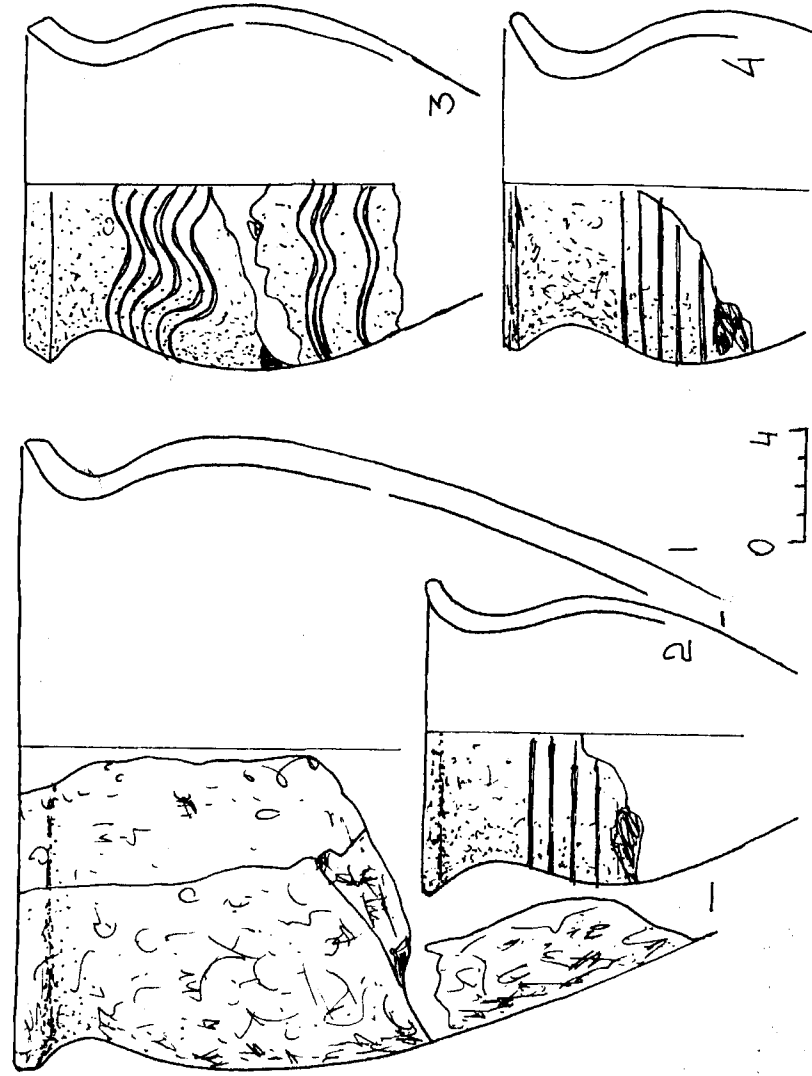

Рис. 237. Буківлянське городище. Розкоп 1. Яма 35. 36. 37. 38. План.
1 — камінь; 2 — ямки; 3 — кості, кераміка; 4 — заповнення.

378

Рис. 238. Буківнянське городище. Розкоп 1. Яма 36. Таблиця кераміки.

379

Рис. 239. Буківнянське городище. Розкоп 1. Яма 40. Таблиця кераміки.

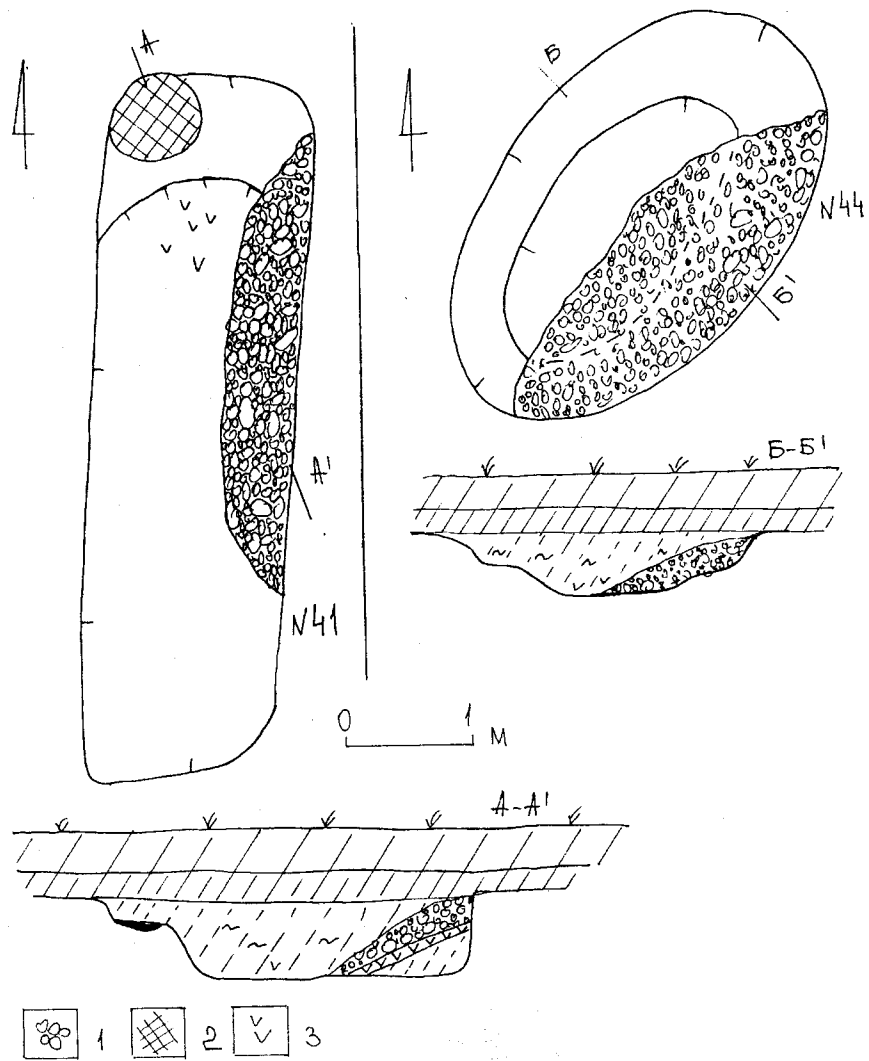

Рис. 240. Буківнянське городище. Розкоп 1. Яма 41. 44. План.
1 – каміння; 2 – черінь печі; 3 – попіл.

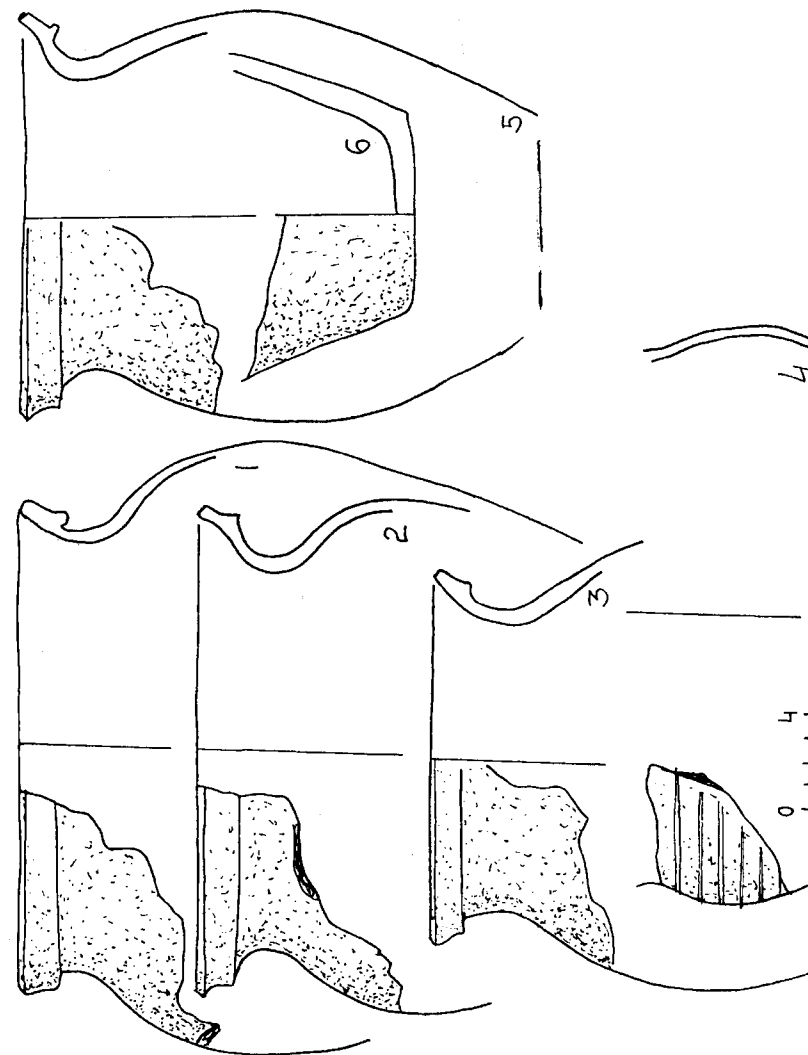

Рис. 241. Буківнянське городище. Розкоп 1. Яма 44. Таблиця кераміки.

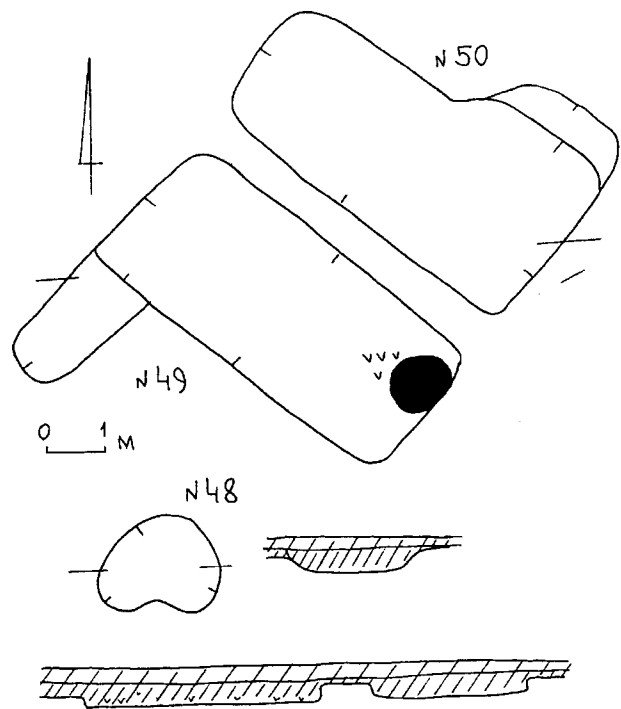

Рис. 242. Буківлянське городище. Розкоп I. Яма 43. 48. 49. 50. План.
Таблиця кераміки. 1 – яма 48; 2, 3, 4 – яма 49; 5, 6 – яма 50.

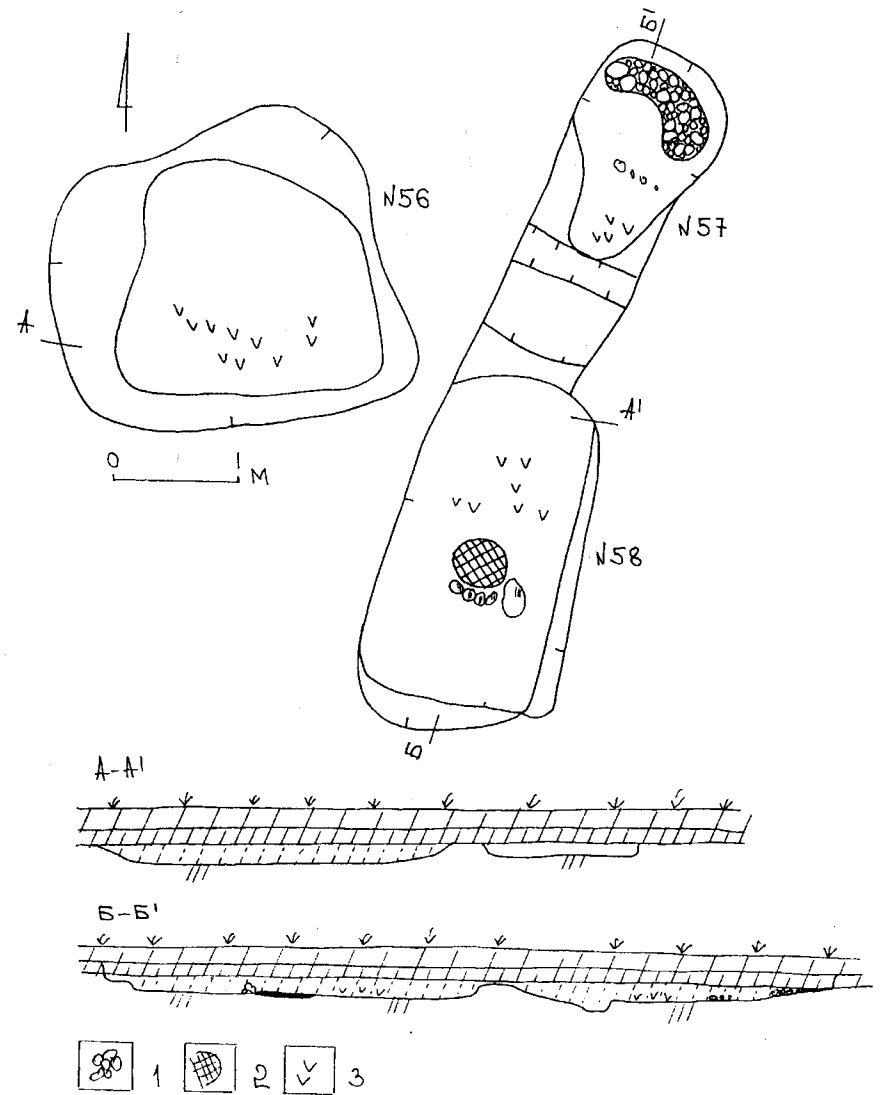
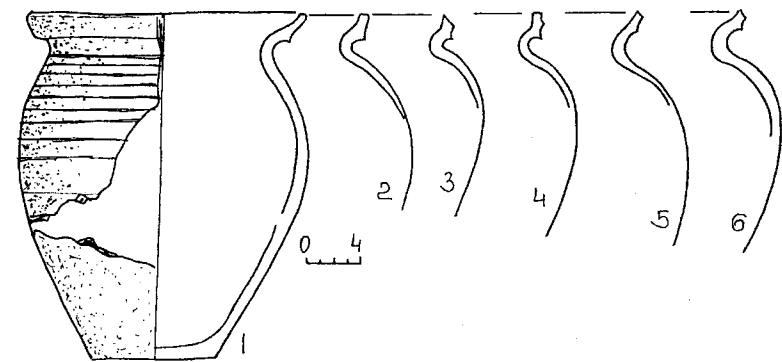

Рис. 243. Буківлянське городище. Розкоп I. Яма 56. 57. 58. План.
1 – каміння; 2 – черінь печі; 3 – попіл.

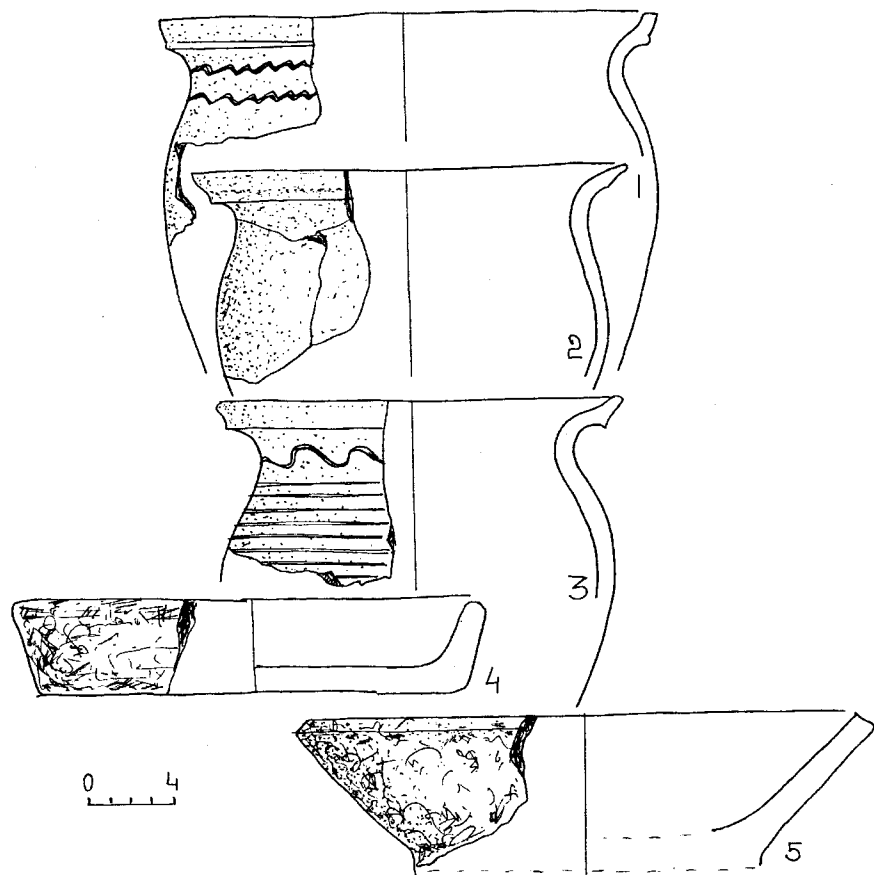

Рис. 244. Буківнянське городище. Розкоп 1. Яма 58.
Таблиця кераміки.

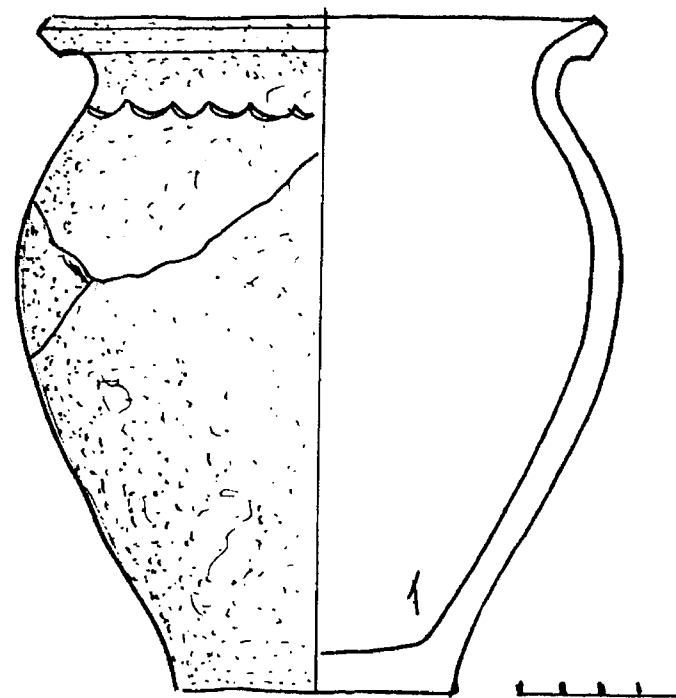

Рис. 245. Буківнянське городище. Розкоп 1. Траншея-прирізка.
Кераміка.

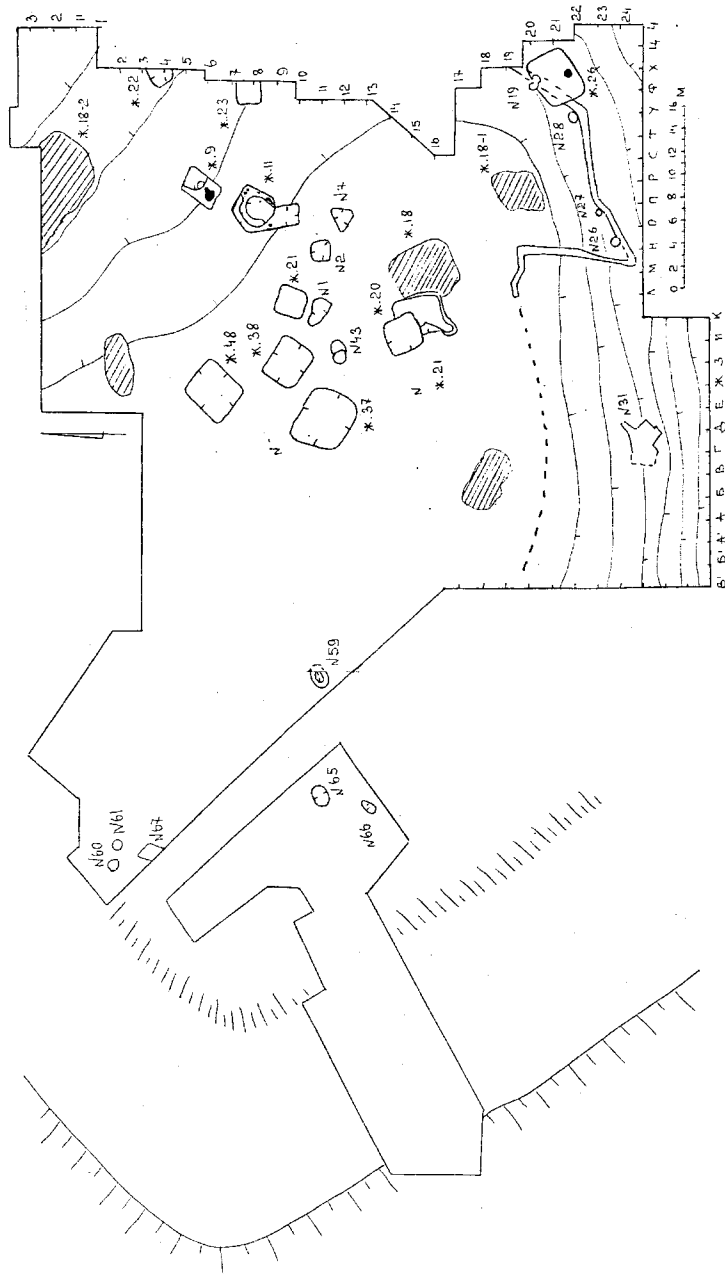

Рис. 246. Буківянське городище. Розкоп 1. Третій культурно-хронологічний горизонт. План.

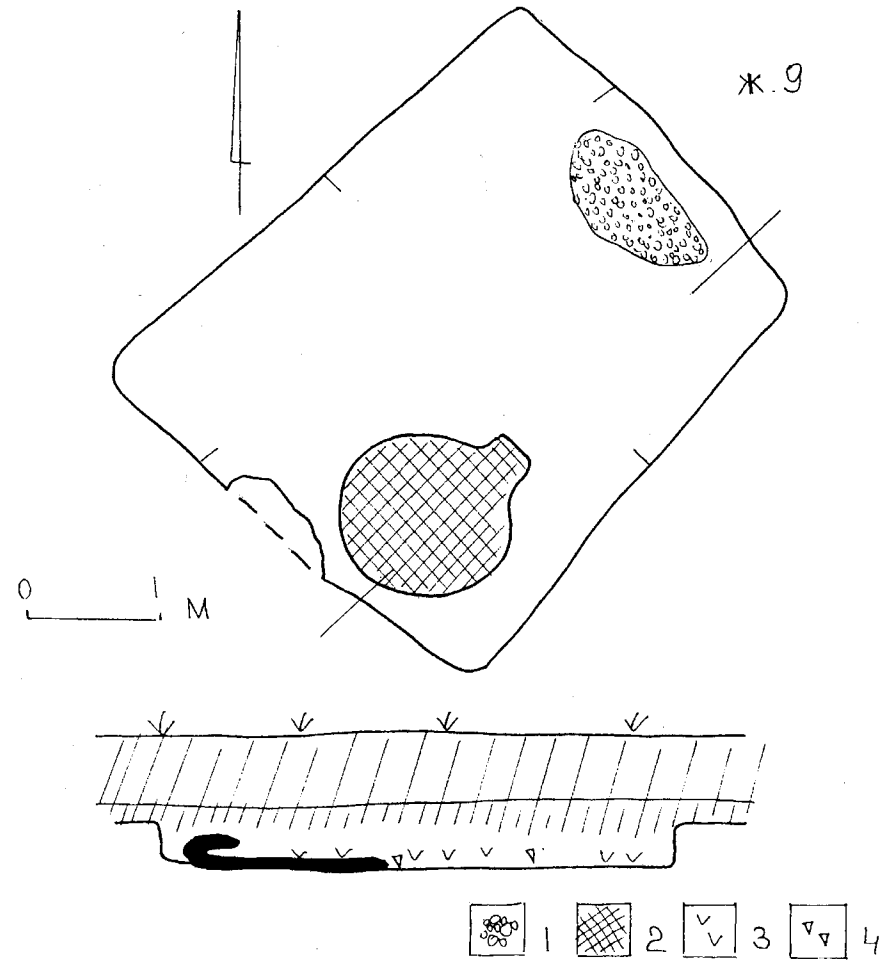

Рис. 247. Буківянське городище. Розкоп 1. Житло 9. План.
1 – камішня; 2 – цегла; 3 – попіл; 4 – кераміка.

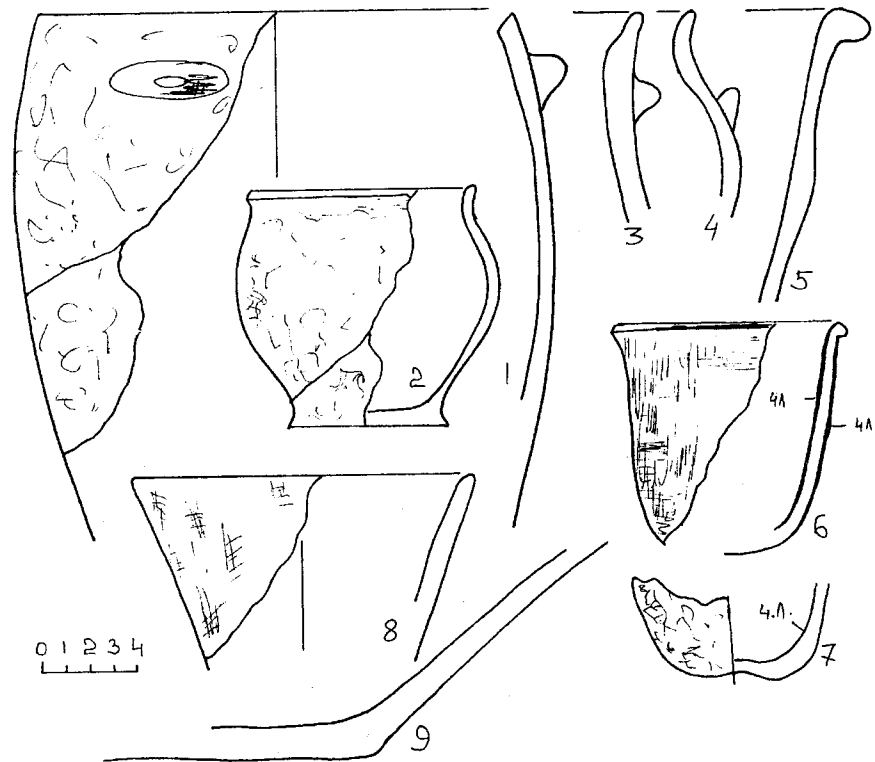

Рис. 248. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 9.
Таблиця кераміки.

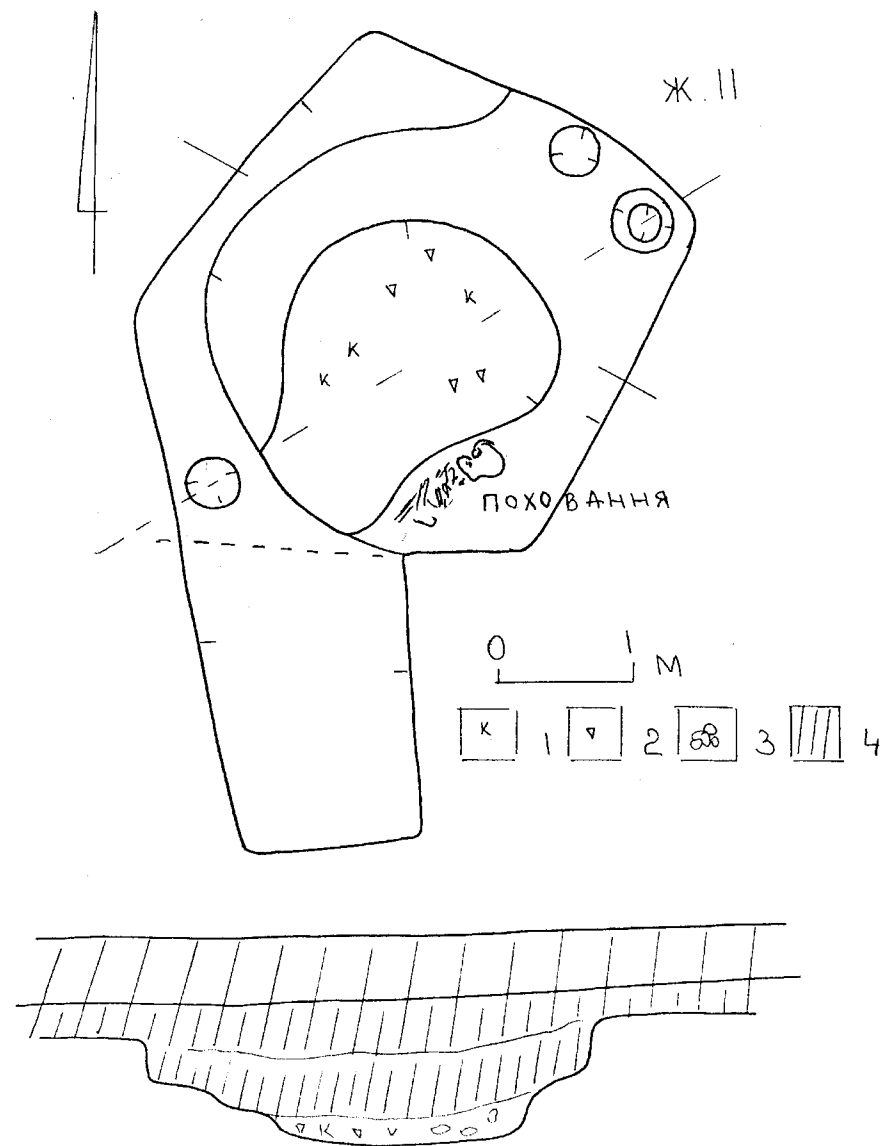

Рис. 249. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 11. План.
1 – кості; 2 – кераміка; 3 – камення; 4 – заповнення житла.

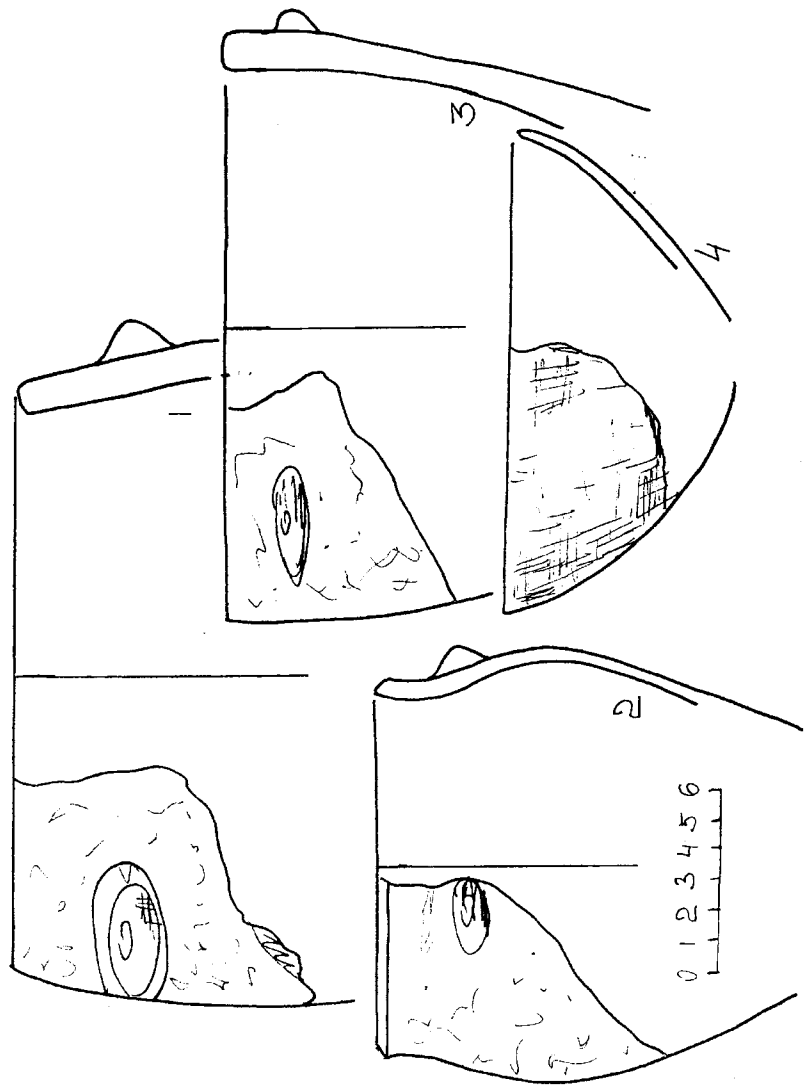

Рис. 250. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 11. Таблиця кераміки.

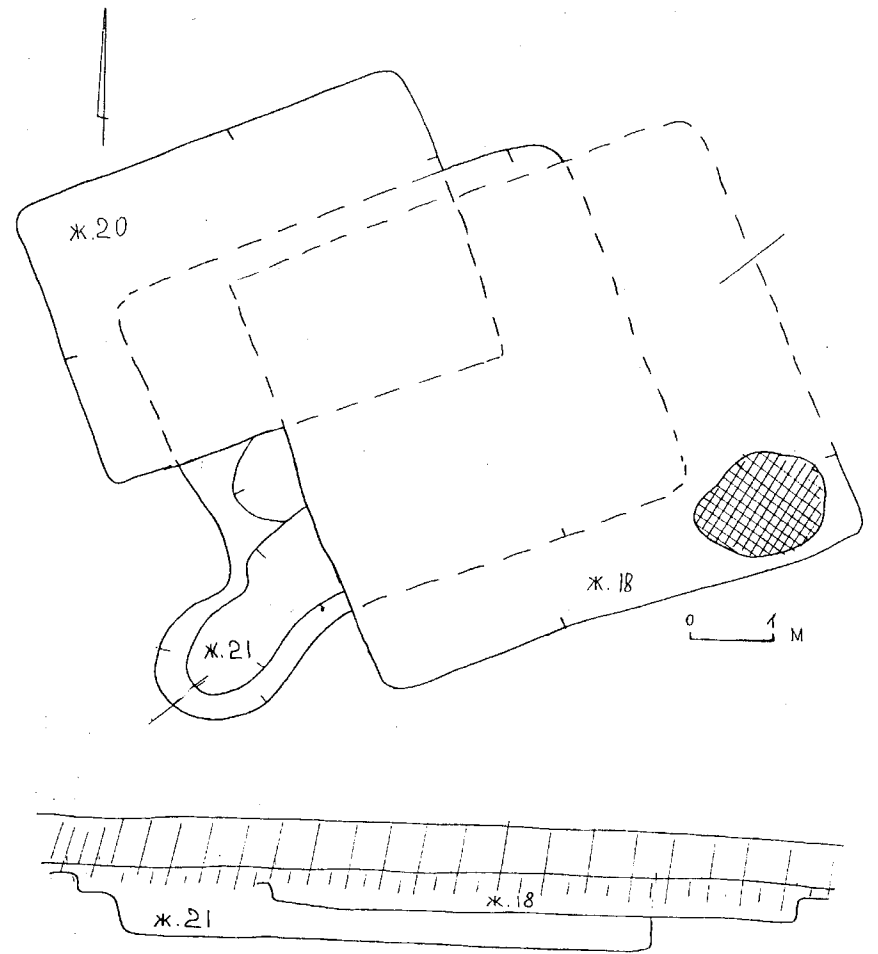

Рис. 251. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 18, 21. План.

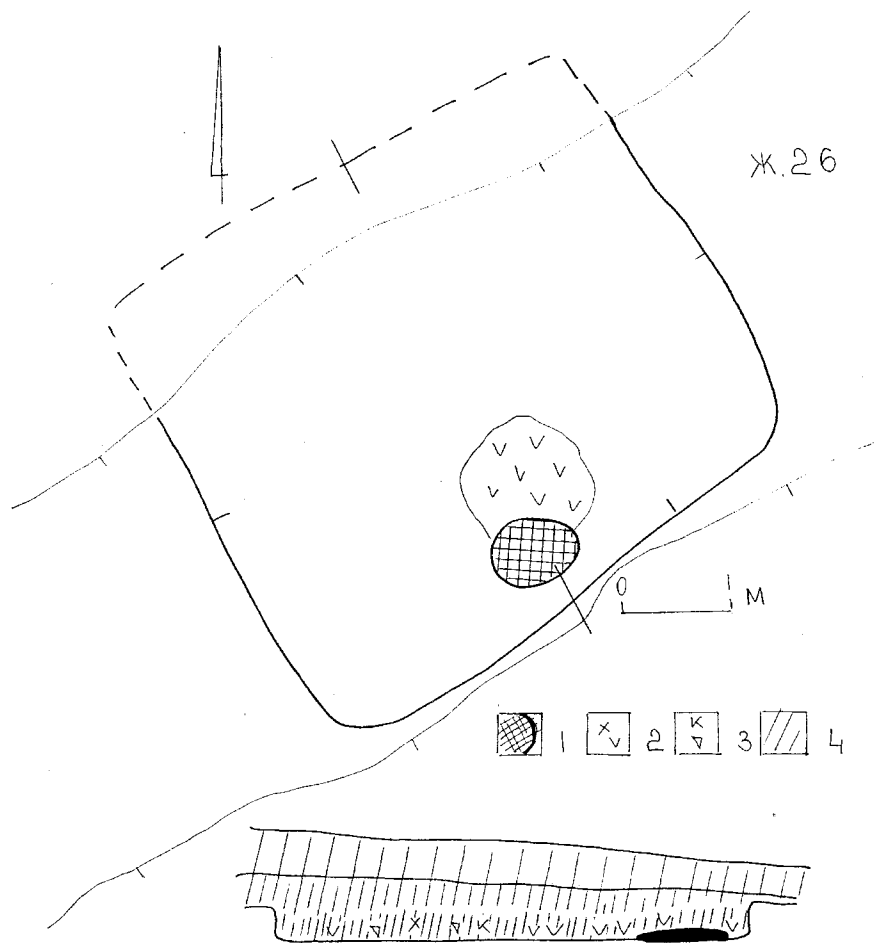

Рис. 252. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 26. План.
1 – піч; 2 – попіл, обмазка; 3 – кості, кераміка; 4 – заповнення.

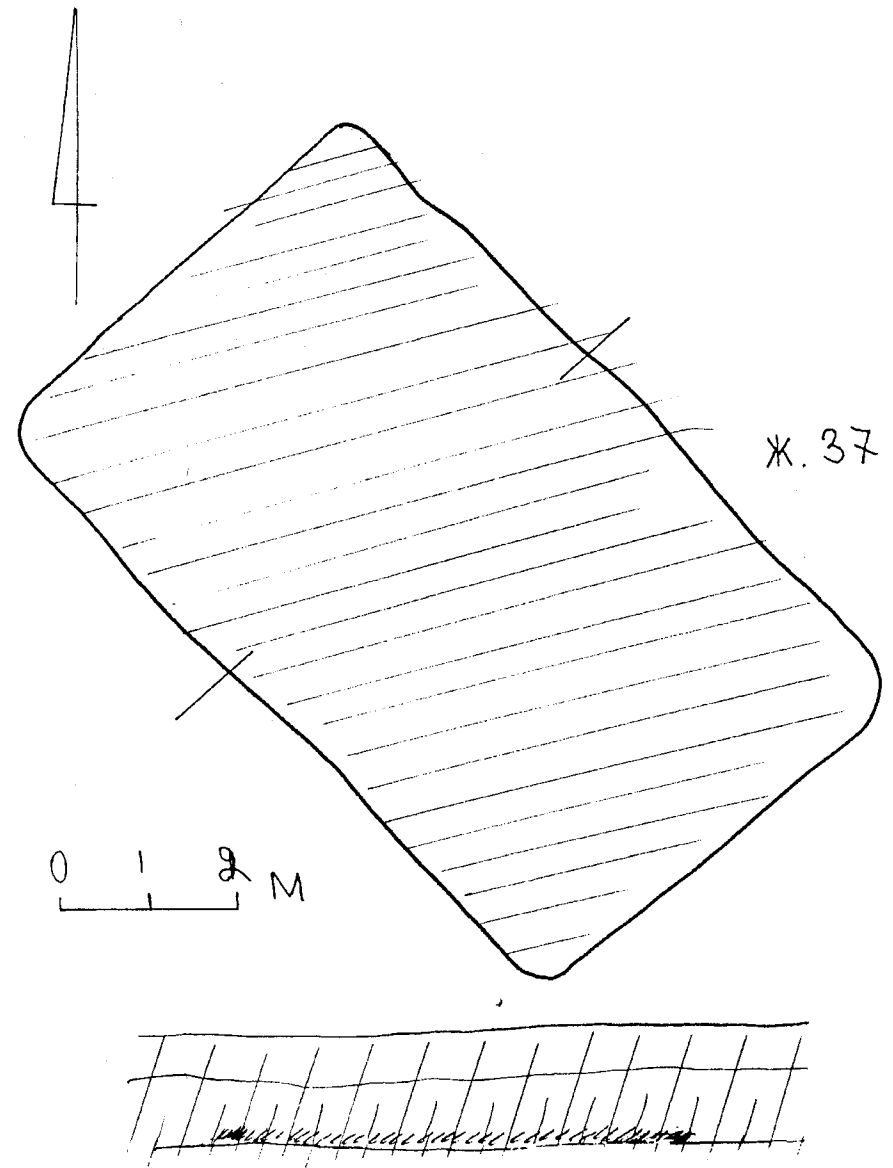

Рис. 253. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 37. План.

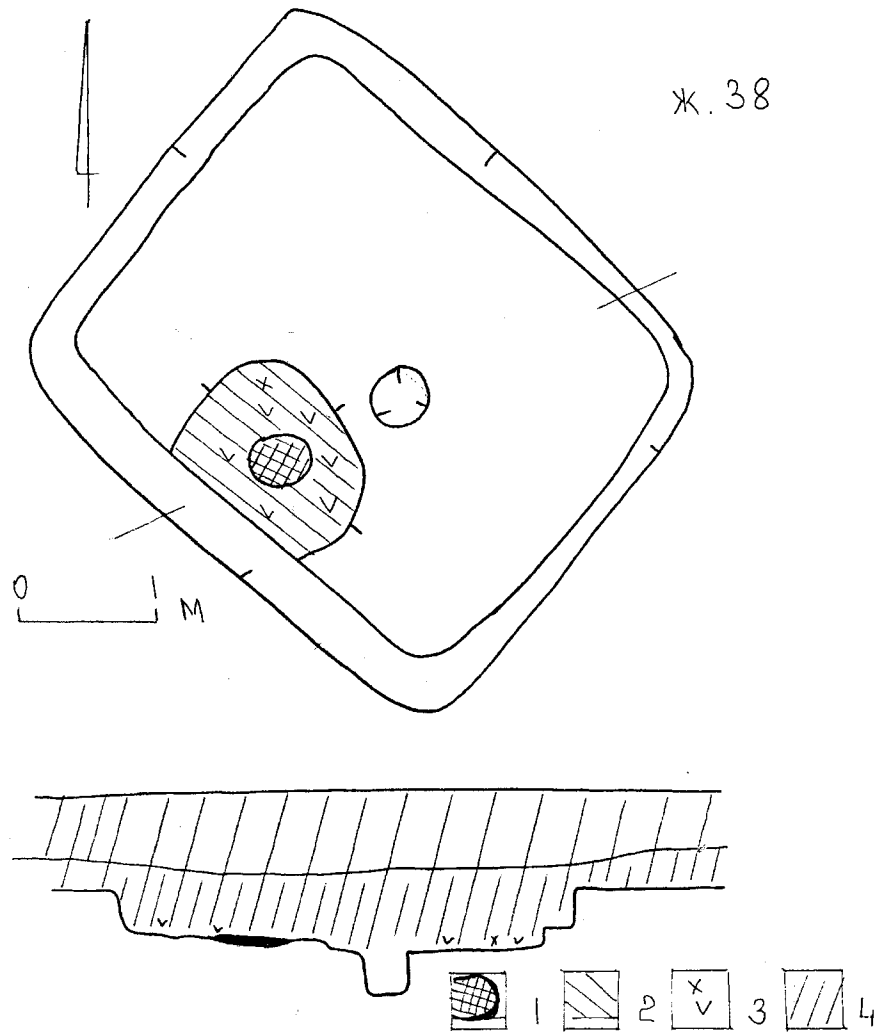

Рис. 254. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 38. План.
1 – піч; 2 – глина жовта; 3 – попіл, обмазка; 4 – заповнення.

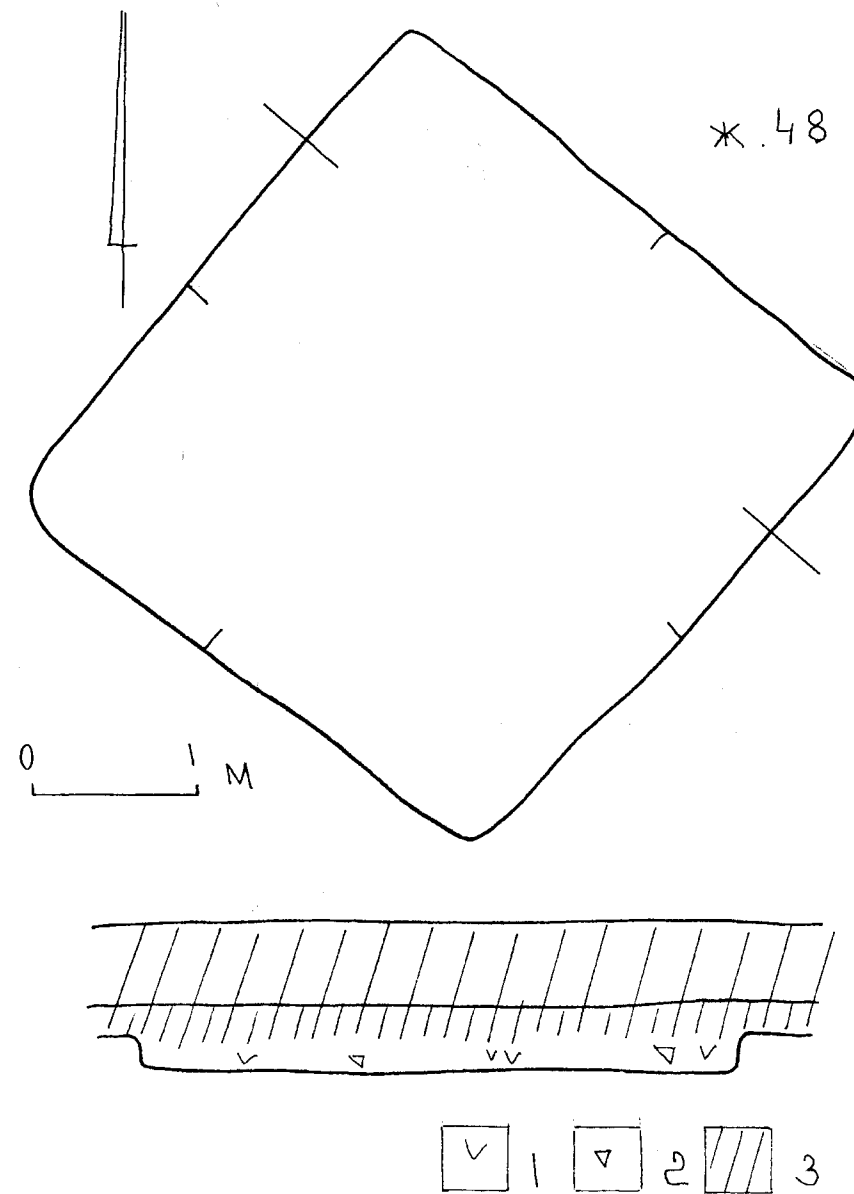

Рис. 255. Буківнянське городище. Розкоп 1. Житло 48. План.
1 – попіл; 2 – кераміка; 3 – заповнення.

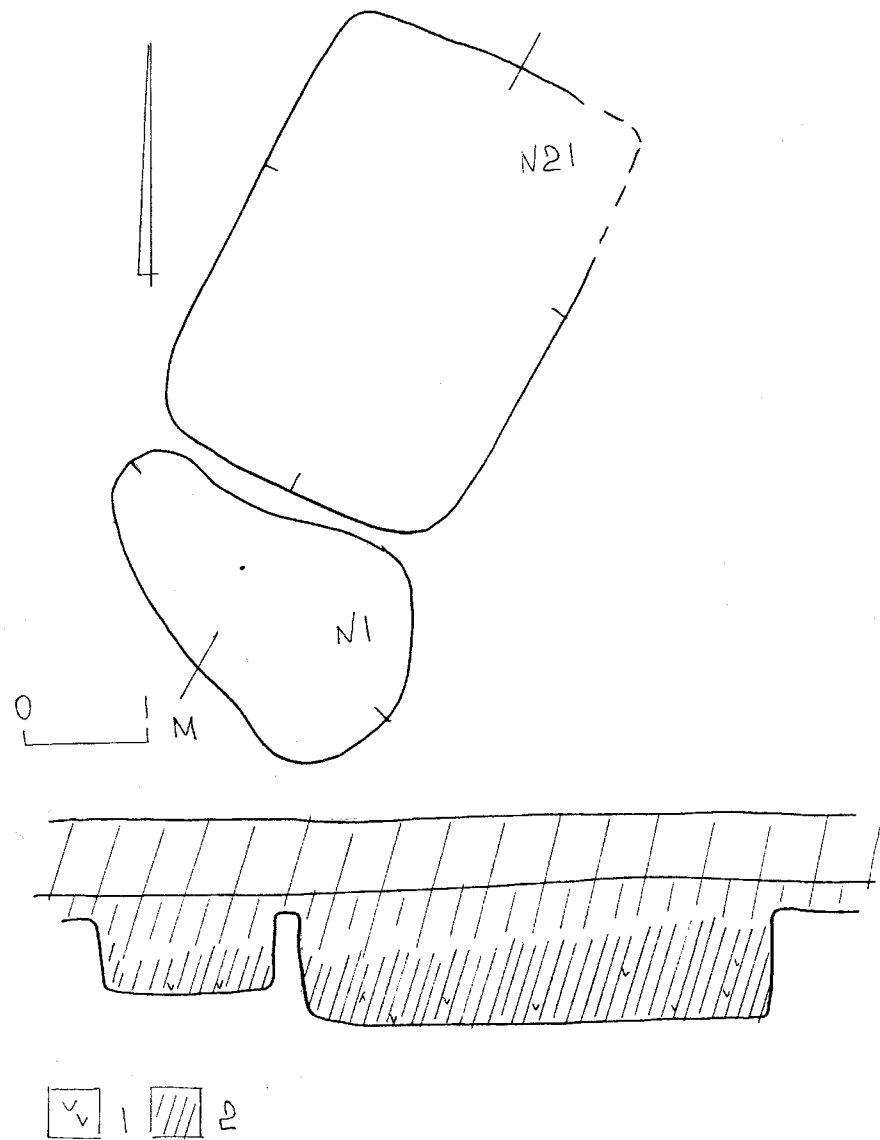

Рис. 256. Буківнянське городище. Розкоп 1. Яма 21.1. План.
1 – попіл; 2 – заповнення.

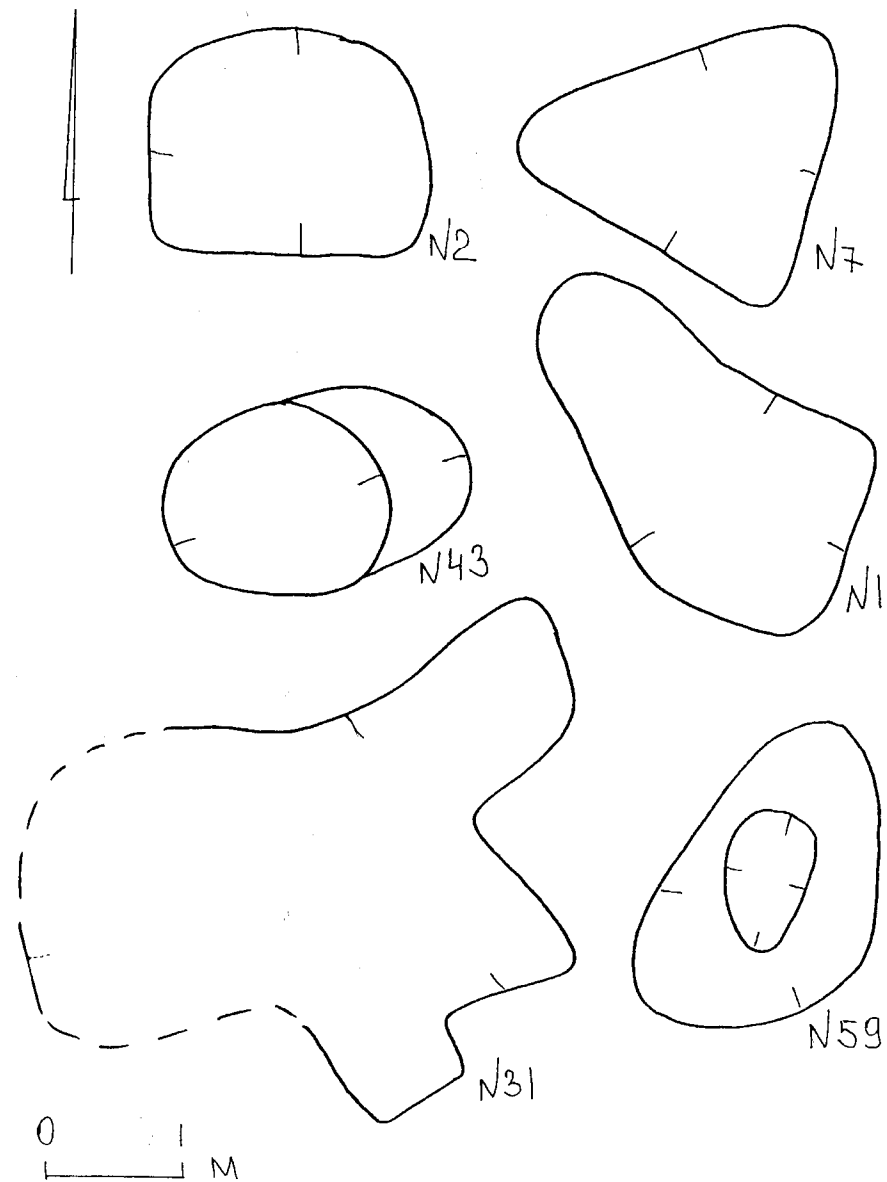

Рис. 257. Буківнянське городище. Розкоп 1. Яма 2; 7; 31; 43; 59. План.

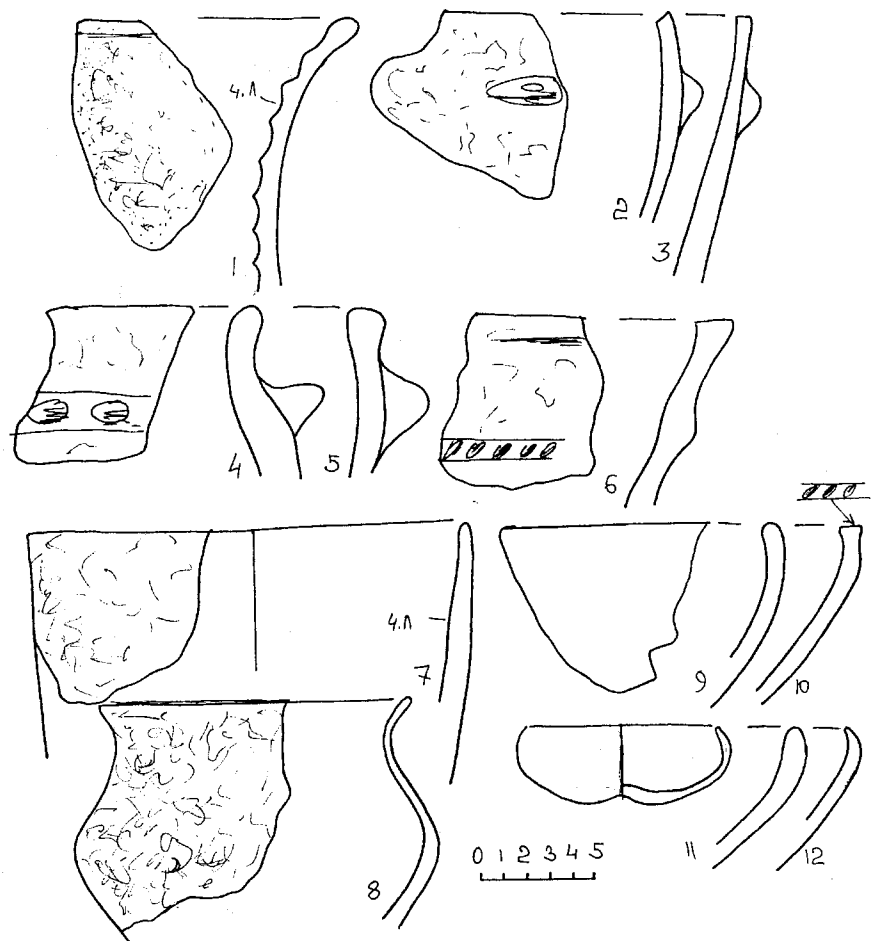

Рис. 258. Буківнянське городище. Розкоп 1. Таблиця кераміки.
Орній шар.

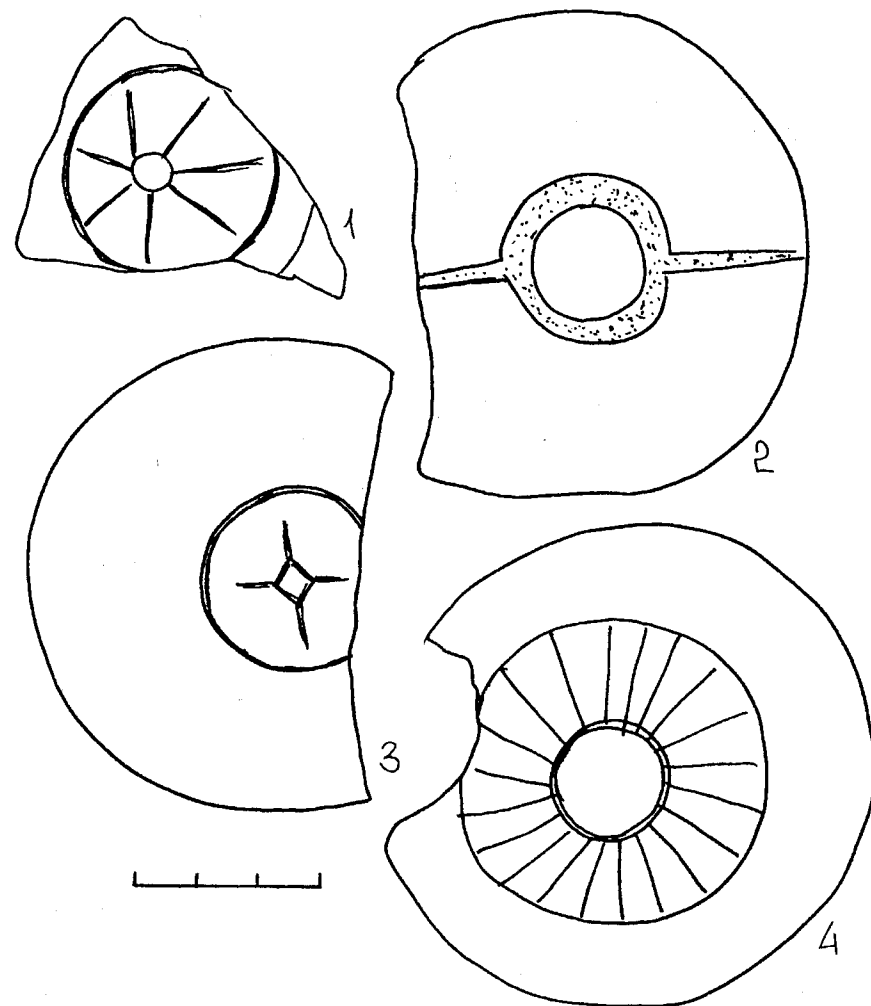

Рис. 259. Буківнянське городище. Розкоп 1.
Таблиця кераміки (деця посудин з клеймами). Орній шар.

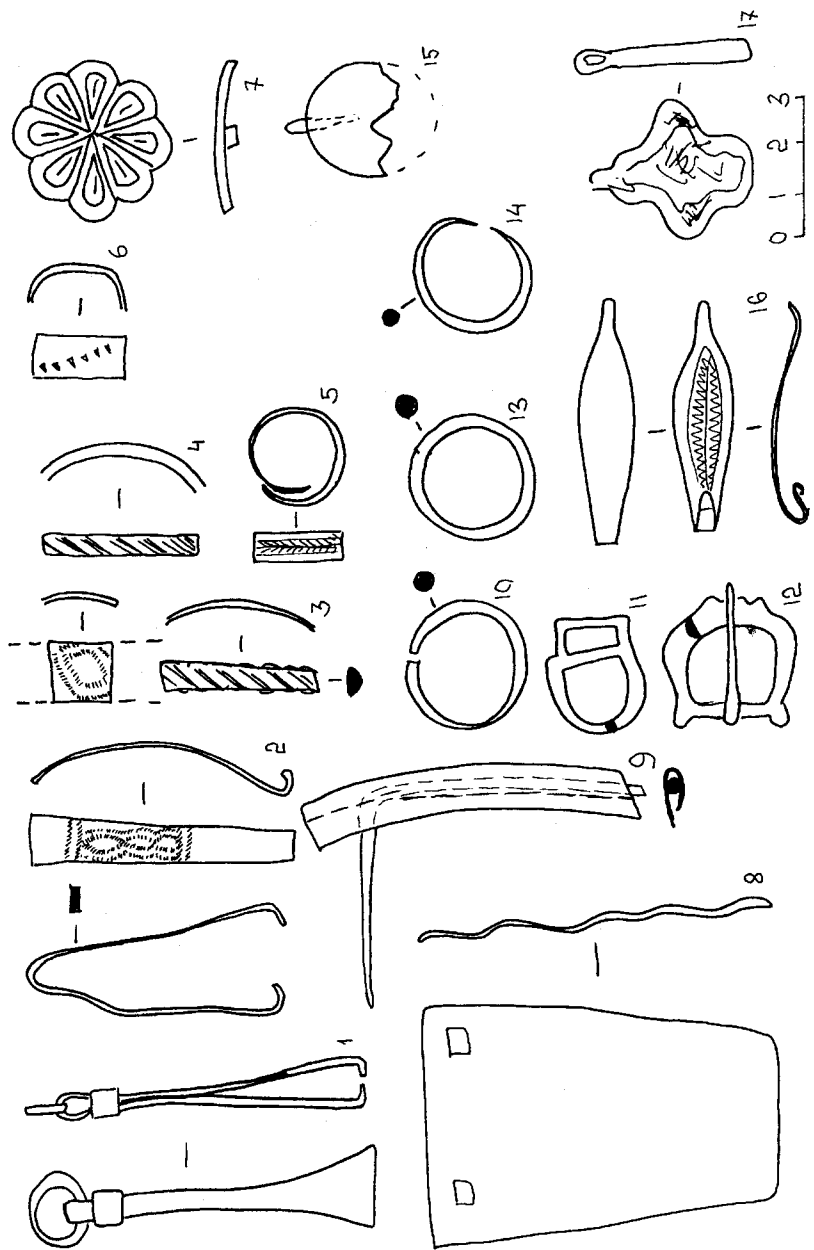

Рис. 260. Буківнянське городище. Розкоп 1. Таблиця знахідок. Орний шар.

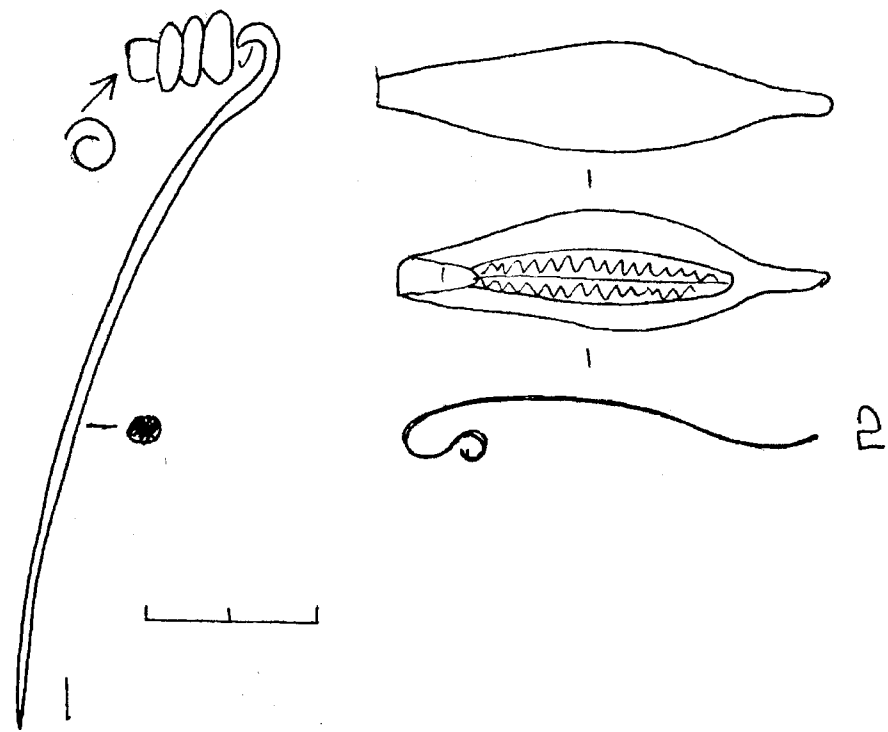

Рис. 261. Буківнянське городище. Розкоп 1. Таблиця знахідок. Орний шар.

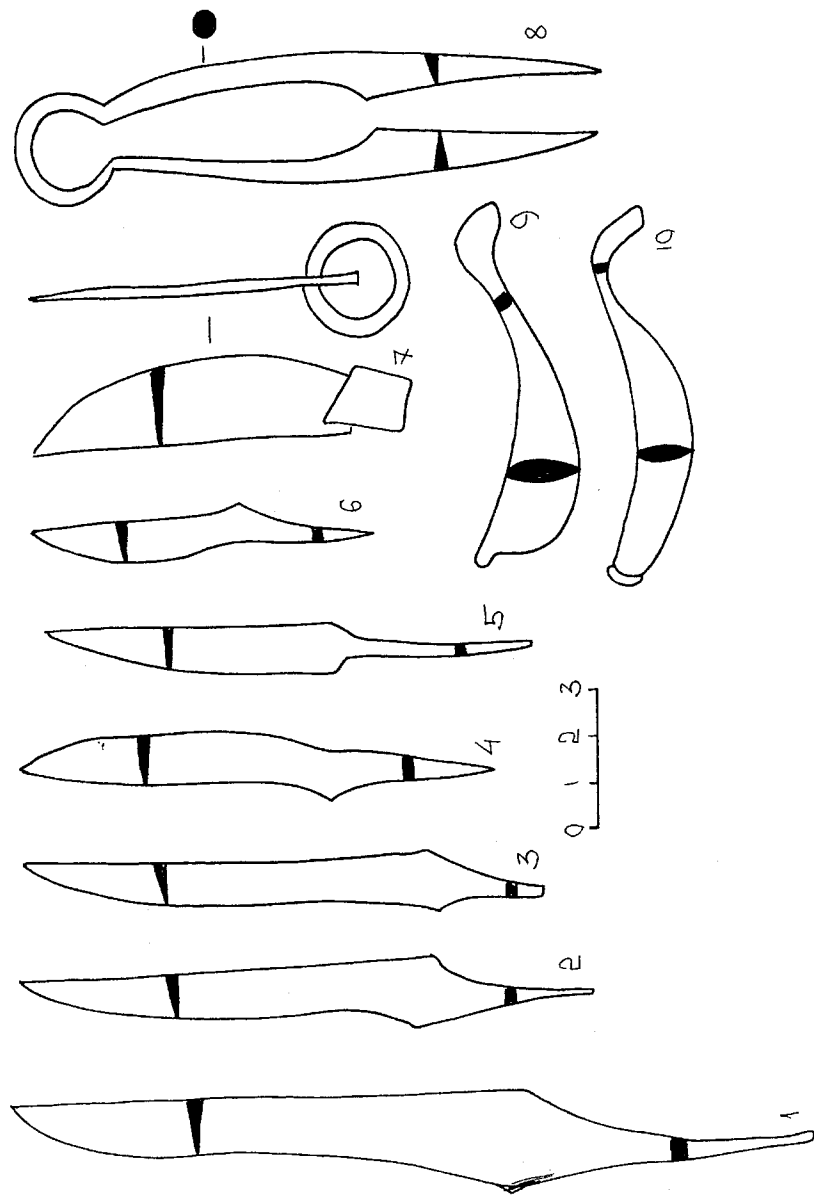

Рис. 262. Буківнянське городище. Розкоп 1. Таблиця знахідок. Орній шар.

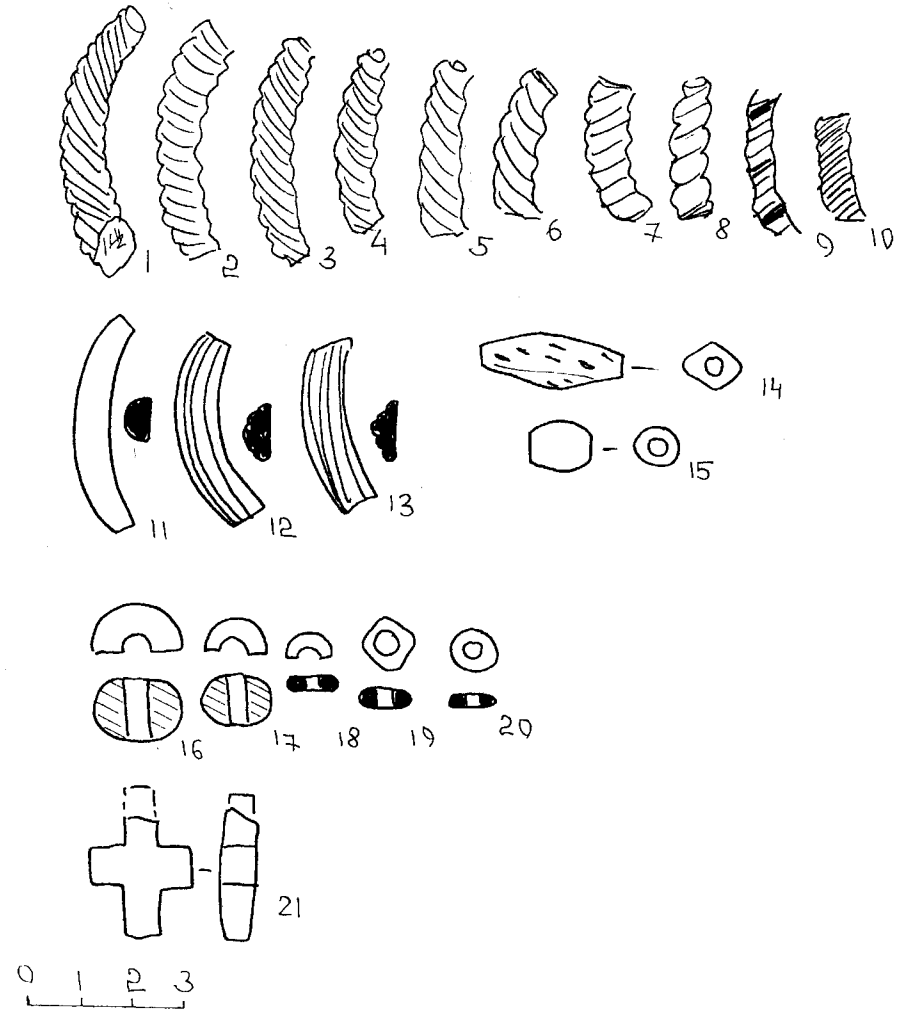

Рис. 263. Буківнянське городище. Розкоп 1. Таблиця знахідок. Орній шар.

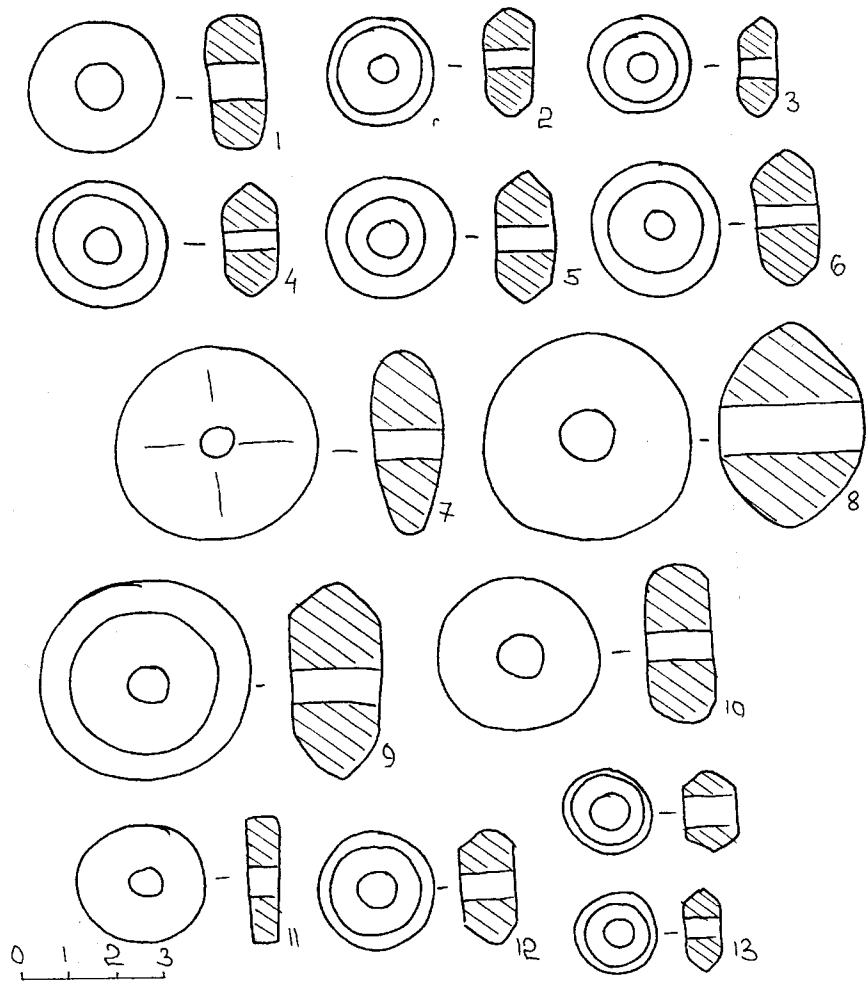

Рис. 264. Буківнянське городище. Розкоп 1. Таблиця знахідок.
Орний шар.

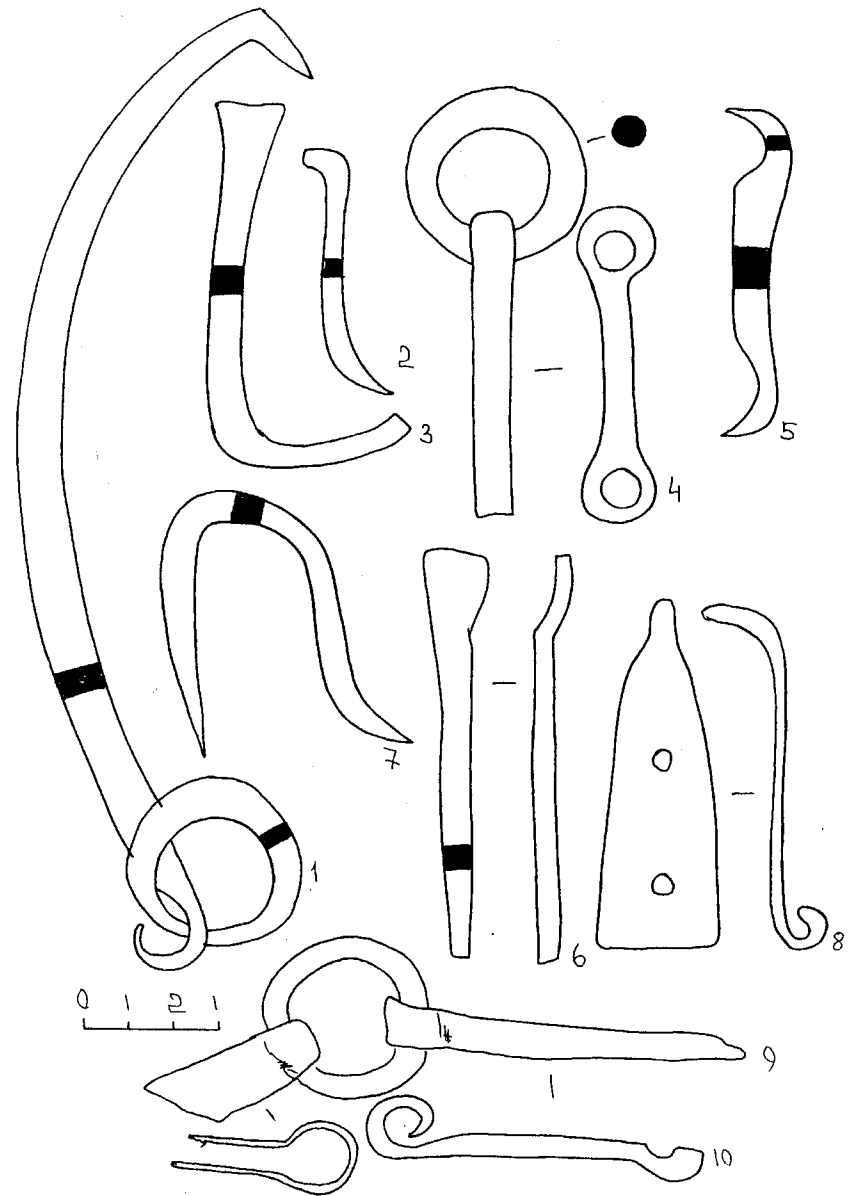

Рис. 265. Буківнянське городище. Розкоп 1. Таблиця знахідок.
Орний шар.

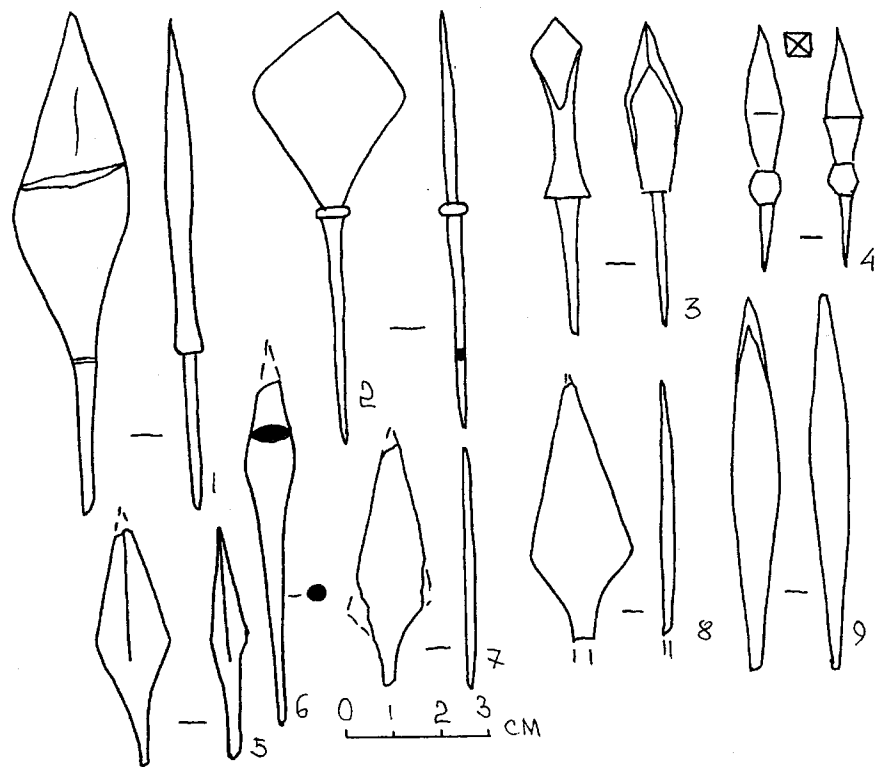

Рис. 266. Буківнянське городище. Розкоп 1. Таблиця знахідок.
Орний шар.

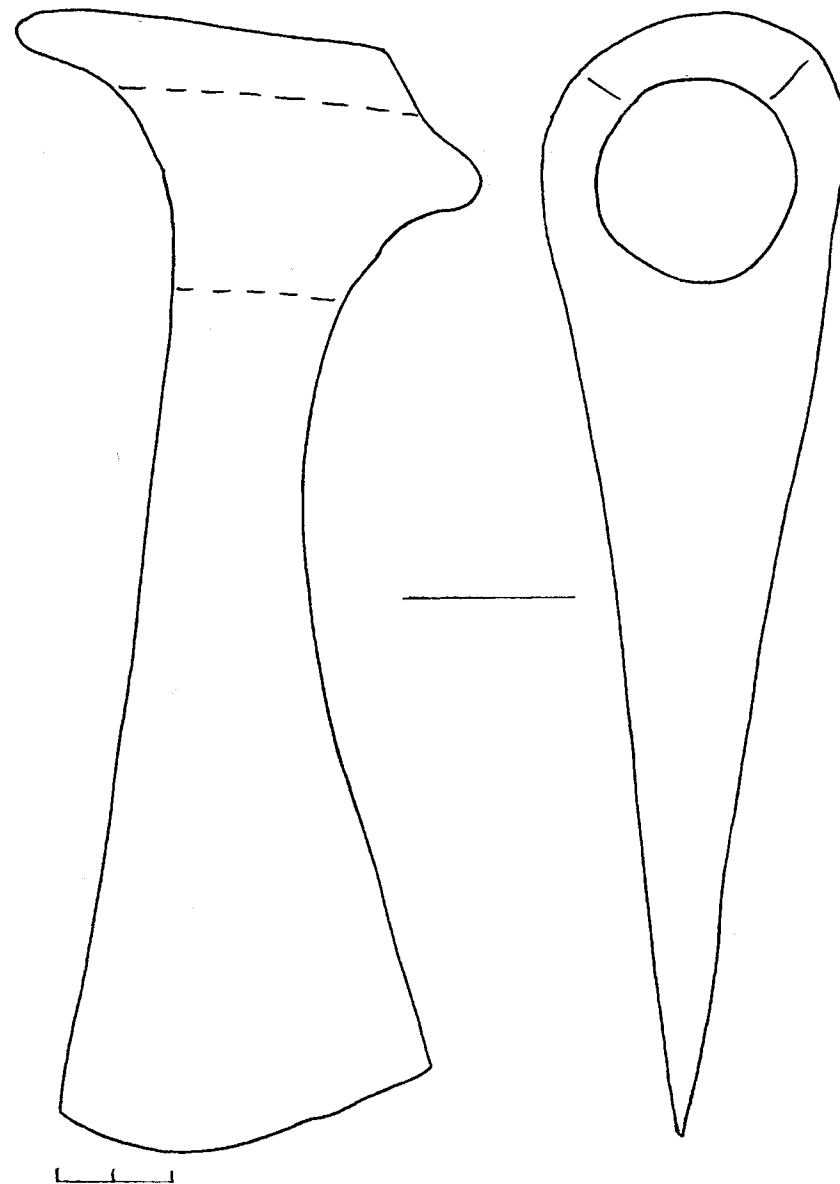

Рис. 267. Буківнянське городище. Розкоп 1. Залізна сокира.
Насип валу.

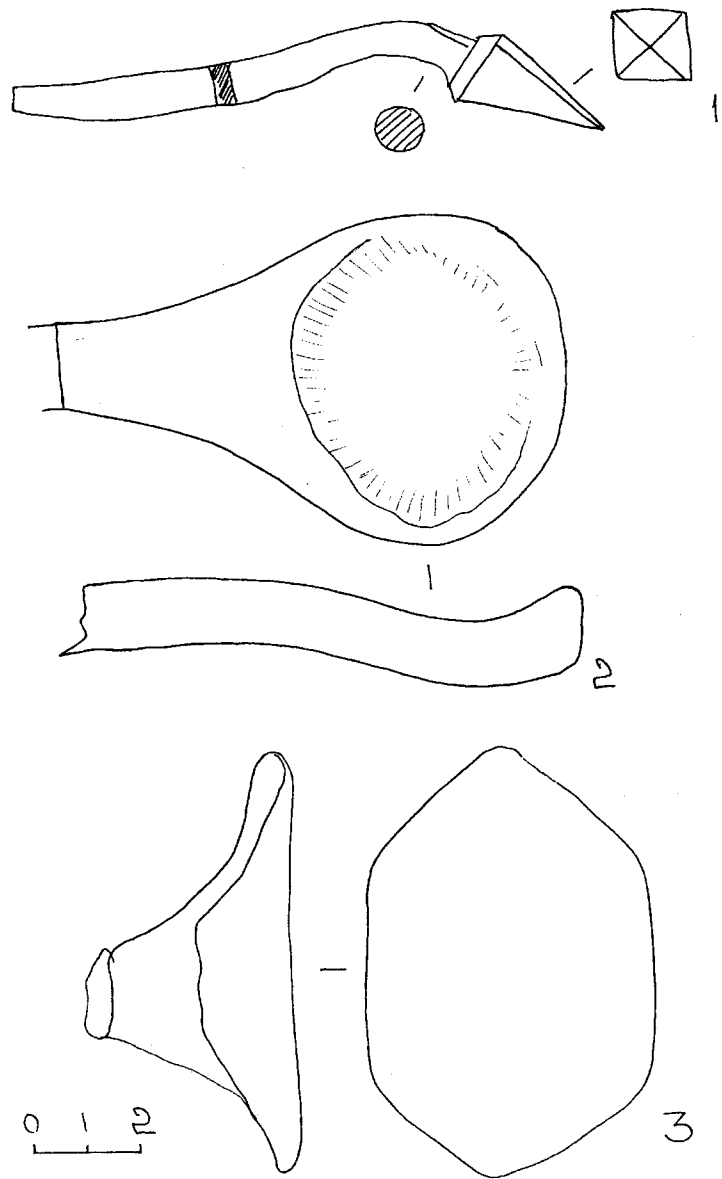

Рис. 268. Буківнянське городище. Розкоп 1. Таблиця знахідок.
Орний шар.

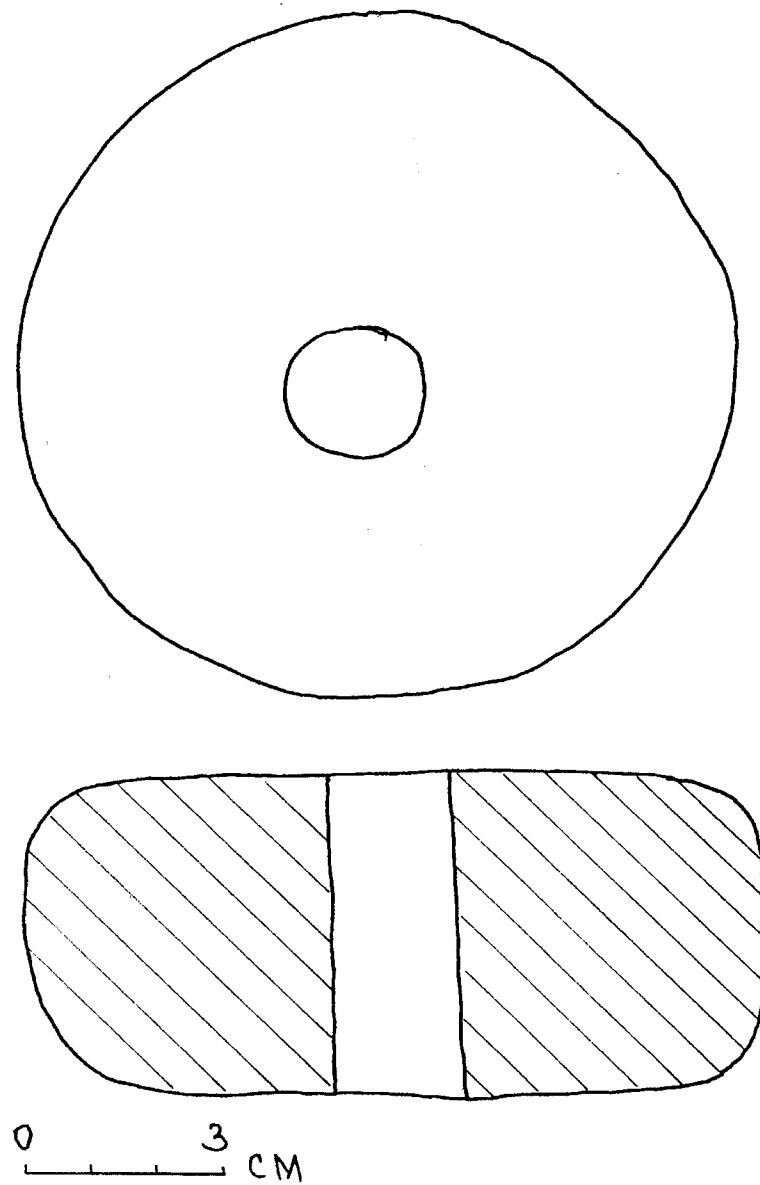

Рис. 269. Буківнянське городище. Розкоп 1. Глиняне грузило.
Орний шар.

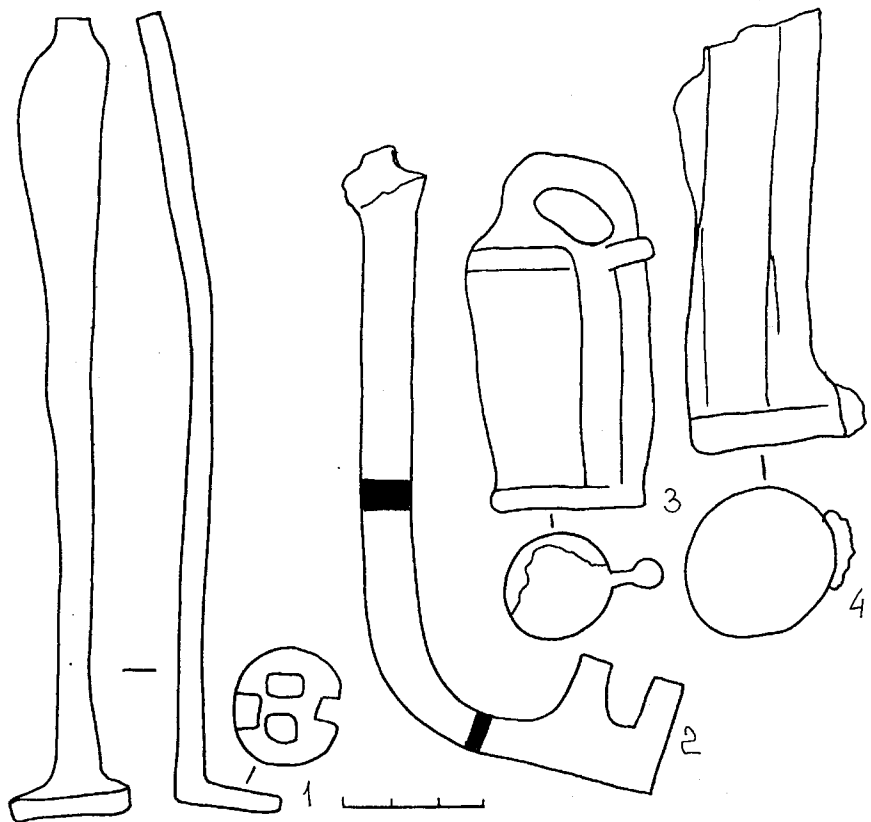

Рис. 270. Буківнянське городище. Розкоп 1. Таблиця знахідок.
Орний шар.

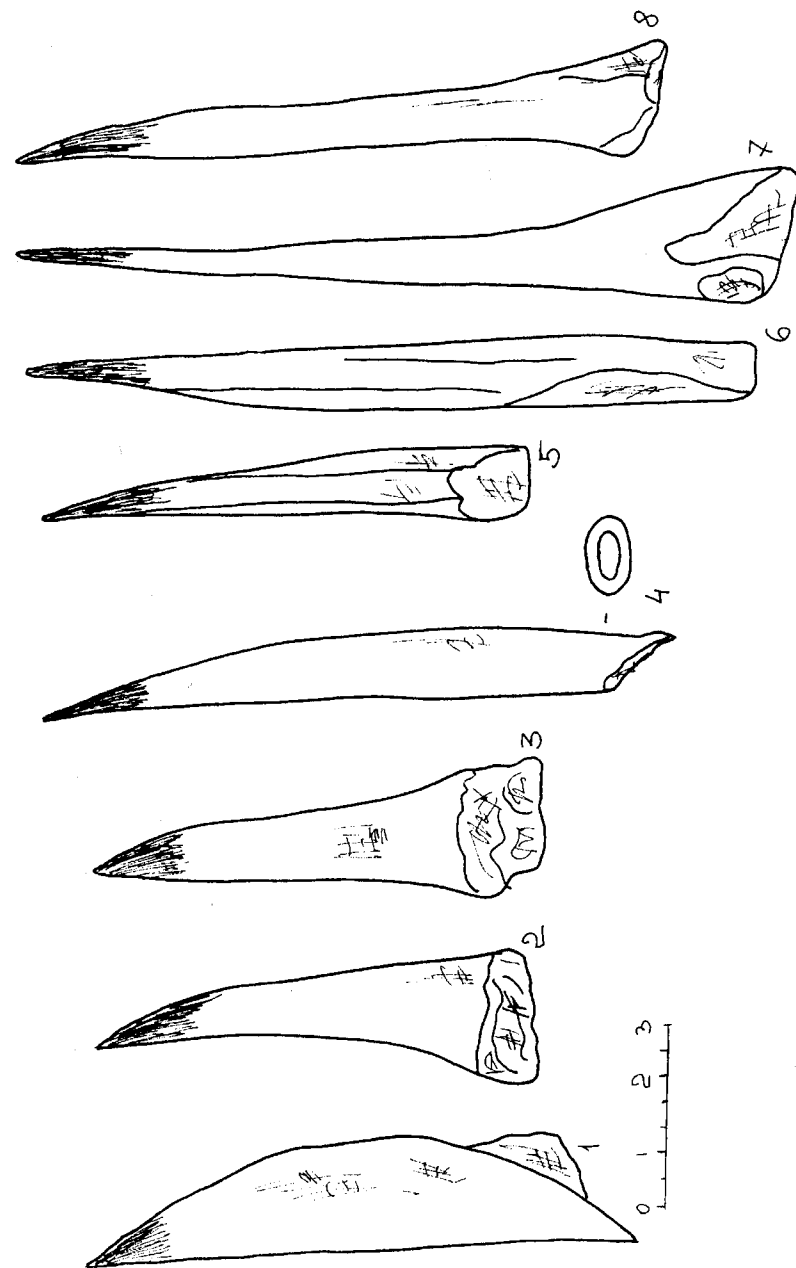

Рис. 271. Буківнянське городище. Розкоп 1. Таблиця знахідок. Орний шар.

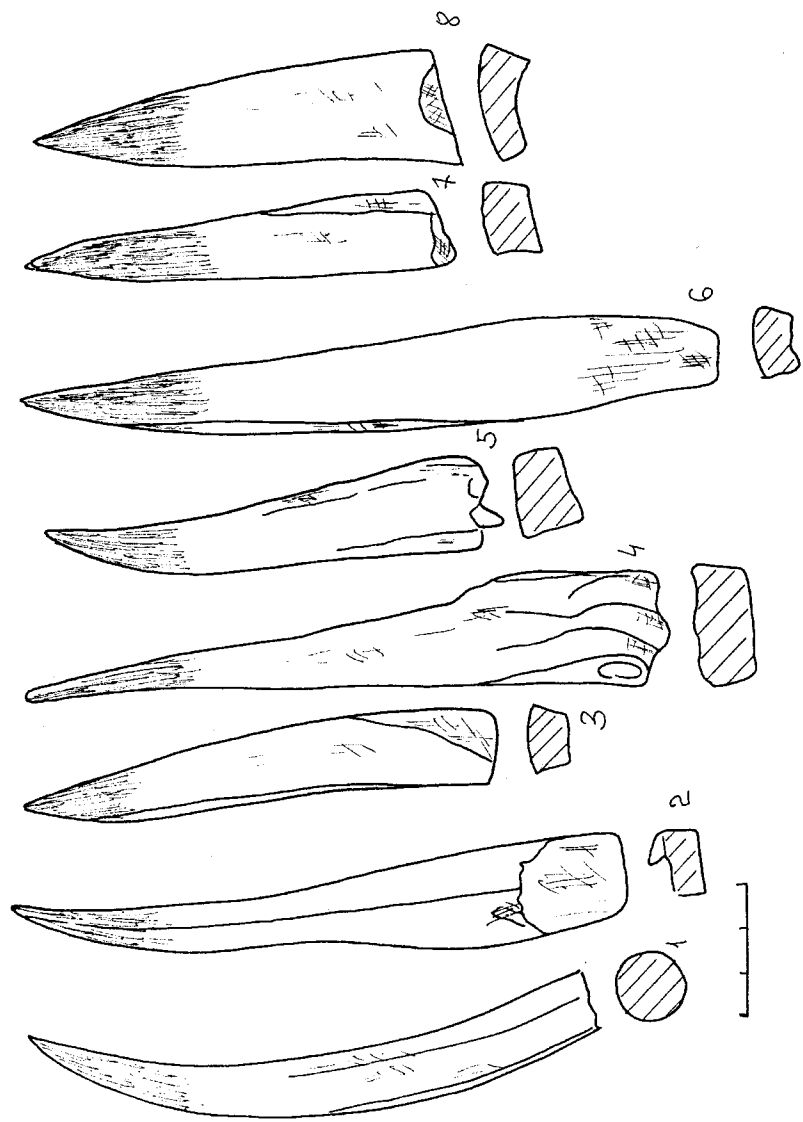

Рис. 272. Буківлянське городище. Розкоп 1. Таблиця знахідок. Орний шар.

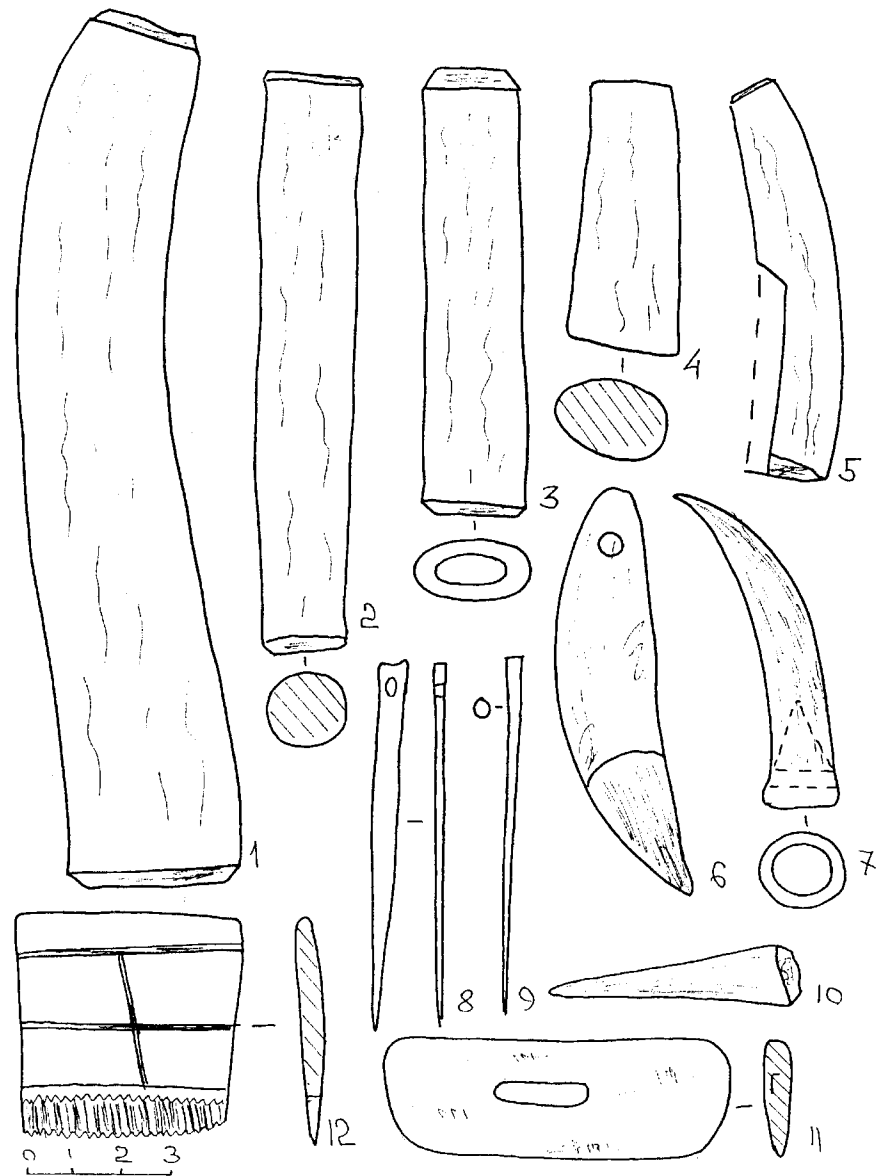

Рис. 273. Буківлянське городище. Розкоп 1. Таблиця знахідок. Орний шар.

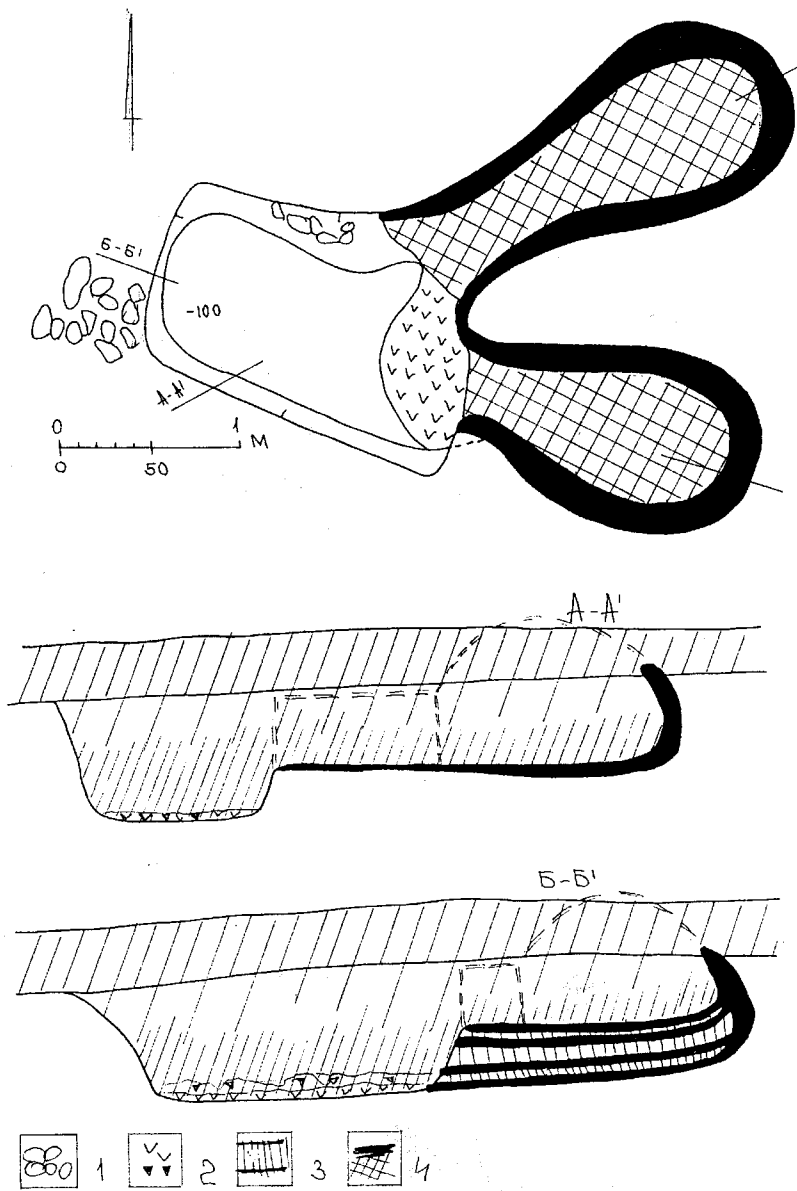

Рис. 274. Буківнянське городище. Розкоп 2. Ремісничий комплекс.
План. 1 – каміння; 2 – попіл, кераміка; 3 – жовта глина; 4 – піч.

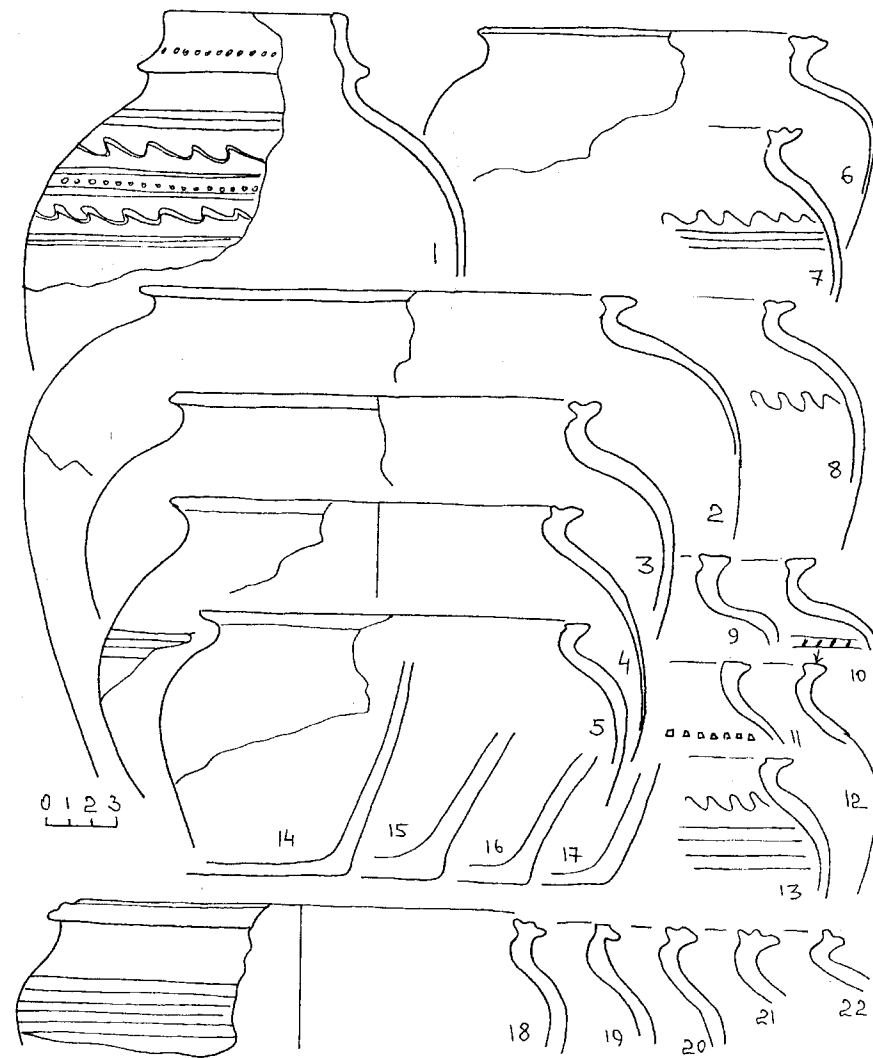

Рис. 275. Буківнянське городище. Розкоп 2. Ремісничий комплекс.
Таблиця кераміки.

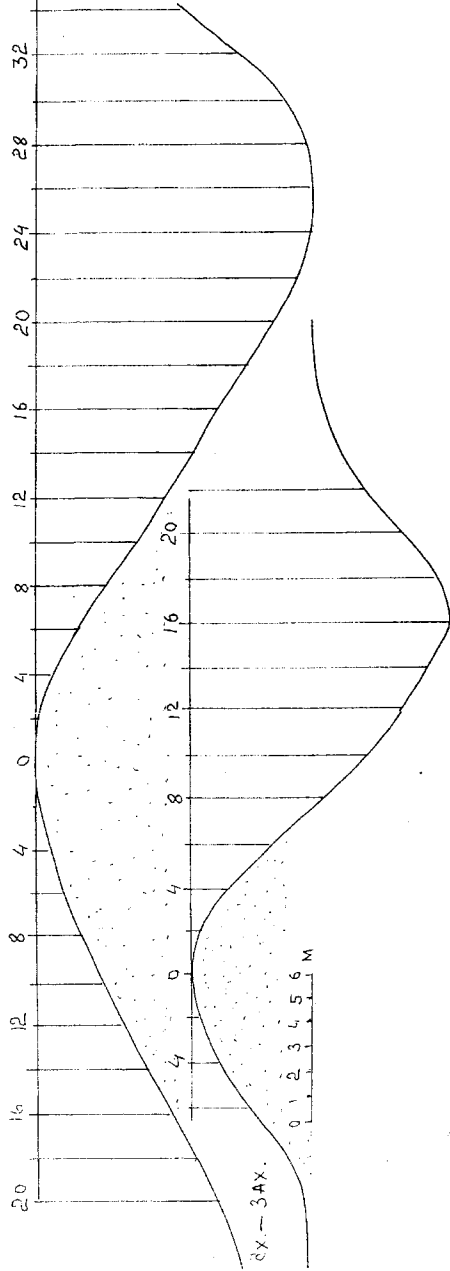

Рис. 276. Буківнянське городище. Замчище. Вал. План.

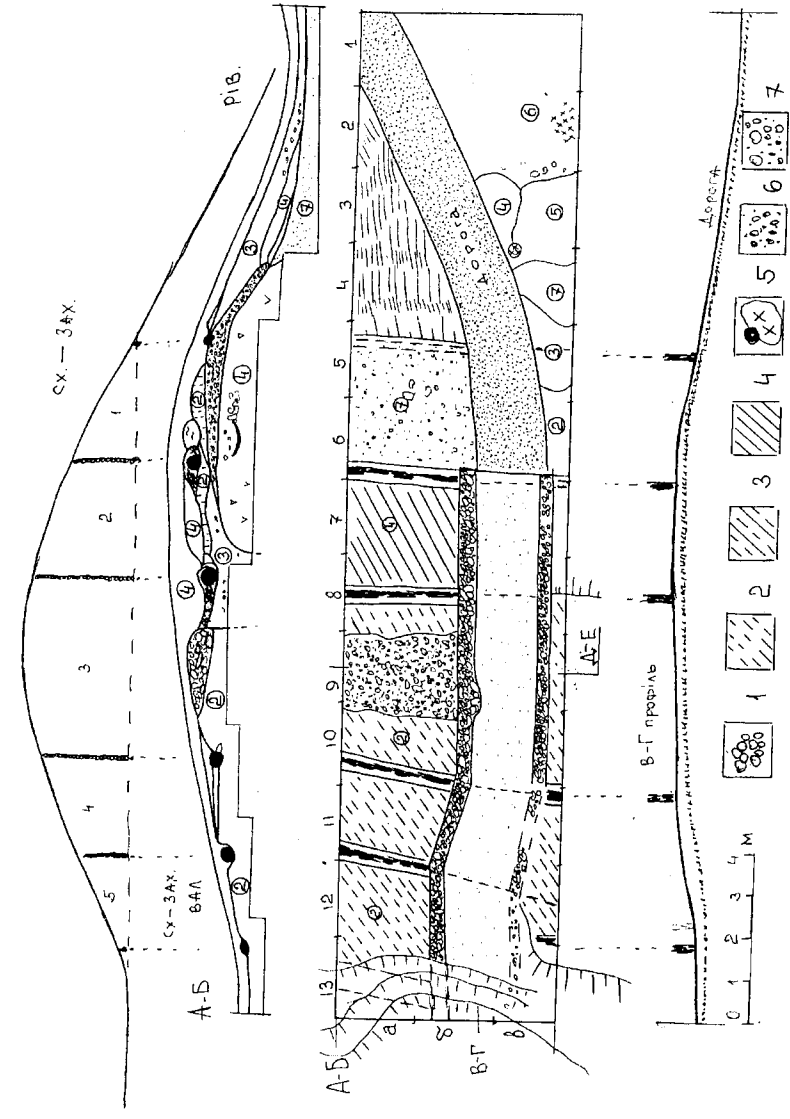

Рис. 277. Буківнянське городище. Замчище. Розкоп 4. Система в їзду. План. 1 — каміня; 2 — жовта; 3 — сіро-жовта; 4 — сіра; 5 — дерев'яні конструкції спалені; 6 — шутир піщаний; 7 — шутир крупний.

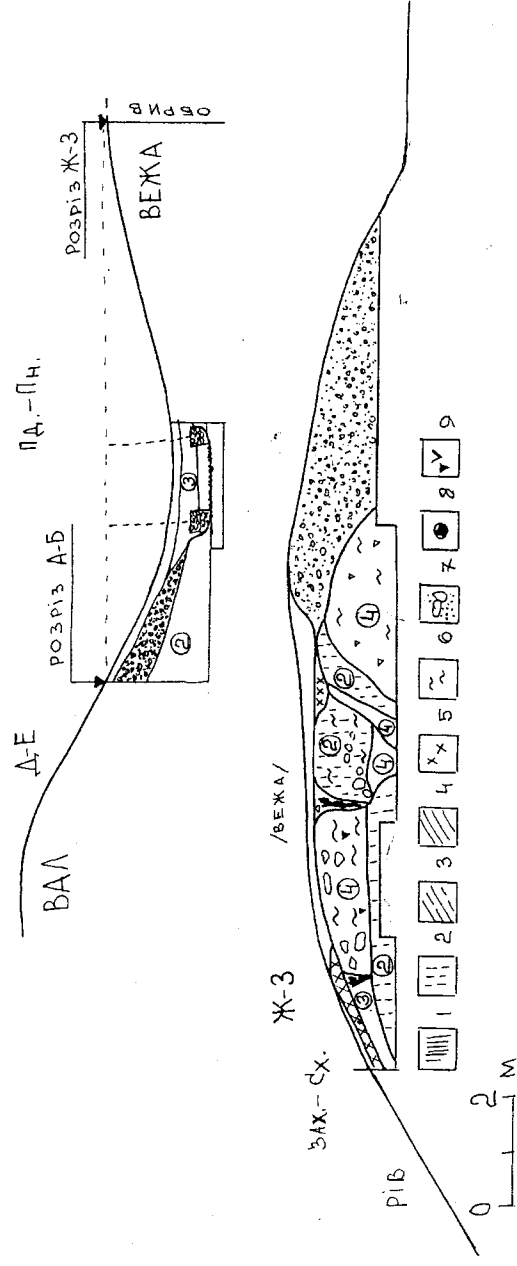

Рис. 278. Буківнянське городище. Замчище. Розкоп 4. В'їзд. План.
 1 — сіра уцільнена; 2 — жовта уцільнена; 3 — сіро-жовта; 4 — сіра; 5 — обпалена глина;
 6 — мішана; 7 — шутир; 8 — дерев'яні конструкції; 9 — попіл, кераміка.

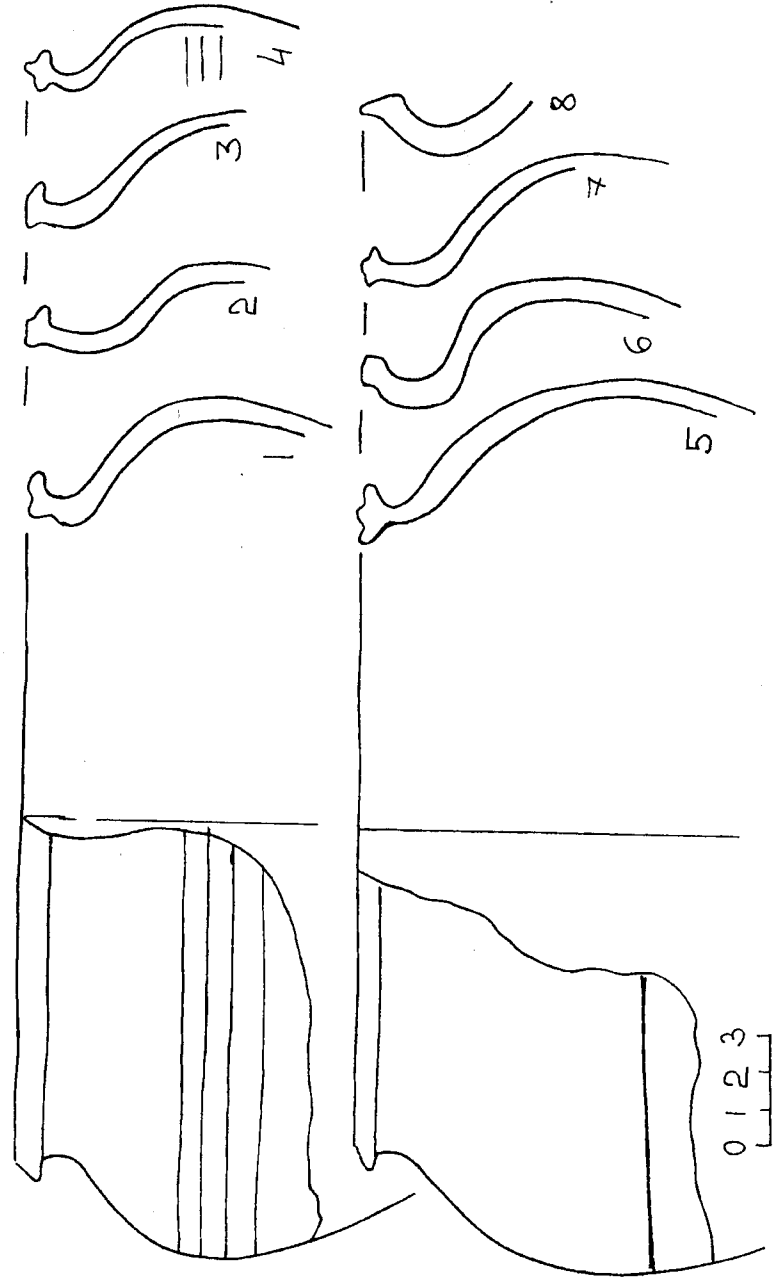

Рис. 279. Буківнянське городище. Замчище. Розкоп 3. Таблиця кераміки.

2.3. Луковицьке (Голодівське) городище.

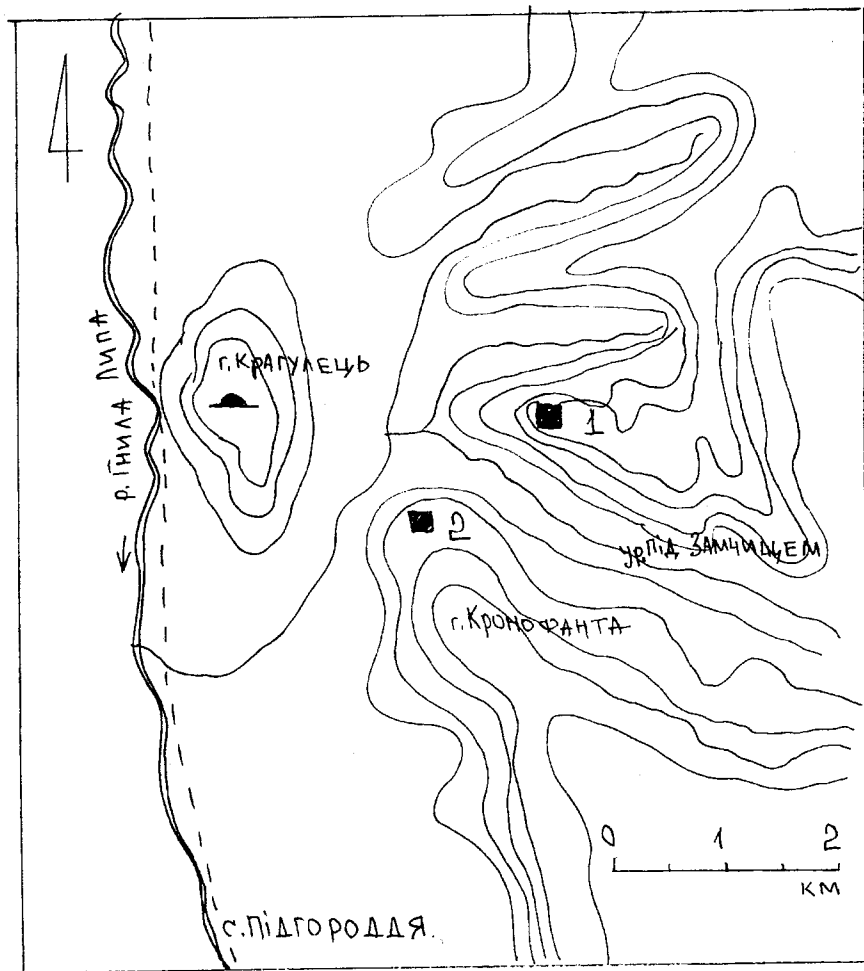

Рис. 280. Луковицькі городища. План ситуаційний.
1 – урочище Городище; 2 – урочище Кронофанта.

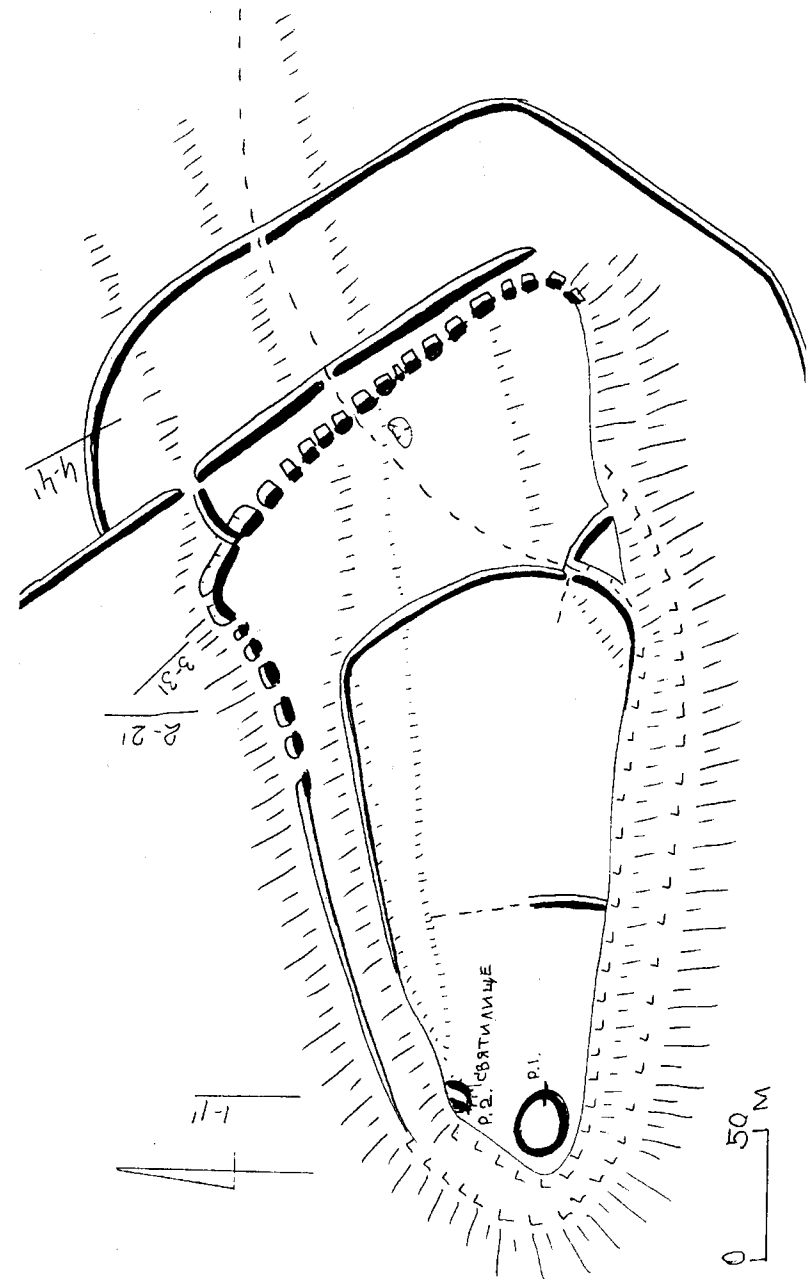

Рис. 280.1. Луковицьке городище. План.

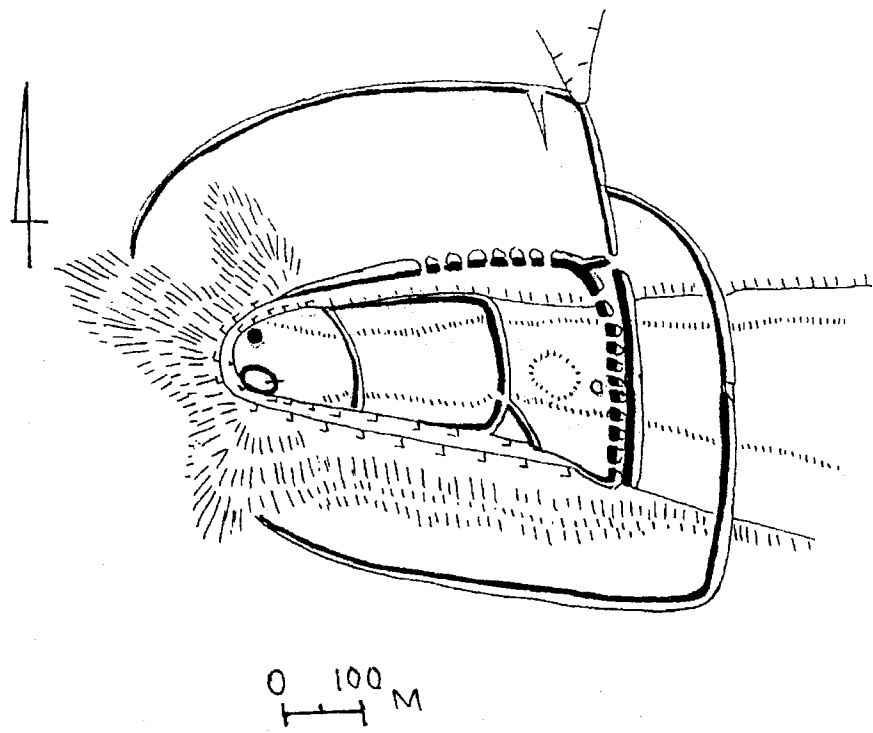

Рис. 281. Луковицьке городище. План.

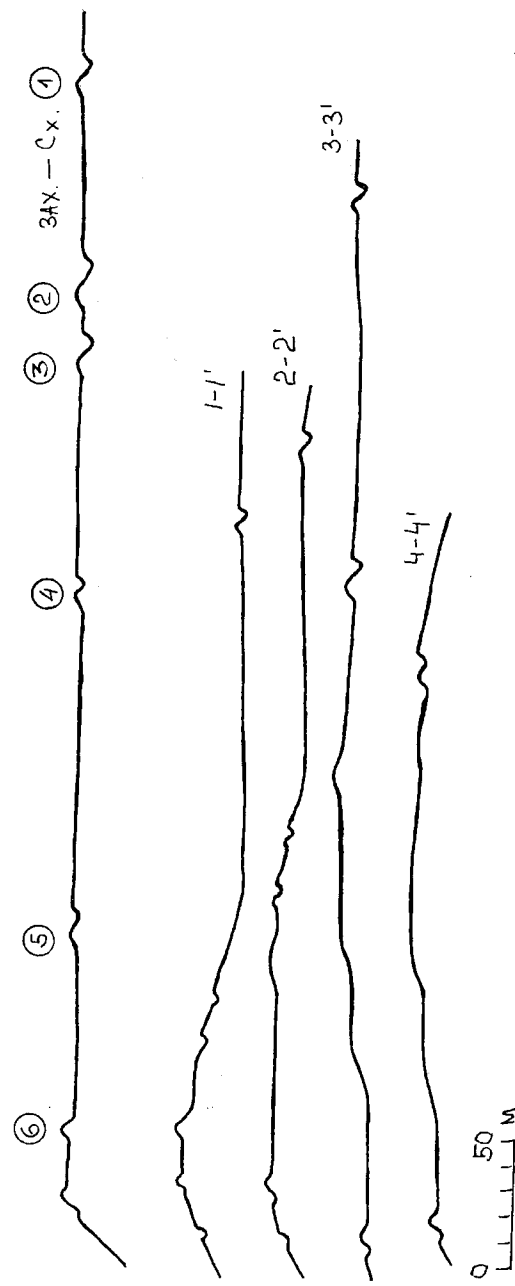

Рис. 281.1. Луковицьке городище в ур. Городище. План.

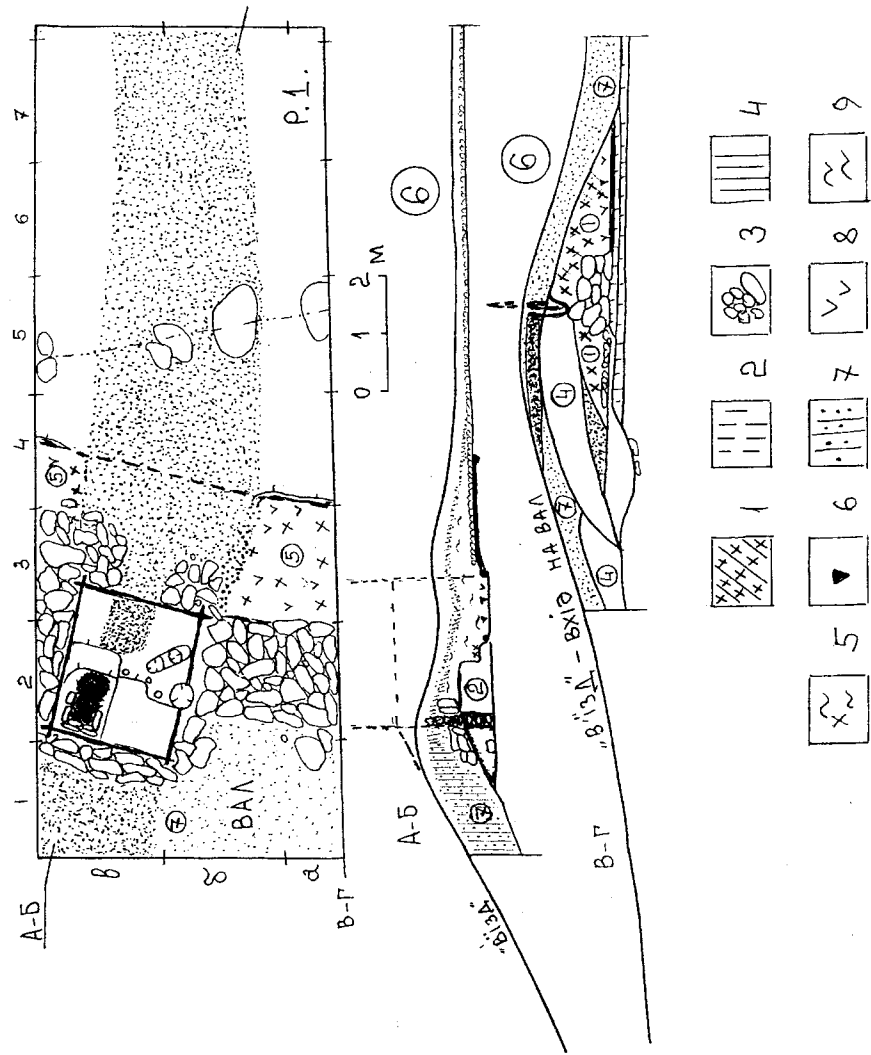

Рис. 282. Луковицьке городище. Розкоп 1. В'їзд. План.
 1 – обпалений шар глини; 2 – жовтий ущільнений; 3 – каміння;
 4 – коричневий ущільнений; 5 – мішана, обпалена; 6 – кераміка;
 7 – мішана з камінням; 8 – попіл; 9 – мішана.

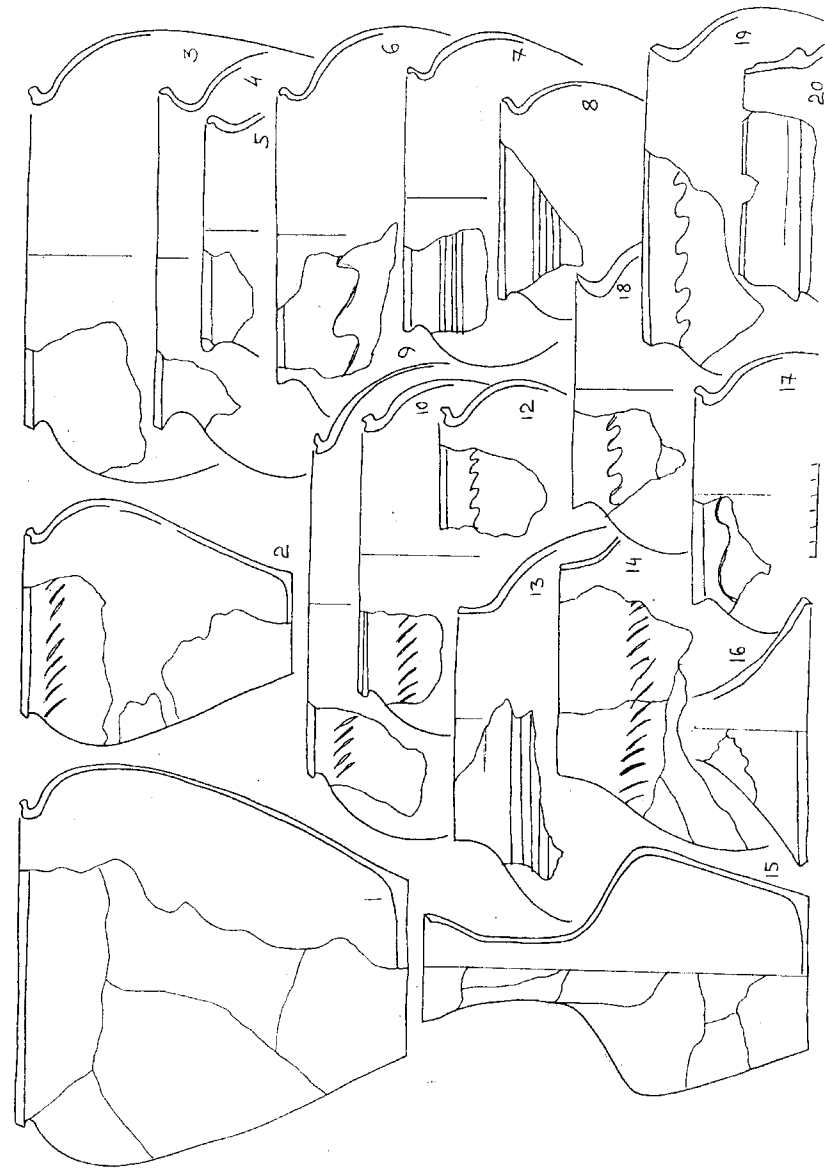

Рис. 283. Луковицьке городище. Розкоп 1. В'їзд. Таблиця кераміки. Вежа.

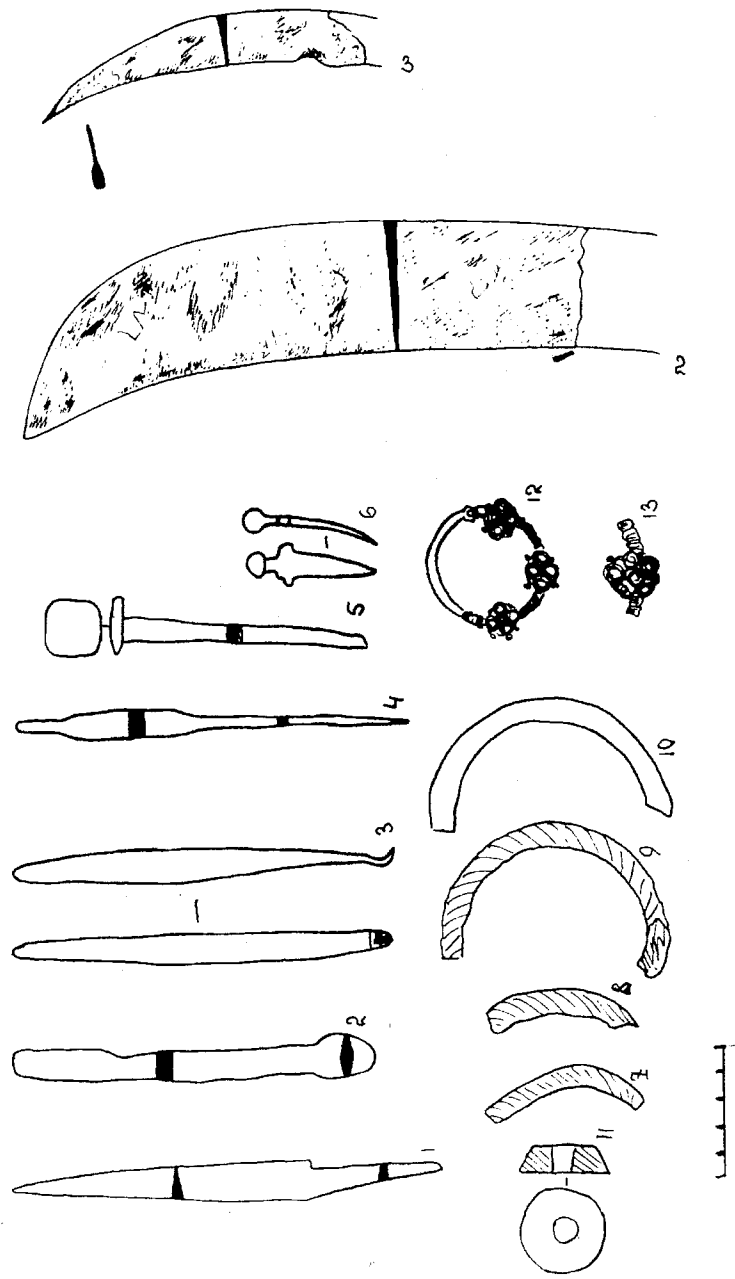

Рис. 284. Луковичьке городище. Розкоп I. В'їзд. Таблиця знахідок. Вези.

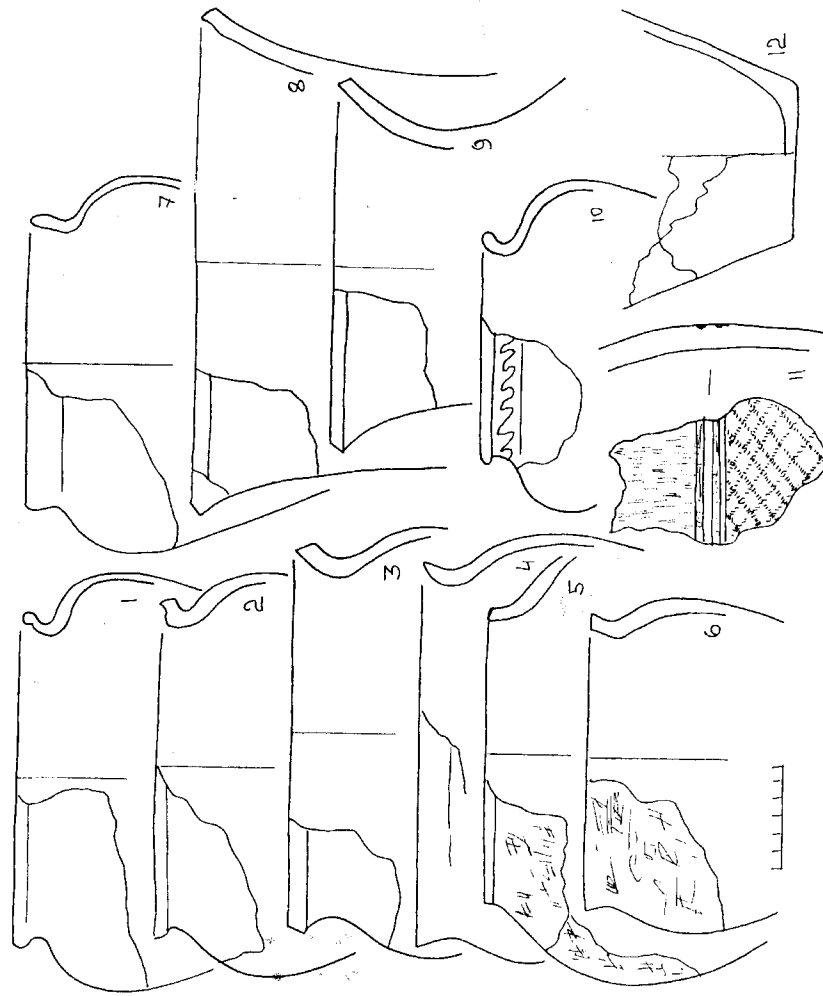

Рис. 285. Луковичьке городище. Траншея I. Центральний майданчик. Таблиця кераміки.

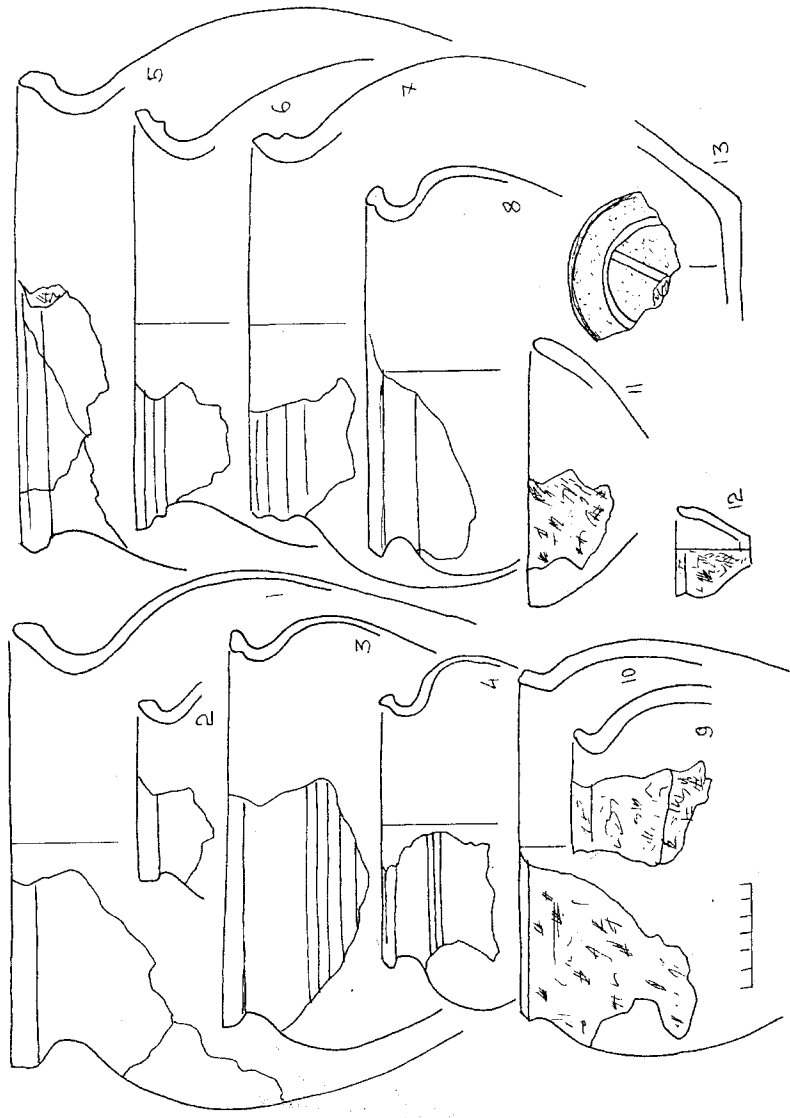

Рис. 286. Луковицьке городище. Траншея 2. Другий майданчик. Таблиця кераміки.

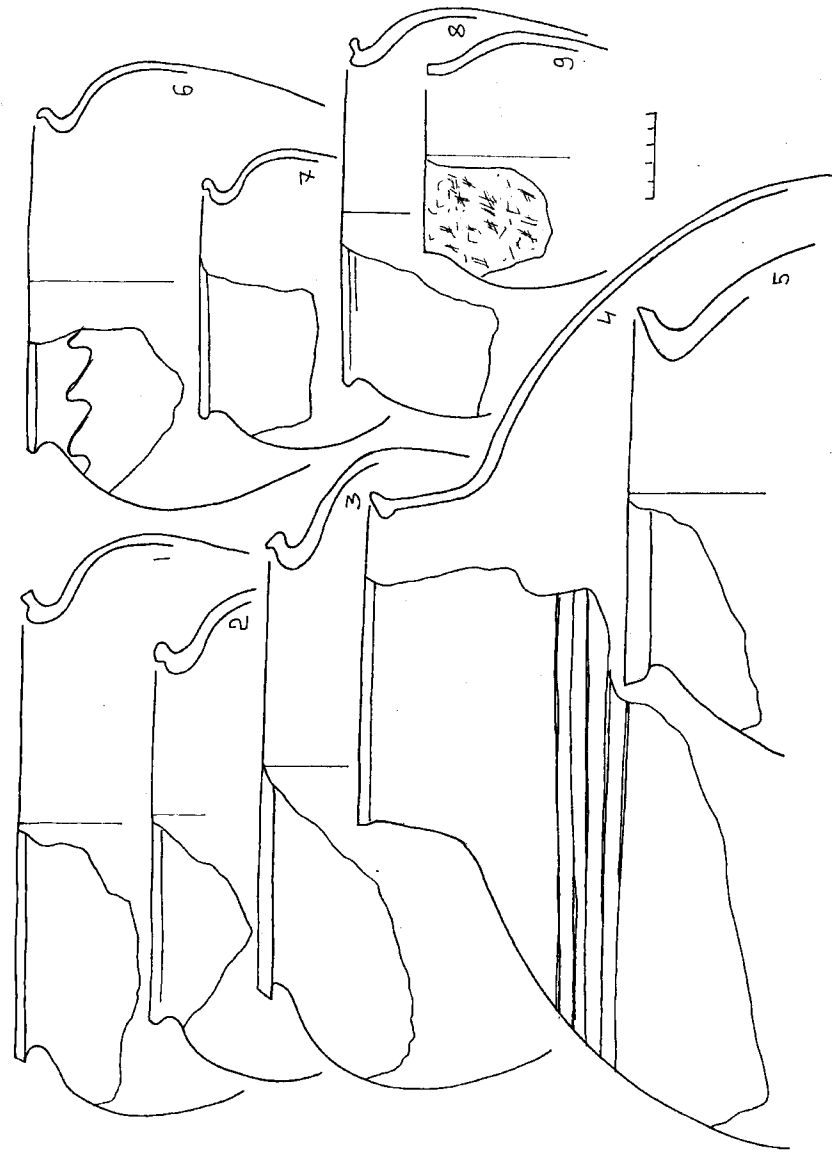

Рис. 287. Луковицьке городище. Траншея 3. Другий майданчик. Таблиця кераміки.

Рис. 288. Луковицьке городище. Траншея 4. Будівля з підвалом. Другий майданчик. Таблиця кераміки.

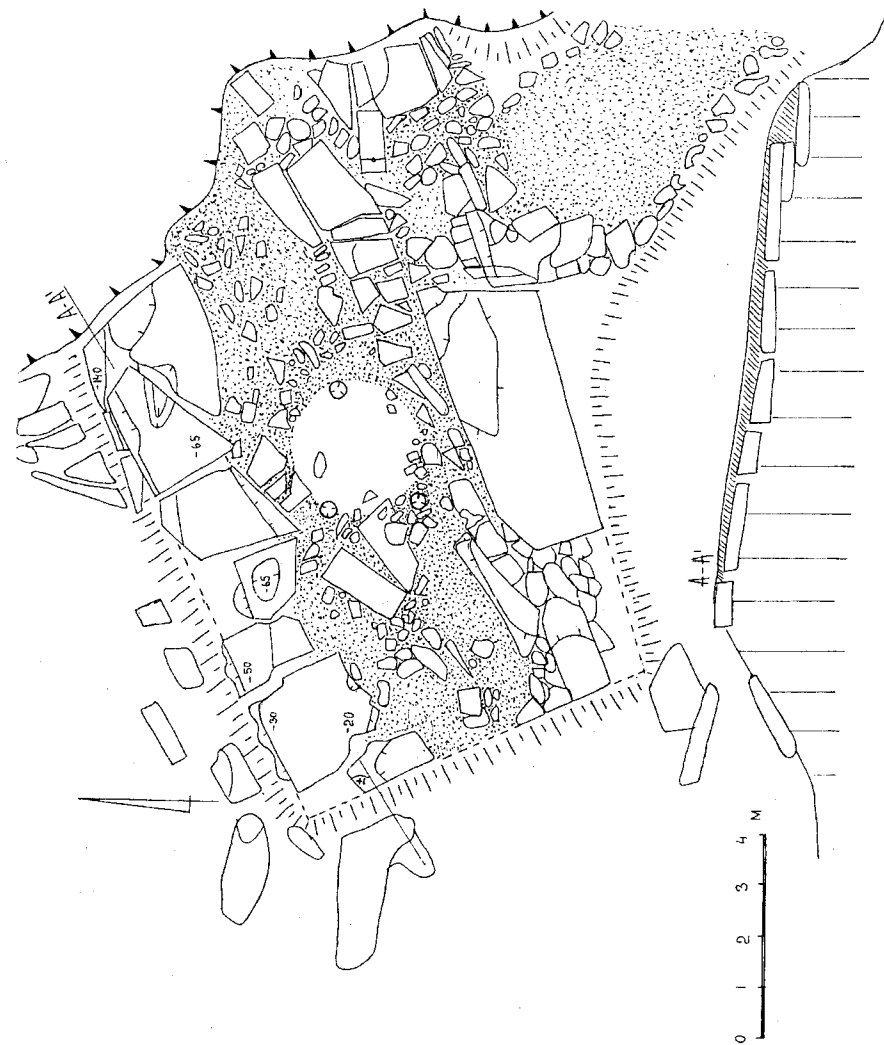

Рис. 289. Луковицьке городище. Другий майданчик. Розкоп 2. Святилище. План.

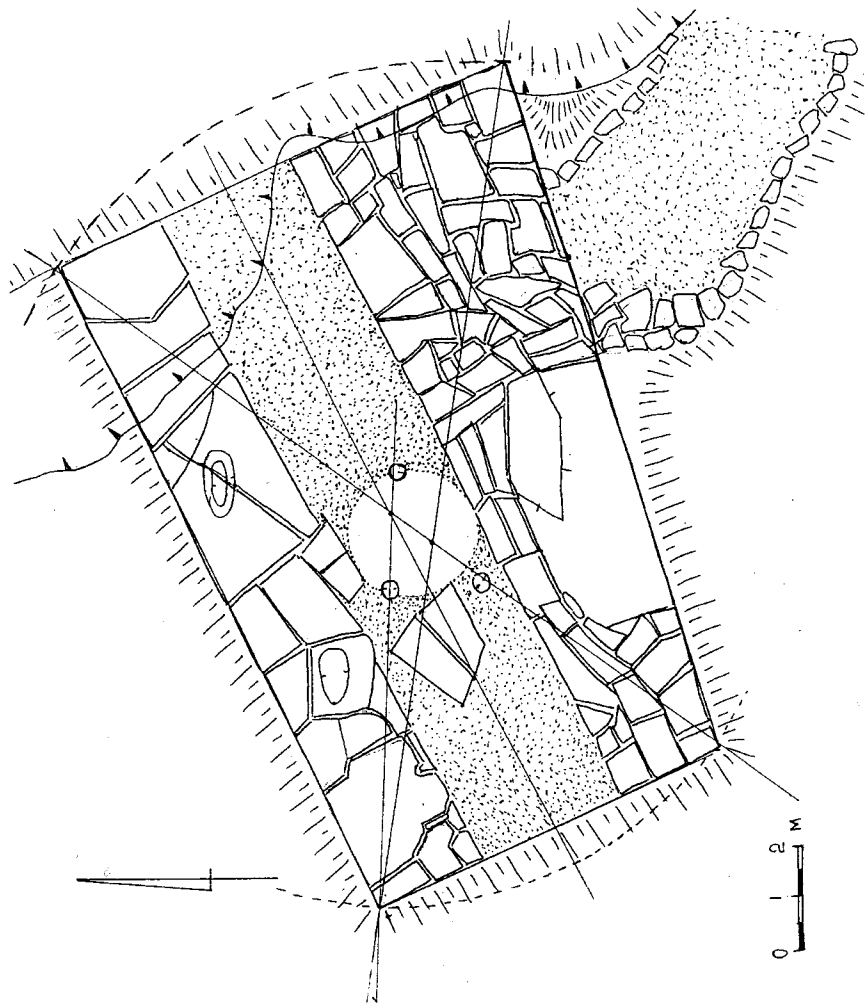

Рис. 290. Луковицьке городище. Розкоп 2. Святилище.
Реконструкція плану.

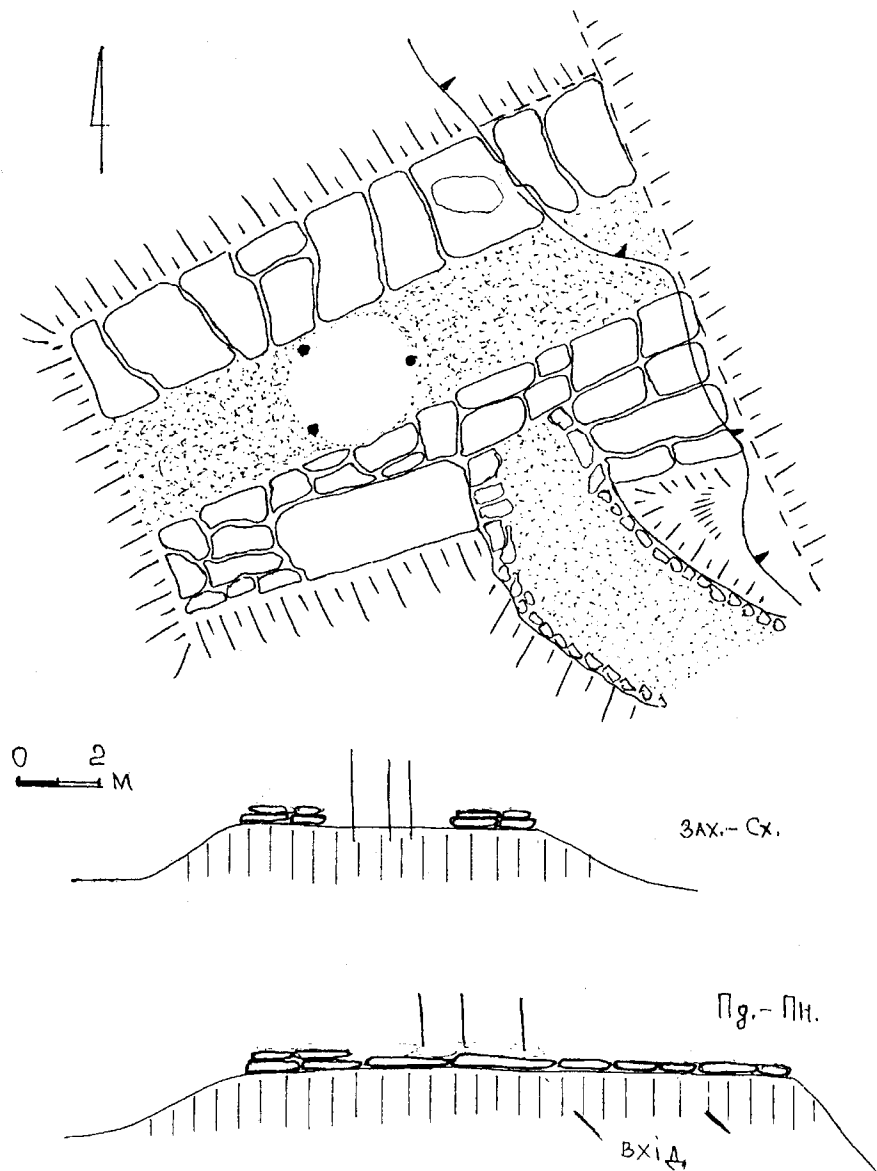

Рис. 291. Луковицьке городище. Розкоп 2. Святилище. Реконструкція
плану.

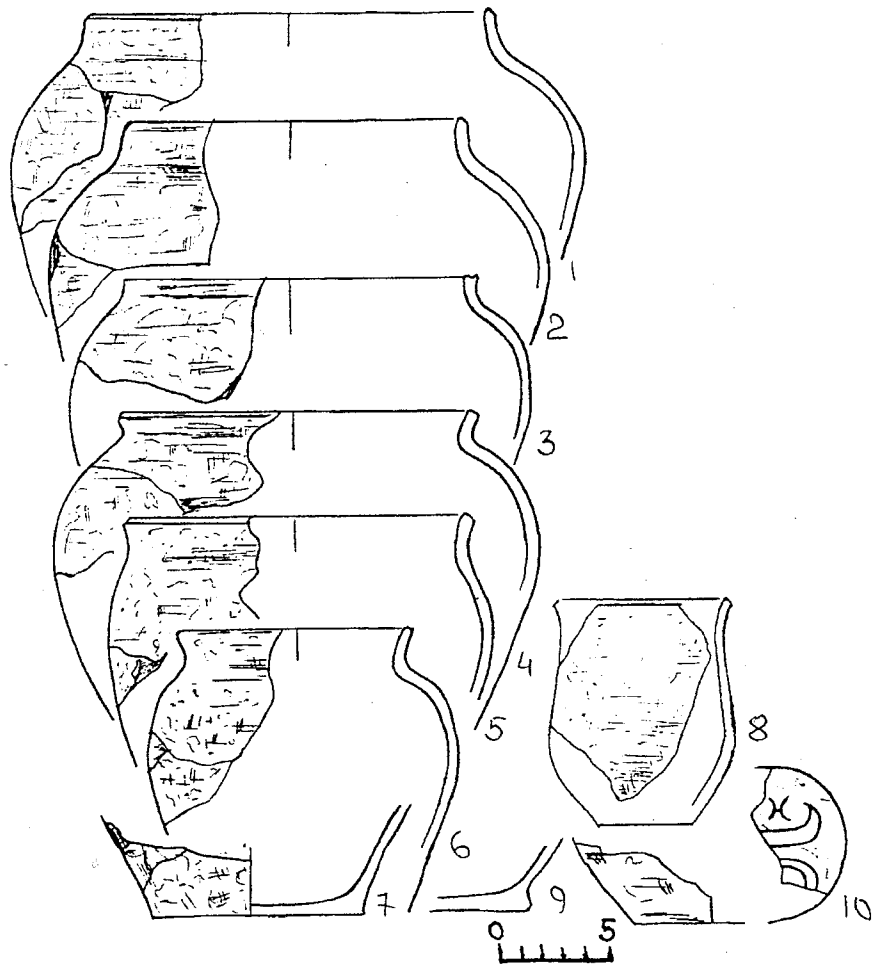

Рис. 292. Луковицьке городище. Розкоп 2. Святилище.
Таблиця кераміки. Ління

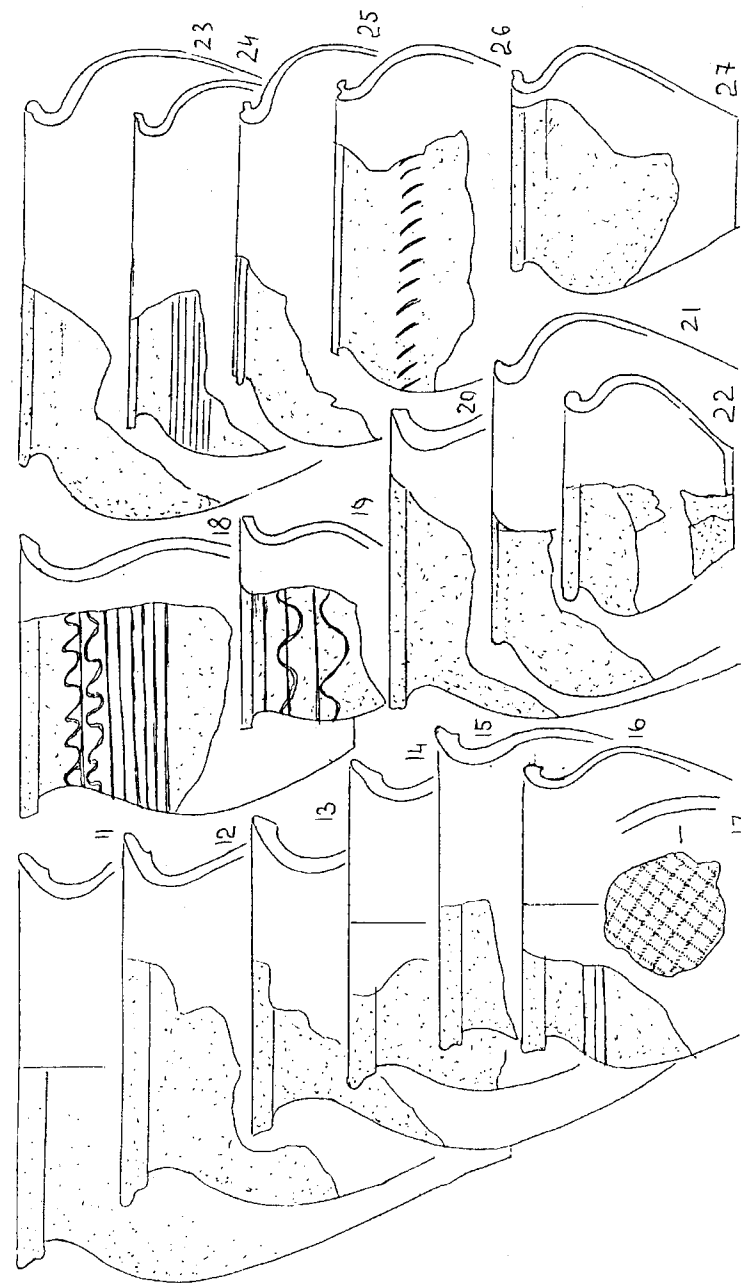

Рис. 292.1. Луковицьке городище. Розкоп 2. Святилище.
Таблиця кераміки. Гончарня

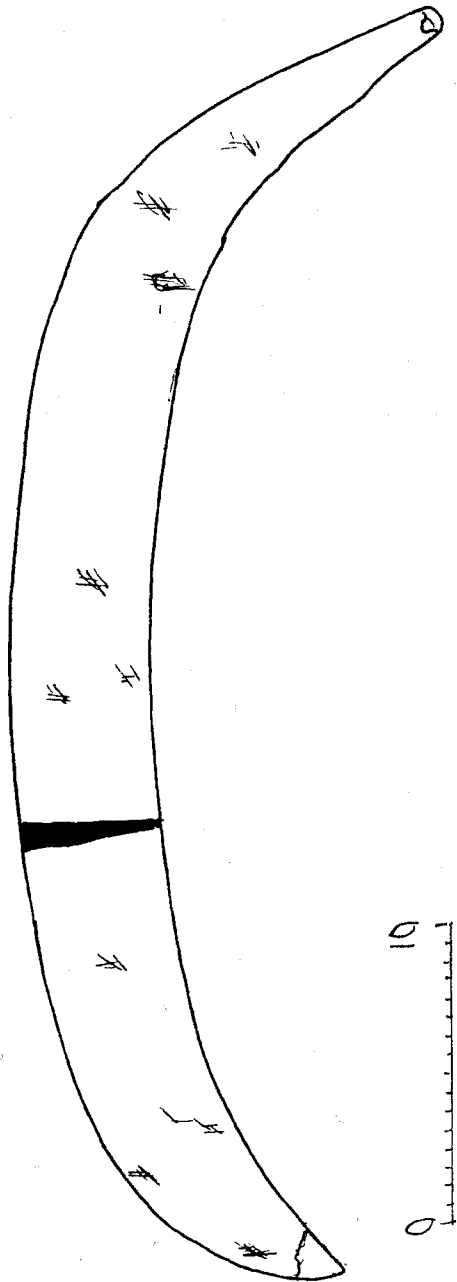

Рис. 293. Луковицьке городище. Розкоп 2. Святилище. Дорога. Залізна коса.

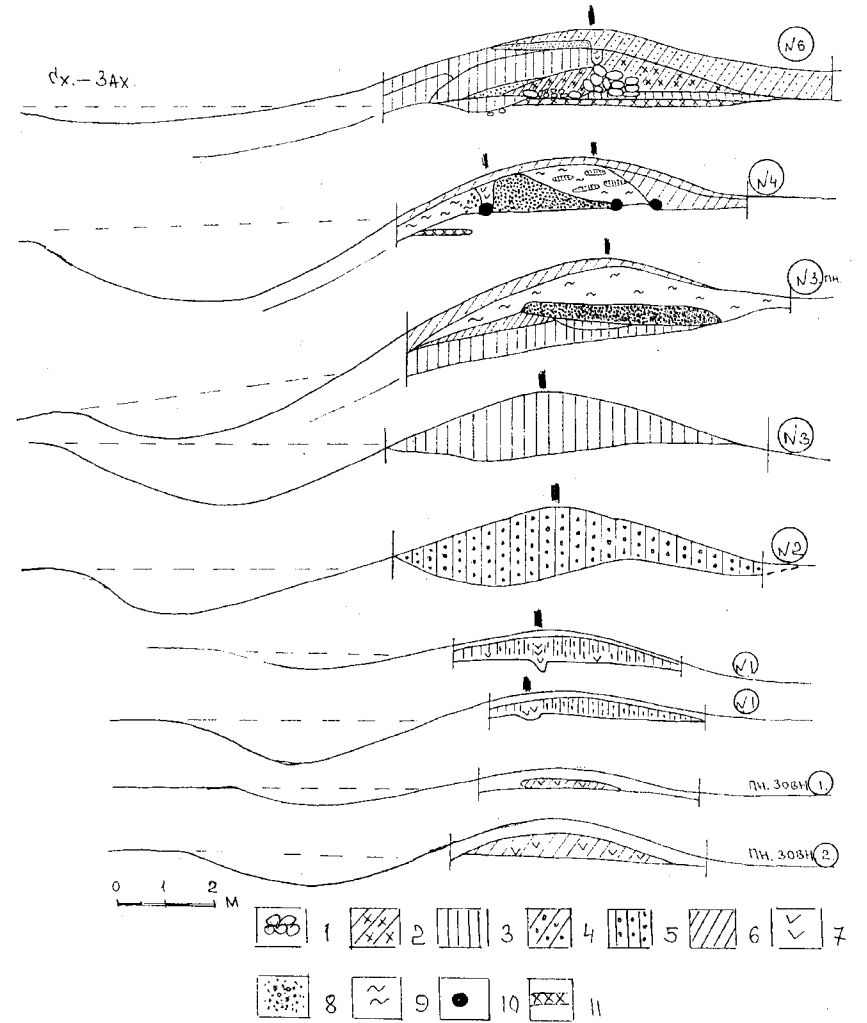

Рис. 294. Луковицьке городище. Оборонні вали.
Стратиграфічний розріз. План. 1 – каміння;
2 – обпалена чиста земля; 3 – жовто-сіра ущільнена;
4 – темна з камінням; 5 – ущільнена темна з камінням;
6 – темно-сіра; 7 – попіл, вуглики; 8 – дрібне каміння (шутир);
9 – мішана жовто-сіра; 10 – дерев'яні конструкції;
11 – обпалений прошарок.

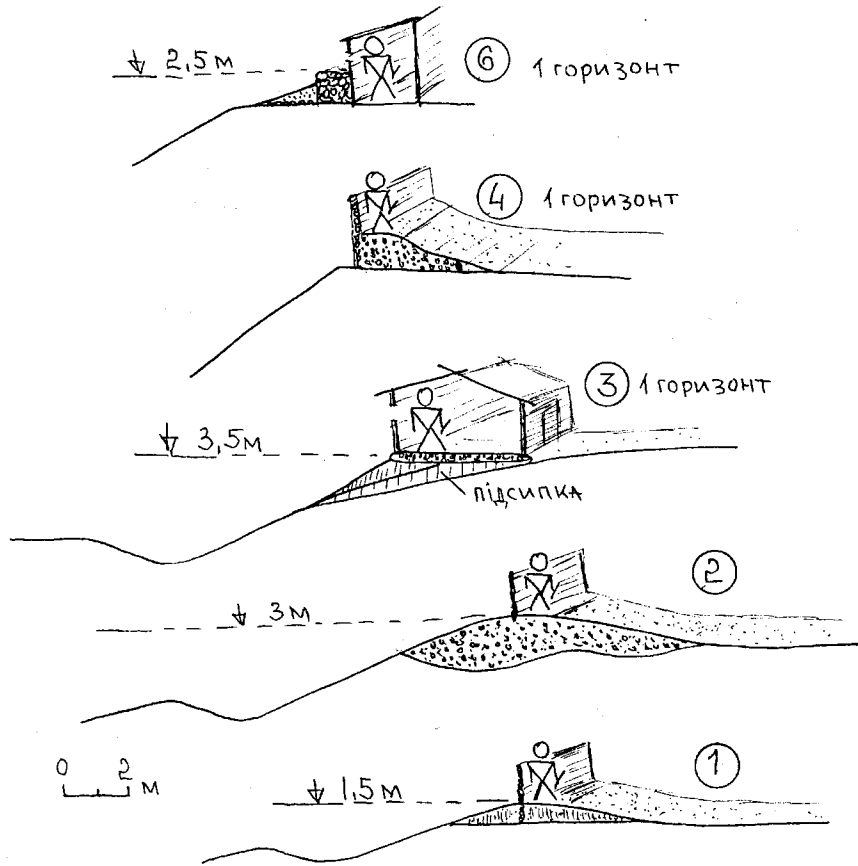

Рис. 294.1. Луковицьке городище. Оборонний вал. Реконструкція

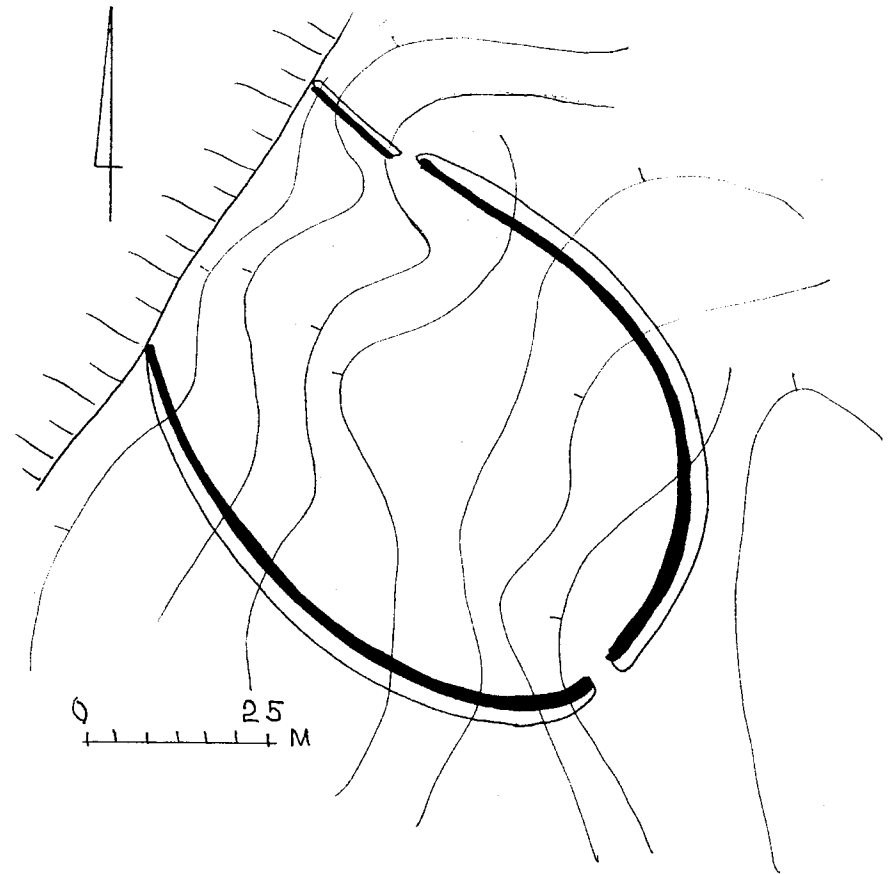
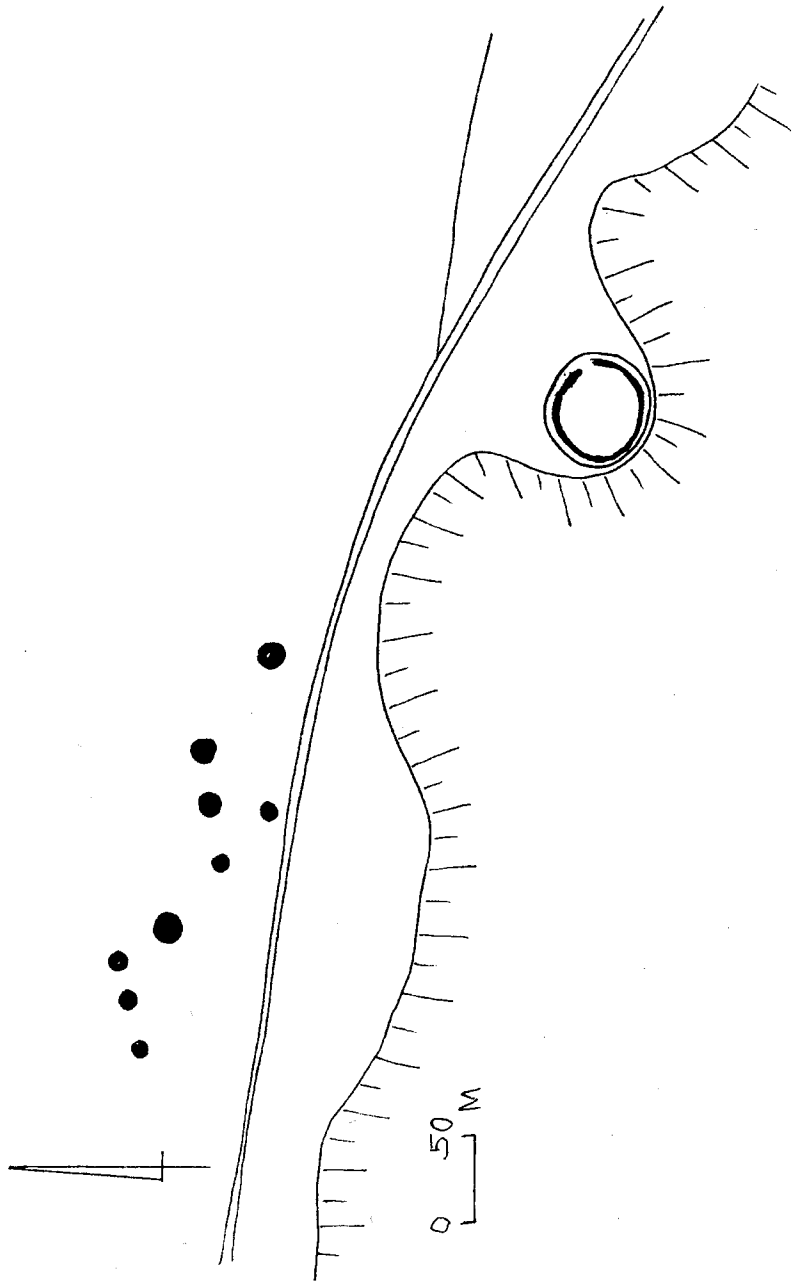

Рис. 295. Луковицьке городище Кранофанта. План.

440

Рис. 296. Городище Замчисько з курганами могильником у Старому Добринові. План.

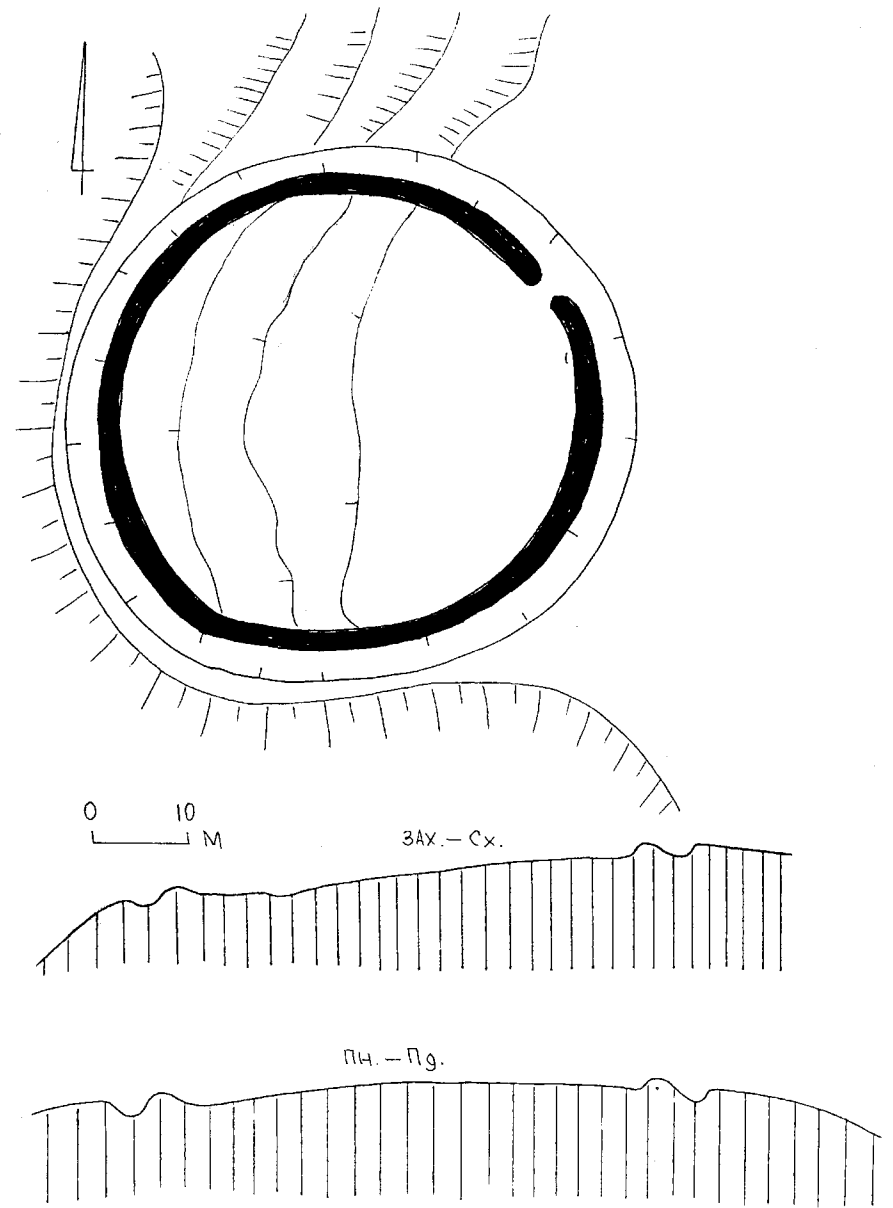

Рис. 297. Стародобри́вське городище. План.

441

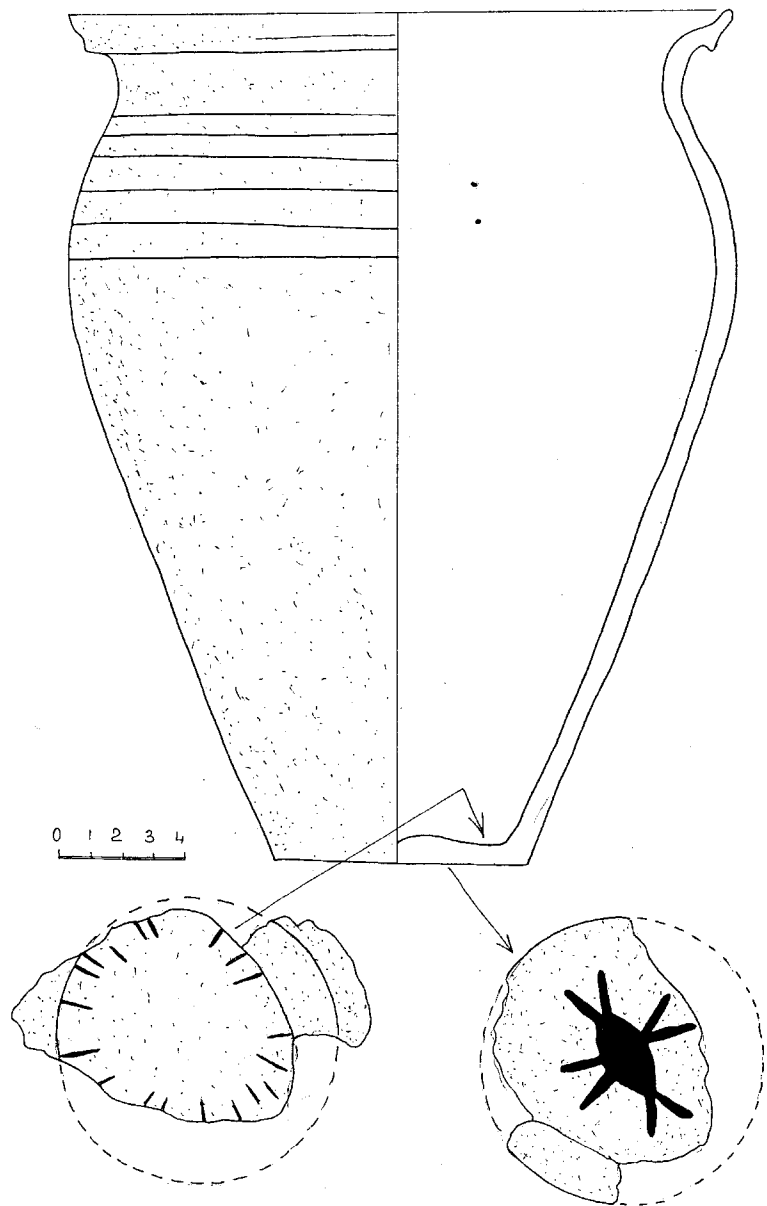

Рис. 298. Стародубринівське городище. Таблиця кераміки. Горщик.

Городища Галицького Прикарпаття

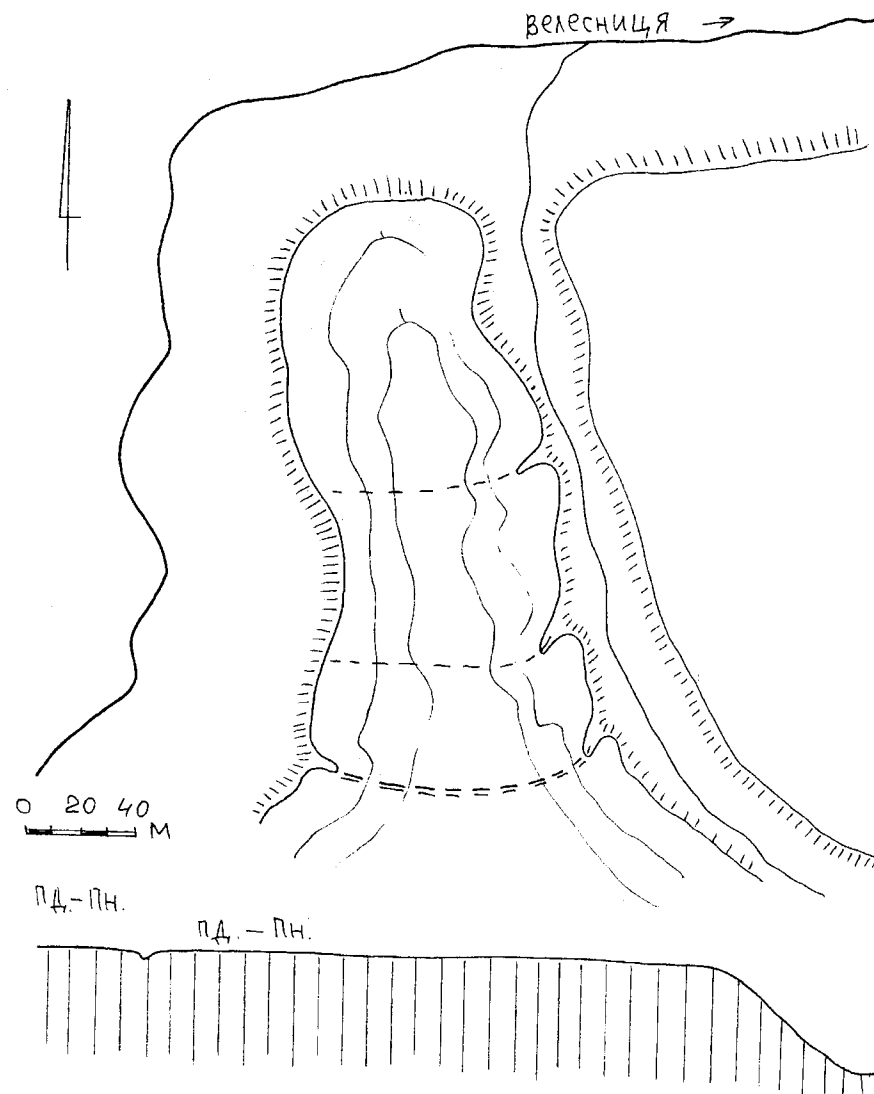

Рис. 299. Городище в с. Виноград. План.

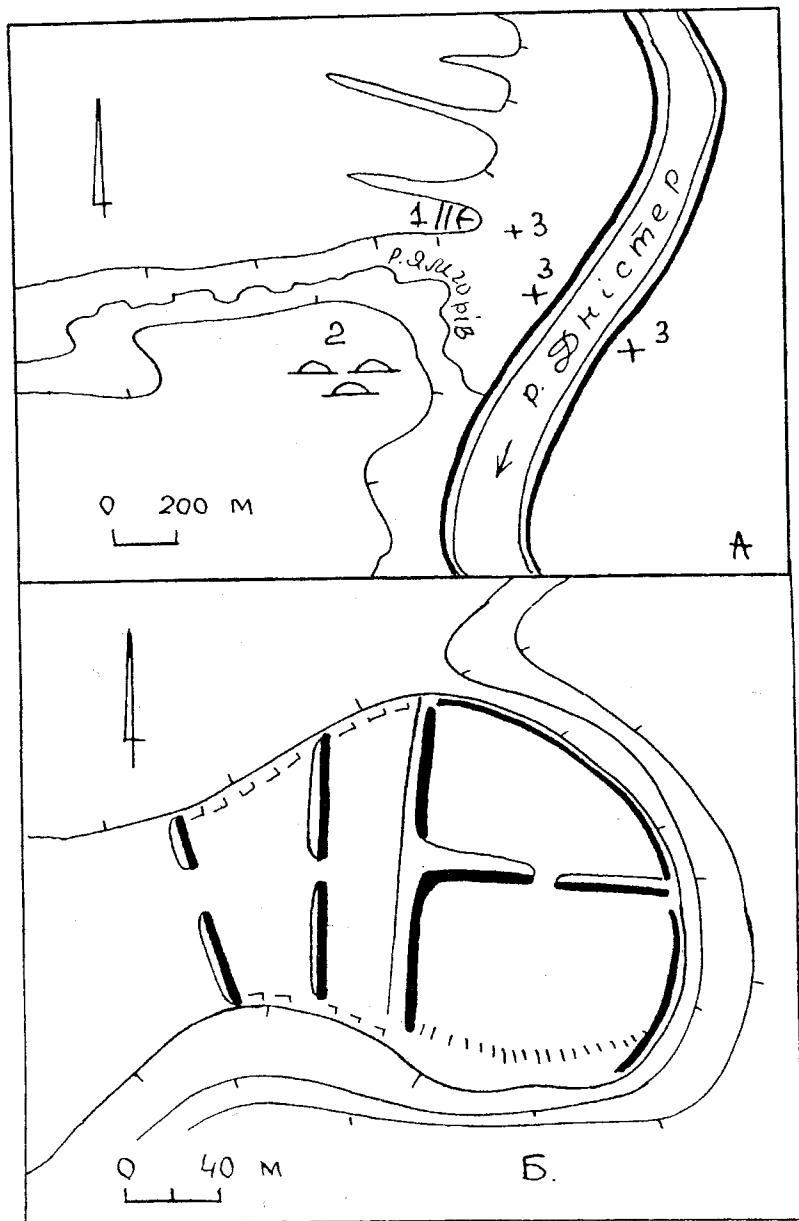

Рис. 301. Городище в с. Городиця на Дністрі. План.

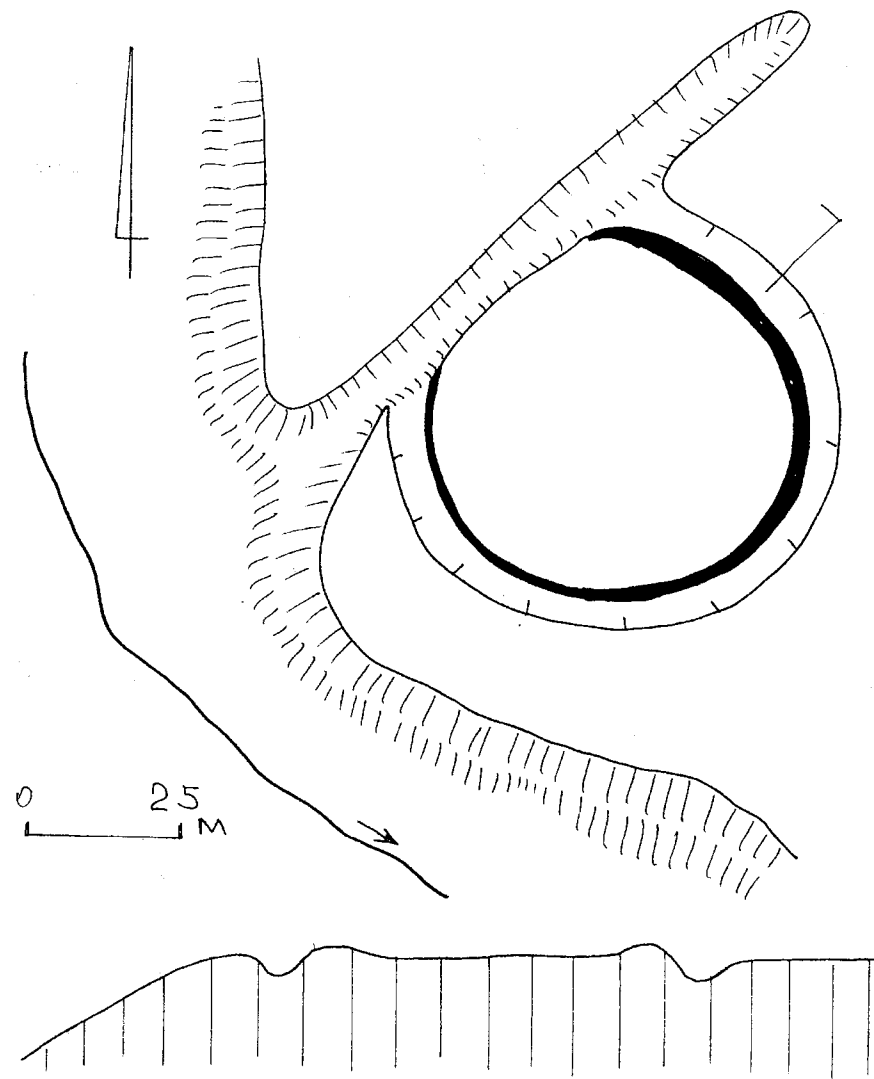

Рис. 302. Городище в м. Городенка.

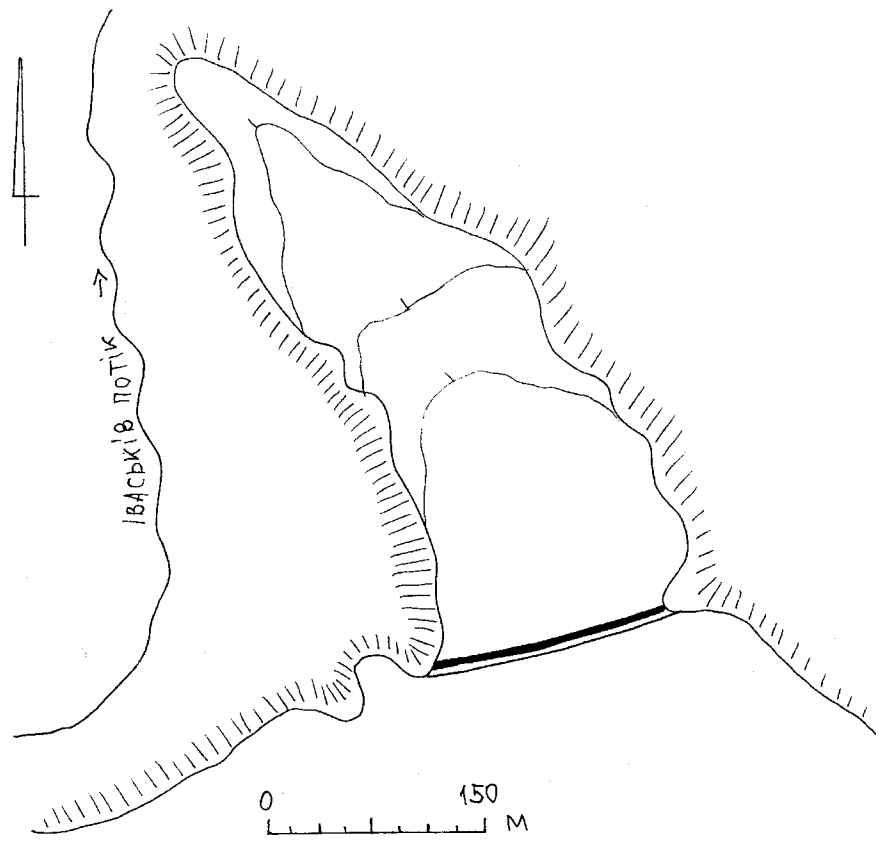

Рис. 303. Городище в с. Грушів. План.

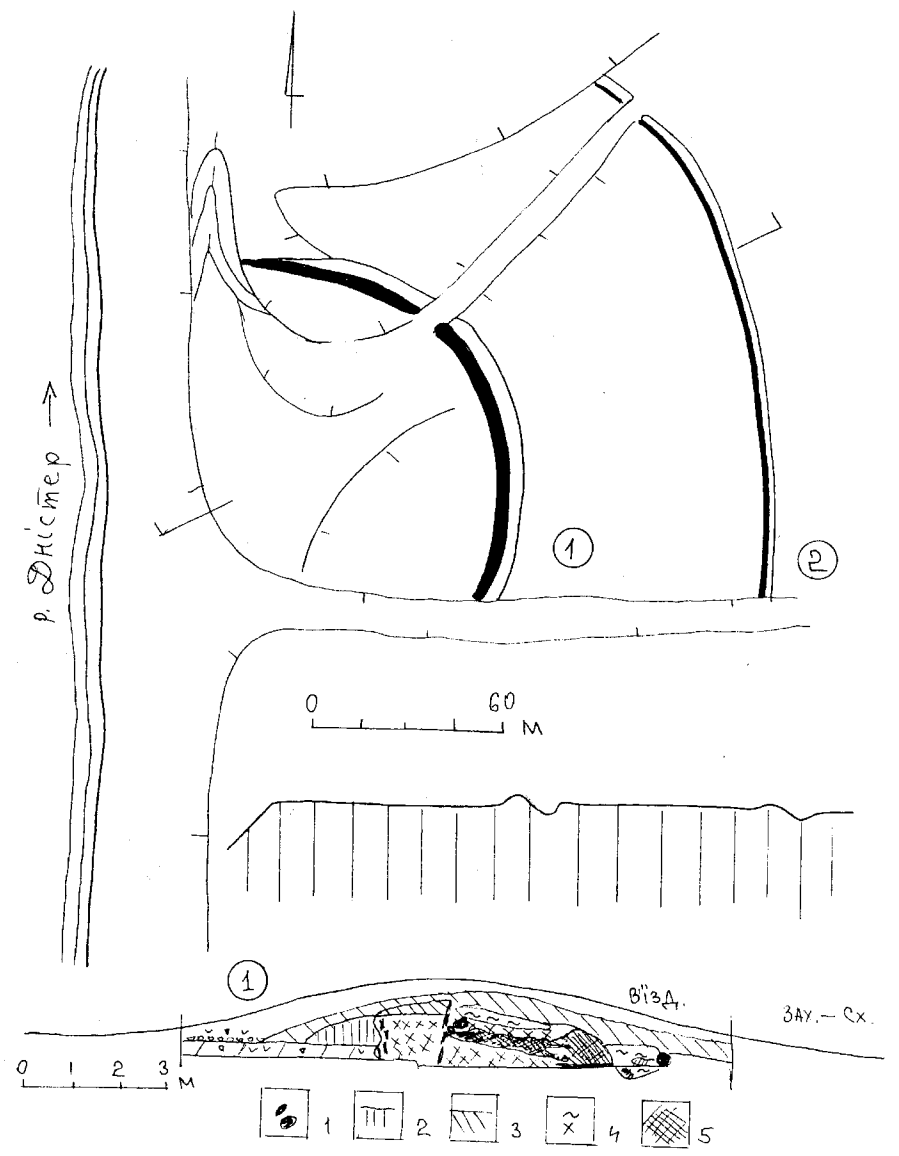

Рис. 304. Городище в с. Делева (х. Луг). План.

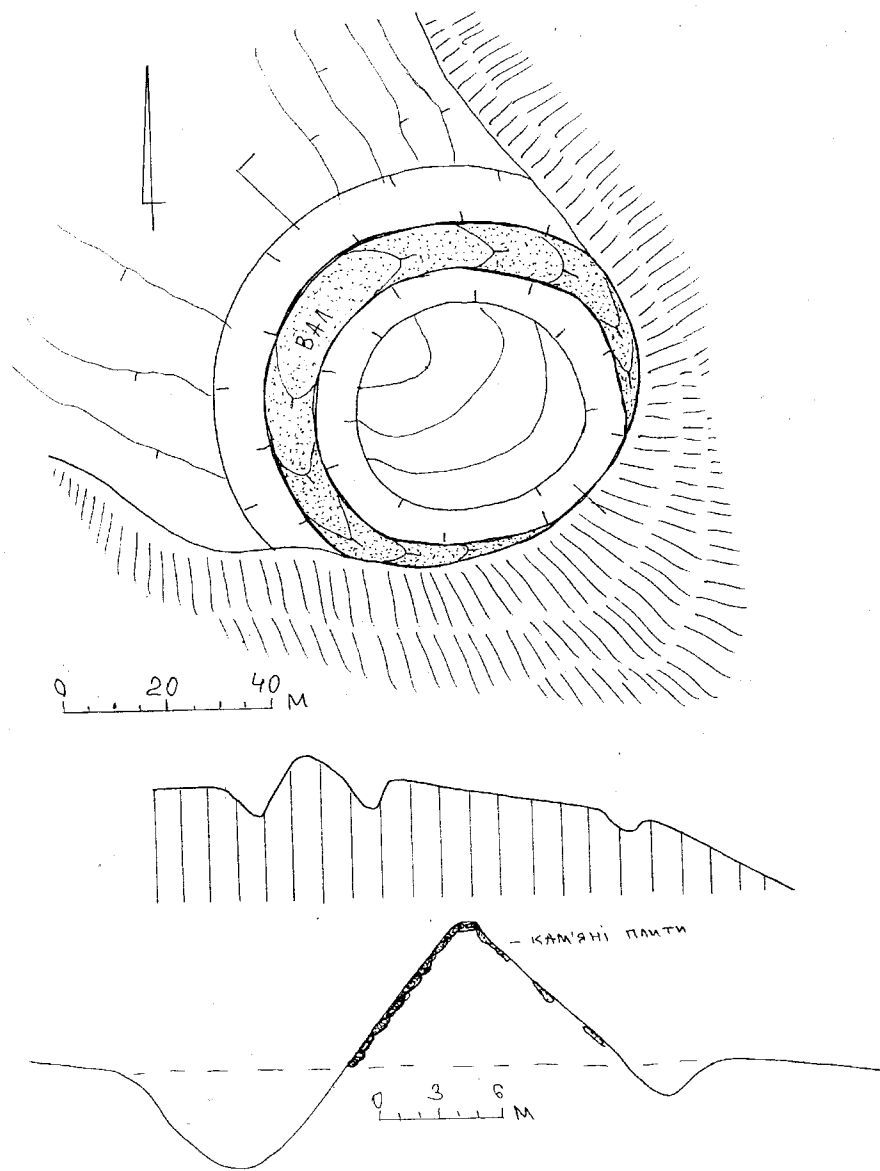

Рис. 305. Городище в с. Делева на Дністрі. План.

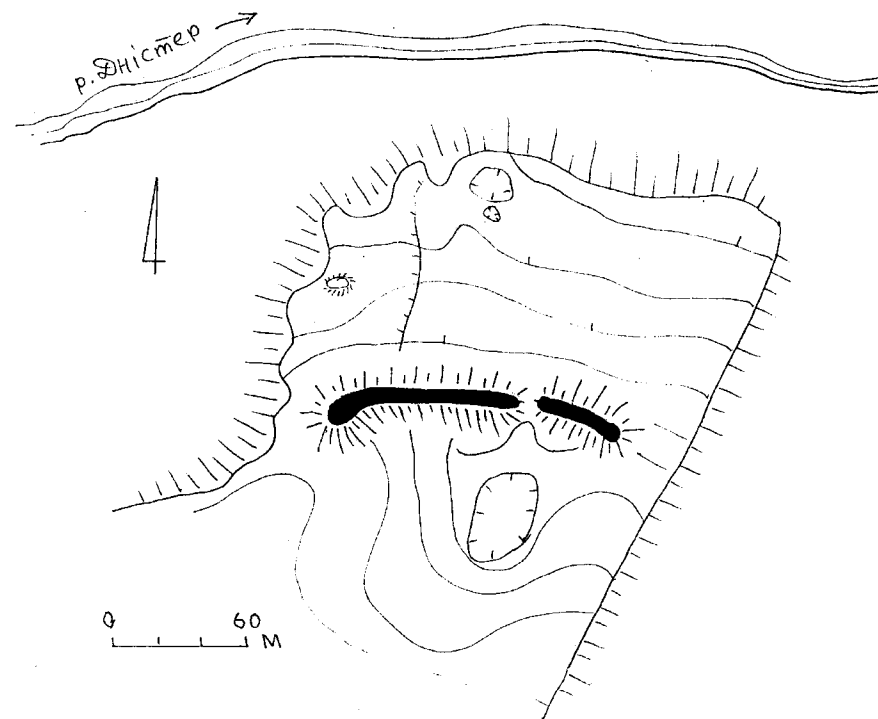

Рис. 306. Городище в с. Ісаків на Дністрі. План.

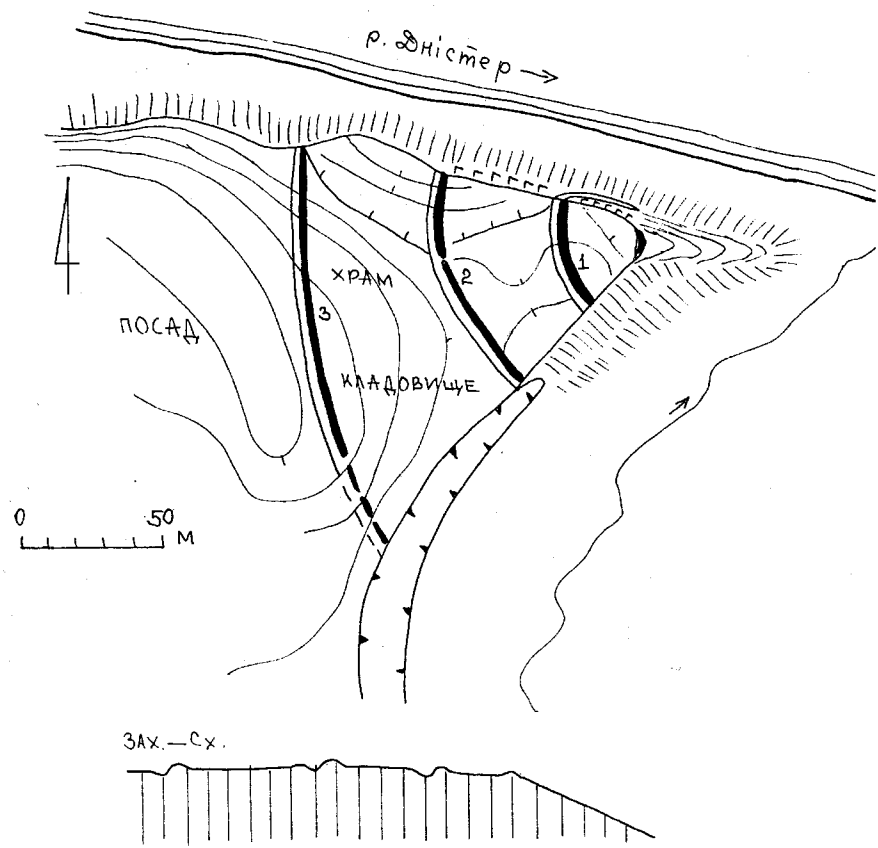

Рис. 308. Городище в с. Копачинці на Дністрі. План.

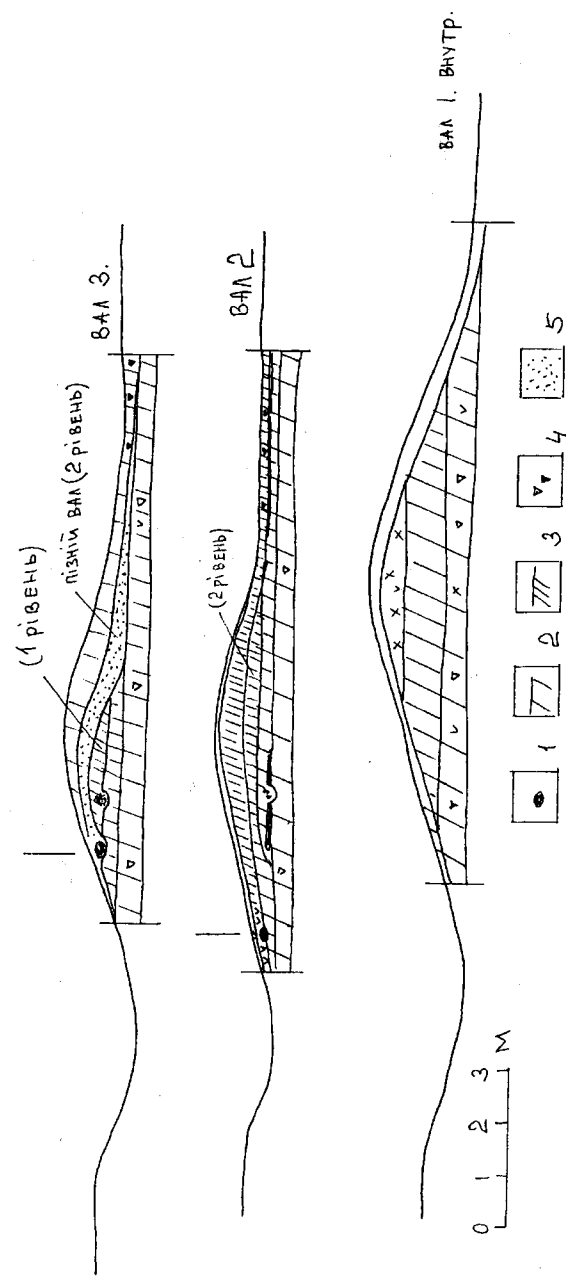

Рис. 308.1. Городище в с. Копачинці на Дністрі. Оборонні вали. План. Таблиця кераміки.
 1 - дерев'яні конструкції; 2 - похований чорнозем; 3 - чорна; 4 - кераміка;
 5 - дрібне каміння (галька).

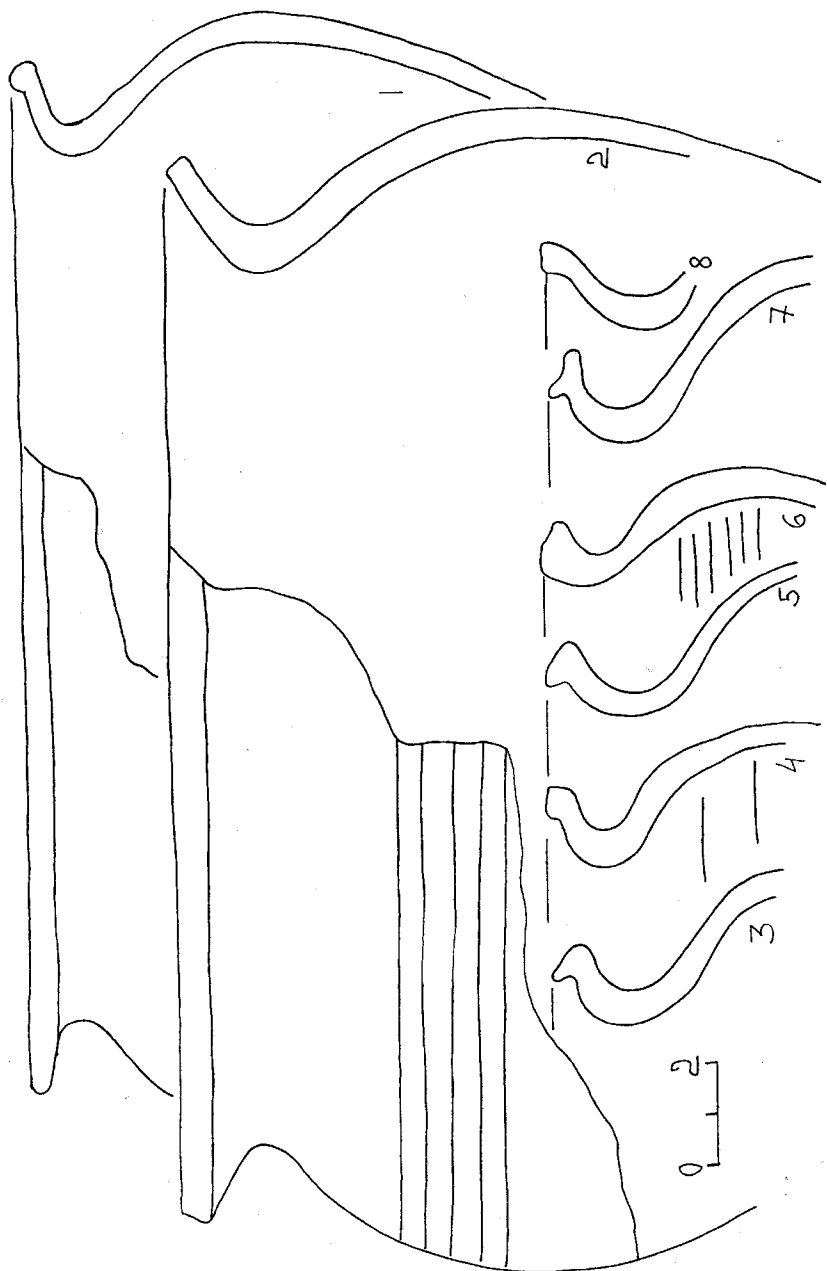

Рис. 308.2. Городище в с. Коначинці на Дністрі. Таблиця кераміки.

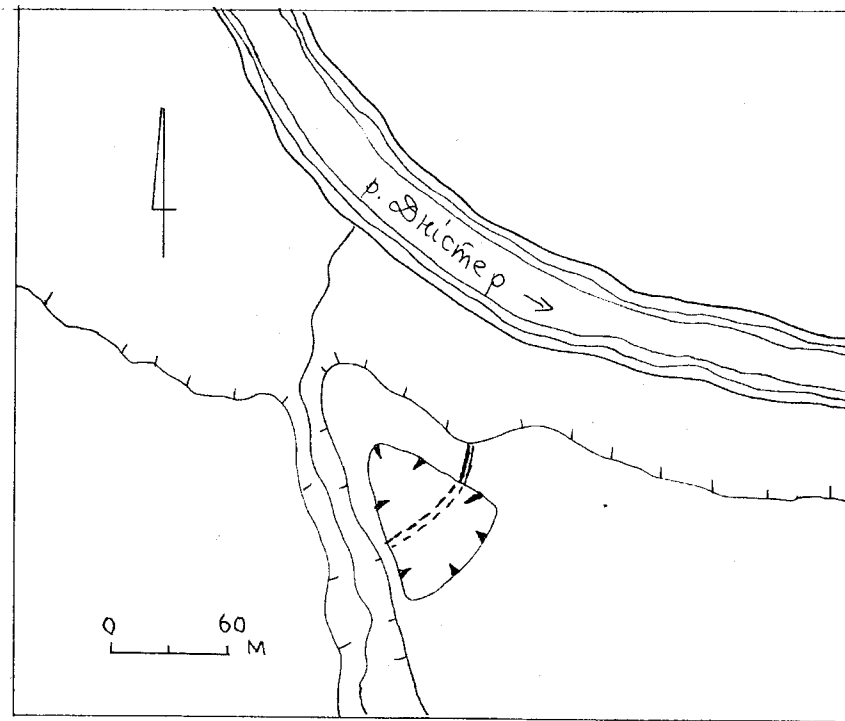

Рис. 309. Городище в с. Корнів на Дністрі. План.

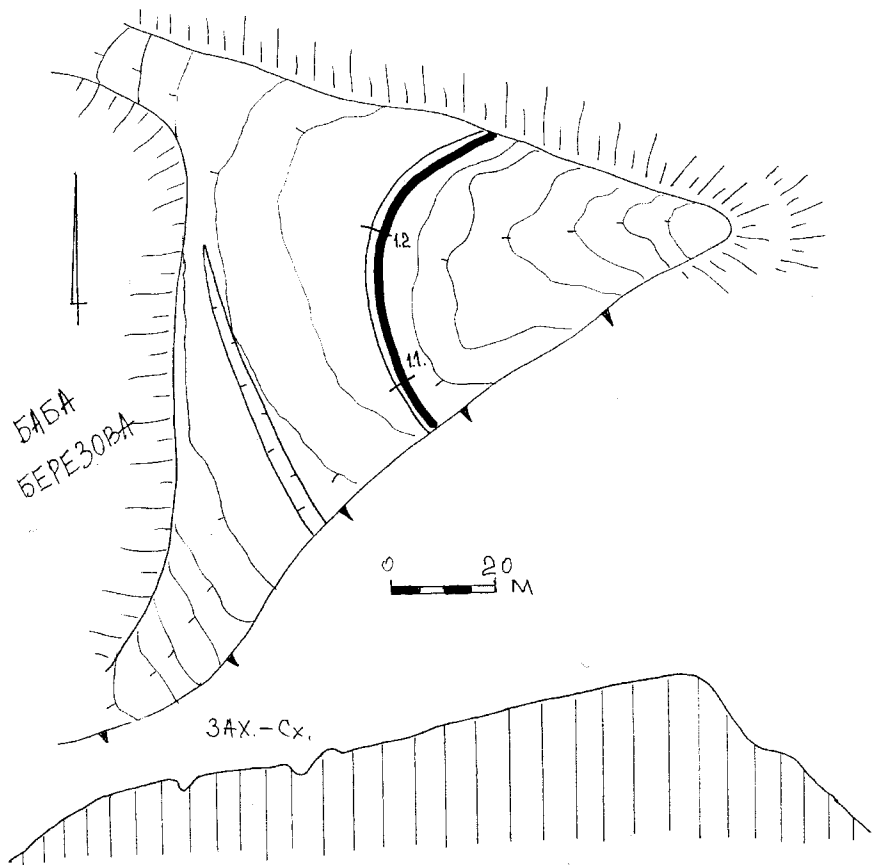

Рис. 311. Городище в с. Кути на Черемосі. План.

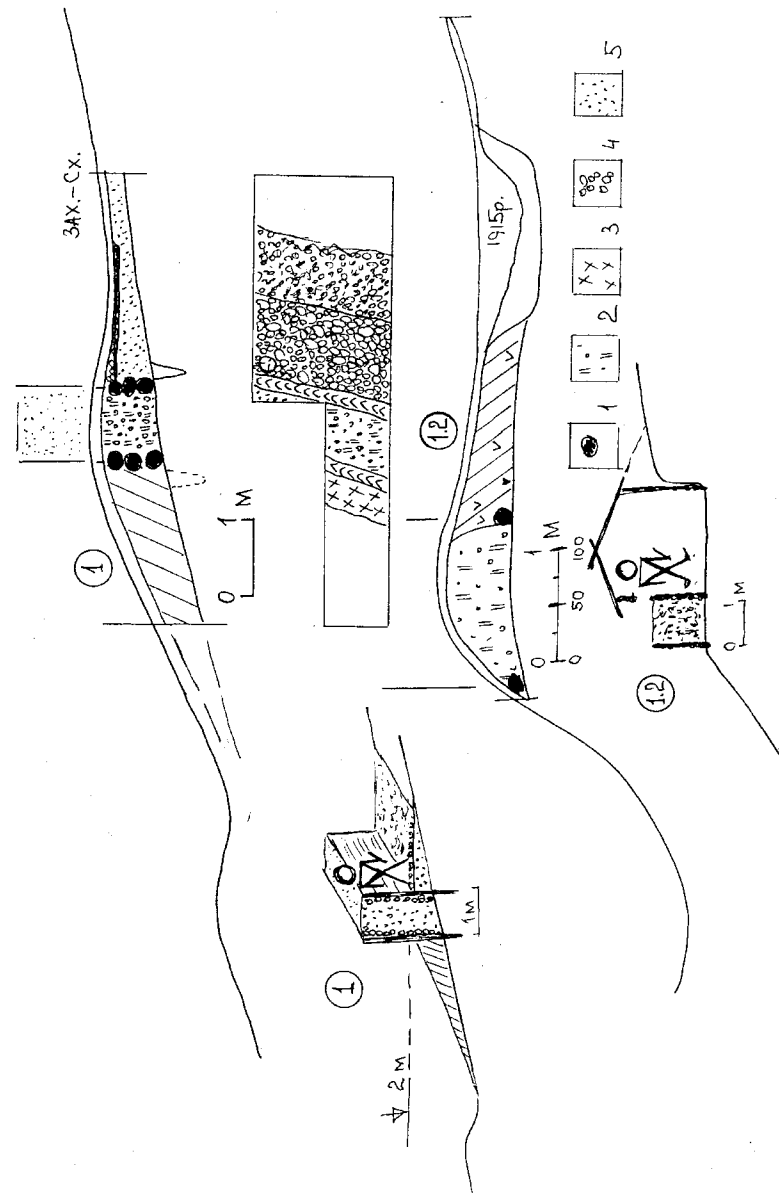

Рис. 311.1. Городище в с. Кути. Оборонний вал. План. 1 — дерев'яні конструкції; 2 — жовта уцільнена з камінням; 3 — обпалена глина; 4 — камінь; 5 — дрібне каміння.

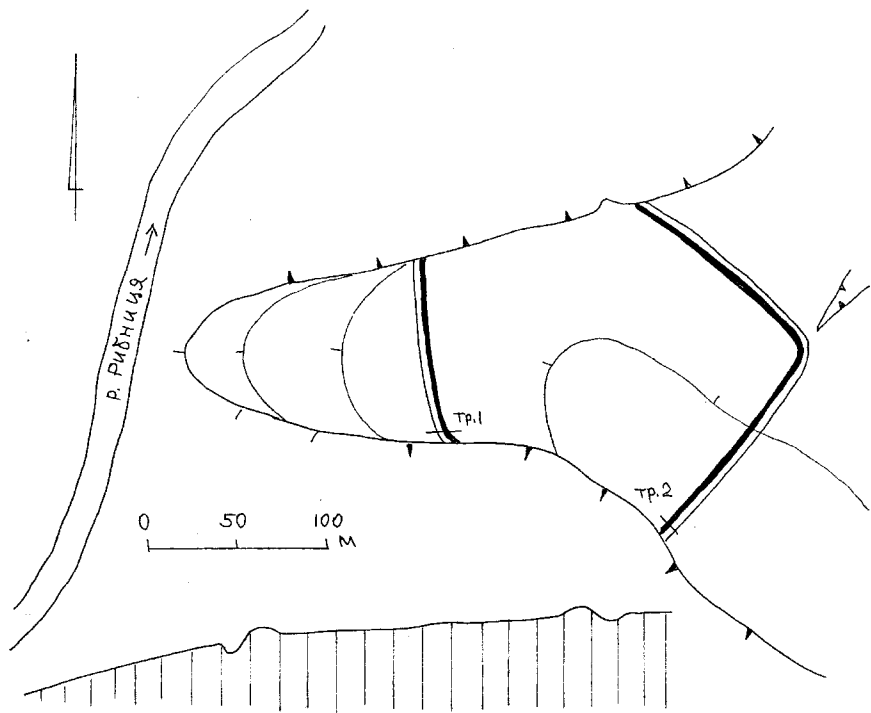

Рис. 312. Городище в с. Кобаки (1) на Черемосі. План.

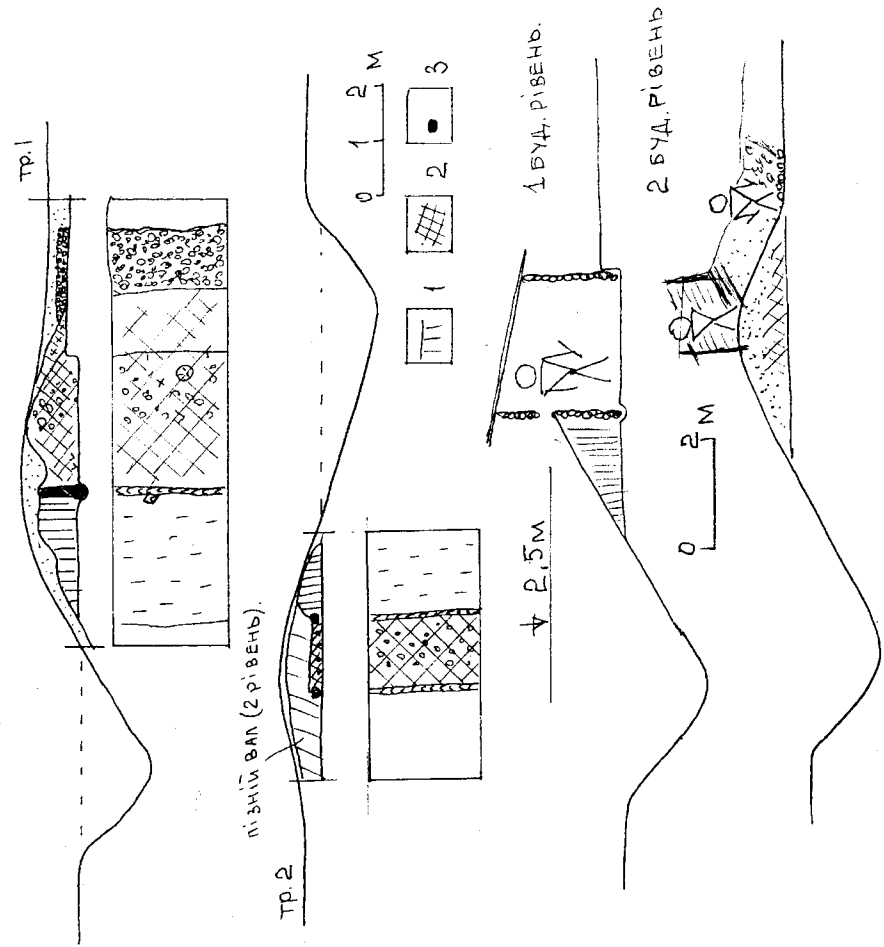

Рис. 312.1. Городище в с. Кобаки (1) на Черемосі. Стратиграфія оборонного валу.

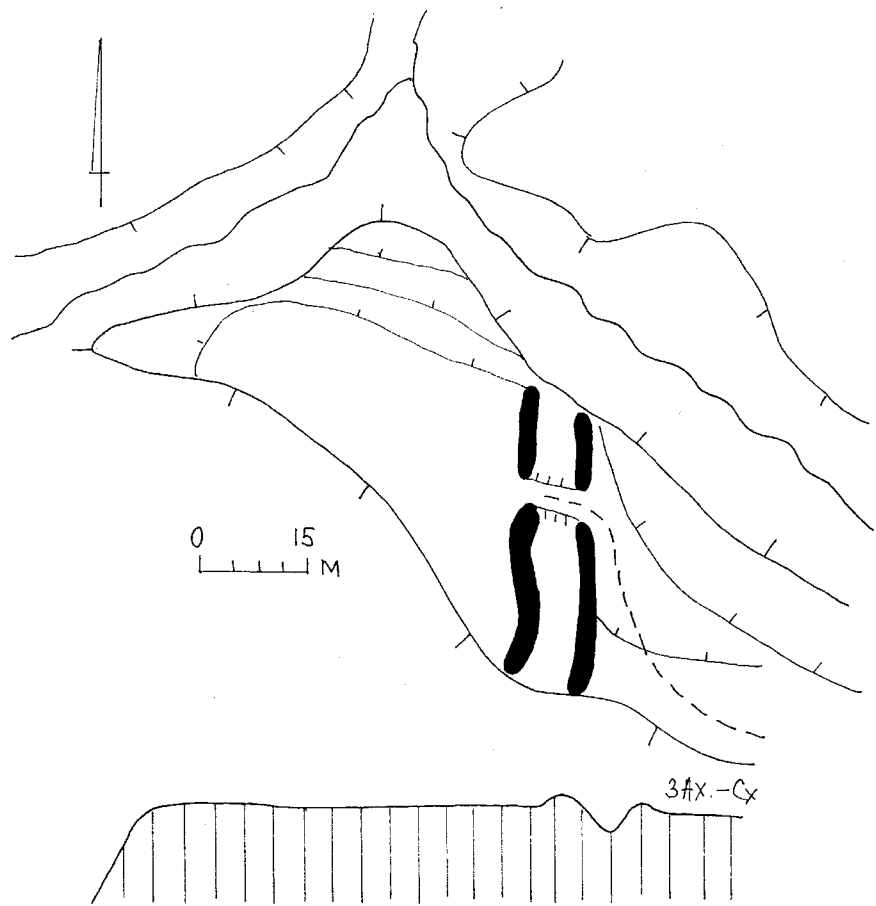

Рис. 313. Городище в с. Кобаки (2) на Черемоші. План.

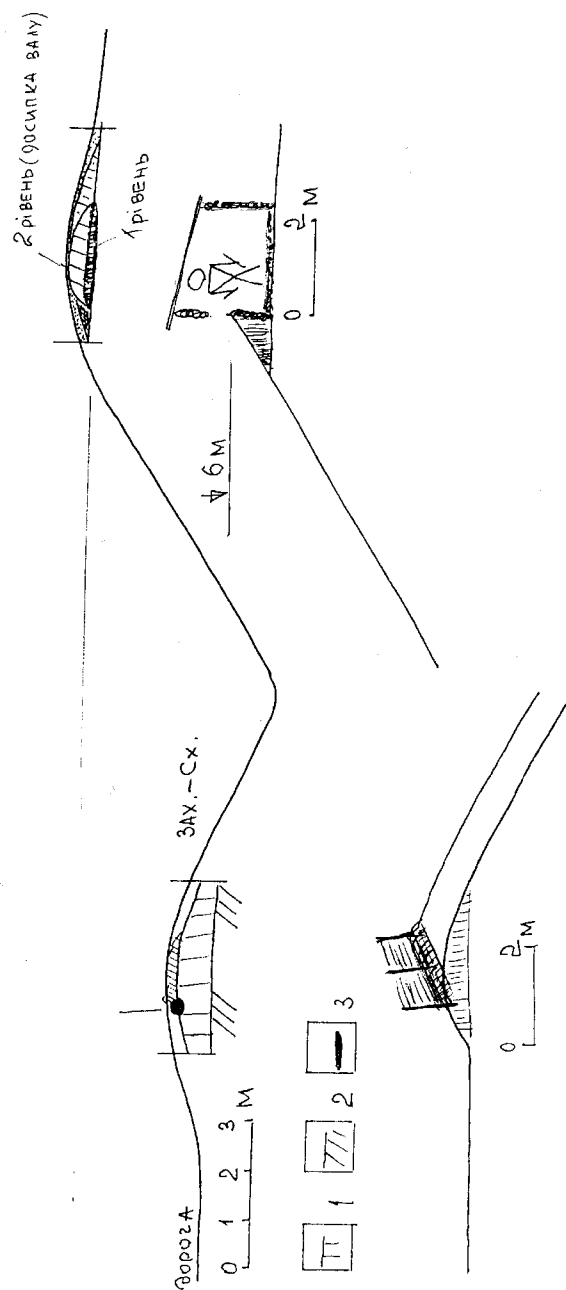

Рис. 313.1. Городище в с. Кобаки (2). Оборонний вал. План.
1 – жовта уцільнена; 2 – жовто-сіра; 3 – світло-жовта уцільнена.

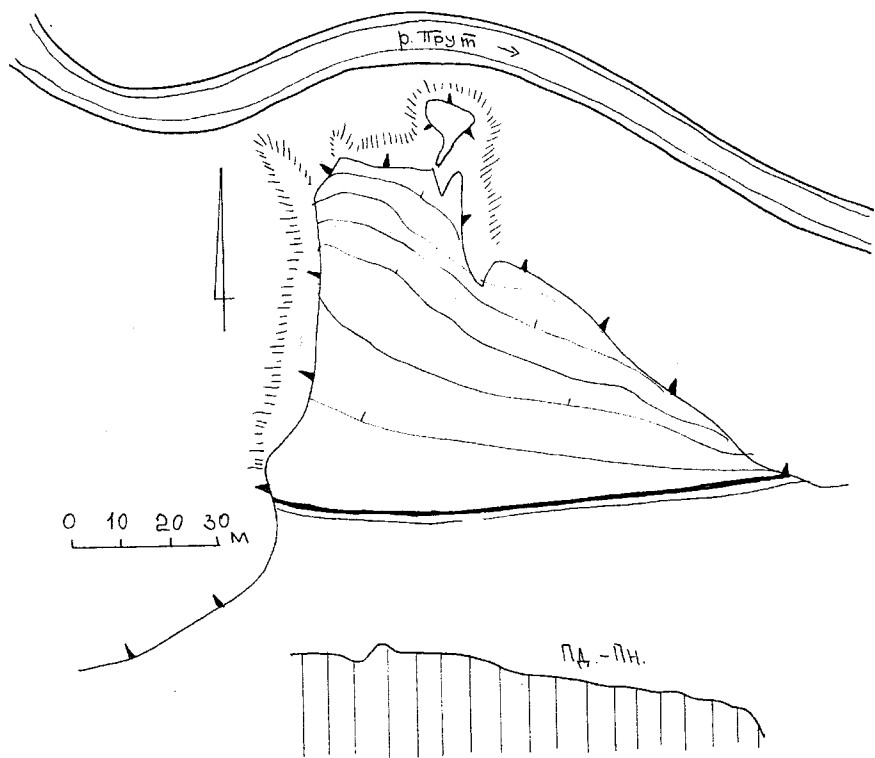

Рис. 315. Городище в с. Княждівір на Пруті. План.

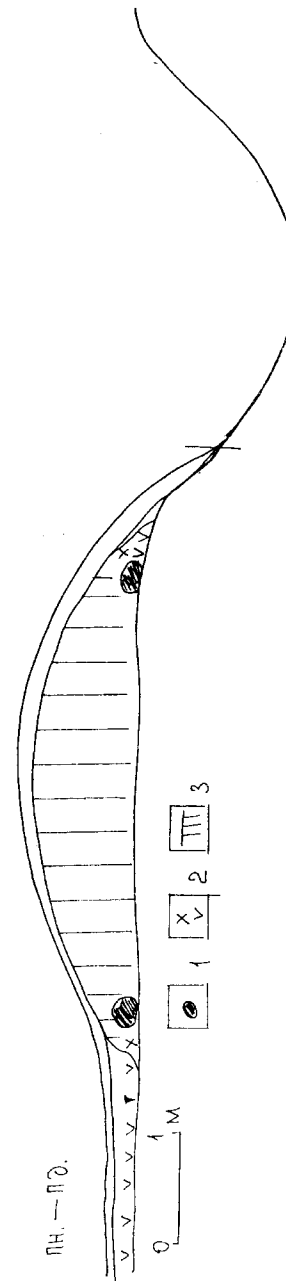

Рис. 315.1. Городище в с. Княждівір. Оборонний вал. План.
1 — дерев'яні конструкції; 2 — обпалена глина; 3 — жовта уцільнена.

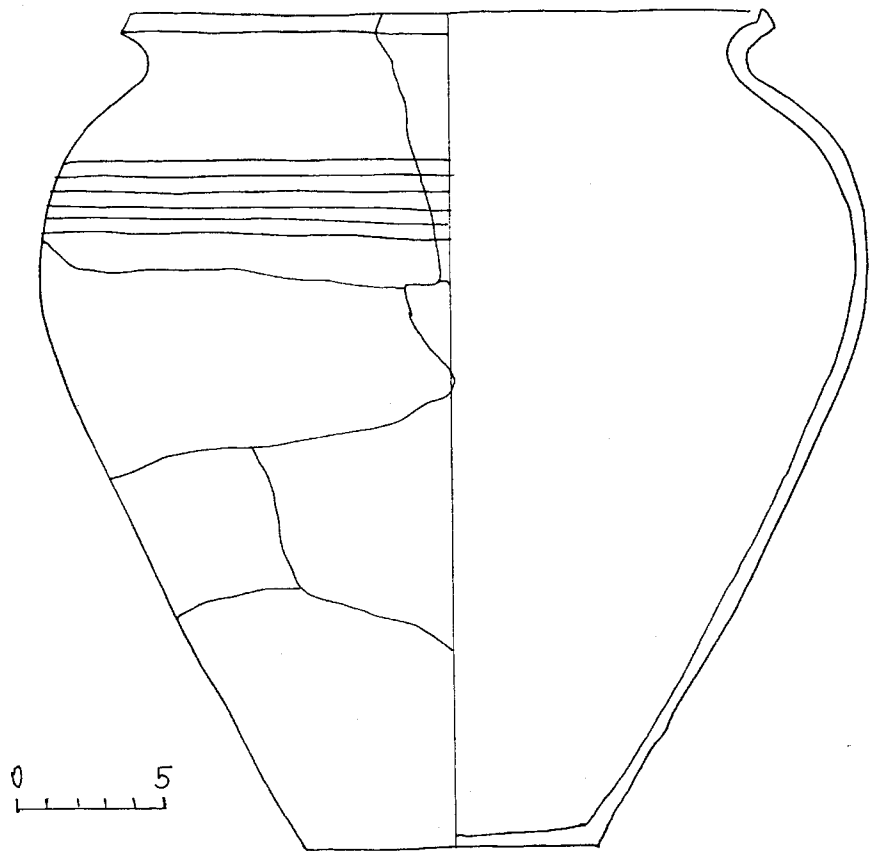

Рис. 315.2. Городище в с. Княздвiр. Таблиця керамiки.

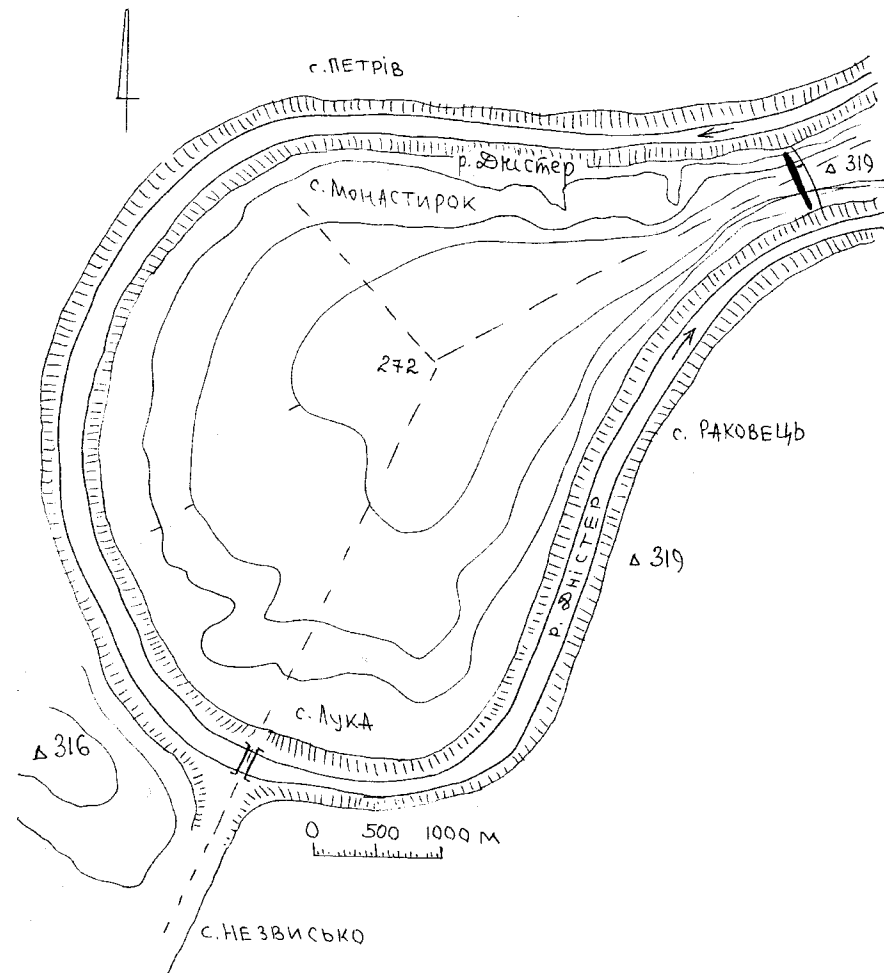

Рис. 316. Городище в с. Лука на Дуiстрi. План.

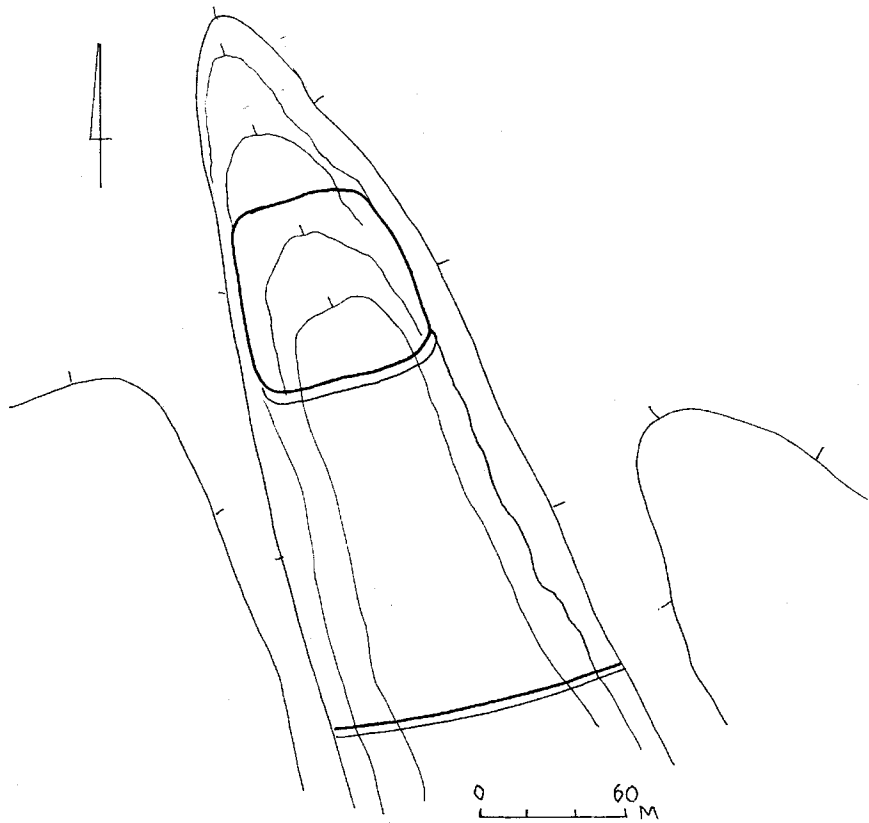

Рис. 317. Городище в с. Лопушина (х. Городиська). План.

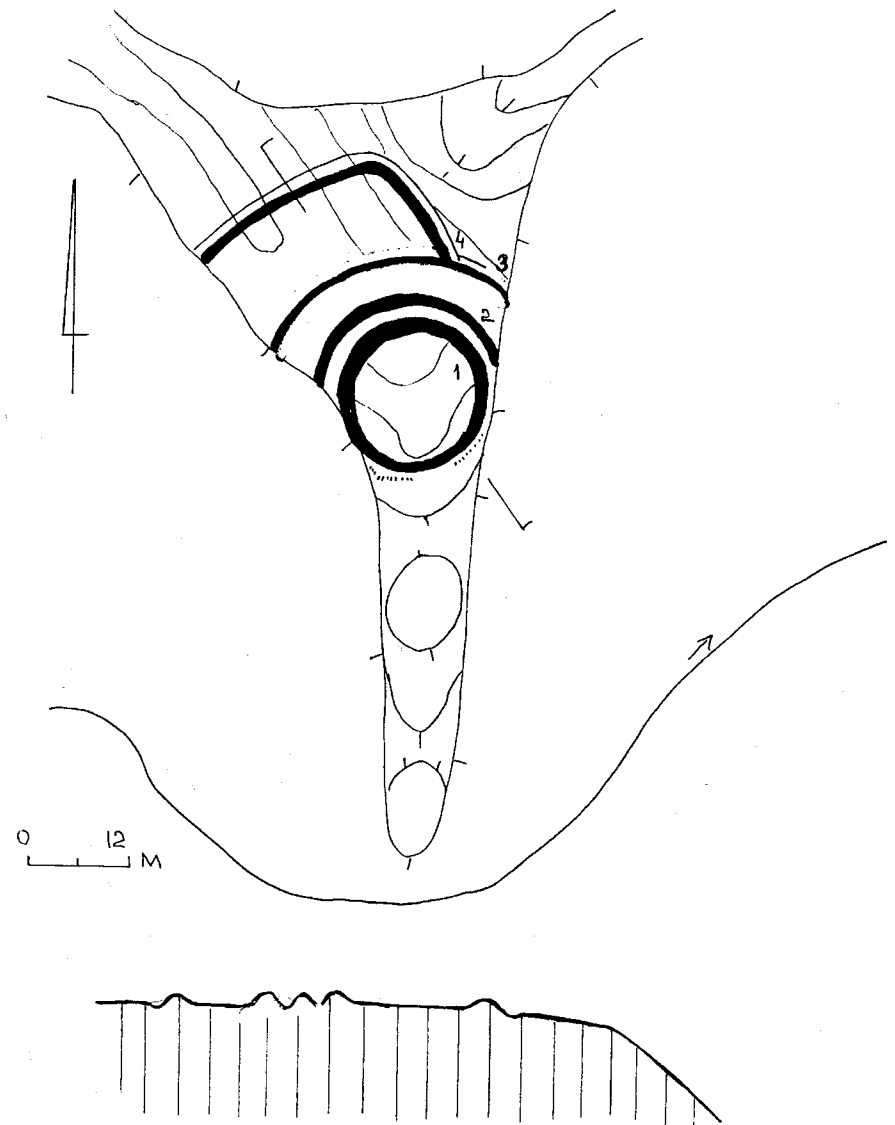
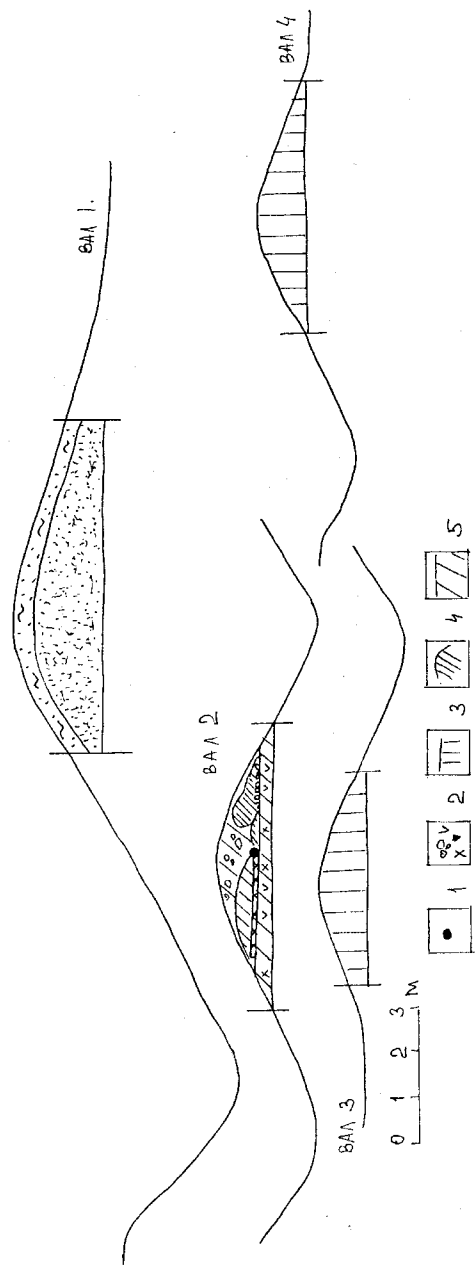

Рис. 318. Городище в с. Михальче на Дністрі. План.

466

Рис. 318.1. Городище в с. Михальче на Дністрі. Оборонні вали. План. 1 – дерев'яні конструкції; 2 – камінь, вапняк, обмазка; 3 – жовта уцільнена; 4 – чорна; 5 – сіра земля.

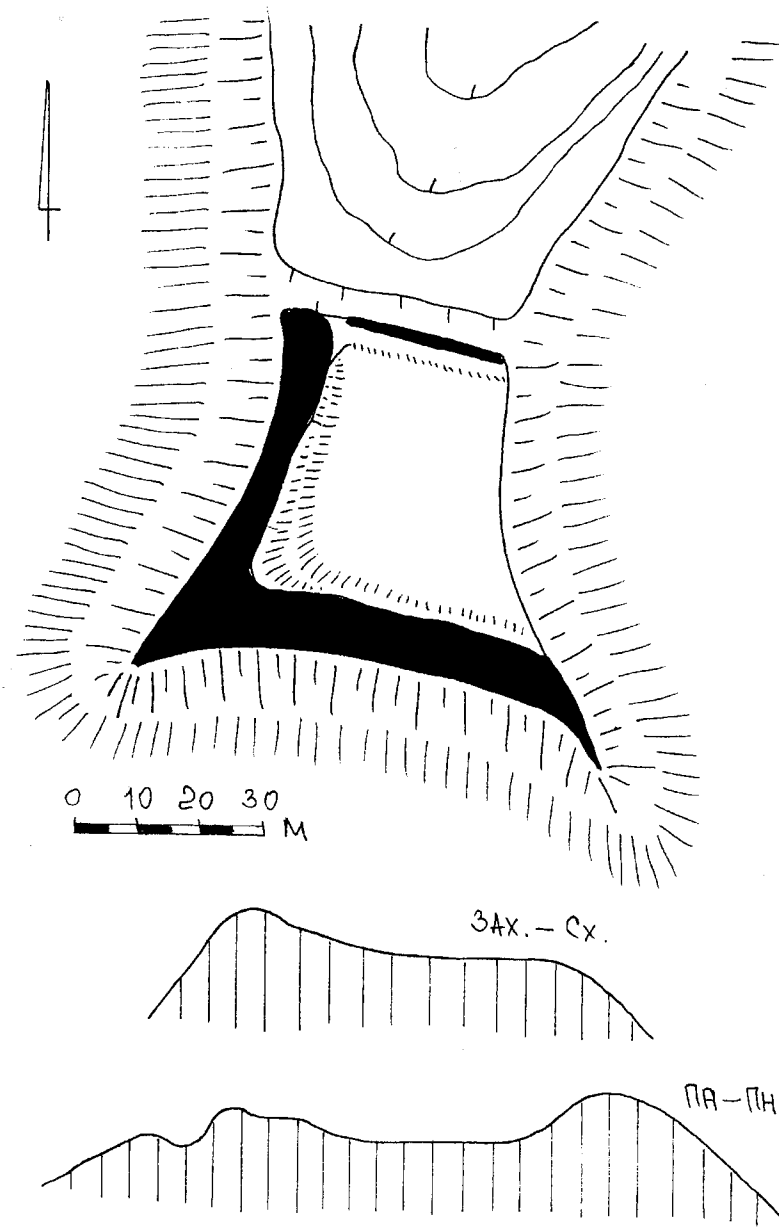

Рис. 319. Городище в м. Надвірна. План.

467

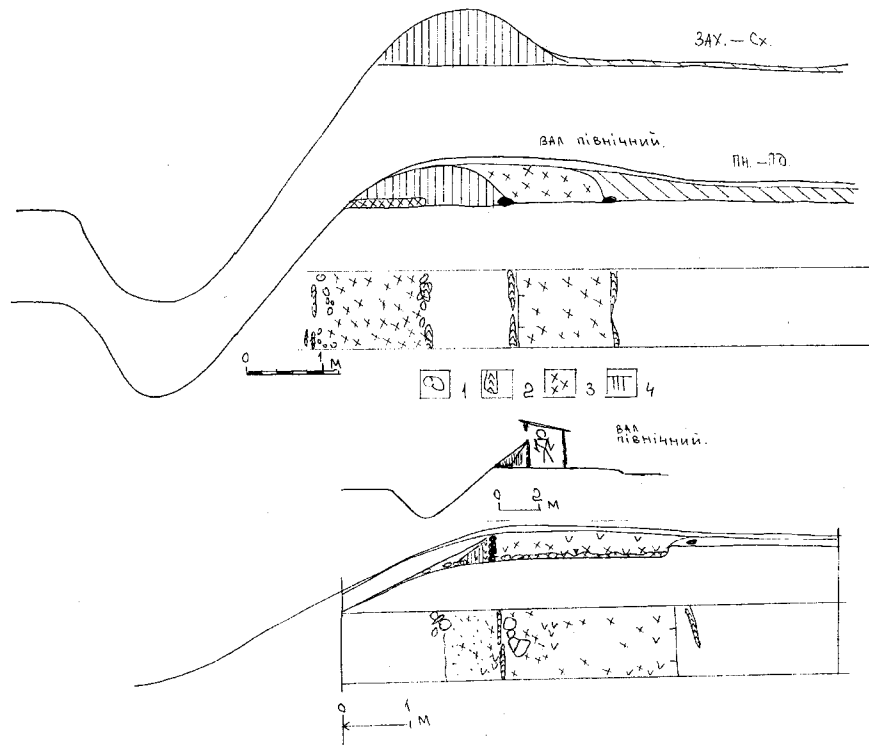

Рис. 319.1. Городище в м. Надвірна. Оборонні вали. План.
 1 – каміня; 2 – дерев'яні конструкції; 3 – обпалена глина;
 4 – жовта ущільнена глина.

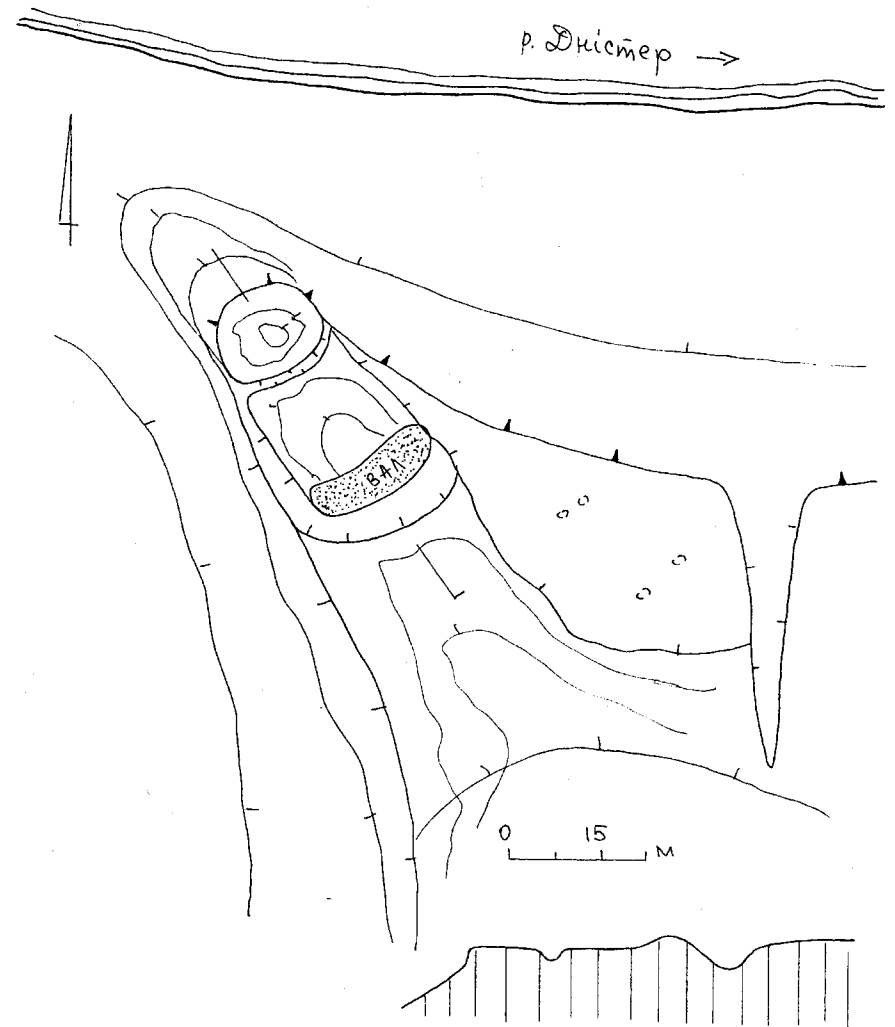

Рис. 321. Городище в с. Нижів на Дністрі. План.

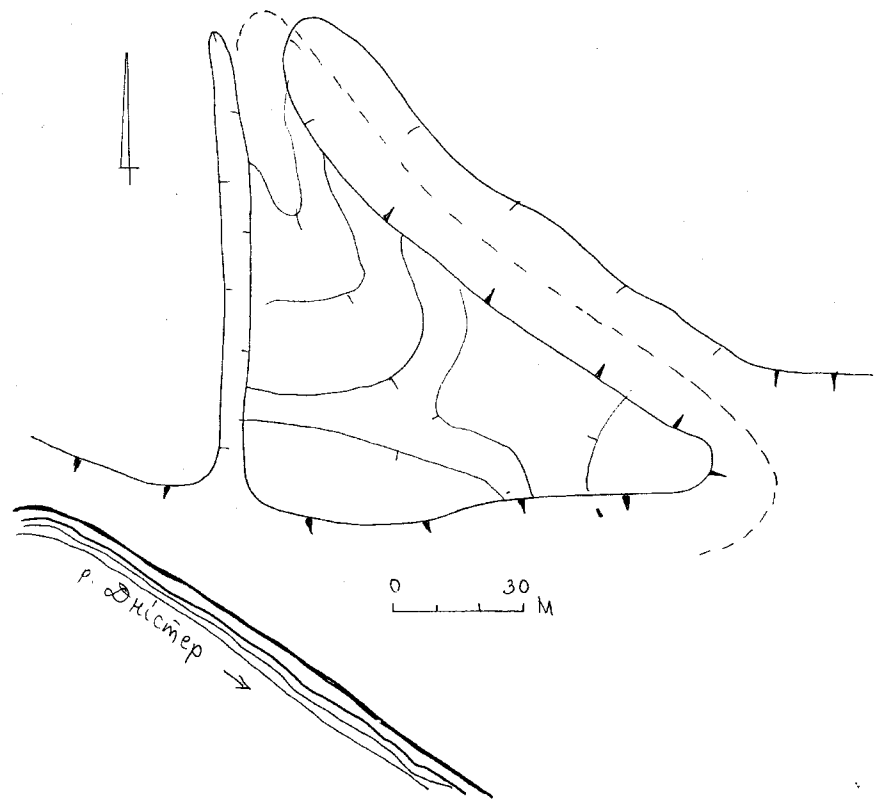

Рис. 322. Городище в с. Новий Мартинів на Дністрі. План.

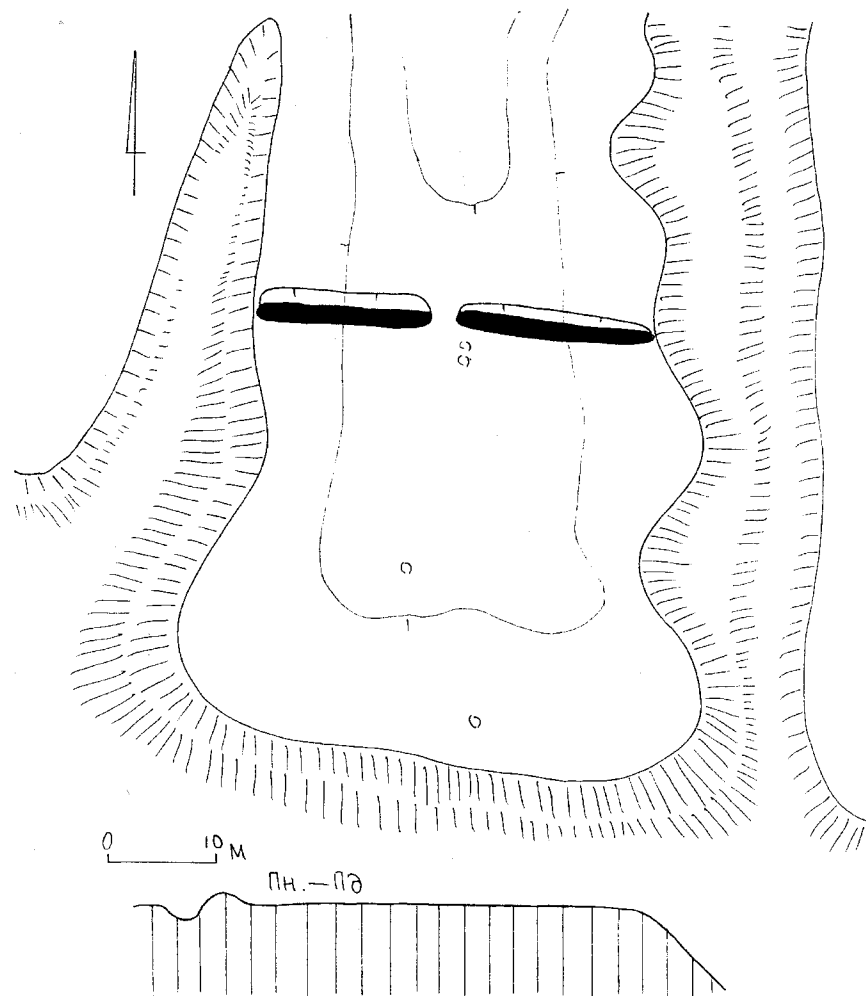

Рис. 323. Городище в с. Новошп. План.

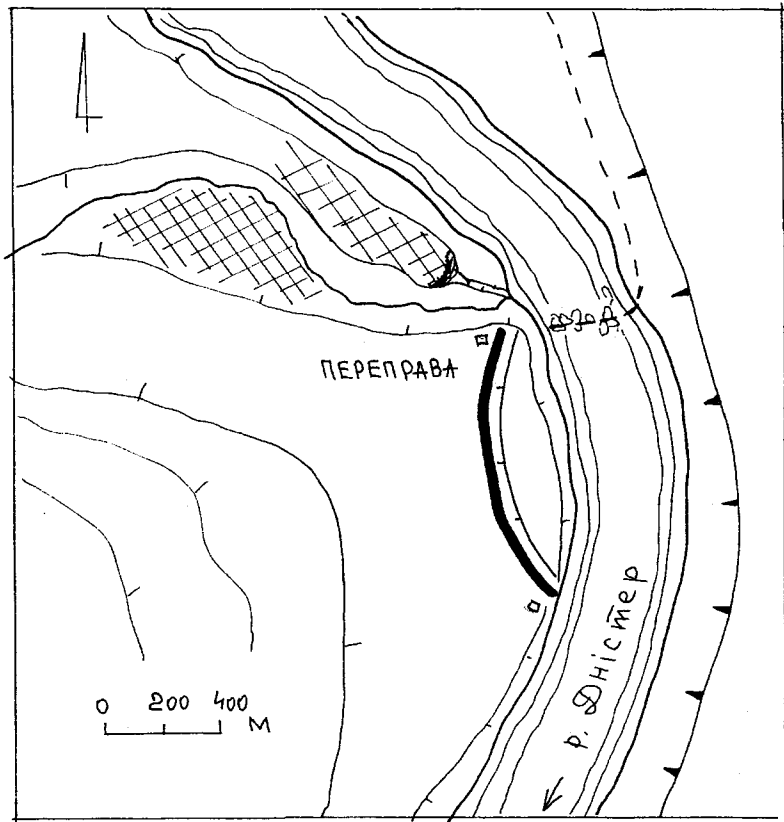

Рис. 326. Городище в с. Поточище на Дністрі. План.

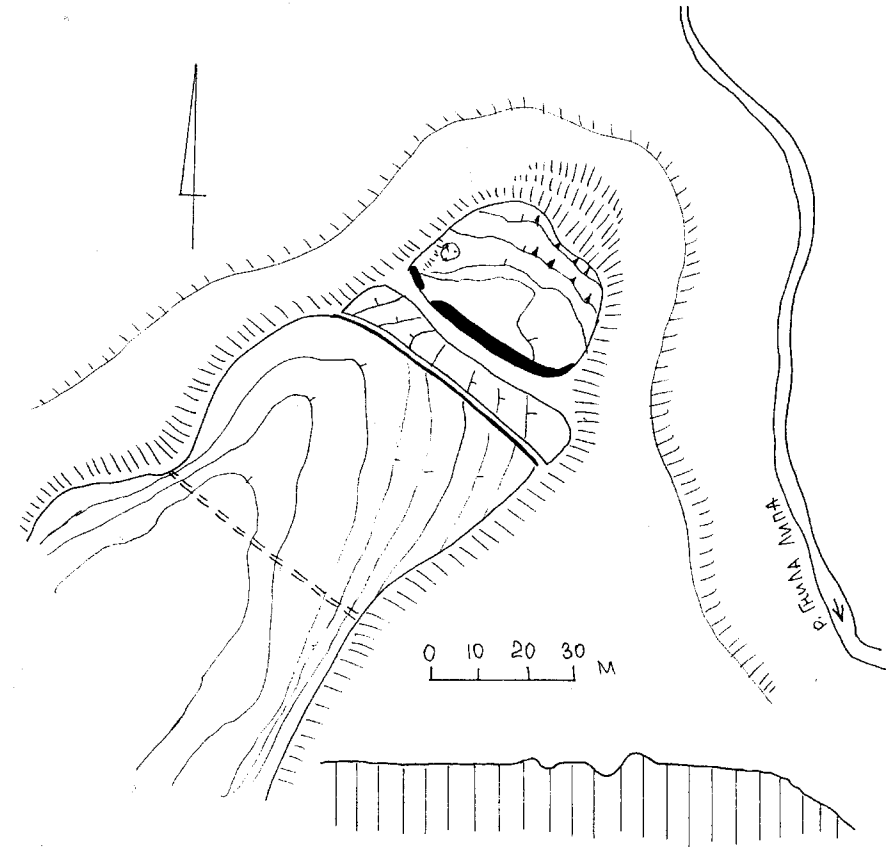

Рис. 327. Городище в с. Підгороддя. План.

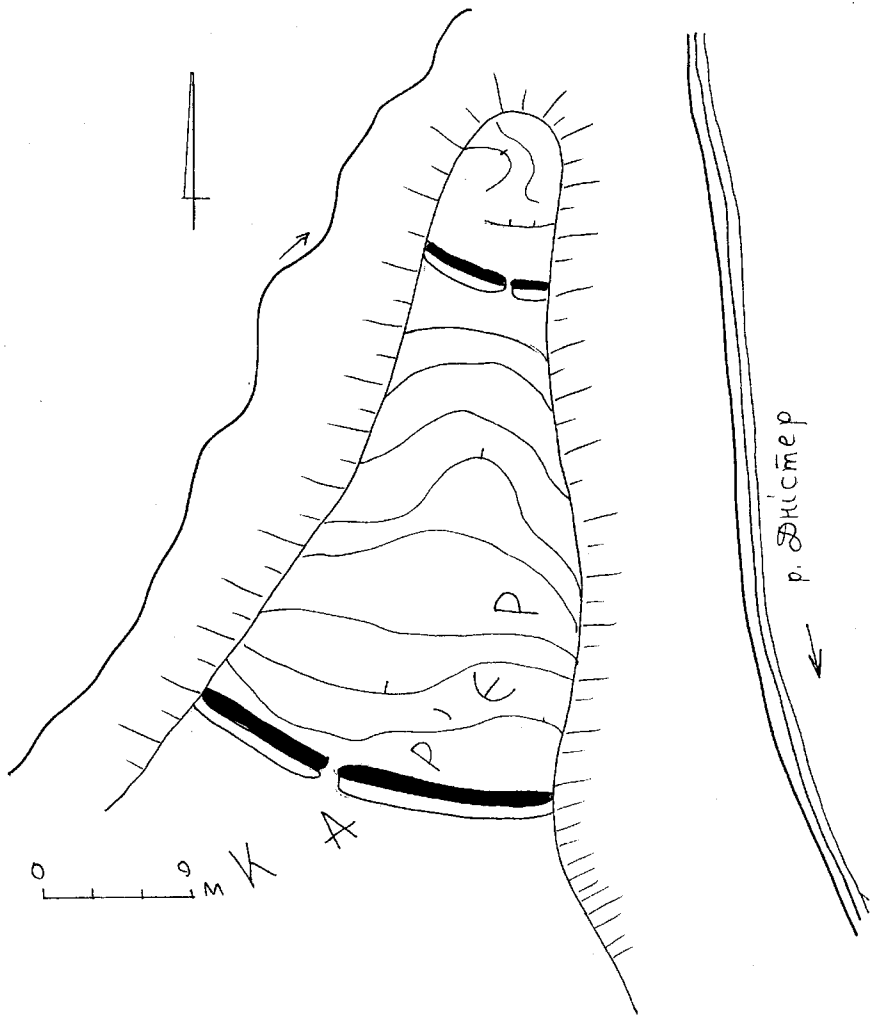

Рис. 331. Городище в с. Підвербці на Дністрі. План.

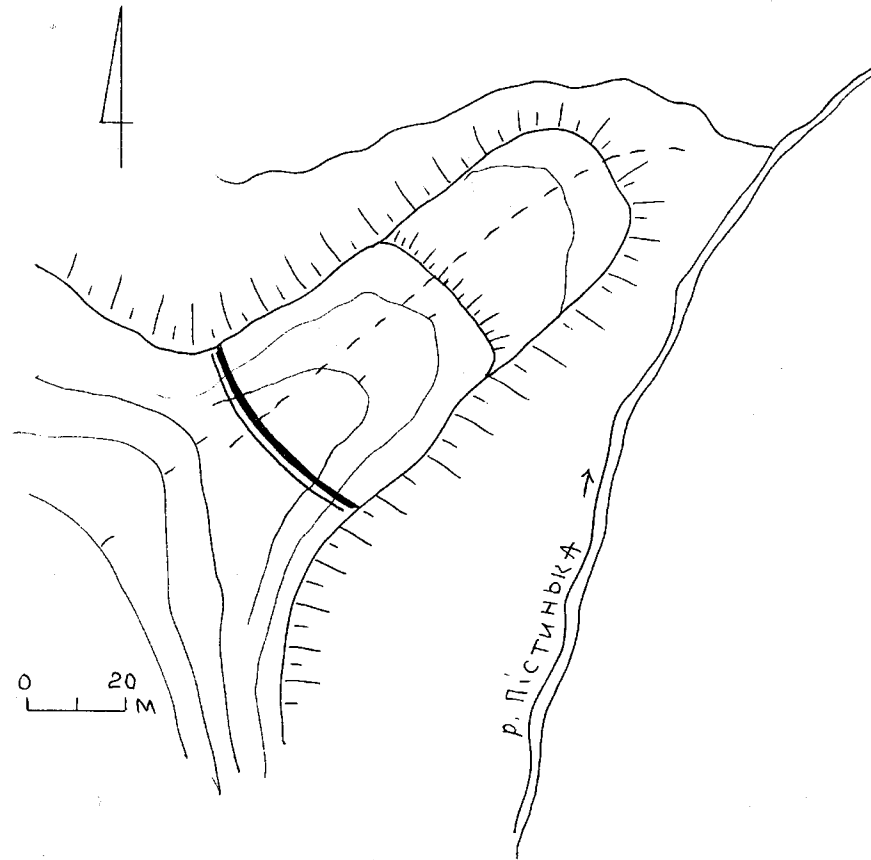

Рис. 332. Городище в с. Пістинь (Микитинці). План.

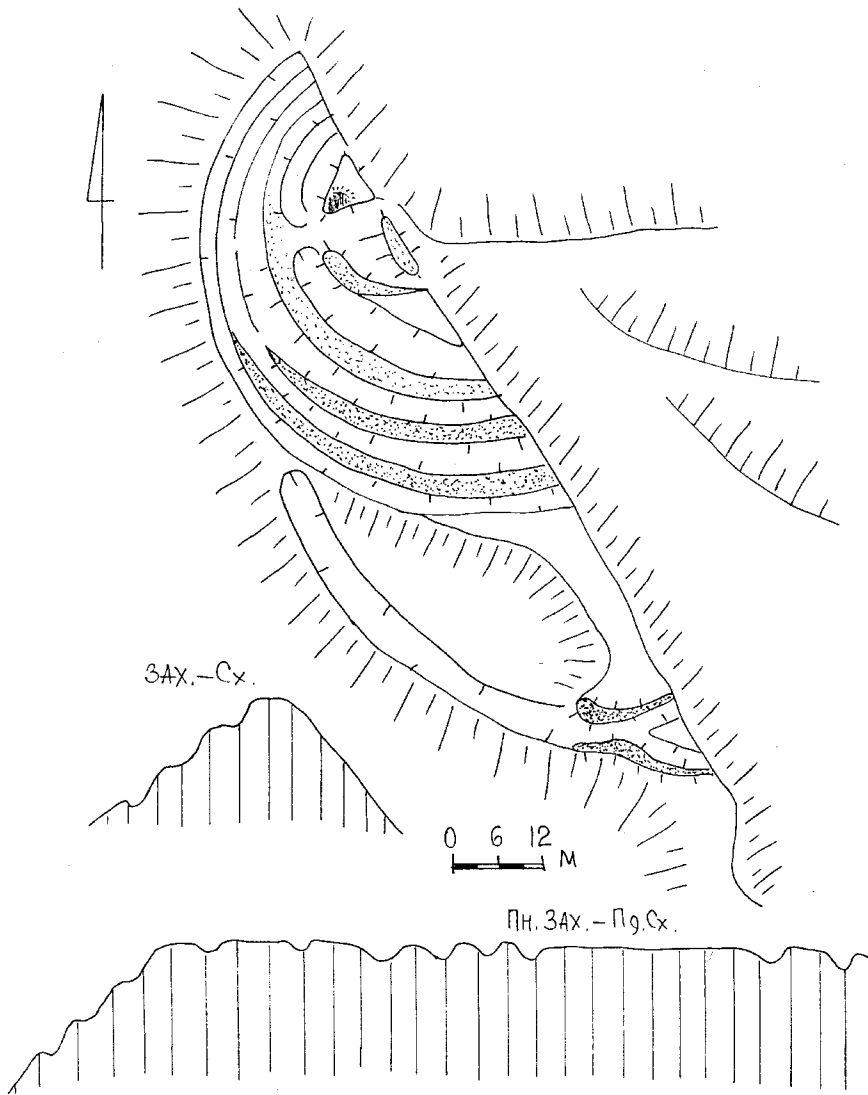

Рис. 333. Городище в с. Рудники на Рибниці. План.

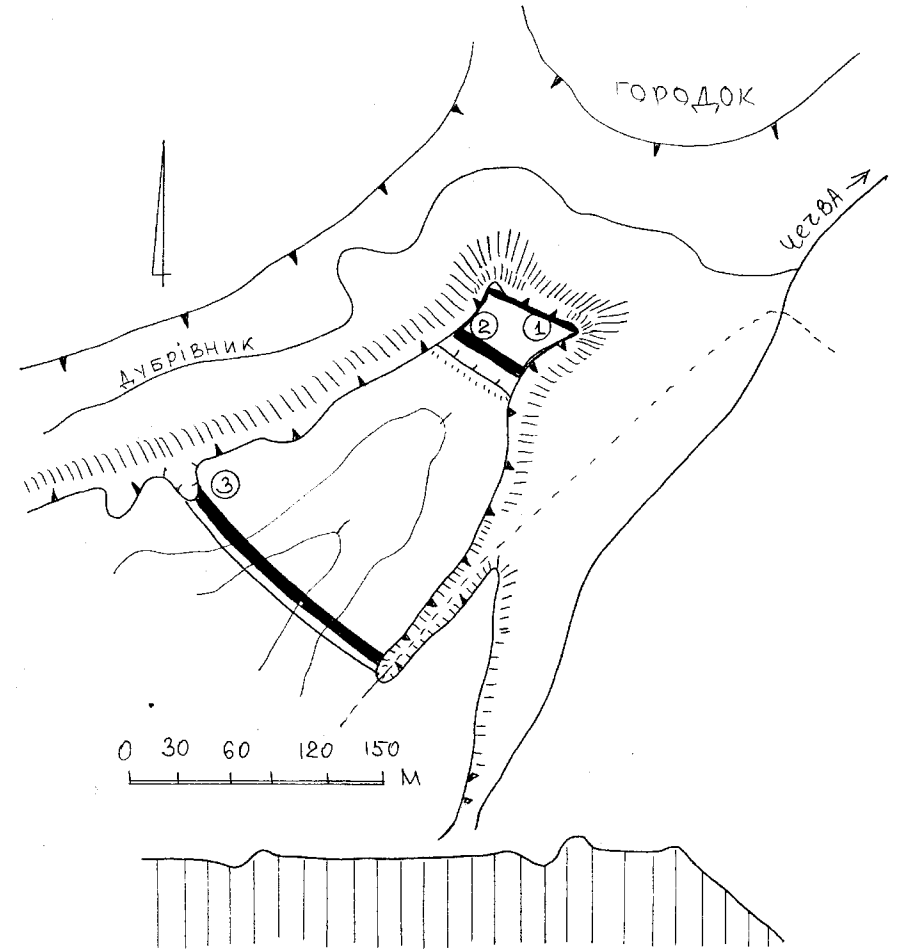

Рис. 336. Городище в с. Струтин Нижній. План.

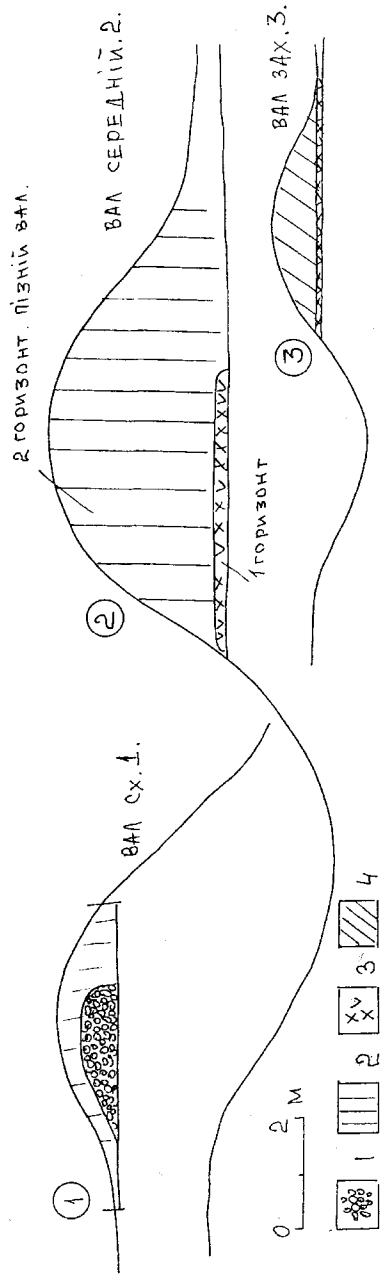

Рис. 336. 1. Городище в с. Нижній Струтин. Оборонні вали. План. 1 – каміння; 2 – жовта уціпляна; 3 – шар обпаленої глини з вуглинками; 4 – жовто-сіра глина.

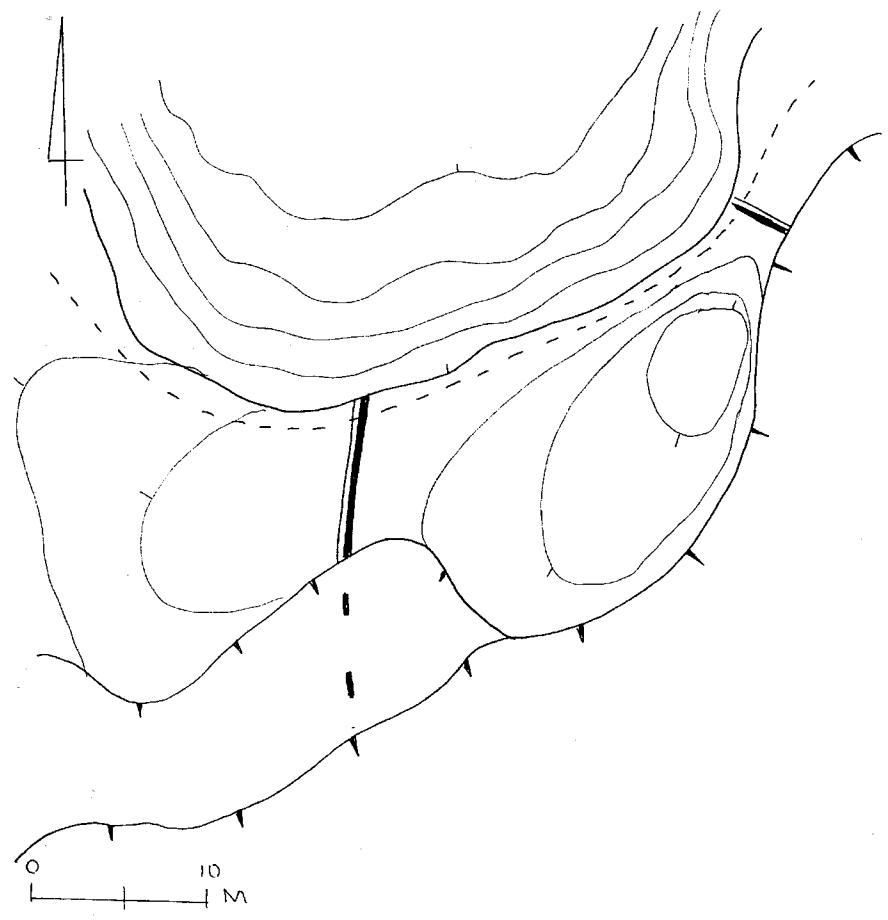

Рис. 337. Городище в с. Спас Верхній. План.

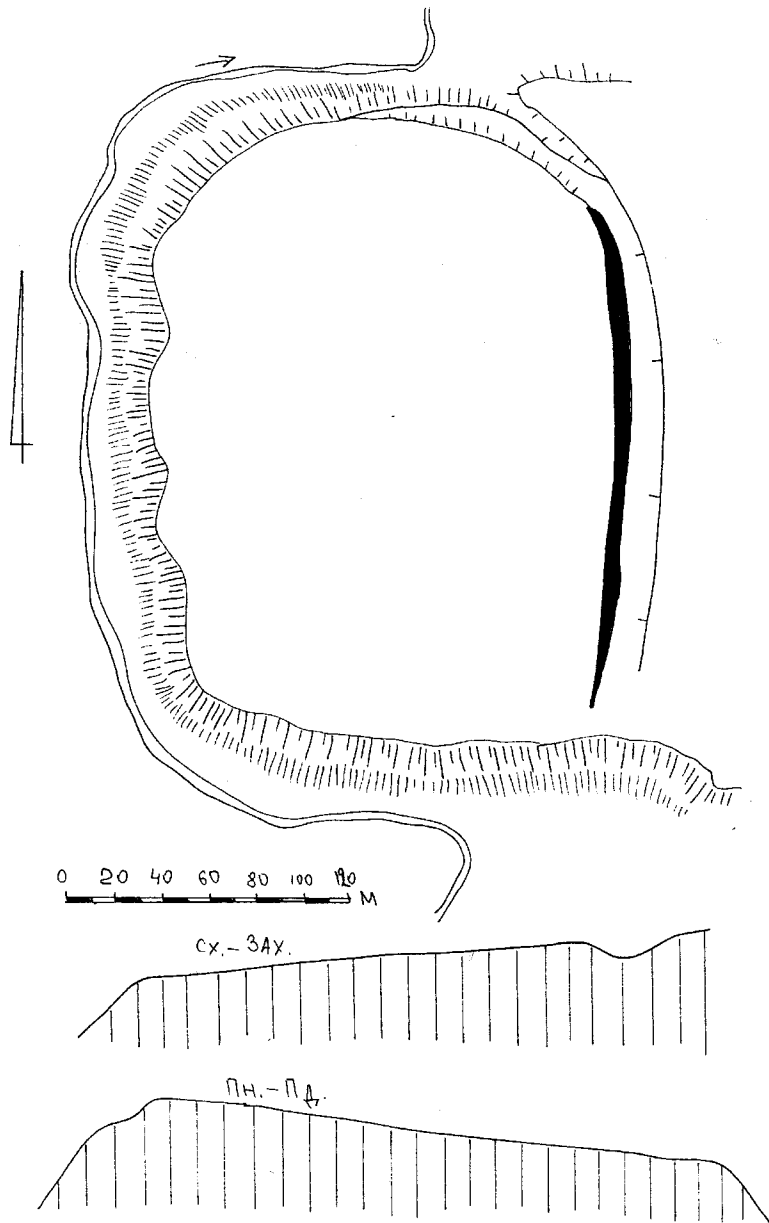

Рис. 338. Городище в с. Середній Майдан. План.

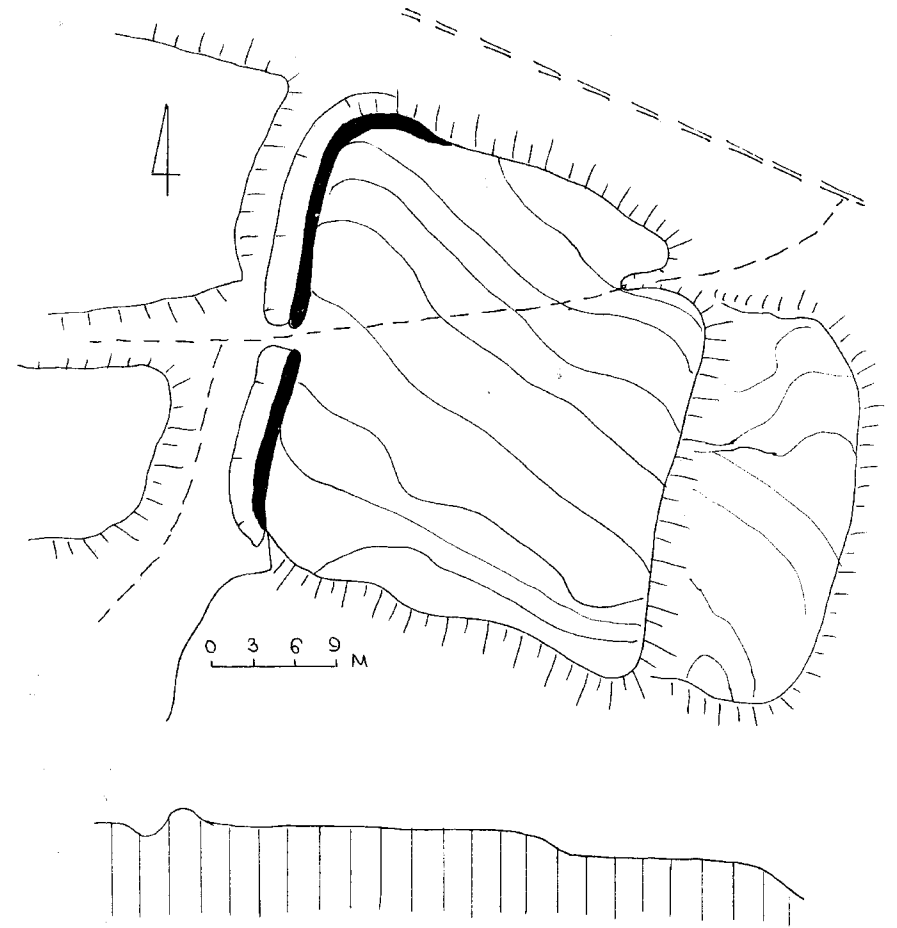

Рис. 339. Городище в м. Сياتин на Пруті (1). План.

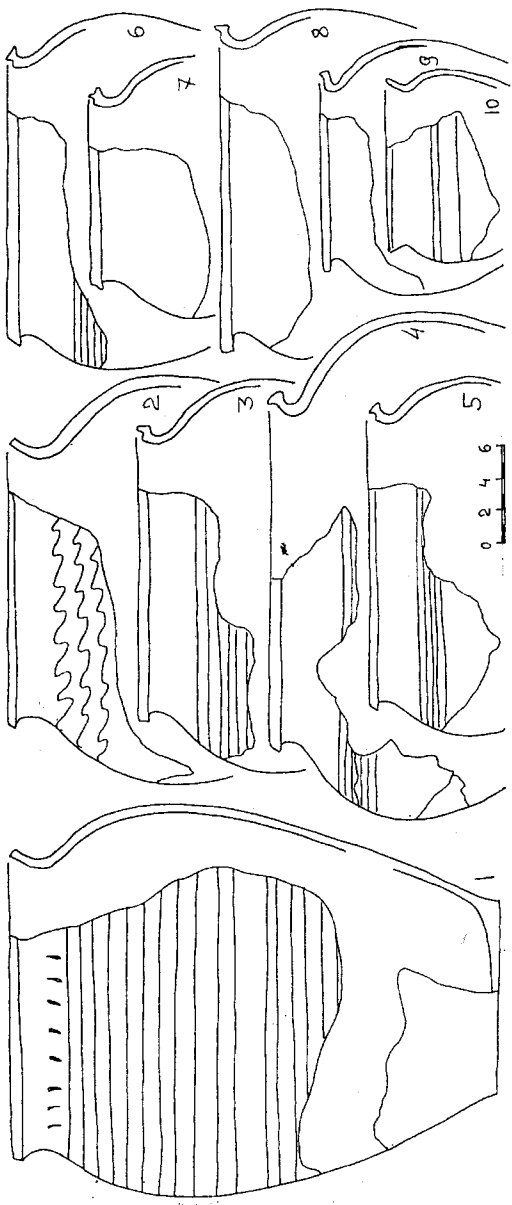

Рис. 339.1. Городище в м. Снятин (1). Таблиця кераміки.

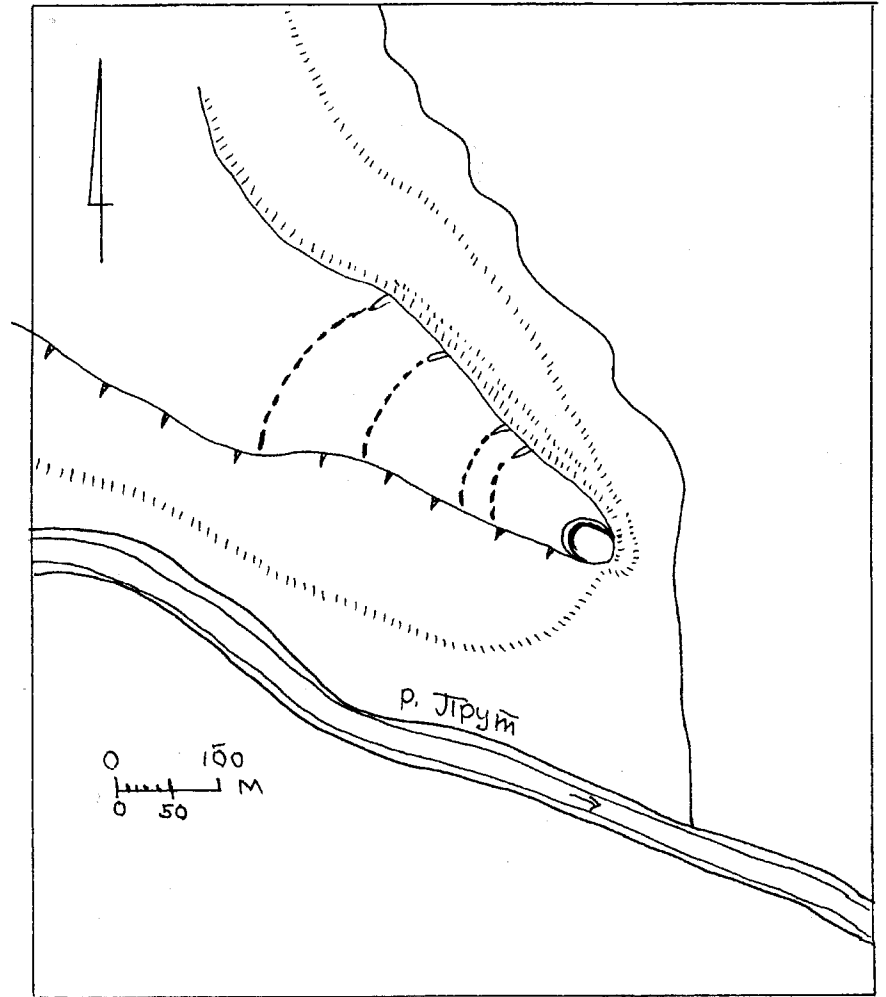
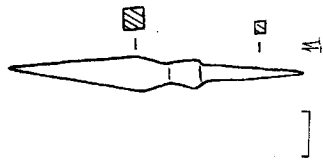

Рис. 340. Городище в м. Снятин на Пруті (2). План.

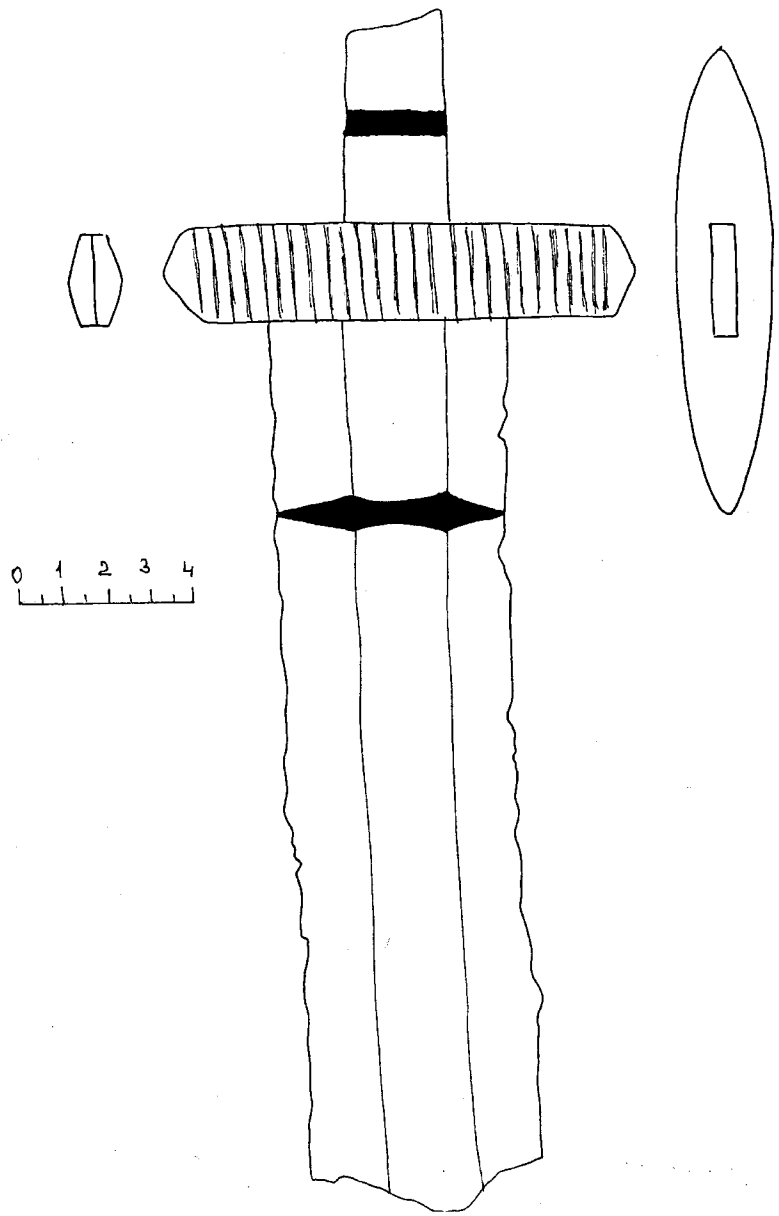

Рис. 340.1. Городище в м. Снятин (2). Меч.

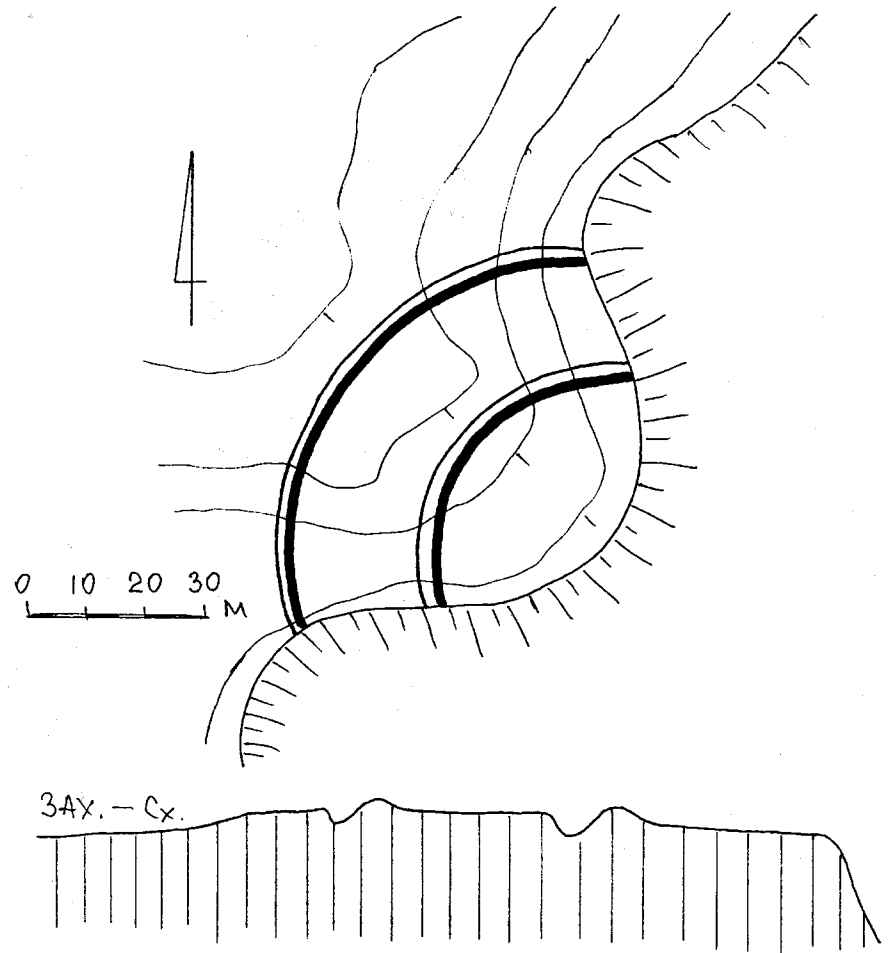

Рис. 342. Городище в с. Фітьків. План.

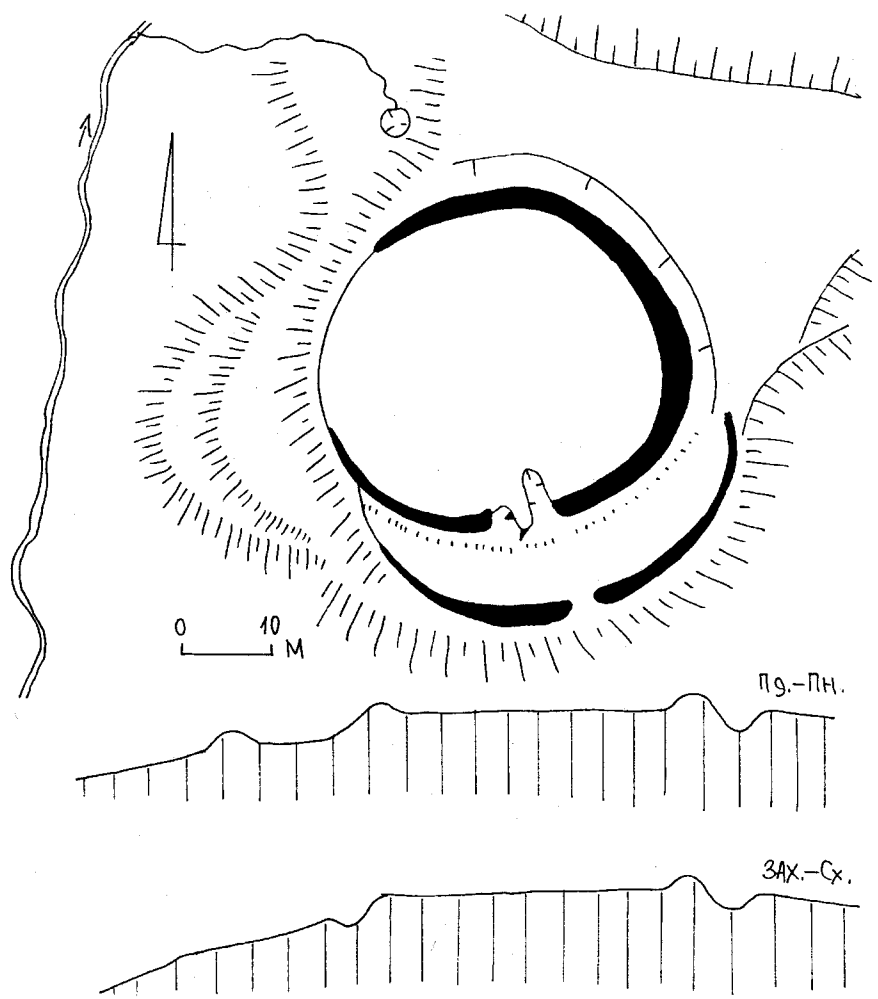

Рис. 343. Городище в с. Хотимир (1). План.

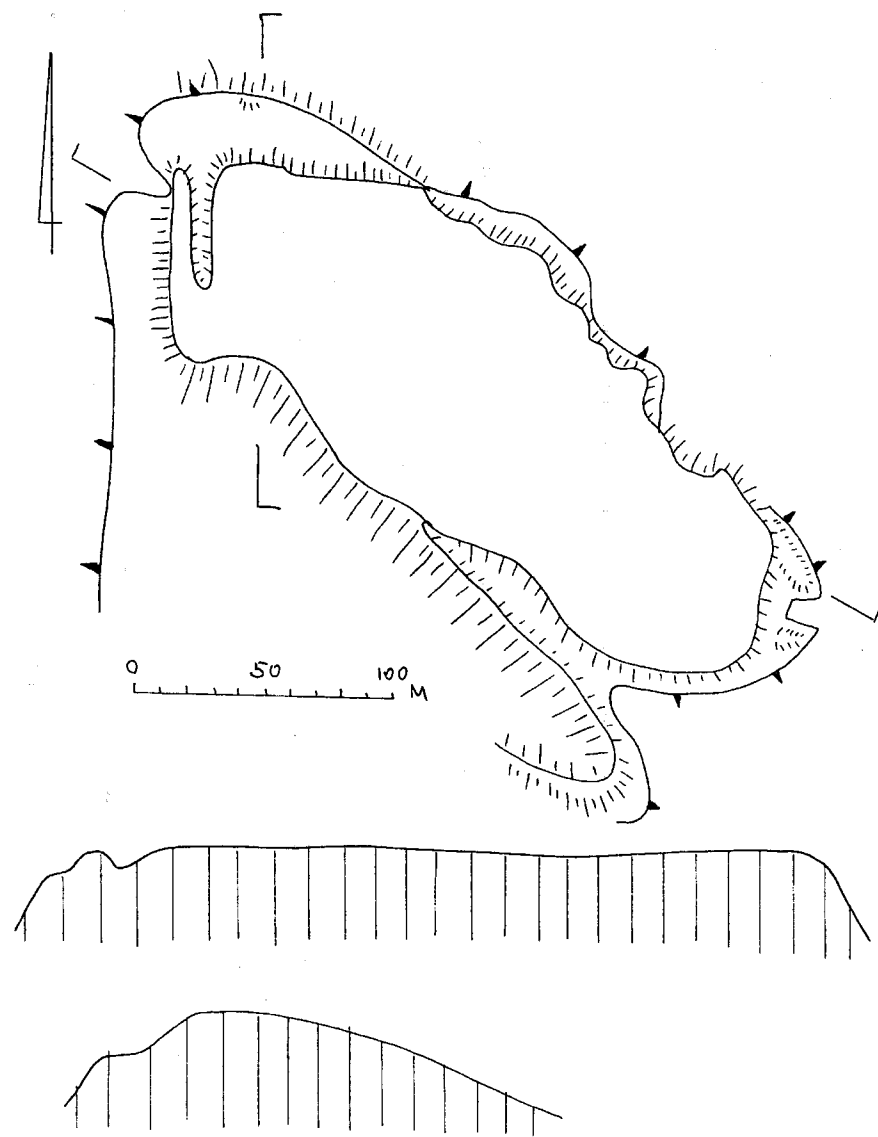

Рис. 344. Городище в с. Хотимир (2). План.

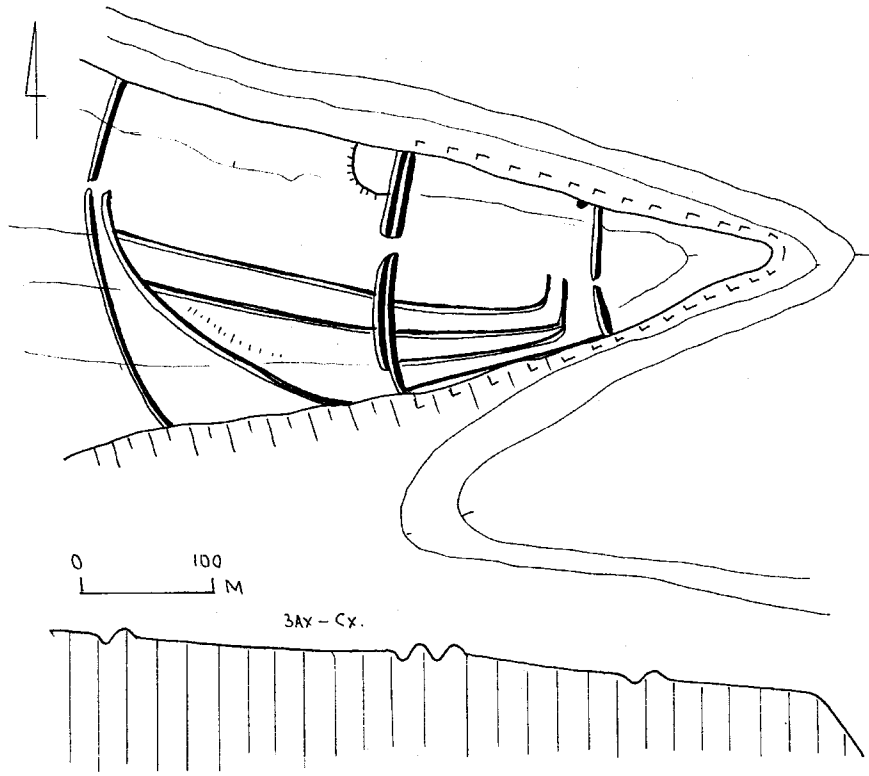

Рис. 345. Городище в с. Чернелиця (х. Залісся) на Дністрі. План.

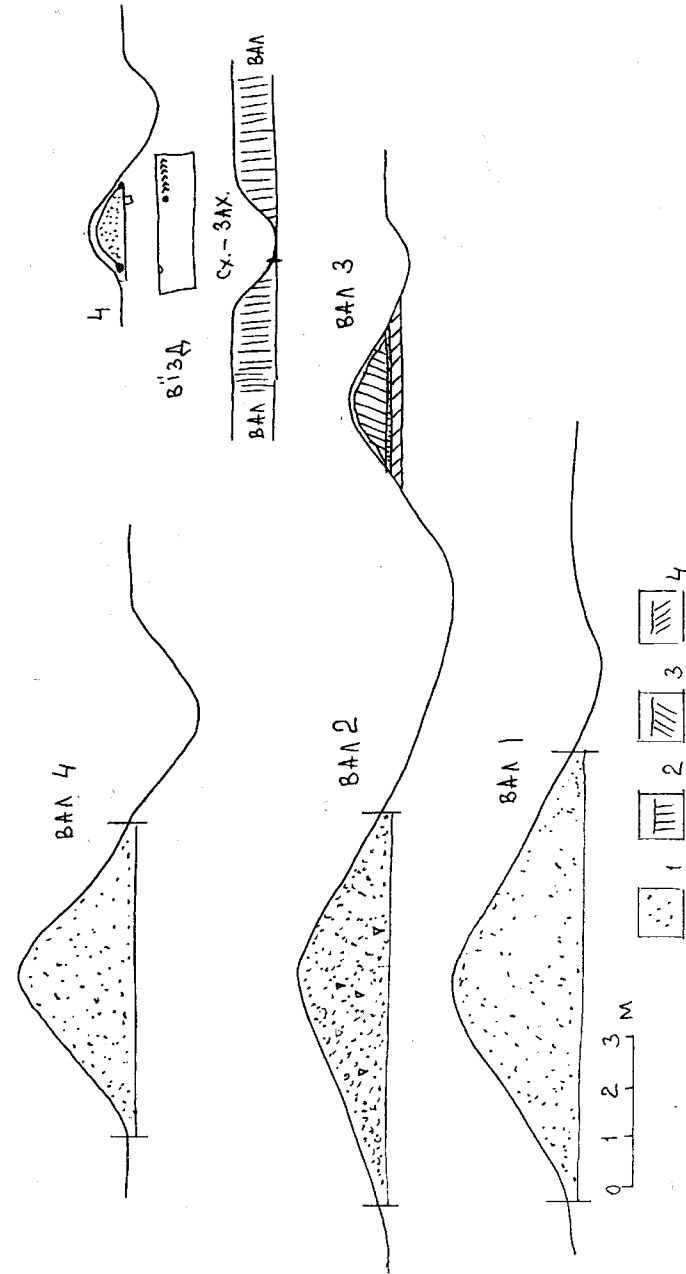
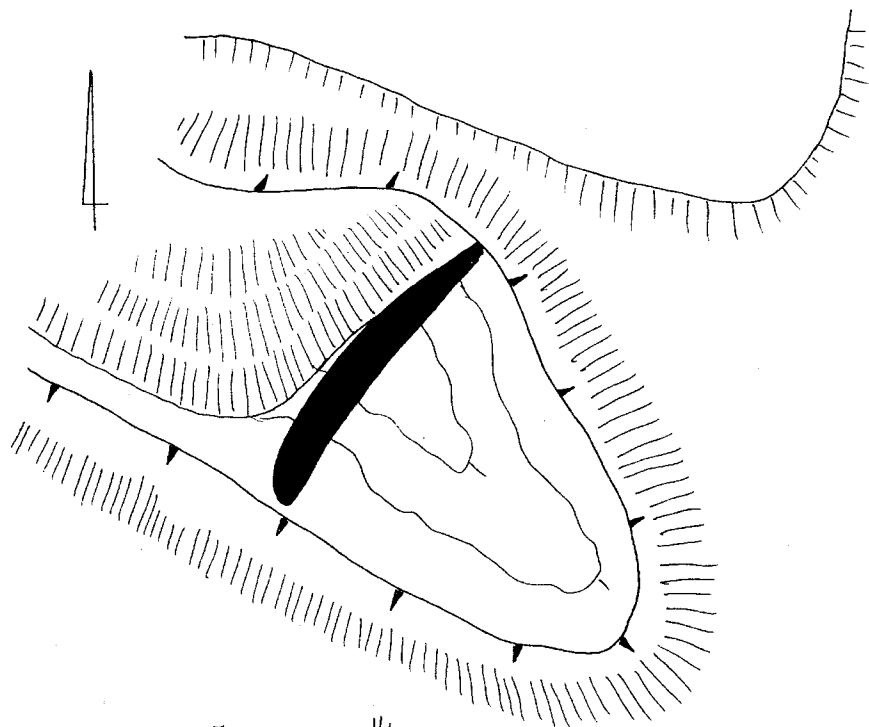

Рис. 345.1. Городище в с. Чернелиця на Дністрі. Оборонні вали. План.
1 — дрібне каміня з землею; 2 — темна уцільнена; 3 — темна; 4 — сіра.

0 7 14 М

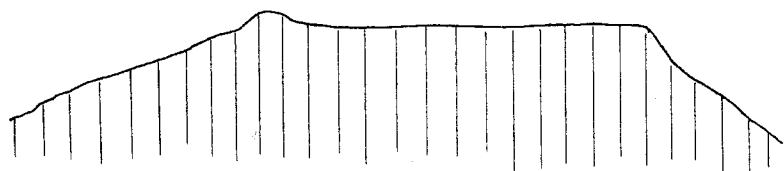
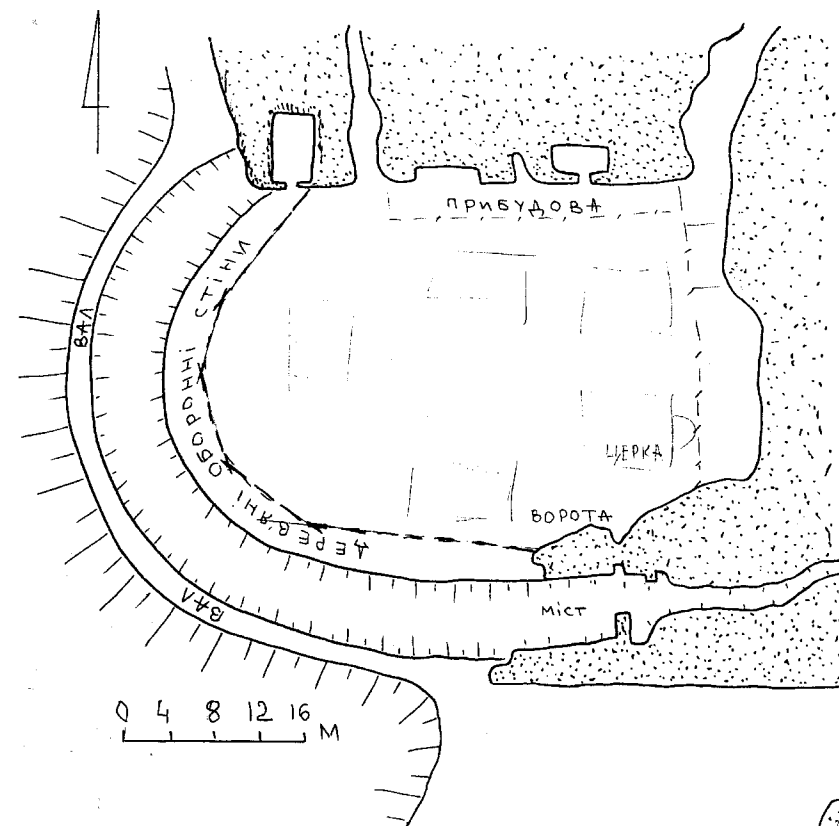

Рис. 346. Городище в с. Журавеньки на Дністрі. План.

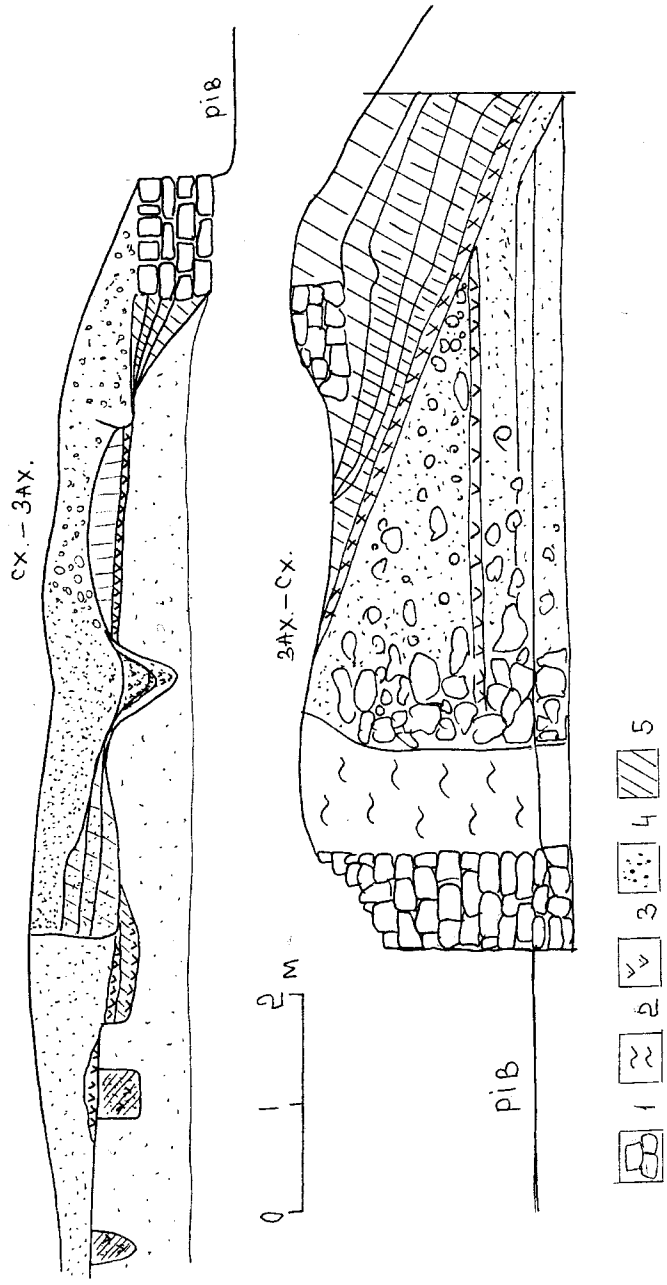

0 4 8 12 16 М

ЗАХІД-СХІД

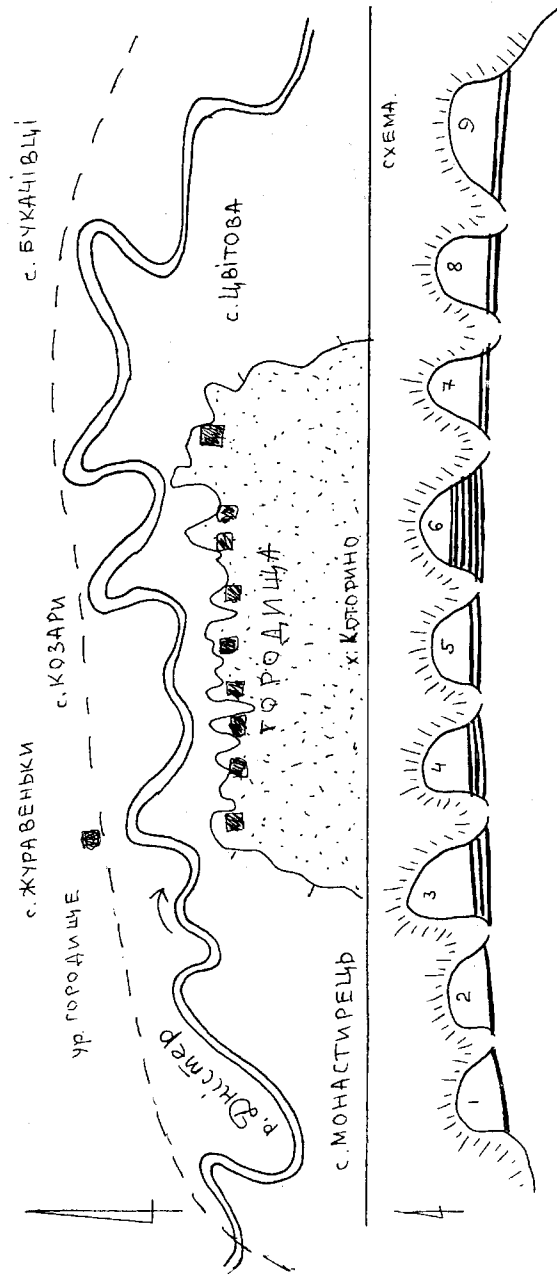

Рис. 360. Городище в с. Полянниця (Бубнище). План.

492

Рис. 361. Городище в с. Поляниця (Бубнище). Оборонний вал. План.
 1 – каміня; 2 – мішана; 3 – попіл; 4 – дрібне каміння з землею; 5 – темний.

493

Рис. 369. Комплекс городищ у сс. Цвітова-Которино на Дністрі. План-схема.
 (за О. Корчинським, В. Оприском)

Розділ 3
Городища давнього Галича

На території давнього Галича відомо близько 9 окремих городищ, які в різний час були складовими частинами його міської (столичної) структури, що вплинуло на їх появу та еволюцію. Незважаючи на більш ніж столітній період вивчення давнього Галича (Л.Лаврецького, І.Шараневича, О.Чоловського, Й.Пеленського, Л.Чачковського, Й.Хмілевського, Я.Пастернака, В.Гончарова, В.Довженка, М.Каргера, П.Раппопорта, О.Іоаннісяна, В.Ауліха, Ю.Лукомського, В.Барана), не всі вони досліджені достатньою мірою. В даній роботі автором публікуються основні результати розкопок, проведених у 1980–2006 рр. на Крилоському, Пітрицькому, Спаському та Пантелеймонівському городищах згідно з його частиною наукових робіт давньоруського загону Галицької експедиції. Вони були організовані на невеликі кошти, які виділялись спочатку традиційно Івано-Франківським краєзнавчим музеєм, а потім Національним заповідником «Давній Галич» (до 1998 року), та проведені завдяки самовідданій праці учнів місцевих шкіл і студентів-істориків Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаніка (з 1998 до 2007 рр. безоплатно).

3.1. Крилоське городище.

Археологічні дослідження проводились нами в 1989 р. у складі Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук (м. Львів) та Івано-Франківського краєзнавчого музею (кер. В.Ауліх), як окремий загін з дослідження периферії давнього Галича (кер. Б.Томенчук). (Перші розвідкові розкопки на території давнього Галича було розпочато нами ще в 1980 р.). У 1991–1996 рр. тут почала працювати Галицька слов'яно-руська археологічна експедиція Інституту археології Академії наук України та Івано-Франківського краєзнавчого музею (кер. В. Баран, Б. Томенчук)*. У 1996 р. вона була

* У складі експедиції спочатку працювали учні сіл Шевченково, Залуква, Крилос та міста Галич, а потім студенти-історики Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаніка. В роботі експедиції в різний час брали участь наукові працівники Івано-Франківського краєзнавчого музею М.Вуянко, А.Кравець, Н.Палійчук та Національного заповідника «Давній Галич» О.Мельничук і Прикарпатського національного університету І.Кочкін, за що ми їм дуже вдячні. М.Вуянко, О.Мельничук та І.Кочкін тепер є керівниками окремих археологічних загонів.

реорганізована в постійно діючу Галицьку археологічну експедицію Галицького національного заповідника (кер. слов'янського загону В. Баран, кер. давньоруського загону Б.Томенчук). У 2000 р. було створено Галицьку археологічну експедицію Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника (кер. Б.Томенчук), яка традиційно працює спільно з Івано-Франківським краєзнавчим музеєм, Національним заповідником «Давній Галич»* та Інститутом археології НАН України [13; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31].

Крилоське городище (с. Крилос Галицького району Івано-Франківської області) традиційно пов'язується з дитинцем давнього Галича – столиці Галицького князівства, а потім і Галицько-Волинської держави. Давній Галич був одночасно і важливим релігійним центром-осідком галицьких єпископів та митрополитів. У 1998 р. на Крилоському городищі було виявлено вперше і залишки укріплень фракійського гальштату (І фаза). В цілому на території Крилоського городища і в його ближніх околицях зафіксовано численні сліди поселень епохи міді, бронзи, раннього заліза та пізньоримського і ранньослов'янського часу. У ближніх околицях Крилоського городища знаходиться і декілька городищ. Зокрема, Пітрицьке, Шевченківські (Пантелеймонівське і Спаське), Галицьке тощо. Вони в основному відносяться до історичної структури давнього Галича (рис. 370; 371).

Новітні археологічні дослідження та аналіз писемних джерел створили основу для виділення трьох періодів історичного розвитку давнього Галича: долітописний, літописний та пізньосередньовічний [127; 130; 131; 132; 134; 135; 137].

Долітописний період Галича історично майже не зафіксований і археологічно найменш вивчений. Зважаючи на сильні традиційні державотворчі процеси на цих давньослов'янських

землях, тут міг існувати дуже давній, ще общинний (надобщинний) племінний центр, який згодом став одним із князівських центрів Великої (Білої) Хорватії (за Костянтином Багрянородним).

Про можливість існування тут ранньослов'янського центру може свідчити і Крилоський скарб срібних предметів візантійського походження, датований VI–VIII ст. (ур. Митрополице поле). Дуже мало виявлено на Крилоській горі і матеріалів IX – початку X ст. Сліди заселення в середині X–XI ст. чисельніші і різноманітніші. Другою половиною X ст. датується і Крилоський скарб кувачних монет тощо. До цього ж часу відноситься Крилоське городище (II фаза) і багате князівське поховання – кенотаф у Галичиній могилі.

Таким чином, залишками долітописного Галича є велике Крилоське городище, яке розміщене на високому (70 м) мисовидному виступі правого берега р. Лукви. Із заходу мис захищений високим обривистим берегом, а зі сходу – глибоким ярмом Мозолевого Потоку. По їх краю були споруджені додаткові оборонні стіни та ескарпи. В декількох місцях вузька долина яру також була перекрита невеликими оборонними валами («дамбами»). З напільної (південної) сторони знаходились окремі (5) оборонні лінії з потужних валів та ровів. Загальна довжина городища становила близько 1200 м при найбільшій ширині 600 м. Поверхня городища має значний нахил до північного сходу (перепад висот близько 45 м), південного заходу (перепад висот 15 м) та в бік ріки Лукви і Яру Мозолевого Потоку. Найвища точка знаходиться у південній частині городища, на літописній Галичиній Могилі (315 м над рівнем моря, 75 м над рівнем р. Лукви).

Долітописний Галич мав потужні багаторядні внутрішню (близько 50 га) та зовнішню (на вододілі Лукви – Дністра і Лукви – Лімниці) оборонні системи (близько 50 км²), які відображали і його складну внутрішню поселенську (полісну) структуру. Вся дотеперішня історіографія безпідставно відносила велике Крилоське городище лише до XII–XIII ст., у тому числі і з його зовнішніми укріпленнями на вододільних

* О.Мельничук тепер очолює пізньосередньовічний загін Галицької археологічної експедиції.

частинах. Планувальна організація раннього долітописного Галича ще мало вивчена і недостатньо ясна. Але в ній закладена складна внутрішня соціальна структура князівського центру, яка відображала в цілому соціально-економічну структуру тогочасного ранньофеодального суспільства X ст. Зокрема, Крилоське городище складається з декількох (4–5) окремо виділених великих укріплених частин. Кожна з них виконувала, очевидно, своє функціональне призначення в системі міста-поліса X ст. Зокрема, на Крилоському городищі знаходився як сам князівський замок (ур. Золотий тік), так і вічева (ур. Качків біля Галичиної Могили), торгова площа, святилище, некрополі, житлово-господарська та ремісничі частини тощо. Зокрема, на території центральної частини майданчика городища (ур. Сад, Плебаня, Старі Палаці) дослідниками відзначена значна концентрація житлово-господарської забудови X–XI ст. та початку XII ст. Виявлено більше 30 споруд, що свідчить про інтенсивне життя долітописного Галича. Наші дослідження багаторядних оборонних ліній Крилоського городища, як внутрішніх, так і зовнішніх, показали наявність складних дерев'яно-земляних оборонних конструкцій, збудованих у середині X ст. і згорілих в кінці X ст. До меж долітописного Галича входила і значна територія сільськогосподарської округи (західна і східна), яка складалася з численних сільських поселень, дворів, розміщених на надзаплавних терасах уздовж рік Лукви, Лімниці, Дністра і їх приток. Останні майже не вивчались. Існування такого великого ранньоміського центру на Прикарпатті (Подністров'ї) передбачало проживання, а точніше, концентрацію тут значної частини вищої родоплемінної знаті, а також купецтва, ремісників, землеробів та інших груп населення. Згодом це стало основою могутності літописного Галича. Після ліквідації Володимиром Святославичем хорватського князівства, зокрема в результаті військових походів у 992–993 рр. в ході формування й зміцнення державності Київської Русі, Галич на короткий час занепадає як політичний центр. Тут відновлюється лише невеликий військо-адміністративний

центр великокиївських князів (городище в ур. Штепанівка). Подібні нові князівські фортеці великокиївських князів відомі і біля всіх основних великохорватських князівських центрів. Після смерті Володимира Святославича, а особливо після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.) на окраїнах Київської Русі помітні ознаки феодальної роздробленості. У другій половині XI ст. на старохорватських землях починається (відновлюється) процес внутрішнього одержавлення, який завершується в кінці XII ст. створенням Ростиславичами (Рюриком, Володарем, Васильком) трьох удільних князівств: Перемишльського, Звенигородського і Тереховлянського. На території Крилоського городища археологічно відзначається інтенсивне житлобудування. Городище в ур. Штепанівка продовжує використовуватись уже як окремий військовий замок Ростиславичів. У цей час, очевидно, ще не існувало окремої Галицької землі-князівства, а його західні землі входили до складу Перемишльського, а східні – до Тереховлянського князівств. На початку XII ст. Володар Ростиславич (+ 1124 р.) передає князівський стіл у Перемишлі старшому сину Ростиславу, а у Звенигороді – молодшому Володимирку. Василько Ростиславич (+ 1124 р.) передає князівський стіл у Тереховлі старшому сину Григорію, а молодшому Івану робить (відновлює) князівський стіл у Галичі. Усе це знаменувало утворення на старих великохорватських землях чотирьох князівських столів: Перемишльського, Звенигородського, Тереховлянського і Галицького (Галицько-Буковинське Прикарпаття). По смерті брата Григорія Іван приєднує його Тереховлянське князівство до Галицького, залишаючись у Галичі, де знаходився його княжий двір (Спаське городище в с. Шевченково). В 30-х рр. XII ст. Володимирко Володаревич «приєднався» до Івана Васильковича, переїхавши до Галича. Це означало об'єднання сусідніх Галицької, Тереховлянської і Звенигородської земель в руках обох молодших синів Володаря і Василька. Після скорої смерті Івана Васильковича (+ 1141 р.) Володимирко Володаревич вже мав під своєю одноосібною владою Звенигородську, Тереховлянську і

Галицьку землі, а після смерті свого старшого брата Ростислава (+ 1143 р.) – і Перемишльську. Так була утворена Галицька земля – князівство в широкому розумінні цього терміна. Таким чином, у середині XII ст. за Володимирка Володаревича Галич стає столицею об'єднаного Галицького князівства. З цього часу починається другий, літописний період історії давнього Галича.

Історична топографія літописного Галича є надзвичайно складною, що пояснюється і складною еволюцією її формування. Археологічно підтверджується існування тут двох основних містотворчих центрів: боярського (старого) – навколо Крилоського городища як традиційного політико-духовного центру Великохорватської землі та князівського (нового) – на Дністрі як місця заснування тут прийшлими князівськими династіями (двома основними: Ростиславичів та Ізяславичів) своїх укріплених резиденцій. Зокрема, з 20-х рр. XII ст. Івана Васильковича, а з 30-х рр. і Володимирка Володаревича на території Спаського городища та в 1999 р. Романа Мстиславича на території Пантелеймонівського городища. Навколо цього нового князівського центру (на берегах Дністра і в нижній течії рік Лімниці і Лукви) формується великий (близько 50 га) князівський торгово-промисловий район-посад, де концентрується і близько десяти церковних комплексів (північна група церков). Їх наступники, починаючи з Ярослава Володимирковича (Осмомисла), із зміцненням своїх позицій у Галичі переходили вже до старого Крилоського городища (5 км від Дністра), де формувався дитинець міста. Проте велике старохорватське Крилоське городище (50 га) використовувалось у цей час лише частково. Площа дитинця княжого Галича в другій половині XII ст. – першій половині XIII ст. становила вже тільки 20 га. Решта великохорватських укріплень не використовувались, оскільки змінилася структура міста (суспільства). Не функціонували і зовнішні західні (вододіл Лімниці – Лукви) та східні (вододіл Лукви – Дністра) укріплення.

Дитинець міста складався з двох основних частин: князівської і єпископської. Зокрема, сильно укріплений князівський

замок (7 га) розміщувався в центральній частині Крилоського городища. Тут знаходився Успенський собор і князівські палацові комплекси. Археологічними дослідженнями виявлено потужний культурний шар XII–XIII ст. з численним матеріалом, який свідчить про житлово-господарську та військову діяльність його населення. Нашими розкопками навколо замку досліджено потужні дерев'яно-земляні укріплення (III фаза), які згоріли в середині XIII ст. На північ від князівського двору, через дорогу, окремо знаходилась єпископська частина (площею 1 га в ур. Золотий Тік). Тут був укріплений катедральний (єпископський) монастир із церквою, єпископським палацом та церковно-господарським комплексом. Археологічними дослідженнями на Золотому Тоці виявлено і відповідний матеріал з великою кількістю речей культового призначення. За межами укріпленого дитинця, на південь від нього («за містом»), була розташована стара вічева площа з літописною Галичиною Могилою. Навколо князівського замку (двору) і єпископського катедрального монастиря, в межах старих хорватських укріплень Крилоського городища, знаходився невеликий ремісничий район з обслуговування як князівського, так і єпископського дворів («окольне місто»). Внизу, біля дитинця літописного Галича, вздовж р. Лукви був розміщений великий (близько 30 га) посад міста. Його основу складали численні боярські садиби-двори. Галицькі бояри були нащадками родоплемінної знаті Хорватії, яка здавна осідала тут біля князівського замку. Цікаво, що в Галичі і в його околицях нами не виявлено жодних окремих феодальних замків. Галич став місцем концентрації більшої, якщо не всієї частини галицького (всієї землі) боярства. Така концентрація тут численної боярської олігархії передбачала її надзвичайну політико-економічну могутність у системі як Галича, так і всього Галицького князівства. Тут, на галицькому подолі (боярському посаді) також концентрується близько шести церковних комплексів. Так існували в літописному Галичі два центри, дві зони: князівська і боярська, прийшла і місцева, які постійно протистояли одна одній як політично, так і економічно та релігійно. В середині

XIII ст. це привело до загальної кризи міста-столиці, а згодом, у середині XIV ст., — до втрати державної незалежності.

Із втратою ролі столярного міста, яку перейняли Холм (1241 р.), а згодом Львів (1260–1349 рр.), Старий Галич залишався релігійним, духовним центром Галицько-Волинської держави як «церковне місто». А саме: катедральне, єпископське з відповідним церковним єпархіальним судово-адміністративним урядом-крилосом. В часи окупації Галичини Польщею в 1387–1772 рр. тут вже не існувало єдиного міського комплексу. Він поступово розпався на окремі самостійні поселенські структури: старостинський замок у Галичі, православний єпископсько-митрополичий осідок у Крилосі, католицький єпископсько-арциєпископський осідок у Шевченково, монастирі (кляштори), села тощо. Цей третій, пізньо-середньовічний період історії Галича, охоплював понад 500 років, що пояснює і складну еволюцію формування нової історичної топографії пізньосередньовічного Галича.

Ще з середини XII ст. і до початку XIV ст. в Галичі-Крилосі знаходився осідок галицької єпископії. В 1338–1391 рр. на Крилосьькому городищі перебуває осідок галицьких православних митрополитів, що робило Галич-Крилос і далі церковно-адміністративним центром всієї Галичини (як Руського воєводства Польської держави). В цей період, очевидно, ще зберігалась і стара церковна структура княжого Галича з Успенським собором в центрі митрополичого двору (на місці князівського), катедральним монастирем на Золотому Тоці та декількома іншими чернечими осідками в його околицях. У цей же час (1363–1414 рр.) на Пантелеймонівському городищі розміщується осідок Галицької латинської (католицької) єпископії та архієпископії. Церква св. Пантелеймона була переосвячена (перебудована) на латинський костюл (собор) св. Станіслава — патрона Корони Польської.* У XV–XVI ст. триває період тимчасового занепаду Галицького (Крилосьького)

* За іншими джерелами церква св. Пантелеймона в XIV ст. стала соборною на честь Матері Божої. В XVII ст. перебудована на костел св. Станіслава.

церковного центру. Він стає лише осідком митрополичих намісників. У 1539 р. було відновлено Галицьку єпархію, але з осідком у Львові. Поступово приходять у запустіння і Успенський собор. У період Берестейської унії (1596 р.), в період загострення міжконфесійних і міждержавних конфліктів у кінці XVI — на початку XVII ст. у Галичі-Крилосі тимчасово відновлюється осідок «нез'єднаних» православних галицько-львівських єпископів, які вимушені покинути львівський осідок.

На Крилосьькому городищі, в межах старого князівського двору, будується сильно укріплений комплекс з єпископськими палацами і житлово-господарськими будівлями єпископського двору. В його центральній частині споруджується цегляний монастир з бастіонами (60 x 45 м). Посередині монастиря з кам'яних блоків розібраного Успенського собору будується нова Успенська церква, яка успадковує всі права соборного храму. На противагу новому Крилосьькому православному єпископсько-монастирському комплексу, на території Пантелеймонівського городища споруджується сильно укріплений францисканський монастир. Українські землі Речі Посполитої в цей період вкриваються численними новими польськими містами, містечками та замками, католицькими кляшторами і костелами. В околицях давнього Галича, зокрема на лівобережжі Дністра, утворюється великий район з польськими поселенцями. В середині XVII ст. єпископський осідок православних «нез'єднаних» єпископів знову повертається до Львова, а з початком XVIII ст. приходять остаточно втрата Галичем-Крилосом ролі церковного центру. Правда, прийняття Церковної Унії у Львівсько-Галицько-Кам'янецькій єпархії (1700 р.) сприяє на початку проведення відбудовчих (ремонтних) робіт на території Крилосьького церковного (єпископсько-митрополичого) центру. В 1772 р. Галичина, після поділу Польщі, відійшла до Австро-Угорської імперії, а в 1785 р. указом Йосипа II були ліквідовані всі останні чернечі осідки на території старого Галича і тоді ж закінчився третій, останній, церковний період давнього Галича.

Такі складні історичні і політичні та церковні процеси, які проходили на Галицькій землі і в центрі яких був Галич, безперечно, позначились на традиціях місцевого оборонного та житлово-господарського будівництва і духовної культури. В цій унікальній «контактній зоні» Центральної Європи були присутні і безпосередні впливи тих князівств, держав і Церков, представники яких неодноразово правили в Галичі. Для долітописного Галича головними були впливи Великої Моравії, Болгарії та ранньої Київської Русі. В духовній сфері це впливи християнства, яке все ж стало загально визнаним у Галицькій землі лише на початку XII ст. До цього часу великохорватські землі і рання Галицька земля сповідували язичництво як «національну релігію» в боротьбі за свою політичну незалежність. Для літописного Галича головними були впливи Києва, Волинського, Чернігівського та Новгородського князівств та католицького Угорського князівства. Для пізньосередньовічного Галича це впливи Польської і Угорської держав та Литви. В духовній сфері ця епоха характеризувалась унійними процесами та боротьбою з католицизмом.

Дослідження оборонних систем Крилоського городища.

Внутрішня система оборони

Перша лінія оборони Крилоського городища (південна) являє собою трирядну (I–II–III вали) систему валів та ровів, споруджених, очевидно, в середині X ст. (одночасно) в широкій природній улоговині та на яскраво вираженому тут вододілі Лукви і Мозолевого Потоку (ширина 540 м), що і вплинуло на всю її планіграфію. Два перші оборонні вали (I–II) були одночасовими і однотипними. Ширина валу 6–7 м, висота 1,5–2 м*. Їх основу складала жовта ущільнена глина. Вони мають лише зовнішню невисоку підпірну (горизонтальну) дерев'яну стіну в основі для надання їм більшої крутизни (45°) і як засіб від розповзання. На валу знаходилась

* Дослідження 1995 року. Проведені завдяки допомозі воїнів Національної гвардії України (Івано-Франківський полк).

невисока оборонна стіна стовпової конструкції з невеликою (1,5 м) доріжкою вздовж неї. Перед валами знаходились оборонні рови шириною 9–12 м і глибиною 2–2,5 м. На дні ровів були викопані додаткові жолобоподібні рівчаки для швидкого стоку води (шириною 1 м і глибиною 0,5 м). З внутрішньої сторони валів були сформовані терасоподібні довгі майданчики (шириною до 12 м), які були призначені для швидкого розгортання війська вздовж оборонних стін на валу. Третій оборонний вал (III) – двофазовий (середина X ст.; середина XII ст.) і найбільший (шириною до 20 м і висотою 3,5–4 м). В його основі була споруджена висока (3–5 м) стіна-частокіл, яка вкопана в материк (0,6 м), а у верхній частині виходила на гребінь земляного валу**. Останній мав висоту 2–3 м. Перед стіною-частоколом було сформовано зовнішній вал (шириною 4–6 м), який укріплений зовнішніми невисокими двоярусними (додатковими) підпірними дерев'яними стінами висотою до 1,5 м. Таким чином, зовнішній схил зовнішнього валу мав крутизну 30–40°. Позаду стіни-частоколу з жовтої ущільненої глини було сформовано внутрішній вал (шириною 8 м), який укріплений невисокою підпірною дерев'яною стіною висотою до 1,5 м. Внутрішній схил цього внутрішнього валу мав крутизну 20–30°. Таким чином, загальна ширина всього оборонного валу становила близько 15 м, а висота 2 м. На вершині валу знаходилась вищезазначена стіна-частокіл, яка виходила вище валу ще на 1,5–2 м. Вздовж цієї оборонної стіни-частоколу проходила невелика (2,5 м) бойова доріжка. Перед валом розміщувався оборонний рів шириною 9,5 м і глибиною 4,5 м. Як і в перших двох ровах, на дні цього рову було викопано додатковий жолобоподібний рівчак (рис. 374).

Десь у середині XII ст. було поновлено цю оборонну лінію (третій вал). Підсипано земляний вал та встановлено на ньому

** Вона добре збереглась у вигляді заповнення струхнявілого дерева (шириною 0,25–0,30 м). У траншеї при горизонтальній зачистці вдалося зафіксувати і одну поперечну дерев'яну стяжку між частоколом і підпірною (внутрішньою) стінкою.

оборонну стіну стовпової конструкції. Вздовж неї проходила вузька бойова доріжка, мощена камінням (галька). В окремих місцях на валу були побудовані оборонні зрубні стіни (вежі) шириною 4 м. Дно рову на цей період було вже вище на 0,7 м від попереднього. На дні і цього рову було знову викопано додатковий жолобоподібний рівчак для стоку води. За топографією цей третій оборонний рів має чітко виражений «ламаний» характер, особливо у східній частині.

В цій першій лінії оборони з трьох основних оборонних валів було споруджено ще два невеликих додаткових валів, які насипані для утворення зовнішніх стінок основних оборонних ровів. Вони простежені у східній частині даної оборонної системи, зокрема біля в'їзду.

Таким чином, всі три перші оборонні вали являли собою єдину зовнішню систему оборони. Її ширина по фронті становила 540 м, а глибина оборони була близько 100 м. У середній частині цієї потрійної системи оборони, на вододілі, заходився широкий (8–14 м) проїзд, який, очевидно, мав свої дерев'яні ворітні конструкції. Перед цим проходом у потрійних валах знаходилась цікава система першого (зовнішнього, південного) в'їзду. Він складався з невеликого (60 м) поперечного валу з вежею посередині (на курганоподібному підвищенні діаметром 8 м), з обох сторін якого проходили (по дну ровів) дві дороги (в'їзд – виїзд). У місці в'їзду через потрійні вали дорога фланкувалась ще двома додатковими вежами, спорудженими на окремих високих курганоподібних підвищеннях. Відзначається традиційне зміщення центральної осі системи в'їзду відносно системи проходу в потрійних валах («косі ворота»).

Необхідно згадати про наявність ще одного, очевидно, більш пізнього (XII ст.) зовнішнього бокового в'їзду на Крилоське городище з південно-східної сторони, з протилежного берега яру Мозолевого Потокі (ур. Осова, Гедзанка). Він проходив штучним ровом і фланкувався системою з трьох невеликих валів, які були своєрідним продовженням першої потрійної лінії оборони. В'їзд мав даліше продовження через яр

Мозолевого Потокі і вздовж його західного берега (25–30 м від нього) та доходив до в'їзду через V і VI оборонні вали (ур. Воротище).

Четвертий (IV) оборонний вал було споруджено також на південному схилі городища, на віддалі 70–130 м від перших валів (I–II–III). Якщо останні вали мали прямолінійну спрямованість, то IV вал був злегка прогнутий у середній частині, де заходився в'їзд. Перепад висоти між ними становив до 10 м. Вал майже повністю знівельований ще в давні часи, тому дослідники Галича довгий час не визнавали його існування. Як показали наші розкопки (тр. I. 1992 р.), вал було насипано з жовтої ущільненої глини, зміцненої у верхній (знищеній) частині камінням (галька). Зараз вона простежується на розораному полі широкою смугою каміння. Ширина насипу валу близько 11 м. Збережена висота 0,5–1 м. Із зовнішньої (пониженої)* частини вал забезпечений від зсуву потужною дерев'яною стіною-частоколом, вкопаною в материк. Збереглась траншея шириною 1,7–2 м і глибиною 2,1 м. Її параметри вказують на існування тут подвійної дерев'яної стіни частоколу з подвійних вертикальних стовпів. Висота цієї стіни, очевидно, була близько 6 м. Перед нею проходила широка (2,5 м) берма, яка забезпечувала стійкість вкопаної частини частоколу. Берма закінчувалась оборонним ровом коритоподібної форми шириною 10 м і глибиною 1,7 м. Рів неглибокий, оскільки тут знову присутній ефект значного перепаду висоти (4 м від основи валу до дна рову). У заповненні рову виявлено уламки кераміки X–XI ст., яка характеризується значними домішками в тісті крупнозернистого піску, манжетоподібним оформленням вінчика і відповідною орнаментациєю (поєднання лінійного і хвилястого орнаменту) (рис. 375).

З внутрішньої сторони валу знаходилась житлово-господарська прибудова. Зокрема, нами було виявлено залишки дерев'яного зрубу (шириною 3,5–4 м), у заповненні якого

* Перепад висоти основи валу 1,2 м.

знайдено уламки посуду X–XI ст. Нижче нього простежено сліди окремої споруди культури фракійського гальштату, яка знаходилась під кутом до оборонного валу. Це виключає її відношення до даної оборонної системи. В цілому довжина IV валу (ширина по фронті) становила близько 550 м. Загальна ширина оборонної лінії (вал з ровом і з внутрішньою прибудовою) становила 30 м. В західній, крайній, частині валу добре зберігся його невеликий відрізок. Тут за відсутності значного перепаду висот вал мав більш просту, традиційну конструкцію, а саме лише оборонний вал шириною 3 м. Добре збереглися сліди його зовнішньої і внутрішньої дерев'яних стін. Рів шириною 7 м і глибиною 2 м від основи валу (рис. 383).

У центральній частині валу досліджено залишки в'їзду (розкоп 1. 1200 м². 2005 р.). Він простежувався розривом у валу та значним пониженням з його внутрішньої сторони. Цей другий в'їзд розміщений відносно першого (в потрійних валах) точно по осі північ – південь і зорієнтований на Галичину могили. У східній ділянці розкопу виявлено частину оборонного валу та залишки фундаментної основи конструкції східних стін в'їзду (з правої сторони). Вони являли собою канавки шириною 0,30–0,35 м. У нижній частині в них були забиті в один ряд невеликі дерев'яні клиноподібні стовпчики (висотою 0,75 м). У верхній частині канавка була заповнена камінням (галька). Таким чином, утворився кам'яний фундамент (шириною 0,3–0,35 м і висотою 0,2–0,25 м) на дерев'яній основі. Остання відігравала додаткову роль підпірної стінки нижньої основи насипу земляного валу. Загальна її висота з кам'яним фундаментом становила близько 1 м. У плані простежено три окремі фундаментні стінки, які проходили впоперек оборонного валу під невеликим кутом одна до одної. Їх довжина: 4,8; 3,7; 5,25 м. Дослідження в західній частині розкопу показали наявність ідентичних конструкцій фундаментної основи лівих (західних) стін в'їзду. Віддаль між ними становила близько 6 м, що відповідало реальній ширині в'їзної частини. Фундаменти цих лівих стін були розміщені паралельно правим стінам, але вони мали дещо

інші розміри, що було викликано конструктивними особливостями. Довжина цих фундаментів у зв'язку з неповним їх дослідженням подається приблизно в таких розмірах: 4,7; 6; 4,7 м. Таким чином, ворітний проїзд, очевидно, складався з трьох конструктивних елементів, пов'язаних між собою: 4,8 x 6 x 4,7 x 6 м; 3,7 x 6 x 6 x 6 м; 5,25 x 6 x 4,7 x 6 м. Загальна довжина в'їзду становила 14 м, ширина – 6 м. Проведені дослідження перед в'їздом показали відсутність тут оборонного рову, що передбачає наявність тут земляної (материкової) перемички. На даному етапі досліджень ще важко робити висновки щодо загального вигляду і всіх конструктивних особливостей даного в'їзду, який був пов'язаний з конструкціями самого оборонного валу X ст. Він міг як мати вежоподібний (багатоповерховий) характер, так і відноситись до окремого «коридорного типу» з двома брамами. Але в цілому він традиційно відносився до системи «косих воріт» (рис. 276; 377; 378).

Між першими потрійними (I–II–III) валами і четвертим (IV) валом знаходився перший майданчик Крилоського городища (5 га). Він має значне пониження поверхні як на захід, так і на південь і на схід. Наявність культурного шару відзначається в основному в його південно-східній частині, меншою мірою – в південній, і він зовсім відсутній у західній.

Між четвертим (IV) валом і п'ятим (V) розміщений другий майданчик городища (ур. Качків). Він найбільший за територією (11 га) і найвищий серед усіх майданчиків Крилоського городища. В центральній його частині знаходиться порівняно рівна площа (близько 1 га) з літописною Галичиною могилою посередині (315,8 м²). Майданчик має сильний перепад висот на захід (25 м) і на схід. Культурний шар (фракійський гальштат, X–XI ст., XII–XIII ст.) поширений у більшості на південно-східній частині майданчика. З заходу майданчик городища обмежений високим (60 м) обривом берега р. Луква, вздовж якого могла проходити проста оборонна стіна стовпової конструкції. Зі східної сторони, вздовж берега яру Мозолевого Потокі простежується оборонна лінія у вигляді окремого ескарпу. Найбільшою і центральною будівлею на території

другого майданчика городища була літописна Галичина могила, яка відноситься до долітописної історії давнього Галича (середина X ст.). В 1991–1992 рр. її дослідження було проведено Галицькою слов'яно-руською експедицією. В результаті розкопок (841 м²) з'ясовано, що діаметр первісного насипу кургану становив 20 м. Навколо насипу було споруджено дерев'яну стінку-крепіду з дерев'яних колод довжиною 3–5 м, настелених у радіальному порядку по відношенню до центру. Таким чином, загальний діаметр кургану з крепідою становив 26 м. У центральній частині насипу, на рівні давньої поверхні було виявлено залишки дерев'яного човна-однодеревка, опущеного в невелику яму. Човен довжиною 3,6 м і шириною 1,45 м. Орієнтація носовою частиною до півдня. В човні знайдено круглий (діаметром 42,6 м) щит, покритий золотою фольгою, великий (46 см) бойовий ніж-скрамасакс, довгий дротик, два наконечники стріл та три бойові сокири. Всі ці предмети спорядження багатого воїна лежали у південній, носовій частині човна. На кормі виявлено залізний кронштейн для кріплення стернового весла (з правого борту). Тут же знайдено залізне тесло. Увесь човен було покрито тканиною (шатро, парус), відбитки якої простежено на всіх залізних предметах. Відсутність самого поховання свідчить про символічне захоронення в Галичиній могилі. Очевидно, вона є кенотафом, спорудженим у середині X ст. на честь першого галицького (великохорватського) князя – засновника міста і держави. Тут, на вічевій площі, на Галичиній могилі, проводилась інтронізація князів-жерців дохристиянського Галича. У XII–XIII ст. Галичина могила вже знаходилась «за містом». Її роль головного «святинища» перейняв Успенський собор княжого Галича (з середини XII ст.) (рис. 379; 380; 381; 382).

П'ятий (V) оборонний вал було споруджено вже на початку північного схилу городища, на віддалі 70 м від літописної Галичиної могили, яка була своєрідним вододільним центром Крилоського городища. Загальна ширина по фронту п'ятої оборонної лінії становила близько 600 м. Вал має в плані дуже вигнутий (дугоподібний) характер – майже

правильний сегмент радіусом 250 м, який проходить впоперек східного і західного схилів городища до глибокого яру Мозолевого Потокі і обриву високого берега р. Лукви. Тому тут, на флангах, він має додаткові короткі зовнішні вали та рови. У центральній частині п'ятий оборонний вал має досить значну висоту, щоб перекрити загальний перепад висот даного схилу (перед ним). Подібна ситуація є і на обох флангах, що привело до застосування різних конструктивно-будівельних прийомів спорудження земляних валів та ровів і відповідної побудови різних типів оборонних стін. Всі вони залежали від різних природних умов захисту, які були різними в різних місцях навіть однієї оборонної системи (рис. 384; 385; 386).

Найбільш складними були природні умови в північно-західній частині п'ятого (V) оборонного валу. По-перше, у зв'язку із значним пониженням загального рельєфу (перепад висот до 12 м) та наявності природного яру. Тому тут були проведені великі земляні роботи. Зокрема, на місці природного яру було споруджено зовнішній (ширина 25 м і глибина 4,5 м) та внутрішній (ширина 28 м і глибина 4,5 м) оборонні рови, віддалі між якими становила 12 м. На цьому природному останці (зовнішній короткий вал), очевидно, було встановлено оборонну стіну з частоколу. Зовнішню, понижену частину краю центрального майданчика городища (25 м) над внутрішнім ровом наростили землею з двох ровів на висоту 2–6 м, таким чином піднявши його до рівня основного майданчика, на висоту 2–6 м. На цій потужній глиняній підсипці (валу), укріпленій зовнішньою дерев'яною підпірною стіною, були побудовані вже самі оборонні укріплення. Їх вивчення проводились нами в 1993 р. (траншея 1) та в 1995–1996 рр. (розкоп 1)* (рис. 388; 389; 390; 391; 392; 393; 394; 395; 396; 397; 398).

У траншеї 1 (розміром 26 x 2) була виявлена надзвичайно складна картина різних нашарувань та дерев'яних конструкцій

* У 1995 р. під час дослідження V оборонного валу консультантами в експедиції працювали М.П. Кучера (м. Київ) та М.А. Филипчук (м. Львів). За що ми їм дуже вдячні.

оборонних стін. Всього простежено шість будівельних (хронологічних) горизонтів. Найдавніший належав до культури фракійського гальштату (XII–VI ст. до Хр.). Він виявлений на глибині 4,5 м від вершини валу. Його конструктивні особливості у траншеї не вдалося простежити. Ще три будівельні горизонти належали до X–XI ст. Зокрема, в кв. 4–5, на глибині 3,6 м виявлено залишки заглибленої в материк напівземлянкової споруди (4,3 x 4,4 м) з пічкою-кам'янкою у північно-східному куті (розібрана). Виходячи із загальної стратиграфії даної ділянки, оборонні конструкції, синхронні їй, ще могли знаходитись на рівні давньої поверхні схилу. Їх конструктивні особливості, у зв'язку з великою глибиною траншеї, також не простежені. Третій будівельний горизонт уже має чіткі сліди потужної глиняної підсипки-нарощення верхньої частини схилу до загального рівня майданчика городища. А саме, на висоту 0,5–2,5 м і довжиною до 14 м. Підсипка здійснена чорним і жовтим лесовими, ущільненими шарами ґрунту, взятого з ровів. Із зовнішньої сторони ця потужна підсипка, очевидно, мала дерев'яну підпірну стінку (крепіда), яка зараз фіксується шаром спаленини (1 x 0,5 м), виявленим на глибині 3 м. Таким чином, над оборонним ровом було сформовано високий глиняний майданчик («внутрішній вал»), на якому вже і були побудовані укріплення. Зокрема, на вершині новоутвореного валу споруджується оборонна дерев'яна зрубна стіна типу галереї (шириною 3–3,5 м у глибину) із зовнішнім невисоким земляним укосом (шириною 1,5 м і висотою близько 1,5 м). Її сліди фіксуються зараз шаром спаленини і рештками нижніх обвуглених колод, заглиблених частково у глиняну підоснову (ущільнену). Із внутрішньої сторони, на віддалі 1 м від попередньої зрубної стіни, знаходились ще окремі житлово-господарські зрубні приміщення шириною 3–3,5 м. Останні були ледь заглиблені у глиняну підоснову (0,2–0,25 м). Посередині одного з досліджених приміщень виявлено глиняну піч. Конструктивно обидва ряди зрубних приміщень могли складати один оборонний комплекс (загальною шириною, вглиб 8 м).

Четвертий будівельний горизонт відрізнявся від попереднього тим, що після пожежі була зроблена нова глиняна підсипка (висотою до 0,5 м) під нову зрубну оборонну стіну. Вона була дещо модифікована, але знову з глиняним укосом (шириною 1 м). Другий ряд внутрішніх житлово-господарських зрубних будівель залишився незмінним. Між четвертим і п'ятим будівельним горизонтом зафіксовано глиняний «стерильний» прошарок, що означає короткий період перерви в замешканні цієї частини городища після X–XI століть. Зараз поки що важко хронологічно розчленувати ці три будівельні горизонти (X–XI ст.). Кераміки, яка відноситься до будівельних горизонтів X–XI ст., виявлено дуже мало. Найбільш архаїчний посуд представлений горщиками, які виготовлені на слабортацийному колі. Стінки товсті, темного кольору, з великим вмістом крупнозернистого піску. Вінчики відхилені назовні та косо зрізані з характерним оформленням манжета. Орнамент хвилястий. Ця група кераміки походить з рівня нижче 2–3 м. На глибині 1–1,2–1,4 м кераміка також архаїчних форм. Вінчик відхилено назовні із слабо вираженою закраїнкою, косо або вертикально зрізаний. Посуд кінця XI – початку XII ст. має ще характерне манжетоподібне оформлення вінчика, але намічається внутрішня закраїнка. Тобто вже з просіяним піском. Випал хороший (рис. 396).

П'ятий будівельний горизонт відноситься до середини XII – середини XIII ст. Він представлений надзвичайно потужною дерев'яною оборонною стіною, яка була побудована на новій високій (0,3–0,7 м) глиняній платформі. Зокрема, на вершині цього штучного валу-платформи було встановлено оборонну дерев'яну стіну, яка складалась з окремих вузьких бойових камер (шириною 1,5–2 м і довжиною, у глибину, 5 м). У зовнішніх коротких стінах були, очевидно, влаштовані бійниці для стрільби. Місце під ними було оформлено у вигляді невеликого підвищеного майданчика підлоги. Ззовні цієї оборонної стіни, до рівня бійниць, знаходився глиняний укіс, який мав зовнішню підпірну стінку стовпової конструкції. Ця зовнішня оборонна стіна була конструктивно пов'язана з

внутрішньою стіною, яка складалася з окремих зрубних приміщень (2–2,5 x 3–3,5 м). У траншеї виявлено ще один, третій ряд зрубних приміщень (3,7 x 4,5–5 м), які входили конструктивно в дану оборонну стіну. В одному з приміщень знайдено рештки глинобитної печі, що вказує на їх уже більш житловий характер. Таким чином, загальна ширина (у глибину) цього потужного оборонного і житлово-господарського комплексу досягала близько 12,5 м. Вона надзвичайно добре збереглась, оскільки була законсервована сильною пожежею. Шар спаленини й обмазки (на місці зовнішньої оборонної стіни) місцями сягає 0,7 м. У зв'язку з цим постало завдання його вивчення широкою площею з наступною консервацією і музеєфікацією*. Для цього на схід від траншеї було закладено розкоп 1 розміром 16 x 16 м (розкопки 1995–1996 рр.).

На глибині 1,2 м, на вершині валу-платформи, досліджено 8 оборонних клітей, які належали до зовнішньої зрубною стіни. Внутрішні розміри клітей-бійниць (у середньому) становили: ширина 1,6–1,9 м, а довжина 5–5,10 м. Нижні вінці дерев'яних зрубів були вкопані у землю на півколоди, тому зараз добре фіксуються окремими канавками (шириною 0,2–0,35 м). У траншеї 1 було виявлено, що в західній частині розкопу оборонні дерев'яні кліті-бійниці опущені (заглиблені) на 0,5 м у насип валу (на три колоди). Зовнішній випуск поперечних колод сягав 0,2–0,8 м. За формою кліті прямокутні і трапецієподібні. Підлога зовнішніх клітей полого опускається по схилу валу (перепад висоти 0,8 м) до внутрішнього ряду зрубних стін. Всього досліджено 7 внутрішніх (середніх) клітей. Їх внутрішні розміри в середньому: ширина 2–3 м, довжина 3,3–3,7 м. Нижні вінці дерев'яних зрубів вкопані в землю на півколоди. За формою всі кліті середнього ряду прямокутні. Підлога горизонтально спланована і, очевидно, була дерев'я-

ною. В одній з клітей (№ 3) виявлено залишки заглибленої основи вогнища. На підлозі цих внутрішніх клітей, на відміну від зовнішніх, знайдено багато керамічного матеріалу другої половини XII – першої половини XIII ст. Основна маса фрагментів кераміки належить горщикам, які мають високо піднесені плічка, часто коротку шийку і відігнуті назовні вінця. Значна частина посудин має характерний «дзьобоподібний» вінчик або гранчасте оформлення. Інколи горизонтально зрізаний. Але всі з закраїнкою для покришки. Колір червоний або світло-коричневий. У тісті просіяний пісок. На плічках горщики часто прикрашені лінійним, рідше – хвилястим або в їх поєднанні, орнаментом. Звертає на себе увагу також значна кількість горщиків, верхня частина яких ззовні і всередині покрита білою поливою (ангобом). Особливо вирізняється в процентному відношенні значна кількість амфорної тари. Серед речей заслуговує на увагу знахідка точильного каменя, уламок залізної шпори, ключ та фрагмент замка. Внутрішні (середні) кліті, очевидно, мали військово-господарське призначення, а зовнішні – лише військово. Третій ряд клітей (внутрішні з боку майданчика городища), які досліджено у траншеї 1, мали житловий характер. Ці кліті були значно більшими за своїми розмірами (в середньому 3,5 x 4,5 м) та мали великі глинобитні печі. Дана оборонна стіна з житлово-господарською прибудовою згоріла десь у середині XIII ст. і зараз фіксується досить потужним шаром спаленини (0,3–0,7 м).

Шостий будівельний горизонт відноситься, очевидно, до кінця XVI–XVII ст. У цей час на місці згорілих укріплень XII–XIII ст. знову нарощується по всій площі земляний вал (висотою до 0,5 м), який стає платформою для пізньосередньовічних укріплень. Зокрема, у траншеї 1 виявлено сліди останнього валу шириною (по поперечній стінці) 3 м і висотою 0,4 м. З внутрішньої сторони до нього примикала дерев'яна зрубна стіна шириною по поперечній стінці 2 м. Далі увесь схил (довжиною 4 м) було покрито кам'яною вимосткою. Зараз кам'яна вимостка і увесь вал уздовж 20 м перекриті шаром мішаного гумусного ґрунту (товщиною 0,5–0,7 м). в якому

* На жаль, цей великий оборонний комплекс XII–XIII ст. так і не було пізніше музеєфіковано. Але його досліджено широкою площею (16 x 16 м) і законсервовано. Це стало причиною того, що не були досліджені три попередні будівельні горизонти X–XI ст. в даній частині розкопу I.

зустрічається як давньоруська, так і пізньосередньовічна кераміка. Очевидно, це зовсім останній будівельний горизонт новітнього часу (XIX – початку XX ст.), який міг бути пов'язаний із загальним вирівнюванням даної території у зв'язку з її підготовкою для сільськогосподарського використання.

Як ми вже зазначали, відповідно до плану музеєфікації оборонних споруд XII–XIII ст. було закладено розкоп 1. У зв'язку з цим у верхніх шарах вдалося простежити й інші пізньосередньовічні об'єкти, які відносились до оборонних конструкцій валу шостого будівельного горизонту. Зокрема, у кв. 1-3/Б-В, на глибині 0,25 м, виявлено залишки будівлі, нижня частина якої заглиблена в насип давньоруського валу (1,32 м). Споруда розміром 3,3 x 3,15 м. У північно-західному куті, на віддалі 0,5 м від стін котловану, досліджено добре збережену глиняну піч (0,75 x 0,95 м). Стінки збереглись на висоту 0,15–0,25 м. Перед пічкою знаходилась невелика яма (діаметром 0,4 м і глибиною 0,15 м). Будівля мала чорне гумусне заповнення, яке досить чітко відрізнялось на фоні жовто-сірого (глина) насипу давньоруського валу. На долівці виявлено значну кількість пізньосередньовічної кераміки кінця XVI–XVII ст. Вона представлена горщиками і покришками. Горщики переважно тонкостінні, чорнолощені, сірого чи світло-жовтого кольорів. Інколи пролощені. Прикрашені переважно врізними лініями біля основи шийки. Горщики мають приземкуватий силует. Навіть інколи банковидної форми. Вінчики різко відігнуті назовні. На місці поєднання шийки і плічок появляється характерний внутрішній злам, який є основою для покришки. Вінчики горизонтально зрізані. Оформлення вінців характеризується часто валикоподібним виступом. Діаметр вінчиків – 12–16 см. Покришки також типових пізньосередньовічних форм з характерним держакком. Крім керамічних виробів, знайдено залізні ножі, замок, залізне кресало, шпору та чотири мідні монети-боратинки. Дана будівля, безперечно, входила до системи пізньосередньовічних оборонних конструкцій і могла бути сторожовою вежею, що підтверджується її конструкцією, інвентарем та загальними умовами топографії даної ділянки валу.

Під час досліджень оборонного валу (V) у траншеї та в розкопі було виявлено близько 600 предметів. Основна маса знахідок – це рештки посудин XII–XIII ст. та пізнього середньовіччя (XVI–XVII ст.). Невелику групу становили фрагменти горщиків X–XI ст. Всі знахідки фіксувались по глибинах та по окремих будівельних комплексах. В кінці зроблено контрольний вибір кераміки безпосередньо з окремих шарів у стінках траншеї (рис. 394; 395; 396; 397; 398).

У 1995 р. було проведено дослідження п'ятого (V) оборонного валу в його центральній частині, де він перерізаний новітньою дорогою до музею (1937–1939 рр.). Висота валу тут становить 6,5 м, а в місці досліджень – 2 м. Рів шириною 30 м, глибина 6 м від основи валу. На перший погляд ця ділянка валу завжди сприймалась усіма дослідниками Галича як результат зсуву основного валу. Нами було встановлено, що дана ділянка п'ятого (V) оборонного валу була первісною. А саме тут вал зменшувався по висоті, що було викликано наявністю біля валу великого багатопверхового палацового комплексу XII–XIII ст.; XIV–XVII ст. (рис. 387).

Дослідження показали існування чотирьох будівельних горизонтів. Перший – фракійського гальштату, який зазнав найбільших руйнувань. Другий – X–XI ст. Від нього збереглась у внутрішній частині валу напівземлянка (0,3 м) споруда шириною 3,5 м і стовпова яма діаметром 0,2 м і глибиною 0,5 м у материку. Третій будівельний горизонт (середина XII – середина XIII ст.) характеризується наявністю великого земляного валу шириною 7–7,5 м і висотою 1,2–1,3 м, який насипано з жовтої ущільненої глини. В ньому збереглись сліди внутрішніх дерев'яних стін, які дають можливість віднести його за конструктивними особливостями до типу городен, зокрема трохрядних (шириною 2; 3; 3 м). Друга і третя стіни виходили, очевидно, на поверхню валу, де утворювали оборонну зрубну стіну шириною 3 м. З внутрішньої сторони до городен примикала (традиційна) зрубна будівля (шириною 4 м). Четвертий горизонт відноситься до кінця XVI–XVII ст. У цей час була здійснена підсипка давньоруського валу жовто-сірою

ущільненою глиною (товщиною 0,8 м). На валу виявлено сліди оборонної стіни типу частоколу. Від неї збереглась глибока траншея (шириною 0,4 м і глибиною до 3 м). У ній простежено сліди дерев'яних вертикальних конструкцій, каміння і цегла. На валу та з внутрішньої сторони валу виявлено кам'яне мощення (галька). Розвідкові дослідження «високого валу» дозволяють говорити також про його значну підсипку в XVI–XVII ст. По його вершині проходила стіна стовпової конструкції, яка супроводжувалась невеликою (1,5–2 м) доріжкою з кам'яним мощенням. У XII–XIII ст. вал, очевидно, являв собою засипані жовтою ущільненою глиною городні (п'ятирядні) загальною шириною 13–14 м і висотою до 4–5 м. Оборонний рів тут мав ширину 30–35 м і глибину 8 м від основи валу (рис. 387).

У 1999–2000 рр. було продовжено дослідження п'ятого (V) оборонного валу. Розкоп 6 (12 x 24 м) було закладено на віддалі 30 м на захід від попередньої розвідкової траншеї. В цій частині вал було знівельовано в кінці XIX ст. на 1–1,5 м (рис. 388/1). Загальна висота збереженого валу становить 2 м. Топографія цієї ділянки відмінна від топографії місцевості в районі розкопу 1. Тут перепад висот має зворотний характер, що не вимагало нарошення (підсипки) краю майданчика городища. Дослідження валу показали знову наявність чотирьох будівельних горизонтів. Перший – фракійського гальштату. До нього відноситься ділянка культурного шару фракійського гальштату, яка лежить на рівні передматерика (кв. 3–4). Потім тут було насипано вал з жовто-сірої та жовтої (з внутрішньої частини) ущільненої глини. У цей вал була опущена напівземлянкова споруда, в якій добре простежуються згорілі рештки дерев'яних стін. Складається враження, що вона була споруджена одночасно з валом і є його складовою частиною. Навколо неї, на вершині валу, виявлено також сліди згорілих оборонних дерев'яних конструкцій у вигляді неглибоких канавок з рештками дерева та окремих скупчень каміння. Пізніше залишки цих перших фракійських укріплень і котлован споруди були засипані сірим ущільненим ґрунтом і на них будувалися нові укріплення. Їх

сліди простежуються у вигляді згорілого шару товщиною 0,2–0,35 м, який тут залягає трьома горизонтальними прошарками на ширину 3 м. Він хронологічно не ідентифікований. Можливо, має відношення до другого будівельного горизонту (X–XI ст.). Через деякий час на місці цієї згорілої оборонної стіни було зроблено значну підсипку з жовтої ущільненої глини (товщиною до 0,8 м). На цьому новому валу споруджуються і нові оборонні стіни, які, на жаль, були знищені під час нівелювання валу в кінці XIX ст. Зате добре видно, що схили валу, як зовнішні, так і внутрішні, були замощені камінням (галька). Між камінням знайдено уламки кераміки X–XI ст. Загальна ширина оборонного валу становить близько 12 м, висота – 3,5 м. З внутрішньої сторони валу, на рівні передматерика, проходить також мощення камінням, яке простежено на ширину 4 м. Далі, на віддалі 6–7 м, починається і тогочасна (X–XI ст.) забудова напівземлянковими житлами.

Третій будівельний горизонт (середина XII – середина XIII ст.). Перед побудовою нових укріплень було зроблено підсипку валу жовтою ущільненою глиною на товщину 1–1,5 м, яка перекрила кам'яну вимостку валу X–XI ст. Вона на той час вже довгий час не функціонувала і була задернована. Простежено її сліди товщиною до 0,35 м. Таким чином висота валу тепер сягала до 3,5 м (від рівня передматерика), а ширина – 16–20 м. Як ми вже зазначали, вершина валу була знищена в кінці XIX ст., що не дозволяє нам зробити висновки щодо конструктивних особливостей оборонної стіни на цій ділянці п'ятого (V) оборонного валу. Згідно з дослідженнями, вона не була подібною на ту, яка виявлена в розкопі 1. Очевидно, тут, на вершині валу стояли стіни простої традиційної зрубної конструкції. На широкому (6 м) і досить пологому внутрішньому схилі оборонного валу було побудовано цілий ряд печей. У межах розкопу їх виявлено більше 10. Всі вони впущені в насип валу на глибину до 1 м. Печі мають окремі входи і передпечні приміщення. Зверху, можливо, вони мали навіси. Печі функціонували одночасно і, очевидно, мали кухонне (побутове) призначення. Адже тут до валу примикав великий дере-

в'яний (багатоповерховий) палацовий комплекс. В¹ кв. 11/В, на глибині 1,50 м від сучасної поверхні, виявлено сліди нижніх дерев'яних підвалів західної частини цього комплексу.

Четвертий будівельний горизонт (кінець XVI – XVII ст.). У цей час було знову здійснено підсипку старого валу по всій його площі. У верхній частині оборонного валу, яка була знищена в кінці XIX ст., все ж вдалося простежити сліди потужної оборонної стіни типу частоколу. Від нього збереглась нижня частина глибокої траншеї (шириною до 0,4 м), яка перерізала кам'яну вимостку X–XI ст. і заглибилась в основу фракійського валу. З внутрішньої сторони пізньосередньовічного валу простежено залишки кам'яних фундаментів великої дерев'яної споруди палацового типу, які були споруджені майже в тих же параметрах, що і давньоруська (XII–XIII ст.), але вище неї на 0,5 м. Поряд, у насипі валу виявлено окремі тогочасні підвальні приміщення господарського призначення.

П'ятий оборонний вал (V) обмежував з півдня центральний майданчик городища (дитинця). Вздовж усього західного (берег р. Лукви), східного (берег Мозолевого Потоку) та північного краю майданчика були споруджені окремі укріплення, а схили ескарповано (крутизна 40°). Так, дослідження західної оборонної лінії (1994 р. траншея 1, 2, 3) показали наявність тут трьох будівельних горизонтів (рис. 399). Перший будівельний горизонт (X–XI ст.). У цей час верхня ділянка схилу була горизонтально підрізана на 10–15 см, і тут споруджується зрубна оборонна стіна шириною 3 м із зовнішнім земляним укосом (виявлена на рівні 2,7 м від сучасної поверхні). Нижче (13 м) і далі (18 м) схил ескарповано: влаштовано внутрішній рів із зовнішнім валом. Ширина первісного рову 4–5 м, а глибина 1,5–2 м. Заповнення рову характеризується чотирма прошарками ґрунту, в якому зустрічається багато каміння, кістки тварин та різночасова кераміка, що ускладнює його датування якимось одним часом. Зовнішній вал (шириною 2,5–3 м) утворений з материкової (камінь-вапняк сірого кольору) частини схилу. Вал оформлено у вигляді доріжки з горизонтальною поверхнею, яка мошена дрібним камінням (галька).

Другий будівельний горизонт (середина XII – середина XIII ст.). На рештках оборонних стін X–XI ст. зроблена підсіпка жовтою глиною. На ній було зведено нові оборонні стіни зрубної конструкції, які і зафіксовані в траншеї двома поздовжніми і одним поперечними рівчачками (шириною 0,4–0,5 м і глибиною 0,3–0,4 м). В них були вкопані нижні вінці зрубу. Ширина зрубної стіни становила 4,8 м. Цікаво, що зовнішня стіна, для підсилення, була опущена на 1,4 м нижче загального рівня, на схилі ескарпу. Біля внутрішньої стіни, на віддалі 0,7 м від неї (у північно-східному куті), виявлено черинь печі (діаметром 0,5 м). З внутрішньої частини, перед зрубною оборонною стіною, по всьому периметру було вирівняно площу на ширину близько 8 м. Далі на схід існував пологий схил, який піднімався на рівень 4 м, де на краю ескарпу знаходився західний палацовий комплекс. Зовнішній рів і внутрішній вал у західній частині оборонного ескарпу, очевидно, продовжував функціонувати.

Третій будівельний горизонт (кінець XVI – середина XVII ст.). У цей час були проведені найбільші будівельні роботи. На місці знищених укріплень XII–XIII ст. було зроблено кам'яну вимостку – основу під нові укріплення (товщиною 0,2–0,25 м). На ній було зведено потужний оборонний вал (висотою 2 м і шириною 9–10 м). У зовнішній частині вал було насипано з дрібно колотої опоки (сірий кам'янистий вапняк), а у внутрішній – з жовто-сірого ущільненого ґрунту. Між ними, в центральній частині валу, була споруджена оборонна дерев'яна стіна – частокіл. Збереглися сліди вертикального трапецієподібного заповнення шириною до 0,5 м і висотою 2 м. Вона доходила в нижній частині до передматерика, а у верхній (вершина валу) закінчувалась наземною стіною-частоколом. Загальна висота частоколу становила близько 3,5 м (2 + 1,5 м). Уздовж цієї стіни, по вершині валу, очевидно, проходила вузька бойова доріжка, мошена камінням. Подібна доріжка також зафіксована і вздовж основи внутрішнього схилу валу, де утворилось ровоподібне заглиблення.

Північна лінія оборони була побудована над центральною в'їзною дорогою вздовж високого (5–7 м) північного і східного

схилів майданчика городища. Як показали наші дослідження (урочища Сад, Плебаня, траншея 1), для цього верхню частину схилу горизонтально підрізано на рівні 2 м нижче вершини. На цьому майданчику і було побудовано зрубну оборонну стіну шириною близько 4 м і висотою приблизно 2 м. В інших місцях подібна оборонна стіна могла стояти просто на вершині ескарпованого схилу. Вона датується XII–XIII ст. Очевидно, і в часи пізнього середньовіччя тут також могла існувати проста оборонна стіна стовпової конструкції.

Таким чином, охарактеризовані оборонні споруди обмежували великий (7 га) майданчик Крилоського городища, який був заселений вперше в часи фракійського гальштату, а потім – з X ст. і до XVIII ст. За цей довгий період він мав різне соціальне значення в системі фракійського і великохорватського городища. В часи XII–XIII ст. він входив до структури міського дитинця і був князівським замком, де знаходилися Успенський собор, князівські палацові комплекси, два з яких досліджувалися нами, та житлово-господарські споруди княжого двору. В XIV ст. тут був осідок галицьких митрополитів, у XV ст. – галицьких митрополитичих намісників, а в XVI ст. – галицьких єпископських намісників. У XV (XIV) – XVI ст. у західній частині майданчика довгий час існувало кладовище (ур. Плебанський Сад), яке перемістилося сюди з-під стін старого Собору. В кінці XVI – першій половині XVII ст. тут існував великий і сильно укріплений осідок «нез'єднаних» галицько-львівських єпископів. До нього входили: новий єпископський катедральний монастир (цегляний) з новою Успенською церквою, адміністративні та житлово-господарські будівлі єпископського двору і друкарня тощо. Тут перебувала і велика військова зала (єпископське військо). В другій половині XVII – першій половині XVIII ст. (1772 р.) тут ще знаходився старий «єпископський двір» з дерев'яними «палатами»*.

* Матеріали досліджень забудови Крилоського городища будуть опубліковані в окремій монографії, яка готується до друку (В. Баран, Б. Томенчук, О. Мельничук. Археологія давнього Галича).

На північ від цього центрального майданчика Крилоського городища розміщується ще один, який має назву «Золотий Тік». Він невеликий за площею (1,3 га) і має підтрикутну форму. Майданчик має перепад висоти поверхні по осі південь – північ 10 м. З усіх сторін він обмежений валом та ровом. Крім того, він має ще декілька рядів зовнішніх укріплень, зокрема три вали-ескарпи зі сходу. В 1995 році (траншея 13 x 1,5 м) нами вивчався головний земляний вал у південній частині урочища (поряд зі старим розкопом Я. Пастернака). Загальна ширина валу становить близько 15 м, висота 2,5 м. В основі валу виявлено культурний шар фракійського гальштату (товщиною до 0,3 м). На ньому було споруджено спочатку оборонний вал X–XI ст. (шириною 3–3,5 м і висотою до 1 м), який насипано з жовтої ущільненої глини. Він, очевидно, мав як внутрішню прибудову, так і оборонну стіну на його вершині. На жаль, вони не простежені, оскільки ділянка валу дуже пошкоджена новітніми перекопами. В XII–XIII ст. було здійснено підсипку валу з сіро-жовтої ущільненої глини. Особливо з внутрішньої сторони, де його наростили на ширину 5–6 м. Тут на краю було влаштовано кам'яну підпірну стінку, яка збереглась на ширину 0,6 м і висоту 0,4 м. Біля неї проходила мощена камінням (галька) доріжка. В часи пізнього середньовіччя вал ще декілька разів підсипався та нарощувались його внутрішні схили. В траншеї виявлено два будівельні горизонти. Вони характеризуються однаковим мощенням внутрішніх схилів насипу валу. Зовнішній схил валу та оборонний рів не досліджувались, оскільки дана ділянка знаходиться у приватному користуванні (рис. 401).

Таким чином, оборонні стіни оточували спочатку невеликий майданчик, де міг знаходитись або князівський замок, або, що більш вірогідно, святилище часу існування тут великохорватського політико-адміністративного центру в X ст. У XII–XIII ст. тут знаходився, очевидно, єпископський катедральний монастир з церквою, кладовищем і відповідним житлово-господарським комплексом єпископського (монастирського) двору. Він проіснував до XVI ст. На початку XVII ст.

його було перенесено до Успенського собору, де після його розбору появилася нова Успенська церква в центрі нового цегляного катедрального монастиря.

В 1998 році проводилася реконструкція (розширення) головної в'їзної дороги (ур. Погарище), в зв'язку з чим було зроблено зачистку північного обриву над дорогою (на протязі 80 м). У кв. 1-6, на високому останці, над дорогою, закладено невеликий розкоп (4,5 x 25 м). На глибині 0,2–0,3 м виявлено потужну (0,1–0,2 м) кам'яну вимостку, яка лежала на глиняній підоснові (рис. 400). У західній частині розкопу кам'яна вимостка утворює підпрямокутну площу 4,5 x 3 м, яка південною стороною доходить до обриву над дорогою (4–5 м висоти). Вимостка, очевидно, служила підосною під дерев'яну зрубну будівлю типу високої (двоповерхової) вежі. В нижньому приміщенні, в північно-західному куті, знаходиться велика пічка-кам'янка (галька) розміром 1,1 x 1,3 м. У приміщенні, на кам'яній вимостці, біля печі знайдено лише декілька фрагментів кераміки XII–XIII ст. До вежі з обох боків прилягала, очевидно, дерев'яна оборонна стіна зрубної конструкції, яка оточувала увесь цей останець. З її внутрішньої сторони, по периметру, проходила і кам'яна вимостка. В південно-західному куті цього ж розкопу було виявлено напівземлянкове житло X–XI ст., яке перекрите попередньою будівлею XII–XIII ст. Азимут споруди 135°. Розміри 3,2 x 3,5 м. Заглиблена в материк на 0,5 м (східна частина) і на 0,15 м (західна). Північна частина знищена обривом. У північно-західному куті знаходилася пічка-кам'янка, яка майже збігається з пічкою XII–XIII ст. Пічка складена з каменя-гальки і частково із рваного каміння (крейда). На дні житла виявлено декілька уламків кераміки X–XI ст.

У кв. 29-31, на повороті дороги, в місці її виходу на прямий довгий відрізок (захід – схід), виявлено залишки згорілої будівлі шириною по бровці 4,2 м (на глибині 1,4 м). На долівці знайдено кераміку X–XI ст. У південно-західному куті споруди зафіксовано піч (діаметром 1,3 м). Будівля перекрита п'ятьма прошарками різного ґрунту з ущільненою структурою, тому

сприймається як залишки невисокого валу шириною 7–8 м. Тим більше, що з зовнішньої (західної) сторони останець, на якому побудовано вал, має різкий обрив на рівень 2,5 м. Далі він сприймається як засипаний рів (шириною 6 м). Ще далі на захід простежується пониження такого самого характеру, аж до нового повороту дороги (рис. 400/1).

У кв. 12-15, на глибині 1,5–1 м, виявлено залишки пізньосередньовічної (XVI–XVII ст.) будівлі шириною 6,5 м. Біля неї (кв. 15-16) простежується тогочасна яма. Ще одна яма розміщена у кв. 8-9. У кв. 22-29 відзначається найскладніша стратиграфічна ситуація. Тут простежено 6 горизонтів, які свідчать про багаторазову підсіпку. Таким чином, дослідження Західного в'їзду на Крилоське городище (ур. Погарище) показують надзвичайно складні і ще до кінця не ясні його конструктивні особливості. До того ж вони відносяться до декількох будівельно-хронологічних горизонтів і супроводжувались їх ремонтом, модернізацією чи навіть повною заміною. Частково це простежено нами як археологічно, так і візуально в урочищах Воротище, Погарище, Гедзанка, В'їзд тощо. Зокрема, Західний в'їзд проходив дорогою з території міського посаду (с. Підгороддя), через р. Лукву, а потім піднімався на Крилоське городище в ур. Погарище. Дорога фланкувалася окремими вежами та перекривалась першими воротами і, можливо, валом та ровом (поперечними) у кв. 29-31. На території вже самого городища, на роздоріжжі (між княжим двором і катедральним монастирем), очевидно, знаходилася ще одна центральна в'їзна кам'яна вежа – «Німецькі ворота». Вона, на жаль, поки що не виявлена, оскільки тут проходить заасфальтована дорога.

Зовнішня система оборони

Крилоське городище мало і досить сильну зовнішню систему оборони, яка виникла в часи Хорватії (X ст.) – періоду існування тут великого нового поселенського комплексу типу пізньослов'янського міста-поліса. Найбільш потужною вона була зі сходу, розміщеного на віддалі 300-500 м від Крилоського

городища. Вона проходила вздовж вузького вододілу рр. Луква – Дністер, між глибокими ярами (ур. Владич, Лиса Гора, Гречище, Убіч, Прокаліїв Сад, Углериська, Вили, Яр Камінний). Загальна довжина (ширина по фронту) цього великого Східного валу становила близько 3 км. Його дослідження (тр. 1. 1986 р. ур. Під Гречищем; тр. 2. 1981 р. ур. Музей архітектури) показали наявність двох будівельних горизонтів (X–XI ст.; XII–XIII ст.). Ширина дерев'яно-земляних конструкцій валу становить 5,5 м, висота – 1–1,5 м. Рів вузький – 2,5 м і неглибокий, до 1,5 м, що змусило насипати ще один, зовнішній вал (рис. 407). Подвійний вал і рів проходять паралельно першому в ур. Убіч, Прокаліїв Сад, Гедзанка. Його довжина близько 1000 м. Він був додатковим зовнішнім укріпленням на східному вододілі, який прикривав центральну частину Крилоського городища з боковим, східним в'їздом (через яр Мозолевого Потокі і до ур. Прокаліїв Сад). В останньому урочищі у XIII–XVIII ст. розміщувався монастир з кам'яною церквою-ротондою Пророка Іллі. В цілому всередині цього великого вододільного простору, обмеженого зі сходу великим Східним валом і глибоким яром Мозолевого Потокі, розміщено декілька городищ. Найбільшим є Штепанівське городище (ур. Штепанівка). Городище мисового типу (підтрикутної форми). Загальна довжина городища 300 м і ширина 180 м (рис. 405; 406). З напільної сторони проходять два вали з ровами, які утворюють два майданчики (120 x 125 м; 100 x 120 м) з досить похилою поверхнею (по лінії південний схід – північний захід). Внутрішній вал шириною 7 м і висотою 1,5–2 м та з зовнішньою бермою (між валом і ровом) шириною 1,5–2 м. Вал насипано з жовтої ущільненої глини. Простежено сліди дерев'яних конструкцій у вигляді неглибоких рівчаків шириною 0,25–0,3 м. Рів шириною 4 м і глибиною 1–1,5 м. Зовнішній оборонний вал шириною близько 9 м і висотою 1,5–2 м. З внутрішньої сторони зафіксована прибудова шириною до 3,5 м. Рів шириною 5 м і глибиною 1,5–2 м. Вали двофазові (внутрішній вал – ранній, зовнішній – пізніший). Культурний шар на городищі представлений лише окремими житлами, які

простежуються у вигляді западин, що датуються в межах X–XII ст. У комплексі з сусіднім курганним могильником (ур. Глинне) городище може трактуватися як замок великокиївських князівських намісників, які появились тут після русько-хорватської війни в кінці X ст.

На північ від Штепанівського городища знаходиться невелике Юрївське городище (ур. Юрївське). Його було побудовано на західних схилах правого високого берега Мозолевого потокі. Майданчик округлої форми (90 x 50 м) обмежений невисоким валом і ровом (рис. 402). Культурний шар XII–XIII ст. Городище, очевидно, належало до монастирського комплексу. На захід від нього, на мисовидному виступі, обмеженому глибоким яром-дорогою, знаходиться маленьке (40 x 12 м) Воскресенське городище (ур. Воскресенське). В його центральній частині розміщена дерев'яна церква-ротонда з кладовищем XII–XIII (XIV) ст. Останнє досліджувалось нами в 1994 році. На площі розкопу 13 x 3 м було виявлено понад 30 захоронень, розміщених у 2–4 шари, що привело до їх сильного руйнування. Найкраще збереглись найпізніші поховання, які перекрили і зруйнували при цьому всі попередні. Більшість поховань таким чином знищені, розібрані або лежать окремими купками з кісток чи з черепів. Захоронення у східній частині кладовища двошарові, а в західній (крайній) – чотиришарові. Глибина поховань від 0,2 до 0,9 м. Ями не простежуються, оскільки захоронення здійснені в похованому чорноземі або в культурному шарі (середина – друга половина XII ст.) на рівні материка. Поховальний обряд типово християнський, світський. Захоронення як чоловічі, так і жіночі та дитячі. Руки в більшості складено на животі, рідше – на грудях. В окремих захороненнях ліва рука лежить на животі, права – на грудях. Поховання безінвентарні. В цілому цей церковний комплекс з дерев'яною церквою (усипальницею), очевидно, відносився до сусіднього Юрївського монастиря, становлячи з них один-єдиний комплекс (рис. 402; 403; 404).

До східної, зовнішньої системи оборони Крилоського городища відносяться і декілька окремих невеликих оборонних

валів, які побудовані на вододільних ділянках, між глибокими поперечними ярами, де проходили старі дороги до давнього Галича. За своїми конструктивними особливостями вони подібні до головного Східного валу. Найбільшими з них є два вали (шириною 5–6 м і висотою 0,5–1 м) з ровами в ур. Воротиська. Віддаль між ними становила 50–60 м. Довжиною (ширина по фронті) 200–250 м. Вали закривали єдиний (східний) прохід з Дністра (Пітрицьке городище) до Крилоського городища. Один невеликий (100 м) оборонний вал був споруджений впоперек вузького вододілу (ур. Під Лисою горою), яким перекривалась північна дорога, що вела з Крилоського городища (через ур. Гунище, Гречище) до Галицького городища і пристані та мосту на Дністрі. Подібний невеликий оборонний вал перекривав дорогу, яка вела з Крилоського городища до Дністра, вздовж правого берега р. Лукви (ур. Владич) (рис. 407).

З південної сторони зовнішню Південну лінію оборони Крилоського городища утворював глибокий (до 5–6 м) та широкий (до 12–15 м), яр Камінний, який проходив через все Дністро-Луквівське межиріччя. Його довжина близько 6–7 км. Особливо сильне враження він справляє в центральній частині вододілу (Дністер – Мозолів Потік). Тут яр глибокий (до 8 м) і заводнений (заболочений), з дуже обривистими схилами. В цій же частині вододілу з дуже розгалуженою системою глибоких ярів знаходиться і невелике городище (ур. Селище). Городище мисового типу, підтрикутної форми, з системою двох валів (шириною 2,5–3,5 м і висотою 1–1,7 м) та ровів (шириною 2,5–3,5 м і глибиною 0,8–1 м). Перший майданчик довжиною близько 125 м, другий – близько 30 м. Ширина (довжина) їх по фронті становить 250–270 м. Культурний шар відсутній. Виявлено лише декілька западин від напівземлянкових будівель (рис. 408).

Поза Східною зовнішньою системою оборони, але в ближніх (3–4 км) околицях Крилоського городища (на березі Дністра) розміщені Пітрицьке і Галицьке городища. Перше городище знаходиться на початку східного шляху, а друге –

на початку північного. На всіх городищах є культурний шар X–XIII ст. (XIV–XVIII ст.).

3.2. Пітрицьке городище

(ур. Гора-Монастир с. Пітрич Тисменицького району).

Археологічні дослідження проводились нами в 1988–1989 рр. [13]. Городище мисового типу площею близько 1,5 га. З напільної, західної, сторони обмежене невисоким валом та ровом, які збереглись лише частково біля ярів (рис. 409). У центральній частині майданчика городища, на невеликому природному підвищенні, були виявлені залишки дерев'яної церкви, частково знищеної будівлями панського двору (п. Сенявської) та оранкою. Фундаменти церкви складено з білої вапняної плити (опоки) в один-два шари на рівні передматерика. Вони збереглись на ширину 0,35–0,55 м. Найкраще збереглись фундаменти північних стін. Фундаменти південної та східної стін зазнали деформації (сповзання). Західні фундаменти зафіксовано лише на рівні передматерика у вигляді тонкого шару розмитої опоки. Найявність поховань біля стін церкви дала можливість уточнити планування самої будівлі. Це була невелика дерев'яна однозрубна споруда без апсиди типу каплиці-усипальниці (рис. 410). Цікавою особливістю її є те, що північна стіна має залом (1,5 м), який сприймається як своєрідний апсидний (вівтарний) приділ. У центральній частині храму виявлено три стовпові ями (діаметром 0,27; 0,3; 0,47 м і глибиною 0,35 м), які утворювали єдину компакту групу. Вони, очевидно, є залишком основи трьох (різночасових, ремонт.) колон, які пов'язані з особливістю конструкції будівлі і є центром двох розбивочних діагоналей храму. Загальні розміри фундаментів церкви: ширина 4,8 м, довжина 6,2 м. Ширина вівтарної частини 3,2 м, а довжина 2 м. Азимут 90°. Під час досліджень церкви-каплички знайдено багато залізних цвяхів, бронзовий підсвічник-примікарій (західноєвропейський імпорт) та фрагмент хороса-панікадила (підсвічник). Крім того, знайдено понад 600 фрагментів керамічних плиток від мозаїчної підлоги. Найбільшою групою є трикутні плитки розміром 13 x 19 x 19 см (рис. 412; 413; 414).

Друга група – це фігурні плитки, які утворювали в наборі орнаментальні пояси. До третьої групи належать фрагменти унікальних складнофігурних плиток із рельєфним малюнком, які склали зображення в орнаментальних омфаліях. Під підлогою церкви-усипальниці знайдено 10 захоронень (7 розміщено в основній частині і 3 – в апсидній). Поховання двошарові. Всі захоронення здійснені у великих (1,9–2,09 x 0,6–0,8 м) і глибоких (до 1,7 м) могильних ямах. Поховання об'єднані і єдиним поховальним обрядом (тілопокладення на спині, руки в більшості складено в комбінації: ліва рука на грудях, права лежить на животі). Одне поховання було з кам'яною «подушкою». Всі захоронення належать зрілим чоловікам (40–60 років). Біля церкви-усипальниці з усіх сторін, крім західної (вхід), знаходилось велике кладовище. Нами досліджено 66 поховань. Захоронення здійснені у великих і глибоких могильних ямах. Як і поховання під підлогою церкви, вони двошарові і подібні за обрядом. Таким чином, як у церкві, так і на території прицерковного кладовища знаходились переважно чернечі поховання цього невеликого укріпленого приміського чоловічого монастиря. Він був заснований на початку XIII ст. і існував до пізнього середньовіччя (до XVIII ст.) з невеликими перервами і зміною свого статусу та чину. В ньому не було своєї окремої церкви, оскільки він завжди належав до крилоського катедрального монастиря та до Крилоської парохії (за історичними даними).

Крилоське городище, а точніше давній Галич також мав потужну західну зовнішню систему оборони, яка була побудована на вододілі Лімниці і Лукви (ур. Галицька брама – Бринь, Галицька брама – Сокіл тощо). Вона являла собою невеликі (шириною 5–6 м і висотою 1–1,5 м) вали та рови (шириною 6–7 м і глибиною 1–2 м). Їх вивчення показало подібність Західної і Східної зовнішніх оборонних систем. У комплексі з глибокими природними ярами західна система оборони забезпечувала захист території сільськогосподарської округи в межах 30 кв. км. Східна і Південна зовнішні системи оборони являли собою лише додаткову зовнішню систему оборони Крилоського городища.

Західна система оборони давнього Галича обмежувала велику (3 x 13 x 2,5 x 13 км) територію межиріччя Лімниці, Лукви і Дністра. Тут розміщувалось більше 10 поселень сільського типу X–XIII ст. та міські (посадські) світські та церковні (монастирські) комплекси. На березі Дністра, в місці впадіння в нього р. Лімниці, знаходяться і два окремі городища – княжі двори. Це Спаське і Пантелеймонівське городища (с. Шевченково).

3.3. Спаське городище (ур. Карпиця-Цегольня).

Досліджувалось нами в 1991 році [15]. Городище відноситься до типу «круглих» городищ площею 1,2 га. Розміщене на невеликому природному пагорбі правого високого (281,3 м р. м.) берега р. Лімниця біля «камінного вивозу». Тут у 1882 р. Л.Лаврецьким та І.Шараневичем, а в 1980–1981 рр. О.Іоаннісяном* було виявлено і досліджено залишки фундаментів кам'яної церкви, яку потрактовано як літописну церкву Спаса (1153 р.) біля палацу Володимира Володаревича. З південної і частково з західної сторони городище знищене глиняним кар'єром, а в східній частині пошкоджене австрійським фортом періоду I Світової війни (рис. 415).

Траншея 1

(3 x 10 м) закладена на віддалі 10 м від фундаментів апсид храму. В її східній частині (кв. 8) виявлено траншею від оборонної стіни-частоколу. Вона мала характерну ступінчасту (з зовнішньої сторони) форму. Всі стіни вертикальні, ширина траншеї у верхній частині 1 м, а в нижній – 0,65–0,7 м. Траншея вкопана в материк на 1,3 м (2,2 м від сучасної поверхні). Заповнення – чорний гумусований ущільнений ґрунт із значними домішками дрібного білого каміння (вапняк)**. Під внутрішньою стіною виявлено сліди дерев'яного стовпа. Даний частокіл не супроводжувався оборонним ровом у

* У цих дослідженнях брав участь автор.

** Використано будівельні відходи від спорудження церкви Спаса.

зв'язку з досить значним пониженням тут поверхні схилу пагорба, на якому він був розташований. З внутрішньої сторони частого виявлено два поховання, у зв'язку з чим тут було закладено невеликий (14 x 6 м) розкоп. Всього досліджено 14 поховань, які здійснені в неглибоких (0,3–0,55 м) ямах на рівні материка. Поховання являли собою витягнуті тілопокладення на спині, орієнтовані головою на захід (з невеликим сезонним відхиленням). У більшості захоронень (№ 4, 6, 7, 9, 10, 12) руки складено в комбінації: ліва рука на грудях, права лежить на животі. У трьох випадках (№ 15, 11, 13) обидві руки було складено на животі. Поховання чоловічі, жіночі, дитячі. Кладовище в цілому було невелике (30 x 30 м) і датується серединою – другою половиною XII ст. Спаське городище, на якому була розміщена церква з кладовищем, князівський палац зв'язаний переходами з церквою, житлово-господарська забудова, можна вважати справді за князівський двір Володимирка Володаревича (1141–1153 рр.), а можливо, ще Івана Васильовича.

3.4. Пантелеймонівське городище

Досліджувалось нами в 1991, 2005, 2006, 2007 рр. [15; 30; 31]. Городище знаходиться на високому (270 м) мисі правого берега р. Лімниці при впадінні її в р. Дністер. Має форму прямокутника (п'ятикутника). З усіх сторін обмежене земляним валом та ровом. Довжина майданчика городища (північ – південь) становить 210 м, а ширина – 80–140 м. У центральній частині розміщена кам'яна церква св. Пантелеймона (рис. 416; 417).

Розкоп 1 (1991 р.). Закладено на схід від храму на віддалі 22 м від апсид, розміром 42 x 5 м. Дана ділянка майданчика городища виділяється окремим підвищенням, яке вузькою (20–15 м) терасою доходить до східного оборонного валу. Її довжина також близько 20 м. У західній ділянці розкопу (кв. А-Г/1-2) виявлено оборонний рів францисканського монастиря (XVII ст.), який повністю засипаний будівельним сміттям від зруйнованих цегляних стін (1940 р.). Зараз зберег-

лись лише їх фундаменти (музеефіковані) та земляний вал висотою 2 м та шириною 8 м. Ширина рову становила 10 м, глибина 2 м. У східній частині розкопу (кв. 16-21), на краю майданчика городища, виявлено залишки оборонних конструкцій XII–XIII ст. (рис. 418). Вони були побудовані на потужній глиняній підсипці, яка утворила високу (5,5 м) ескарповану платформу над оборонним ровом. Подібна підсипка сформована по всьому північному і східному периметру оборонної стіни. Її спорудження було викликане досить пологим природним схилом цих ділянок пагорба. Від розсування ця потужна глиняна підсипка була заключена в дерев'яні стіни типу городен. На ній зведено вже самі оборонні стіни. З зовнішньої сторони це були традиційні городні, засипані жовтою ущільненою глиною. Їх ширина 4 м. З внутрішньої сторони до них примикали зрубні стіни шириною 3,5 м. Окремі зрубні приміщення мали і житлово-господарське призначення. В заповненні зрубу знайдено багато уламків кераміки кінця XII – початку XIII ст. У межах розкопу зафіксовано комплекси XII–XIII ст., які відносяться до двох будівельних горизонтів. Перший горизонт, очевидно, відноситься до кінця XII – початку XIII ст., а другий – до першої половини XIII ст. До першого належать дві наземні споруди (ж. 1, 2) досліджені частково*.

До другого будівельного горизонту відноситься кам'яна вимостка, виявлена в кв. 3-9/Б-В. Вона характеризувалась смугою (шириною 1,5–2 м) з каміння-гальки товщиною до 0,2–0,3 м, яка лежала на рівні давньої поверхні першого будівельного горизонту. В цілому складалося враження про дві фундаментні стінки великої дерев'яної будівлі, розміщені одна до одної під прямим кутом. Заповнення слабо насичене керамікою XIII ст. У зв'язку з цим нами було закладено додаткову прирізку (8 x 12 м). В її східній частині простежено

* Вздовж північної стінки траншеї-розкопу досліджено велику (10 x 1 м) яму, заглиблену в материк на 0,25–0,3 м. Вона заповнена численними уламками кераміки, кістками тварин та попелом.

продовження кам'яної вимостки. Вона відрізнялась від попередньої більшою щільністю і товщиною та кращою збереженістю. Складалося враження, що ширина будівлі згідно з цією кам'яною вимосткою була близько 12 м. Крім них, тут було виявлено декілька невеликих ям. Із знахідок виділяються мідний хрест-енколпійон, дві залізні стріли. Серед керамічного матеріалу, зокрема, знайдено 4 керамічні полив'яні (прямокутні) плитки та більше 20 уламків візантійських амфор.

Розкоп 2. У 2006 р. тут було закладено новий розкоп (12 x 6 x 12,5 x 6,5 м), який примикав до північної стінки розкопу 1. У східній його частині на глибині 0,25–0,35 м знову було виявлено кам'яну вимостку, яка проходила смугою шириною 1,5–2,5 м по осі північ – південь. Товщина вимостки 0,10–0,20 м. Вимостка сильно пошкоджена пізньосередньовічними ямами. Під вимосткою виявлено декілька (3) стовпових ям, розмішених в одній осі з нею. Їх діаметр 1 м і глибина 0,9–1 м. Ще один ряд стовпових ям виявлено на віддалі 2,5 (3) м від попередніх. В одній з них простежено сліди дерев'яного стовпа (0,3 x 0,3 м). На відміну від досліджень 1991 р. на цій ділянці кам'яної вимостки виявлено дуже невелику кількість знахідок кераміки (рис. 419–423).

Розкоп 3. У 2007 р. тут закладено новий розкоп (14 x 7 м), на віддалі 8 м від розкопу 2. Він був розмішений вздовж північного краю майданчика мисовидної тераси, на якій і знаходилась кам'яна вимостка під велику дерев'яну будівлю. Її залишки знову виявлено нами у східній частині розкопу. В додатковій прирізці (3,5 x 4 м; 2,5 x 1 м), крім того, на краю вимостки виявлено потужні кам'яні фундаменти з блоків білого каменя. Його ширина 1 м. Фундаменти мають сильний нахил до півночі. Нижче фундаментів і кам'яної вимостки знаходиться потужний культурний шар з великою кількістю тваринних кісток. Крім цієї дерев'яної будівлі з кам'яною основою, виявлено цілий ряд (18) стовпових ям, які відносяться до першого будівельного горизонту. Зокрема, ями діаметром 0,7–1 м і заглиблені по 1 м у материк. У більшості з них простежено сліди дерев'яних стовпів (бруси розміром 0,3 x 0,3 м).

Вони простежені по периметру більш ранньої дерев'яної споруди і є її фундаментною основою, чим нагадують нам Західний палацовий комплекс Крилоського городища. Дослідження тривають. Але вже зараз можна говорити, що тут, на мисовидному майданчику, розміщено на схід від церкви св. Пантелеймона, було розміщено великий дерев'яний палацовий комплекс. Спочатку він належав, очевидно, до княжого двору Романа Мстиславича, а пізніше до княжого двору Данила Романовича.

У 1367 р. церкву св. Пантелеймона, яка була споруджена Романом Мстиславичем на честь діда – київського князя Ізяслава (Пантелеймона) була переосвячена (перебудована) в латинський костел св. Станіслава (патрона Корони Польської) і городище стало осідком-двором латинських єпископів та архиєпископів (до 1414 р.). Залишки палацових комплексів цього часу виявлено нами в 2005–2007 рр. (розкоп 4). Приблизні розміри великої дерев'яної споруди на кам'яних фундаментах становлять 17 x 8 м. Вона стояла на віддалі 10 м на південь від храму. В XVI–XVII ст. тут знаходився невеликий францисканський монастир, залишки кам'яних фундаментів яких зараз музеєфіковано.

Всі польові роботи по дослідженню слов'яно-руських і пізньосередньовічних пам'яток давнього Галича проводились нами спільно з Володимиром Бараном і під його керівництвом. Автор щиро вдячний Володимир Барану за допомогу і багаторічну співпрацю.

Городища давнього Галича

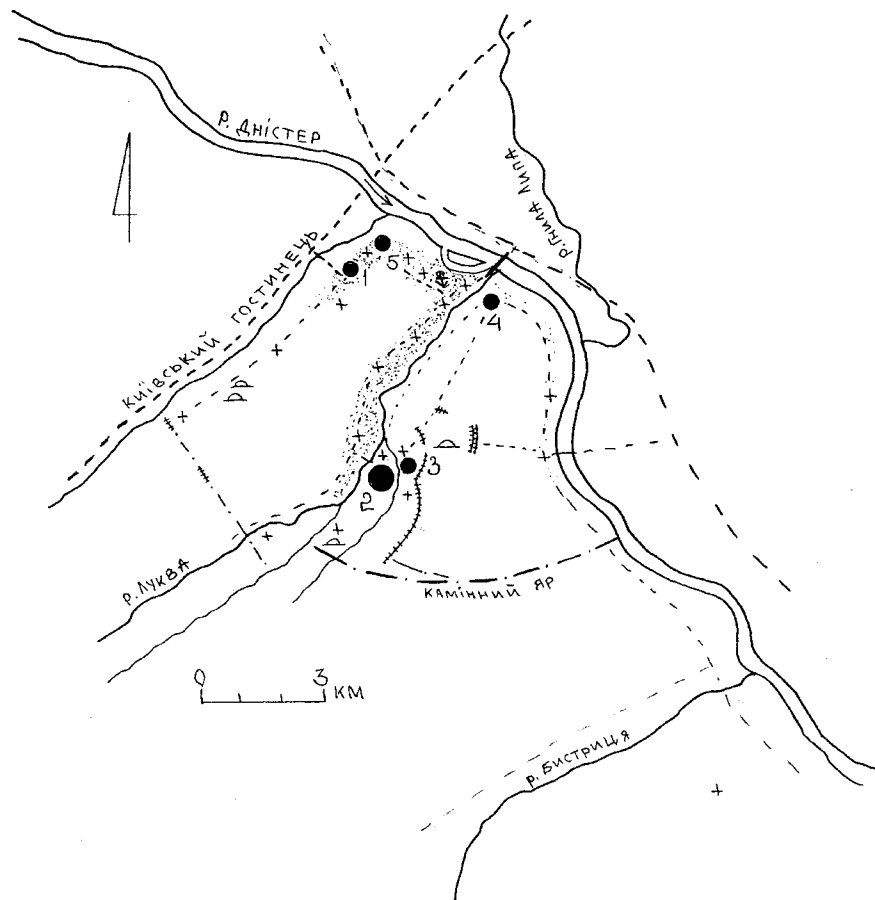

Рис. 370. Давній Галич. Містотворчі центри. План.

- 1 – княздвір Володимирка Володаровича;
- 2 – княздвір Ярослава Осмомисла, дитинець міста XII–XIII ст, єпископський і митрополичий осідок;
- 3 – замок київських памісників; 4 – угорський двір;
- 5 – княздвір Романа Мстиславовича.

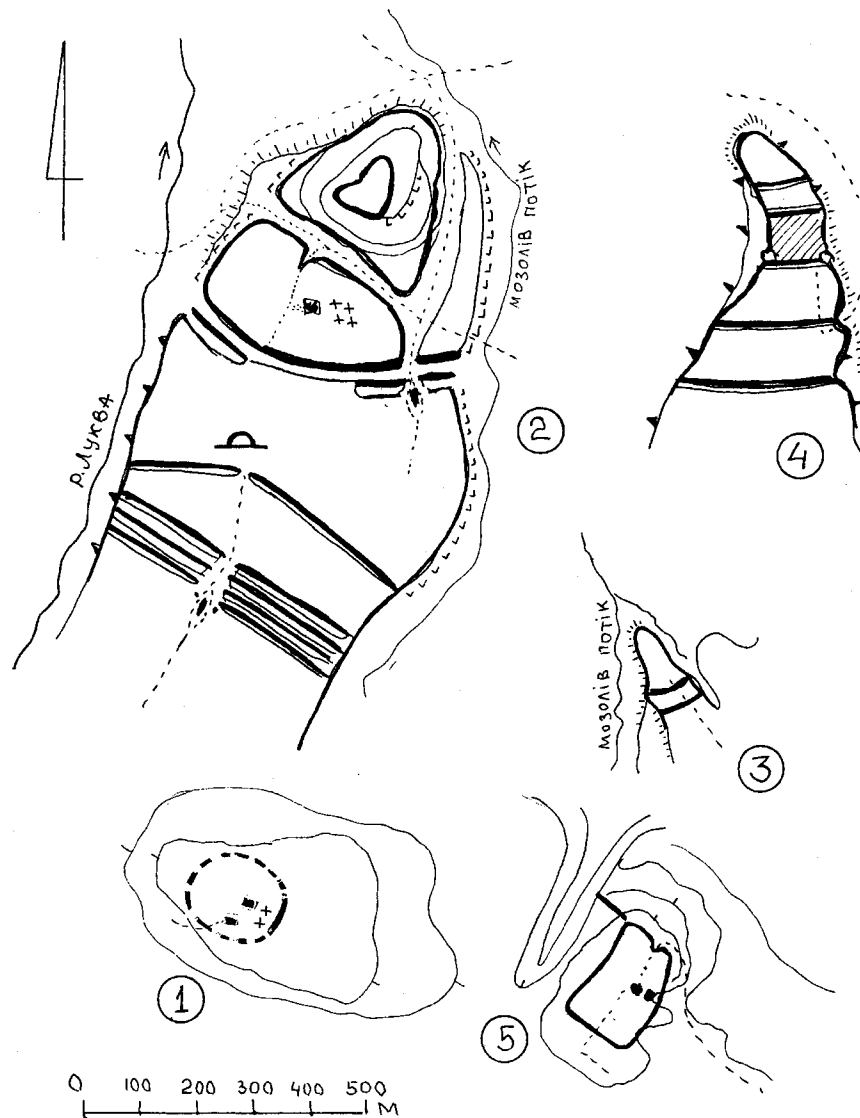

Рис. 371. Давній Галич. Галицькі городища. План.

- 1 – Спаське городище; 2 – Крилоське городище;
- 3 – Штепанівське городище; 4 – Галицьке городище;
- 5 – Пантелеймонівське городище.

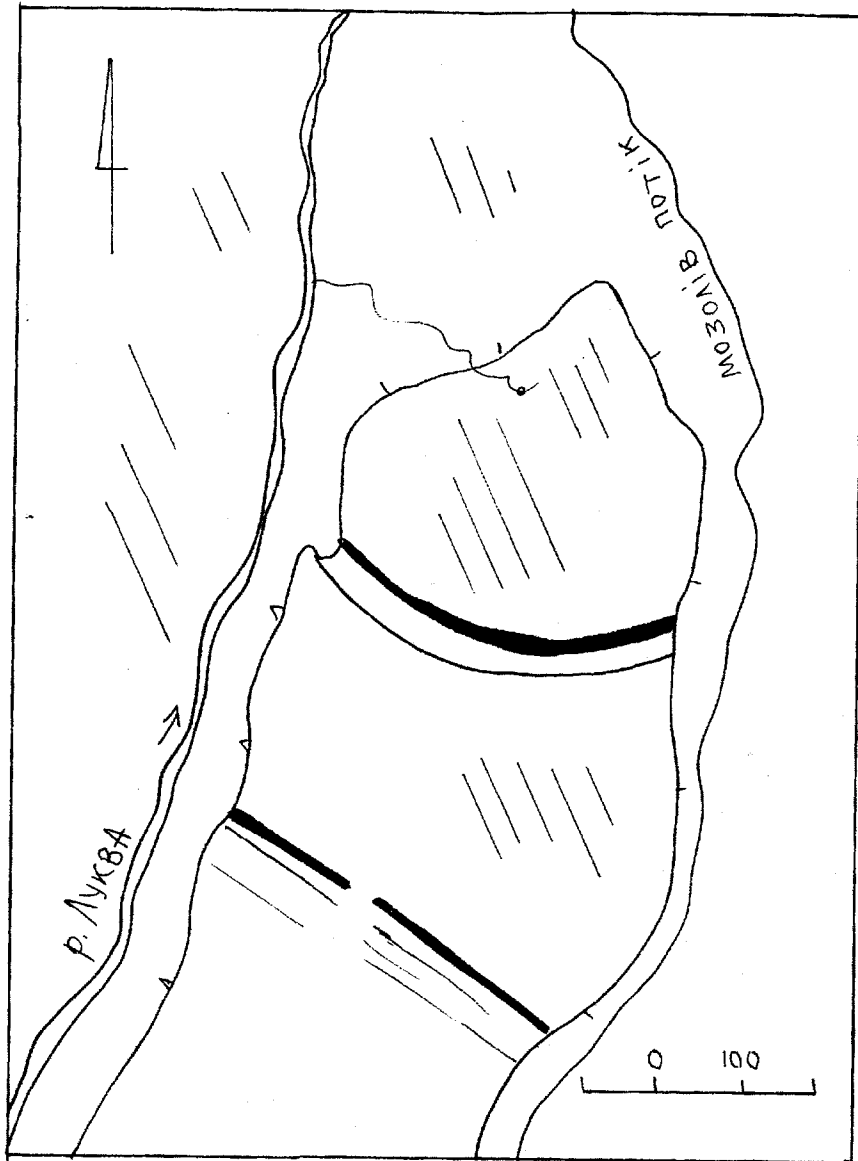

Рис. 371.1. Крилоське городище фракійського гальштату.

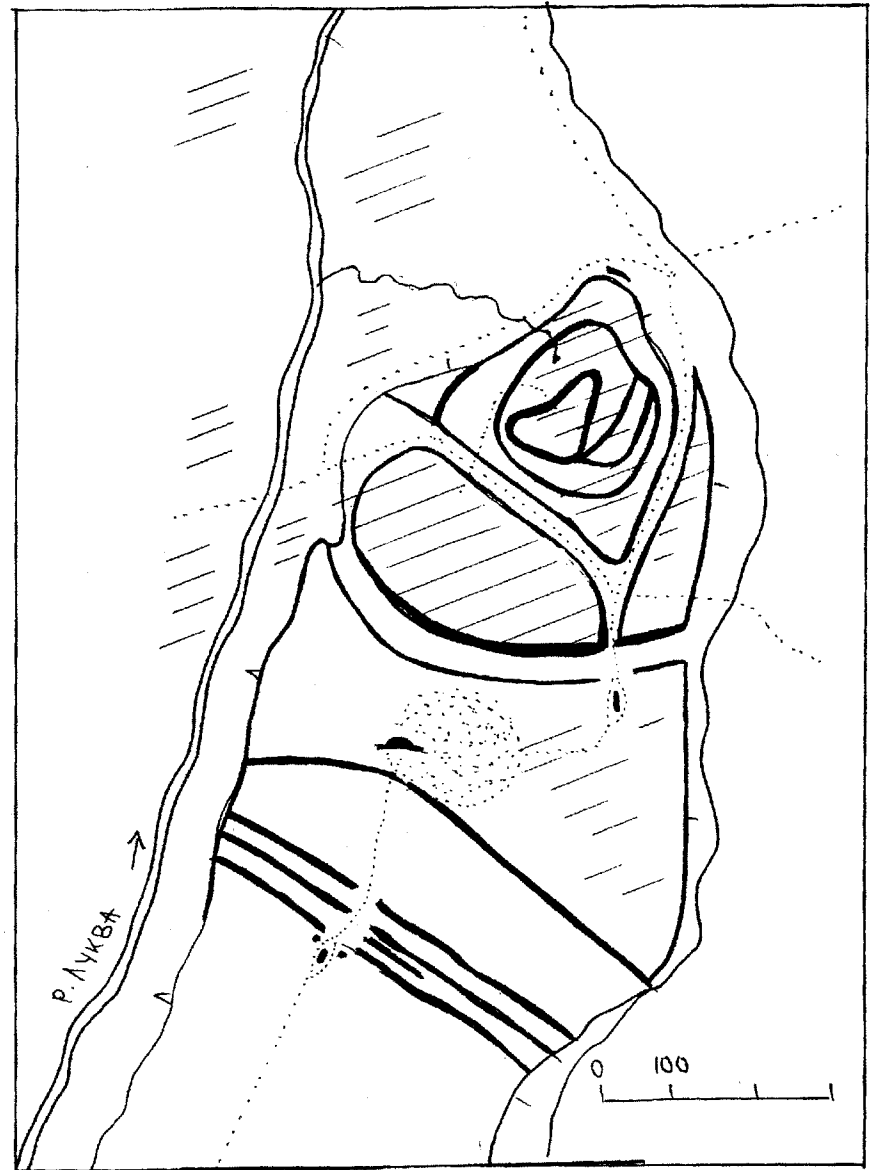

Рис. 371.2. Крилоське городище X-XI ст.

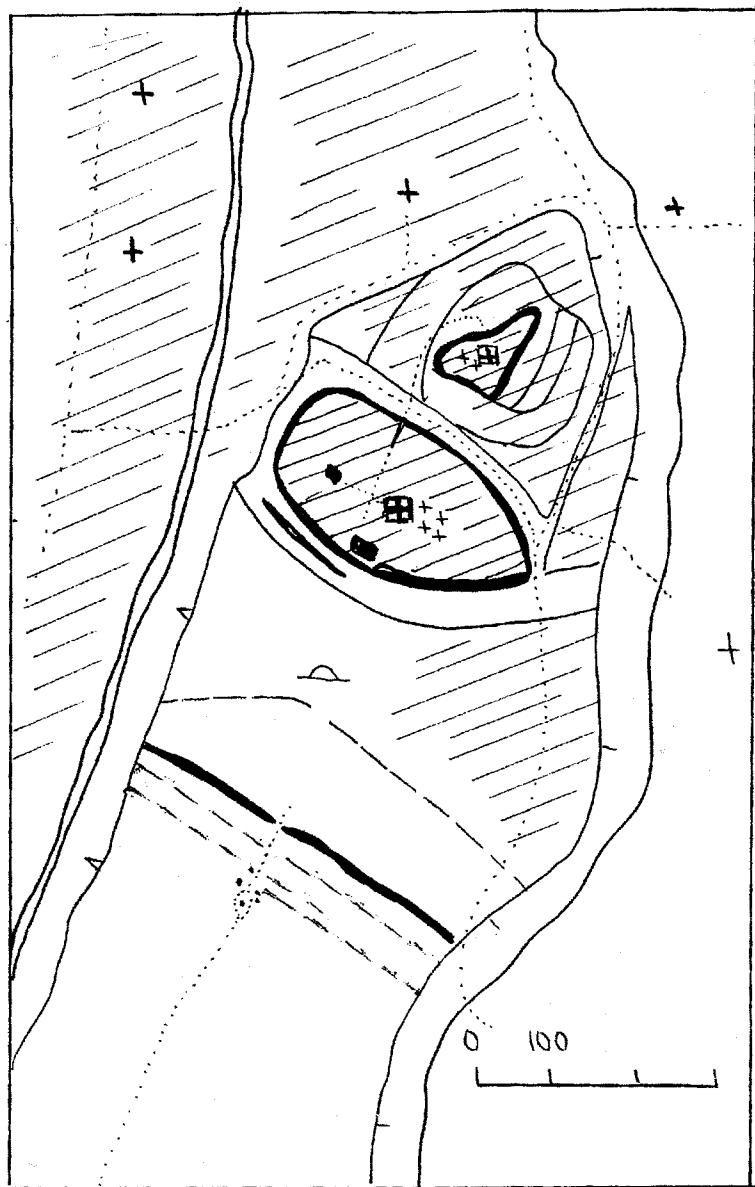

Рис. 371.3. Крилоське городище XII-XIII ст.

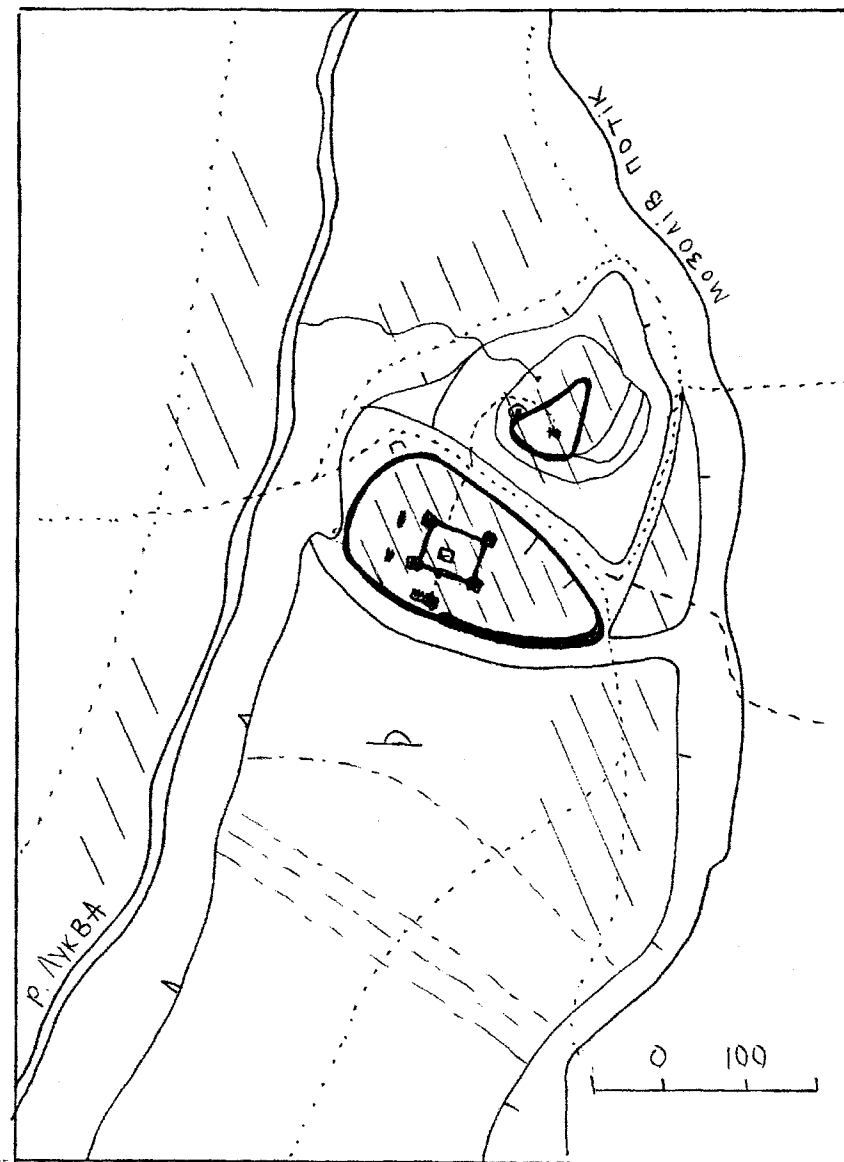

Рис. 371.4. Крилоське городище XIV-XVII ст.

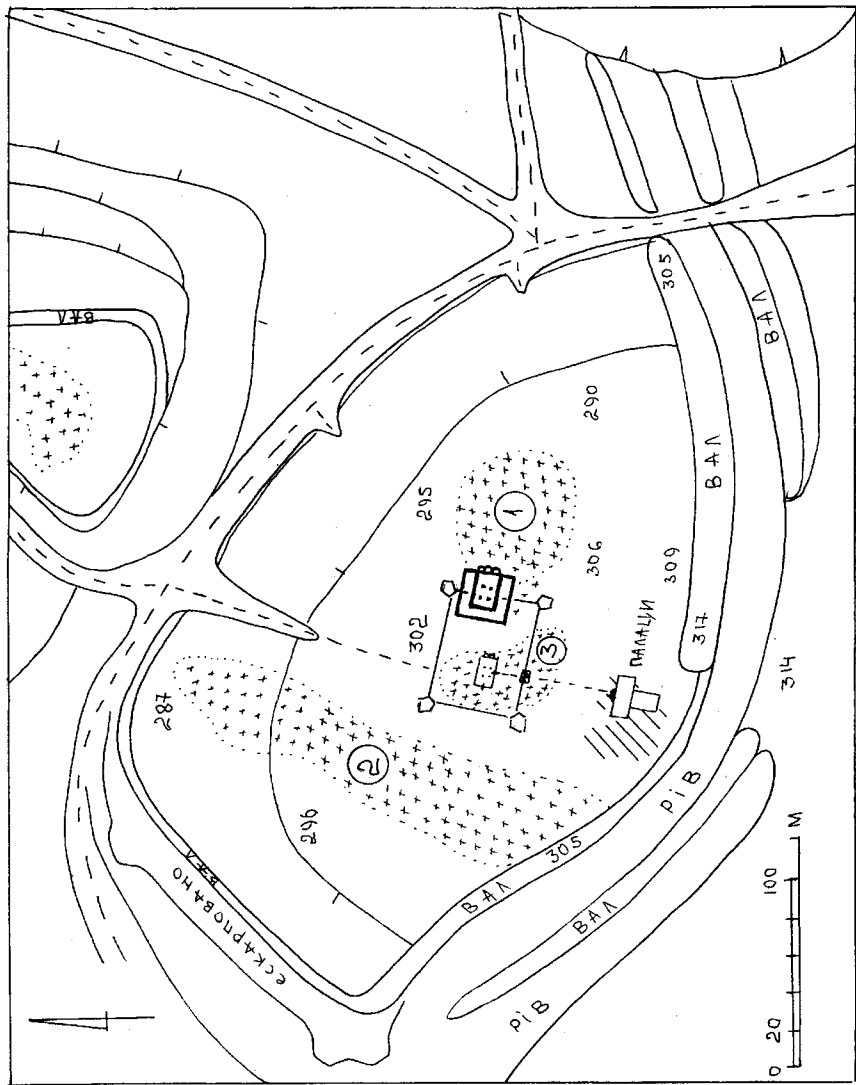

Рис. 371.5. Давній Галич-Крилос. Осідок митрополитів і єпископів.
 1 – кладовище XII-XV ст.; 2 – кладовище XV-XVI ст.;
 3 – кладовище XVII ст.

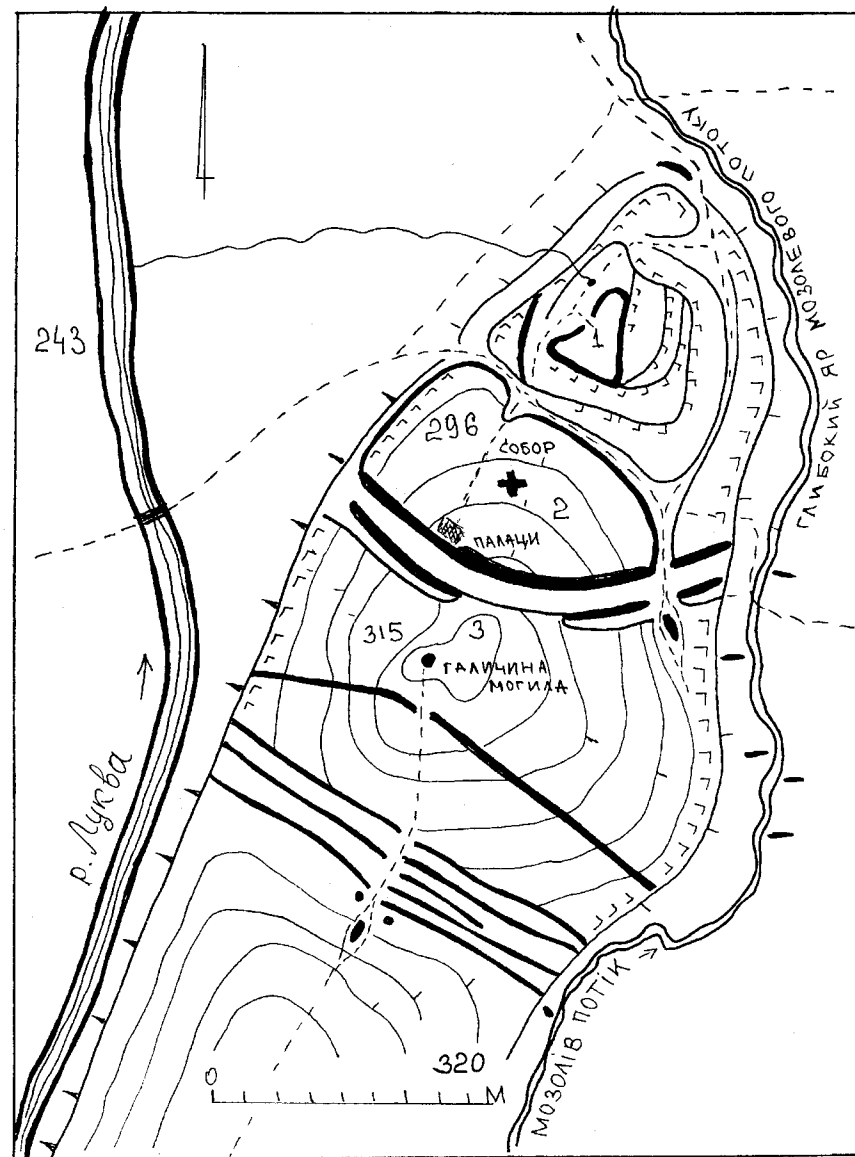

Рис. 372. Крилоське городище. План.

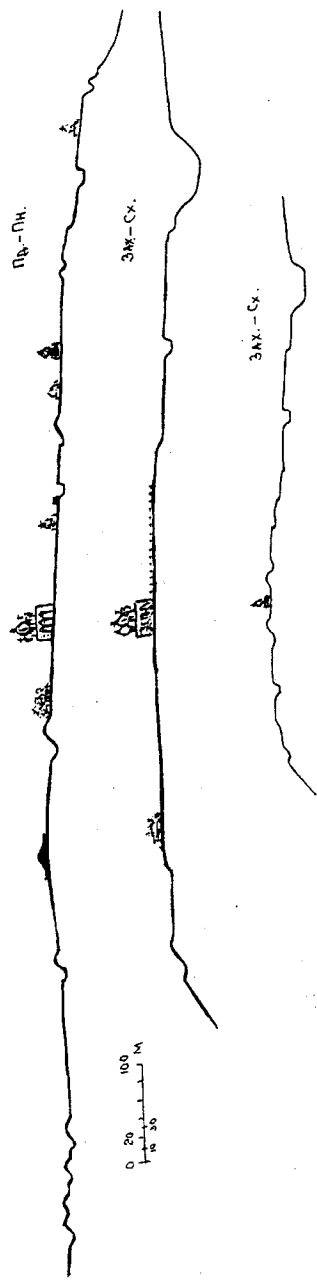

Рис. 372.1. Крилооське городище.

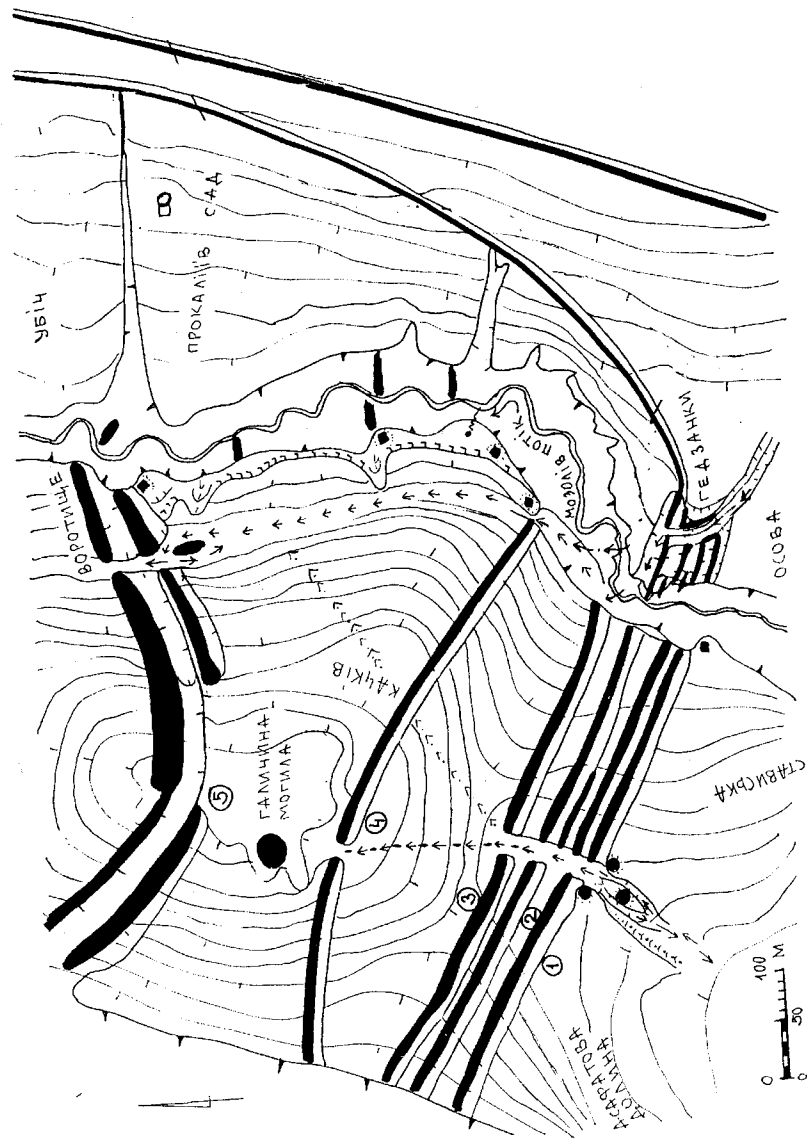

Рис. 373. Крилооське городище. План південної частини.

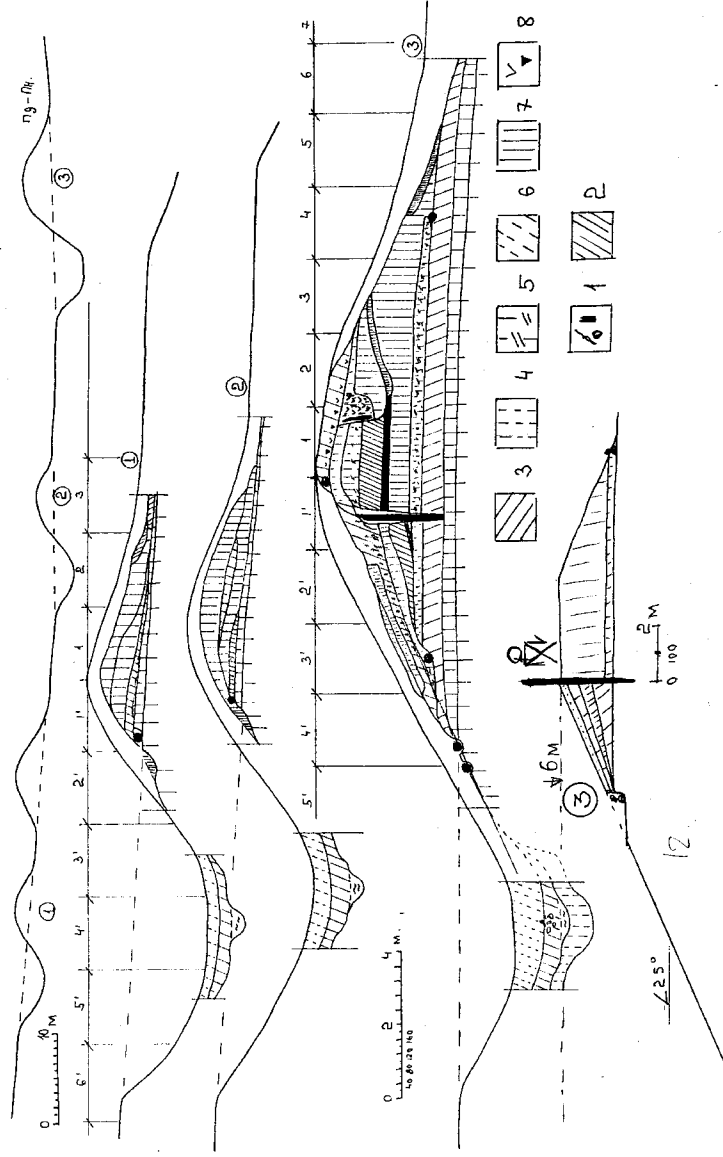

Рис. 374. Крылоське городище. Перші оборонні вали. Стратиграфія. План.

1 – дерев'яні конструкції; 2 – сіра; 3 – похований чорнозем; 4 – жовта уцільнена; 5 – жовто-сіра; 6 – сіро-жовта; 7 – чорна уцільнена; 8 – попіл, кераміка.

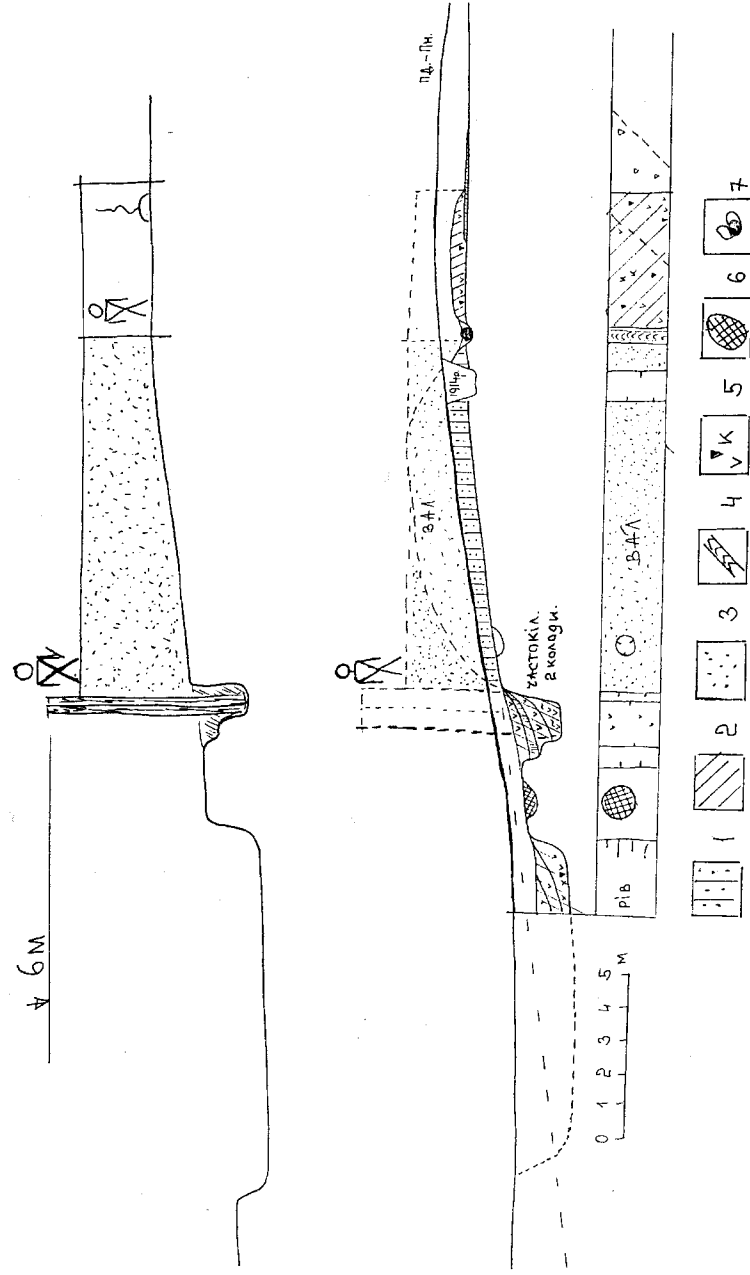

Рис. 375. Крылоське городище. Оборонний вал на Качкові (4). Стратиграфія. План.

1 – жовто-сіра уцільнена; 2 – чорна; 3 – дрібне каміння; 4 – дерев'яні конструкції; 5 – кості, кераміка, попіл; 6 – черв'яні печі; 7 – каміння.

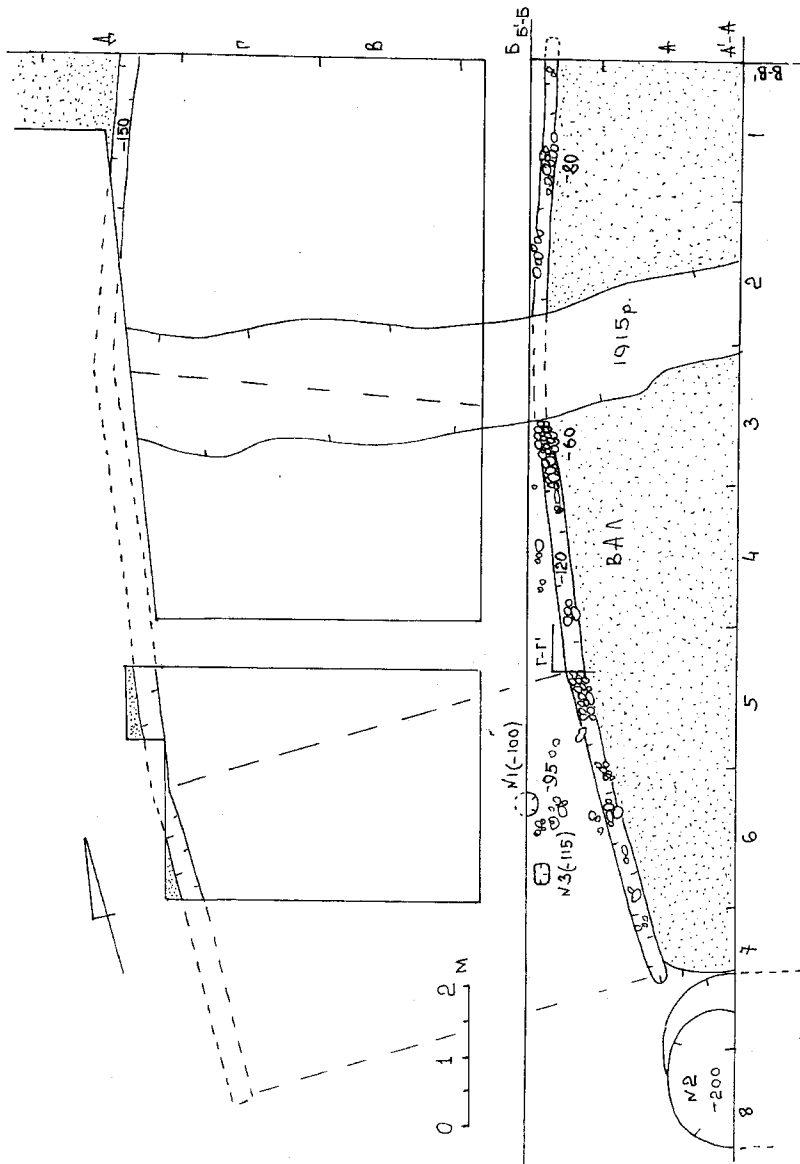

Рис. 376. Крилоське городище. Вал на Качкові (4). В'їзд. Розкоп. План.

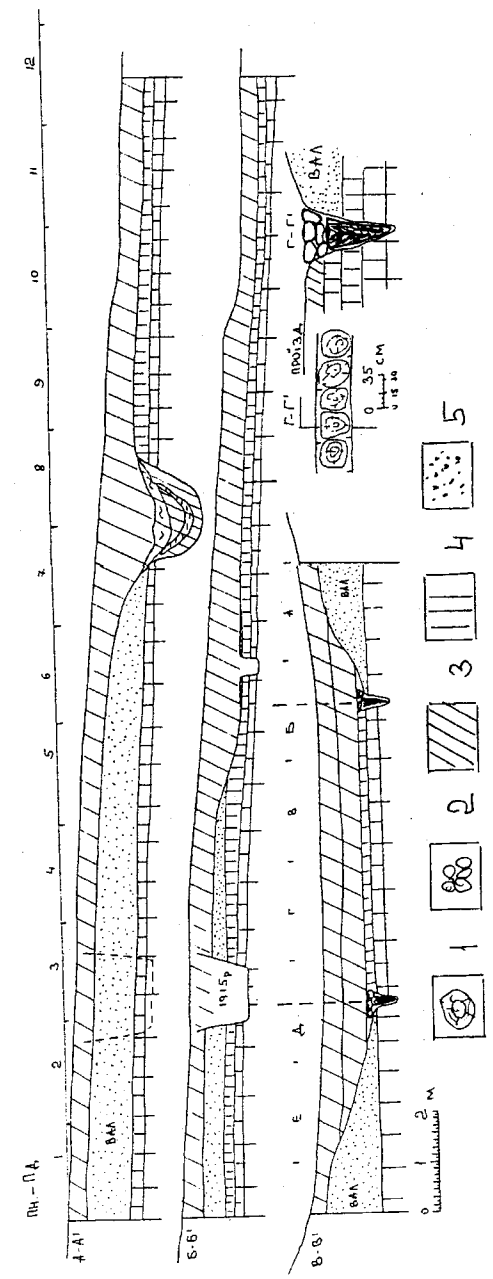

Рис. 377. Крилоське городище. Вал на Качкові (4). В'їзд. Розкоп. Стратиграфія. План.
 1 – дерев'яні конструкції; 2 – каміня; 3 – цегла; 4 – чорна уцільнена; 5 – жовто-сірий насип валу.

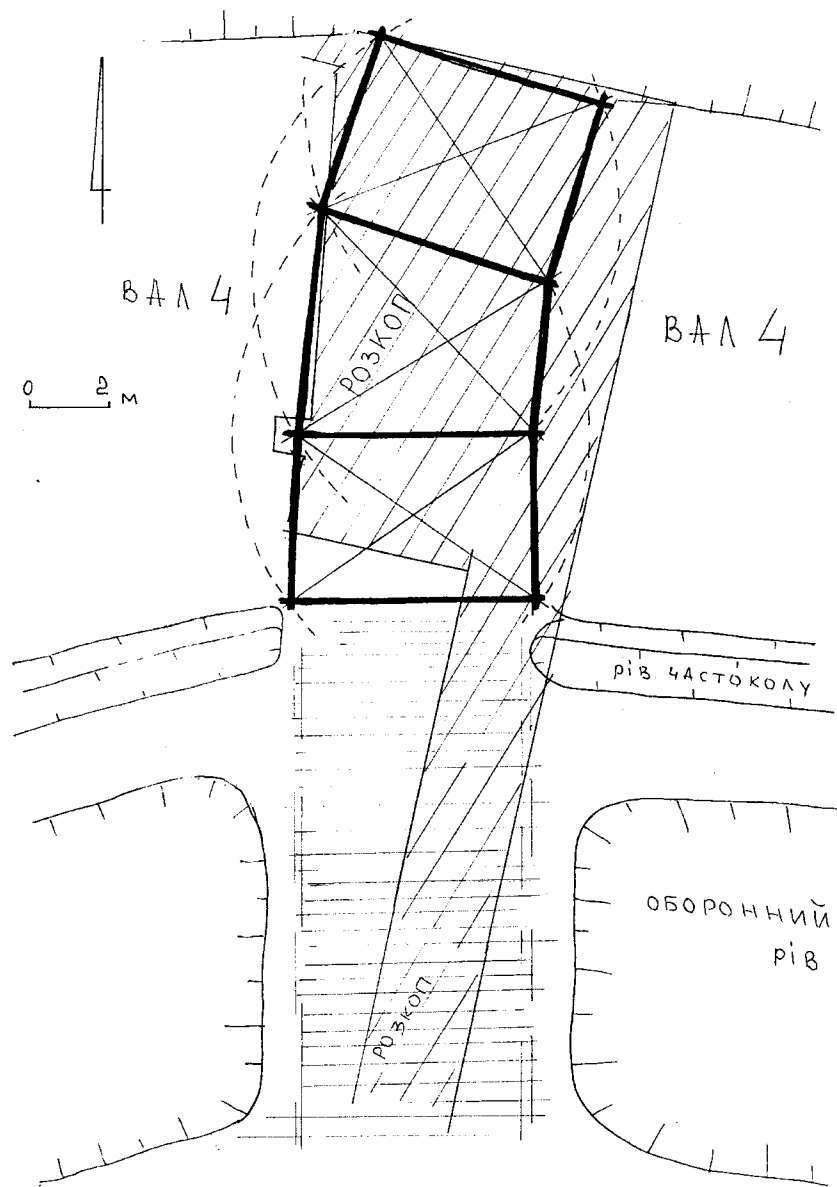

Рис. 378. Крилоське городище. Вал на Качкові (4).
В'їзд. Реконструкція плану.

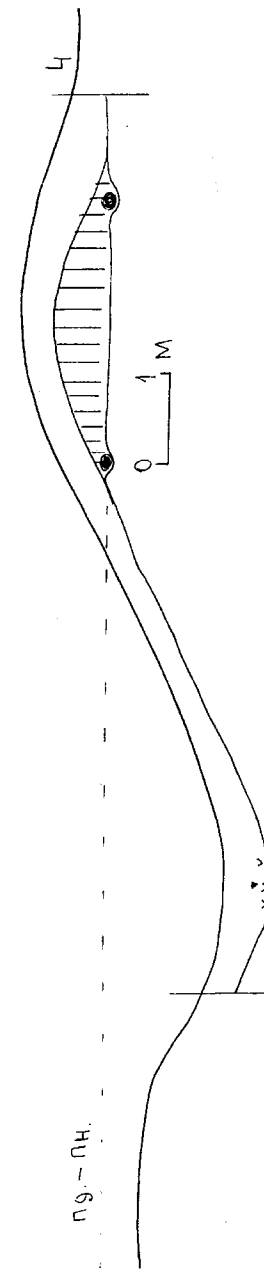

Рис. 378.1. Крилоське городище. Качків. Вал 4. Розріз валу біля західного обриву

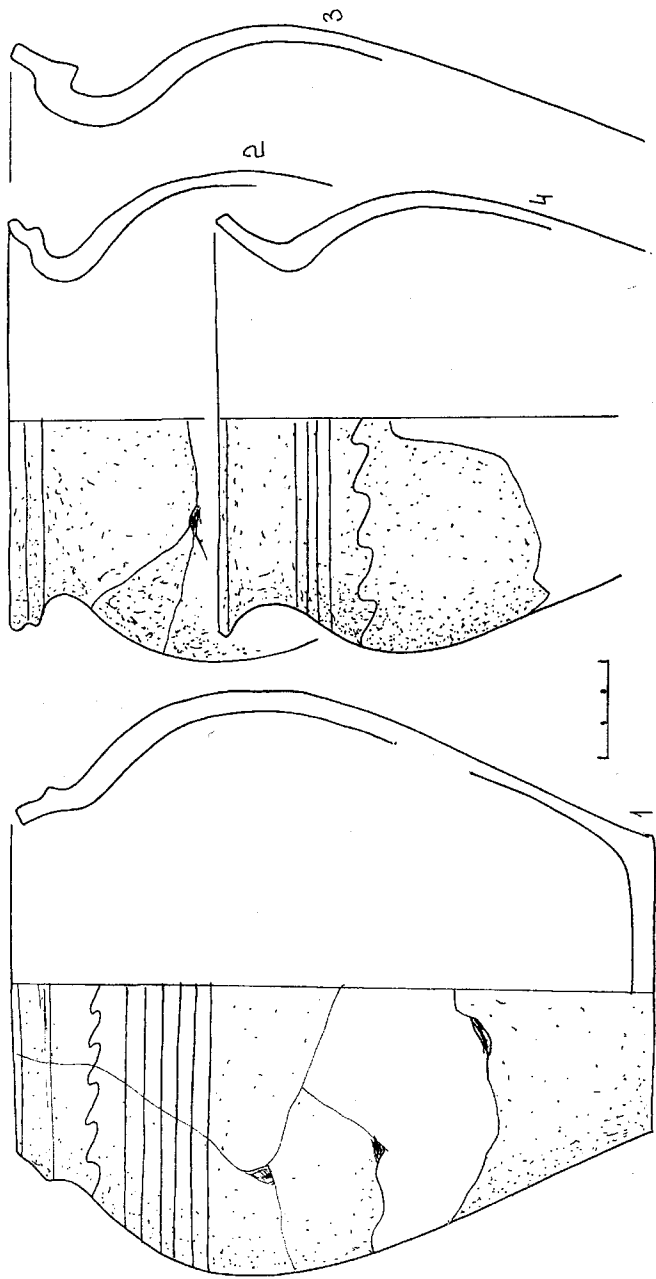

Рис. 378.2. Крилоське городище. Качків. Вал 4. Таблиця кераміки. 1 – рів; 2–4 – вал.

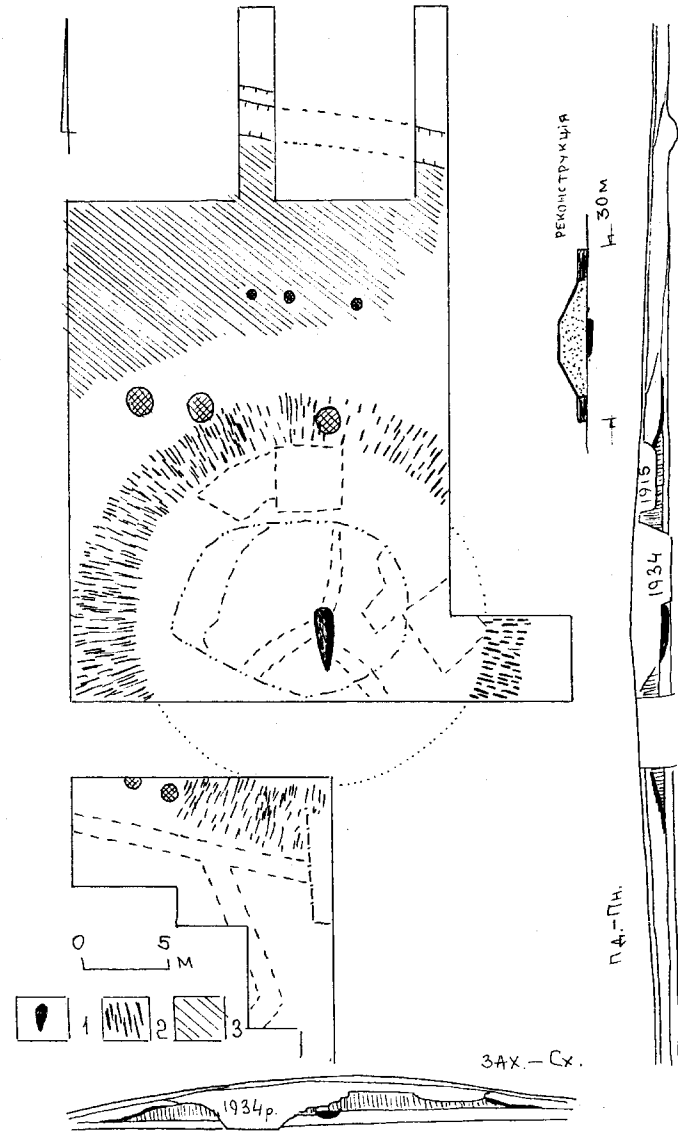

Рис. 379. Крилоське городище. Качків. Галичина Могила. План розкопу. 1 – залишки човна; 2 – залишки дерев'яної кріпиди; 3 – культурний шар. (За В.Бараном, Б.Томенчуком)

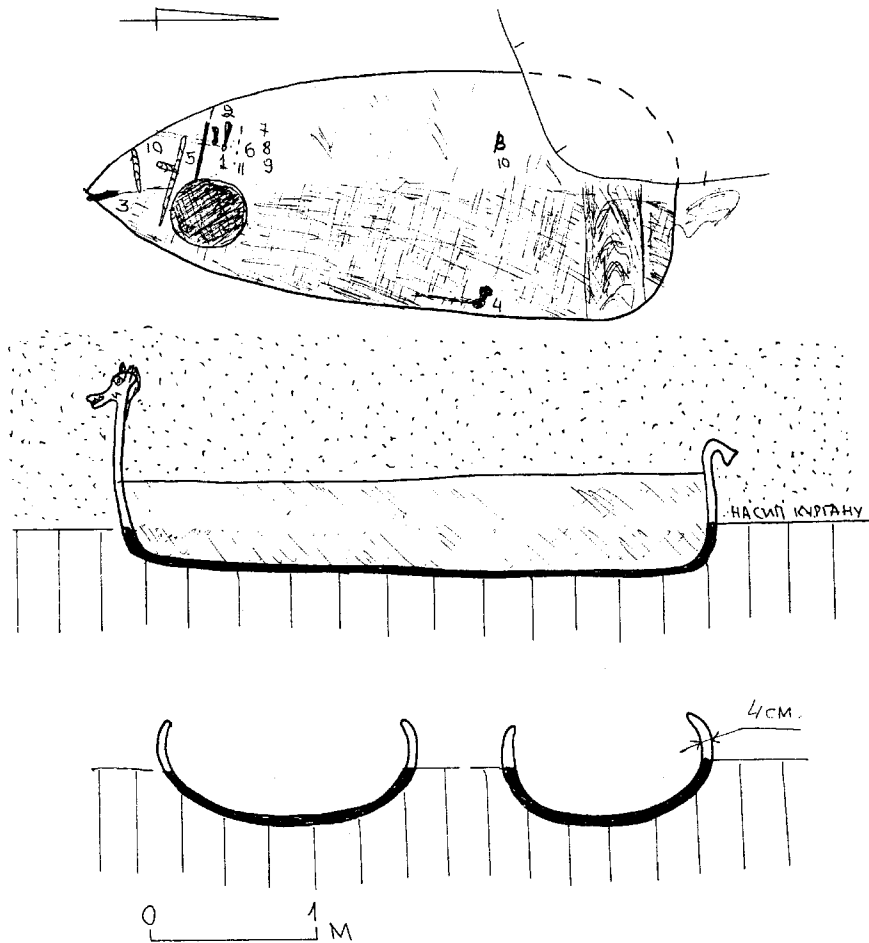

Рис. 380. Крилоське городище. Качків. Галичина Могила. Човен.
 План. 1, 2 – стріли; 3, 4, 5 – сокири; 6 – скрамасакс; 7 – тесло;
 8 – золотий щит; 9 – дротик; 10 – дерев'яний предмет;
 11 – кріплення весла керового. (За В.Бараном, Б.Томенчуком)

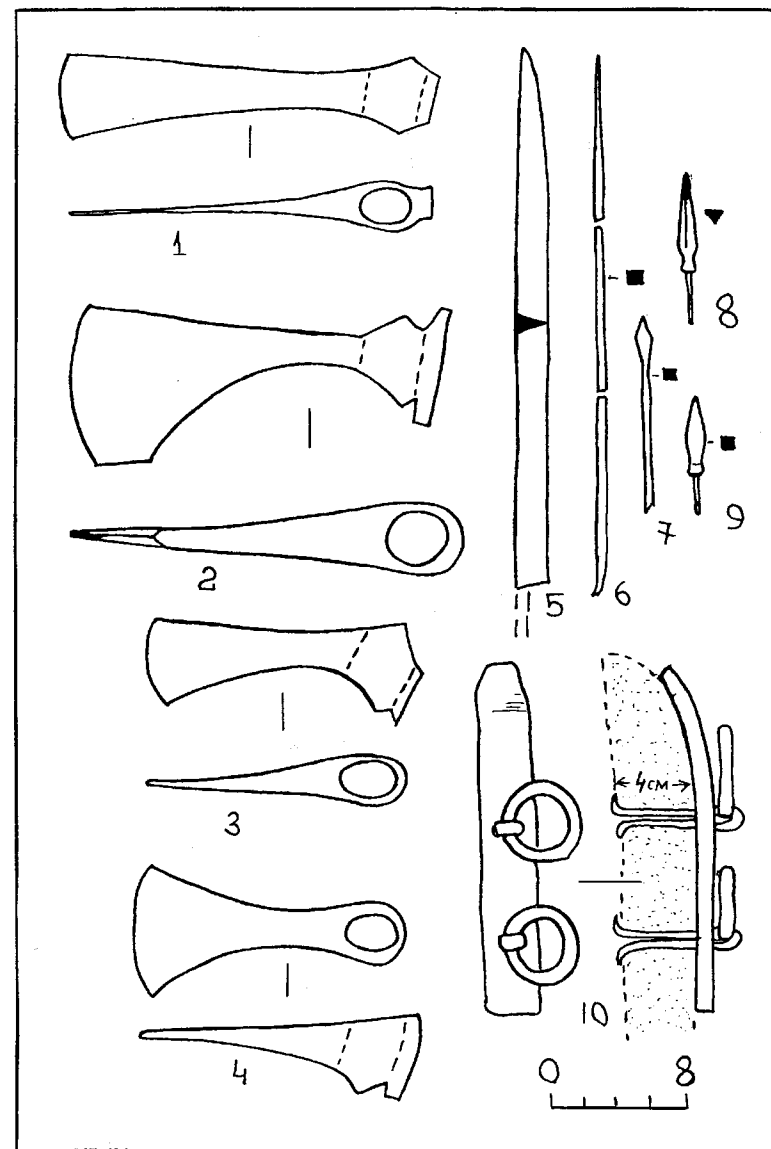

Рис. 381. Крилоське городище. Качків. Галичина Могила.
 Таблиця знахідок. (За В.Бараном, Б.Томенчуком)

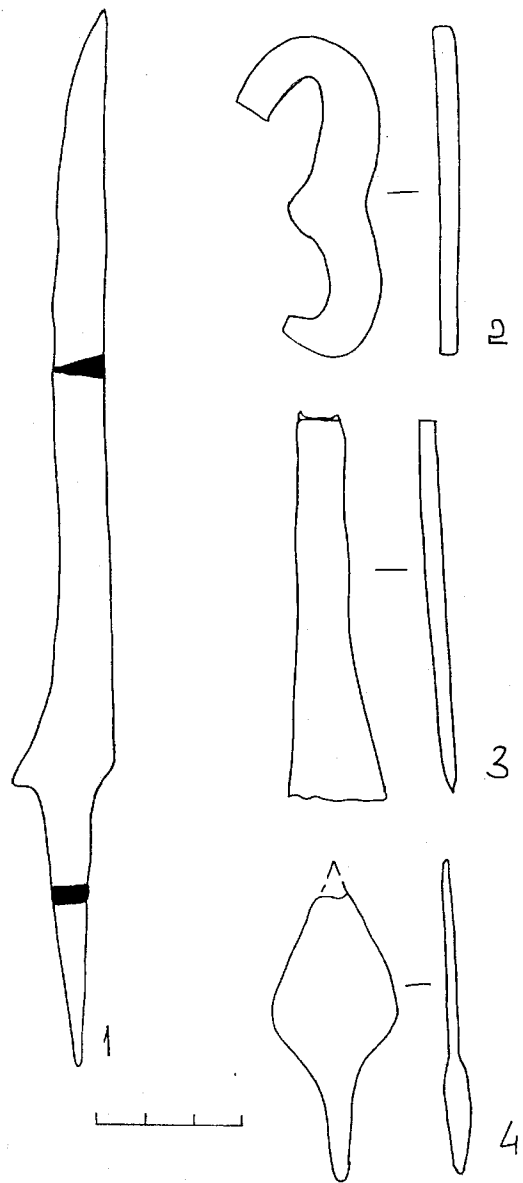

Рис. 382. Крилоське городище. Качків. Галичина Могила.
Розкоп. Північна частина. Знахідки. (За В.Бараном, Б.Томенчуком)

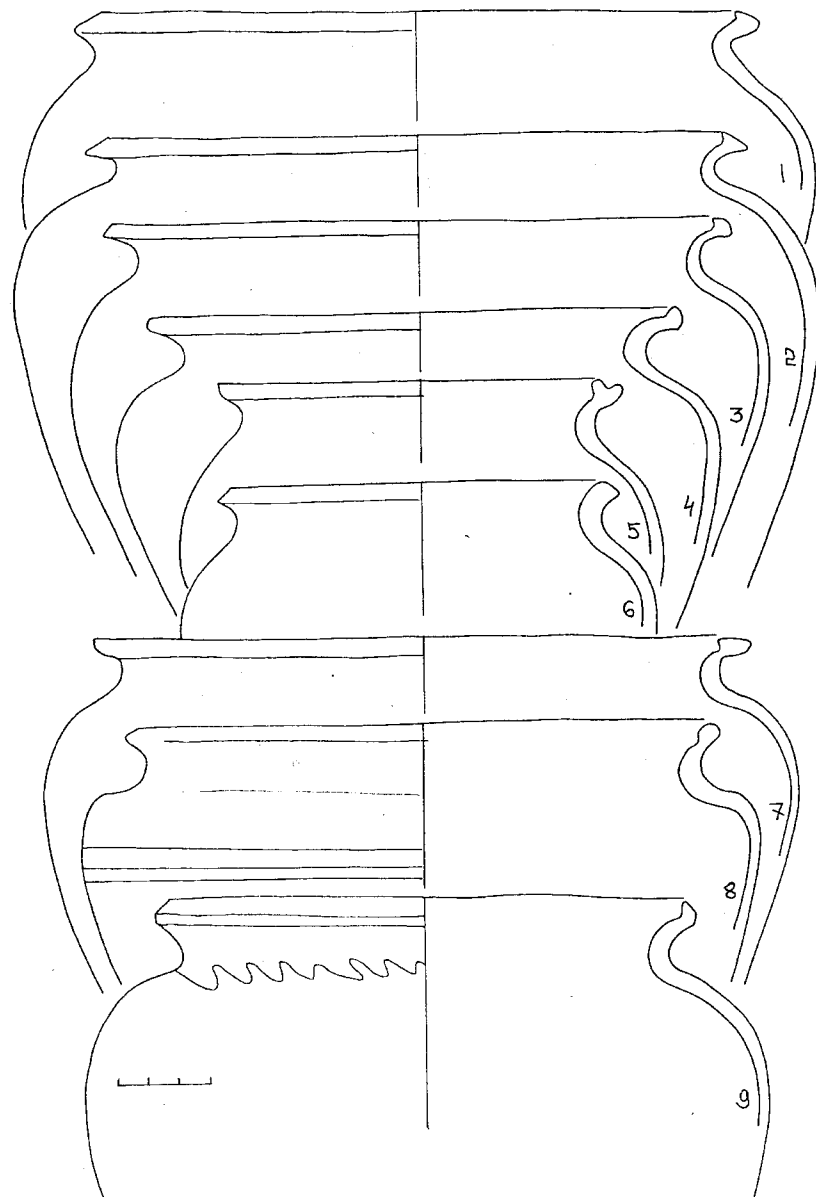

Рис. 383. Крилоське городище. Качків. Галичина Могила. Розкоп.
Північна частина. Таблиця кераміки. (За В.Бараном, Б.Томенчуком)

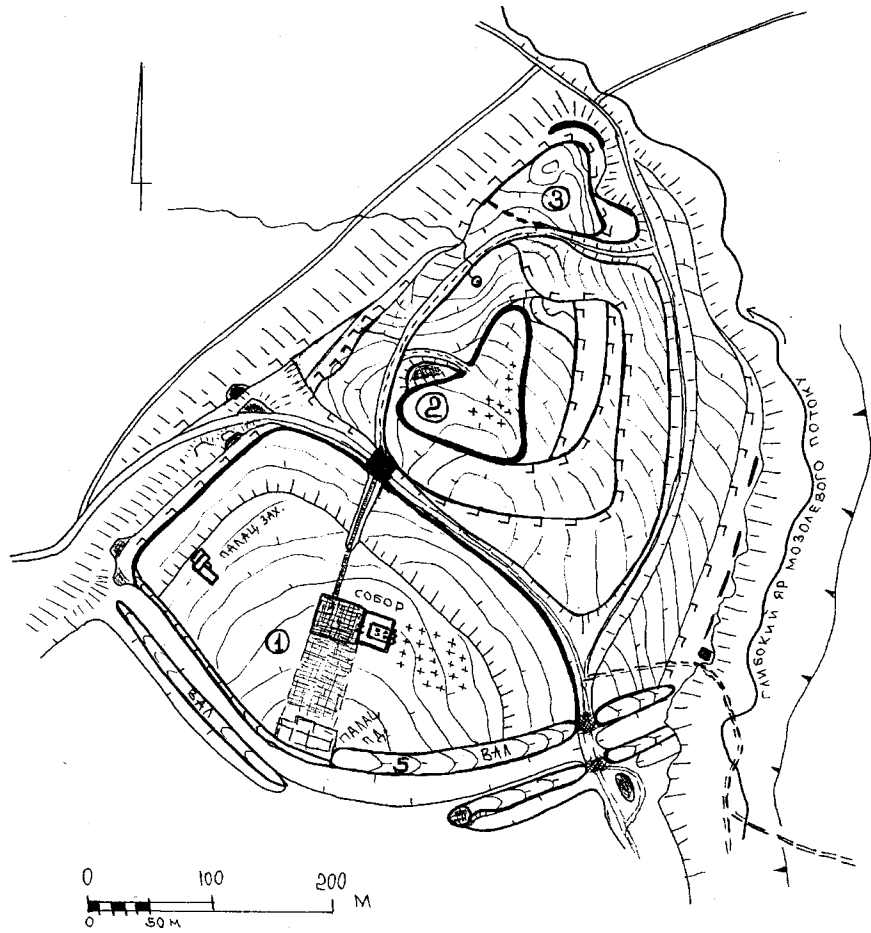

Рис. 384. Крылоське городище. Північна частина городища. План.

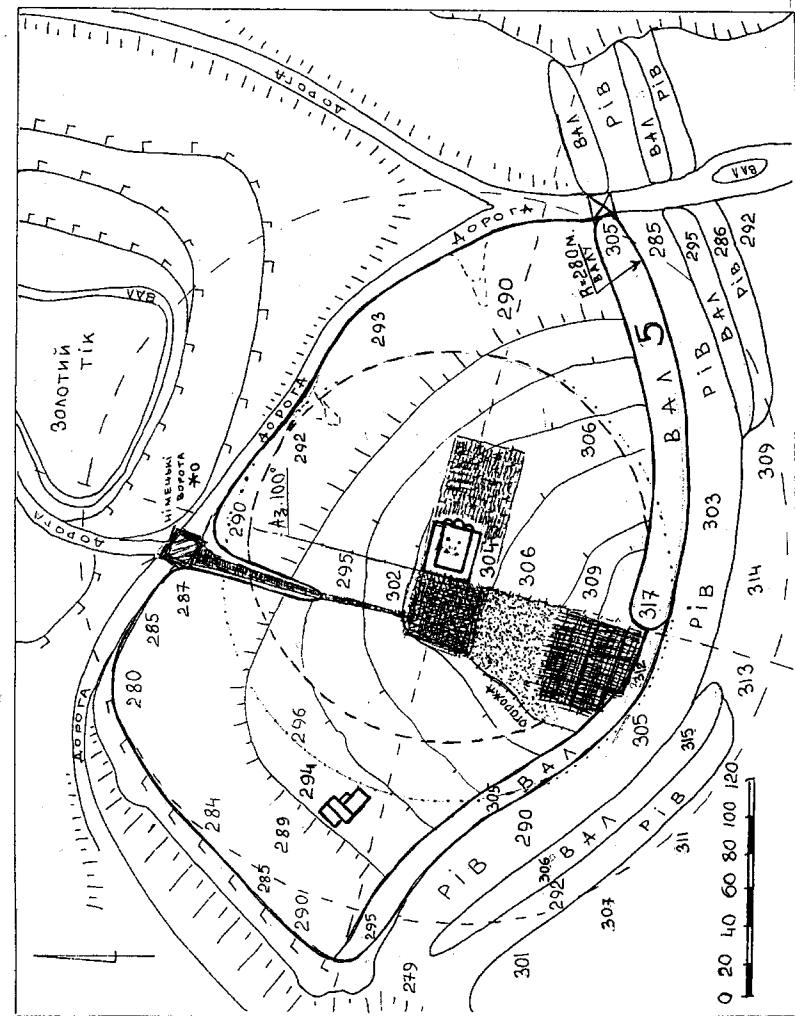
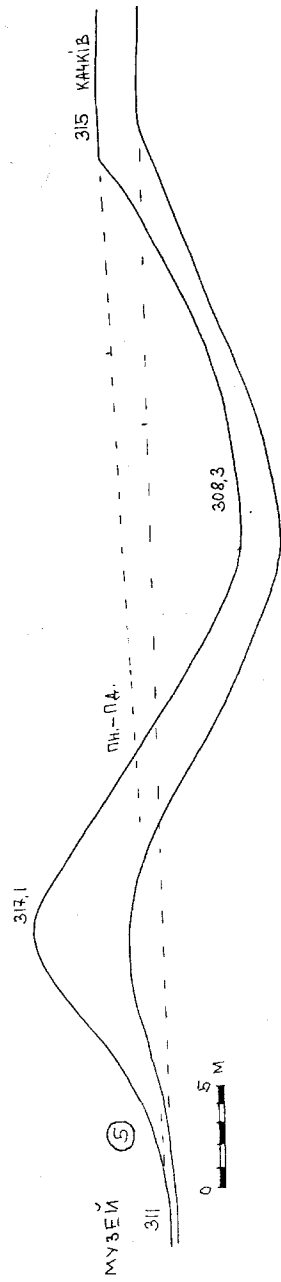
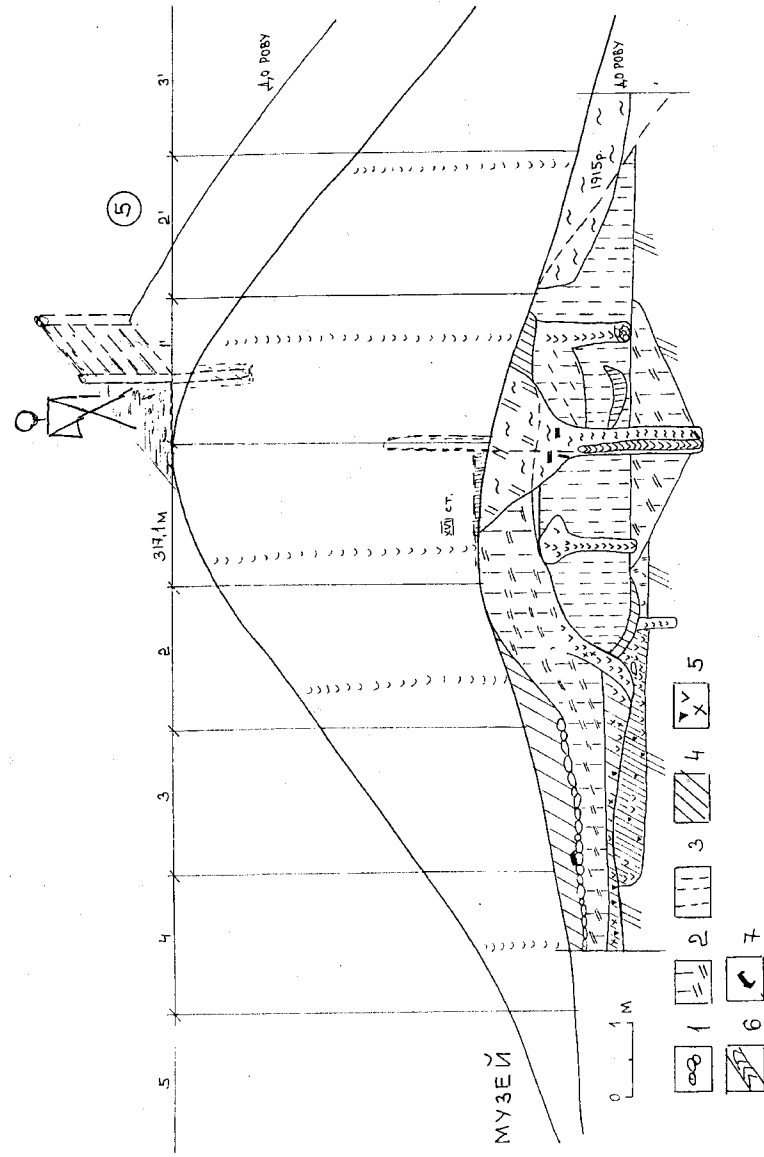

Рис. 385. Крылоське городище. Центральний майданчик городища. Дитинець. План.

560

Рис. 386. Крылоське городище. Центральний майданчик. Вал 5. План.

561

Рис. 387. Крылоське городище. Вал 5. Стратиграфія. План. 1 — жовто-сіра уцільнена; 2 — жовто-сіра уцільнена; 3 — жовта уцільнена; 4 — чорна; 5 — кераміка, попіл, обмазка; 6 — дерев'яні конструкції; 7 — цегла.

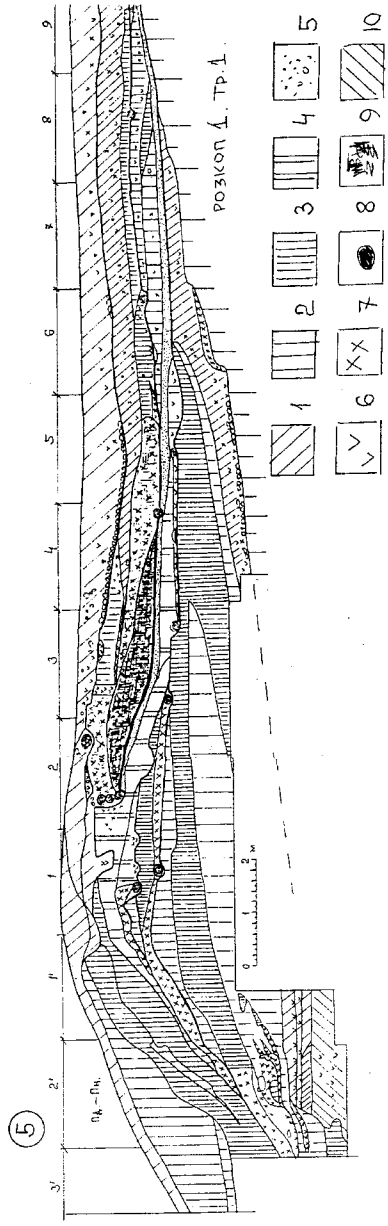
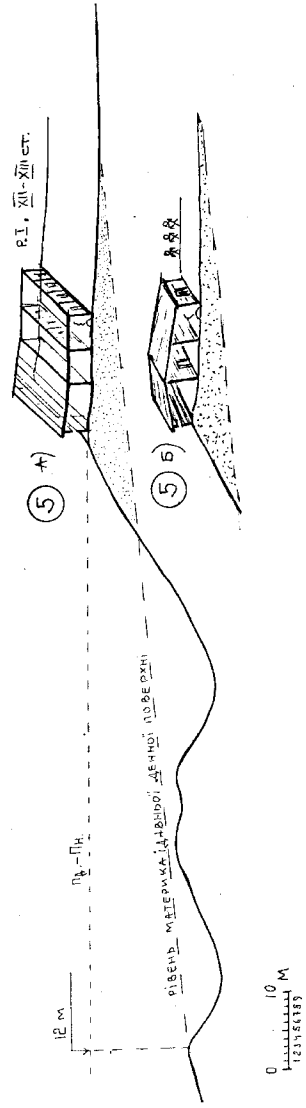

Рис. 388. Крилоське городище. Вал 5. Стратиграфія. Розкоп 1. План. 1 — темна, чорна;

2 — жовта уцільнена; 3 — жовто-сіра уцільнена; 4 — жовта світла уцільнена;

5 — стерильний прошарок; 6 — попіл; 7 — обпалена глина, обмазка; 8 — дерев'яні конструкції;

9 — сильно обпалена глина; 10 — чорний, сірий шар з попелом. (За В.Бараном, Б.Томенчуком)

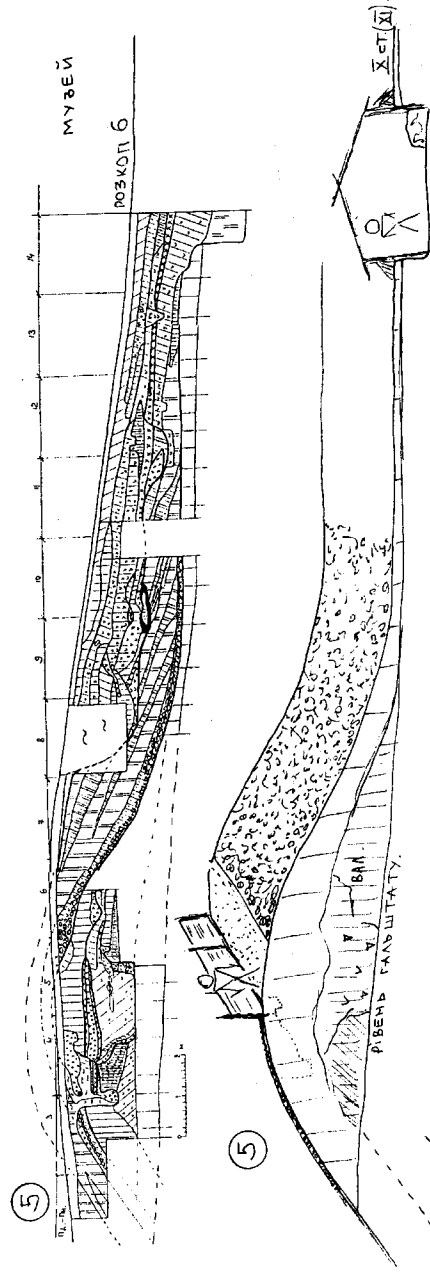

Рис. 388.1. Крилоське городище. Вал 5. Розкоп 6. Стратиграфія. (За В.Бараном, Б.Томенчуком)

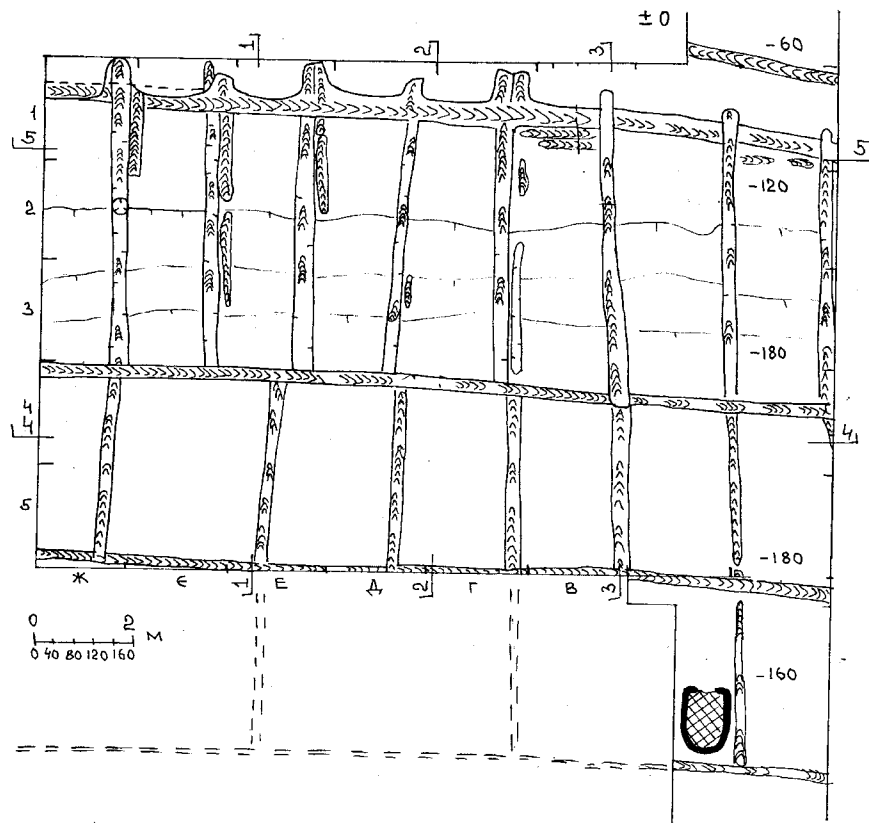

Рис. 389. Крилоське городище. Вал 5. Розкоп 1.
План горизонту XII–XIII ст.

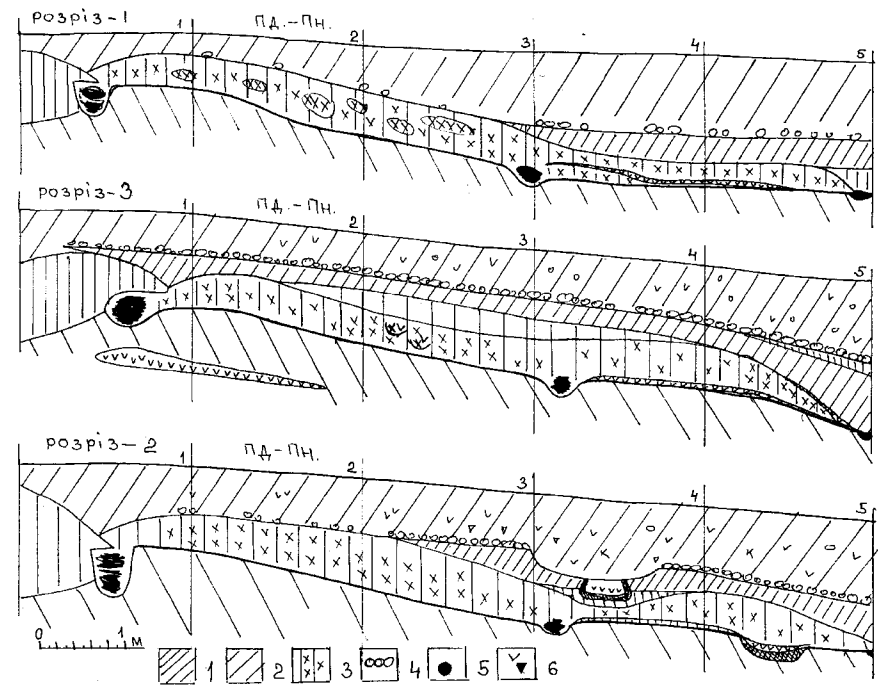

Рис. 390. Крилоське городище. Вал 5. Розкоп 1.
Стратиграфія горизонту XII–XIII і XVII ст. 1 – чорна; 2 – сіра;
3 – обпалена з обмазкою; 4 – каміння; 5 – дерев'яні конструкції;
6 – попіл, кераміка.

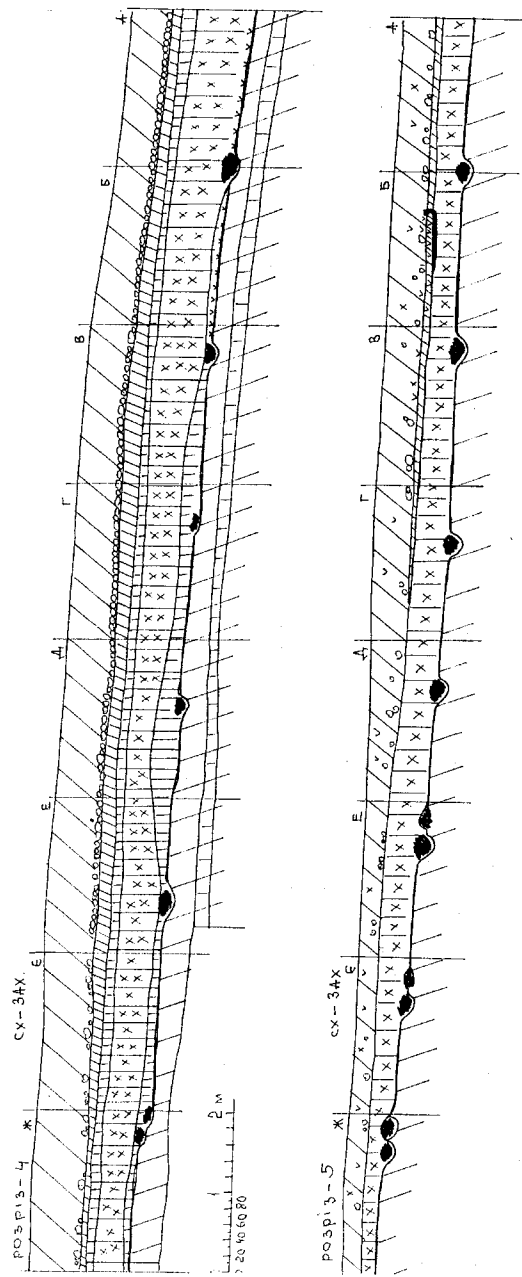

Рис. 390. 1. Крилоське городище. Вал 5. Розкоп 1. Стратиграфія горизонту XII-XIII і XVII ст.

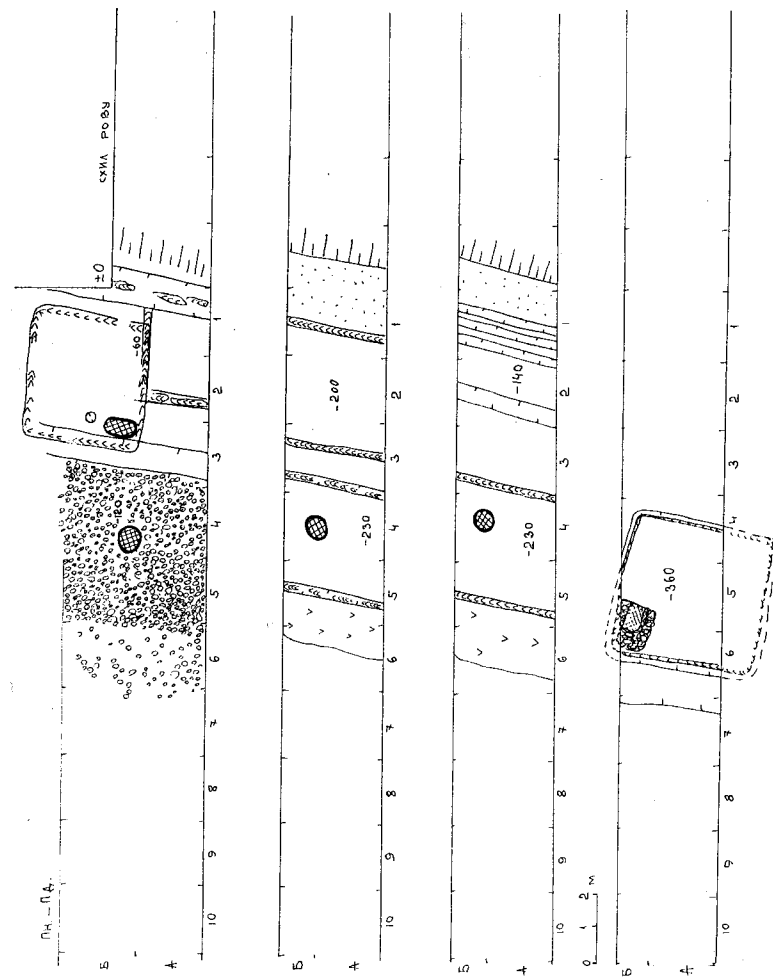

Рис. 391. Крилоське городище. Вал 5. Розкоп 1. Реконструкція горизонтального плану загальної стратиграфії (X-XI; XII-XIII; XVII ст.).

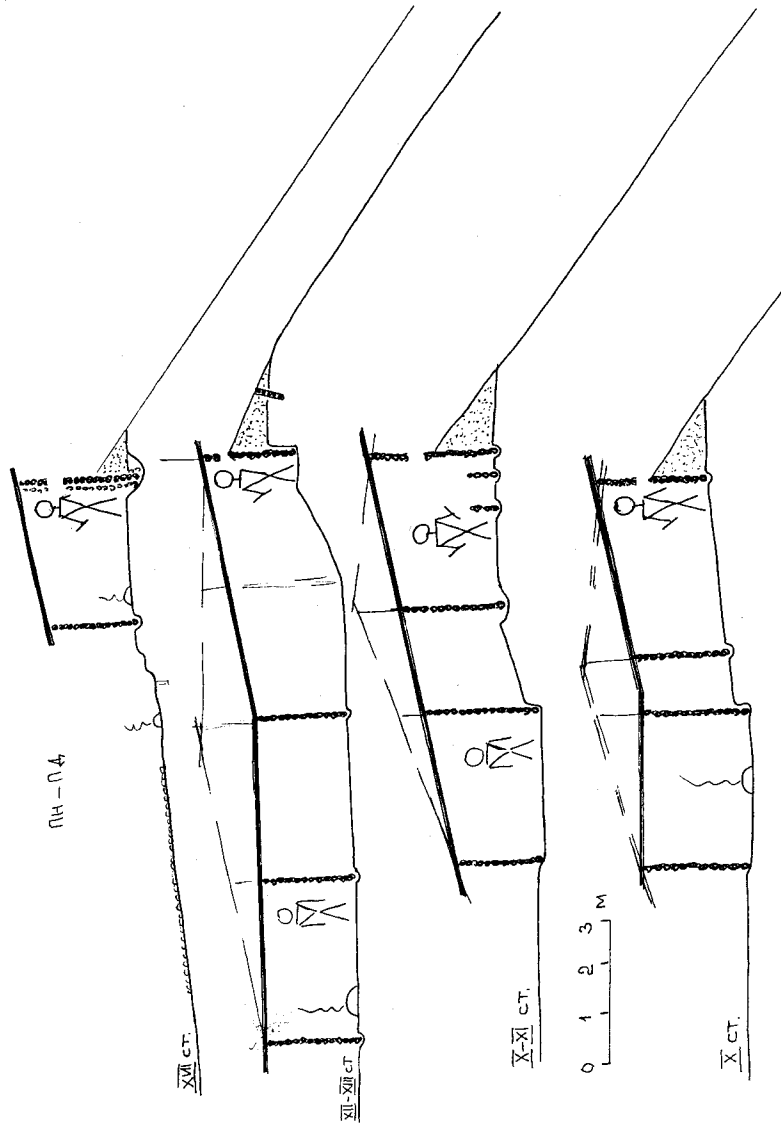

Рис. 392. Крилоське городище. Вал 5. Розкоп 1.
Реконструкція вертикального плану загальної стратиграфії.

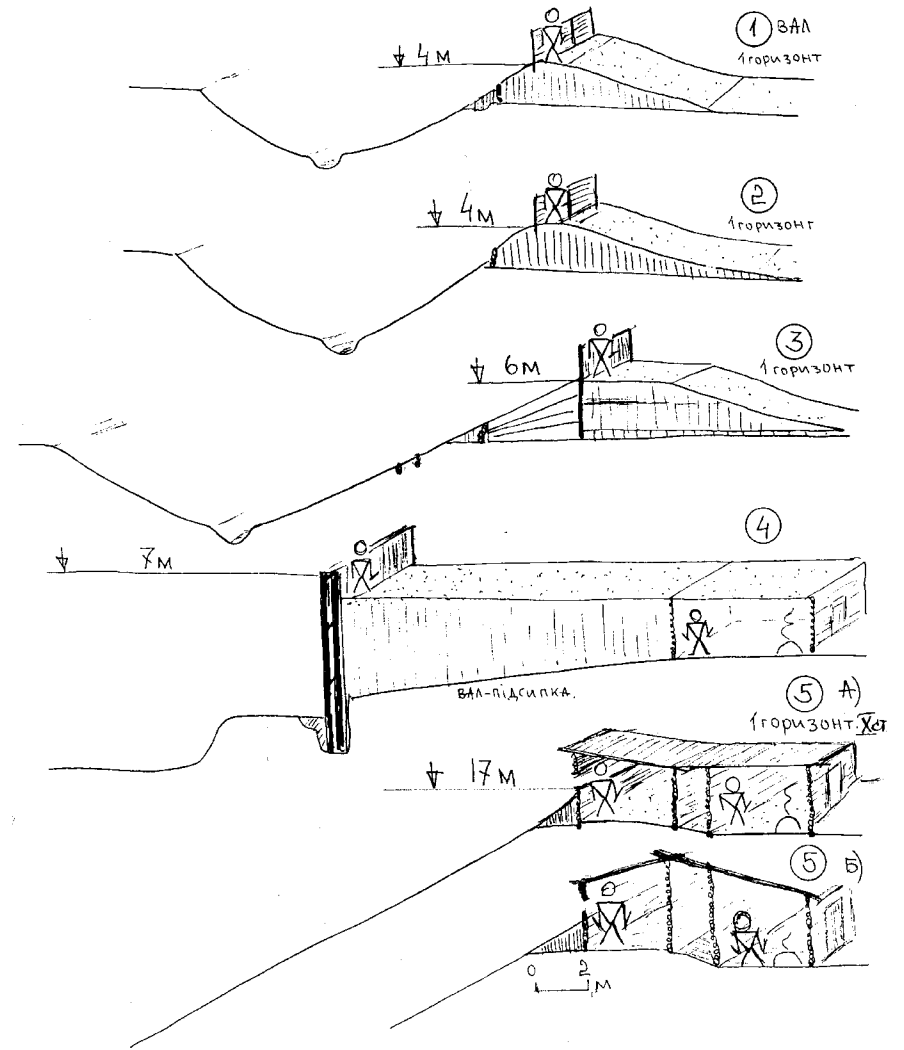

Рис. 393. Крилоське городище. Реконструкція валів 1-5.

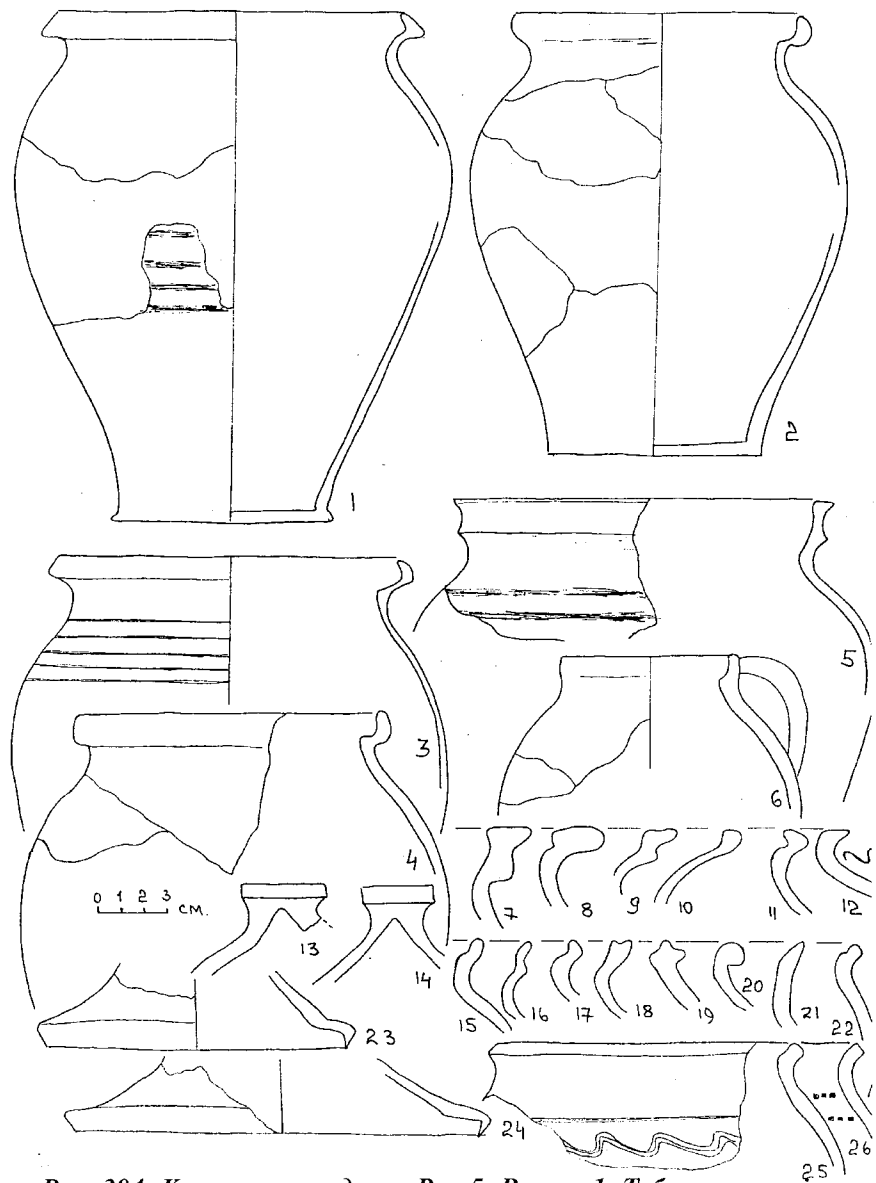

Рис. 394. Крилоське городище. Вал 5. Розкоп 1. Таблиця кераміки.
Верхній будівельний горизонт пізнього середньовіччя.
(За В.Бараном, Б.Томенчуком)

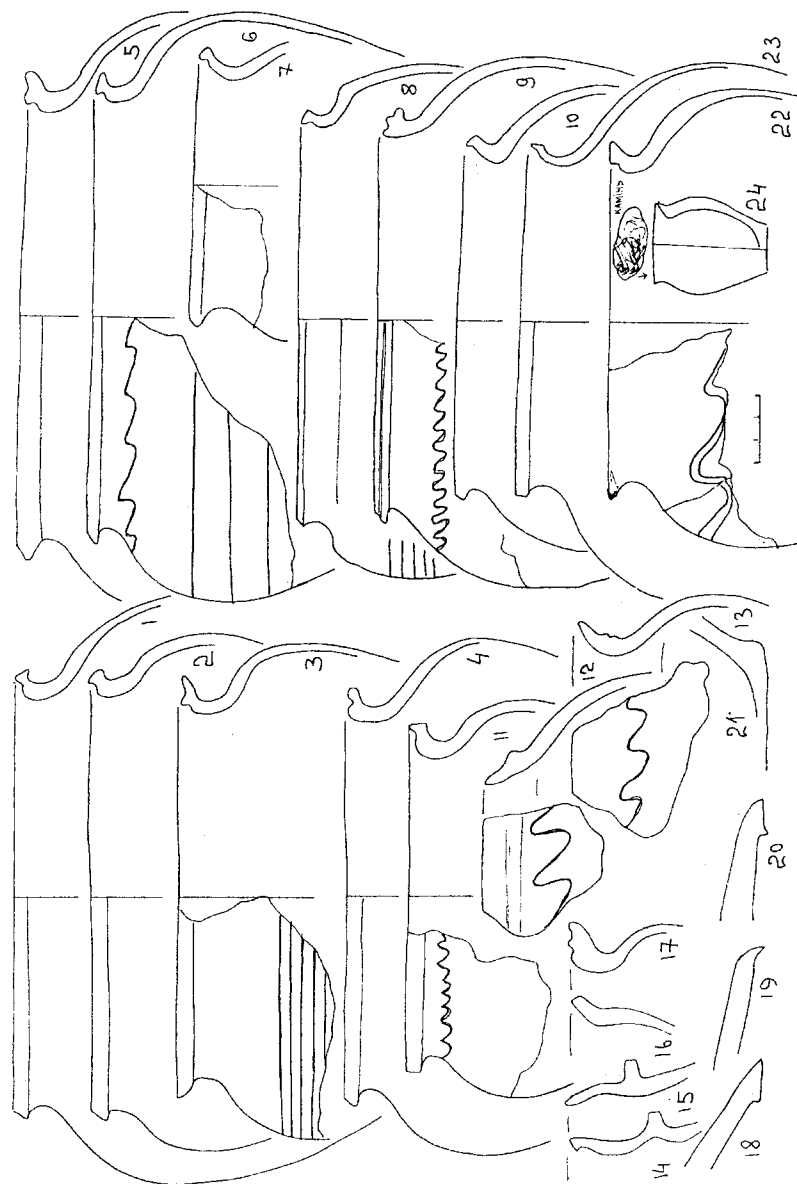

Рис. 395. Крилоське городище. Вал 5. Розкоп 1. Таблиця кераміки XII—XIII ст.
(За В.Бараном, Б.Томенчуком)

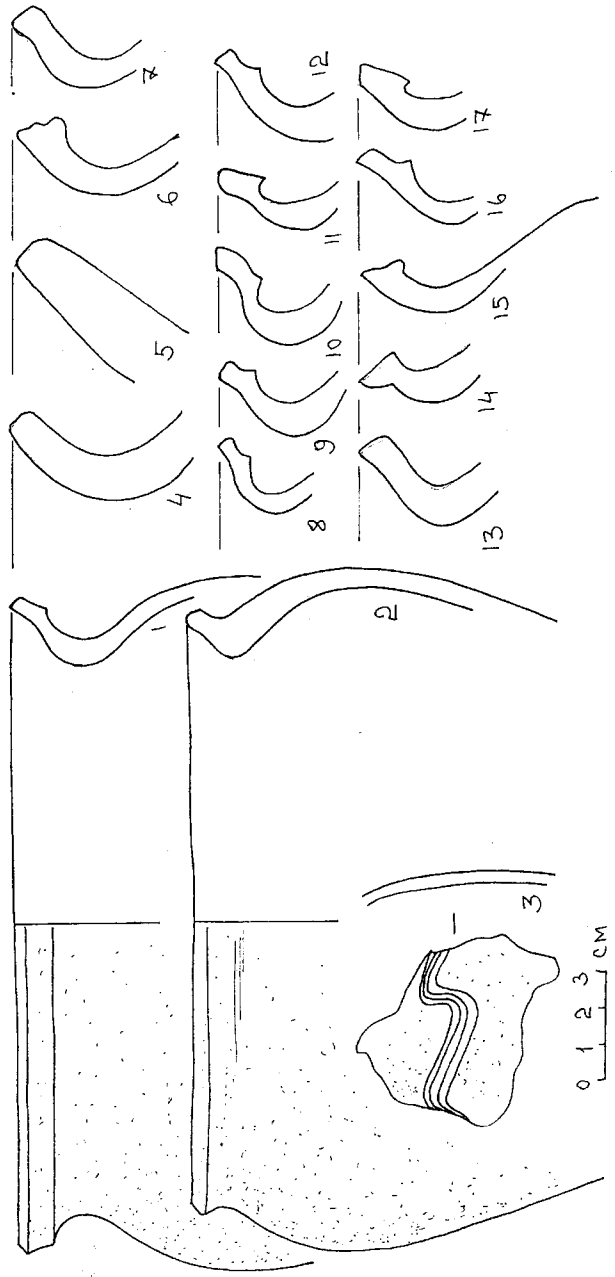

Рис. 396. Крилоське городище. Вал 5. Розкоп 1. Таблиця кераміки X–XI ст. (За В.Бараном, Б.Томенчуком)

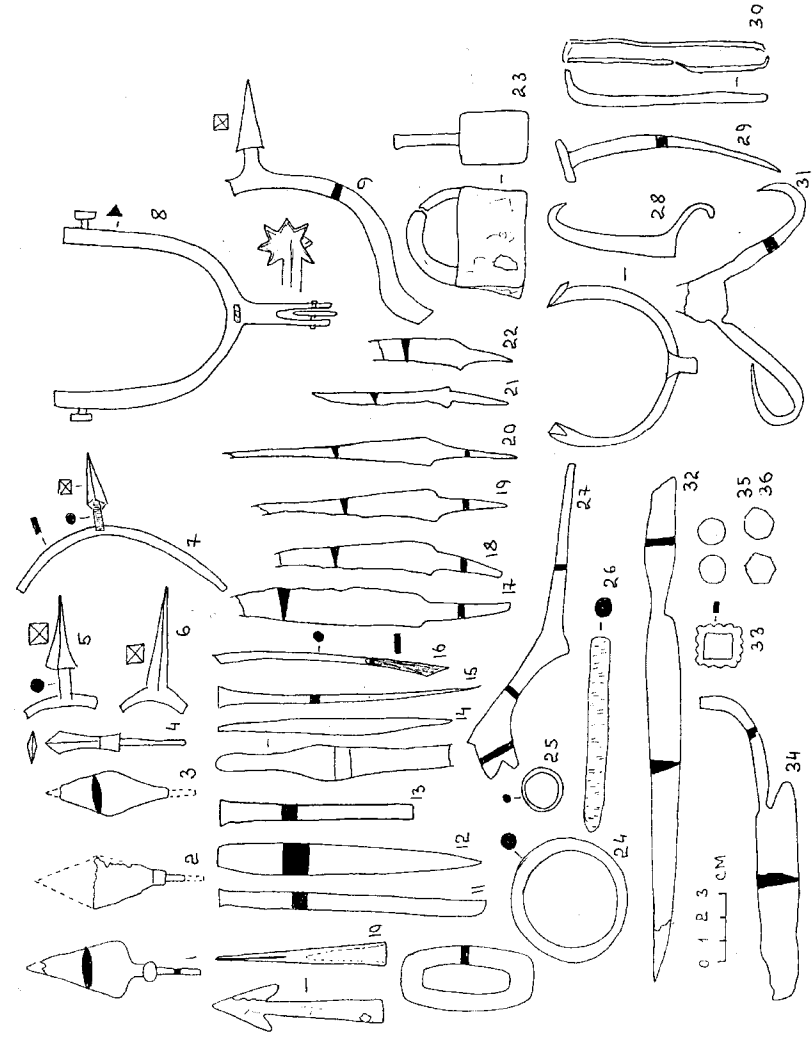

Рис. 397. Крилоське городище. Вал 5. Розкоп 1. Таблиця знахідок. (За В.Бараном, Б.Томенчуком)

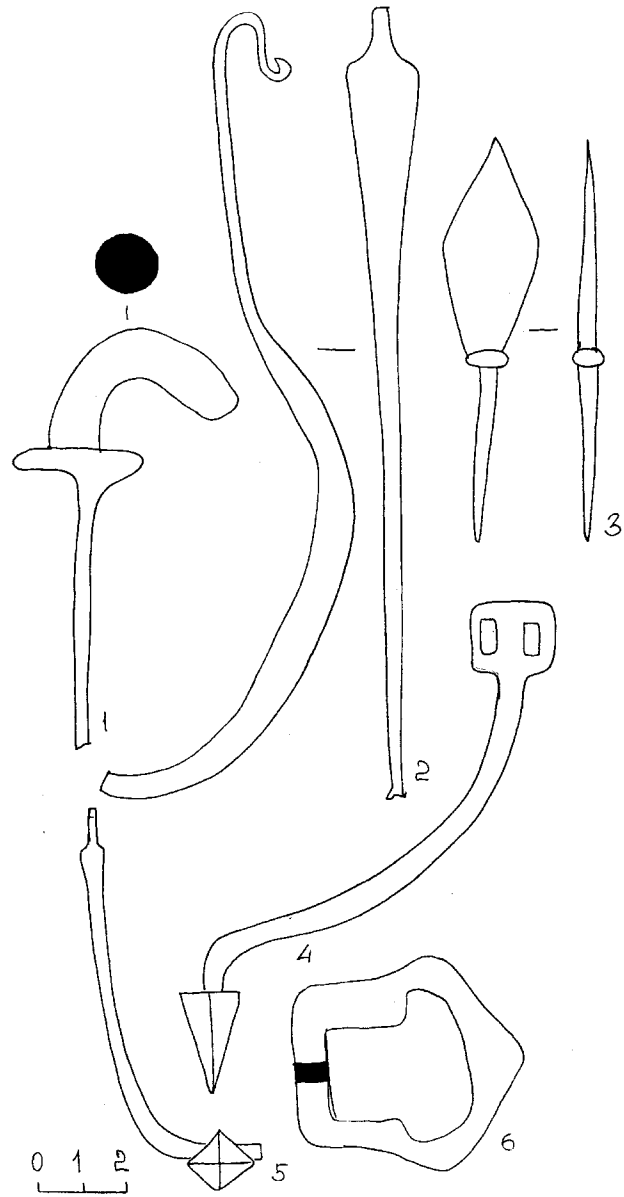

Рис. 398. Крилоське городище. Вал 5. Розкоп 1. Таблица знахідок.
(За В.Бараном, Б.Томенчуком)

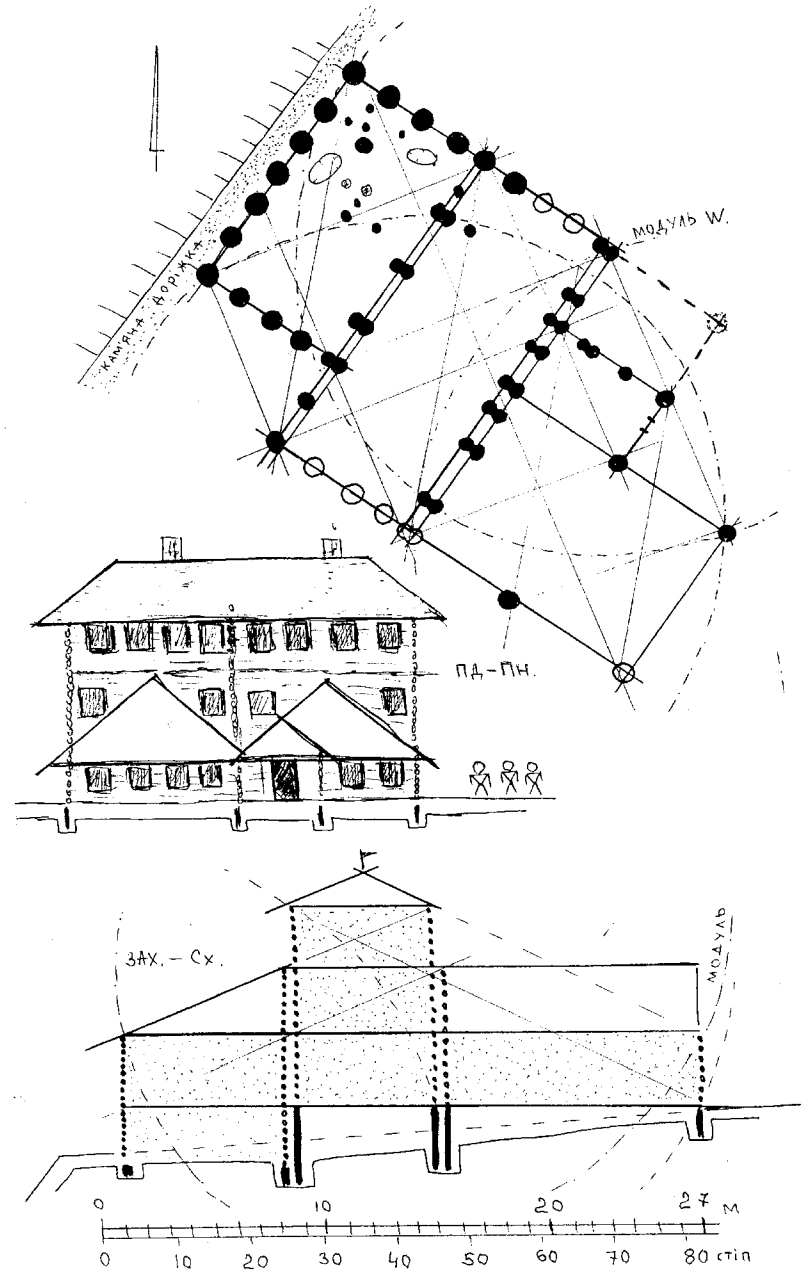

Рис. 398.1. Крилоське городище. Західний палацовий комплекс. План. Реконструкція.
(За В.Бараном, Б.Томенчуком)

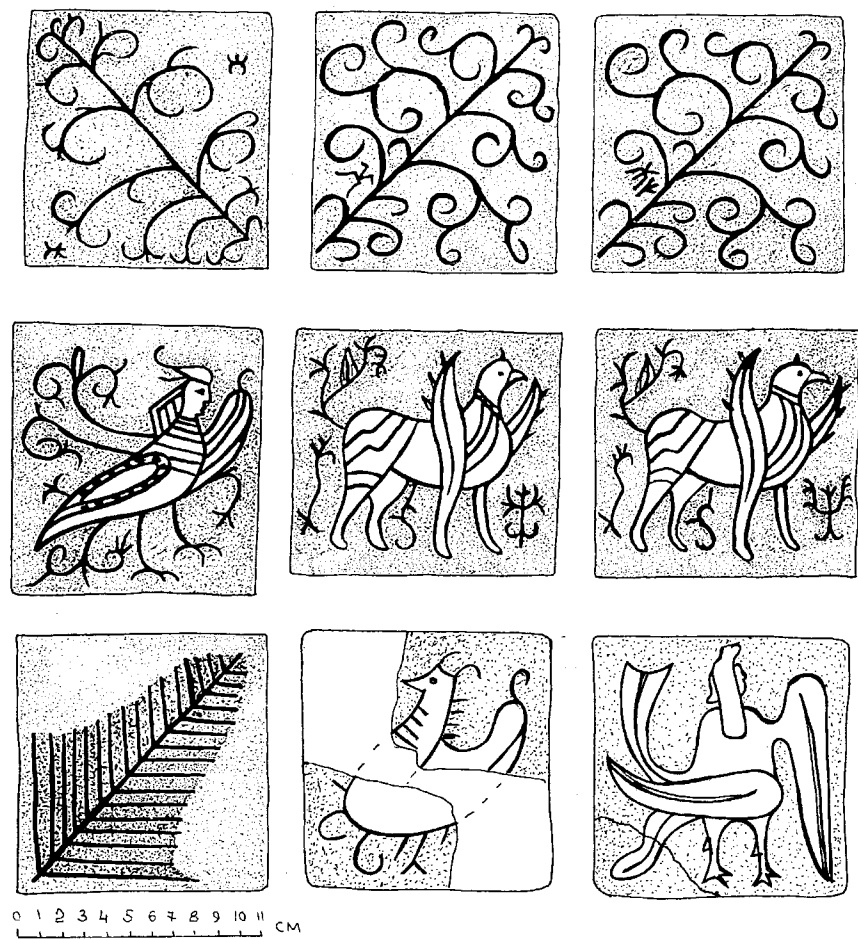

Рис. 398.2. Крилоське городище. Західний палацовий комплекс.
Підлога. Керамічні плитки.

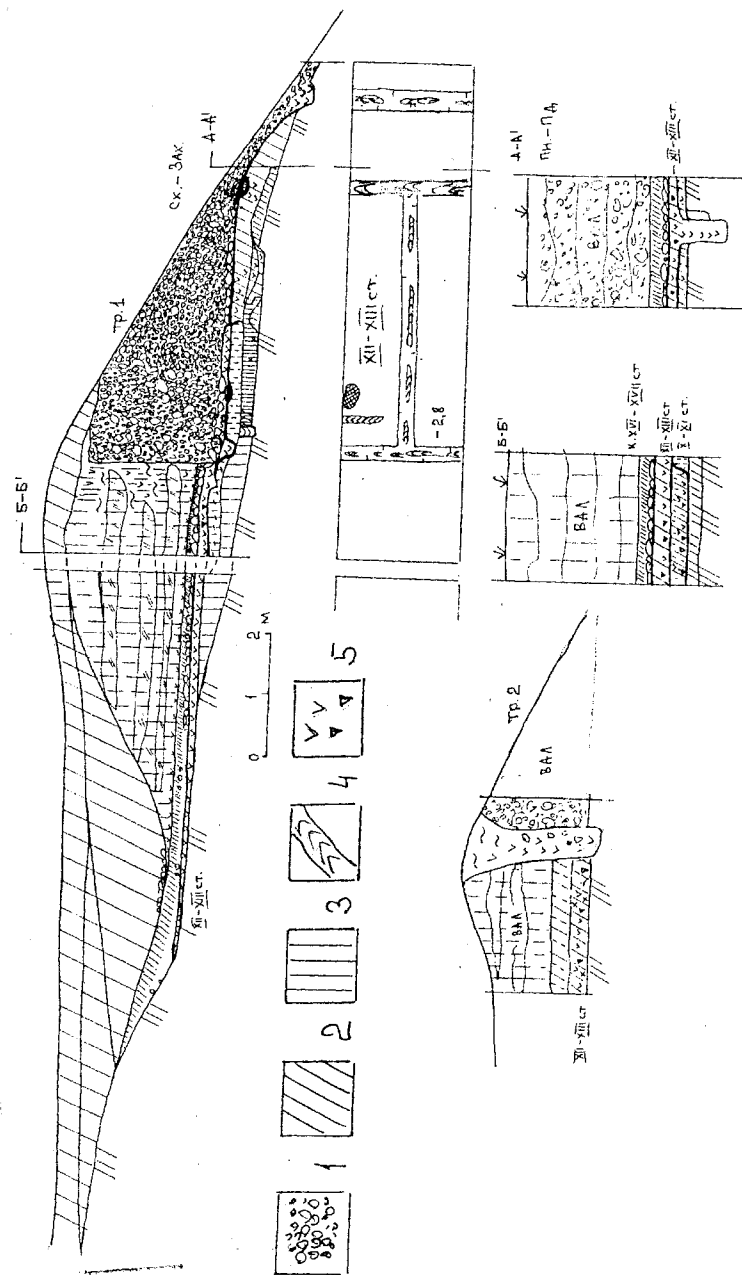

Рис. 399. Крилоське городище. Центральний майданчик. Західний і північний оборонні комплекси.
Трашея 1, 2. План. Стратиграфія. 1 — каміня; 2 — чорна; 3 — жовта уцільнена;
4 — дерев'яні конструкції; 5 — поліл, кераміка. (За В. Бараном, Б. Томенчуком)

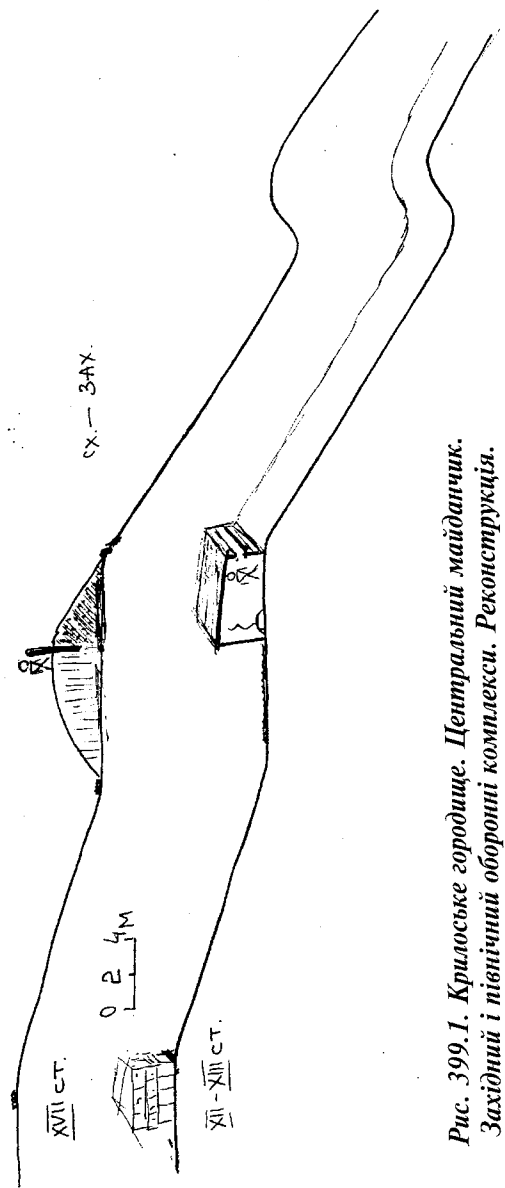
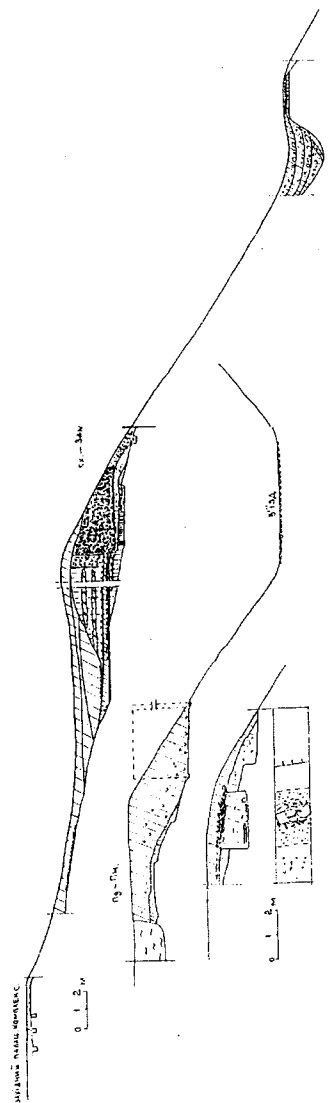

Рис. 399.1. Крилоське городище. Центральний майданчик. Західний і північний оборонні комплекси. Реконструкція.

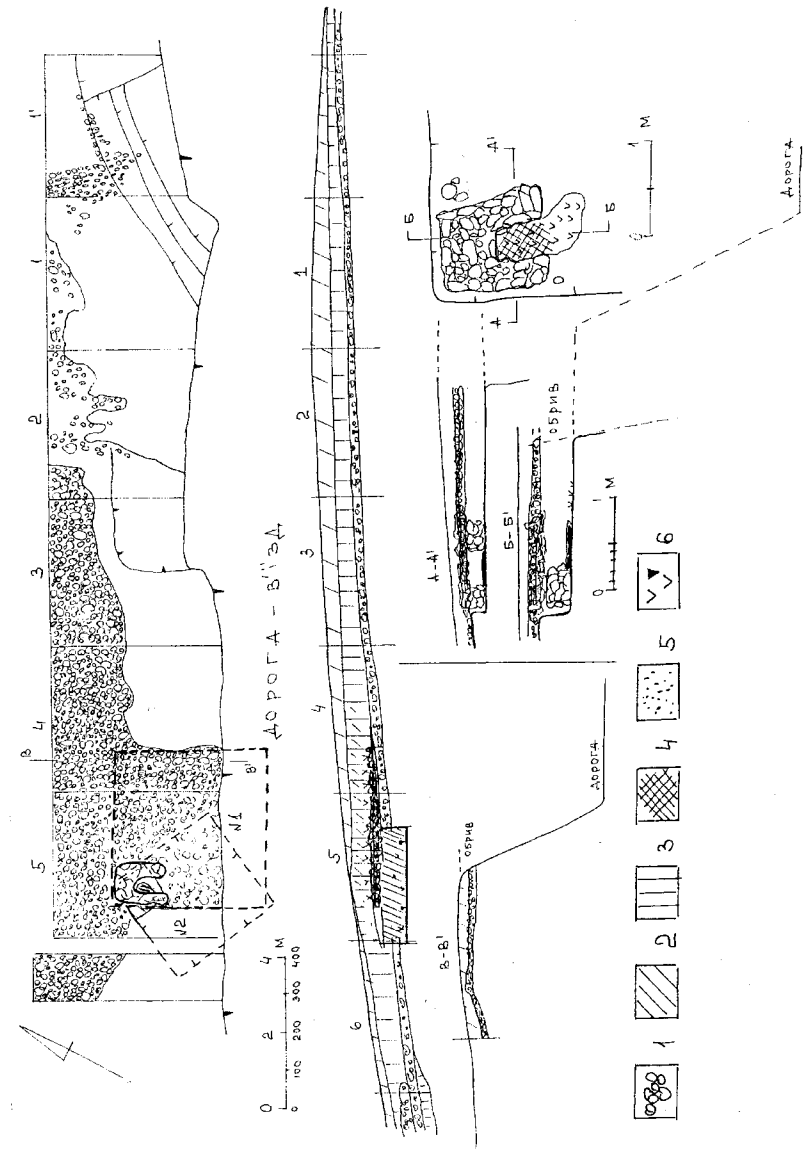

Рис. 400. Крилоське городище. В'їзд Західний. Зачистка північної обочини дороги. 1 - камінь; 2 - цегла; 3 - вапно; 4 - зола; 5 - вугілля; 6 - кераміка.

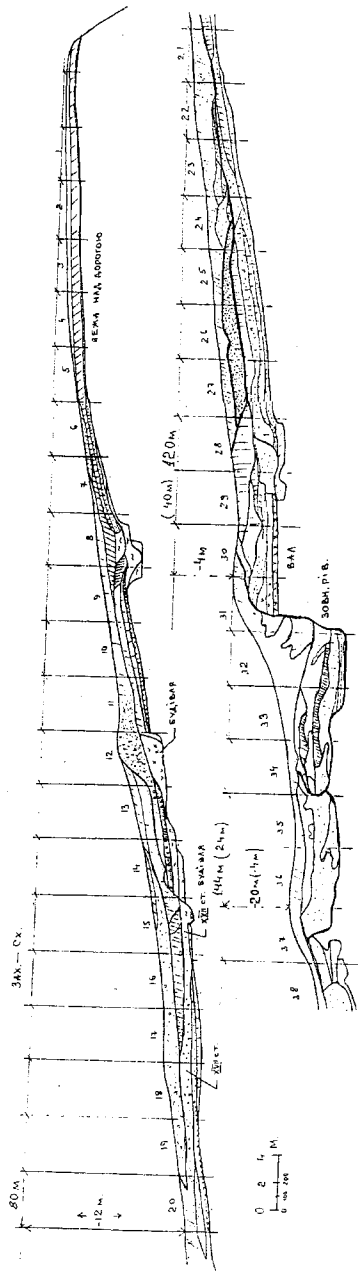

Рис. 400. 1. Крилуоське городище. В'їзд Західний. Загальна стратиграфія північної стінки зачистки узбіччя дороги.

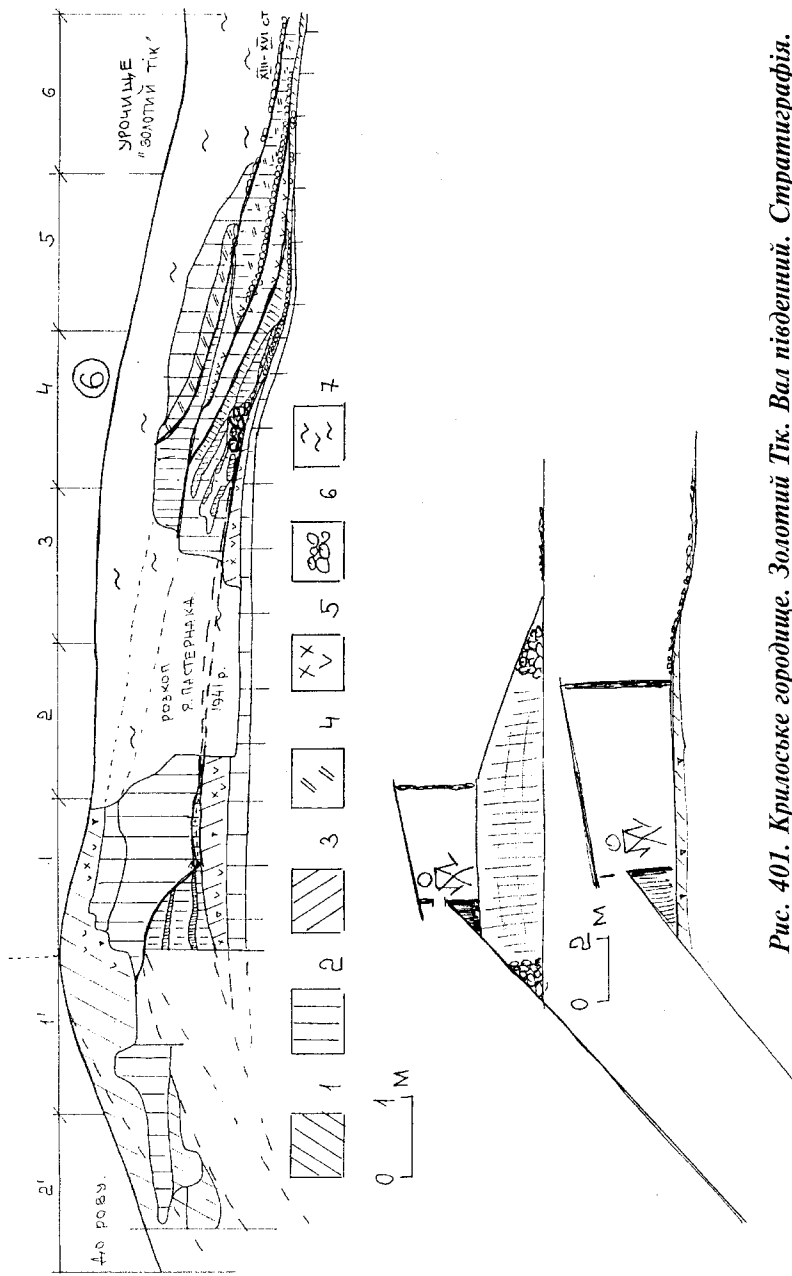

Рис. 401. Крилуоське городище. Золотий Тік. Вал південний. Стратиграфія. 1 – чорна; 2 – жовта уцільнена; 3 – похований чорнозем; 4 – жовті плями; 5 – попіл, обмазка; 6 – мішана глина. (За В. Бараном, Б. Томенчуком)

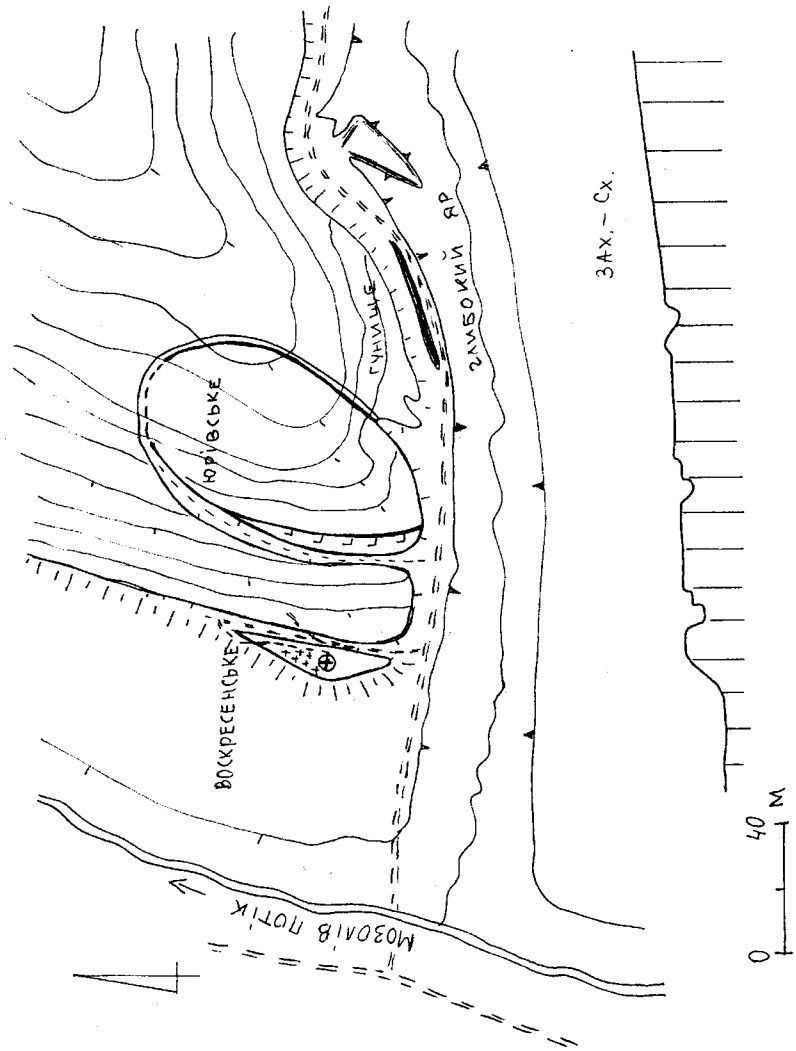

Рис. 402. Давній Галич. Городище в урочищах Воскресенське і Юрівське. План.

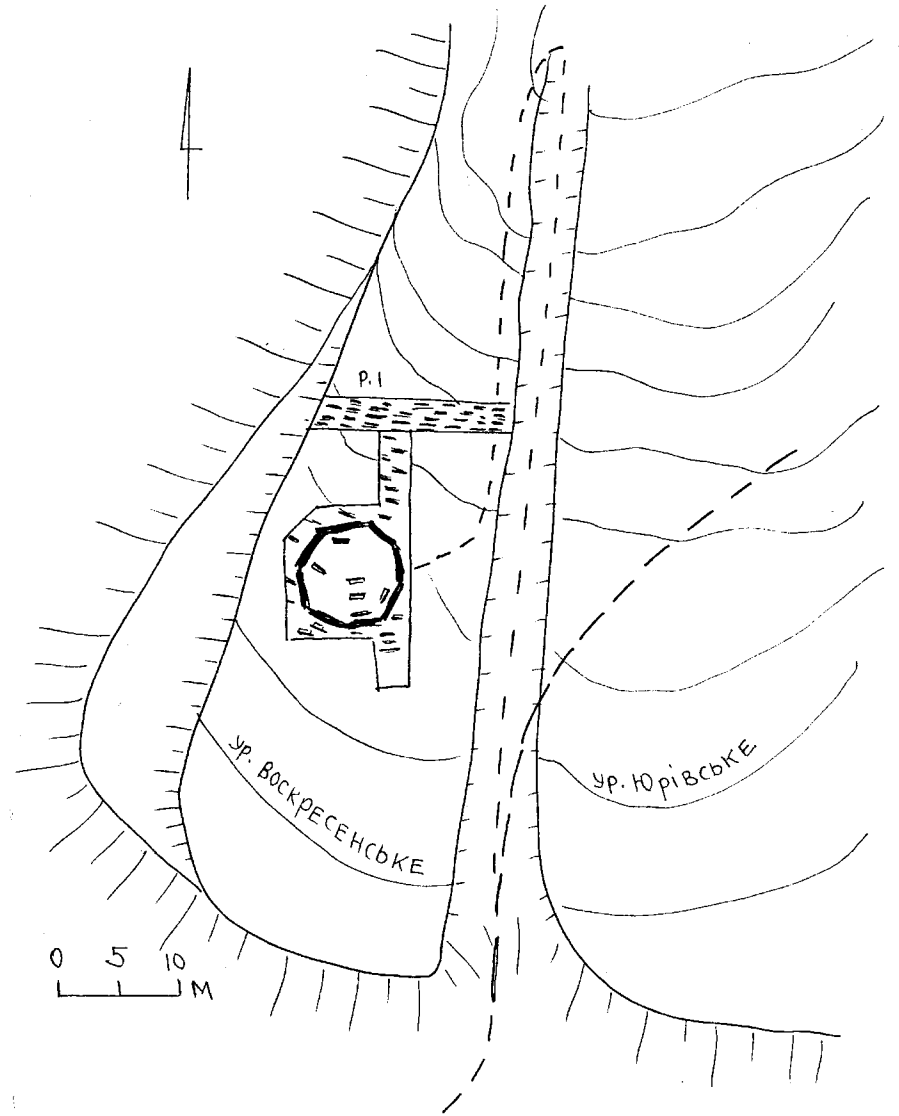

Рис. 403. Давній Галич. Городище Воскресенське. Церковний комплекс. План.

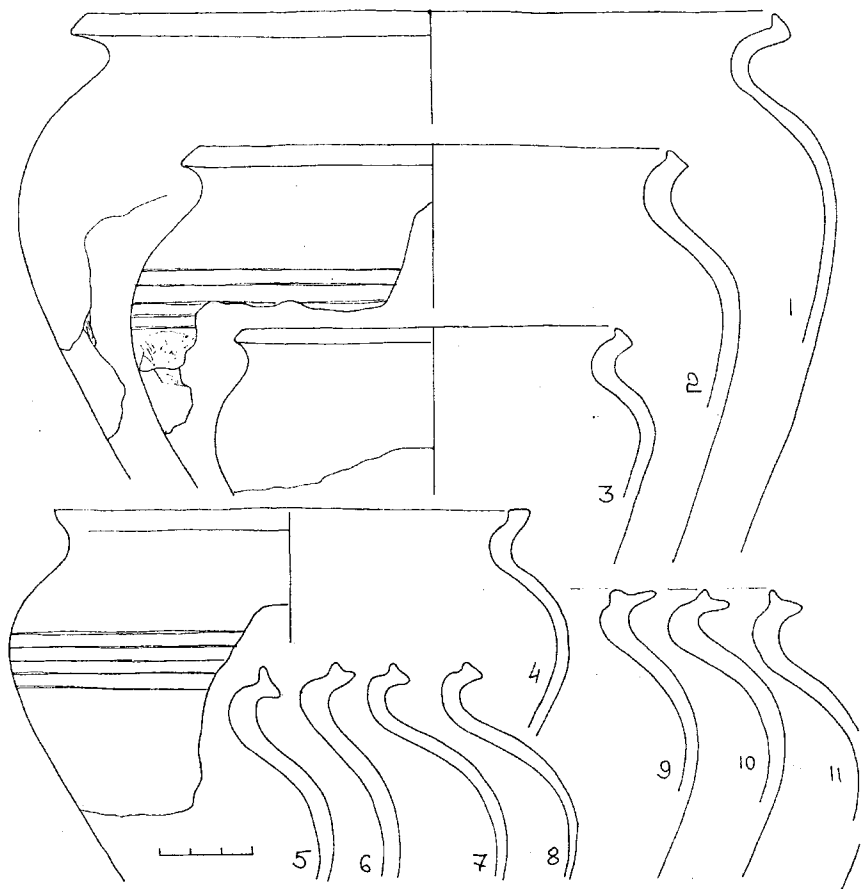

Рис. 404. Давній Галич. Городище Воскресенське. Таблиця кераміки.

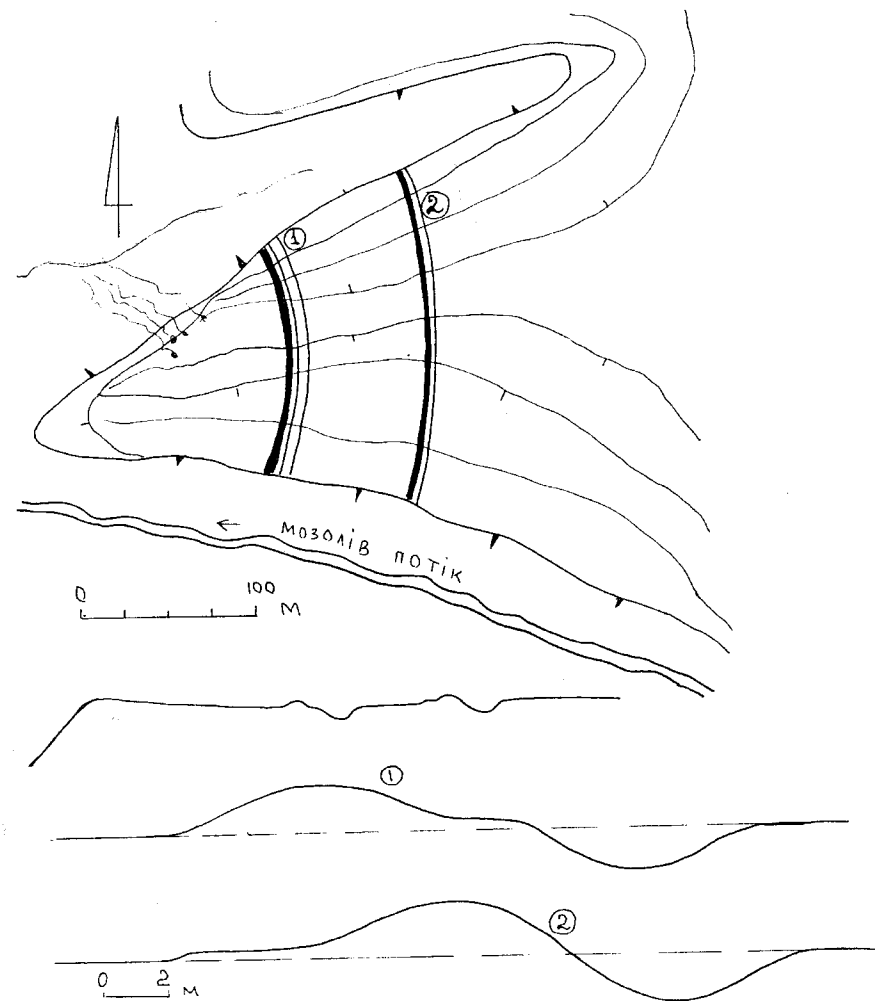
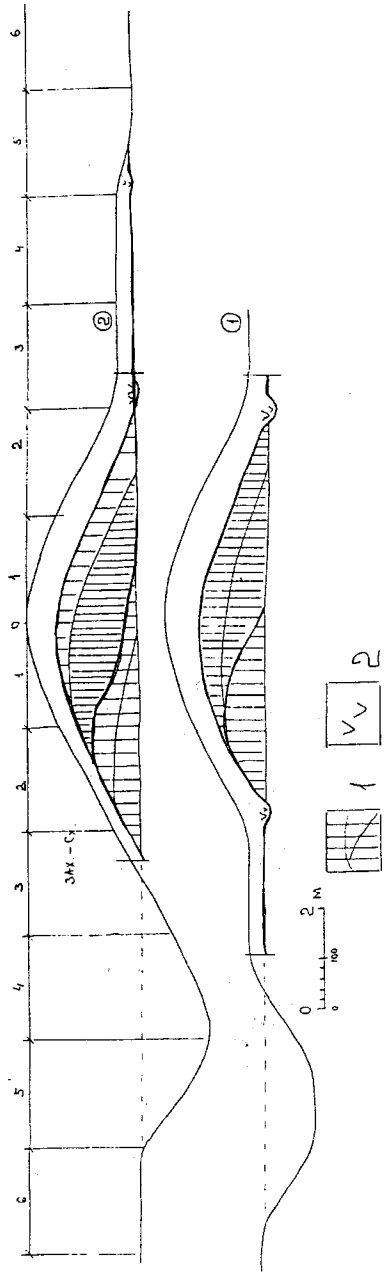

Рис. 405. Давній Галич. Городище Шчепанівське. План.

586

Рис. 406. Давній Галич. Городище Штепанівське. Оборонні вали. Стратиграфія.
1 – жовто-сірий уцілений шар; 2 – залишки дерев'яних конструкцій.

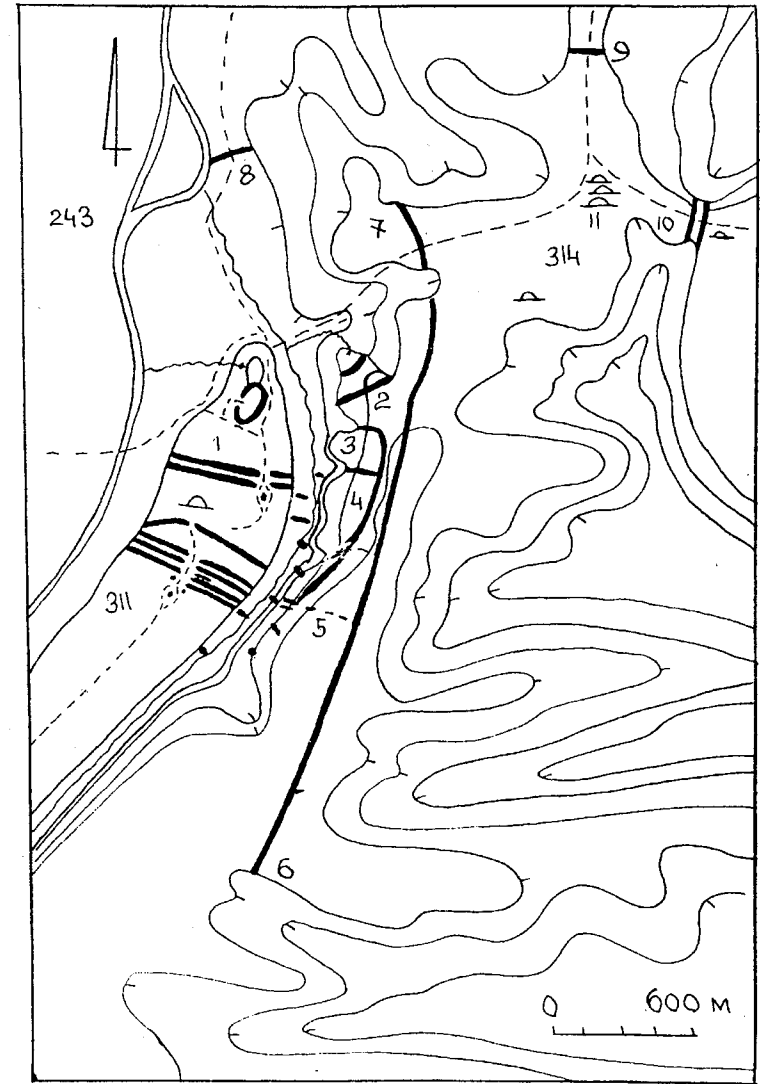

Рис. 407. Давній Галич. Зовнішня (східна) система оборони.
1 – Крилоське городище; 2 – Штепанівське городище; 3 – Убіч;
4 – Прокалійв сад; 5 – Гедзанки; 6 – Вили; 7 – Гречище; 8 – Владич;
9 – Лиса Гора; 10 – Воротище; 11 – Глинне.

587

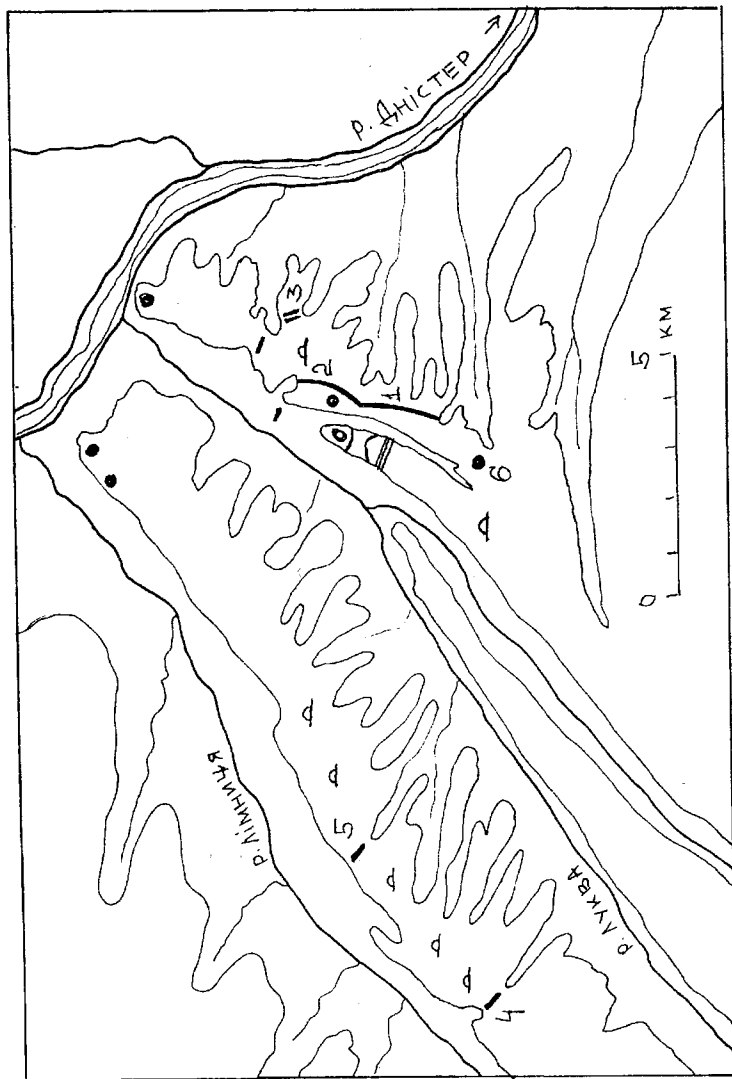

Рис. 407.1. Давній Галич. Зовнішня система оборони. 1 — вал в ур. Музей архітектури; 2 — вал в ур. Данилівське; 3 — два вали в ур. Воротище; 4 — вал в ур. Галицька Брама; (с. Бринь); 5 — вал в ур. Галицька Брама (с. Сокіл); 6 — два вали в ур. Яр Каміний (городище)

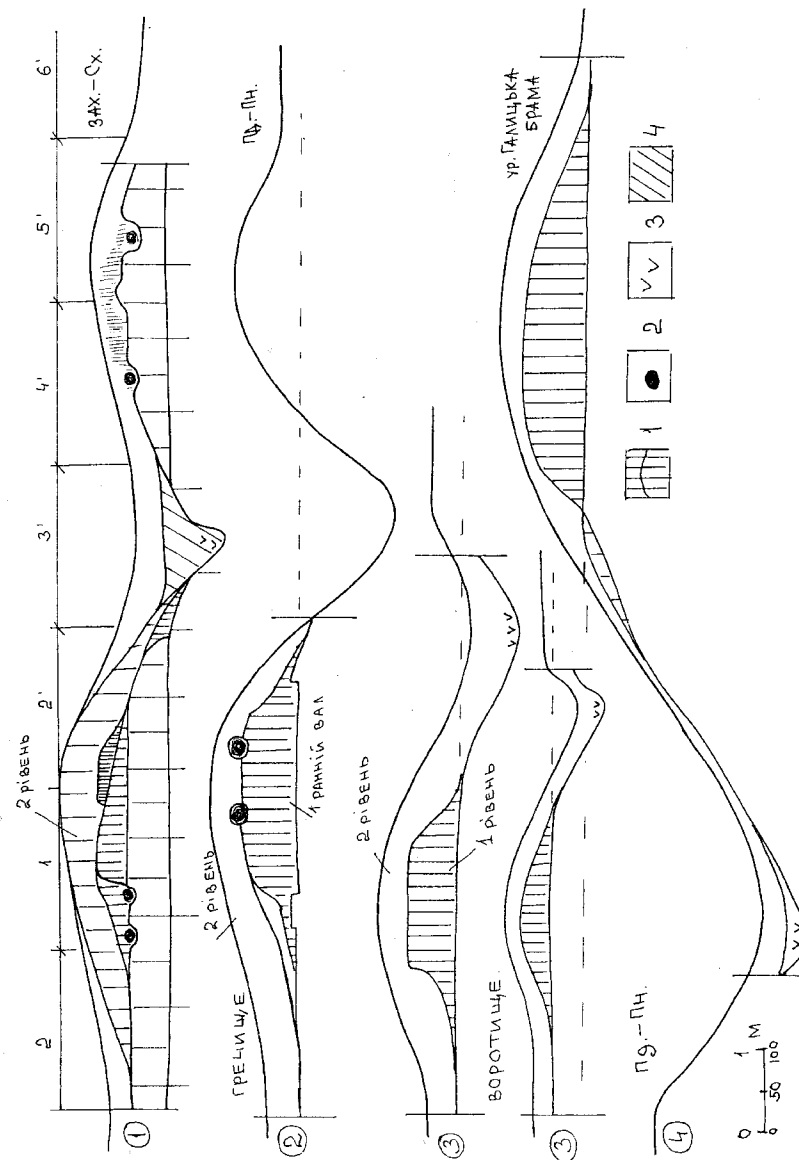

Рис. 407.2. Давній Галич. Зовнішня система оборони. 1 — жовто-сіра ущільнена; 2 — дерев'яні конструкції; 3 — попіл; 4 — сіра темна

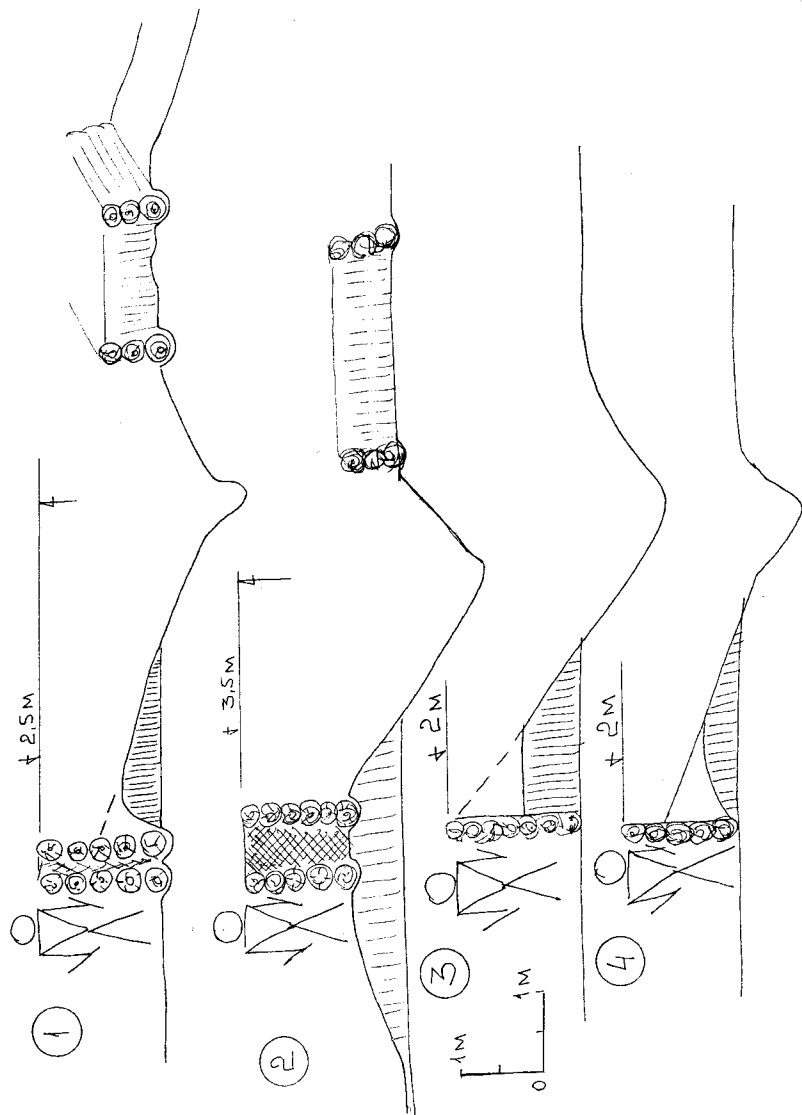

Рис. 407.3. Давній Галич. Зовнішня система оборони. Реконструкція.

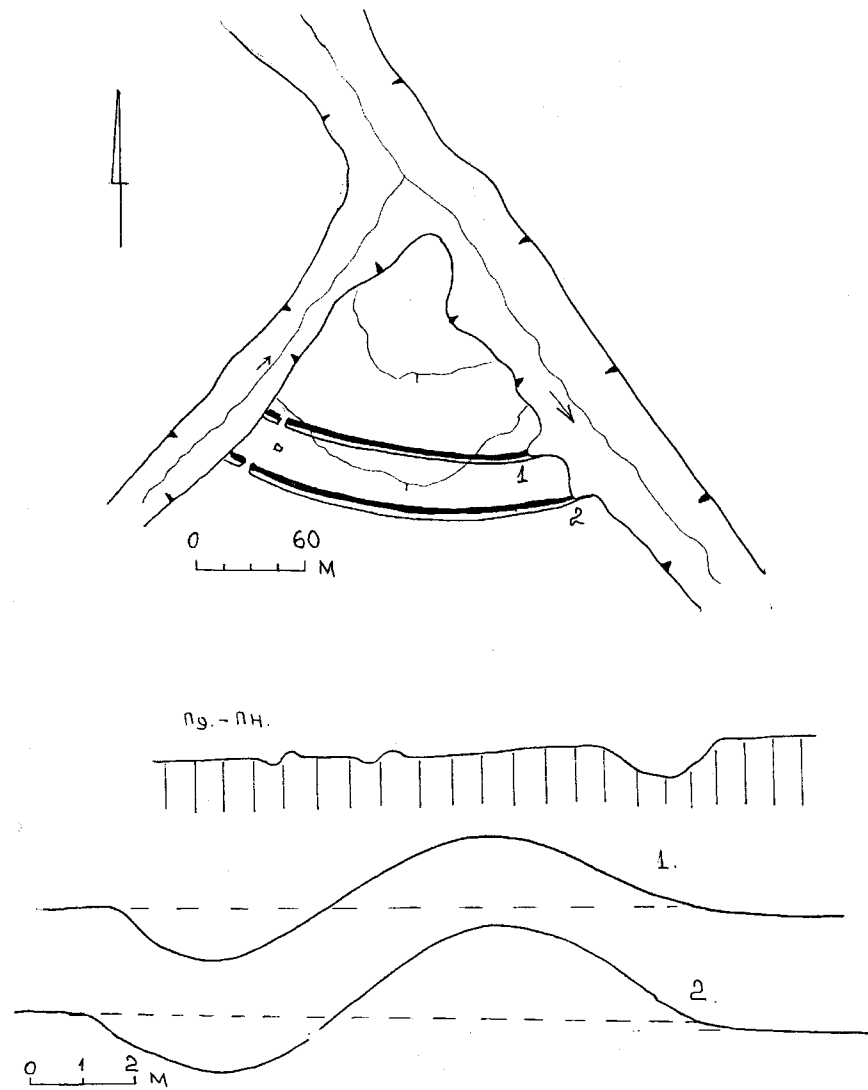

Рис. 408. Давній Галич. Городище біля яру Камінного. План.

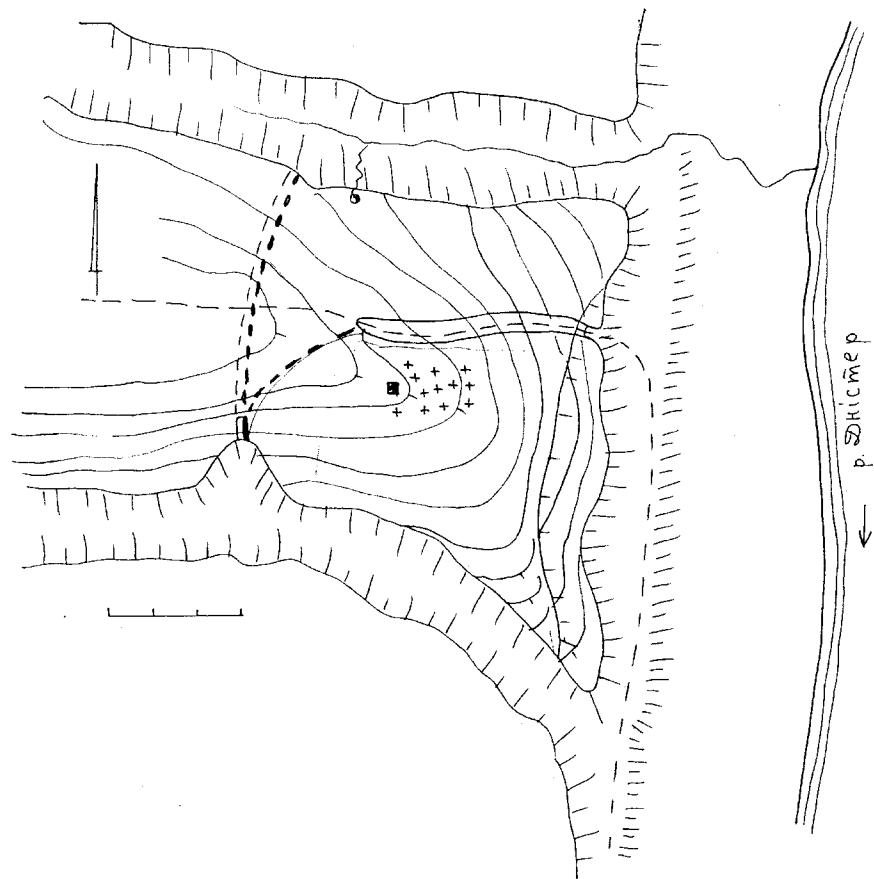

Рис. 409. Давній Галич. Пітрицьке городище. План.

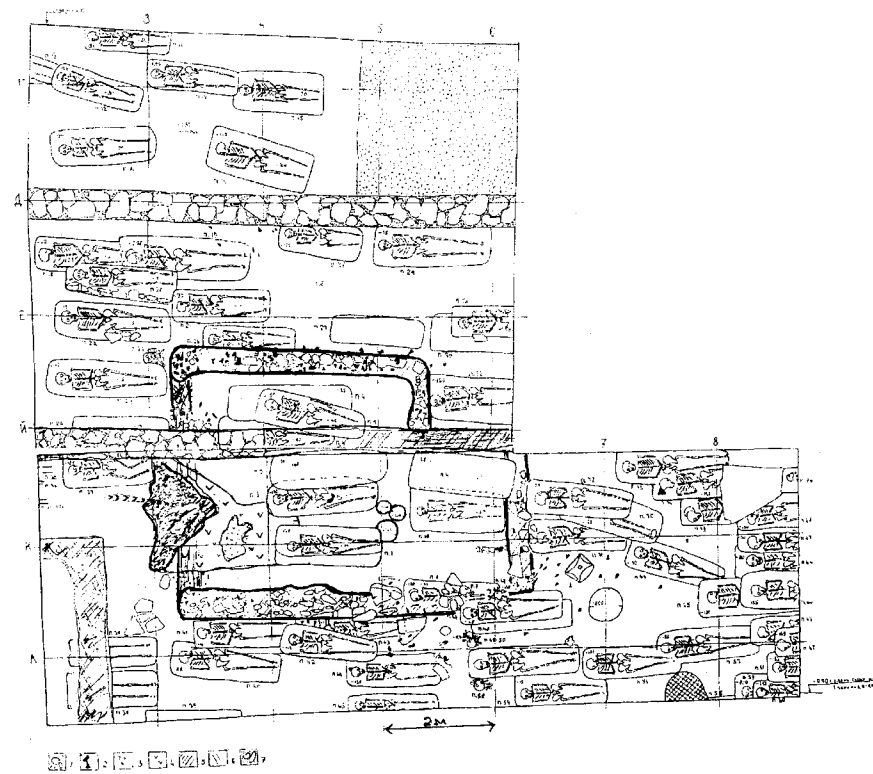

Рис. 410. Давній Галич. Пітрицьке городище. Розкоп 1.
Церковний комплекс. План. 1 – каміння; 2 – кераміка, керамічні
плитки; 3 – обпалена глина; 4 – попіл, вуглинки; 5 – темний ґрунт;
6 – світлий ґрунт; 7 – каміння дрібне.

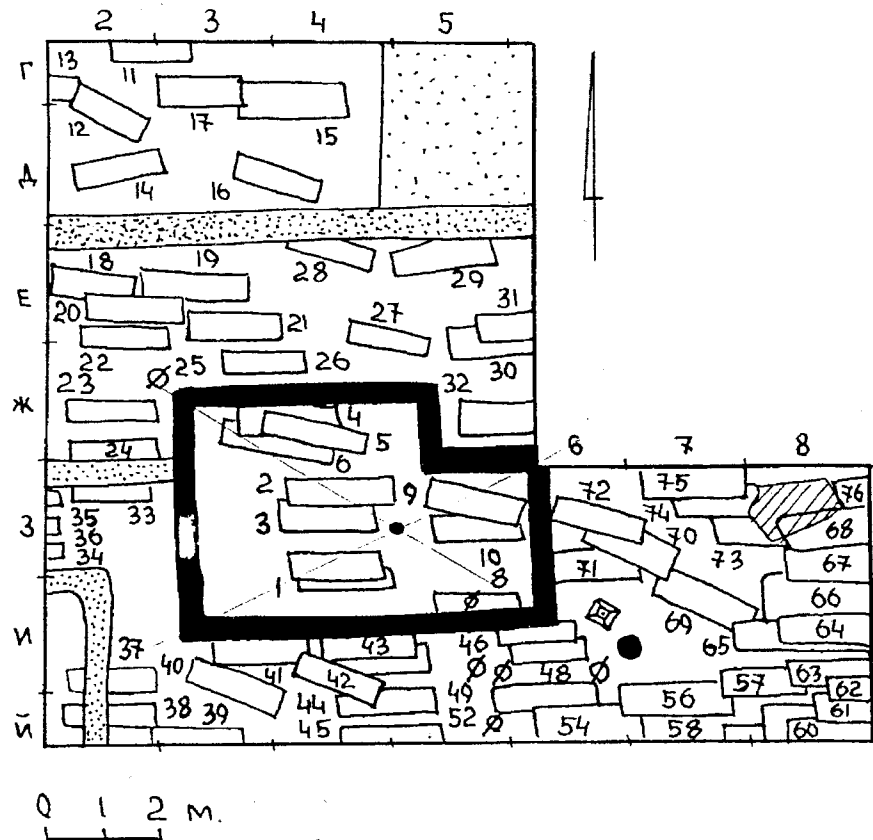

Рис. 411. Давній Галич. Пітрицьке городище. Розкоп 1. План-схема.

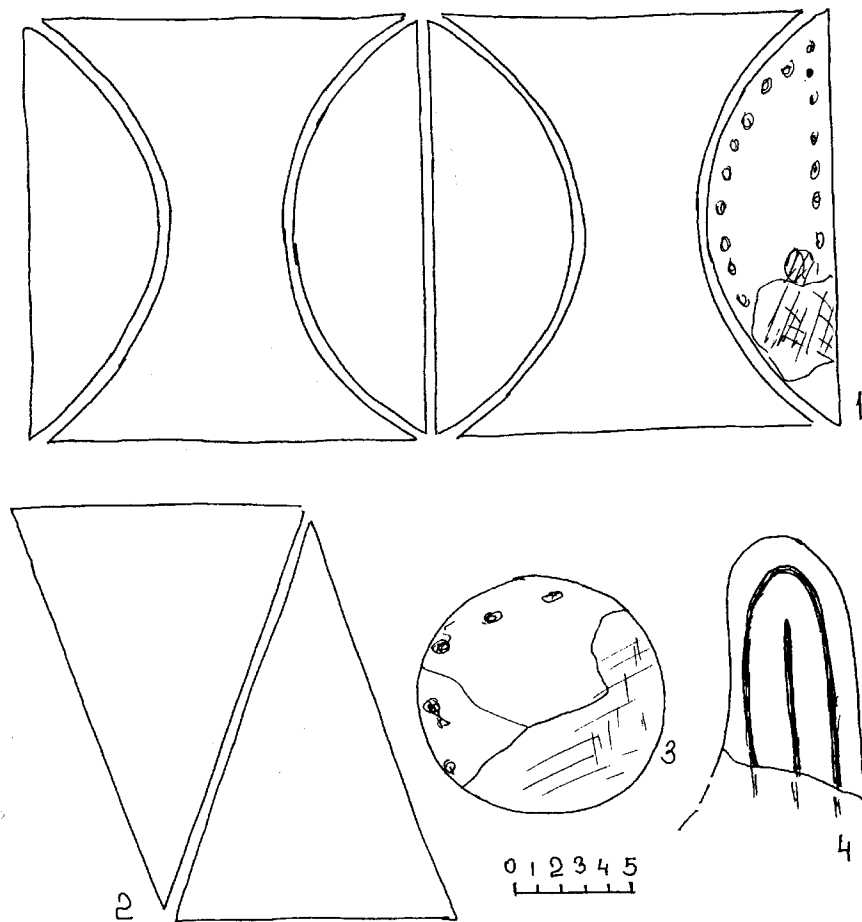

Рис. 412. Давній Галич. Пітрицьке городище. Розкоп 1. Церква.
Таблиця керамічних плиток з підлоги.

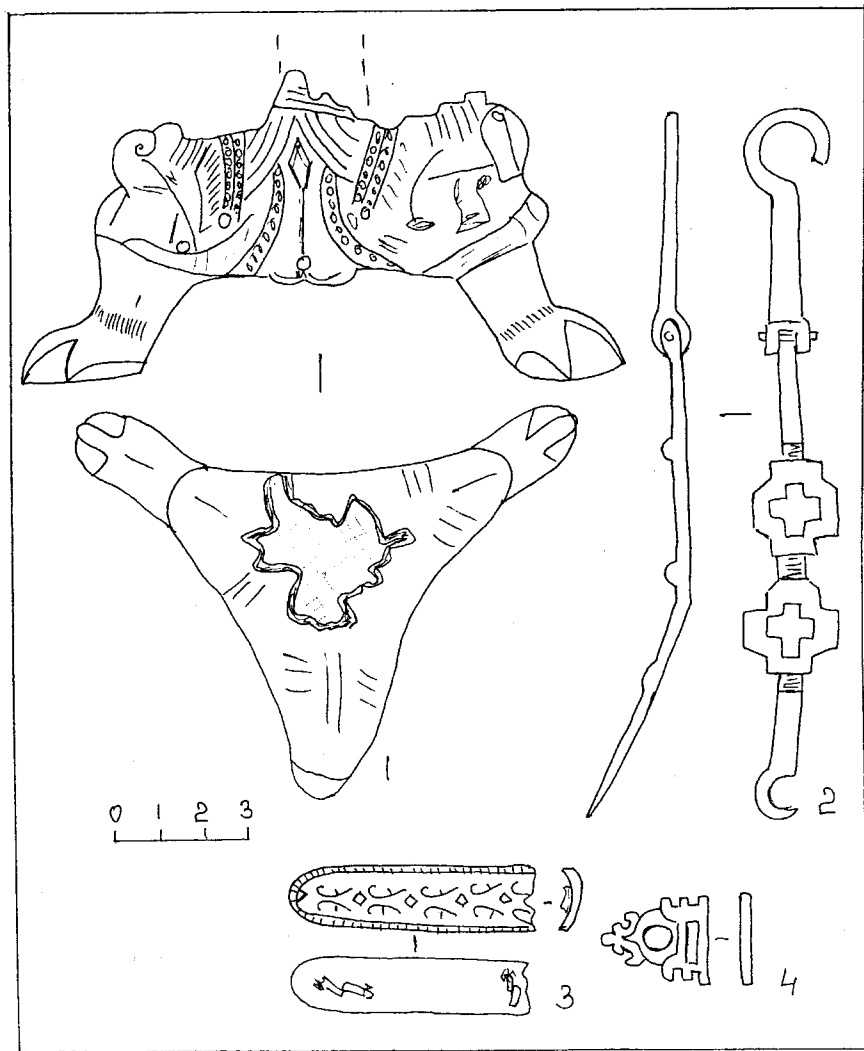

Рис. 413. Давній Галич. Пітрицьке городище. Розкоп 1. Церква.
Таблиця знахідок. 1 – підсвічник; фрагмент хороса;
3–4 – деталі застібки для книги.

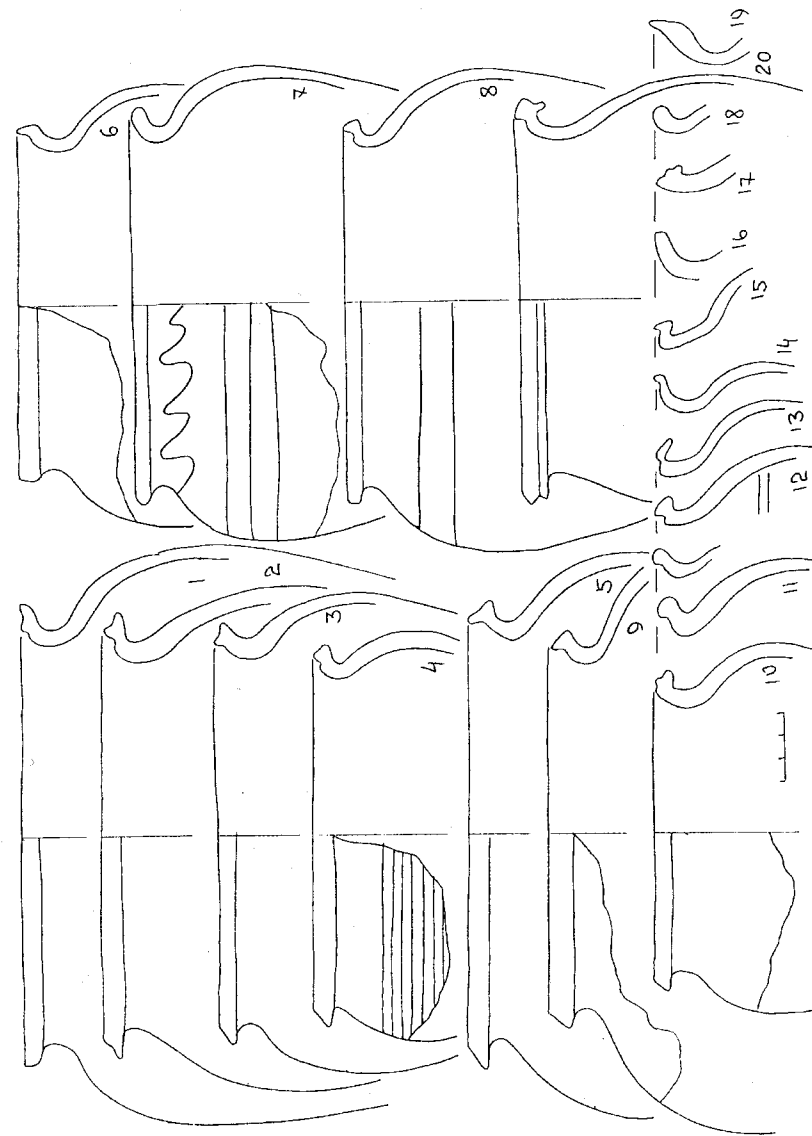

Рис. 414. Давній Галич. Пітрицьке городище. Розкоп 1. Таблиця кераміки.

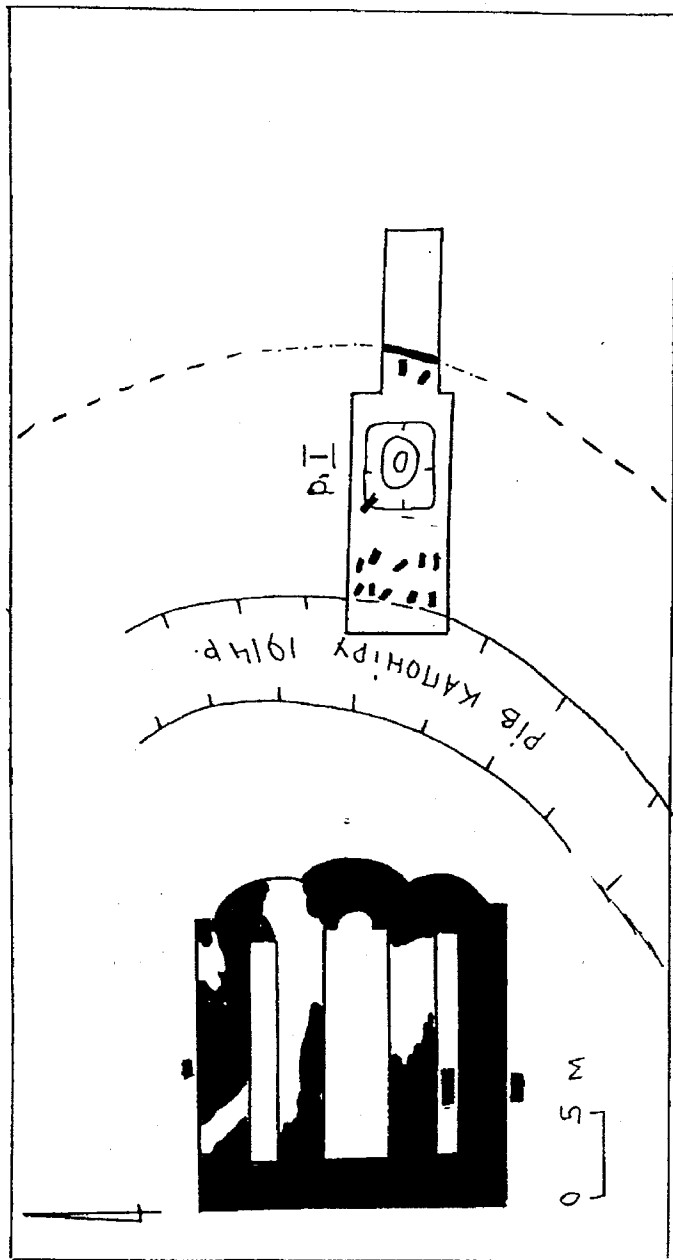

Рис. 415. Давній Галич. Спаське городище. Розкоп 1. План.

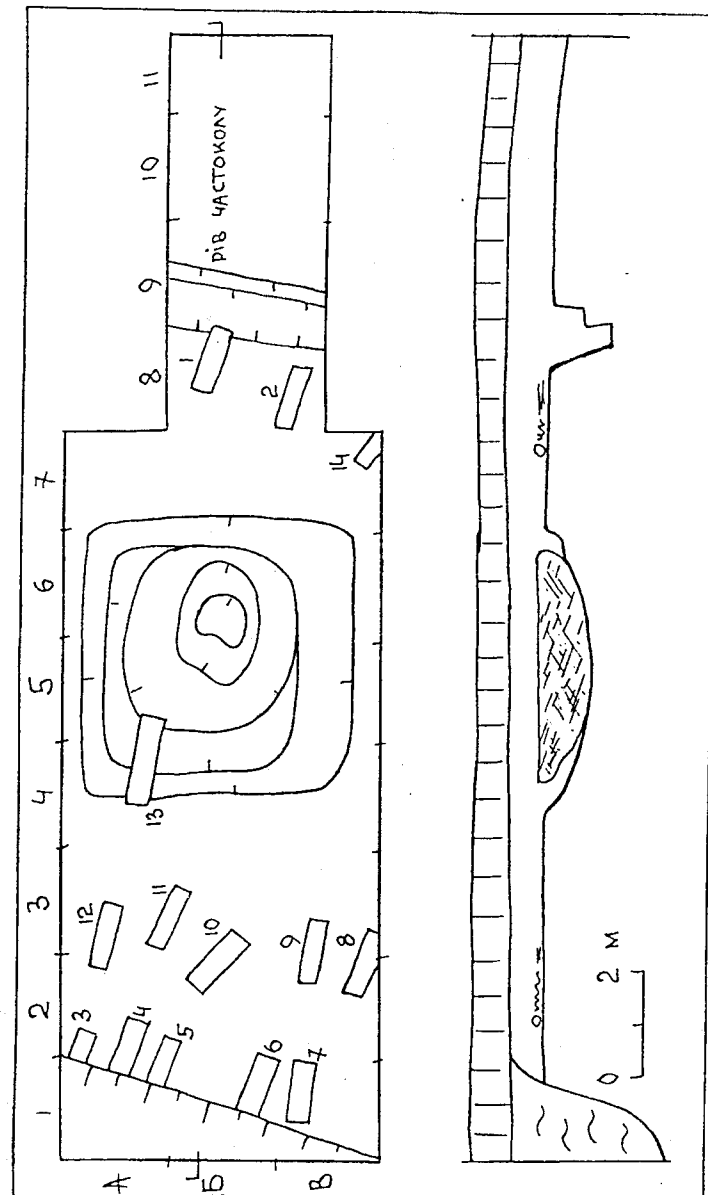

Рис. 415.1. Давній Галич. Спаське городище. Розкоп 1. План.

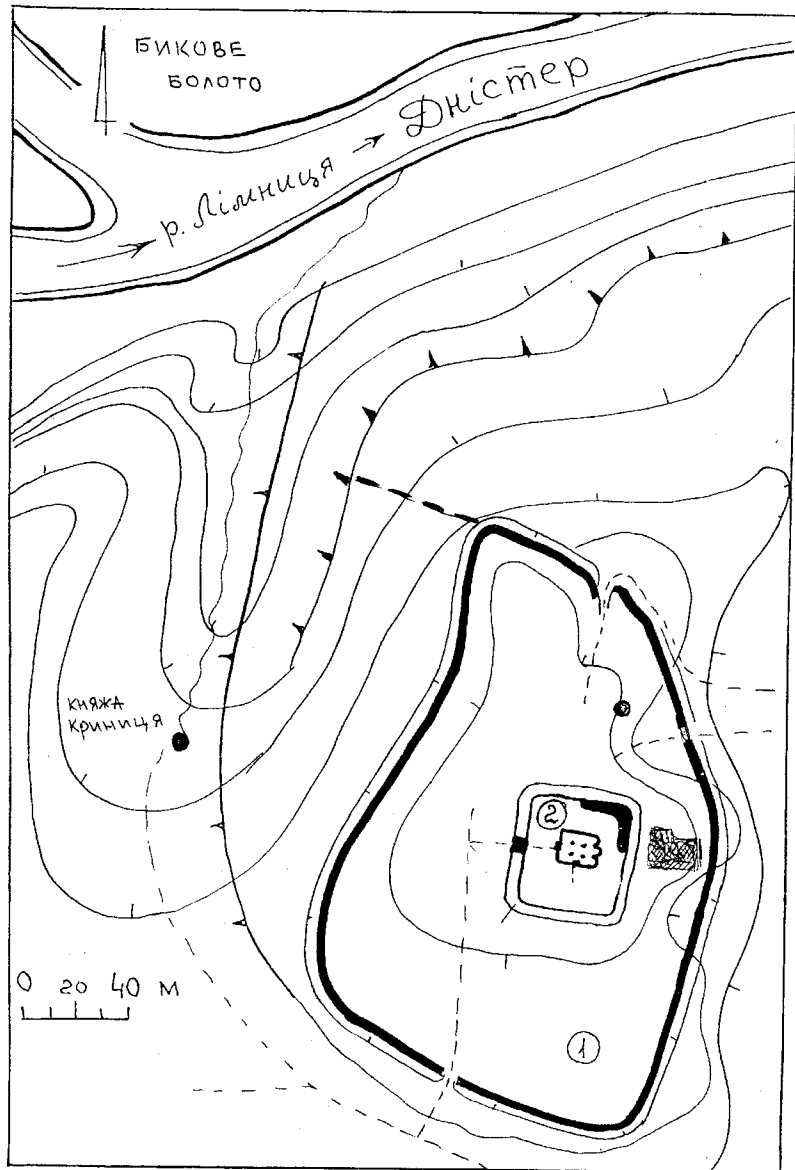

Рис. 416. Давній Галич. Пантелеймонівське городище. План.
1 – городище XII ст.; 2 – францисканський монастир XVII ст.

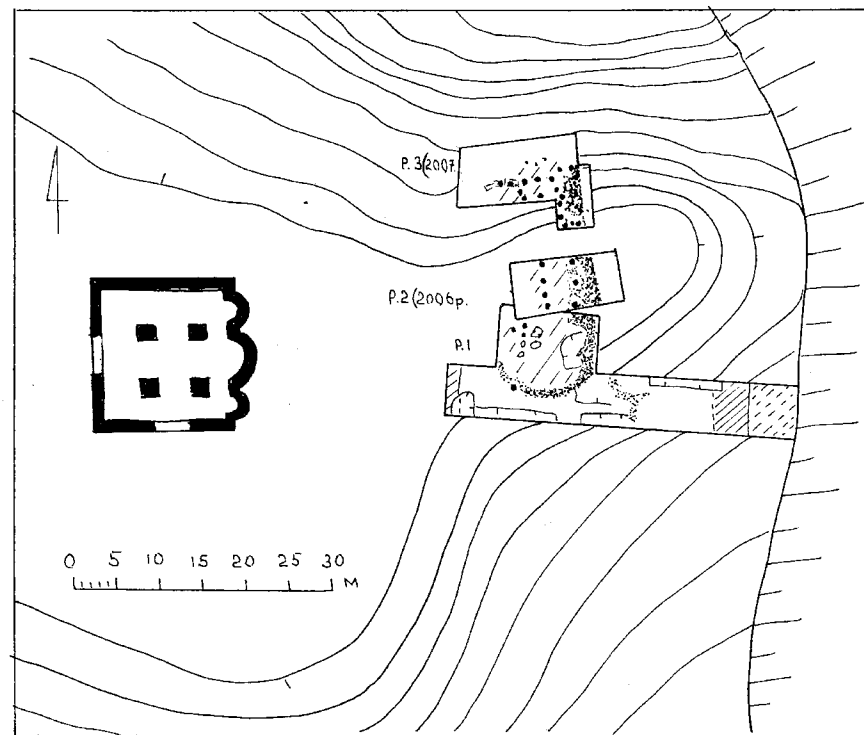

Рис. 417. Давній Галич. Пантелеймонівське городище.
Розкоп 1, 2, 3. План.

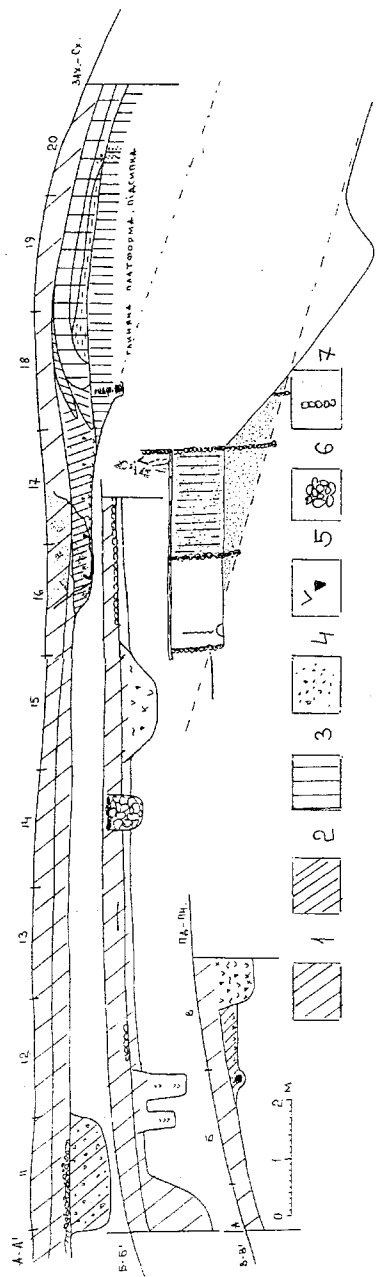

Рис. 418. Давній Галич. Пантелеймонівське городище. Розкоп I. Оборонна система (східна).
 План. Стратиграфія. 1 – чорна; 2 – культурний шар; 3 – жовто-сіра уцільнена;
 4 – глиняна платформа; підсилка; 5 – нові, вуглики, кераміка; 6 – каміння;
 7 – дерев'яні конструкції.

602

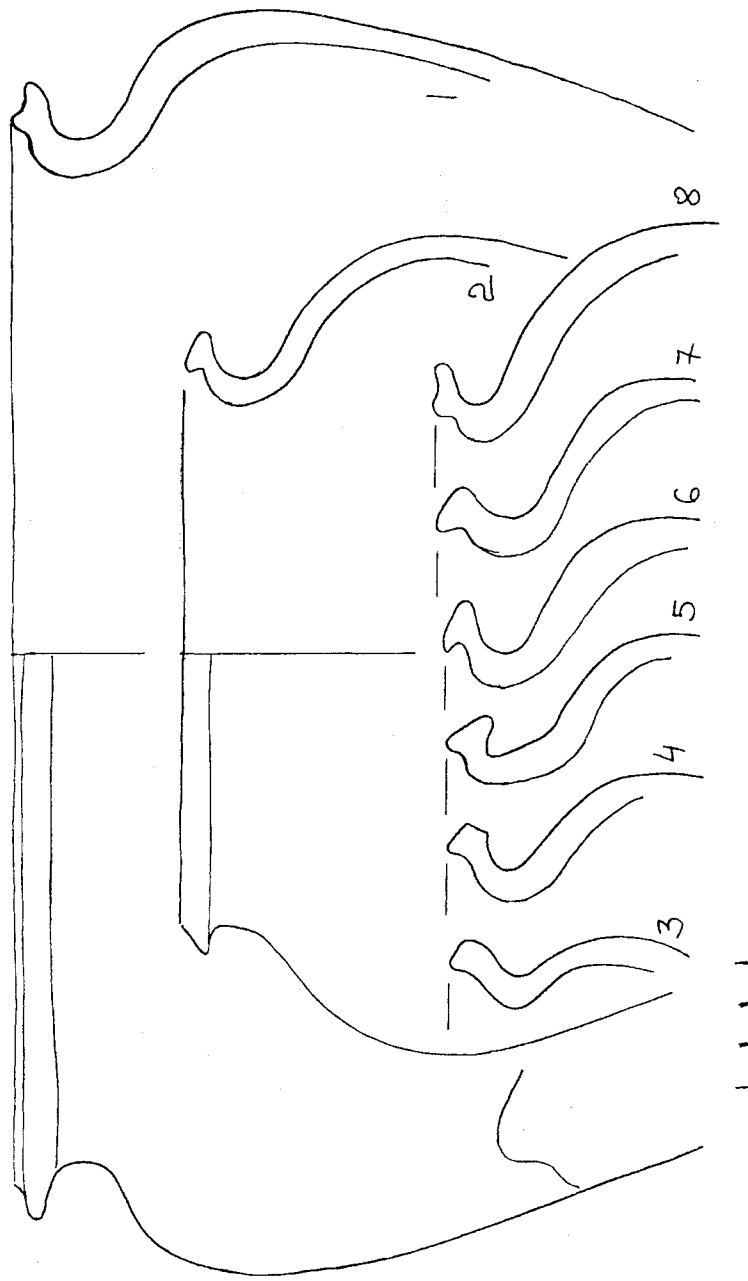

Рис. 419. Давній Галич. Пантелеймонівське городище. Розкоп I. Таблиця кераміки. Над вимосткою.

603

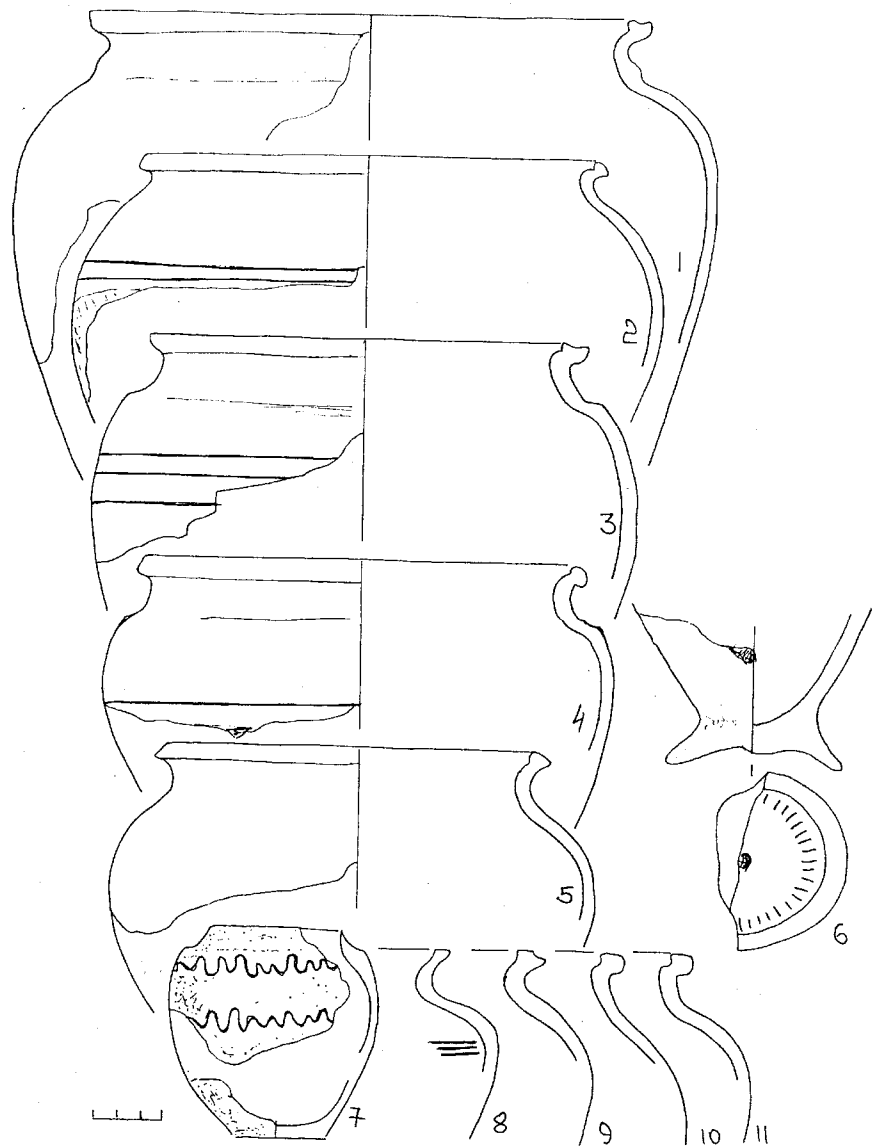

Рис. 420. Давній Галич. Пантелеймонівське городище. Розкоп 1.
Таблиця кераміки. Над вимосткою.

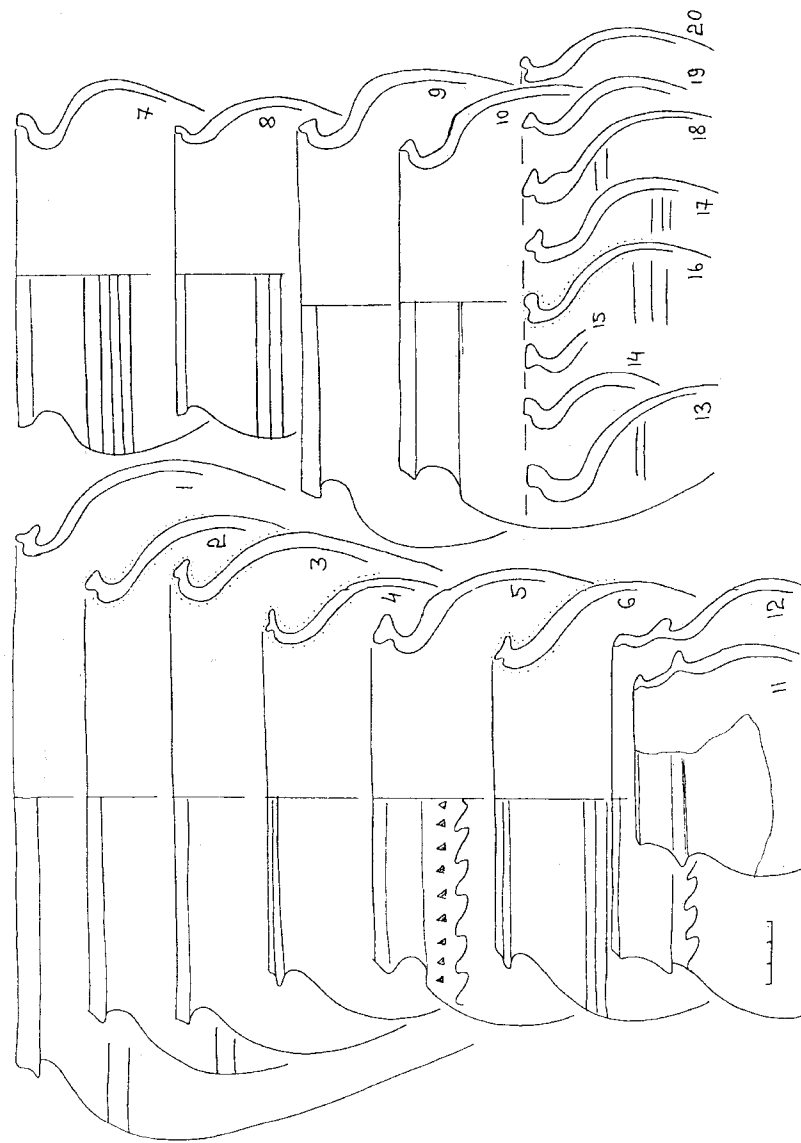

Рис. 421. Давній Галич. Пантелеймонівське городище. Розкоп 1. Таблиця кераміки.

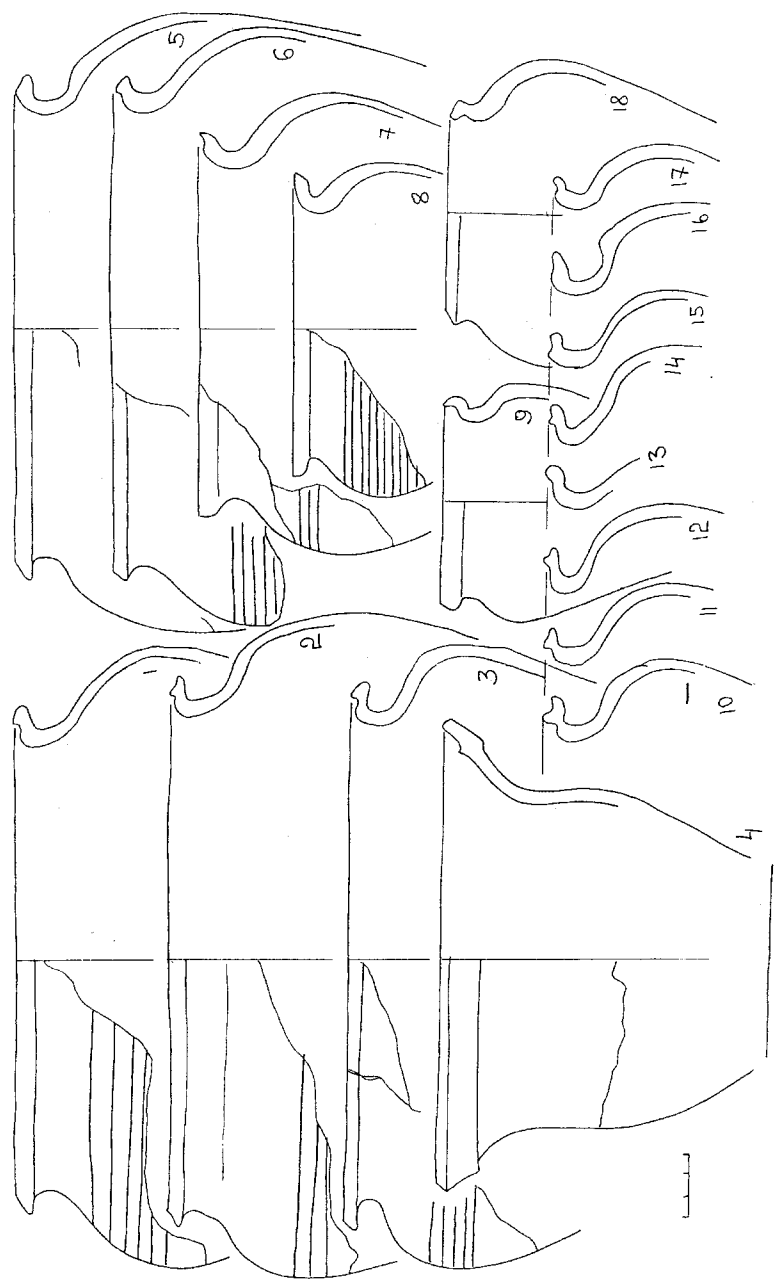

Рис. 422. Давній Галич. Пантелеймонівське городище. Розкоп 1. Таблиця кераміки.

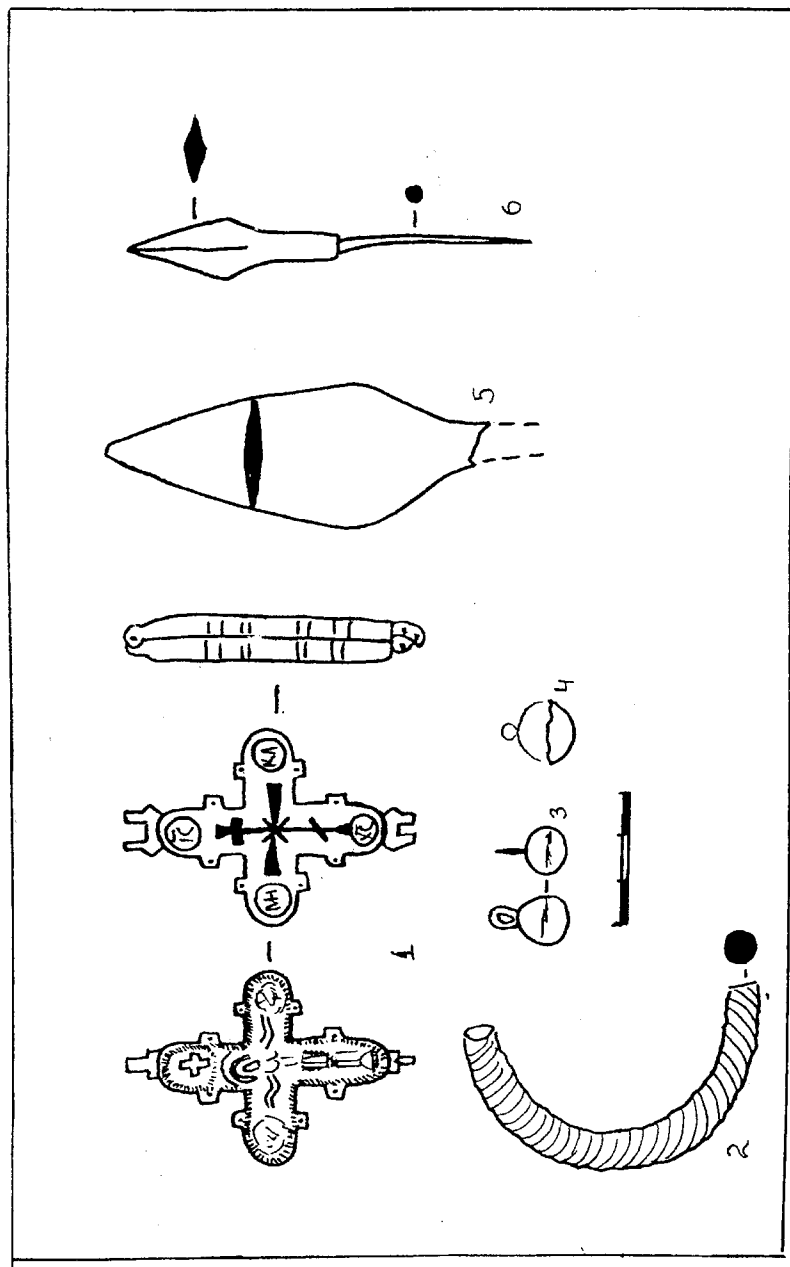
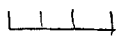
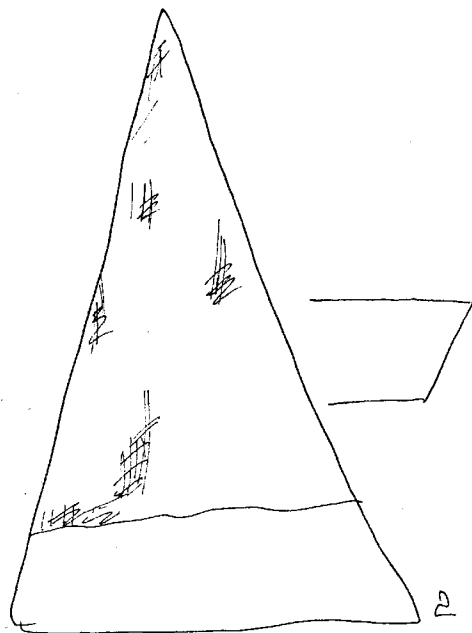
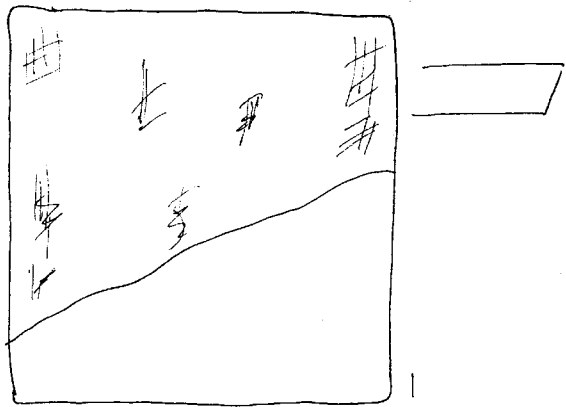

Рис. 423. Давній Галич. Пантелеймонівське городище. Розкоп 1. Таблиця знахідок. 1 — хрест-енколпійон; 2 — скляний браслет; 3, 4 — підвіски; 5, 6 — залізни стріли.

608

Рис. 424. Давній Галич. Пантелеймонівське городище. Керамічні плитки.

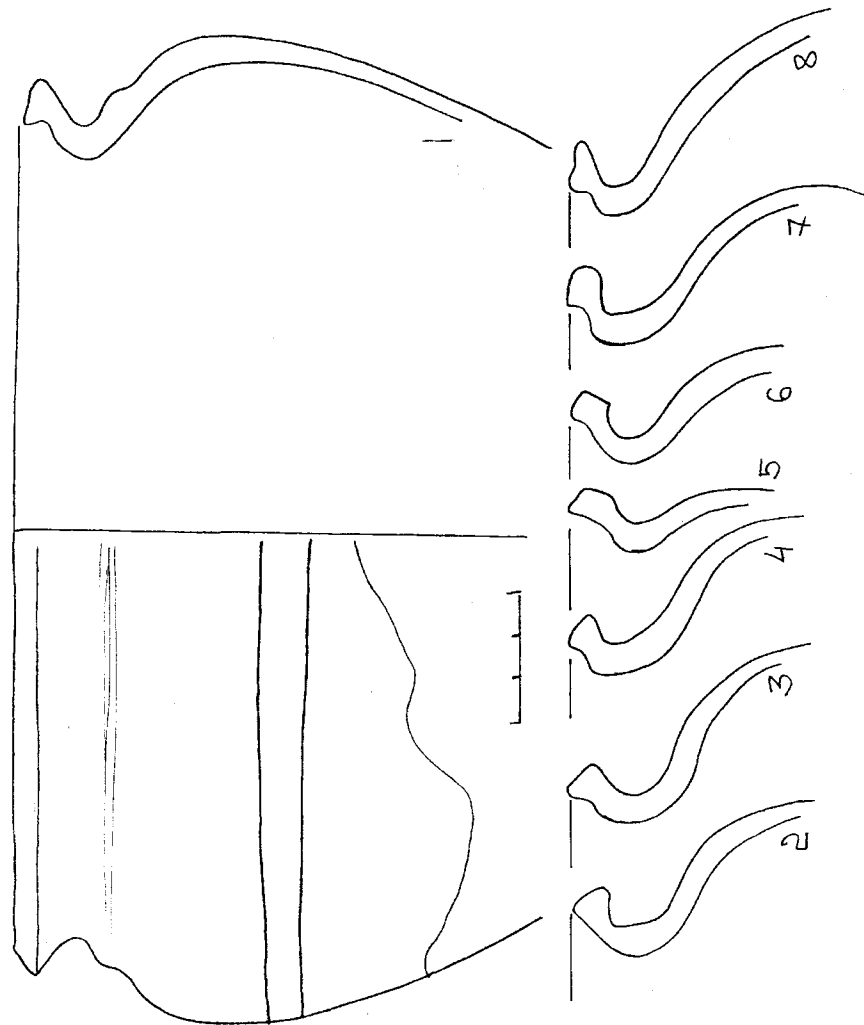
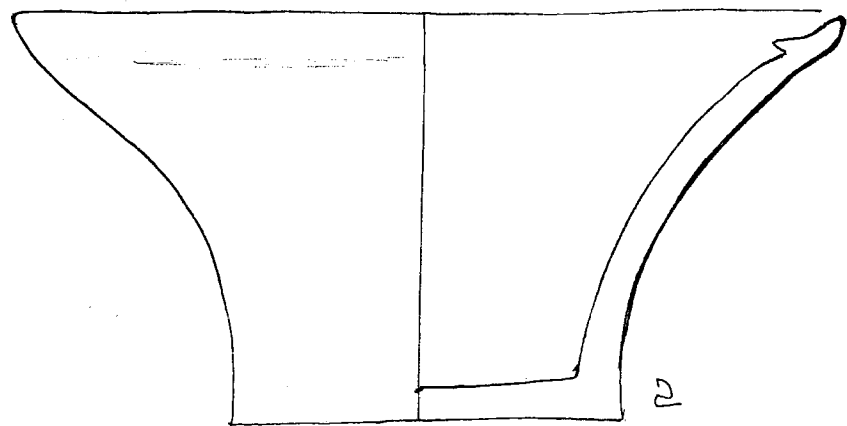
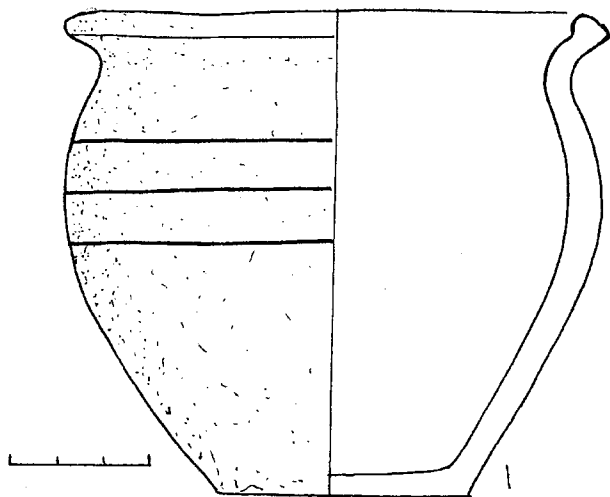

Рис. 425. Давній Галич. Пантелеймонівське городище. Розкоп 1. Таблиця кераміки. Під вимосткою.

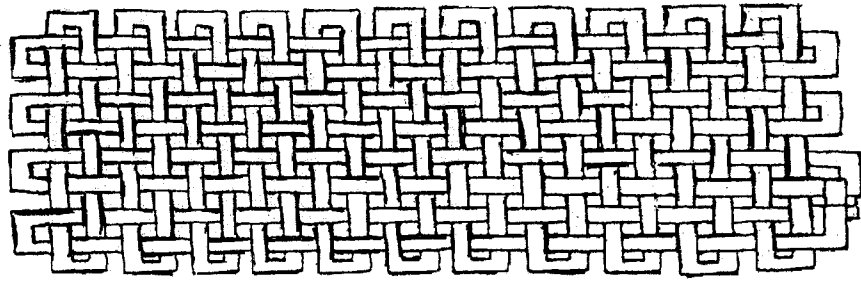
609

Висновки

*Рис. 426. Древній Галич. Пантелеймонівське городище.
Розкоп 1. Кераміка.*

У праці викладено основні результати наших тридцятирічних (1976–2006 рр.) досліджень городищ Малої Галицької землі – Галицько-Буковинського Прикарпаття. Геополітичне розташування об'єднаної (Великої) Галицької землі (Перемишльської, Звенигородської, Терехівської і Галицької земель) привело до ранніх державотворчих процесів на цих землях. Зокрема, в середині X ст. – часі утворення «Великої Білої (нехрещеної) Хорватії». З другого боку, відбувалось раннє включення окремих земель до складу перших державних утворень Центральної Європи. Зокрема, до Великої Моравії, Чехії, Польщі, Болгарії. Все ж це були короткотривалі політичні впливи. Адже населення Подністров'я і Прикарпаття завжди і традиційно було найтісніше пов'язане зі східнослов'янським світом Подніпров'я та Волині, що згодом об'єднало їх в одній великій Києворуській державі. В усіх цих складних державотворчих процесах важливе місце займали містотворчі процеси, які археологічно простежуються виникненням і еволюцією городищ. Автором проведено дослідження різних типів городищ, які відносяться до середини X – першої половини XIV ст. Зокрема, це ранні великохорватські городища полісного типу та пізніші міські дитинці і посади, феодальні замки, сторожові фортеці та церковно-монастирські укріплені комплекси тощо. Всі вони різні не лише за політичними, соціальними та релігійними ознаками, а й за топографією, формою, розмірами, кількістю укріплених ліній і майданчиків, наявністю і характером культурного шару тощо.

Проведені дослідження городищ Буковини дозволяють зробити висновки про те, що, крім соціально-економічних та військово-політичних мотивів, майже всі вони були побудовані на цих пограничних землях в першу чергу для охорони і забезпечення функціонування важливих трансєвропейських шляхів. Зокрема, Дністровського і Дністро-Серетської ділянки янтарного шляху (Буг – Серет – Дністер – Прут – Серет – Дунай). Саме ці причини були в основі виникнення найдавніших городищ в епоху пізньої бронзи і раннього заліза (культури фракійського гальштату). Все це і виділяє Буковину серед інших земель у макроплануванні городищ і поселень взагалі [45; 138; 139; 155; 157; 160; 161; 162; 166; 168; 170; 183]..

Городища Галицького Прикарпаття, які розміщені в центральних районах Галицької землі, в більшості пов'язані з соціально-економічними та політичними процесами, які проходили в столичному Галичі. Зокрема боярських замків є небагато, оскільки княжий Галич рано став місцем концентрації більшої, якщо не всієї, частини галицького (всієї землі) боярства. Така концентрація тут численної боярської олігархії передбачала її надзвичайну політико-економічну могутність у системі як Галича, так і всього Галицького князівства.

Дослідження городищ малої Галицької землі (Галицько-Буковинське Прикарпаття) дозволяє стверджувати, що містотворчі процеси тут проходили, як і в цілому в Києворуській державі, однаково шляхами. Зокрема, общинним, племінним (надплемінним), торгово-ремісничим (ВТРП) і державним (феодальним і церковним).

Незважаючи на те, що городища Галицько-Буковинського Прикарпаття є найбільш дослідженою категорією археологічних пам'яток, їх теоретична (історико-археологічна) база є зовсім недостатньою. Надіємось, що матеріали наших досліджень частково доповнять дану проблему як у плані появи і еволюції городищ, так і в розвитку їх планово-конструктивних і будівельних традицій.

Перша поява городищ у Карпатському (північному) регіоні, зокрема на Прикарпатті, археологічно відноситься до

раннього етапу культури фракійського гальштату (XI–VIII ст. до Хр.). У фрако-кіммерійський час (IX–VIII ст. до Хр.), коли посилилась загроза з боку кіммерійців, частина яких рушила в Центральну Європу через Подністров'я, тут знову появляються великі городища (сховища). Вони в більшості були створені для захисту населення і для оборони транскарпатських шляхів через перевали. В ранньоскіфський період (кінець VI ст. до Хр.) перед загрозою вже скіфського вторгнення в Карпатському регіоні знову відновлюється процес побудови великих городищ. В латенський час (III–I ст. до Хр.) фракійське населення Карпатського регіону (даки) починає будувати городища перед загрозою з боку кельтів, а пізніше і германців і сарматів. У пізньоримський час Дакія стає римською провінцією (117–271 рр. н.е). У Карпатах появляються десятки фортець вздовж римського лімесу, а Прикарпаття стає пограничною зоною з великим варварським світом слов'ян і германців. У III ст. Рим змушений покинути Карпатський регіон, і Дакію займають західні готи. Східні готи дійшли до Нижнього Подністров'я і Дунаю. Таким чином, у першій половині I тисячоліття в Карпатському регіоні, який тоді в основному було заселено фракійськими племенами, відбулись значні етнополітичні зміни. Зокрема, в I–II ст. н.е. Прикарпаття входить до однієї культурно-історичної зони з Волинню. На основі фракійсько-германо-слов'янського населення тут формується венедекська спільність. У III–IV ст. в Центрально-Східній Європі склалась ще одна велика політична спільність, очолена готськими вождями, до якої увійшли, крім попередніх народів і племен, ще і скіфо-сарматське та готське населення. Прикарпаття і надалі залишається (традиційно) контактною зоною трьох етносів: фракійського, германського і слов'янського. У IV ст. (375 р.) населення Карпатського регіону зазнало вторгнення гуннів, а в VI ст. (567 р.) – аварів, що привело до нової хвилі міграційних та інфільтраційних процесів. У середині I тисячоліття Подністров'я (Галицько-Буковинське Прикарпаття) стає контактною зоною склавів і антів, частина яких взяла участь у Великому переселенні слов'янського населення на Балкани і в Центральну Європу. В останній чверті I тис. н.е. серед слов'янських

племен починаються перші інтеграційні процеси. Зокрема, в VIII–IX ст. між Дніпром, Прип'яттю і Серетом та Дунаєм формується велика надплеменна історико-культурна спільність, об'єднана в Райковецьку культуру. Населення Волині і Прикарпаття в цей час, очевидно, входило до одного великого племенного союзу під керівництвом князя дулібів. У кінці I тисячоліття серед слов'янських племен починаються і перші державотворчі процеси, в які було включено і населення Прикарпаття і Подністров'я. Зокрема, коли перше короткочасно увійшло до складу Великої Моравії, а друге – до Великої Болгарії.

З початку X ст. Прикарпаття вже перебуває в пограничній зоні зі староугорською і киеворуською державами. Літописні джерела повідомляють, що на території Прикарпаття в цей час живуть хорвати, а їх західними сусідами є вісляни, а східними – тиверці й уличі. Саме їм належали перші невеликі городища, які були їх общинними і племенними центрами. На початку X ст. в результаті зовнішнього одержавлення, яке проводилось киеворуськими князями (Олегом та Ігорем), на границях хорватів і тиверців появляються їх «круглі» городища, а на ключових ділянках трансєвропейських шляхів – ВТРП (відкриті торгово-ремісничі поселення) з курганными могильниками (тілоспалення на стороні). Ці перші киеворуські князівські центри були організовані ще не на повне підкорення всіх цих земель, а лише їх включення до сфери політичного і торгового впливу. Вони не торкнулись внутрішніх районів розселення хорватів і тиверців, де продовжували існувати їх общинні та племенні укріплені центри і ґрунтові тілопальні могильники. Границею між хорватами і тиверцями, очевидно, була Хотинська височина на Буковинському Подністров'ї, яка в VI–VII ст. розділяла ще склавів і антів. У середині – другій половині X ст. в результаті внутрішнього одержавлення, яке розпочалось на хорватських землях у зв'язку з послабленням великокиївської влади, було утворене окреме Хорватське князівство. Воно більше відоме під назвою «Велика Біла (нехрещена) Хорватія» (за К. Багрянородним). Хорватське князівство виникло, поперше, як протидія активним спробам зовнішнього одержавлення, яке проводилось молодими, але агресивними сусідніми

державами (Угорщина, Чехія, Польща, Болгарія), по-друге, цей процес внутрішнього одержавлення був організований новоутвореною великохорватською верхівкою проти общинної знаті «малих хорватій». Остання, за відсутності державних структур, особливо швидко збагатилась завдяки контролю над трансєвропейськими і транскарпатськими шляхами і участю в торгових операціях. Цей численний економічно незалежний дружинний прошарок «малих хорватій» згодом стане основою формування могутнього і незалежного галицького боярства. На землях новоутвореної Великої Хорватії будується цілий ряд великих (10–50 га) городищ «полісного типу», які ставали адміністративними, військовими, господарськими і культурними великохорватськими князівськими центрами (Крилоське, Стільське, Ганачівське, Тулиглови, Пліснеське, Теревовлянське, Підгородцівське, Луковицьке, Ревнянське городища тощо). Їх картографія дозволяє в цілому визначити межі Великої Хорватії, до якої входили всі землі майбутньої Великої (об'єднаної) Галицької землі. Столицею цієї молодої держави, очевидно, могло бути Крилоське городище. В кінці X – на початку XI ст. землі Великої Хорватії, в результаті другого зовнішнього одержавлення (русько-хорватська війна 992–993 рр.) за Володимира Святославича, знову ввійшли до складу Київської Русі. В цей період всі великохорватські центри, які лише почали формуватись, було знищено, що засвідчено археологічно. Біля них засновуються нові великокиївські князівські укріплені центри, в яких перебувала військова дружина і адміністрація, що здійснювала контроль за новоприєднаними землями.* Їх представникам і належали курганні могильники (тілоспалення і тілопокладення в дерев'яних зрубах). В

* Це були городища в Підгірцях, Новосілках, Кам'янополі, Черноречах, Підгайцях, Семенові, Чорнівці, Горішніх Шерівцях і в Крилосі (Штепанівка). Всього 9 на Галицьких землях і, що є цікавим, 9 на Волинських землях. На початку XI ст. Волинь стає остаточно Київським доменом, через який здійснювалось одержавлення західних земель. Доменіальний статус Волині привів до закономірної появи тут досить численної кількості (близько 30) киеворуських (за походженням) князівських поселенських центрів. Таким чином, містотворчі процеси на Волині – великокиївському домені проходили під значним впливом киеворуської влади. Це ж стосується і особистостей ранньої християнізації Волині під впливом Київської церковної влади.

результаті цього другого широкого зовнішнього одержавлення були зайняті не лише зовнішні пограничні райони Великої Хорватії, але й внутрішні. Все ж державні впливи Київської Русі ще й надалі залишались слабкими. Вони базувались в основному на військовому забезпеченні данини, що здійснювалось досить невеликою (9) кількістю киеворуських дружинних центрів. З іншого боку, ці впливи стримувала протидія місцевого населення, особливо опір економічно сильного і численного галицького боярства, яке сформувалось в часи Великої Хорватії. Очевидно, саме цьому великохорватському боярству і належала вся політична (місцевий рівень) і економічна влада на цих південно-західних землях Києворуської держави, які були позбавлені права на волосну (князівсько-намісницьку) автономію. Тому в цей період продовжували існувати і окремі старі боярські центри. Після смерті Володимира Святославича (1015 р.), а особливо після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.) на окраїнах Київської Русі помітні ознаки політичної роздробленості. Зміцнілі економічно, феодалні правителі прагнуть повернути традиції давніх місцевих самостійних політичних об'єднань (князівств), незалежних від великокиївської влади, яка почала слабнути. Одним з перших серед них стала Галицька земля. Так у другій половині XI ст. на старих великохорватських землях почався процес нового внутрішнього одержавлення. Він закінчився створенням Ростиславичами (Рюриком, Володарем і Васильком) окремих удільних князівств (Перемишльського, Звенигородського, Теревовлянського, а з середини XII ст. – Галицького). За ініціативою і, можливо, фінансовою підтримкою галицьких бояр Ростиславичі відновлюють окремі старі великохорватські столиці (Перемишль, Теревовля, Галич) та будують цілий ряд нових фортець і міст.* Збільшується і кількість боярських замків. Біля князівських центрів з'являються могильники з

* У Теревовлянській землі князівські центри відомі в Черпелові, Говстолузі, Новосілках, Палашівцях, Жнибородах і в Зеленому Гаю. У Звенигородській землі – в Судовій Вишні, Звенигороді тощо. В Галицькій землі – у Крилосі, Городниці, Хтимирі, Живачеві, Горішніх Шерівцях. У Перемишльській землі – в Грелчі і Черноречах.

підкурганними похованнями (тілопокладення в зрубних гробницях). Це свідчить про те, що, як і в попередні роки, значна частина військової дружини була набрана Ростиславичами в київських (волинських) землях. З кінця XI ст. на галицьких землях простежується і різке збільшення населення, очевидно, за рахунок тиверців, які покинули Нижнє Подністров'я перед загрозою експансії сюди печенігів, а згодом (XII ст.) половців. В цей же час (кінець XI ст.) Карпати (Трансільванія) займають угри. Таким чином, Галицька земля знову опиняється на пограниччі з номадами та Угорщиною і Польщею, що змушувало будувати тут потужну оборонну систему з пограничних замків і фортець. В середині – другій половині XII ст. (за Володимирка Володаревича і Ярослава Володимирковича-Осмомисла) Галицьке князівство досягає свого найбільшого економічного розквіту та політичної незалежності, що підтверджується найбільшою кількістю городищ, які виникли в цей час. Княжий Галич набирає вигляду одного з найбільших столичних міських комплексів Давньої Русі. Саме в цей період набуває широкого розвитку християнізація населення, яка супроводжувалась виникненням цілого ряду церковних і монастирських комплексів (укріплених). З кінця XII – початку XIII ст. Галицьке князівство вступає в епоху складних політичних взаємовідносин з сусідніми державами і особливо з Угорщиною, коли окремі галицькі князі знаходились у васальній залежності від угорських королів. А деякі угорські правителі (Бела III, Андрій II, Коломан, Андрій III) самі вважали себе «королями Галіції і Лодомерії» і в цей час галицькі землі входять короткочасно до складу Угорщини. Галицькими князями на цей період були і окремі представники Волинської, Чернігівської і Новгородської князівських родин. Все ж лише волинському князю Роману Мстиславичу і особливо його сину Данилу вдалось утвердитися в Галичі і навіть утворити Галицько-Волинську державу. Всі ці державотворчі процеси, безперечно, впливали на містотворчі процеси і на появу нових замків і фортець, побудованих на різних архітектурно-будівельних традиціях, часто з різноетнічними гарнізонами.

В 1239 р. половці, східні сусіди Галицької землі, після поразки від монголів мігрують в Угорщину, перейшовши через карпатські перевали, як колись це зробили, зокрема, сармати, гунни і авари. В 1240 р. монголи займають вже Київ і війною проходять через волинські і галицькі землі, а потім через карпатські перевали вторгаються в Угорщину. Скоро Данило Галицький, як васал Бату, став найсильнішою політичною фігурою Центральної Європи, за яким стояла монгольська армія.* Це давало можливість ще більше ста років протистояти союзу Угорщини та Польщі і зберегти незалежність та економічну стабільність Галицько-Волинської держави, про що свідчить дальший розвиток містотворчих процесів. Очевидно, саме в другій половині XIII ст. на галицьких землях існувала система військових округів з монгольськими намісниками і гарнізонами. Нижнє Подністров'я і Пониззя знаходились у прямій залежності від монголів і в зоні їх розселення. Таким чином, східний кордон Галицької землі знову був з номадами, але тепер вже з Золотою Ордою. В середині XIV ст. криза в Монгольській імперії та загострення князівсько-боярського протистояння на галицьких землях привели до їх завоювання і розчленування Польщею, Литвою, Угорщиною і Молдавією.

Таким чином, в результаті всіх цих складних етнополітичних обставин, які склались на ранніх етапах історії в Карпатському регіоні і, зокрема, на Галицько-Буковинському Прикарпатті, а саме військова небезпека зовнішнього ворожого вторгнення і була однією з основних причин появи перших городищ. Пізніше вже безперечно домінували соціально-економічні передумови у становленні і розвитку ранніх городищ та пізніших містотворчих процесів, які лежали в основі державотворчих процесів. Не менш важливим фактором у роз-

* Данило Галицький дотримувався в окремих моментах і васалітету відносно західноєвропейських сусідів і навіть прийняв від Папи Римського королівську корону за підтримку католицизму в Русі і за захист Європи від татаро-монголів. З другого боку, монголи також використовували Галич як свій заслон проти Заходу.

витку всіх цих складних процесів, які впливали на появу городищ, була наявність на Галицько-Буковинському Прикарпатті важливих (ключових) ділянок транскарпатських і трансєвропейських шляхів (див. Додаток). Зокрема, через карпатські перевали та по Дністру, Пруту і Серету Карпатському. Ці трансєвропейські шляхи визначали ще дуже давні напрямки міграції, заселення і колонізації. Шляхи мали особливо важливе значення в розвитку як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. Знаходячись під контролем держави, шляхи мали і військово-політичне значення. Найчастіше саме боротьба за оволодіння ними і була причиною більшості давніх конфліктів. Контроль над шляхами і участь у торговельних операціях приносили швидке збагачення племінної (надплемінної) верхівки. Саме навколо шляхів найактивніше проходили спочатку процеси міжплемінної консолідації, інтеграції, а потім державотворення. А в цілому трансєвропейські шляхи давали молодим державам можливість прилучитись через ці «вікна» до загальноєвропейських торгових ринків.

В зоні Галицько-Буковинського Прикарпаття функціонували три карпатські перевали (Яблуницький–Ясинський, Вишківський–Торунський і Німчицький), на які виходили важливі трансєвропейські шляхи. Зокрема, один з них проходив уздовж самого підгір'я, а другий – уздовж Дністра. До них залучались знамениті меридіальні шляхи: Київський (уздовж Лімниці) та Соляний (Коломийський) і Волоський (Серето-Дунайський). Найбільш давнім був Дністровський річковий трансєвропейський шлях, як одна зі східних ділянок трансєвропейського Янтарного шляху. Історики знають Янтарний шлях за трьома основними напрямками: західноєвропейський, центральноєвропейський і східноєвропейський. Вони зв'язували всю Європу в систему трьох морів: Балтійського (Північного), Середземного (Адріатичного) і Чорного. Західноєвропейський шлях йшов з Північного моря по Рейну й Ельбі до Верхнього Дунаю і Чорного моря та по Родану до Середземного або по По до Адріатичного моря. Центральноєвропейський Янтарний шлях йшов з Балтійського

моря по Віслі до Дунаю (через Варту, Одру і Мораву). З Дунаю він виходив у Чорне море або Адріатичне (через Рабу, Драву, Саву) або навіть Егейське (через Мораву Балканську і Маріцу). Східноєвропейський Янтарний шлях йшов з Балтійського моря по Віслі до Дністра. Наші дослідження дозволили його уточнити. Зокрема, він проходив через Західний Буг і Серет, або через Сян (м. Ярослав) – Вишню – Бережину, або через Сян (м. Перемишль) – Вар – Стряж. І з Верхнього Дністра йшов прямий шлях до Чорного моря. Існував ще один шлях від Дністра до Дунаю із виходом до Чорного моря. Зокрема, через літонисний Онут на Дністрі (під Хотинською височиною) – Кучур – Прут – Дерезлуї – Серет Карпатський. Ці головні трансєвропейські річкові (потім сухопутні) шляхи, очевидно, існували ще в епоху міді, бронзи та раннього заліза. Це був час зародження міжрегіональної торгівлі, коли почали діяти перші великі торгові шляхи: янтарні, соляні, мідні, олов'яні тощо. Окремі з них проходили і через Карпатський регіон. Адже в Карпатах були одні з найбільших в Європі родовищ міді і срібла, а на Прикарпатті – солі. Ця унікальна особливість об'єднувала в одну систему транскарпатські шляхи, які проходили через карпатські перевали, а потім мали продовження як трансєвропейські шляхи (північні і південні). Саме вздовж цих шляхів і на волоках і перевалах будуються перші городища. Одночасно східноєвропейський Янтарний шлях визначає напрямки міграцій праслов'янських, балтських і германських племен і часто є межею їх відповідних археологічних культур. Надзвичайно велике значення було янтарних шляхів і як трансготських і трансслов'янських шляхів переселень. З янтарними шляхами були пов'язані і перші окремі інтеграційні і державотворчі процеси у слов'ян.

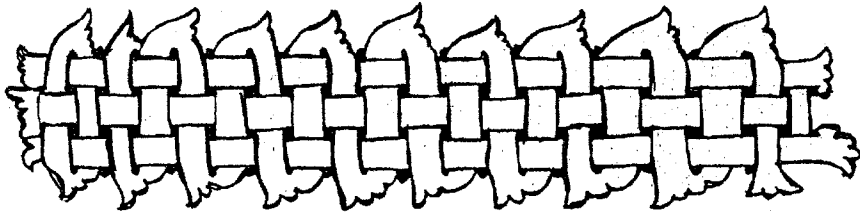
Зіставлення географічної топографії давньослов'янських і давньоруських городищ з системою головних шляхів (у першу чергу річкових трансєвропейських) багато в чому дозволяє зрозуміти політико-економічні причини їхнього походження та розвитку. Зокрема, галицьких городищ. У цьому плані особливо показовими є місця розташування на Буго-Серетському

вододілі (Балтійсько-Чорноморському) Пліснеського городища («ворота в Галичину», охорона волоку). Теревовлянське городище стоїть у місці перехрещень двох шляхів: Буг – Серет – Дністер та Гнезна – Горинь – Прип'ять – Дніпро. Судовишнівське городище побудоване на вододілі Дністра і Сяну (Дністер – Вишня – Сян – Вісла). Ленківцьке городище – це місце перехрещення декількох сухопутних і річкових шляхів (Прут – Дунай, Прут – Дероглуй – Серет – Дунай, Прут – Кучур – Дністер тощо). В цій же системі перехрещення річкових і сухопутних шляхів розміщені давній Перемишль, Звенигород, Львів, Галич тощо.

В цілому археологія городищ Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття), незважаючи на досить значну увагу дослідників, і надалі вимагає як подальших археологічних розкопок, так і комплексного (історичного, архітектурного, культурологічного і політологічного) вивчення.

Джерела та література

Архівні джерела (Інститут археології НАН України)

1. Тимошук Б.О., Томенчук Б. Звіт про розкопки давньоруського городища Окопи в с. Молодія Глибоцького району Чернівецької області, проведені в 1976 році. – 1976/135. – 16 с.
2. Томенчук Б. Звіт про розкопки давньоруського городища Замчище (дитинця літописного міста Василева на Дністрі) в с. Василеві Заставнівського району Чернівецької області та розвідки в Івано-Франківській області, проведені в 1977 році. – 1977/52. – 15 с.
3. Томенчук Б. Звіт про розкопки давньоруського городища Замчище (дитинця літописного міста Василева на Дністрі) в с. Василеві Заставнівського району Чернівецької області та розвідки в Івано-Франківській області, проведені в 1978 році. – 1978/68. – 22 с.
4. Томенчук Б. Звіт про розкопки давньоруського городища Городок – літописного Городка на Черемоші в с. Карапчеві Вижницького району Чернівецької області та розвідки в Івано-Франківській області, проведені в 1979 році. – 1979/103. – 26 с.
5. Смирнова Г.И. Отчёт о работе Западноукраинской экспедиции 1980 года (с. Днестровка Кельменецкого района Черновицкой области) – (Томенчук Б. – Курганний могильник). – 1980/47. – 36 с.
6. Томенчук Б. Звіт про розвідкові охоронні розкопки на городищі Замчище в с. Олешкові Снятинського району Івано-Франківської області, проведені в 1981 році. – 1981/33. – 13 с.
7. Томенчук Б. Звіт про охоронні розкопки на давньоруському городищі Замчище в с. Олешків Снятинського району Івано-Франківської області та розвідки городищ, проведені в 1982 році. – 1982/123. – 36 с.

8. Томенчук Б. Звіт про охоронні розкопки на давньоруському городищі Замчище в с. Олешків Снятинського району Івано-Франківської області, проведені в 1983 році. – 1983/100. – 33 с.

9. Томенчук Б. Звіт про охоронні розкопки на давньоруському городищі Замчище в с. Олешків Снятинського району Івано-Франківської області та розвідки городищ, проведені в 1984 році. – 1984/169. – 31 с.

10. Томенчук Б. Звіт про охоронні розкопки на давньоруських городищах в с. Луковище Рогатинського району Івано-Франківської області та в с. Василів Заставнівського району Чернівецької області, проведені в 1985 році. – 1985/61. – 43 с.

11. Томенчук Б. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1986 році на городищі в с. Луковище Рогатинського району та розвідки городищ. – 1986/58. – 21 с.

12. Томенчук Б. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1988 році на городищі в с. Буківна Тлумацького району та розвідки городищ. – 1988/86. – 27 с.

13. Томенчук Б. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1989 році на давньоруському городищі в с. Пітрич Тисменицького району Івано-Франківської області. – 1989/158. – 24 с.

14. Томенчук Б. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1990 році на могильнику в с. Залуква Галицького району Івано-Франківської області. – 1990/99. – 25 с.

15. Томенчук Б. Звіт про охоронні археологічні дослідження давньоруських могильників, проведені на території давнього Галича в 1991 році. – 1991/61. – 25 с.

16. Баран В., Томенчук Б. Звіт про охоронні археологічні дослідження в с. Крилос (ур. Качків, Галичина Могила) в 1991 році. – 1991/162. – 24 с.

17. Баран В., Томенчук Б. Звіт про охоронні археологічні дослідження в с. Крилос Галицького району (урочище Качків, Галичина Могила) в 1992 році. – 1992/98. – 36 с.

18. Баран В., Томенчук Б. Звіт про охоронні дослідження в с. Крилос в 1993 році (в околицях села та на території Крилоського городища і в ур. Четверки). – 1993/12. – 42 с.

19. Баран В., Томенчук Б. Звіт про охоронні археологічні дослідження, проведені в 1994 році Галицькою слов'яно-руською експедицією (ур. Над Стінкою, Царинка, Винниця, Воскресенське, Сад – Старі Палаці). – 1994/10. – 36 с.

20. Баран В., Томенчук Б. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1995 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище, ур. Вали, Старі Палаці). – 1995/4. – 26 с.

21. Баран В., Томенчук Б. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1996 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище). – 1996/7. – 24 с.

22. Баран В., Томенчук Б. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1997 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище, ур. Сад, Музей). – 1997/90. – 35 с.

23. Баран В., Томенчук Б. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1998 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище, ур. Сад, Музей, Погарище). – 1998/67. – 37 с.

24. Баран В., Томенчук Б. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1999 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище, ур. Сад, Музей). – 1999/87. – 25 с.

25. Баран В., Томенчук Б. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 2000 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище, ур. Сад, Музей). – 2000/122. – 31 с.

26. Томенчук Б., Мельничук О., Баран В.Д. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 2001 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище, ур. Сад, Музей). – 2001/101. – 27 с.

27. Баран В., Томенчук Б., Мельничук О. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 2002 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище). – 2002/152. – 32 с.

28. Томенчук Б., Мельничук О. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 2003 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище, ур. Сад, Митрополіч Палати). – 2003/178. – 27 с.

29. Томенчук Б., Мельничук О. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 2004 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище). – 2004/112. – 30 с.

30. Томенчук Б., Мельничук О. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 2005 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище, Шевченківське городище). – 2005/198. – 21 с.

31. Томенчук Б., Мельничук О. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 2006 році Галицькою археологічною експедицією (Шевченківське городище). – 2006/114. – 31 с.

Література

32. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К.: Наукова думка, 1982. – 268 с.

33. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза. – К.: Наукова думка, 1982. – 194 с.

34. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – 190 с.

35. Ауліх В. З історії долітописного Галича // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 120–134.

36. Ауліх В. Историческая топография древнего Галича / / Славянские древности: Этногенез. Материальная культура Древней Руси. – К., 1980. – С. 113–150.

37. Ауліх В. Галич // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (древнерусский период). – К., 1990. – С. 97–102.

38. Ауліх В. Населення південно-західного пограниччя Київської Русі // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 4–20.

39. Ауліх В. З історичної географії Галицької землі // Галицько-Волинська держава. Тези Міжнародної наукової конференції. – Львів, 1993. – С. 31–33.

40. Баран В., Максимов Е. и др. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – 484 с.

41. Баран В.Д., Томенчук Б.П. Галичина Могила // Галицько-Волинська держава. Тези Міжнародної наукової конференції. – Львів, 1993. – С. 30–31.

42. Баран В.Д., Томенчук Б.П. Літописний курган Галичина Могила в Крилосі // Галичина. – Івано-Франківськ, 1998. – № 1. – С. 4–10.

43. Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1981–1996 рр. // Галич і Галицька земля. – Київ–Галич, 1998. – С. 10–17.

44. Баран В. Етногенез українського народу. – К., 2007. – 148 с.

45. Баженов О. Вплив торгівлі на формування міст у Середньому Подністров'ї (IX–XIII ст.) // Давня і середньовічна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 248–251.

46. Бодрухін В.М. Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.). – Луганськ, 2002. – 206 с.

47. Бодрухін В.М. Чернігівська земля – князівство. – Луганськ, 2002. – 185 с.

48. Винокур І.С. Південне пограниччя Галицького князівства і Пониззя // Галич і Галицька земля. – Київ–Галич, 1998. – С. 31–35.

49. Власенко И., Тельнов Н. Новые данные о южной границе Галицкой Руси // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993. – С. 33–35.

50. Возний І.П. Давньоруські міста Північної Буковини і їх роль в охороні південного порубіжжя Галицько-Волинського князівства // Роль давніх міських центрів у становленні Київської Русі. Матеріали польового семінару. – Суми, 1993. – С. 39–41.

51. Возний І., Масан О. Про місцезнаходження города Хмелева // Буковина – мій рідний край. Матеріали історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці, 1996. – С. 37–38.

52. Возний І. Літописний Кучелмін на Південному кордоні Галицько-Волинського князівства // Проблеми урбанізації та

етнокультурних контактів у Південно-Східній Європі. IV сесія спільної «Українсько-Румунської комісії з історії, археології та фольклористики при НАН України». – К., 1997. – С. 28–30.

53. Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці, 1998. – 154 с.

54. Возний І. Топографія, розміри та фортифікаційні споруди городищ Північної Буковини XII–XIII ст. // ПССІАЕ. – Чернівці, 1999. – Т. 2. – С. 174–186.

55. Возний І.П. Поселення X–XIV ст. у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра. Частина 2. Укріплені поселення та давньоруські міста. – Чернівці, 2005. – 255 с.

56. Воронин Н.Н. У итогам и задачам археологического изучения древнерусского города // КСИИМК. – 1951. – Вып. 41. – С. 5–29.

57. Головацкий Я. Об исследовании памятников русской старины, сохраняющихся в Галичине и Буковине // Труды I археологического съезда 1869 года. – М., 1871. – Т. 1. – С. 219–242.

58. Гончаров В.К. Галич // Археологія Української РСР: В 3-х томах. – К., 1975. – Т. 3. – С. 222–229.

59. Горский А. О древнерусских «землях» // ОИ – 2002. – № 5. – С. 144–150.

60. Горский А. Русские земли в XIII–XIV вв. Пути политического развития. – М., 1996.

61. Довженок В.Й. Селища и городища в окрестностях древнего Галича // КСИА АН УССР. – 1955. – Вып. 4. – С. 12–13.

62. Довженок В.Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. – 1975. – Вип. 16. – С. 3–14.

63. Дведжора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 292–303.

64. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984. – С. 109–171.

65. Иоаннисян О.М. О раннем этапе развития Галицкого зодчества // КСИА. – 1981. – Вып. 164. – С. 33–47.

66. Ісаєвич Я.Д. До питання про західний кордон Київської Русі // Історичні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 83–100.
67. Каргер М.К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. // КСИА. – 1960. – Вып. 81. – С. 61–71.
68. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галичско-Волинской Руси IX–XIII вв. – К., 1985. – 184 с.
69. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. – К., 1998. – 336 с.
70. Котляр М.Ф. Історія давньоруської державності. – К., 2002. – 169 с.
71. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – 174 с.
72. Куза А.В. Малые города Древней Руси. – М., 1989. – 167 с.
73. Куза А.В. Древнерусские городища X–XIII вв. – М., 1996. – 256 с.
74. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VII–XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем. – К., 1999. – 252 с.
75. Карпато-дунайские земли в средние века. – Кишинёв, 1975. – 321 с.
76. Князький И.О. Славяне, волохи и кочевники Днестровско-карпатских земель (конец IX – середина XIII вв.). – Коломна, 1997. – 248 с.
77. Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – М., 2000.
78. Круль В. Ретроспективна географія поселень Західної України. – Чернівці, 2004. – 134 с.
79. Корчинський О.М. Городища IX–XIV ст. в басейні Верхнього Подністров'я / Автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня к.і.н. – К., 1996.
79. Лапшин В.А. Керамическая шкала домонгольского Суздаля // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С. 90–102.
80. Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII вв.). – Санкт-Петербург, 2000. – 255 с.

81. Лукомський Ю. Архітектурна спадщина давнього Галича. – Галич, 1991. – 39 с.
82. Лукомський Ю. Невідомі церкви на подолі княжого Галича // Записки НТШ. – Львів, 1998. – Т. ССXXXV. – С. 359–593.
83. Малевская С.В. К вопросу о керамике Галичской земли XII–XIII вв. // КСИА АН СССР, 1969. – Вып. 120. – С. 3–14.
84. Малевская М.В. К вопросу о локальных вариантах керамики западнорусских земель XII–XIII вв. // КСИА АН СССР, 1971. – Вып. 125. – С. 27–34.
85. Малевская М.В. Гончарная мастерская первой половины XI в. в древнем Галиче // Культура средневековой Руси, 1971. – Л., 1974. – С. 33–38.
86. Масан О.М., Возний І.П. Де лежав середньовічний «город» Хмелів // Археологічні студії. – Київ–Чернівці, 2000. – С. 99–112.
87. Мисько Ю. Релігійні уявлення слов'яно-руського населення Буковини за археологічними даними // ПССІДЕ. – 2002. – Т. 1. – С. 115–125.
88. Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. – Чернівці, 1997. – 144 с.
89. Михайлина Л.П. Городища Північної Буковини VIII–X ст.: Топографія, оборонні споруди, забудова укріпленого майдану // БІЕВ. – 2002. – Вип. 4. – С. 24–29.
90. Моця О.П. Могильники кінця I – початку II тис. н.е. – один з елементів дослідження градусів Карпатського регіону / Еволюція розвитку слов'янських градусів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. – Тези Міжнародної конференції. – Львів, 1994. – С. 11–13.
91. Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996. – 302 с.
92. Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К., 1976. – 222 с.
93. Насонов А.Н. «Русская земля» и образование древнерусского государства. – М., 1951. – 262 с.

94. Нечитайло П.О. Печерні монастирі-фортеці у Середньому Подністров'ї // Магістеріум. Археологічні студії. – К., 2003. – Вип. II. – С. 75–82.
95. Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – 630 с.
96. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – 348 с.
97. Пеленський Й. Таємниці столярного града // Літопис Червоної Калини. – К., 1991. – № 5. – С. 43–49; № 6. – С. 36–41; К., 1992. – № 1. – С. 42–48; № 2. – С. 59–63.
98. Природа Івано-Франківської області. – Львів, 1978. – 158 с.
99. Природа Чернівецької області. – Львів, 1973. – 157 с.
100. Перхавко В.Б. Древнерусские купцы в Подунавье (по археологическим данным) // Восточная Европа в исторической ретроспективе. – М., 1999. – С. 209–219.
101. Пивоваров С. Літописний Василів у середньому Подністров'ї // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. – Чернівці, 2000. – С. 216–221.
102. Пивоваров С., Чеховський І. На Дністрі на «оукраине Галичской». – Чернівці, 2000. – 143 с.
103. Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Прута та Середнього Дністра. – Чернівці, 2001. – 152 с.
104. Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Прута та Середнього Дністра. – Чернівці, 2006. – 300 с.
105. Приходнюк О.М. Дерев'яно-земляні та земляні оборонні споруди лісостепу і степу України другої половини I тис. н.е. // Археологічні студії. – Київ–Чернівці, 2003. – С. 108–115.
106. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // МИА. – № 140. – 1967. – 241 с.
107. Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957. – 96 с.
108. Ратич О.О. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-західної Русі // МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 115–129.
109. Рідуш Б. Поширення печерних монастирів у Середньому Подністров'ї // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ ст.». Доповіді та матеріали. – Чернівці, 2001. – Т. 3. – С. 380–387.
110. Рожко М.Ф. Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст. // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. Археологія. Антропологія. – Львів, 1999. – Т. 1. – С. 361–461.
111. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Древнерусское Поднестровье. Историко-краеведческие очерки. – Ужгород: Карпати, 1981. – 140 с.
112. Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976. – 176 с.
113. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К., 1982. – 206 с.
114. Тимошук Б.О. Василів – місто Галицької Русі. – Чернівці, 1992. – 30 с.
115. Тимошук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам. – М., 1995. – 261 с.
116. Тимошук Б. Східні хорвати // МДАПВ. – Львів, 1995. – Вип. 6. – С. 214–218.
117. Толочко П.П. Древняя Русь. – К., 1987. – 245 с.
118. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – 256 с.
119. Томенчук Б. Исследования летописного Василева // АО 1977. – М., 1978. – С. 393.
120. Томенчук Б. Исследования летописного Василева // АО 1978. – М., 1979. – С. 413.
121. Томенчук Б.П., Клапчук М.Н., Арсенич П.И. Разведки на юго-западном пограничьи Руси // АО 1978. – М., 1979. – С. 413–414.
122. Томенчук Б.П. Разведки в Северном Прикарпатье // АО 1981. – М., 1983. – С. 326–327.

123. Томенчук Б.П. Исследования древнерусского городища в с. Олешкове // АО 1983. – М., 1985. – С. 366.

124. Томенчук Б. Охранные раскопки в Прикарпатье // АО 1985. – М., 1987. – С. 422–423.

125. Томенчук Б. Охранные раскопки в Прикарпатье // АО 1986. – М., 1988. – С. 342–343.

126. Томенчук Б.П. Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Пруті // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (ІНТШ). – Львів, 1993. – Т. ССХХV. – С. 87–96.

127. Томенчук Б. Три періоди розвитку Галича // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Тези Міжнародної археологічної конференції. – Львів, 1984. – С. 19–22.

128. Томенчук Б. Долітописний Рогатин // Рогатинська земля: історія та сучасність. Матеріали першої наукової конференції. – Рогатин–Львів, 1995. – С. 70–74.

129. Томенчук Б. До питання про наскельні фортеці Прикарпаття // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Тези науков. конфер. – Львів, 1995. – С. 117–118.

130. Томенчук Б. Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. – К., 1996. – С. 111–113.

131. Томенчук Б. Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // Галичина. – Івано-Франківськ, 1997. – № 1. – С. 19–28.

132. Томенчук Б. Галич у державотворчих процесах на галицько-волинських землях // Галицько-Буковинський хронограф. – Івано-Франківськ–Чернівці, 1998. – № 1 (3). – С. 107–122.

133. Томенчук Б. Внутрішня система оборони давнього Галича // Галич і Галицька земля в українському державотворенні. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 65–78.

134. Томенчук Б. Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // Етнокультурні процеси у

Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. – Київ–Львів, 1999. – С. 299–307.

135. Томенчук Б. Три періоди одержавлення Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття). За матеріалами некрополів IX–XII ст. // Археологічні студії. – Київ–Чернівці, 2000. – № 1. – С. 235–243.

136. Томенчук Б. Одержавлення та християнізація галицько-волинських земель в часи середньовіччя IX–XIII ст. За даними поховального обряду // Галичина. – Івано-Франківськ, 2000. – № 4. – С. 16–24.

137. Томенчук Б. Давній Галич в історії Церкви (XII – поч. XVII ст.) // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаніка. Історія. – Івано-Франківськ, 2000. – Вип. 3. – С. 3–12.

138. Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках народів Центральної і Східної Європи доби Середньовіччя (за Баварським Географом) // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали міжнародної наукової археологічної конференції. – Львів, 2001. – С. 211–219.

139. Томенчук Б. Україна в геополітичному просторі IX ст. (за Баварським Географом) // Галичина. – Івано-Франківськ, 2001. – № 7. – С. 58–66.

140. Томенчук Б., Филипчук М. Буківна – літописний Биковен на Дністрі. Другий археологічний шар. VIII–XI ст. Матеріали розкопок 1987–1992 рр. – Івано-Франківськ, 2001. – 56 с.

141. Томенчук Б. До питання про особливості мікропланувальної структури давніх могильників як «поселень мертвих» та макропланувальних систем розміщення церков і городищ // Нові технології в археології. Матеріали міжнародної конференції. – Київ–Львів, 2002. – С. 301–317.

142. Томенчук Б. Одержавлення та християнізація галицько-волинських земель XII–XIII ст. Дерев'яне церковне будівництво // Галичина. – Івано-Франківськ, 2004. – № 10. – С. 14–23.

143. Томенчук Б. Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII–XIII ст. – Івано-Франківськ, 2005. – 167 с.

144. Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення, християнізація. – Івано-Франківськ, 2005. – 328 с.

145. Томенчук Б., Мельничук О. Пізньосередньовічна археологія давнього Галича // Матеріали міжнародної конференції. – Галич, 2004. – С. 95–108.

146. Томенчук Б., Баран В. Археологія дерев'яних палацових комплексів княжого Галича // Вісник Інституту археології Львівського національного університету. – Львів, 2007. – № 2. – С. 31–54.

147. Топальський В.Л. В'їзди й ворота на давньоруських дерев'яно-земляних городищах // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 279–281.

148. Федоров Г.Б., Чеботаренко Г.Ф. Памятники древних славян VI–XIII ст. Археологическая карта Молдавской ССР. – Кишинёв, 1974. – Вып. 6. – 136 с.

149. Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті // Автореферат дисерт. на здобуття наук. ступеня к.і.н. – К., 1996.

150. Филипчук М. Про стан і перспективи формування археологічних джерел ранньосередньовічної пори в Українському Прикарпатті // Вісник Інституту археології Львівського національного університету. – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 3–15.

151. Филипчук М. Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тис. н.е. // Миколаївщина. – Львів, 1998. – С. 80–104.

152. Федак С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII ст.). – Ужгород, 2000. – 207 с.

153. Чачковський Л., Хмілевський Я. Княжий Галич. – Станиславів, 1938. – 78 с.

154. Чеботаренко Г.Ф. Население центральной части Днестровско-Прутского междуречья в X–XII вв. – Кишинёв, 1982. – 73 с.

155. Шараневич. Старинные пути русско-угорские через Карпаты и русско-польские через Сянь и Вислу // Литературный сборник. – Вып. 1. – 1869. – С. 46–139.

156. Baran W., Tomenchuk. Archaeological Survej of Ancient Halych. 1991–1996 // The Ukrainien review, London, 1988, vol. 45, no 3. – P. 48–62.

157. Buczek K. Targi i miasta na prawie polskim (okres średniowieczny). – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964.

158. Chrystianizacja Polski południowej. – Kraków, 1994.

159. Czolowski O. O położeniu starego Halicza // Pamiętnik Drugiego Zjazdu Historyków Polskich. – Lwów, 1890. – S. 1–23.

160. Dąbrowska E. Wielkie grody dorzecza górnej Wisły. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1973. – 190 s.

161. Hałaga O. Porta Poloniae w kwestii szlaków karpaccich we wczesnym średniowieczu // AAC. – Kraków, 1965. – T. VII. – fasc. 1–2.

162. Hensel W. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej. – Warszawa, 1965. – 678 s.

163. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej. – Lwów, 1918. – 310 s.

164. Jaworski K. Grody w Sudetach (VIII–X w.). – Wrocław, 2005.

165. Kotlarczyk J. Grody Czerwieńskie a karpaccy system obrony pod Przemyślem we wczesnym Średniowieczu // AAC, 1969/1970. – T. II. – S. 239–269.

166. Kuznatowscy Z. i S. Znaczenie komunikacji wodnej dla społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych w Polsce // Słowiańszczyzna w Europie Średniowiecznej. – Wrocław, 1996. I. – S. 117–123.

167. Leczyk G. Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski. – Kraków, 1983.

168. Lewicki T. Karpaty w opisach geografów arabskich i perskich IX–XI w. // AAC. W. 1959. – T. I.

169. Liwoch Radosław. Stan badań nad wczesnym średniowieczem ukraińskiego Przykarpacia // Wczesne średniowiecze w Karpatach Polskich. – Krosno, 2006. – S. 77–87.

170. Majewski K. Szlaki komunikacyjne w Karpatach w okresie rzymskim // AAC. W. 1959. – T. IV. – fasc. 1–2.

171. Marszałek J. Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach. – Warszawa, 1993.

172. Parczewski M. Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi we wschodniej części polskich Karpat. AAC. 25, 1986. – S. 179–205.

173. Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. – Kraków, 1914. – 207 s.

174. Persowski F. Studia nad pograniczem Polsko-Ruskim w X–XI wieku. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1962.

175. Poleski J. Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce, Prace archeologiczne UJ, Kraków, 1992.

176. Poleski J. Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca. – Kraków, 2004.

177. Poleski Jacek. Wczesnośredniowieczne grody plemienne i państwowe w polskiej części Karpat Zachodnich // Wczesne Średniowiecze w Karpatach Polskich. – Krosno, 2006. – S. 191–232.

178. Purici S. Moldova bata de principatu Halici in sec. XII–IV / Anale Bucovinei. – 1996. – An. III. – P. 349–362.

179. Spinei V. Moldova in secolele XI–XIV. – Chişineu: Universitas, 1994. – 495 p.

180. Teodor D. Regiunil Carpato-nistriene in secolele V–X der. // Spatiul nord-est Carpatic in mileniul intunecat. – Jasi, 1997. – P. 79–116.

181. Teodor D. Teritorial est-carpatic in veacurile V–XI e.n. – Jasi, 1978.

182. Urbańczyk P. Władza i polityka we wczesnym średniowieczu. – Wrocław, 2000.

183. Wyrozumski B. Drogi ziemi krakowskiej do końca XVI wieku. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1977.

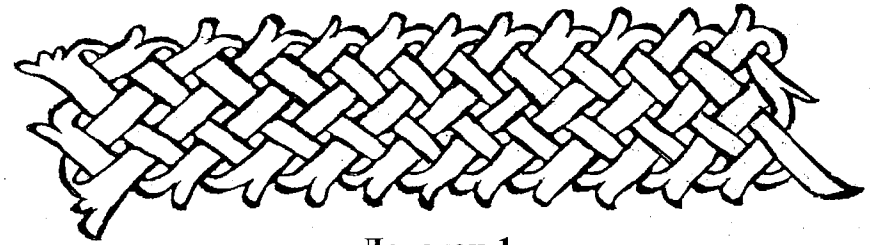
184. Żaki A. Archeologia gór: problemy archeologii karpackiej // AAC. – Kraków, 1962. – T. 4.

185. Żaki A. Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974.

Список скорочень

АО	– Археологические открытия
АП УРСР	– Археологічні пам'ятки УРСР
ВИ	– Вопросы истории
БІЕВ	– Буковинський історико-етнографічний вісник
ЗНТШ	– Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка
КСИИМК	– Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МИА	– Материалы и исследования по археологии
МДАПВ	– Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
ПССІАЕ	– Питання стародавньої історії, археології й етнології
РА	– Российская археология
СА	– Советская археология
УІЖ	– Український історичний журнал

Додатки

Додаток 1

Баварський Географ і річкові шляхи та гради в геополітиці Середньовічної Європи

Надзвичайно важливим геополітичним фактором для всіх давніх світових цивілізацій, культур та держав були моря і ріки. Вони визначали як напрямки міграції і заселення, так і завоювання і колонізації. Врешті, моря і ріки часто були межею і кордоном різних етносів, культур та держав. Геополітичне розташування країн Центрально-Східної Європи в більшій мірі пов'язане з ріками в системі «море – ріка – вододіл (волок, канал, перевал) – ріка – море». Вони мали особливо важливе значення в розвитку як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. Знаходячись під контролем держави, торговельні шляхи завжди мали і військово-політичне значення. Найчастіше саме боротьба за їх оволодіння і контроль над цими шляхами і була причиною більшості давніх конфліктів. З другого боку, трансєвропейські річкові шляхи мали надзвичайно велике значення для розвитку державотворчих і містотворчих процесів¹. На

¹ Авдусин Н. Гнездово и Днепровский путь // Новое в археологии. – М., 1972. – С. 159–166; Дряхлов В.И. Янтарный путь // Вопросы истории. – 1988. – № 11. – С. 141–144; Дубов И.В. Великий Волжский путь. – Л., 1989; Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX–XVII ст.). – К., 1992; Прицак О. Походження Русі. – К., 1997; Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. – М., 2001; Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар – Киев: пути, связи, судьбы. – К., 1997. – 192 с.; Котляр М. Дипломатія Південно-Західної Русі. – К., 2001; Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – М., 2000; Kurnatowcy ZIC. Znaczenie komunikacji wodnej dla społeczeństw przedziejowych i wczesnosredniowiecznych w Polsce // Słowianszczyzna w Europie sredniowiecznej. – Wrocław, 1996, 1, s. 117–123.

жаль, писемні та історико-археологічні джерела з даної проблематики є обмеженими. Першим і єдиним² джерелом, в якому взаємопов'язано перераховано 56 племен та градів народів Центрально-Східної Європи першої половини IX ст., є «Опис міст (градів) і областей на північ від Дунаю» («*Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*»)³. Близько 15 «областей» (племен) очевидно розміщені на території України. Історики вважають, що йому не було би ціни, якби був ясним принцип, порядок їх перерахування, а самі назви піддавались би ідентифікації. Але більшість вчених не бачать жодної географічної послідовності в цьому списку народів Європи. Все ж практично немає жодної праці з середньовічної історії країн Центральної Європи, де б він не цитувався найчастіше як Баварський Географ.

Російський вчений А Назаренко, перекладач і коментатор Баварського Географа⁴, вважає, що Опис складено Мефодієм – майбутнім моравським єпископом, який на початку 870-х рр. перебував у монастирі Райхенау після конфлікту з баварськими єпископами. А дані, вміщені в Описі, він отримав у результаті цілеспрямованої діяльності зі збору інформації в ході своєї місіонерської діяльності в Моравії після 863 року. Цікаво, що пізніше імена св. Мефодія і його учнів та брата – св. Костянтина (Кирила) були занесені до «Книги побратимів» (Поминальник) монастиря в Райхенау⁵. Все ж більшість учених

2 Правда, початком IX ст. ще датуються «Каролінгські аннали» (*Annales regni Francorum*), де перераховано послів слов'ян, розміщених на схід від Франкської імперії, які прийшли до Людовика I Благочестивого (814–840 рр.). А саме: «ободритів, вільців, богемів, морав'ян, преденецентів і аварів, які живуть у Паннонії».

3 Цей невеликий, на двох сторінках (с. 149–150), рукописний твір вміщений у збірник античних праць з астрології і геометрії, який належав швабському монастирю Райхенау на Бадензеї. Зараз зберігається в Мюнхенській державній бібліотеці.

4 Назаренко А.В. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. Тексты, перевод, комментарий.* – М., 1993. – С. 13–15.

5 Назаренко А.В. «Хазары, русь, луколяне, венгры»: народы Восточной Европы в «Баварском географе» // *Древняя Русь в свете зарубежных источников.* – М., 2000. – С. 292–295.

вважають, що «Опис міст і областей на північ від Дунаю» (Баварський Географ) є журналом спостережень, складеним близько 840 р. у придунайських областях для потреб франкського уряду⁶. На нашу думку, це один з європейських творів, аналогічний арабським «Про шляхи та народи (королівства)».

Відомий німецький історик І. Херманн цілком переконливо пов'язує Опис з трансєвропейськими торговими шляхами⁷. Зокрема, як з окремими сухопутними (Бордовік – устя Одери; Рейнланд – Магдебург – Лебус – Познань – Київ; Саркел – Київ – Візантія; Краків – Бауцен – Ерфурт – Прага – Краків), так і з річковими (устя Дунаю – Дністер – Вісла – Балтика), що дозволило йому побудувати більш-менш єдину схему історико-географічної послідовності розміщення більшості з 56 племен і народів Центральної і Східної Європи. Але вона не вирішила всіх спірних питань. Нашим завданням є спроба уточнити їх розміщення лише відносно великих річкових трансєвропейських шляхів, які на той час (IX ст.) були основними*. Існували і внутрішні невеликі сухопутні шляхи,

6 Fritze W.H. *Frunzeit zwischen Ostsee und Donen.* – Berlin, 1982; Nalepa J. «Geograf Bawarski» // *Slownik starozytnosci slowianskich.* – 1964. – Т. 2, cz. 1; Iownianski H.O. *O pochodzeniu Geografa Bawarskiego* // *Roczniki historyczne.* – Poznan, 1951–1952. – С. 51; Pilar O. *Dilo neznaneho bawarskiego geografa* // *Historicka Geografie.* – Pr., 1974. – Т. 12. – С. 205–282; Прицак О. *Походження Русі.* – К., 1997. – С. 15–45; Nalepa J. *Z badan nad nazwami plemiennymi w Slowian Zachodnich. Thafnezi Geografa Bawarskiego* // *Dolnicy Arsbok.* – 1957–1958. – Lund, 1961. – С. 64–85; Zakrzewski S. *Opis gradow i terytoriow z polnocnej strony Dunaju czyli t.zw. Geograf Bawarski.* – Lwow, 1917. – С. 52; Kzysinski F. *Pomorze pleminne w swiete przekazy t.zw. Geografa Bawarskiego* // *Materiały Zachodnio-Pomorskie.* – Т. 7. – 1961. – С. 499; Spal J. *Imena zapadnich Slovann w Geografa Bawarskiego* // *Slavia.* – Т. 24. – 1955. – З. 1. – С. 6.

7 Херрманн И. Ruzzi. *Forsderer liudi. Fresiti.* К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX в.) // *Древности славян и Руси.* – М., 1988. – С. 162–169.

* Невелика швидкість руху гужовими дорогами. Невелика кількість (вага) багажу. Зокрема, на один віз завантажуються 240–400 кг, на один човен – 1–1,7 тонни. Баржі брали на борт 10–30 т при глибині ріки 0,45–0,6 м. Судноплавство розпочинається з березня-квітня. Тривалість навігації 8–10 місяців. Денний перехід по річці дорівнював 45–85 км без днівки. Денний перехід сухопутним шляхом – 35–45 км.

які були взаємопов'язані з річковими. Вони проходили поряд з ними або по вододілах. Але великих трансєвропейських сухопутних шляхів у Центральній і Східній Європі в IX ст. було ще зовсім мало. Адже це був час зародження перших містотворчих і державотворчих процесів, з якими і було пов'язано лише згодом (XI–XII ст.) утворення великих сухопутних трансєвропейських доріг. Другим нашим завданням буде виявити основні геополітичні інтереси окремих держав щодо функціонування трансєвропейських річкових шляхів в їх політико-економічних зонах.

Список розпочинається окремо виділеною Баварським Географом групою з 13 «областей», які «граничать з нашими рубежами... поблизу їх рубежів»⁸. Таким чином, він розпочинається племенами (союзами племен), які розміщені вздовж східного кордону Франкської держави, яка проходила по р. Лаба (Ельба), а закінчується південно-східними племенами на Дунаї, до прикордонних рік: Тиси, Муреш і Морави Південної (Балканської), де починалась Болгарія. Ці «області» розміщені не лише відносно східного кордону Франкської імперії, але і вздовж одного з найбільших і найдавніших трансєвропейських річкових шляхів: Балтійське море – р. Ельба – р. Влтава – р. Дунай – Чорне море. Дані племена, які все ж були на той час переважно політичними (ранньодержавними) союзами західнослов'янських племен, є в більшості добре відомими історично і археологічно. Їх політико-адміністративна структура (бургово-замково-градська) цілком відповідає характеристиці Баварського Географа. Зокрема, ці невеликі західнослов'янські племінні союзи виділяються досить малою, очевидно, в більшості реальною кількістю «міст». Серед 13 «областей» і «народів» 6 можна зіставити з історичними племенами. Решта фіксується лише Баварським Географом.

1. Nortabtrezi (нортабтреці). Очевидно північні ободрити – великий західнослов'янський союз племен, до якого входили вагри, полабяни, варни, глиняни. «Область, яка має 53 міста, поділені між князями».

⁸ Всі цитати з Баварського Географа подані за А. Назаренко.

2. Vuilci (вільці). Можливо, велети (лютичі). «Область, яка мала 95 міст» і 4 менші «області» (хижани, чреспеняни, даленжани, ратарі).

3. Linaa (лінаа). «Народ», який мав 7 «міст».

4. Bethenici (бетеніці).

5. Smeldingon (смельдінги).

6. Morizani (моріцани). Вони мали 11 «міст».

7. Hehfeldi (хехфельді). Можливо, стадорани. Мали 8 «міст».

8. Surbi (сурби). Можливо, сорби (серби). «Область», в якій було 50 «міст» і багато менших «областей».

9. Talaminzi (таламінці). Очевидно, плем'я серболужицьких слов'ян гломаці. Мали 14 «міст».

10. Beheimare (бехеймари). Очевидно, чехи. «Область», де було 15 «міст».

11. Marharii (мархарії). Очевидно, західні морав'яни. Мали 11 «міст».

12. Vulgari (вулгарі). Очевидно, болгари. «Дуже велика область і численний народ, в якого є 5 міст, тому що велике населення, їм немає необхідності мати міста».

13. Merehani (мерехані). «Народ», який, можливо, знаходився на р. Марош (права притока р. Тиси). Мав 30 «міст».

Другою, вже не виділеною окремо, можливо, є група з 12 племен (14–25), яка, очевидно, взята Баварським Географом відносно другого, Одерсько-Віслянського річкового шляху: Балтійське море – р. Одра – р. Нотець – р. Вісла – р. Західний Буг – р. Серет – р. Дністер – Чорне море. Це був один з найскладніших маршрутів, який проходив по відносно маловідомих землях. Як і в I групі, список розпочинається ободритами, але вже східними (oster). Майже всі інші племена згадуються вперше лише Баварським Географом. Виділяються лише історично відомі «бужани» (busani) і «унліці» (unlizi), які розміщені на двох кінцях Буго-Дністровського шляху. Між ними розміщені невідомі «sittici», «де є багато народів і сильно укріплених градів», та «stadici» – «численний народ, який має 516 міст». «Шіттіці», очевидно, займали Поділля і, зокрема,

басейн р. Серет, який з'єднав Західнобузьку і Дністровську річкові системи (з вододілом і волоками в районі Бужська і Пліснеська – давні «ворота» в Галичину). Історично це пізніші Звенигородська і Тереховлянська землі. «Штадіці», очевидно, були розміщені на Галицько-Буковинському Прикарпатті. Серед всіх 56 «областей» Центральної і Східної Європи, розміщених у Списку Баварського Географа, ця «область» має найбільшу кількість «міст» (поселень), що відповідає і надзвичайно великій густоті населення та кількості поселень цього регіону України. Історично це район пізнішої Галицької землі у вузькому значенні цього терміна (з центром у Галичі). Вона виділялась серед інших земель (Перемишльської, Звенигородської, Тереховлянської) найбільшою територією та великими людськими і природними ресурсами. На цих землях Галицького Прикарпаття і Галицького Поділля проживали літописні хорватські племена, які в кінці IX ст. увійшли до складу Київської Русі, а в другій половині X ст. створили «Велику Білу нехрещену Хорватію» (за Костянтином Багрянородним)¹⁰. Він же говорить, що етнонім «хорвати» з грецької означає «мешканці великої країни». У XII ст. на її землях було утворене Галицьке князівство, яке в XIII ст. стало основою Галицько-Волинської держави. В зону його геополітичних інтересів входили і Нижньодністровські землі. Тут з Молдовою, крім уличів, можуть бути пов'язані такі невідомі племена, як себбіроси (23) і нерівани (25).

9 Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1989. – С. 141.

10 Константин Багрянородный повідомляє, що «шлях від тих земель (Білої Хорватії) до моря займає 30 днів..., а море називається «Чорним». Згадаймо, що за один день сухопутного шляху можна подолати 35–45 км, роблячи зупинки на нічліг і на днівки через 2 дні. Річковий шлях дозволяв пропливати в день 45–85 км без днівки. В Галичині в могилі В. Бараном і автором було виявлено багате підкурганне поховання (кенотаф) у човні-однодревці, яке, очевидно, належало першому галицькому (хорватському) князю, було здійснене за варязьким (дружинним) обрядом і датується серединою (другою половиною) X ст.

14. Osterabtrezi (остерабтреці). Очевидно, східні ободрити. «Область», де було більше 100 «міст».

15. Miloxi (мілокси). «Область», де було 67 «міст».

16. Phesnuzi (пешнуці). Мали 70 «міст».

17. Thadesi (тадеші). Очевидно, західні дадошани. Мали більше 200 «градів».

18. Glopeani (глоп'яни). Мали більше 400 «міст». Очевидно, глоп'яни в Куявії, в районі оз. Гопло, де був волок з Варти до Вісли.

19. Zuireani (свіряни). Мали 325 «міст».

20. Busani (бушани). Очевидно, східнослов'янські бужани (волиняни). Мали 231 «місто».

21. Sittici (сіттіці, шіттіці). Очевидно, життіці або скіттіці; «область», де було «багато народів і сильно укріплених градів».

22. Stadici (стадіці). Можливо, стадіці або штадіці. «Численний народ», який мав 516 «міст». Цікаво, що згідно з Козьмою Празьким, ця область була батьківщиною чеського князя Пршемисла.

23. Sebbirozi (шеббіроси, себбіроси). Крім слов'янської, можлива тюркська чи іранська атрибуція етноніма. Мали 90 «міст».

24. Unlizi (унліці). Очевидно, уличі (угличі). Тюркізований варіант слов'янського етноніма. «Численний народ», який мав 318 «міст».

25. Neriuanі (нерівани). Мали 78 «міст».

Третьою, також невиділеною, є, можливо, група з 13 «племен» (26–38), яка, очевидно, була пов'язана з третім Віслянським річковим шляхом: Чорне море – р. Дунай – р. Серет Карпатський – р. Прут – р. Дністер – р. Сян – р. Вісла – Балтійське море. Особливо виділено Баварським Географом «королівство zeriuanі» (35), яке і географічно, і етимологічно збігається з попередніми «zureani» (19), які мають 325 «міст». За його словами, «це королівство настільки велике, що з нього виникли всі слов'янські народи і ведуть, за їх словами, свій початок»¹¹. Згідно з нашою географічною послідовністю у розміщенні «областей» відносно цього Віслянського шляху,

очевидно, це район Вісло-Бузького басейну, який займає особливе місце в історії та археології слов'ян і, зокрема, як одна з можливих «прабатьківщин» давніх слов'ян. У цій третій групі «областей» виділяється також група з чотирьох етніконів на «gozi», які мають, очевидно, тюркську чи іранську атрибуцію. Всього їх у списку 5 (26, 28, 29, 32, 23) і всі вони сконцентровані в межах Східного (румунського) і Північного (українського) Прикарпаття, що також відповідає в цілому тогочасній історичній ситуації (поява тюркомовних болгар та іраномовних алан). В цілому в межах Румунії та Молдови Баварським Географом очевидно перераховано 5 «областей» (attorozi, eptaradici, vuillerozi, zabrozi, znetallici).

26. Attorozi (аттороси). Можливо, «тоурьсі», або «тоуркі». Можлива тюркська чи іранська атрибуція етноніма. «Дуже злий народ». Мав 148 «міст».

27. Eptaradici (ептарадіці). «Сім родів (коренів)». Можливо, пізніше «Семиграддя». Мали 263 «міста».

28. Vuillerozi (віллероси). Можлива тюркська чи іранська атрибуція етноніма.

29. Zabrozi (саброси). Можлива тюркська чи іранська атрибуція етноніма.

30. Znetallici (снеталліці). Мали 74 «міста».

31. Aturezani (атурецани). Мали 104 «міста».

32. Chozirozi (хосіроси). Можлива тюркська чи іранська атрибуція етноніма. Мали 250 «міст».

33. Lendizi (лендіці). Очевидно, лендзяни. Мали 98 «міст».

34. Thafnezi (тафнеці). Мали 257 «міст».

35. Zeriuani (серівани). «Велике королівство» (regnum), з території якого походять всі слов'янські народи.

36. Prissani (прішани). Мали 70 «міст».

11 Порівняймо повідомлення арабського географа Аль Масуді (помер 956 р.): «між ними (слов'янами) є тільки один, при якому влада була споконвіку. Його володар називався Маджак. Цей народ називається валінана і йому слідували здавна інші слов'янські племена та інші їхні царі його слухали... Цей народ є одним зі слов'янських народів найчистішої крові, його шанували високо між їхніми народами і він міг покликатися на давні заслуги між ними».

37. Velunzani (велунцани). Мали 70 «міст».

38. Bruzi (бруси). Очевидно, західнобалтійські пруси.

Четверта, найменша група з 7 «областей» (39–46), очевидно, була пов'язана з найбільш східним, Волго-Оксько-Дніпровським шляхом: Балтійське море (Ладога) – р. Волга – р. Ока – р. Десна – р. Дніпро – Чорне море. У Списку немає відповідних східнослов'янських літописних племен, які, очевидно, знаходились за межами шляху або під владою Аварського каганату¹², в якому, згідно з Баварським Географом, було 100 «міст». Окремо виділено русів (russi) як правлячу еліту (forsderen liudi – керуючі люди) подніпровських слов'ян («Руський каганат»), в яких розпочиналися державотворчі процеси¹³.

39. Vuizunbeire (вісунбейри). Очевидно, біла весь.

40. Caziri (каціри). Очевидно, хазари. Мали 100 «міст».

41. Russi (русси). Forsderen liudi (форшдерен люди – перші, керуючі люди). Очевидно, правляча надплеменна, надетнічна верхівка подніпровських слов'ян (етносоціальна група).

42. Fresiti (фрешіті, фресіті). Можливо, в значенні вільні люди або люди, які живуть на своїй землі.

43. Serauici (шеравіці).

44. Lucolane (луколяни). Можливо, лучани.

45. Ungare (унгари). Очевидно, кочові племена угрів-мадярів у період перебування їх на Північному Причорномор'ї (Ателкуза), між Дніпром і Дунаєм.

П'ята група з 11 «областей» (46–56), очевидно, була розміщена вздовж Центрально-Європейського (внутрішнього) торгового шляху, який зв'язував три попередні річкові системи (р. Вісла – р. Одра – р. Ельба – р. Дунай) між собою. Вона починалася з «віслян» (46), розміщених поряд з «лендзянами» (33), і йшла до р. Одер і далі рікою вгору до р. Ельби. Звідти поверталася на південь до Дунаю через р. Мораву до «морав'ян» (11).

12 «Повість минулих літ», 859 р.: «Хазари наклали данину на полян, сіверян, радимичів, в'ятичів... Варяги брали данину з чуді, словен, мері, кривичів».

13 «Повість минулих літ», 842/852 р.: «Почала називатися Руська земля». Аль Масуді писав: «Русь і слов'яни – це військо князя і його раби».

46. Vuislane (вішлани). Очевидно, малопольські вісляни.
47. Sleenzane (шленцани). Можливо, сілезьке плем'я, слензани. Мали 15 «міст».
48. Lunsizi (луншіці). Можливо, сербо-лужицьке плем'я лужичан. Мали 30 «міст».
49. Dadosesani (дадошешани). Можливо, сілезьке плем'я дзядошан. Мали 20 «міст».
50. Milzane (мільцани). Можливо, сербо-лужицьке плем'я мільцан. Мали 30 «міст».
51. Besunzane (бешунцани). Сілезько-лужицьке плем'я. Мали 2 «міста».
52. Verizane (веріцани). Мали 10 «міст».
53. Fraganeo (фраганов). Можливо, пражани. Мали 40 «міст».
54. Lupiglaa (лупігла). Західнослов'янське плем'я. Мали 30 «міст».
55. Opolini (ополіни). Очевидно, ополяни. Мали 20 «міст».
56. Golensizi (голеншіці). Очевидно, голеншіці в верхів'ях рр. Одри і Морави. Мали 5 «міст».

Таким чином, Баварський Географ поєднає інформацію, з одного боку, щодо різних племен і народів та їх «міст», які найчастіше були реальною кількістю всіх великих (общинних) населених пунктів (для Центральної і Східної Європи)*, а з другого боку, вказує на конкретні історичні трансєвропейські річкові шляхи. Одні з них згадуються в писемних джерелах, другі простежуються археологічно за знахідками човнів, монетних скарбів, предметів імпорту тощо. Треті моделюються на основі теоретичних висновків.

Зокрема, поряд з Західноєвропейським (по Рейну, Ельбі) був давній Центральноєвропейський янтарний шлях, який

* Скандинавський термін «Гардаріка» відносно Русі означав не лише «країну міст», але і «градів» та «віків» і ВТРП (відкритих торгово-ремісничих поселень). Даний термін означає ще і «країну общинних центрів». Віки як результат походів вікінгів. ВТРП як результат першого етапу одержавлення. Другий етап – городища з курганними могильниками. Третій етап – міста, як результат зовнішнього і внутрішнього одержавлення. Общинні центри в додержавний період.

зв'язував всю Європу в систему трьох морів: Балтійського, Адріатичного і Чорного. Так, з Балтійського моря він йшов з р. Вісли до Дунаю (через р. Варту – р. Одру – р. Мораву). З Дунаю виходив у Чорне море або Адріатичне (через р. Рабу, р. Драву, р. Саву), або навіть Егейське (через р. Мораву Балканську, р. Маріцу). Був ще один Східноєвропейський янтарний шлях, який йшов з Вісли до Дністра. Зокрема, через р. Західний Буг – р. Серет, або через р. Сян (Ярослав) – р. Вишня – р. Вережина, або р. Сян (Перемишль) – р. Вар – р. Стрваж. З Дністра йшов прямий шлях до Чорного моря. Існував ще один шлях від Дністра до Дунаю з виходом до Чорного моря. Зокрема, через Онут – Кучур – Прут – Дереглуй – Серет Карпатський. Ці головні трансєвропейські шляхи існували ще в епоху міді і бронзи (III–II тис. до Хр.). Це був час зародження міжрегіональної торгівлі, коли почали діяти перші великі торгові шляхи: соляні, бурштинові, мідні, олов'яні, шовкові тощо. Більшість із них були і транскарпатськими. Адже в Карпатському регіоні були одні з найбільших у Європі родовищ міді, срібла та солі*. З Одера йшло в Карпати і олово, яке потрібне для виготовлення бронзи. В Карпатському регіоні всі ці шляхи об'єднувались в одну транскарпатську систему. Одночасно ці шляхи визначають і напрямки міграцій. Зокрема, тогочасний східноєвропейський янтарний шлях визначає напрямки міграції населення неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки, енеолітичної (трипільської, гумельницької, лендельської, лійчастого посуду та кулястих амфор), бронзової доби (культури шнурової кераміки, комарівсько-тшинецької, ноа, фракійського гальштату, голіградської), ранньозалізної доби (пшеворської, зарубинецької, липицької тощо). Цей східноєвропейський янтарний шлях не лише визначає напрямки міграцій прафракійських, праслов'янських, балтських і германських племен, але часто є й межею їх відповідних археологічних культур.

* Саме за ці багатства і воював Рим у Дакійських війнах, яку потім колонізував, перетворивши її на свою провінцію (117–271 рр. н.е.).

Геродот свідчив, що вісім рік Скіфії були доступні для кораблів. У III–II ст. до Хр. янтарними шляхами завойовували Центральну Європу германські племена. Одна їх група йшла по Ельбі до верхів'їв Рейну і Дунаю, а друга – по Віслі до Дунаю. В перші століття нашої ери вони рушили вже на територію провінцій Римської імперії. Особливого значення набули янтарні шляхи в римський час (II–VI ст. н.е.). Цей «золотий вік» європейської торгівлі та розповсюдження римського економічного і військового впливу та римської культури (в т.ч. християнства) було перервано аварами (568–729 рр.). Надзвичайно велике значення було янтарних шляхів і як трансготських¹⁴ і трансслов'янських шляхів міграцій. Готські (східногерманські) військові дружини були організаторами численних сухопутних, а також річкових і морських походів до Римської імперії. Вони добре володіли суднобудуванням і мали могутній флот, який декілька століть тероризував Рим і Константинополь. Майже 200 років перебували готи на території України, Молдови і Румунії. Основною їх територією стала в II ст. н.е. багата на річки і озера Волинь, слов'янське населення якої вимушено переселилось на Прикарпаття¹⁵. Захопивши Волинь, готи через Західний Буг і Серет дійшли до Дністра. Тут вони розділились. Одні пішли вниз Дністром до Чорного моря, а інші через Серет Карпатський дійшли до Дунаю. Остготи стали політичним стержнем поліетнічної провінційно-римської черняхівської культури, поширеної в II–V ст. на великій території України, Молдови і Румунії. Володіючи всім східноєвропейським янтарним шляхом, готи мали вихід як до Балтійського, так і до Чорного

¹⁴ Трансгерманські і, зокрема, трансготські шляхи міграцій, пізніше (з VIII ст.) були використані норманами (варягами на Сході, вікінгами на Заході).

¹⁵ Подністрів'я (Прикарпаття), очевидно, було єдиним регіоном України, слов'янське населення якого зуміло активно протистояти готській експансії. Тут було утворене окреме сильне політичне й військово-об'єднання, яке згодом стало основою Дулібського міжплемінного союзу. Один з епізодів боротьби слов'ян Прикарпаття з готами описано в «Готиці» Йордана (війна під керівництвом Божа) (за Д. Козаком).

морів. Тому східноримська (візантійська) імперія була змушена використовувати активніше Волзький шлях, а західноримська імперія – морський. Нижня ділянка янтарного шляху (Дністер – Серет Карпатський), очевидно, деякий час була границею остготів і вестготів. Останні зайняли карпатську Дакію (270–375 рр.), яку після них захопили гепіди.

Як і готська, слов'янська міграція старими янтарними шляхами з V ст.* особливо добре простежується археологічно в напрямку поширення найдавніших слов'янських пам'яток празького типу на Середній Дунай через Дністер – Віслу – Мораву і через Дністер – Серет Карпатський на Нижній Дунай. Вперше виділившись (сформувавшись після загальної політичної і економічної кризи) з поліетнічної черняхівської культури на Середньому Подністров'ї (контактна зона фракійців-германців-слов'ян-сарматів), носії празько-корчацької культури до кінця VII ст. освоїли землі Моравії, Словаччини і Чехії. В VI ст. частина слов'янського населення Прикарпаття повернулася на землі Волині, залишені готами. Ці події стали тими першими історичними віхами, які визначили на багато століть етнічну та культурну спорідненість населення галицько-волинських земель. Буго-Дністровська ділянка Вісло-Дністровського (Дунайського) шляху знову була в руках слов'ян Волині і Прикарпаття. В VI–VII ст. слов'янське населення празької культури (склавіни) і пенківської (анти)**, вийшовши на Дунай, пішло далі на південь і опанувало землі Балкан.

* В V–VI ст. н.е. у Швеції «золотий вік» і зародження державності. Розпочинається нова хвиля розселення і колонізаційного руху. В Північній Європі вздовж річкових шляхів появляються нові колонії з курганными могильниками, які належали скандинавським купцям-воїнам. Вони взяли участь і у Великому розселенні народів Європи і, зокрема, в переселеннях слов'янських племен як на південь, так і на захід. У зв'язку з цим знову появляються своєрідні ВТРП (відкриті торгово-ремісничі поселення) на важливих комунікаційних ділянках янтарних шляхів. Це повторилося знову у VIII ст. в епоху вікінгів (варягів).

** Кордоном між склавінами і антами була давня контактна зона в Середньому Подністров'ї по лінії Дністер – Серет Карпатський.

Зокрема, прикарпатські хорвати заселили традиційно близькі їм за природно-кліматичними умовами гірські і передгірські райони Верхньої Драви і Сави. Таким чином, балканські хорвати взяли під свій контроль південну частину Янтарного шляху з виходом до Адріатичного моря (м. Аквілея). Прикарпатські хорвати тримали традиційно нижню ділянку Східноєвропейського янтарного шляху з виходом до Чорного моря і Дунаю. Отже, ріки відігравали таку ж роль в історії слов'янських племен, яку мало в Давній Греції Егейське море, яке зв'язувало між собою розкидані в Середземномор'ї грецькі міста-держави. В цілому треба відзначити, що в VI–VII ст. в межах празько-корчацької культури, яка була поширена від Дніпра до Ельби та від Прип'яті до Дунаю, ще існувала єдина слов'янська спільність. У VII ст. в ній закономірно розпочались окремі інтеграційні процеси. Так, на прикарпатсько-волинських землях (давнього східноєвропейського янтарного шляху) першим сформувалось Східне Дулібське надплеменне політичне об'єднання, а на моравсько-чеських (в зоні давнього центральноєвропейського янтарного шляху) – Західне Дулібське. З янтарними шляхами великою мірою були пов'язані і перші державотворчі процеси. Зокрема, утворення держави Само (625–659 рр.), Великої Моравії, Чехії, Польщі, Великої Хорватії, Київської Русі. Вся їх рання історія була історією боротьби за контроль над цими трансєвропейськими шляхами. Ті шляхи, які ще недавно їх об'єднували в один-єдиний слов'янський світ, тепер роз'єднали. Зокрема, по Західному Бугу і Сяну пройшла границя між західними і східними слов'янами. Стає більш зрозумілою і проблема боротьби Великої Моравії, а пізніше Чехії, Польщі та Київської Русі за «Червенські гради» (Західна Волинь) та Перемишль (Західна Галичина). Це була боротьба за оволодіння Вісло-Буго-Дністровським і Вісло-Сяно-Дністровським шляхами.

За Володимира Святославича в результаті русько-хорватської війни (992–993 рр.) було ліквідовано Велику Білу нехрещену Хорватію, а її землі прилучено до Київської Русі (Волинської волості). Таким чином, було знову об'єднано

прикарпатсько-волинські землі, що означало взяття під контроль Києвом Східноєвропейського янтарного шляху. Але скоро Києворуська держава закрила його як «стратегічного конкурента» Дніпровському шляху з «варяг у греки». Боротьба за приєднання земель тиверців і уличів, які контролювали нижню ділянку Дністровського шляху, розпочалася ще в кінці IX ст. Янтарний шлях знав і періоди більш раннього його блокування аварами (568–799 рр.) та уграми (кінець IX–X ст.)*.

Крім янтарних шляхів, Баварському Географу були відомі не менш давні східні (austrvagr) шляхи, які в більшості асоціюються з двома основними: Волзьким і Дніпровським. Немає сумніву, що вони функціонували ще задовго до варягів, але лише останні зв'язали їх в єдину систему трансєвразійських шляхів. Волзький шлях (Балтійське море, Ладога – Волга – Каспійське море) був частиною трансєвразійського шляху, значення якого особливо посилювалось в періоди блокування Центральноєвропейського янтарного шляху. У середині VII ст. тут виник Хазарський каганат, який розпочав з цього часу (650–970 рр.) здійснювати над ним контроль. Військово-торговий трансєвропейський Дніпровський шлях «з варяг у греки» був ще невідомий Баварському Географу¹⁷. Його було, очевидно, встановлено лише в кінці IX – середині X ст., коли

* Зокрема, саме Аварський каганат змусив повернути слов'янське розселення на Подунав'я і Балкани через Дністро-Серетський шлях. Але в цілому і авари, і франки боролись за трансєвропейські шляхи протягом всієї своєї недовгої історії. Угорські племена, зайнявши в кінці IX ст. землі Аварського каганату, також продовжували цю ж міжнародну політику після утворення держави. Знаходячись між двома імперіями, які вели активну зовнішню політику, Угорщина змушена була сама йти тим же шляхом – утворення «угорсько-слов'янської» імперії, підкоривши Балканську Хорватію і Карпатську Хорватію (Галичину) та взявши під контроль Східноєвропейський янтарний шлях (в нижній частині)¹⁶.

¹⁶ Паннонські степи Центральної Європи приваблювали багато кочових народів. Згадаймо лишень сарматів, аварів, гуннів, угрів та татаро-монголів.

¹⁷ Слід згадати ще один (обхідний) шлях: Балтійське море – р. Німан – р. Случ – р. Прип'ять – р. Случ – р. Південний Буг – р. Збруч – р. Дністер – Чорне море.

він вийшов на Балтійське море через ріки Німан або Західну Двіну чи Волхов. З цим великою мірою пов'язано і утворення Києворуської держави, а саме об'єднання навколо Дніпровського шляху Північного (Новгород) і Південного (Київ) союзів. Щоб закріпити його значення і роль, київські князі розпочали боротьбу за підпорядкування старих трансєвропейського (Янтарного) і трансєвразійського (Волзького) шляхів. Зокрема, такими були ще перші походи Аскольда (809 р.), Діра (866 р.) і Олега (907, 910, 912 рр.) проти хазар і Візантії. В 915 р. Ігор воює печенігів, які згідно з договором змушені були відійти на Дунай, щоб заблокувати тут Янтарний шлях. У 942 р. Ігор «ходив» сам на Дунай, уклавши вигідний договір з Візантією. Ольга, користуючись внутрішніми річковими шляхами, узаконила «полюддя» на Лівобережжі (Дніпро – Десна – Дніпро), яким здійснювалось і одержавлення цих земель. Святослав, здійснивши похід на Волгу, розбиває хазар (965 р.) і завдає останнього удару по болгарській торгівлі. Це привело до повного занепаду Волзького шляху, який так довго здійснював «економічну блокаду» Дніпровського шляху. В 968–969 рр. Святослав провів два успішні походи на Дунай («взяв по Дунаю 80 міст») в зону Янтарного шляху. Підпорядкувавши собі вихід його до Чорного моря, Святослав мріяв зробити тут «... середину землі моєї, там всяке добро сходиться: від греків паволоки, золото, вино, овочі різні. Від чехів і угрів срібло і коні. З Русі шкіра, віск, мед, челядь». У 970 р. Візантія, заблокувавши Дунай, змусила Святослава відмовитись від підпорядкування Русі нижньої ділянки Східноєвропейського янтарного шляху. Володимир Святославич у 981 р. воює «червенські гради» і Перемишль, що означало взяття під контроль Вісло-Буго-Дністровської і Вісло-Сяно-Дністровської ділянок Янтарного шляху. У 992–993 рр. (русько-хорватська війна) Володимир узяв під контроль увесь Дністровський шлях з виходом до Чорного моря. Очевидно, саме Володимир належить організація великого «полюддя» на Правобережжі (Дніпро – Прип'ять – Західний Буг – Серет – Дністер – Буг – Тетерів – Дніпро). Таким чином, протягом IX–X ст. Київська Русь повністю

підпорядкувала собі старі трансєвропейські і трансєвразійські річкові шляхи. Одержавлення цих торгових шляхів супроводжувалось виникненням цілої поселенської інфраструктури з ВТРП і городищ. Згодом було закрито ці шляхи, як стратегічні конкуренти, і вся міжнародна східноєвропейська (києворуська) торгівля була переведена на Дніпровський шлях «з варяг у греки». Таким чином, Київська Русь стала повністю по-справжньому великою європейською державою, яка мала вихід як до Балтійського, так і до Чорного морів і взагалі на загальноєвропейські ринки.

В XI–XII ст. в період феодалної роздробленості Дніпровська загальнодержавна торгово-військова система зовнішнього і внутрішнього ринку знову почала розпадатись та стала предметом боротьби окремих князівств. Зокрема, боротьба великокиївських князів з волинським і галицьким сепаратизмом була значною мірою боротьбою за монопольне існування Дніпровського шляху «з варяг у греки» і боротьбою проти відновленого Вісло-Буго-Дністровського шляху, який знову набував усе більшого значення. За нього боролись також сусідні Польща і особливо Угорщина. В X – на початку XIII ст. це була одна з найбільших держав Південно-Східної Європи, яка опинилась у центрі слов'янського світу. Вона поставила перед собою мету підпорядкувати собі трансєвропейський янтарний шлях через підпорядкування слов'янських країн, по території яких він проходив. Зокрема, на початку X ст. було завойовано Великоморавські землі, а на початку XI ст. (1097 р. за Коломана I) підкорено Балканську Хорватію.*

У XII ст. угорська держава веде війну з Візантією за контроль над придунайськими землями. З кінця XII ст.** (1184 р.

* Дружиною останнього хорватського короля Звонимира була Олена, дружина ще й Ростислава Галицького. Олена була матір'ю Володаря Ростиславича і бабкою Володимирка. Дружиною Володимирка була Софія – дочка Коломана I (1096–1116 рр.).

** В кінці XII ст. (за Гейзи II і Степана III) угорці захоплюють Трансильванію (Карпати) і на цих землях поселяють нових колоністів – германців («саксів»). Підпорядкувавши собі Карпати, угри таким чином взяли під свій контроль всі транскарпатські шляхи. Угри знали про важливе значення шляхів ще з часів Хазарії, коли допомагали їх контролювати.

за Бели III) угорські королі (Андрій II, Коломан II, Андрій III) стали вважати себе одночасно і королями Галиції (Карпатської Хорватії) і Лодомерії (Волині). Це був той час, коли вони короткочасно перебували на галицькому троні або галицькі князі були від них у васальній залежності.* Все ж Галицьке князівство, утворене в XII ст. з чотирьох земель: Перемишльської, Звенигородської, Тербовлянської і Галицької, зуміло вистояти, не втративши контролю над нижньою частиною Східноєвропейського янтарного шляху. Про те, що вплив Галицької держави Ярослава Осмомисла сягав Дунаю, у віршованій формі говорив і автор «Слова о полку Ігоревім»:

Галицький Осмомисле Ярославе!

Високо сидиш ти на золотокованому столі.

Підпер гори Угорські своїми залізними полками,

Заступив королеві путь,

Зачинив Дунаю ворота...

Суда (кораблі) рядиш (споряджаєш) до Дунаю,

Слава про тебе тече землями, Києву відчиняєш ворота¹⁸.

Посилення ролі і значення Вісло-Буго-Дністровського янтарного шляху сприяло внутрішній політичній консолідації Галицько-Волинських земель, які об'єдналися на початку XIII ст. в одну Галицько-Волинську державу. Для забезпечення функціонування Янтарного шляху проводиться активна міжнародна політика: як дипломатична, так і військова. Зокрема, на півночі з Польщею, Литвою, ятвягами і Тевтонським орденом, а на півдні з Угорщиною, Берладським князівством, волохами і половцями. Південна частина Східноєвропейського янтарного шляху, яка проходила через територію України (Волинь і Галичина), Молдови і Румунії, об'єднує їх в одну велику окрему зону геополітичних взаємин. Таку ж окрему зону геополітичних взаємин утворювали Україна (Волинь, Галичина), Польща, Литва, Тевтонський орден, через

18 Слово о полку Ігоревім. – К., 1986. – С. 35.

* Волошук М. Васальная зависимость Даниила Романовича от Бели IV (1235–1245 гг.). // Specimina Nova Pars Prima. Sectio Megiavalis III Pecsz, 2005. – s. 83–113.

територію яких проходила північна частина Янтарного шляху. правда, його ще неодноразово блокували кочівники, зокрема печеніги, половці і татаро-монголи. Останні у XIII ст. взяли під свій контроль всі східні шляхи (Волзький, Донський) і тепер прагнули підпорядкувати і західні. На півночі шляхи «з варяг у греки» (в т.ч. Янтарний) перекрили Лівонський і Тевтонський* ордени. Це був останній період піднесення трансєвропейського Янтарного шляху, який проходив через землі давньої України.

У середині XIV ст. у зв'язку з включенням окремих галицько-волинських земель до складу Великого князівства Литовського, Польського і Угорського королівств та Молдавського князівства проходить і переорієнтація, а згодом і занепад річкових міжнародних трансєвропейських шляхів у цих західних регіонах України. Основними стають сухопутні трансєвропейські дороги, які обслуговували кримсько-чорноморську і волоську торгівлю (Татарська дорога, Бирладська дорога, Бесарабський шлях, Київський соляний гостинець тощо), західну (польську, угорську, німецьку) і північноєвропейську (пруську, литовську). Боротьба за контроль над цими шляхами і надалі визначала стосунки між князями і королями, між окремими містами і державами.

Таким чином, можна говорити про надзвичайно важливе значення геополітичних інтересів племен та молодих держав доби середньовіччя, які найчастіше вирішувались боротьбою за контроль і монополію трансєвропейських шляхів, спочатку річкових, а потім і сухопутних¹⁹.

* Тевтонський орден був присутній і на південній частині Янтарного шляху в Румунії (Серет–Дунай). В середньовічній Румунії тут знаходились великі і чисельні німецькі колонії.

19 Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках народів Центральної і Східної Європи доби середньовіччя (за Баварським Географом) // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції. 30–31 березня 2001 року. – Львів, 2001. – С. 211–219; Томенчук Б. Дніпровський і Дністровський трансєвропейські шляхи «з варяг в греки» у геополітиці середньовічної України. // Україна соборна. 36. наук. статей. Вип. 2., ч. 1. – К., 2005. – с. 101–105.

Література до Додатка 1

1. Дубов И.В. Великий Волжский путь. – Л., 1989.
2. Князький И.О. Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (к. IX – сер. XIII вв.). – Коломна, 1997.
3. Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – М., 2000.
4. Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар – Киев: пути, связи, судьбы. – К., 1997. – 192 с.
5. Путь из Булгара в Киев. – Казань, 1992. – 134 с.
6. Калинина Т.М. Торговые пути Восточной Европы IX в. / по данным Ибн Хордадбега и Ибн Ал-Факиха // История СССР. – 1986, № 4.
7. Чекин Л.С. Картография Христианского средневековья. VIII–XIII вв. Тексты, перевод, комментарии. – М., 1999.
8. Шараневич И. Старинные пути русско-угорские через Карпаты и русско-польские через Сян и Вислу. Литературный сборник. – 1869. – Вып. I–IV.
9. Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення, християнізація. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 306–327.

Рис. 1. Річкові шляхи та племена Центральної Європи (за Баварським Географом). Реконструкція

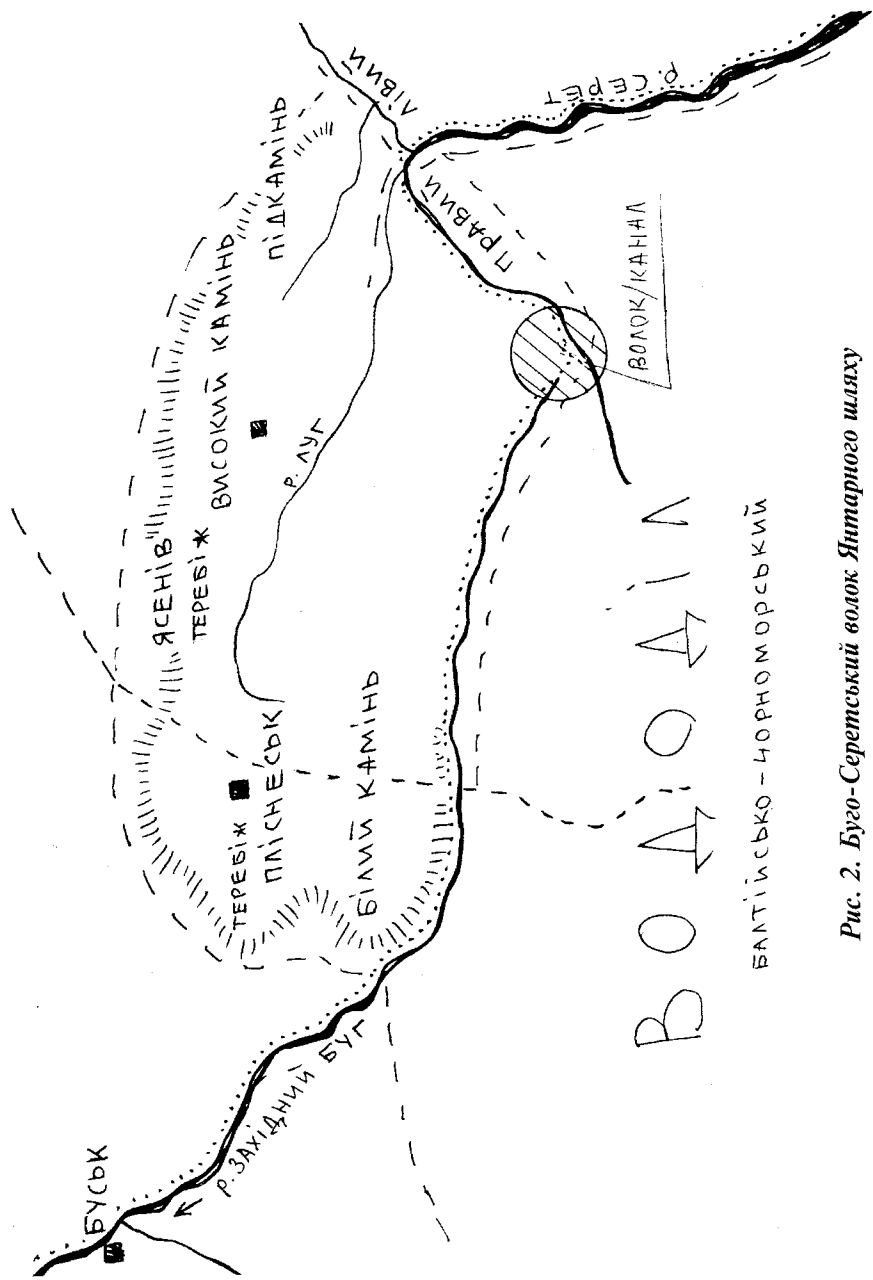

Рис. 2. Буго-Серетський волок Янтарного шляху

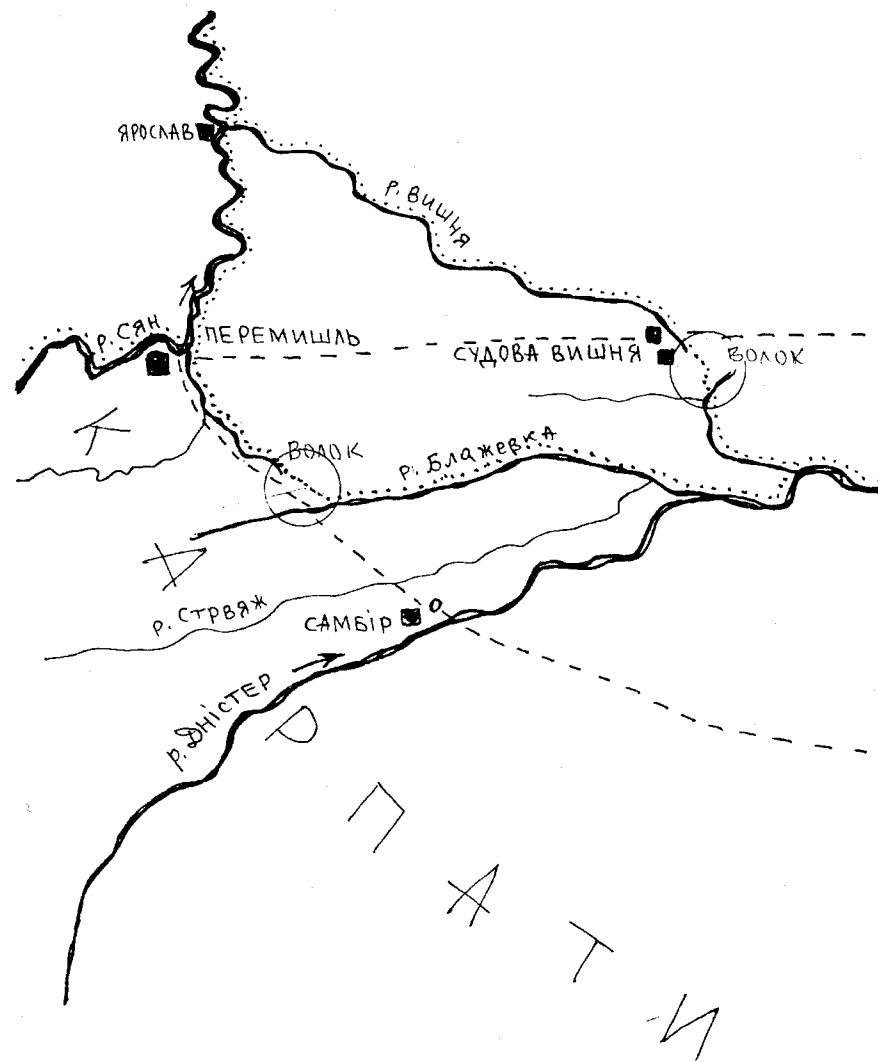

Рис. 3. Сяно-Дністровська частина Янтарного шляху.

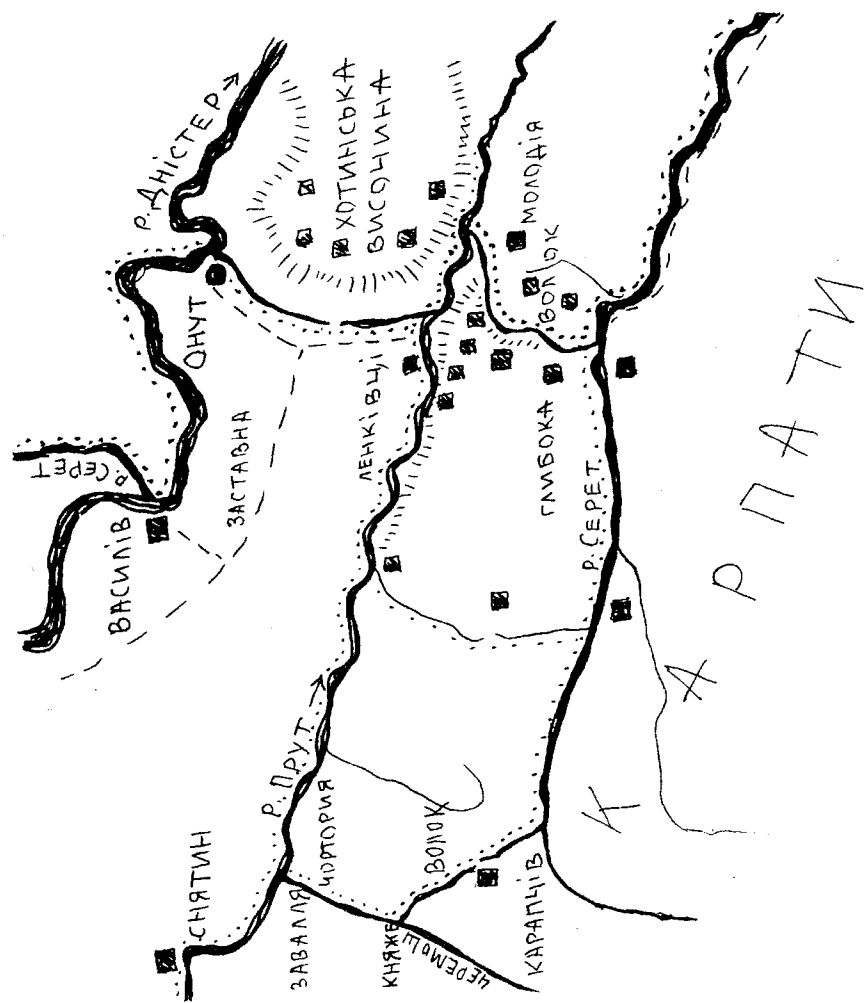

Рис. 4. Дністро-Пруто-Серетська частина Янтарного шляху та Пруто-Черемош-Серетська ділянка з волоками.

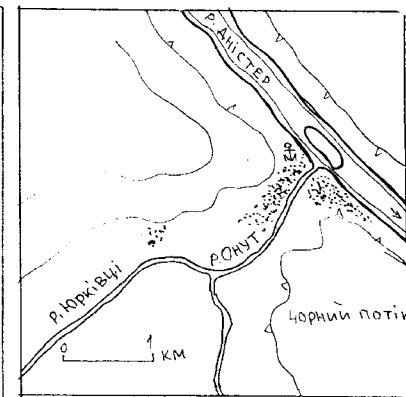
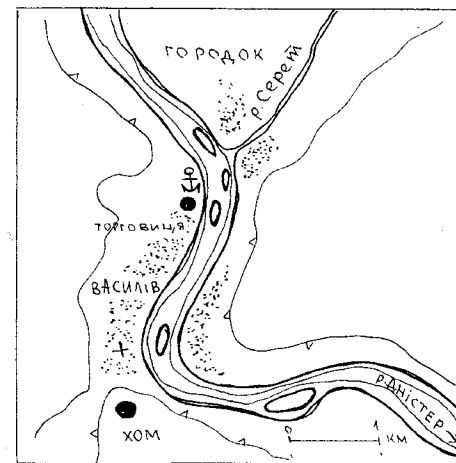
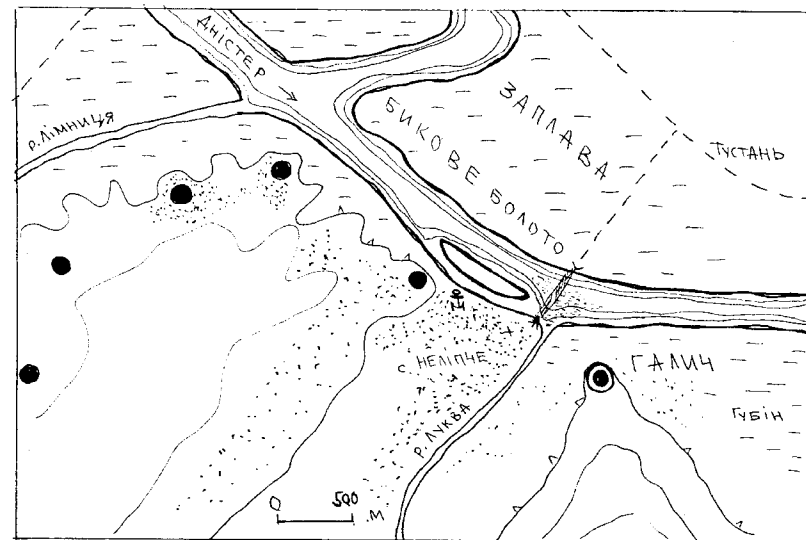
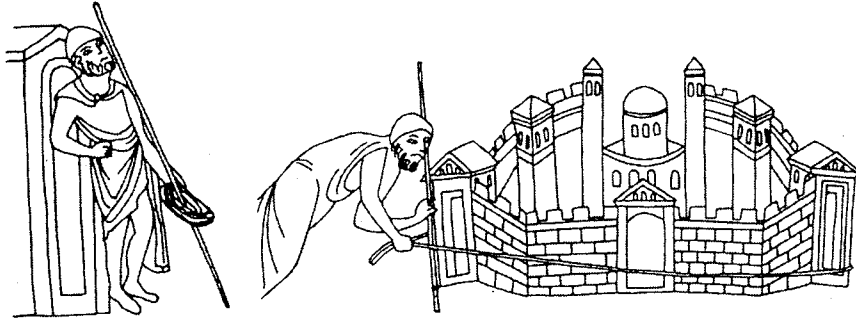

Рис. 5. Системи дністровських пристаней (Галич, Василів, Онут).

Додаток 2

До питання про деякі особливості мікро- і макропланувальні (просторові) структури і системи поселень, могильників, церков і городищ

Історики архітектури вже давно прийшли до висновку, що в основі побудови окремих давніх архітектурних ансамблів (у першу чергу культового призначення) і навіть цілих поселенських комплексів закладена відповідна планувальна схема, яка відображає тогочасні як релігійно-філософські, так і науково-прикладні знання. При цьому структура їх планіграфічної системи завжди була складною, багатоплановою та різною для окремих епох і культур. Все ж головною особливістю будь-якої планувальної структури було панування в ній чітко визначеного порядку в строгій системі координат. Зокрема, як географічних (відносно сторін світу, небесних світил тощо), так і суспільних (відносно релігійних, культурних, соціальних тощо) центрів. Але при цьому всюди присутній відповідний взаємозв'язок архітектурних образів з релігійно-філософськими (світоглядними) уявленнями. А саме, всюди присутня відповідна основа: суспільна та соціальна ієрархія тогочасного суспільства чи держави як проекція релігійної (небесної) ієрархії*.

В останні роки вдалося простежити можливість існування особливостей мікропланувальної структури «поселень живих» і «поселень мертвих». Зокрема, Я. Бараном¹ виявлена система діагональних прив'язок при побудові груп жител, яка фіксувала

пряму родинну лінію. А саме, пізніші житла планіграфічно пов'язані з ранішими системами діагоналі (через натягування шнура), проведеними через кути старого житла до одного з кутів нового житла. Постійне повторення розташування груп жител у вигляді дуги, де всі вони зв'язані лініями (лінійно-радіальна структура), фіксувала бічну лінію родинних зв'язків патронімії (брати, дядьки, племінники та ін.). Таким чином, «безсистемна» забудова поселень (і не тільки слов'янських) насправді виявилась чітко планіграфічно спланованою через відповідну строгую фіксацію внутрішніх «великосімейних» патріархальних генеалогічних зв'язків (літописна «вервь»**) (рис. 1).

Вивчення нами слов'янських (і не тільки) ґрунтових тілопальних могильників (досліджених повністю або більшою мірою) показало наявність також двох взаємопов'язаних систем їх планіграфічної макро- і мікротопографічної побудови, які фіксують як прямі зв'язки всередині малої і великої сім'ї, так і бічні лінії в общині в цілому (рис. 2). Зокрема, вони утворюють окремі промені-ряди прямої і діагональної перехресної прив'язки в розміщенні поховань, планіграфічним центром яких є могили засновників роду – патронімії (діди, прадіди). Крім планіграфічного зв'язку, кожна з груп могил, залежно від місця в сімейній та статовіковій групі, виділялась і відповідно регламентованими рисами поховального обряду. Планіграфічна схема у формуванні дохристиянського тілопального ґрунтового могильника в принципі була подібна до «генеалогічного дерева» (сімейно-родового). Її чітке дотримання дозволяло всій патріархальній общині і, зокрема, сім'ям завжди розпізнавати могили своїх предків і померлих родичів, а з іншого боку – здійснювати нові захоронення у відповідності з генеалогічним (суспільним) місцем кожного в системі «поселення мертвих». Згідно з язичницькою ідеологією, немає різниці між світом живих і світом мертвих, а через поховальний обряд здійснюється лише перехід від однієї стадії життя до іншої – останньої і вічної. Кожна людина повинна була вступити до світу мертвих у тій

якості, в якій вона перебувала (здобула) на землі. Тому в ідентичності «поселень живих і мертвих» (планувальна структура) витримувалась рівновага між світом живих і світом мертвих, що було основою всіх дохристиянських релігій.

Дана планіграфічна схема генеалогічного зв'язку існувала і на курганних могильниках. Інколи вона доповнювалась планіграфічною структурою, в якій планіграфічним центром були «храми предків» (рис. 3).

У системі християнських кладовищ планіграфічна структура поховань уже більшою мірою відповідає соціальним зв'язкам. Чим складнішою була соціальна структура поселенського комплексу, тим складнішою була і соціальна структура його кладовищ. А самі церковні кладовища стають частиною окремих «церковних комплексів», які обслуговували різні соціальні групи населення. Але в середині кладовищ намагалися зберегти внутрішню групову, сімейно-родову приналежність похованих як пережитки культу предків.

Вивчення нами принципів взаєморозташування церков дозволило і тут виявити певні макропланувальні закономірності. Зокрема, будівництво міських церков здійснювалось на відповідних прямих, лінійних, радіальних осях відносно одного або декількох центральних храмів. Ця макропланувальна система якоюсь мірою нагадує нам відповідну планувальну лінійно-радіальну систему патронімічного зв'язку, яка простежена як на поселеннях, так і на могильниках. Особливо добре вона фіксується в містах-столицях Київської Русі (рис. 5; 6). Дана макропланувальна система розміщення храмів у містах мала традиції ще і в часи пізнього середньовіччя. Розміщення сільських церков здійснювалось згідно зі складною макропланувальною системою взаємоперехресних (діагональних) зв'язків в окремих територіальних групах, які утворюють один великий, загальний «духовний просторовий зв'язок». Цей зв'язок був візуально невидимим, оскільки передбачав взаємоперехресність у рядах-діагоналях 3–12 і більше церков, часто на значній віддалі і на території зі складним (висотним) рельєфом. Але цей планіграфічний зв'язок відповідав релігійному

просторовому ритуальному (духовному) зв'язку між усіма храмами (як будинками Бога, де відбувається зустріч людини з Богом). При виборі місця для нової церкви (в межах поселення) найперше визначалось її місце в системі макропланувального зв'язку із сусідніми, територіально близькими їй храмами. А саме, вона повинна була бути в системі діагональних прив'язок із декількох осей, утворених сусідніми храмами, побудованими також відносно своїх діагональних осей (рис. 4). На даний час ця схема діагональних прив'язок при виборі місця нового храму, на жаль, забута, втрачена і не використовується. Подібні планіграфічні критерії, очевидно, існували і при виборі місця під язичницькі святилища. Давньоруський літописець повідомляє, що Володимир «наказав будувати церкви і ставити їх на тих місцях, де колись стояли кумири». З макропланувальними системами побудови (взаєморозміщення) церков тісно пов'язана і давня система встановлення хрестів. Наші спостереження, зокрема на картографічному матеріалі XVIII–XIX ст., дозволяють говорити, що при виборі місця під нову церкву, коли проводилась складна геодезична робота з діагональної прив'язки до інших храмів, використовувалась система проміжних «реперів» — хрестів. Встановлені на дорогах, полях, пагорбах тощо, вони чітко визначали основні напрямки головних діагональних осьових ліній духовного, релігійного просторового зв'язку. Визначали головний напрямок, «дорогу» до Храму (рис. 4).

Виявлення особливостей внутрішньої мікропланувальної структури давніх поселень і могильників та макропланувальної системи взаєморозміщення церков дозволяє говорити про можливість існування планувальної системи взаєморозміщення і інших категорій археологічних пам'яток. Зокрема, надзвичайно цікавою є і проблема макропланувальної системи розміщення городищ, і в тому числі періоду Київської Русі. Вивчення нами принципів взаєморозташування городищ Київської і Галицької земель показало наявність чітко продуманої макропланувальної системи зовнішньої, загальнодержавної оборони (територіально замкнутої). Всюди присутня

чітка рядність і ешелонованість у розміщенні всіх городищ, кожне з яких входило в наперед визначену йому систему окремого ряду тощо. Це було найпершим принципом у виборі місця його розташування, що деколи навіть йшло врозріз із природними умовами оборони. Городища ніколи не були просто окремими, самостійними укріпленнями, лише зі своєю внутрішньою системою оборони. Вони були кільцем великого ланцюга єдиної загальнодержавної зовнішньої системи оборони. Зокрема, в комплексі із «Змієвими валами» («Трояновими» на Подністров'ї), природними факторами тощо. Безперечно, вона також була тісно пов'язана із внутрішніми державотворчими (містотворчими) процесами та формувалась довго і поетапно, що ускладнювало їх планувальну структуру. Окреме місце в ній займає і роль адміністративної системи, коли городище є центром адміністративної округи. Інша група городищ прямо і безпосередньо стосувалася забезпечення функціонування великих трансєвропейських шляхів. Лінії зв'язку між городищами в даній макропланувальній системі найчастіше виступають ще як комунікаційні зв'язки (дороги), а окремі (крайні) є відповідними пограничними межами (лімесом) земель, князівств, волостей тощо. В цілому макропланувальна система взаєморозміщення городищ дозволяє простежити існування декількох шляхів їх виникнення. Зокрема, общинний, племінний (надплемінний), торгово-ремісничий (ВТРП), військовий, церковний, міський тощо. Останні представляли державний (феодалний) шлях, який остаточно завершив формування системи городищ як центрів одержавлення (феодалізації) і християнізації земель і територій.

Містотворчі процеси в Києворуській державі проходили свій довгий і складний шлях зародження й еволюції, які мали свої релігійно-світоглядні традиції й організаційно-планувальні принципи. Все ж у своїй соціально-економічній основі і за архітектурно-просторовою (планувальною) структурою вони були подібні до загальносвітових містотворчих процесів. Якщо перша проблема (соціально-економічна) в цілому вирішена, то друга (архітектурно-просторова і пов'язана з нею релігійно-

світоглядна) лише розробляється***. Зокрема, історики архітектури з'ясували, що існує чітка внутрішня, функціонально-просторова організація великих міст (зокрема, столярних городів Галицької землі XI–XIII ст.). Як основний макромодуль використано внутрішню ширину соборів (за візантійською системою мір). Наші спостереження дозволяють говорити про існування, в першу чергу, чіткої архітектурно-просторової організації самого плану городища****. Його було вибрано і затверджено князем на основі державної (суспільної) соціально-економічної і військової необхідності та конкретних умов місцевої топографії тощо. Після освячення території майбутнього городища було проведено розбивку плану, користуючись відповідними архітектурно-математичними операціями (побудова кола, трикутників, прямокутників тощо). При цьому архітекторами-«городниками» використано основний макромодуль. Очевидно, саме він надалі диктуватиме і відповідне архітектурно-функціональне розпланування території подвір'я городища, при цьому дотримуючись основної осі і центральної точки розпланування. Цим макромодулем був знову грецький (візантійський) стадій, або його частини. В Києворуській державі засвідчена окрема спеціальність «городників», які належали до вищої князівської адміністрації і мали великі права. Але найперше вони мали високу військово-інженерну кваліфікацію будівничих «городів». Містобудування перетворювалось у XII–XIII ст. вже більшою мірою у світське дійство (військове, суспільно-соціальне) і меншою мірою – в релігійне. Хоча релігійно-філософська (світоглядна) основа була присутня в усіх видах архітектурно-просторових планів протягом усього середньовіччя (рис. 7.8).

Таким чином, незважаючи на таку, здається, «завелику» кількість типів городищ, виділених на основі різних ознак, зокрема за суспільною, політичною, державною і релігійною приналежністю, за соціальними і військовими ознаками, наявністю культурного шару, за топографічним розміщенням, за розмірами, формою, кількістю укріплених ліній і майданчиків тощо, ми вважаємо за потрібне їх доповнити. А саме,

найперше брати до уваги принципи архітектурно-просторового розпланування (зовнішнього і внутрішнього) та використання відповідного макромодуля в побудові самого плану городища (укріплень) і внутрішніх житлово-господарських об'єктів забудови. Це знаходить підтвердження і в окремих писемних джерелах, зокрема в «Кормчій книзі». У містобудівному законодавстві IX–XIII ст. за модуль приймалися дванадцять стіп. Існування певної «стандартизації» в типі жител, кераміки тощо дозволяє припускати наявність «стандартизації» самих планувальних структур поселень і поселенських комплексів, у тому числі городищ. Все це передбачає наявність як теоретично розробленої урбаністичної моделі, так і спеціальних будівничих артілей з містобудування, як і в церковній архітектурі. Споруди давніх зодчих вражають нас своєю продуманою співмірністю, гармонією, геометричною правильністю, компактністю, симетрією, впорядкованістю, логічною ясністю, практичністю і т.п. Очевидно, все це стосується і архітектури містобудування, яка була не менш складною, а для суспільства – більш відповідальною. Місто – це державна структура, а держава – це найперше місто (городище) – центр політичного, економічного і культурного життя.

На даному етапі досліджень нами зроблено лише попередні висновки щодо особливостей макро- і мікропланувальних (просторових) структур і систем давніх могильників, церков і городищ. В цілому нами запропоновано лише загальну модель їх окремих головних просторових (планіграфічних) зв'язків, яка існувала в давні часи і формувалась та здійснювалась (реалізувалась) відповідною владою: сім'єю, общиною, державою і церквою.

Примітки

* Зокрема, в Месопотамії згідно з шумерською традицією давні міста будувались овального плану з головною віссю, орієнтованою з Пд. Сх. на Пн. Зах. Пізніші міста вже мали прямокутну форму, орієнтовану по сторонах світу. В їх центрі завжди було священне місце (зіккурат, храм, палац), яке було і геометричним центром розпланувальної побудови. План Вавилону (географічний центр їхнього світу) в своїй основі мав також релігійну схему

світобудови. В місто вело 8 воріт (за назвами богів), які були з'єднані вулицями, що поділяли Вавилон на рівні частини. Геометричним центром був зіккурат («будинок основи небес і землі»). Розбивка плану шумеро-вавилонських міст проводилась на основі модульної системи, де модуль дорівнював 176 м. або 3 (три) ашлу по 59 м. За міфологією, богиня Нідба користувалась «мірільним шнурком» («ашлу» у Вавилоні). «Мірільним шнурком» користувалась для розпланування полів, міст і храмів давньоєгипетська богиня Сешет. Саме вона і фараон визначали орієнтацію кожного храму, користуючись ритуалом «натягування шнурка» відносно відповідного орієнтуру, забиваючи кілки спеціальним молотком. Шумерська система мір пізніше взята за основу всіма народами Близького і Середнього Сходу, а потім античною цивілізацією і взагалі європейською метрологією. Давні міста Харапської цивілізації (Індія) відрізнялись також своєю геометричною правильністю, зокрема прямокутною формою і системою вулиць, які строго орієнтовані за сторонами світу. Один із середніх кварталів (на пагорбі) займав цитадель. У пізніший час, за «Артхашастрою» (III–II ст. до Хр.), було детально і всебічно розроблено план ідеального міста як взірць для нових поселень. А саме, з чотиричастною планувальною структурою, яка відображала становарно-варну (кастову) структуру суспільства. В часи середньовіччя існував трактат з архітектури «Манасарашільпашастра» (XI–XII ст.) для архітекторів і будівничих. Зокрема, шість з восьми типових планувальних схем поселень мали план у вигляді квадрата чи прямокутника, спроектованих на основі космічних (теологічних) діаграм мандали. Архітектурним модулем була ширина будівлі храму. Головні вулиці перетиналися під прямими кутами і були зорієнтовані за сторонами світу. Ранні міста давнього Китаю згідно з містобудівними канонами були квадратними в плані. З кожної сторони в оборонних стінах було по 3 міських воріт, з'єднаних вулицями. В центрі міста знаходився палац. З правої сторони від нього розміщувався Храм Землі, а зліва – Храм Предків. У планувальній основі міста лежав єдиний модуль. В середньовічний період столічне місто відповідало містичній схемі фортеці Будди з її п'ятичастною композицією. Храми навколо міста символізували Всесвіт: з півночі – Храм Землі, з півдня – Храм Неба, з заходу – Храм Сонця, зі сходу – Храм Місяця. Основи містобудування викладені у спеціальних трактатах Чжу-Лі і Менцзі. Міста давньої Греції, як правило, складалися з укріпленого акрополя і нижнього міста з ринковою і суспільною площами-агорою. Планувальна схема акрополя: дві перехресні вулиці по лінії захід-схід, північ – південь. Використовувалось зонування території міста. В концепції міського плану відображено тогочасні загальні філософські наукові уявлення. Зокрема, концепція Платона передбачала правильність, ідеальність схеми «ідеального поліса», який складався з двох частин: одна, де живуть землероби, ремісники і торговці, а друга – де живуть воїни і філософи (правителі). В останньому всі житлово-господарські приміщення суспільного використання. Найбільша святиня тут, у центрі, – не храм, а могила воїнів чи героїв [В центрі Крилоського городища-поліса давнього Галича (сер. X ст.)

розміщено Галичину Могилу (літописний курган) з кенотафом засновника міста (великохорватського князя)]. Місто повинно мати форму кола і знаходитись у центрі країни. (Тут слід згадати про орієнтацію композиційних осей давньогрецьких міст на м. Дельфи («географічний центр Землі»). Місто і хора діляться на 12 частин за кількістю олімпійських богів. У своїй структурі «ідеальне місто» Платона суворо геометричне, а схема організації міської забудови – радіально-кільцева. На відміну від теоретичної («утопічної») схеми Платона, концепція міста Аристотеля характеризується більшою свободою вибору. Чисто раціональний підхід до даної проблеми був і у Вітрувія (еллінізм). Все ж при цьому завжди був присутній відповідний взаємозв'язок архітектурних образів з релігійно-світоглядними уявленнями. Зокрема, вибір місця і закладка давньоримських міст були також обставлені релігійними обрядами і знаменнями. Розбивка плану як у Греції, так і в Римі проводилась на основі модульної системи, де модуль дорівнював 184,97 м (грецький «стадій» – шнурок) і 184,84 м (римський «стадій»), або їх частина в «оргіях». Після розпланування території плугом проорювали священну борозну по периметру оборонних стін (крім воріт)¹. По її контуру виривали оборонний рів. Територія всередині і була містом-«урбсом», а смуга землі навколо міста була «померіумом». Римляни будували свої міста вздовж доріг, на віддалі одного денного переходу (25–30 км) за типом своїх військових таборів. Розбивка території міста проходила в декілька етапів. Зокрема, на місці геометричного розпланувального центру встановлювався «гром» – спеціальний інструмент для визначення напрямку двох основних вулиць («кардо» по лінії Пн.-Пд. і «декаманус» по лінії Зах.-Сх.). Міста мали не лише стандартні плани, а й розміри. У християнському середньовіччі багато міст прагнули вже наслідувати загальний план образу давнього Ієрусалиму. Тепер перехрестя головних вулиць мали не лише функціональне, а й символічне значення (образ). Символіка в містобудуванні середньовічної епохи і далі відігравала особливе значення. Поряд з нею було і прагнення наслідувати давні легендарні містобудівельні взірці. Все ж у середньовіччі відбулись значні соціально-економічні зміни, які призвели до зменшення ролі і значення міст. Головною економічною структурою стає помістя, а єдиним центром ранньосередньовічної духовної культури стають численні монастирські комплекси. Останні також будувались на основі складних світоглядних уявлень. Діяльність зодчого, як і в стародавні часи, була таїнством, в якому, крім складних прикладних (математичних) знань, був світ складних символів, які відображали світоглядні уявлення «макрокосму» Всесвіту і «мікрокосму» людини. Тому давні будівничі міст і храмів були передусім жерцями, а в ранньосередньовічні часи останні в більшості належали і до спеціально створених монастирських артілей, в яких вони повинні мати монаший сан. Саме монастирські артілі і здійснювали широкомасштабне церковне будівництво в Центральній Європі на новоохрещених землях.

** Можливо, повинна існувати і подібна система територіальних лінійно-радіальних зв'язків між поселеннями-гніздами сім'ї, роду тощо. Пізніше

держава розірвала родоплемінні зв'язки і ліквідувала їх планіграфічний відповідник.

*** Крім соціально-політичної, існувала в першу чергу відповідна релігійна (сакральна) просторова організація житла (могили), поселення (міста), області (волості), регіону, країни.

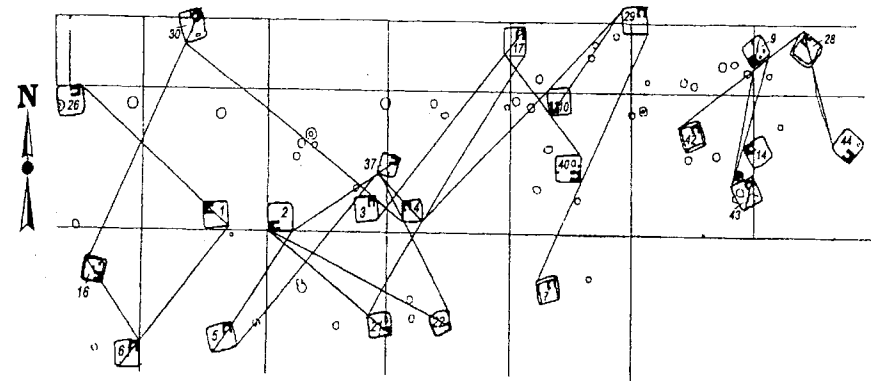
**** Очевидно, виконання цілого комплексу робіт з архітектурно (будівельно)-просторової організації побудови городища передбачала виконання відповідного плану (креслення) чи навіть макета.

Література до Додатка 2

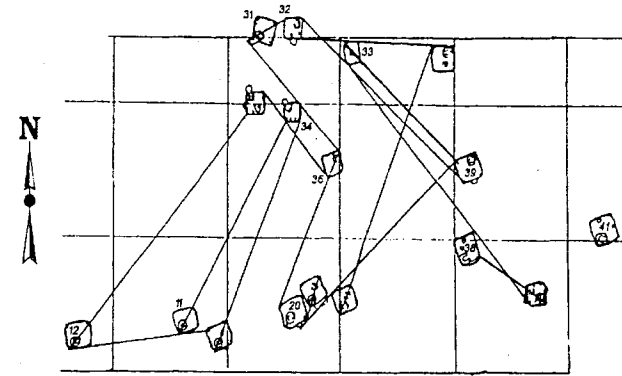
1. Баран Ярослав. Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків-1) // Автореферат дисерт. канд. істор. наук. — К., 1992.

2. Томенчук Б. До питання про особливості мікропланувальної структури давніх могильників як «поселень мертвих» та макропланувальних систем розміщення церков і городищ // Нові технології в археології. Матеріали міжнародної археологічної конференції. — Київ–Львів, 2002. — С. 301–317.

3. Бондаренко И.А. Древнерусское градостроительство: традиции и идеалы. — М., 2002. — 108 с.; Боков А.В. Геометрические основания архитектуры в картине мира // Диссерт. докт. архит. — М., 1995.; Подосинов А.В. Пространственные представления у архаических народов Европы (ориентация по странам света) // Диссерт. доктор. истор. наук. — М., 1997.; Саваренская Т.Ф. и др. История градостроительного искусства. — М., 2002.; Петрик В. Архітектурно-просторова організація стольних городів Галицької землі XI–XIII століть // Автореферат дисертації кандидата архітектури. — Львів, 2003.

А

Б

Рис. 1. Лінійна система на східному городищі Монастирьок (за Я.Бараном). А – VIII-X ст.; Б – давньоруський час

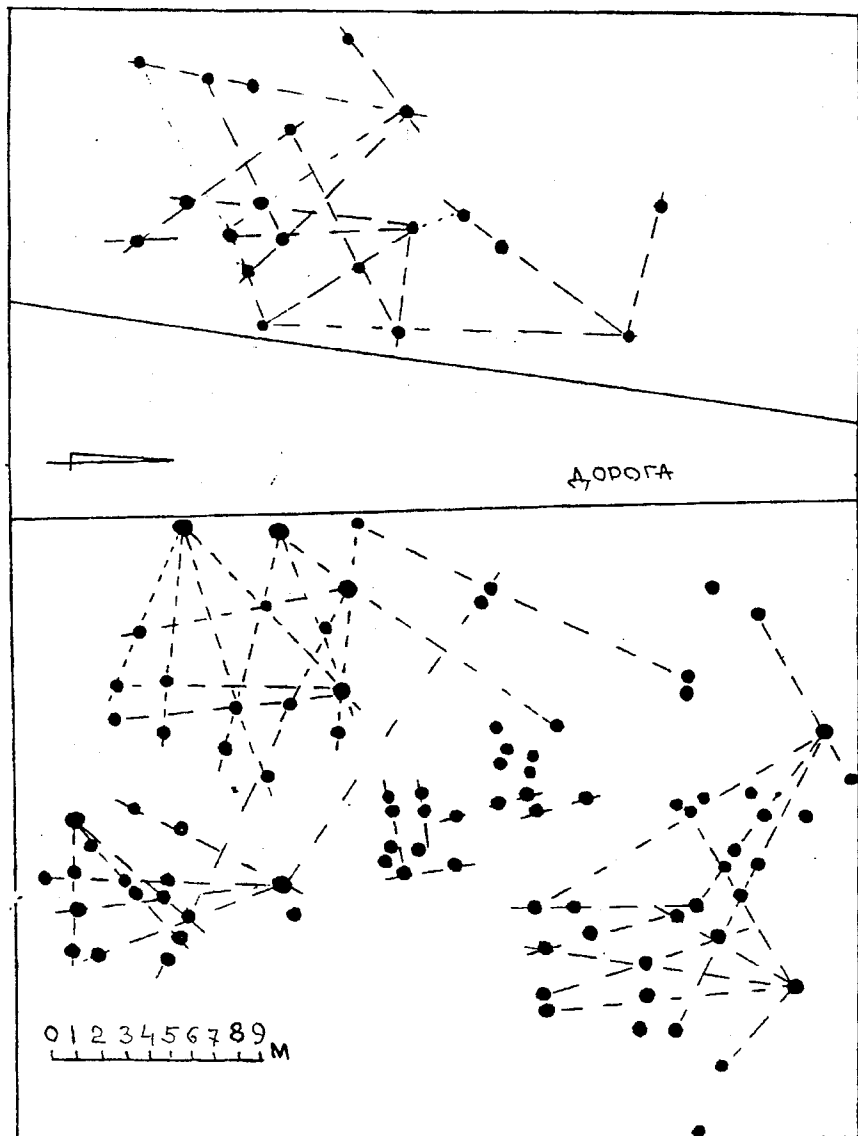

Рис. 2. Лебязенський ґрунтовий тілопальний могильник.

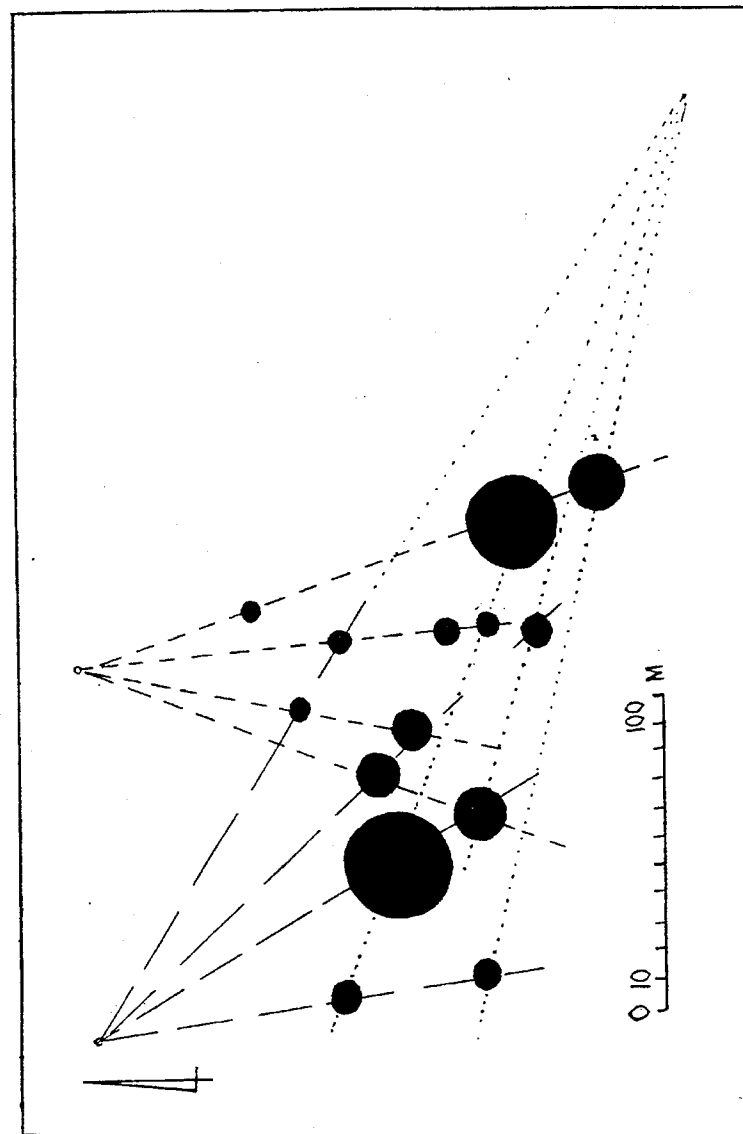

Рис. 3. Перещипинський могильник. VII-IV ст. до н.е.

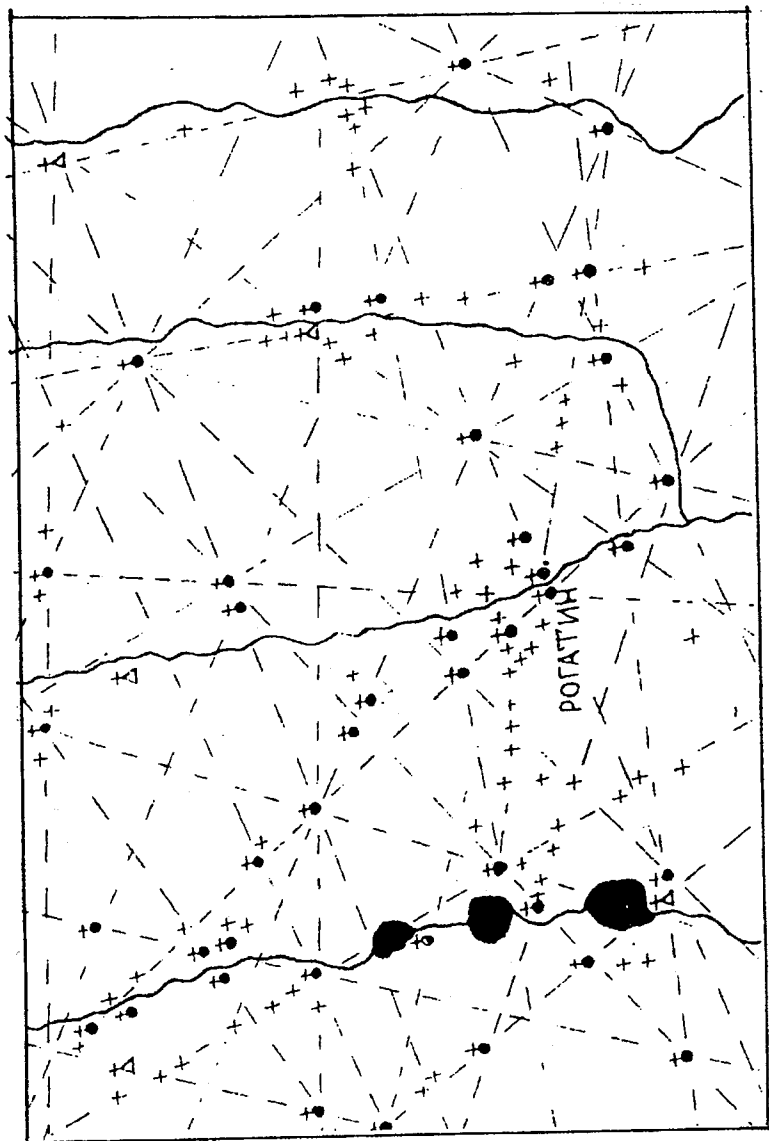

Рис. 4. Церква та хрести в околицях м. Рогатина на сер. XIX ст.
Викопіровка з карти К.Куммерберга. 1855 р.

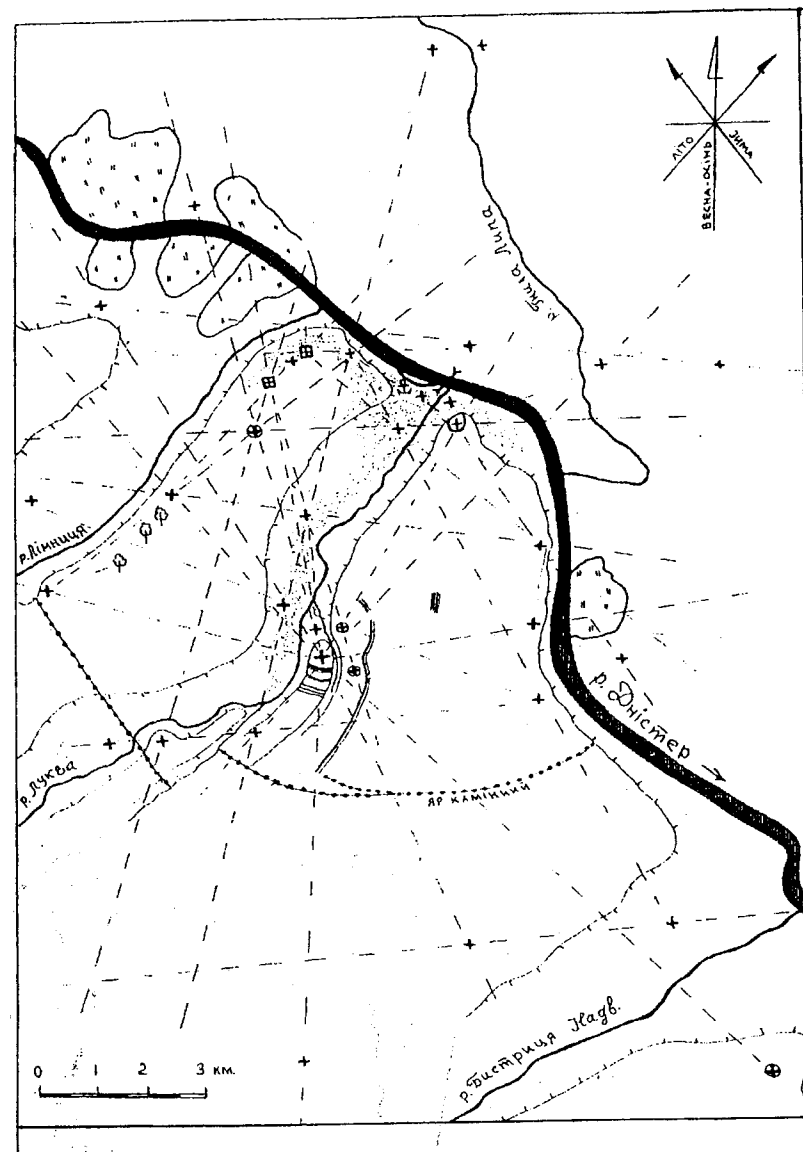

Рис. 5. Церкви давнього Галича в системі лінійних,
радіальних зв'язків духовного простору

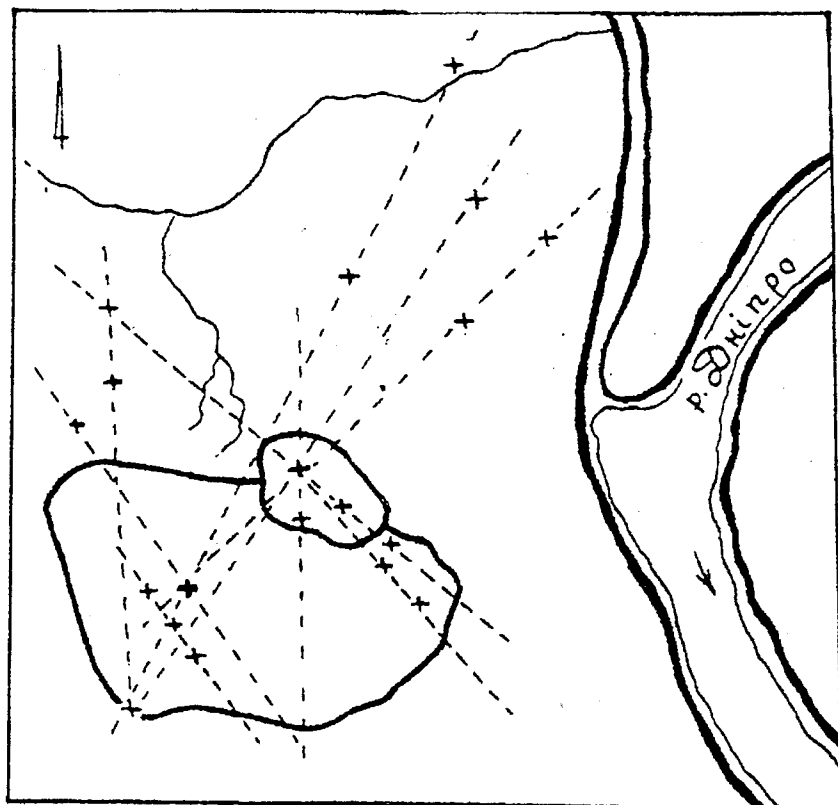

Рис. 6. Княжий Київ. Церкви в системі діагональних зв'язків.

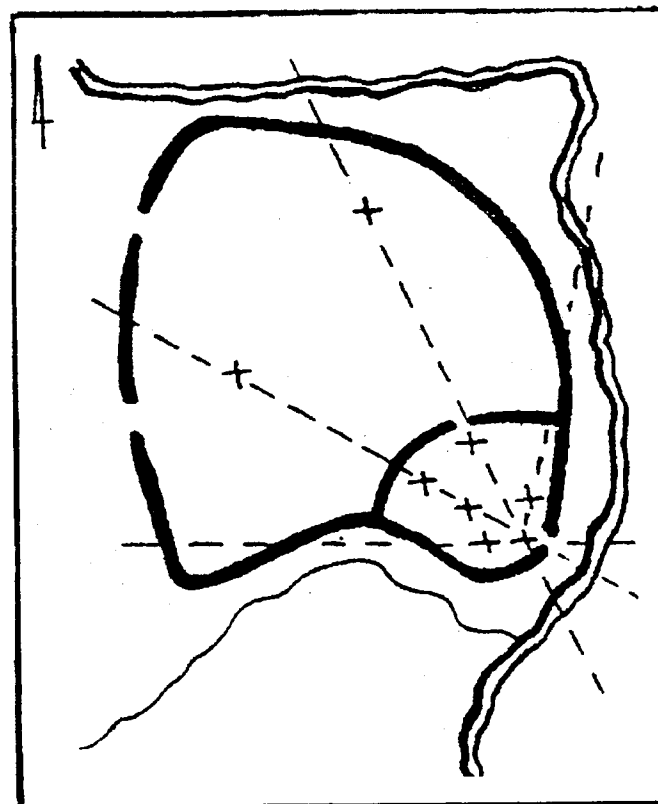

Рис. 7. Давній Переяслав. Церкви в системі діагональних зв'язків.

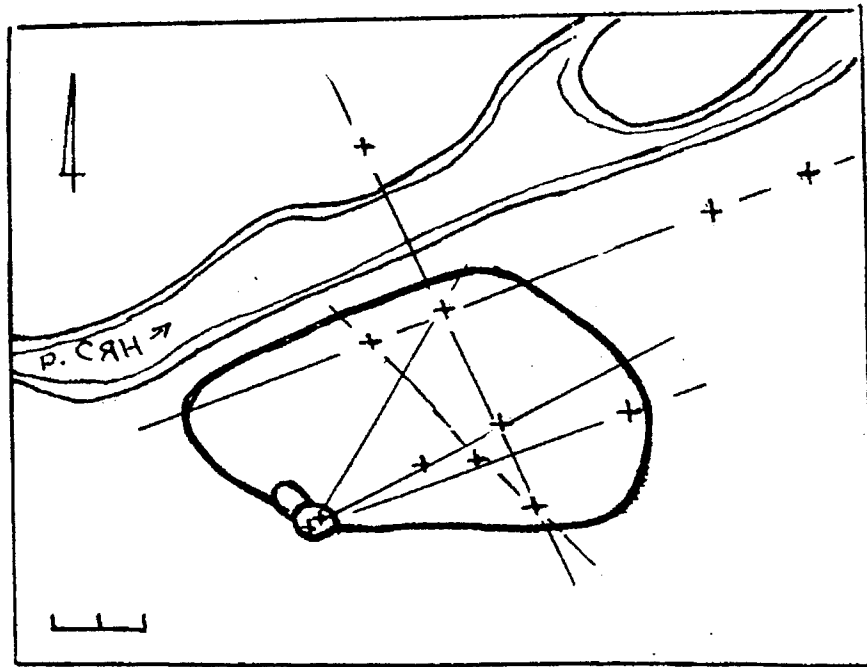

Рис. 8. Давній Перемишль. Церкви в системі діагональних зв'язків.

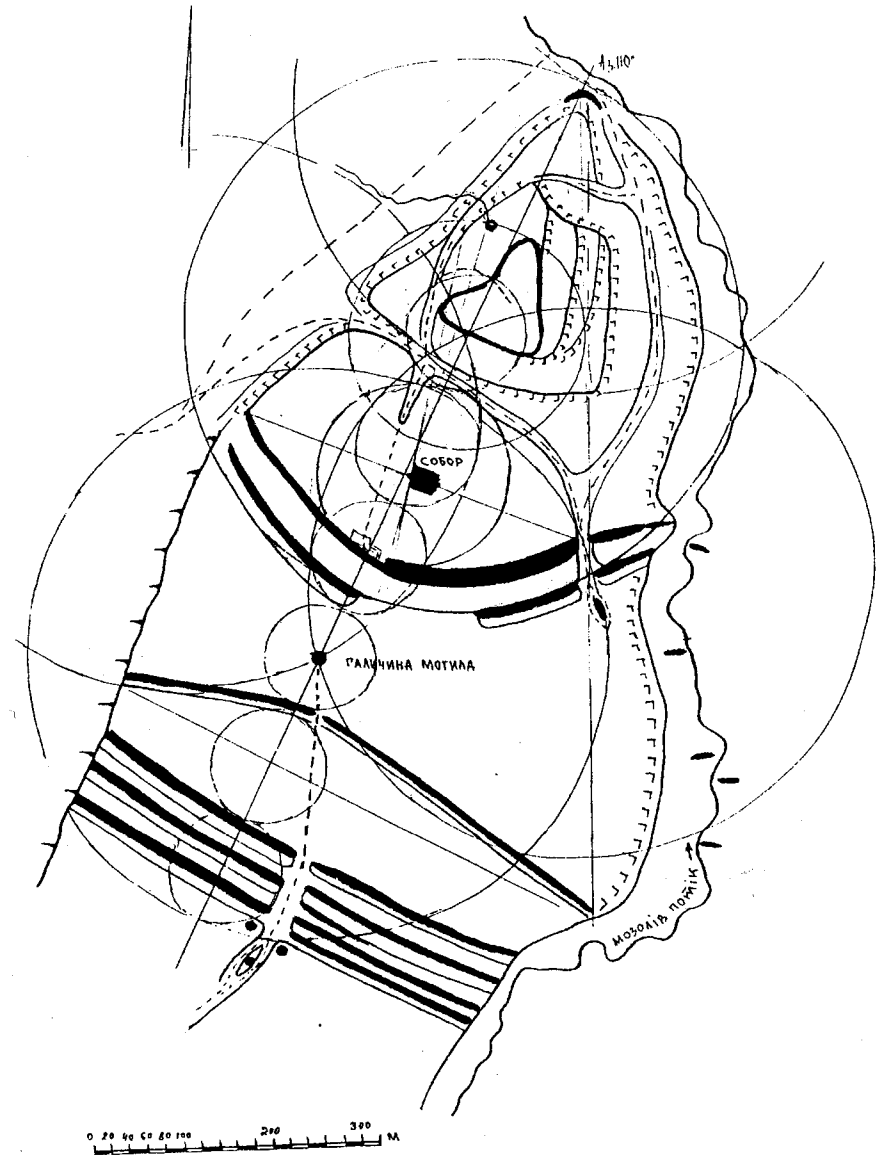

Рис. 9. Крилоське городище. Планіграфічна система побудови.

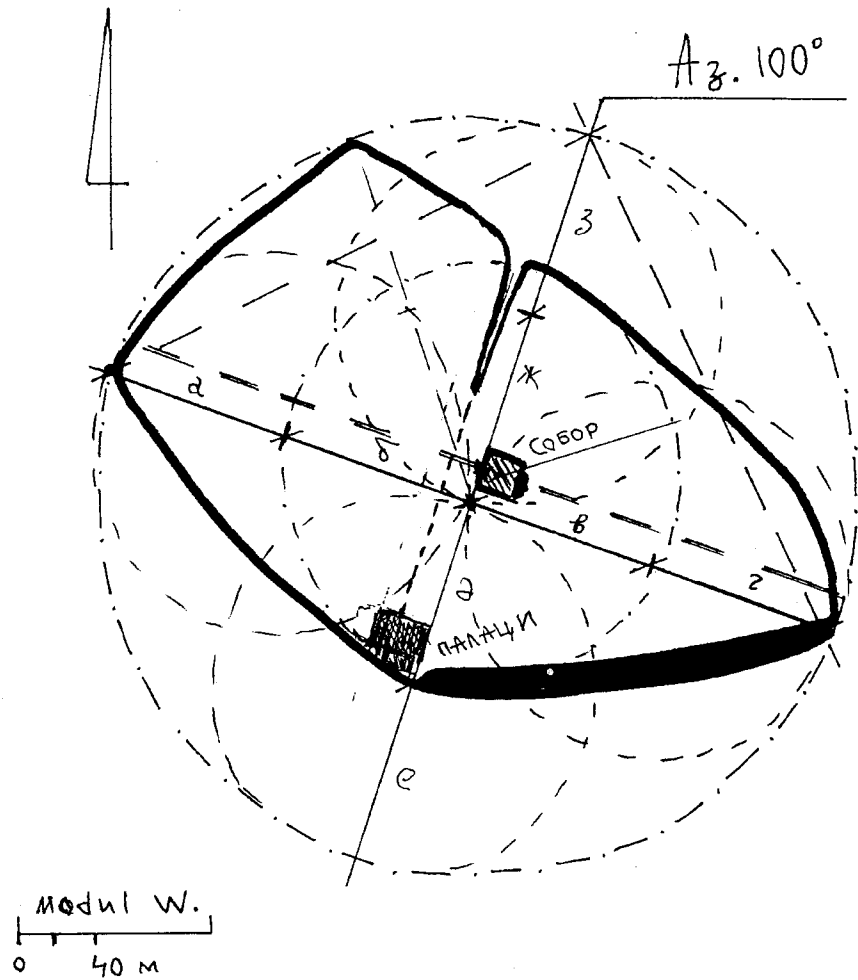

Рис. 10. Крилоське городище. Дитинець.

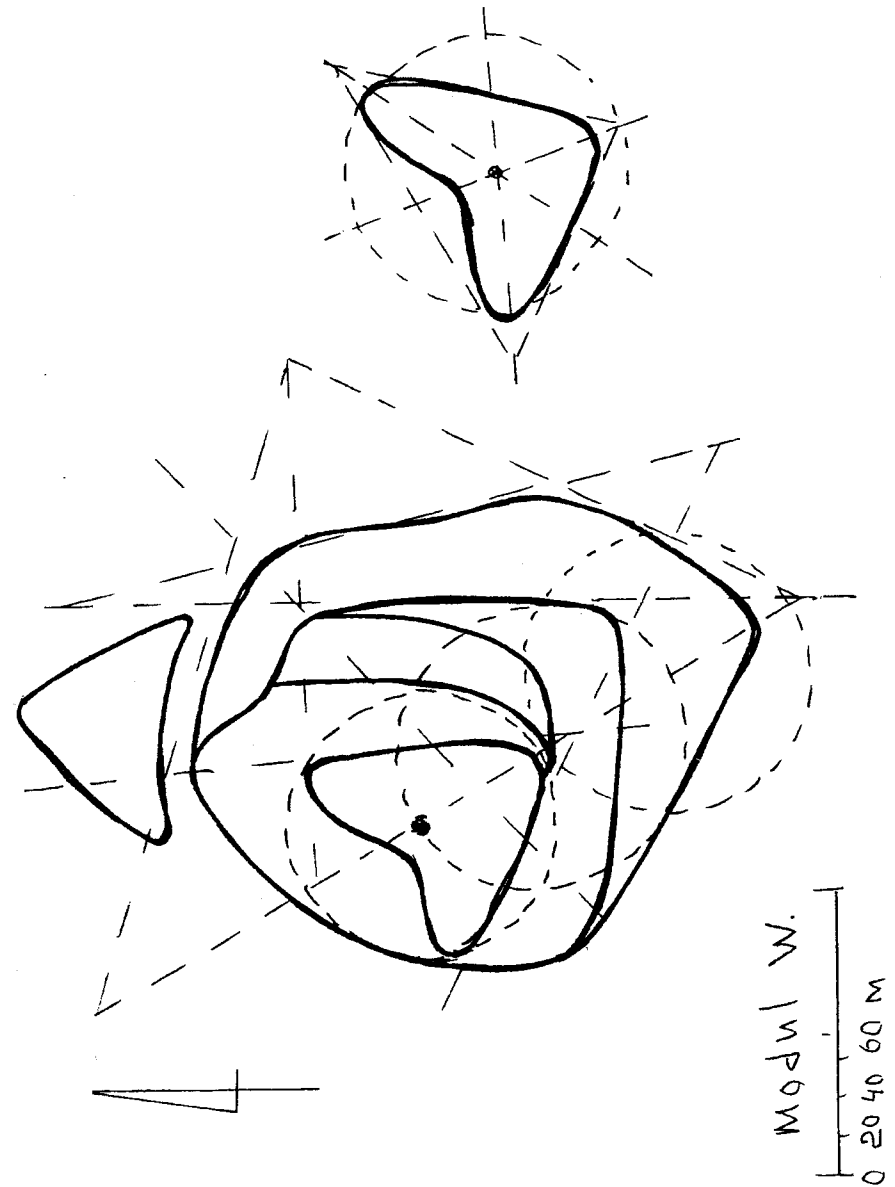

Рис. 11. Крилоське городище.
Монастирський комплекс. в ур. Золотий Тік.

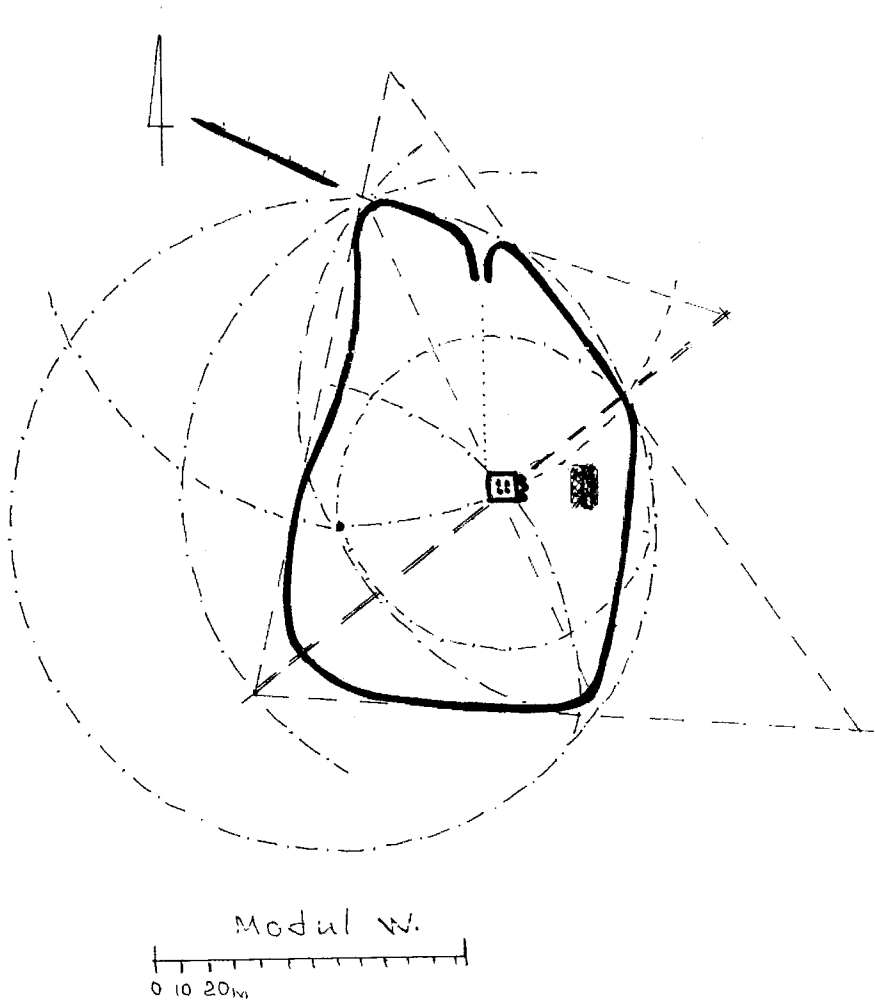

Рис. 12. Пантелеймонівське городище.

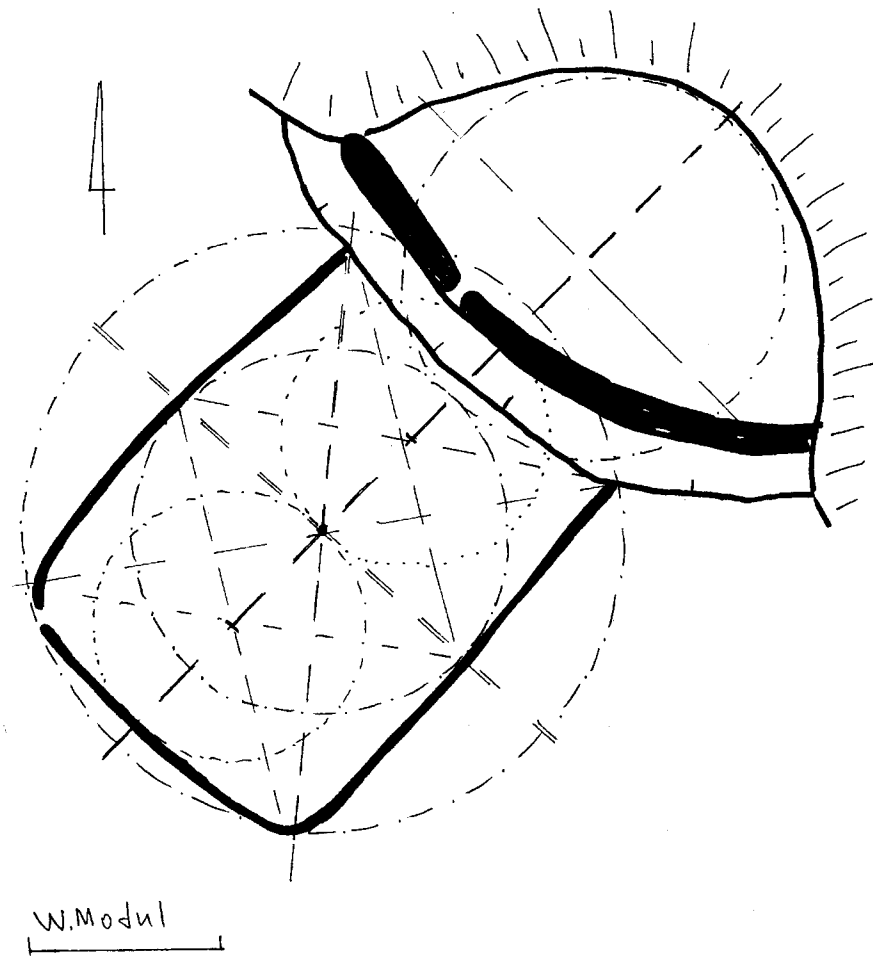

Рис. 13. Буківнянське городище.

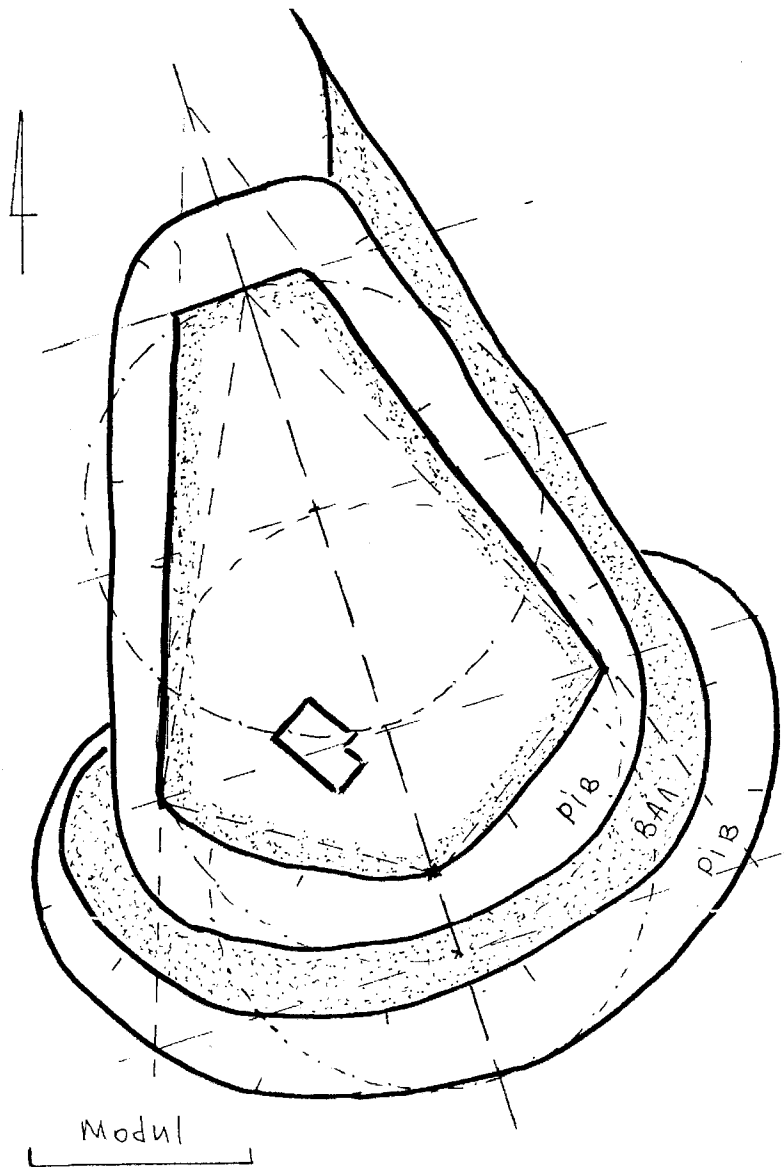

Рис. 14. Чорнівське городище.

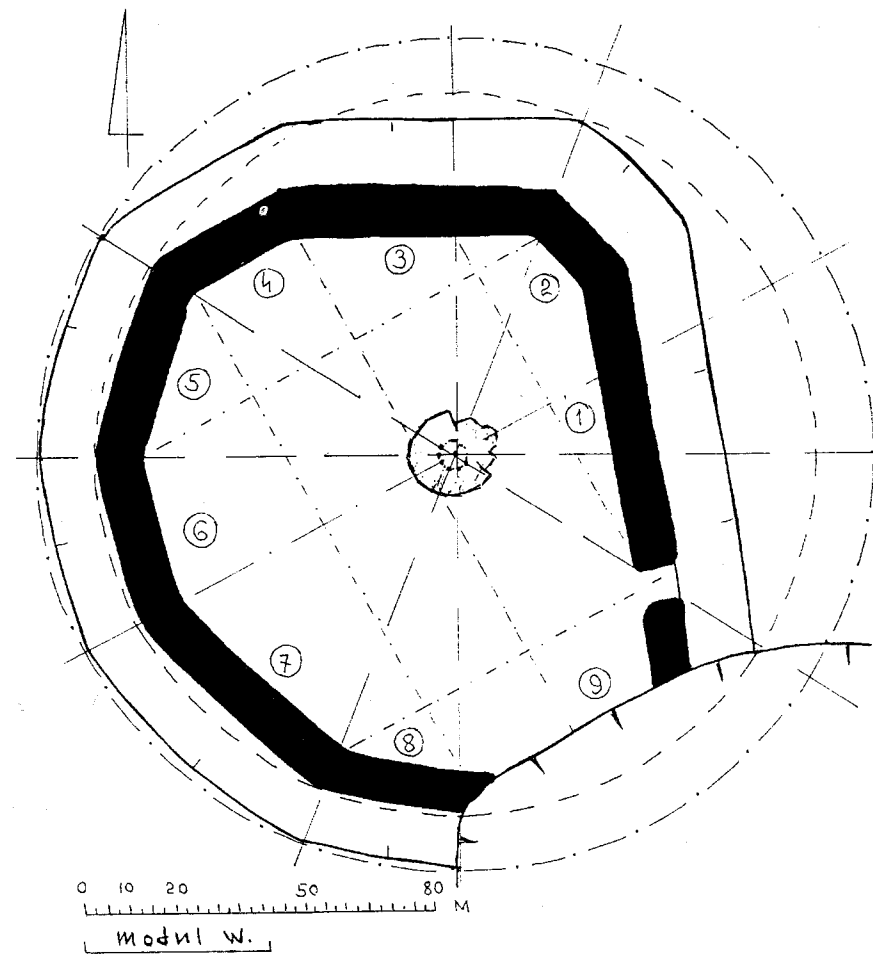

Рис. 15. Олешківське городище

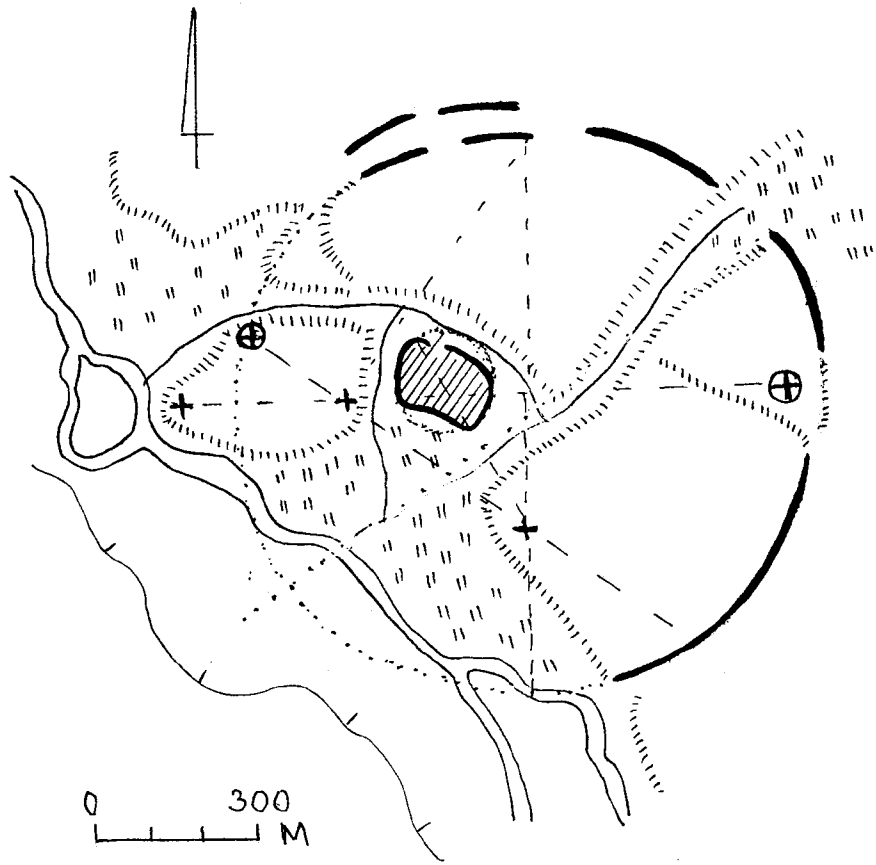

Рис. 16. Давній Володимир Волинський.

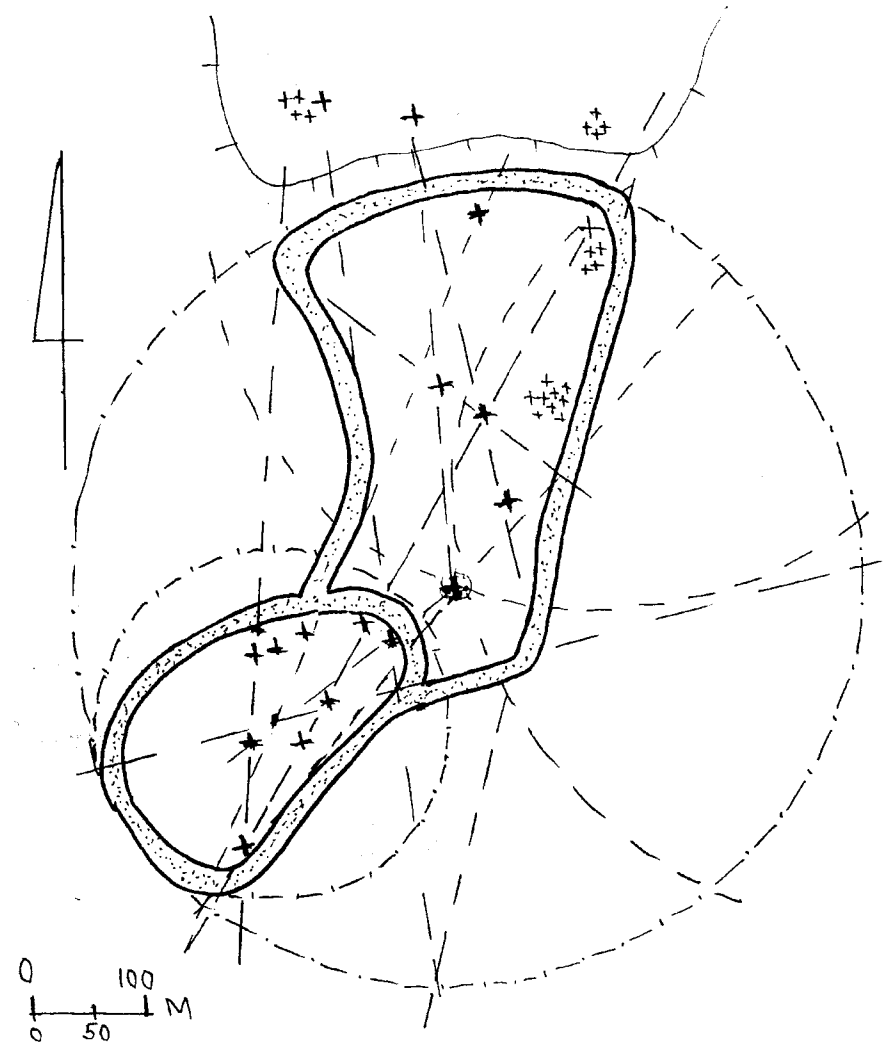

Рис. 17. Давній Краків.

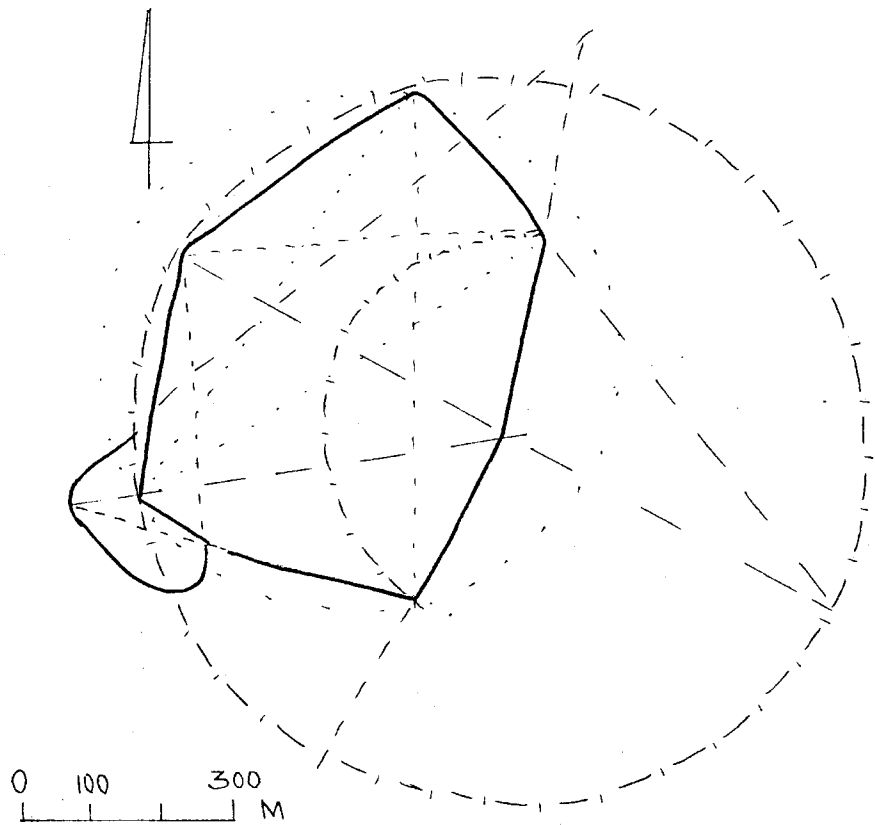

Рис. 18. Поганське городище.

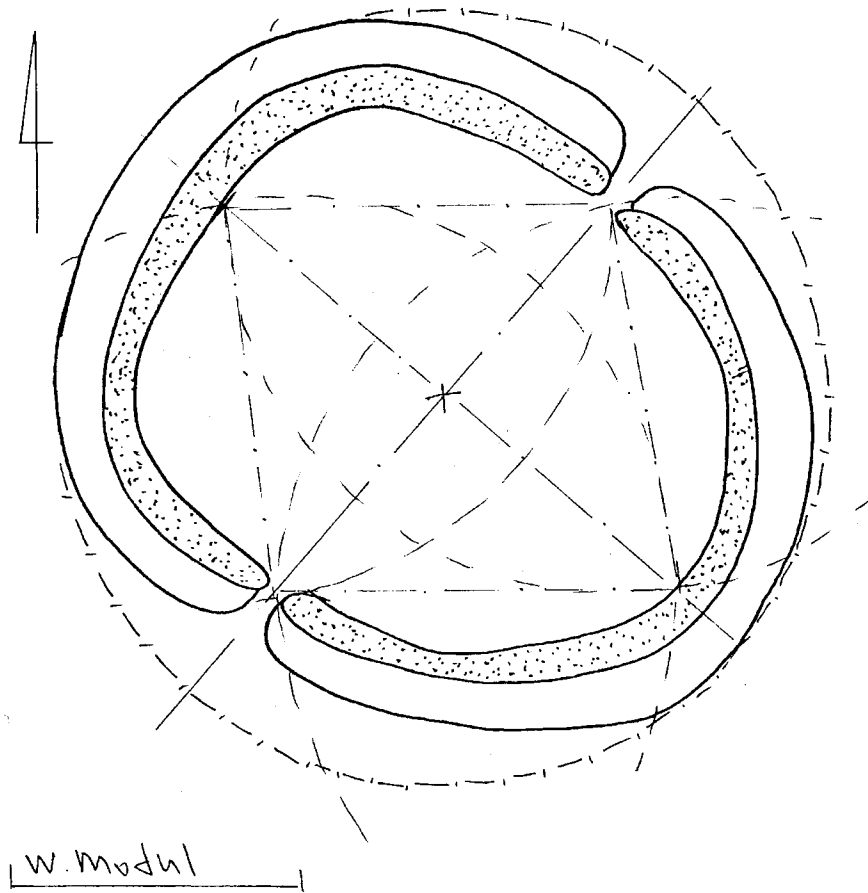

Рис. 19. Магальянське городище.

Наукове видання

Богдан Томенчук

Археологія городищ Галицької землі.

Галицько-Буковинське

Прикарпаття

Матеріали археологічних досліджень

1976– 2006 рр.

ББК 63,4 (4 Укр 3)

т. 56

УДК 904(24) (477/85–86)

Томенчук Б.П. Археологія городищ Галицької землі. — Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень. 1976–2006 рр. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І.Я., 2008. — 696 с.

ISBN 978-966-1521-01-7

*Видання здійснене завдяки фінансовій підтримці
Галицької районної адміністрації (Василя Крука),
Прикарпатського національного університету
ім. В. Стефаника (професора Богдана Остафійчука),
Інституту історії, етнології і археології Карпат
(професора Миколи Кугутяка).*

Ілюстрації авторські
Набір Ірини Шалкітене
Верстка Романа Костинюка

Здано до складання 11.02.2008. Підписано до друку 29.02.2008.
Папір офсетний. Гарнітура Ньютон. Тираж 500 шт.

